

2009
500a

česko-slovenská
historická
ročenka

ARMÁDA AKO FAKTOR ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds.: Miloslav Čaplovič, Vladimír Goněk, Petr Hofman

ROK 1989 NA DOHLED

Eds.: Robert Kvaček, Vladimír Goněk

ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY

III.

Eds.: Vladimír Goněk, Roman Holec

Academicus 2009

Mezinárodní vědecká rada
ediční řady kolektivních monografií
Česko-slovenská historická ročenka
při nakladatelství Academicus

Spolupředsedové:

Ivan Kamenec

Vilém Prečan

Členové:

Miloslav Čaplovič

Vojtech Čelko

Viliam Čičaj

Vladimír Gonč

Josef Harna

Petr Hofman

Roman Holec

Dušan Kováč

Robert Kvaček

Miloslava Melanová

Eduard Nižňanský

Miroslav Pekník

Jan Rychlík

Jindřich Schulz

Xenia Suchová

Peter Svorec

© Vladimír Gonč (editor), 2009

ISBN 978-80-87192-09-2
ISSN 1214-8334

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA

2009

Brno – Bratislava 2009

Česko-slovenská historická ročenka 2009

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
v nakladatelství ACADEMICUS-Coprint

Redakční rada:

Vojtech ČELKO
Vladimír GONEC – předseda
Roman HOLEC
Ivan KAMENEC
Dušan KOVÁČ
Robert KVAČEK
Vilém PREČAN
Jindřich SCHULZ

Toto vydání bylo umožněno za podpory **Grantové agentury ČR**
(reg. č. 409/08/0729).

OBSAH

CONTENTS — INHALT

JOSEFU HARNOVI K SEDMDESÁTINÁM

Josef Harna sedemdesiatročný (Ivan Kamenec) ----- 13

ARMÁDA AKO FAKTOR ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds. Miloslav Čaplovič, Vladimír Gonč, Petr Hofman

Roman Holec: Rok 1918 – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a novej republike -----	17
<i>1918 – Slovaks between Loyalty to Hungary and the New Republic -----</i>	33
Petr Hofman: Limity asymetrie: Češi a Slováci v legiích 1914–1920 -----	35
<i>The Limits of Asymmetry: Czechs and Slovaks in the Legions, 1914–1920 -----</i>	42
Miloslav Čaplovič: Česko-slovenské vzťahy v armáde 1918–1939. Význam česko-slovenskej brannej moci pre slovakizáciu Slovenska -----	43
<i>Czech-Slovak Relations in the Army, 1918–1938. The Significance of Czechoslovak Armed Forces for the "Slovakization" of Slovakia -----</i>	56
Zdenko Maršálek: Česká nebo československá armáda? Slováci v čs. zahraničních jednotkách za 2. světové války -----	63
<i>The Czech or Czechoslovak Army? Slovaks in Exile Units during the Second World War -----</i>	84
Dušan Segeš: Národnostné vzťahy medzi Slovákmi a Čechmi v československých ozbrojených zložkách na západe a Blízkom východe za druhej svetovej vojny v poľskej perspektíve – náčrt problematiky -----	85
<i>Ethnic Relations between Slovaks and Czechs in the Czechoslovak Armed Forces in the West During the Second World War from a Polish Perspective ---</i>	98
Alex Maskalík: Reflexie národnostných vzťahov pri výstavbe vyššieho veliteľského zboru československej armády v rokoch 1945–1969 -----	99
<i>Reflections on Ethnic Relations in the Formation of the Higher Officers Corps in the Czechoslovak Army between 1945 and 1969 -----</i>	107

ROK 1989 NA DOHLED

Eds. Robert Kvaček, Vladimír Gonč

Robert Kvaček: Úvodem -----	111
Jan Rychlík: Politické změny ve východní Evropě před 17. listopadem a jejich ohlas v Československu -----	113

<i>The Fall of Communist Regime in Czechoslovakia in 1989 in International Context</i>	139
Vladimír Krivý: Slovenská spoločnosť v období pred novembrom 1989	157
<i>Slovak Society in the Period prior to November 1989</i>	169
Michal Štefánský: Vnútropolitický vývoj na Slovensku pred rokom 1989	171
<i>Domestic Political Developments in Slovakia before 1989</i>	179
Juraj Marušiak: Medzi disentom a politickou opozíciou. Predstavy československých disidentov (1969–1989) o charaktere vnútropolitických zmien	181
<i>Between Dissent and Political Opposition</i>	206
Miloš Trapl: Československý exil pred rokom 1989	207
<i>Czechoslovak Exiles before 1989</i>	213

ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY III.

Eds. Vladimír Goněc, Roman Holec

Karol Hollý: Práca <i>Co hatí Slováky?</i> Od Meakulpínského ako výraz ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov na začiatku 20. storočia	217
<i>The Work Co hatí Slováky? by Meakulpínský as an Expression of the Ideology of the National Unity of Czechs and Slovaks in the Early 20th Century</i>	232
Robert Pejša: Autonomie Podkarpatské Rusi v průsečíku česko-slovenského sjednocení a československo-maďarských vzťahů v meziválečném období	233
<i>Autonomy of Sub-Carpathian Ruthenia on the background of Czech-Slovak union and Czechoslovak-Hungarian relations between world wars</i>	258
Petr Dvořák: Slovenská otázka a její konfesní dimenze v optice dobového tisku v prvních letech československého státu	259
<i>Slovak issue and its confessional dimension through the optics of contemporary press in first years of Czechoslovak state (1918–1925)</i>	279
Josef Trubačík: Velká hospodářská krize pohledem dobových československých ekonomů	281
<i>The Great Depression in the Eyes of Contemporary Czechoslovak Economists</i>	310
Alena Bartlová: Podiel dramatického umenia na premene slovenskej spoločnosti v rokoch 1918–1938	313
<i>The Contributions of the Theater to Changes in Slovak Society, 1918–1938</i>	326
Katarína Zavacká: Likvidácia nezávislosti súdnictva na Slovensku v rokoch 1939–1945	327
<i>The Liquidation of an Independent Judiciary in Slovakia between 1938 and 1945</i>	365

DOKUMENTY

Vilém Prečan: Sovětský svaz a Slovenské národní povstání. Dokumenty z Archivu prezidenta Ruské federace (prosinec 1943 – konec srpna 1944)	369
<i>Soviet Union and the Slovak National Uprising. Documents from the Archives of President of Russian Federation</i>	

BLAHOPŘEJEME

Vladimír Goněc – 60 (Robert Kvaček)	423
---	-----

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2009 (Roman Holec)	427
--	-----

RECENZIE. KRITIKA

Michal Stehlík: Češi a Slováci 1882–1914. Nezřetelnost společné cesty. Praha: Togga 2009 (Roman Holec)	433
Zlatica Zudová-Lešková: Cesty k sebe. Češi v odboji na Slovensku v letech 1939–1943. Praha, Historický ústav AV ČR 2009 (Ivan Kamenec)	435
Jan Rychlík (ed.): Korespondence. T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé [do r. 1918]. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008 (Roman Holec)	439
Marián Hronský – Miroslav Pekník: Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Bratislava: VEDA 2008 (Lenka Korytarová)	442
„Arizovať“ v Nemecku, čiže „kresťanizovať“ resp. „slovakizovať“ na Slovensku – alebo jednoducho „legálne okrádať Židov“ (Jana Tulkisová)	443
Historik, keď nie je tvrdohlavý, vôbec nie je historikom (Vojtech Čelko)	446
Slobodu a život si zaslúži len ten, kto o ne bojuje každý deň (Vojtech Čelko)	452
Středoevropské sešity, I, 2009 (Jiří Pokorný)	455

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

XIX. Liberecký česko-slovenský seminář 2009: Rok 1989 na dohled (Jan Rychlík) --	461
Čtvrtý ročník mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků o česko-slovenských dějinách 20. století (Jan Mervart)	462

JOSEFU HARNOVI

K SEDMDESÁTINÁM

Josef Harna sedemdesiatročný

Frekvencia pripomínania si významných životných jubileí členov Česko-slovenskej komisie historikov sa až príliš nebezpečne zvyšuje. V lete roku 2009 sa do galérie sedemdesiatnikov zaradil aj náš kolega, priateľ a popredný český historik Josef Harna (narodený 5. júla 1939 v moravských Radvanicach). Nuž, vítaj medzi nami, Pepo.

Pri tejto slávnostnej príležitosti by sa patrilo kvalifikovane zhodnotiť odbornú prácu jubilanta, na čo však krátky článok nedáva dost' priestoru. Mnohovrstevná vedecko-výskumná, publikačná, organizačná, vydavateľská, redakčná, pedagogická i popularizačná činnosť J. Harnu je až prekvapujúco široká. V oblasti moderných českých, resp. česko-slovenských dejín by sme asi márne hľadali oblasť do ktorej by nebol priamo či nepriamo zasiahol. Absolvent Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity začal svoju vedeckú kariéru v brnenskej pobočke Historického ústavu, resp. Ústavu československých a svetových dejín Československej akadémie vied, odkiaľ prešiel v polovici osemdesiatych rokov na „materské“ pracovisko do Prahy, kde postupne zastával viaceré riadiace funkcie, vrátane zástupcu riaditeľa Historického ústavu AV ČR. Okrem toho tu redigoval Sborník pro dějiny 19. a 20. století a bol vedúcim redaktorom zborníka Moderní dějiny. V prv menovanom zborníku sa už pred rokom 1989 uverejňovali state, z ktorých mnohé sa nesmeli, ale predsa len čiastočne vyčleňovali z oficiálneho, ideologicky prísne kontrolovaného prúdu českej historiografie. Okrem toho bol a je J. Harna členom redakčných rád viacerých vedeckých časopisov, vrátane Českého časopisu historického a Slovanského přehledu.

Výskumnou doménou jubilanta sú české politické a čiastočne aj kultúrne dejiny prvej polovice 20. storočia, s osobitným prihliadnutím na problematiku prvej Československej republiky. V danej oblasti patrí nesporne k špičkovým profilujúcim českým historikom, čo v tomto prípade nie je „povinná“ gratulačná fráza jubilantovi, ale suché konštatovanie. Harna sa systematicky venuje otázkam stranícko-politickej štruktúry v prvej ČSR, jej politickému systému a zároveň túto problematiku reflektuje aj zasväteným rozborom príslušnej českej a slovenskej historiografie. Je pozoruhodné, že nikdy – ani pred novembrom 1989, ani po ňom – neskĺzol do módných, politicky vyžadovaných, raz superkritických, inokedy glorifikujúcich hodnotení prvej ČSR a jej politického systému. Naopak, svojím spôsobom vždy išiel tak trochu proti prúdu. Možno to dokumentovať na jednom príklade: Vo svojom výskume sa – okrem iného – systematicky venoval problematike dejín a ideológie Československej strany národno-socialistickej a čiastočne aj agrárnej strany, čo v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch neboli vždy vítané témy. Nie, nechcem idealizovať Harnove výskumy v tomto smere, ktoré boli – a nemohli byť – poznamenané dobovou terminológiou, no napriek tomu priniesli z aspektu faktografie a hodnotenia podnes neprekonané výsledky.

Druhou oblasťou výskumného záujmu J. Harnu sú kultúrne dejiny, čo možno vyplynulo aj z faktu, že popri histórii študoval v Brne tiež český jazyk, s osobitným zameraním na úlohu českej literatúry na politický spoločenský vývoj. V tomto smere som mal možnosť s jubilantom spolupracovať na jednom zaujímavom projekte, keď mi veľkoryso ponúkol spoluautorstvo na publikácii o súbežnom vývoji a vzájomnom sa ovplyvňovaní sa

českej a slovenskej kultúry v medzivojnovom období. Bola to zaujímavá a pre mňa (dúfam, že aj pre J. Harnu) obohacujúca spolupráca. Kniha sa rodila v období, keď čiastočne povoľovali ideologické obruče totalitného systému a vyšla v roku 1988 k sedemdesiatemu výročiu vzniku Československej republiky. Veď vtedy po takmer štyridsiatich rokoch sa 28. október neoslavoval pokrytecky už iba ako Deň znárodnenia, ale v prvom rade ako jubilejný deň vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov.

Po roku 1989 sa J. Harnovi – ako všetkým historikom – otvorili nové študijné a interpretačné možnosti, čo plne využil: Exploatuje fondy v zahraničných archívoch, publikuje a prednáša nielen doma, ale aj v zahraničí, stáva sa spoluautorom učebníc dejepisu pre gymnázia, vyvíja neobyčajne bohatú organizačnú, redakčnú a popularizačnú činnosť. Na tomto mieste treba však v prvom rade pripomenúť, že v roku 1994 stál pri zakladaní Česko-slovenskej komisie historikov, ktorej platným členom je podnes. Možno konštatovať, že členstvo J. Harnu v tejto bilaterálnej komisii bolo aj je celkom logické. Jubilant totiž patril a patrí k tým českým (moravským) historikom, ktorí sa nie z povinnosti, ale z prirodzenej vnútornej potreby a záujmu venujú tiež slovenským dejinám. Nepristupoval k nim z nejakých paternalistických pozícií, ako k nejakému „prívesku“ českých, resp. česko-slovenských dejín, ale ako k plnohodnotnému fenoménu našej spoločnej histórie. Znova to nie je jubilujúca fráza, ale konštatovanie, ktoré si možno ľahko overiť pri trochu pozornejšom spoznávaní Harnovej vedecko-výskumnej, resp. vedecko-popularizačnej produkcie i pri iných jeho organizačných, spoločenských a pedagogických aktivitách.

Pri príležitosti sedemdesiatych narodenín Josefa Harnu si dovoľujem nielen v mene seba, ale hlavne v mene celej slovensko-českej bilaterálnej komisie historikov poslať jubilatovi veľa pozdravov a dobrých prání. Želáme mu rýchle zotavenie z jeho terajších nepríjemných zdravotných problémov, pokoj a radosť v kruhu svojich blízkych a hlavne veľa budúcich pracovných úspechov v prospech českej i slovenskej historiografie. Veď v našej profesii – bez ohľadu na aktuálny právno-zamestnanecký pracovný pomer – sa nikdy neodchádza na „zaslúžený odpočinok“.

To Ti odkazuje kolega, ktorý Ťa v jubileu o rok predbehol.

Ivan Kamenec

ARMÁDA AKO FAKTOR ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

Eds.: Miloslav Čaplovič, Vladimír Goněk, Petr Hofman

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej komisie historikov, na základe verejnej obhajoby – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali 21. apríla 2009 v Svidníku Slovensko-česká komisia historikov, Vojenský historický ústav v Bratislave, v spolupráci s Štátnym archívom v Prešove, pobočka Svidník, Inštitútom histórie Prešovskej univerzity, Slovenským národným múzeom – Múzeom ukrajinskej kultúry v Svidníku a Sekciou pre vojenské dejiny Slovenskej historickej spoločnosti.

ROK 1918 – SLOVÁCI MEDZI LOJALITOU K UHORSKU A K NOVEJ REPUBLIKE

Roman Holec

Lojalita je kategóriou sociálneho konania a cítenia, ktorá sa nevyčerpáva v obyčajnej poslušnosti, ani v zmluvnom vykonávaní povinností. Práve naopak, označuje sa nou postoj skrytý akoby v pozadí. Lojalita má veľa spoločné s vernosťou. Zatiaľ čo druhá sa týka vzťahu medzi individuami, teda uplatňuje sa v súkromnej sfére, prvá je vyjadrením sociálneho vzťahu (na základe konkrétnej sociálnej zmluvy) medzi individuom a inštitúciou, resp. inštitútom, ale na rozdiel od lásky a pocitu povinnosti si vyžaduje reálne predpoklady na pomer ku konkrétnej podstate. Lojalita a vernosť prenikajú cez existujúce vzťahy a tvoria vnútro ich zachovávanie. Lojalita je fenoménom spojeným s historickým časom; má svoju minulosť, keď sa zrodila a prežíva i naďalej. Ide o zvláštny duchovný a sociologický stav, ktorý obyčajne pretrváva prvé objavenie sa konkrétneho pomeru. Má teda istú historickú zotrvačnosť. Lojalita nadobúda integrujúcu funkciu kolektívnych pocitov a ideí a reprodukuje sa prostredníctvom pravidelne sa opakujúcich rituálov, ale aj školou, cirkvami a štátnymi autoritami. Štát lojalitu vyžaduje neraz samotným zákonom.¹ Jeho neplnenie umožňovalo využiť represívne kroky.

Slovenská politika pred prvou svetovou vojnou sledovala v dôsledku nepriaznivých politických okolností v Uhorsku pomerne skromné ciele. Rovnako skromná forma územnej autonómie, ktorú vytýčilo ešte roku 1861 Memorandum národa slovenského ako kľúčový politický program Slovákov, sa v období dualizmu pri presadzovaní základných princípov uhorskej politickej doktríny ukázala byť nereálnou a nerealizovateľnou a bola doslova zmrazená „na lepšie časy“ alebo odložená ad acta. Vplyvom liberálneho politického prúdu čoraz širšie dimenzie naberala politika česko-slovenskej spolupráce, ba aj vzájomnosti, predovšetkým v kultúrnej a hospodárskej rovine. Politická rovina narážala na objektívne prekážky na českej i slovenskej strane a v podstate o nej hovoriť nemožno, ak pravda nepripúšťame, že akákoľvek forma spolupráce s Čechmi sa zo strany Budapešti politicky inštrumentalizovala.

Tradične lojálna slovenská politika mohla so svojimi skromnými ambíciami len ťažko znamenať nejaké nebezpečenstvo pre nositeľov štátu. Konsekvencie česko-slovenskej spolupráce ležali v hmlách budúcnosti, potenciálne sa však mohli jej nositelia dostať v zlomovej situácii do rozporu so štátnou a dynastickou lojalitou. Tradičná rusofilska politika nemala reálne základy a bola viac zbožným želaním niektorých jednotlivcov. Rovnako tradičná orientácia na Viedeň sa v období dualizmu stala slepou uličkou.

¹ SCHULZE WESSEL, M.: Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept. In: Schulze Wessel, M. (ed.): Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1939. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. München 2004, s. 2–8.

Najrealistickejšie, bez taktických ohľadov a politických škrupúl, vyslovil stanovisko k monarchii a dynastii *Slovenský denník* vo februári 1913 v článku pravdepodobne z pera Milana Hodžu: „Ovšem zotrvali dynastia pri terajšej čisto maďarsko-nemeckej, t. j. protislovenskej politike, vtedy nemôžeme predvídať ako sa vyvinú pomery i u nás ... národ slovenský sa v posledných rokoch rýchlejšie vyvinuje, ku radikalizmu a čisto československému a demokratickému zmýšľaniu intenzívnejšie vychováva ... My Slováci nemáme konečne čo stratiť, viac drviť a hrdúsiť národne nás už nemôžu ... Prosbami a zobraňím v Pešti a vo Viedni sme nezískali dosiaľ nič. Pojdeme preto vlastnou cestou pomalého, ale nepremožiteľného pokroku, vnútornej konsolidácie a koniec koncov predsa len zvíťazíme. Prosiť teda nepôjdeme viac, kľučky utierať v palácoch sa nám veru nechce...“² Monarchia sa v chápaní Milana Hodžu stala „živou mrtvolou“.

Hoci orientácia na následníka trónu Františka Ferdinanda a očakávanú demontáž dualizmu bola prívelmi pritlačivou kartou, aby ju politik Hodžovho formátu odignoroval. Najmä, keď sa dala organicky spojiť s akcelerujúcou česko-slovenskou spoluprácou, pričom obe roviny mali neskrývanú protimaďarskú, ba protiuhorsku tendenciu. Vzhľadom na vysoký vek a zdravotný stav panovníka sa zmena na tróne zdala byť otázkou času a následník trónu František Ferdinand sľuboval vnieť zásadný obrat do politického vývoja ríše. V záujme likvidácie maďarského šovinizmu by podľa toho istého Milana Hodžu bola škoda nevyužiť viedenskú kartu: „Jestli je Viedeň ochotná o to sa pričiniť, prečo jej odprieť? Dajme tomu, že príde mocnár, ktorý bude chcieť, aby nielen Maďari vládli tu, ale spolu s Maďarmi aj Rumuni, Slováci, Nemci, Chorváti, ako Pánboh prikázal.“³

Nakoniec v predvečer vojny už Hodža formuluje svoj postoj viac ako jasne. Ak sa habsburské mocnárstvo nemá rozpadnúť, musí nastať koniec maďarizácii: „Také je to všetko, ako by sa tu stará, zhnitá chalupa išla rúcať. Tá chalupa, v než celú národov dlho boli väznené sta v žalároch. Notárikovia, slúžkovci a jejích kasta podopiera chalupu zo všetkých síl, ale čo sa rúca, to sa rúca.“⁴

Naschvál som poukázal na ambivalentnosť Hodžových postojov, lebo slovenské politické elity boli vo svojej lojalite k štátu a dynastii inak vzácné jednotné. Slovenské politické elity, o širokých ľudových vrstvách ani nehovoriac, boli síce vo svojej lojalite vzácné jednotné, ale v skutočnosti sa aj tu obsah pojmu „autorita cisára“, „dynastická lojalita“ do značnej miery vyprázdňoval, resp. nadobúdal nové podoby. Tradičná dynastická vernosť nepriniesla Slovákom vyťažené zmeny a nádeje mnohých upaté na osobu panovníka (či následníka) a jeho spravodlivosť zostali beznádejne v rovine ilúzií.

Vlastne už len medzi ľudom pretrvávala tradičná úcta a rakúska hymna, hoci spievaná po slovensky, nadobudla charakter prázdneho textu bez adekvátneho obsahu. To isté platilo o vlasteneckých veršovačkách a článkoch o dynastii a panovníkovi v školských čítankách. Vzniknuté vákuum medzi dynastiou a ľudom sa už nepodarilo Habsburgovcom zaplniť. Príčinou sa stala aj skutočnosť, že monarchia už nebola schopná ponúknuť svojim občanom príťažlivú víziu budúcnosti. Dynastický mýtus sa totiž obracal výlučne do minulosti, čo len zvyšovalo všeobecnú nedôveru v schopnosť vládnucej elity riešiť

² [HODŽA, M.]: Náš pomer ku monarchii a dynastii. *Slovenský denník*, 4, č. 34 z 19. 2. 1913.

³ [HODŽA, M.]: Neklamme sa. *Slovenský týždenník*, 11, č. 23 zo 6. 6. 1913.

⁴ [HODŽA, M.]: Či sa oratujú... *Slovenský týždenník*, 12, č. 23 z 5. 6. 1914.

nielen problémy modernizácie a spoločenskej mobilizácie, ale i uspokojiť národné ambície mnohých národov.⁵

Dôsledky boli evidentné. Povolávanie do armády počas balkánskych vojen skončilo po prvý raz v odvodových komisiách na Slovensku často s katastrofálnymi výsledkami. Na jar roku 1914 možno pozorovať zvýšenú frekvenciu rozsudkov voči Slovákom za urážku „Jeho Veličenstva“. Taktiež paradoxom nakoniec bolo, že po vypuknutí svetovej vojny mnohých príslušníkov slovenských elit zatkli a exemplárne odsúdili práve za urážku všeobecne ignorovaného kráľa alebo jeho rodiny.

Úcta a lojalita voči staručkému cisárovi síce stále existovali, ale ubíjajúce sociálne a národnostné problémy vzdávali obraz Františka Jozefa stále viac od reality, ktorá navyše odcudzovala štát (Uhorsko) jeho (nemaďarským) občanom. Práve proti tomu pôsobila snaha stotožniť štát (vlast) s panovníkom. Vychádzalo sa síce stále z tradičnej feudálno-dynastickej jednoty panovníka a jeho monarchie, v 19. storočí ako storočí nacionalizmu však už zámer smeroval čoraz viac k tomu, aby bol kráľ nahradený vlastnou a národom. „Majiteľom“ a nositeľom štátu bol štátotvorný (maďarský) národ, nie (cudzí) panovník. Všetko malo vyústiť do akceptovania legitimacy moci a do lojality voči autorite štátu a jeho politicko-byrokratickým predstaviteľom.

Prvá svetová vojna priniesla úplne novú situáciu, keď starým pojmom (lojalita, vlastenectvo) dala nový obsah, etablovala nové sociálne vzťahy a deklarovala identifikáciu občanov a štátu (jednotlivec degradovaný na súčasť celku a jeho možná hrdinská smrť sa kompenzovala kolektívnym spomínaním a kultom mŕtvych), ako aj zdanlivé splynutie záujmov jednotlivých sociálnych vrstiev (prioritný spoločný záujem občianskeho kolektívu). Súčasne však do rúk stále silnejšieho štátu vložila nové propagandistické a represívne nástroje. S pribúdajúcim nárokom (a rokmi) vojny však vyplavila na povrch aj dovtedy skryté napätia a zo zdanlivej identifikácie občanov a štátu sa dospelo k rôznym stupňom ich vzájomného odcudzenia.

Ešte predtým si však slovenské politické elity museli ujasniť svoj vzťah k dynastii. Nakoniec ani trpezlivé čakanie na netrpezlivého následníka trónu neprinieslo ovocie a skoncoval s ním sarajevský atentát. Vyvolal rozčarovanie a beznádej, ktorého vyjadrením bol smútočný veniec so stuhou v národných farbách a s nápisom: „*Stratenej nádeji – hlboko zarmútení Slováci*“, ktorý priniesla slovenská delegácia ku katafalku následníka trónu. Ukazovalo sa, že Slováci sa budú musieť pripraviť na dlhodobý a politicky komplikovaný proces hľadania si adekvátneho priestoru v spolupráci s ďalšími nemaďarskými národmi v Uhorsku a spoliehajú sa na isté zmeny v uhorsko-maďarskej politickej kultúre a na nástup nových politických elit.

Politický vývoj potvrdzoval skutočnosť, o ktorej sa vedelo už dlhšie, a síce že len radikálny zlom v medzinárodnej politike môže privodiť zásadnejšiu zmenu vo vnútroptickej situácii Uhorska a v postavení Slovákov. Tento zlom prišiel nečakane v podobe vojny, ktorá nadobudla rovnako nečakane obrovské rozmery a ubíjajúcu dĺžku. Aj domácej politickej scéne trvalo veľmi dlho, kým si uvedomila možné dôsledky vojny a kým začala

⁵ URBANITSCH, P.: Mýtus pluralizmu a realita nacionalizmu. Dynastický mýtus habsburskej monarchie – zbytočná snaha o vytvorenie identity? (2. časť). In: KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny, 8 (Praha 2006), č. 2, s. 51–52.

rozmyšľať v dimenziách medzi lojalitou a víziou nového štátu. Najmä keď išlo veľmi dlho o víziu tak nepravdepodobnú a fantastickú...

Sarajevský atentát sa stal rozhodujúcim predelom vo vzťahu slovenských elit k dynastii. V početných článkoch označovali Slováci Františka Ferdinanda za svojho „úprimného priateľa“, rovnako úprimne nenávidiaceho maďarských nacionalistov. Postoj k politickej motivácii atentátu nebol jednoznačný, sympatie k následníkovi i k Srbom niekedy kázali zaujať skôr neutrálne stanovisko, resp. chápať atentát ako „nešťastné nedorozumenie“. Po takmer štyroch rokoch sa k atentátu vrátilo predsedníctvo Slovenskej národnej strany na tajnej porade 24. 5. 1918. Ústami predsedu Matúša Dulu odznali voči dynastii servilné a situácii už neadekvátne slová, podľa ktorých „náš národ od utratenia svojej štátnej samostatnosti sotva utrpel väčšieho katastrofálnejšieho nešťastia ako dňa 28. júna 1914. My všetci, medzi nami aj tí, ktorí nemali príležitosť bližšie informovanými byť o tom, ako On dedičstvo na neho čakajúce spravovať zamýšľal, z toho, čo o jeho rázovitosti, energii, vyvinutom cite pre spravodlivosť, nenávideniu každého závratníctva, ľahotárstva a akejkolvek nadutosti do verejnosti presiaklo, vycítili sme, že pod jeho očakávaným panovaním neomylné prideme, prísť musíme ku svojmu dobrému právu, že nám všetko dané bude, čo nám patrí...“⁶

Katolícky prúd slovenskej politiky na stránkach svojho orgánu *Slovenských ľudových novín* z konfesijného stanoviska ostro odsúdil atentátnikov ako anarchické, sociálnodemokratické, revolučno-antiklerikálne a schizmaticko-protikatolícke živly a arcivojvodský manželský pár ako katolíckych mučeníkov. Z pera smolinského katolíckeho farára Jána Donovalu (Tichomíra Milkina) vzišli dve básne, jednak ako hold mŕtve- mu, jednak ako podpora novému následníkovi a výzva pripraviť sa na ozbrojený boj za dynastiu. Verše „meč, Slovač, za trón brús“ alebo „no, Slovač, k trónu túľ sa oddane a nezľakni sa žiadnych obetí“ hovoria viac ako výrečne. Vojnový kurz tu dostal väčšiu podporu ako kdekoľvek inde medzi Slovákmi.⁷

Vyplyvalo to nepochybne aj z postavenia katolíckej cirkvi ako cirkvi štátnej, v rámci ktorej lojalita voči štátu, panujúcej dynastii a autoritám patrila do základnej výbavy každého veriaceho a k súčasť jej hodnotového systému. Exemplárne je to vidieť aj na významnom politikovi katolíckeho prúdu a kňazovi Ferdišovi Jurigovi. Od roku 1910 bol jedným zo slovenských poslancov v budapeštianskom parlamente, počas vojny dokonca jediný, ktorý sa zúčastňoval parlamentnej práce. Jurigova horúčkovitá aktivita počas vojny bola v ostrom protiklade s pasivitou väčšiny ostatných. Nevyhol sa ani nadštandardným prejavom lojality, ba jeho *Slovenské ľudové noviny* sa od začiatku plne zapojili do vojnovej kampane. Treba povedať, že k nevoli slovenských politických elit, ktoré presadzovali skôr úplnú pasivitu ako akékoľvek prejavy lojality. Vojna podľa Juriga zbližovala všetky národy monarchie a minimalizovala rozdiely medzi nimi, lebo cieľ mali všetci spoločný – víťazstvo. Staval sa k vojne, ako by prirodzene vyplývala zo slovenských záujmov: „Srbská kosa prudkosti naráži na tvrdý kameň. Ruskému návalu snadno odolá slovenská húževnatosť, trpezlivá vytrvanlivosť... Bojujeme boj za dynastiu našu, ktorá je jediná na svete úprimne, otvorene aj úradne katolícka. Bojujeme za krajinu našu, ktorú by porušili

⁶ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej ALU SNK), sig. 94 T 14, Správa predsedníctva SNS (24. 5. 1918).

⁷ Podrobnejšie HOLEC, R.: Poslední Habsburgovci a Slovensko. Bratislava 2001, s. 270.

nepriatelia, jestli by sme nezvíťazili. Bojujeme za národ náš, áno, aj za tú našu slovenčinu, lebo ona v našej ríši jak v záhradke rastnúť, překvítat' bude ... Keď zaznelo kráľovské slovo: „Do zbrane“, jak krdeľ sokolov hůfne letel každý Slovák k svojej zástave ... My doma ostali Slováci vrúčne sa modlíme za milého deduška, apoštolského kráľa.“⁸ Ak spravíme malú odbočku na koniec októbra 1918, resp. do rokov bezprostredne po vzniku CSR, Juriga mal nemalé problémy racionálne vysvetliť charakter niektorých svojich ústnych i písomných lojálnych prejavov. Neraz prešiel, typicky jurigovsky, do druhého extrému.⁹

Pozrime sa teraz ako reagovali jednotlivé vrstvy slovenskej spoločnosti a jednotlivé subjekty slovenskej politiky na priebeh vojnového konfliktu. Ľud, teda roľnícke masy a podstatne menej početný proletariát, vojnu nevítal s radosťou, ale s obavami a neistotou. Ich prejavom sa stali opäť pomerne veľké výpadky pri rukovaní do armády a snahy o „vyreklamovanie“ mužov z armády. V bezprostrednej vojenskej službe sa však prejavila dynastická lojalita Slovákov, ktorú do vedomia obyčajných ľudí zakorenili po stáročia fixovaná skutočnosť, že dynastia, trón a panovník tvorili veličiny pre Slovákov posvätné a nedotknuteľné. Nepochybne to súviselo s nadnárodným charakterom dynastie, keďže takýto obraz pretrvával vo vedomí ľudí, a to napriek tomu, že už od konca 18. storočia dochádzalo k zjavnej germanizácii politiky i vonkajšieho vzhľadu dvora.

Vznik vojny priniesol v súvislosti s lojalitou dovtedy nevídané nároky. Lojalita úzko súvisela s postojom k vojnovým cieľom monarchie a v podmienkach vojny nadobúdala pre štát životný význam. Všeobecné odcudzenie sa monarchii a Uhorsku v dôsledku národnostnej politiky uplatňovanej počas dualizmu dostalo Slovákov vypuknutím vojny do zložitej situácie, keďže ani s vojnovými cieľmi štátu sa nestotožňovali, ba boli im úplne cudzie. Navyše tradičných historických spojencov nachádzali skôr v nepriateľskom tábore a tradiční historickí nepriatelia sa stali spojencami. S pribúdajúcimi mesiacmi, ako sa skorý koniec vojny, nezávisle od jeho výsledku, stával stále viac ilúziou a ako sa začali objavovať úplne nové alternatívy vývoja, bola tradičná lojalita vystavená pochybnostiam, stávala sa záťažou, balastom, až nakoniec akcelerácia medzinárodného a vnútropolitického vývoja ju urobili veľmi rýchlo nadbytočnou a neproduktívnou. Tento všeobecne načrtnutý proces mal však svoje sociálne špecifiká a bol podstatne bolestnejší, ako by sa pri zjednodušujúcom pohľade z hľadiska historického odstupu zdalo.

Vojnové besnenie a vlastenectvo vybičované až do prejavov maďarského šovinizmu úplne paralyzovali „veľkú“ slovenskú politiku. Prispeli k tomu represálie proti jednotlivcom (internácie, väznenie, povolávanie do vojska a odvelenie na front) a inštitúciám (štátny dozor, odvelenie úradníkov, úplné obmedzenie činnosti). Spolková činnosť neexistovala, cenzúra tlačie a pošty bránila šíreniu informácií a mimoriadne zákony znemožňovali štandardný politický a občiansky život. Neznamená to však, že by nastala úplná rezignácia na akúkoľvek aktivitu, a najmä v komunálnej politike sa v niektorých regiónoch intenzívne pracovalo.

⁸ Pisma, ktoré počas krvavej sveta potopy napísal Ferdiš Juriga. I. Prešporok 1916, s. 3 a 11.

⁹ V úvode IV. zväzku práce Pisma, ktoré počas krvavej sveta potopy... ktorá vyšla až po vojne, Juriga napísal: „Bolo zapotreby priblížiť sa bežnému výrazosloviu o uhorskej vlasti, o monarchii, o dynastii, bárs sme túto nespätú katanskú trojicu od malička všetci povedomejší národovci nenávideli.“ (Cit. podľa KOVÁČ, Dušan a kol.: Prvá svetová vojna 1914–1918. Bratislava 2008, s. 196, text. E. Mannovej.)

Ľud síce cieľom vojny nerozumel, ale prísaha panovníkovi bola v jeho očiach čosi posvatné a považoval za svoju povinnosť do dôsledkov naplniť jej obsah. Tomuto postoju narukovaného slovenského vojaka zodpovedal celý rad správ a hlásení o jeho udatnosti a obetavosti. Pre muža nebolo jednoduché opustiť živobytie, hospodárstvo či remeslo, pustiť sa do neznáma a rodinu ponechať vlastnému osudu. Iná vec je, že v podstate nad tým, či ísť alebo nie zväčša ani neuvažoval. Prísaha panovníkovi bola v jeho očiach čosi posvatné a považoval za svoju povinnosť do dôsledkov naplniť jej obsah. Dokonca aj Slováci v USA pod vplyvom výziev z rakúsko-uhorských konzulátov a listov príbuzných z domu a vyhrážok tamojších notárov a slúžnych boli odhodlaní vrátiť sa a narukovať: „Slovenská liga musela ťažkú prácu podujat, aby objasnila nášmu ľudu, že nie je povinný utekať do vojny. A bola to ozaj ťažká práca. Mnohí fanaticky verili v prísahu, danú vraj Fraňovi Jozefovi, za ktorého chceli sa ísť dať zabiť.“¹⁰ Tomuto postoju narukovaného slovenského vojaka zodpovedal celý rad správ a hlásení o jeho udatnosti a obetavosti.

Úspechy rakúsko-uhorskej armády na haličskom úseku východného frontu pri Krasniku a Komarówe v lete roku 1914 boli dielom predovšetkým slovenských vojakov, ktorým sa za ich udatnosť dostalo ocenení z najvyšších miest. V súvislosti s hrdinstvom slovenských vojakov pod Rudnikom priniesol budapeštiansky *Alkotmány* v apríli 1915 rozsiahly článok o slovenských plukoch. Prekypoval chválou, čo ostro kontrastovalo s rečami o nespoľahlivosti, rusofilstve a nechuti bojovať: „Z roľníkeho stavu pochodiaci slovenský vojak je nepremožiteľný. Smelosťou, prísnou káznou a poctivosťou svojou Slováci stali sa elitným vojskom, ktoré sa hodí nielen na útok, ale svojou národnou povahou výborné je i na obranu.“¹¹ V jednom z elaborátov náčelníka generálneho štábu Conrada von Hötzendorfa vojenskej kancelárii cisára a ministrovi vojny zo 17. 12. 1915 sa na adresu Slovákov konštatovalo, že „bojovali hrdinsky a často javili oduševnené zmýšľanie, patriotizmus a vernosť dynastii.“¹²

Dokonca aj Albert Apponyi, ktorého zo sympatií ku Slovákom nemožno podozrievať napísal ex post v jednej zo svojich prác: „Naši spoluobčania nemaďarského jazyka vo vojne, ako vojaci, bez výhovoriek si zastávali svoje miesta; masová zrada takého charakteru, aké boli na dennom poriadku pri českých jednotkách, sa v maďarských jednotkách nevyskytovala ani sporadicky. Bratislavské a košické, v prevažnej miere zo Slovákov (v texte tótot – R. H.) pozostávajúce, vojenské telesá sa mohli chváliť najskvelejšími bojovými hrdinskými činmi.“¹³

Hrdinstvo slovenských vojakov bolo faktom, ktorý sa spomína skôr v beletrii a v individuálnej pamäti ako v historiografii. Oficiálna historická pamäť vychádzala z toho v dejinách tak často opakovaného paradoxu, či zákonitosti, že hrdinami sú vždy len víťazi. Pritom drvivá väčšina Slovákov bojovala na frontoch za panovníka a štát a tento štát, teda monarchia, ich vnímala ako hrdinov. To sa v konečnom dôsledku týka aj českých vojakov, napriek istým stereotypom o „zradných Čechoch“ zrejším aj u Apponyiho, a napriek ich mnohonásobne väčšiemu podielu medzi legionármi. S akými pocitmi sa vracali domov

¹⁰ GESSAY, I.: Rozpomienka na uzavretie Československej dohody. Bratislava 1928, s. 6.

¹¹ Cit. podľa HRONSKÝ, M.: Slováci na frontoch prvej svetovej vojny. In: Podrimavský, M. – Kováč, D. (eds.): Slovensko na začiatku 20. Storočia. Bratislava 1999, s. 286.

¹² MARTINEK, F.: Maršal Conrad z Hotzendorfu o Slovákoch. *Průdy*, 12 (1928), č. 8, s. 494–495.

¹³ APPONYI, A.: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Budapest 1926, s. 19.

po skončení vojny, keď hrdinami boli len tí, ktorí stáli na správnej strane? Ktorí včas dezertovali alebo skončili v zajatí a do vlasti sa vracali v legionárskych uniformách. Tým sa stavali pomníky a tí vošli do učebníc.... Medzi slovenskými vojakmi však tvorili len veľmi nepatrnú časť. Väčšina musela byť rada, že prežila.

Správa najvyššieho velenia armády z 18. októbra 1915 adresovaná premiérovi Tiszovi charakterizovala Slovákov slovami: „Z jednej správy pochádzajúcej z dôveryhodného a úplne spoľahlivého prameňa vyrozumieva vrchné vojenské velenie, že slovenské obyvateľstvo severného Uhorska, inak úplne lojálne zmýšľajúce, ani v najmenšom netiahne k rusofilstvu, ale približne od 17 rokov sa pôsobením vonkajších vplyvov vynoril v krajine prúd, ktorý si dal za úlohu priviesť do života približenie sa a konečne splnutie Slovákov s Čechmi.“ Hlásenie ďalej sumarizuje: „Charakteristická pre všetky strany je všeobecná bezpodmienečná lojalita a hlboko zakorenená nenávisť voči Srbom, mnohonásobne vyvolaná osudom neobyčajne obľúbeného zomretého následníka trónu“ a uzatvára: „Slováci tvoria toho času jeden voči dynastii a štátu verný element.“¹⁴ Premiér István Tisza sa s aroganciou jemu vlastnou ešte roku 1917 vyslovil, že „zo zákopov vráti sa domov pobožný, bohabojný národ a bude zas zaplňovať všetky kostoly“.¹⁵

Slovenskí intelektuáli, ktorí skončili vo vojenskej uniforme, sa v priebehu prvých rokov vojny snažili dosiahnuť aktivitou v službe a plnením úloh buď povýšenie alebo vyznamenanie, čo by uľahčilo ich pozíciu. Takto rozmýšľali dokonca osobnosti, ktoré neskôr skončili v ruskom zajatí a v radoch legionárov, teda ako slovenskí vojenski protagonisti československej štátnosti. Je pochopiteľné, že po vojne sa neradi priznávali k zanietenosti počas prvých vojnových ťažení, keď sa navyše verilo, že vojna bude krátka a víťazná.

Zaujímavé sú v tomto smere rozsiahle denníkové zápisky Jozefa Tisa, v rokoch 1939–1945 prezidenta Slovenskej republiky, počas prvej svetovej vojny vojenského kňaza, ktorý sa v priebehu rokov 1914–1915 zúčastnil bojov na haličskom fronte. Jeho myšlienky sú typické pre myslenie lojálnej časti slovenskej inteligencie: „Nadšená nálada a veľká dôvera, že zvíťazíme, sa prebúdzala v našich vojakoch... dôverujeme dobrotivému Bohu a našej generalite, ktorá ani doposiaľ neobetovala nadarmo životy...“¹⁶ Zdôrazňuje zjednotenie národov v záujme víťazstva a spoločných cieľov: „... takmer všetky národy monarchie sa tu miešajú do skupiny... – a pekne sa znášame! Maďar tu nie je „beťárom“, Slovak „naničhodníkom“, ani Rumun nie je „úbožiacom“, Nemec „huncútom“ atď.! Ako bratia stojíme vedľa seba a pomáhame si! Nemohlo by to takto byť aj v mieri?“¹⁷ Ako kňaz dokonca vidí vo vojne nástroj „náboženskej renesancie“, lebo na fronte, kde každú chvíľu čiha na človeka smrť sa duše ľudí utiekajú „k pomoci a úteche náboženstva“.¹⁸ Ďalej pokračuje v podobnom duchu: „Všetci si zo srdca želáme: kiež by víťazstvo naďalej sprevádzalo naše vojská a zbrane spojencov, aby zvíťazila pravda a mravný poriadok,

¹⁴ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Miniszterelnökség K 26, 1915-XII-1034. cs. – 5807. alapszám. K. u. k. Armeeoberkommando I. Tiszovi z 18. 10. 1915.

¹⁵ HOLEC, c. d., s. 279; KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodnopolitické koncepcie riešenia slovenskej otázky 1918–1922. In: *Historické štúdie*, 39 (Bratislava 1998), s. 23–24.

¹⁶ Fabricius, M. – Suško, L. (eds.): Jozef Tiso. Prejavy a články I. (1913–1938). Bratislava 2002, s. 61 (ide o seriál článkov z *Nyitramegyei Szemle* v rokoch 1915–1916).

¹⁷ Tamže, s. 68.

¹⁸ Tamže, s. 37.

nech stihne zaslúžený trest Rusov preto, že stále narušali mier v Európe, nech ostanú v hanbe Angličania pre svoju namyslenú a egoisticky vypočítavú politiku a nech pocítia údernú silu vo svojich mravoch i viere vyvýšenej nemeckej armády denervovaní, zvrhli a svoju minulosť zavrhujujú Francúzi.¹⁹

S pribúdajúcimi mesiacmi a útrapami vojny klesalo zaniehanie a viera vo víťazný koniec. Čoraz častejšie sa začína uvažovať o dôsledkoch možnej prehry ústredných mocností. Úmrtie Františka Jozefa ako živého symbolu monarchie, presnejšie teraz už mŕtveho symbolu, vôbec nepohlo so slovenskou spoločnosťou, dôsledky vojny cítil každý oveľa bezprostrednejšie. Ešte menej oslovil vedomie vtedajších ľudí nástup cisára Karola na trón. Paradoxne tomu nepomohol ani fakt, že sa dal okamžite korunovať za uhorského kráľa, čím definitívne odstránil pochybnosti (alebo nádeje, podľa toho, z akého uhla sa na vec pozeráme), že by chcel čosi podniknúť so systémom dualizmu. Sám sa takto vytlačil z uhorskej politiky a neskoršie Karolove reformné plány sa mohli týkať len Predlitavska.

Na korunovácii Karola za uhorského kráľa v Budapešti v decembri 1916 sa zúčastnila aj oficiálna delegácia českej politiky, čo nemožno hodnotiť inak ako úplne zbytočný prejav lojality, akceptovanie dualizmu a snahu o česko-maďarské zblíženie. František Staněk hovoril vo svojom prejave o „pevnom vnútornom zväzku medzi panovníkom a národom“, sťažoval sa na absenciu českej šľachty na čele národa a odvolával sa na skúsenosti Maďarov z bojov o nezávislosť, pričom sa dovoľával maďarskej podpory pre dôstojné postavenie Čechov v monarchii, výlučne v ktorej „hľadáme podmienku a garanciu našej národnej existencie a budúcnosti“. Volajúc po maďarskej podpore v snahe vymáňať sa z kategórie národa druhého rangu, si na Slovákov určite ani nespomenul.²⁰ V tomto servilnom duchu pokračovala česká politika aj prehlásením svojho poslaneckého klubu z januára 1917.

Pád ruského cárizmu vo februári 1917 bol tým rozhodujúcim mentálnym prelomom, keď sa začalo aj v krčmách ticho hovoriť o ďalšej, úplne novej alternatíve. V zahraničí sformované politické skupiny už dávnejšie uvažovali o možnosti pádu monarchie, ktorú február 1917 a následný vstup USA do vojny ešte viac umocnil. Aj česko-slovenské spolky v Rusku sa oslobodili spod ochranných krídiel cárizmu, začína sa uvažovať o vzniku nového štátu na troskách Rakúsko-Uhorska, o jeho podobe i charaktere česko-slovenského vzťahu. Okrem politického odboja sa vo zvýšenej miere začínajú formovať zo zajatcov a prebhlíkov aj vojenské oddiely, tzv. československé légie.

Z hľadiska lojality k monarchii, za ktorú vojaci na frontoch pôvodne bojovali, bol kľúčový postoj k prísaha cisárovi/kráľovi.²¹ Spochybňovala sa jej dobrovoľnosť, napriek tomu sa aj v povojnovej literatúre akceptoval postup rakúsko-uhorských súdov, ktoré zajatých legionárov považovali v zmysle medzinárodného práva za dezertérov, resp. za zradcov, logickým dôsledkom čoho bol trest smrti. Určite aj v rôznej miere sakralizácie prísahy voči panovníkovi treba vidieť odlišný prístup českých a slovenských zajatcov

¹⁹ Tamže, s. 75.

²⁰ MOL, Miniszterelnökség K 467, A miniszterelnök felhivatalos levelezése, 17.cs. (1917), 117, strojopis prejavu F. Staněka.

²¹ K tomu PLASCHKA, R. G.: Trotz Eidbarrieren (Einige Bemerkungen zum Eidproblem im Ersten und Zweiten Weltkrieg). In: Somogyi, É. (ed.): Polgárosodás Közép-Európában. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Budapest 1991, 267–275.

voči formujúcim sa légiam. Tí, čo prísahu porušili, a aj medzi Čechmi tvorili menšinu, si postup zdôvodňovali multietnickým a cudzím štátom, pričom mali možnosť bojovať za svoj vlastný národný štát; ďalej tým, že všetko sa odohrávalo mimo hraníc monarchie, kde záväznosť prísahy už neplatila a zanedbateľné neboli ani okamžité výhody: sloboda vojaka oproti neslobode zajatca.

Napriek spochybňovaniu dobrovoľnosti prísahy panovníkovi sa obdobný rituál v podobe sľubu vernosti vyžadoval aj pri vstupe do légii. Mal zamedziť akémukoľvek výstupu z légii, pričom ani o dobrovoľnosti vstupe sa nedalo vždy hovoriť. Napriek sľubu vernosti sa vyskytli medzi legionármi prípady, keď sa údajnou dobrovoľnosťou vstupe vysvetľovala aj možnosť dobrovoľného výstupu, čo pochopiteľne, v praxi nefungovalo. Opustenie vojska sa považovalo za dezerciu a takíto vojaci boli prísne potrestaní. Prípád Barbarano z júna 1918 z prostredia talianskych légii, ktorý skončil popravou ôsmich českých dezertérov, dokonca bez súdu, mal mať predovšetkým preventívne účinky zoči-voči množiacim sa prípadom dezercii.

Charakteristický pre typickú lojalitu a vernosť mnohých slovenských vojakov je list bývalého vojnového zajatca Jána Štrbu z kasárni v Bratislave, kam sa dostal po dvojnásobnom úteku zo zajatia v Rusku. Namiesto uznania ho čakali v Uhorsku len perzekúcie a nedôvera. Skúsenosti z pobytu „doma“ ho definitívne vyličili z lojality a v tomto smere píše svojim druhom do zajatia v Rusku, kam list s najväčšou pravdepodobnosťou cenzúra neprepustila: „Ale, bratia moji, Vám je lepšie v Rusku. Zločincom je ten, kto utiekol z Ruska do našej vlasti. Nikdy by som si nepomyslel, že by som mal mať kvôli svojej vernosti ťažké srdce. Vy, s ktorými som bol, viete najlepšie, že ma v Rusku potrestali za útek, 20 palíc mi vymerali, tak že mi telo úplne rozbili. Preto som nemal pokoja, cítil som povinnosť, na ktorú som prisahal slúžiť kráľovi a bojovať za vlasť. Bol som pripravený tomu obetovať vlastný život. V noci som utiekol, prešiel som cez strašné močiare, ako blázon, naprieč ostnatým drôtom. Osem dní a nocí, hladný, mokrý, s holými nohami som sa snažil dostať do vlasti. A čo mi dala vlasť, mne, hlúpemu volovi? Väzenie a utrpenie je mojou odmenou. Ale tak mi treba, hlúpemu somárovi, načo som utekal do vlasti. Tak, bratia moji, Boh s Vami, verte mi, že Vám závidím tú slobodu, ktorú si užívate v Rusku.“²²

Viacrát sa objavila snaha politicky skapitalizovať preliatu slovenskú krv a nadštandardnú vernosť slovenských vojakov voči dynastii a štátu. V tomto vynikal hlavne už spomínaný poslanec Ferdiš Juriga, ktorý sa v parlamente dožadoval za bojové kvality a lojalitu slovenských vojakov národnostných či sociálnych ústupkov. Dočkal sa však poučenia, že okrem chorvátskych poslancov sedia v parlamente už len maďarskí, Slovákov žiadnych niet.²³ Udalosti sa vyvíjali očividne mimo Jurigu i uhorského parlamentu ako celku. V skutočnosti nadobúdali stále životaschopnejšie kontúry práve politické koncepcie presahujúce rámec Uhorska a spájajúce sa s rozpadom monarchie. V domácej politike sa stal nositeľom myšlienky posilnenia česko-slovenskej spolupráce, a to až do politickej a štátoprávnej roviny predovšetkým Vavro Šrobár a ľudia z jeho okolia. Nečudo, že práve oni spolu s českou nepolitickou intelektuálnou elitou dotlačili českých politikov

²² HANÁK, P.: A Kert és a Műhely. Budapest 1988, s. 244–245 (Ján Štrba, bývalý vojnový zajatec v Bratislave píše svojim druhom do Ruska, 20. 1. 1918).

²³ 571. zasadanie z 26. 4. 1915. In: Az 1910. évi junius hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 26. kötet. Budapest 1915, s. 300–301.

k rozhodujúcemu štátoprávnemu prehláseniu z konca mája 1917. Plnili sa Palackého slová: boli sme pred habsburskou monarchiou, budeme i po nej.

Rozhodujúci rok 1918 dostával poslancov v Budapešti pod mnohé tlaky, čo vo zvýšenej miere platilo pre národnostných poslancov. A možno ešte viac pre samotného Jurigu, ktorý zostal jediným aktívnym slovenským poslancom. V januári 1918 (10. 1.) na bratislavskom župnom zastupiteľstve údajne Juriga na priamu výzvu župana Györgya Szmrecsányiho hovoril o príbuznosti Slovákov a Čechov, čo ale podľa neho neznamenal, že by Slováci mali zradiť svoju (uhorskú) vlasť. Navyše sa negatívne vyslovil aj o prehlásení českých poslancov na ríšskej rade z 30. 5. 1917, ktoré svojím otvoreným česko-slovenským postojom ležalo uhorsko-maďarským politickým elitám v žalúdku. Na toto čakal svojho času István Tisza. Szmrecsányi teraz tieto slová spolu s maďarskou tlačou interpretovali tak, že Juriga sa vyslovil proti Čechom a že Slováci nechcú ani počuť o zväzku s Čechmi.²⁴ Ani toto Jurigovi nebránilo, aby vo februári 1918 nevolal po zriadení slovenského celonárodného a nadstranického výboru, resp. rady a v apríli 1918 nezačal článkom pod názvom *Trpáctvo a čin v Slovenských ľudových novinách* na vedenie Slovenskej národnej strany, ktoré obvinil z pasivity. Výzval preto organizovať Slovenskú ľudovú stranu ako účinnú protiváhu voči Martinu.

Na druhej strane by to nebol Juriga, keby mu znovu „neuleteli“ i slová, ku ktorým sa o pár mesiacov už nehlásil: „Ešte pred vojnou som odsúdil české snahy ... Vždy som bol a aj v súčasnosti som prívržencom politickej uhorskej štátnej idey. Odmietam akékoľvek rozkúskovanie uhorského štátu ako očierňovanie našej vernosti. Vedel by som sa odvolať na skutočnosť, že Česi ma pošliapavali kvôli mojej poctivosti ... Ale keď ide o lásku k vlasti som prívržencom zachovania uhorského štátu ...“²⁵ Tieto výroky už prišli z hľadiska maďarských záujmov príliš neskoro a prakticky nikoho v parlamente nezaujímali. Zato znovu zdiskreditovali poslanca Jurigu v očiach slovenskej verejnosti.

Čím viac sa blížil koniec vojny, tým viac sa akékoľvek rokovania s panovníkom začínali chápať ako zrada národných záujmov. Rastúca prevaha Dohody, odmietanie separátneho mieru a stále očividnejšia hrozba porážky Rakúsko-Uhorska vytvárali zo stále vplyvnejších česko-slovenských odbojových skupín v Rusku, USA a v západnej Európe rozhodujúcu silu smerujúcu k odmietnutiu lojality voči štátu, ktorý sa k obom národom choval macošsky.

Maďarské vládne elity sa pokusili charakterom a dikciou vlastnej politiky z roku 1918 o oddelovanie rakúskych problémov a riešení od uhorských, čomu napomohla aj skutočnosť, že inštitút panovníka sa odsunul úplne na vedľajšiu koľaj. Napriek tomu, alebo vďaka tomu, sa mohlo konštatovať, že „medzi kráľom a ľudom není konflikt“. Človek si nevdojak musel spomenúť na nadšené prijatie, ktoré sa cisársko-kráľovskej rodine dostalo na dožinkových slávnostiach v auguste 1918 v Bratislave. Hoci práve z hľadiska Slovákov nebola Bratislava vôbec určujúcim mestom, naopak, žila svojím, od slovenských problémov úplne nezávislým životom. Napriek tomu v realite leta posledného roku vojny by menej prekvapil skôr chladný postoj obyvateľstva. Aj samotný Karol so Zitou

²⁴ Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha (ďalej LA PNP), J. Rotnagl, kart. 7, Poznámky k otázkám boje za vznik ČSR.

²⁵ 782. zasadanie z 11. 5. 1918. In: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 39. kötet. Budapest 1918, s. 107.

boli zaskočení. Ešte po mnohých desaťročiach Zita na Bratislavu takto spomínala: „Je to jedna z najkrajších spomienok, jeden z najúchvatnejších okamžikov, ktorý vo svojich spomienkach na zašlú monarchiu uchovávam vo svojej pamäti. Prijatie prekonalo všetky predstavy; nemožno ani opísať pocity, ktoré sme my – kráľ, deti a ja mali. Už dávno sme vedeli, že naša situácia je zúfalá a predsa – vrátili sme sa z Uhorska dokonca upokojení, nie, nie upokojení, ale predsa šťastní, pretože sme vedeli, že ľudia na nás myslia, a pretože ešte existovali tak verné mestá.“²⁶

Bratislava žila v tom čase napriek vojne dožinkami a panovnícka rodina napriek vojne akoby sa vrátila do starých dobrých časov – slávnostný sprievod, ovácie, delegácia šiestich uhorských žúp, slová o vernosti a lojalite – to všetko strhlo Karola k nadšeným slovám o „mojom vrúcne milovanom uhorskom národe“ a k spievaniu uhorskej hymny.

Ešte v apríli 1918 hlásil nemecký konzul z Budapešti svojmu nadriadenému do Viedne a prostredníctvom veľvyslanectva na Zahraničný úrad do Berlína, že maďarská tlač a verejnosť „vyhýba sa až do dnešného dňa priznať, že v Uhorsku žijú nespokojné národnosti... Zvlášť sa múdro vyvarovali vysloviť akékoľvek pochybnosti o lojalite uhorských Slovákov, ktorých postoj počas vojny neposkytuje skutočne žiadny podnet na sťažnosti.“²⁷ Takýto spôsob písania bol skutočne charakteristický pre maďarskú tlač, ktorá vychádzala počas vojny na Slovensku a ktorá dokonca zmenila desaťročia zaužívané stereotypy vo vnímaní Slovákov. Už to nie je ľud („nép“), ale národnosť („nemzetiség“), dokonca svojbytná národnosť, ktorá je súčasťou uhorského štátneho, nie národného rámca. Úplne inak sa začína vnímať aj slovenská politická elita, ktorá je už legitímnym predstaviteľom slovenskej národnosti.²⁸

Aj v diplomatických hláseniach sa dôsledne rozlišovalo medzi slovenským ľudom a jeho politickou reprezentáciou. Ešte v apríli 1918, keď boli zrejme aktivity domáceho českého odboja – poslaneckého zväzu a Národného výboru – sa v hlásení budapešťan-ského nemeckého konzulátu konštatovalo: „Slováci ešte stále mlčia. Psychika ľudu a jeho vnímanie vecí žije úplne oddelene od slovenskej inteligencie a slovenských politikov...“. Vzápätí nasledovalo spresnenie: „Tito nie sú vôbec žiadnymi politikmi, ale maličkými provinčnými osobami, ktorí jasne vymedzenú politiku ani nemôžu robiť.“²⁹ Potvrďilo to nevdojak aj už spomínané a voči dynastii úplne zbytočné servilné stanovisko z tajnej porady Slovenskej národnej strany v máji 1918 z úst jej predsedu Matúša Dulu.³⁰ Vďaka akcelerácii udalostí smerujúcich k realizácii česko-slovenskej štátnosti sa rýchlo zabudlo na podobné lojálne stanoviská a v historickej pamäti zostalo zakotvené rozhodné vystúpenie Andreja Hlinku v prospech česko-slovenskej orientácie.

Druhou vecou – a tu trafil nemecké hlásenie kliniec po hlavičke – bola stále existujúca bariéra medzi ľudom a politickými elitami na Slovensku (a určite nielen tu),

²⁶ GALANDAUER, J.: Karel I. Poslední český král. Praha–Litomyšl 1998, s. 243

²⁷ Bundesarchiv Berlin (ďalej BA), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (ďalej PAAA), Oesterreich 92, Nr. 1, R 8866. Wedel Hertlingovi, Wien 19. 4. 1918.

²⁸ VORÖS, L.: Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914–1918. In: Historický časopis, 54 (2006) č. 3, s. 419–450.

²⁹ BA, PAAA, Oesterreich 92, Nr. 1, Bd. 25. Wedel na Auswärtiges Amt z Budapešti 19. 4. 1918.

³⁰ ALU SNK, sig. 94 T 14, Správa predsedníctva SNS (24. 5. 1918).

ktorá pretrvávala aj vzhľadom na deficity demokracie, nízku úroveň občianskeho vedomia a v neposlednej miere i vzhľadom na vojnový stav.

Akcelerácia ďalších udalostí však už definitívne vyvrátili jednak dehonestujúce slová nemeckého diplomata na adresu slovenských politikov, jednak stanoviská o bezvýhradnej lojalite Slovákov. Vojaci, dlhý čas vzor statočnosti a oddanosti, sa od leta 1918 stávajú iniciátorom mnohých vzbúr. Rozhodujúcimi faktormi takéhoto konania sa stali väčšinou udalosti v Rusku, zajatie, návrat domov a opätovné povolanie do armády. Lojalita slovenskej politiky voči štátu, ktorý sa im už úplne odcudzil, sa stávala minulosťou. Navyše všetky kroky slovenskej politiky od mája 1918 už smerovali jednoznačne a cieľavedome k česko-slovenskému riešeniu. Mikulášska rezolúcia (1. 5. 1918), uznesenie spomínanej tajnej porady z 24. 5. 1918, ktoré rozhodlo o česko-slovenskej orientácii, manifestácia slovenská delegácia do Prahy, početné rokovania vo Viedni, ale aj októbrový prejav Ferdiša Jurigu v uhorskom parlamente a nakoniec martinská deklarácia (30. 10. 1918) – to všetko svedčilo o jasnej orientácii a definitívnej rezignácii na lojalitu voči existujúcemu štátu a panujúcej dynastii. Keď sa 12. októbra 1918 uskutočnili v Badene rozhovory cisára s českými poslancami, panovník práve tradičnou slovenskou lojalitou vyargumentoval svoj nesúhlas voči požiadavke o začlenení Slovenska do československého štátu. To už bol postoj zodpovedajúci viac tradičnému stereotypu ako realite. Dokazoval, že cisár už nebol schopný chápať koncom vojny rozsah katastrofy, zoči-voči ktorej monarchia v októbri 1918 stála.

Situácia na jeseň roku 1918 však nebola ani zďaleka taká jasná ani slovenským politickým elitám. Žiadalo sa od nej kľúčové rozhodnutie, v ktorom mali zohľadniť historickú skúsenosť, celoštátnu situáciu a medzinárodný geopolitický kontext. Bolo to vlastne po prvý raz, keď riešili otázku takéhoto zásadného charakteru. Nečudo, že sa istý čas zmietali medzi novou štátnosťou (holub na streche) a ústupkami z maďarskej strany (vra-vec v hrsti). Služi jej ku cti, že na sľuby autonómie z maďarskej strany na základe negatívnych historických skúseností nepristúpila. Co by ešte roku 1914 brala všetkými desiatimi, to už teraz bolo – napriek mentálnej nepripravenosti na nový štát – málo. Dynastia a panovník tu už nehrali žiadnu rolu.

Ukazuje sa, že ani stáročná lojalita voči dynastii nebola zárukou jej pevnejšieho zakotvenia. S pádom Habsburgovcov padlo aj jej opodstatnenie. Charakteristicky to aj v súvislosti s odmietnutím geopoliticky nereálnej štátnopolitickej samostatnosti Slovenska vyjadril v septembri 1918 Milan Hodža: „My Slováci, teda vystúpime zo štátu uhorského. To je pevné ako pismo sväté ... Ale keď sa raz odtrhneme od Maďarov, čože už potom? Mohli by sme my zostať i sami. Mohli by sme mať sami pre seba svoju osobitnú slovenskú Krajinu, svojho slovenského Kráľa, svoje slovenské vojsko, svoj slovenský štát. Môžeme, ak chceme. Otázka je len tá, či nás je Slovákov na osobitný štát dosť.“ Úvaha, zaujímavá aj obrátením koncepcie československého národa, vyústila v nasledujúcich dvoch vetách: „Či sme snád už zabudli, že sme my, Slováci, už mali svoju Krajinu? Mali sme ju, a to krásnu, mocnú, slovenskú, slávnú, a síce spolu s tými Slovákmí, čo bývajú tam von na Morave a v Česku.“³¹

Jednoduchosť Hodžovej úvahy ani zďaleka nevyjadruje individuálnu komplikovanosť zmeny identity – odmietnutie uhorskej štátnej identity a prijatie identity novej –

³¹ ALU SNK, sign. 64L6, Hodža, M.: Slováci, pozor!

slovenskej, resp. československej. Uhorská národnostná prax v desaťročiach pred svetovou vojnou a často násilné formy použité v záujme zachovania integrity Uhorska odcudzovali od možnosti slovensko-maďarského spolužitia neraz aj tých Slovákov, ktorí boli lojalní a ktorí si uvedomovali všetky vzaby k rozpadávajúcemu sa štátu a jeho dominantnému národu. Na zmeny identity zovšeobecňujúco poukázal už v septembri 1917 (!) nemecký konzul v Budapešti: „Toto hnutie (federalistické tendencie smerujúce k odtrhnutiu sa od Maďarov – R. H.) nezostalo bez vplyvu na Slovákov a Rusínov. Začínajú cítiť svoju príslušnosť ku kmeňovo príbuzným Slovanom v Rakúsku. Oba kmene boli doteraz verné uhorskému štátu a s hrdosťou sa nazývali „Uhrami“. Teraz však ostentatívne zdôrazňujú, oni sú Slovákmí, resp. Rusínmi.“³²

Podľa finskeho historika Ismo Nurmiho možno síce tvrdiť, že československá štátna ideológia a slovenská národná identita boli v kontradikcii jedného voči druhému, ale ich miera a konkrétne dôsledky tohto tvrdenia sú veľmi ťažko doložiteľné. Dôsledkom nedostatku spoločnej historickej skúsenosti a vedomia národnej jednoty Čechov a Slovákov bola skutočnosť, že na jeseň roku 1918 lojalita voči československému štátu medzi Slovákmí takmer úplne absentovala.³³ Čo sa týka ľudu, ten bol skôr vo vleku udalostí roku 1918 a v jeho správaní možno nájsť celú škálu impulzívnych i racionálnych rozhodnutí (ľahostajnosť k tomu, aké armády prinášajú pokoj, ľahostajný postoj k panovníkovi a dynastii, akceptovanie novej štátnosti s nedôverou a obavami).

Z hľadiska niekedy málo akceptovaného stupňa národného uvedomenia je pozoruhodný Nurmiho záver, že na rozdiel od 19. storočia zohrávali na jeseň 1918 činitelia národného hnutia menšiu úlohu ako slovenské ľudové masy, ktoré už boli v pohybe. Predpoklad poddajnosti a krehkej národnej identity Slovákov sa jednoducho nenaplnil. Dôkazom toho boli aj dobrovoľníci, ktorí či už po boku alebo v radoch československej armády bojovali proti Maďarom, a to napriek prevládajúcim protivojnovým náladám a masovom opúšťaní armád monarchie. Na druhej strane hneď po prijatí martinskej Deklarácie jednotlivé slovenské národné rady aspoň formálne vyjadrovali svoju lojalitu a oddanosť novej republike. Podľa Nurmiho Slováci boli koncom roku 1918 národne i politicky schopní profitovať z kolapsu Rakúsko-Uhorska.³⁴

Z hľadiska lojality a vzťahu k novému štátu sa stali dôležité prvé ťažkosti a konflikty medzi československým štátom a slovenskou národnou identitou. Navonok sa demonštrovala citlivou otázkou prílevu českých zamestnancov a úradníkov. Najdôležitejším kritériom pre obsadenie akéhokoľvek postu bola lojalita voči novej štátnej moci, ale i štátnej ideológii. Inými slovami, ideologicky podopretými menovaniami sa štátna ideológia stala organickou súčasťou byrokratickej administratívy. Mnohí kvalifikovaní uchádzači boli odmietnutí len kvôli neistote v ich postoji k novému štátu. Nositeľmi štátnej idey sa stali členovia niektorých štátotvorných strán ako národní socialisti, členovia organizácií ako Sokol a na slovenskej strane hlavne evanjelici. Na popularite nového československého štátu zase určite nepridala ani skutočnosť, že do jeho služieb pragmaticky

³² BA, PAAA, Oesterreich 92, Nr. 1, R 8866, Wedel na Michaelisa, Wien 10. 9. 1917.

³³ NURMI, I.: Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity, 1918–1920. Manifestations of the National Identity of the Slovaks. Helsinki 1999, s. 72 a nasl., s. 92 a nasl.

³⁴ NURMI, c. d., s. 185–186.

vstupovali aj v Uhorsku skompromitovaní jednotlivci, že maďarská (i poľská) propaganda operovala neraz účinne s heslami, že Česi berú Slovákom chlieb a vieru.

Česi v neznalosti pomerov neraz nerozlišovali medzi Maďarmi a Slovákmi (napr. hovoriacimi po maďarsky), ale ani medzi promaďarskými a proslovenskými jednotlivcami (u oboch skupín existovali z rôznych dôvodov výhrady k československej identite a koncepciám), a rovnako sa vplyv Maďarov na Slovákov neraz osudovo zveličoval.

Negatívne skúsenosti s Uhorskom v kolektívnej pamäti, slovensko-maďarské incidenty z konca roku 1918 a teror v priebehu vojny s maďarskými boľševikmi spôsobovali, že aj posledné zvyšky lojality sa strácali a prevahu postupne nadobúdala novosformovaný štátny útvar, hoci ani tu nebol vývoj bez problémov. Československá propaganda totiž od začiatku chybné predpokladala slabé slovenské národné povedomie a nepočítala s jeho akceleráciou a väčšími prejavmi. Na zložitú vtedajšiu slovenskú realitu poukazujú početné incidenty medzi československými štátnymi orgánmi (úradmi, armádou) a Slovákmi, pričom mnohé incidenty nadobudli krvavý priebeh a priniesli obeť na ľudských životoch. Viaceré nacionálne (protičesky) motivované vojenské vzbury Slovákov prekvapujú najmä mierou uvedomovania si vlastnej slovenskosti (neraz však paradoxne demonstrovanou maďarskými pesničkami a jazykom). Konkrétnych príčin bolo viacero: popri veľmi citlivých náboženských otázkach, ktoré sa postupne z českej strany čoraz viac rešpektovali, až po zásobovacie nedostatky, umocnené konfiškáciami a umelou (zväčša maďarskou) propagandou (údajné odvážanie potravín do Čiech).³⁵ Nurmi upozorňuje na nápadnú podobnosť a kontinuitu vo vyjadrovaní politickej a národnej nespokojnosti prvého „československého“ s posledným „uhorským“ obdobím. Možno to teda bol znak istej politickej nezrelosti, určite však nie absencia národnej identity. Podľa neho, ak aj existovala teoretická možnosť, že by sa Slováci v dlhšom časovom kontexte sebaidentifikovali ako Čechoslováci, stratila do značnej miery práve v rokoch 1918–1920 v dôsledku všetkých politických chýb, nepochopení a vzájomného sa nepoznania, svoje opodstatnenie.³⁶

Pripeli k tomu aj ekonomické problémy nového štátu, ktoré zostrovaním sociálnej situácie tiež výrazne vplývali na nespokojnosť s ČSR a sebaidentifikáciu ľudí s republikou (nové ekonomické väzby, prienik českého kapitálu, problém zamestnanosti, menová reforma, odstraňovanie nerentabilných priemyselných prevádzok, deflačná prax atď.). Ľudia pripisovali novému štátu všetky nedostatky, a to aj tie, za ktoré objektívne nemohol.³⁷

Situácia, keď sa na prekvapenie všetkých českých slovakofilov pomerne rýchlo vytvorila na Slovensku nespokojnosť so situáciou v novom štáte, bola teda dôsledkom všetkých subjektívne i objektívne motivovaných komplikácií, vyplývajúcich z protirečení československej štátnej a slovenskej národnej identity, ako aj z hospodárskych a sociálnych príčin.

³⁵ Okrem Nurmiho spomína celý rad uvedených incidentov z tendenčného hľadiska STEIER, L.: Ungarns Vergewaltigung. Oberungarn unter tschechischer Herrschaft. Wien 1929, s. 51 a nasl. Ojedinele sa opisujú aj v beletrii (GRÁF, Š.: Zmätok. Bratislava 1974).

³⁶ NURMI, c. d., s. 188. Stupeň národného uvedomenia zaznamenával medzi Slovákmi značné regionálne i sociálne rozdiely, vznik republiky a jej prvé roky však podstatne akcelerovali etablovanie tejto identity a prispeli k doformovaniu Slovákov na moderný národ.

³⁷ HOLEC, R.: Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. In: J. Valenta – E. Voráček – J. Harna (eds.): Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě I. Praha 1999, s. 273–278.

Nevyhnutnosť profilovania vzťahu k novému štátu a potreba propagačnej činnosti a agitácie v prospech československej štátnej ideológie na Slovensku vyvolali potrebu zriadiť ojedinelú inštitúciu – Československú propagačnú kanceláriu. Nový štát sa tým snažil vyvážiť veľmi intenzívnu protičeskoslovenskú propagandu z maďarskej i poľskej strany. Poľská agitácia totiž tiež významnou mierou zasahovala do zápasu o slovenské „duše“. Na rozdiel od maďarskej propagandy bola regionálne ohraničená na Oravu a Spiš a práve tu spôsobovala zmatok v myslení tamjších ľudí, ktorí sa pohybovali prakticky medzi štyrmi identitami (uhorskou, československou, slovenskou a poľskou). V skutočnosti nechtiac aj maďarský teror z rokov 1918/19 utvrdzoval nepriamo v ľuďoch vedomie národnej príslušnosti a zvyšoval, resp. utváral lojalitu k novej republike, a to predovšetkým medzi predtým nerozhodnutými Slovákmi. Ľudia možno nevedeli presne, čo chcú, určite však vedeli, čo nechcú. Aj preto napriek rozpakom voči novému štátu, oba pokusy o reštaurovanie habsburskej moci v Uhorsku zo strany posledného kráľa v marci a októbri 1921 sa vo verejnosti na Slovensku stretli s nezáujmom, ba rozhodným odporom. Uhorsko ako alternatíva skončilo oveľa rýchlejšie ako akceptovanie a stotožnenie sa s novým štátom.

Aktivity Československej propagačnej kancelárie mali pozitívny a veľmi pestrý charakter (za pol roka až 1400 prednášok, programy pre vojakov i deti, vrátane napr. bábkového divadla). Využívali emocionálnu silu symbolov a v neposlednej miere vytvárali medzi obyvateľstvom aj negatívny obraz nepriateľa, ktorým boli hlavne Maďari a Poliáci. Ako písal jej vedúci v septembri 1920 „na Slovensku jde v prvé řadě o to, přivést lid k tomu, aby věděl, že je Slovákem, vzbudit jeho sebevědomí a vykořenit v něm po staletí vtlučené vědomí inferiority.“³⁸

Podľa Nurmiho tvorila propaganda troch štátov bludný kruh, v ktorom jeden vylučoval druhého, až nakoniec Slovák musel dospieť k poznaniu, že nie je ani Maďar, ani Čech, ani Poliak, ale čosi osobitné – zostávala len slovenská alternatíva. Keď Slováci na konci roku 1918 dospeli k poznaniu, že sú Slováci, stávalo sa očividným, že československá štátna propaganda viedla k úplne protikladnému výsledku, ako si želala – k posilňovaniu slovenskej identity.³⁹ Bola to rovnaká skúsenosť, akú zaznamenala programová maďarizácia, ktorá posilňovala obranné reakcie Slovákov a nevdojak pomáhala vymedzovať slovenskú národnú identitu.

V druhej polovici roku 1919 sa medzi Slovákmi objavujú príznaky frustrácie z nových dimenzií česko-slovenského napätia a súbežne s tým pokračujú spontánne manifestácie národného uvedomenia. Zatknutie A. Hlinku po návrate z Paríža, národne motivované nepokoje v kasárňach (heslá typu *Chlieb je nový, len prasce sú tie isté*), konflikty s prívržencami Slovenskej ľudovej strany, vplyv maďarskej a poľskej propagandy využívajúcej najmä silné náboženské čítanie Slovákov v protiklade s „husitskými“ Čechmi, Čechmi ako ateistami a bezvercami a ďalšie okolnosti, vrátane sociálnych problémov,

³⁸ Cit. podľa MANNOVÁ, E.: Uhorská a československá štátna idea: zmena povedomia v slovenskej spoločnosti. In: H. Mommsen – D. Kováč – J. Malíř – M. Marková (eds.): První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci. Brno 2000, s. 90.

³⁹ „Kým nás Maďari ponižovali, žili z nás i z nášho (veľmi nevinného, pravda) panslavizmu – vtedy sme sa plazili, kmotрили s nimi, niet rodiny, kde by sa niekto nepomaďarčil, teraz sme ožili, dokonca kraje najzaostalejšie, topiace sa predtým v biele, alkohole, nečistote a zaostalosti, úplnej tme – tie začínajú kultúrne i hospodársky oživať...“ LA PNP, K. Kálal, kart. 2, J. Čajak st. K. Kálalovi z 9. 10. 1922.

sa podpisovali pod prejavy nespokojnosti a napätia. Stále častejšie sa vyskytujú rôzne mimoparlamentné formy národnej „manifestácie“, ako násilné prejavy na masových zhromaždeniach, stranícky zápas o Slovákov, požiadavky decentralizácie a autonómie, rôzne petície a apely, teda metódy, ktoré kontinuálne pretrvávali neraz už z obdobia monarchie.

Neskôr sa medzi nepriateľmi oficiálnej propagandy ocitla aj Slovenská ľudová strana. V postojoch československy (centralisticky) orientovaných intelektuálov sa rýchlo udomácnil názor, že „ľudáci terajší ale, ktorí dominujú nad svojimi politicky analfabetmi veriacimi čím diaľ, tým väčšími by veslovali do náručia Ostrihomu a Pešti“. Autonómia bola podľa nich prvým krokom preč od Prahy, od českého národa a vzhľadom na nezrelosť a politickú nevypelost' ľudových mäs nebol ojedinelý názor (zastával ho i M. R. Štefánik), že všeobecné a tajné volebné právo sa malo zaviesť až s istým časovým odstupom, za ten čas „by sa národ uviedol do poriadku“. Lepšie je postupne pridávať práva a slobody, ako ich potom okliešťovať a rušiť.⁴⁰

Čo sa týka štátoprávnej formy bolo do istej miery paradoxné, že pomerne silné korene mala idea monarchie ako budúcej podoby nového štátu v radoch zahraničného odboja. Stelesňoval ju opäť predovšetkým M. R. Štefánik, hoci v týchto úvahách už vôbec nešlo o Habsburgovcov. Tí svoju historickú úlohu v strednej Európe po roku 1918 dohrali.

V súvislosti s lojalitou voči novému štátu a jeho republikánskej forme treba ešte dodať, že istý čas – na začiatku dvadsiatych rokov – ideu monarchizmu kultivovala časť slovenského katolíckeho episkopátu, presne v duchu tradičného spojenia oltára a trónu. Objektom ich úvah bol predovšetkým Cyril, mladší brat bulharského cára z rodu Coburgovcov, ktorý v tom čase zvädzal zápas o stredoeurópsky coburgovský majetok s vlastným synovcom Josiášom. Obaja potenciálni dediči zaťahovali do svojho sporu aj československé štátne orgány a rôznych politikov, jednak v snahe vymaniť majetky spod súkolia pozemkovej reformy, jednak v snahe získať výhodnejšiu pozíciu pre seba v dedičskom konaní. Cyril využil na agitáciu aj pár dní, ktoré dostal od republiky na návštevu svojich slovenských majetkov. V Spišskom Štiavniku sa stretol so spišským biskupom Jánom Vojtaššákom a snažil sa ho získať pre ideu kráľovstva a seba na tróne.⁴¹ Tieto myšlienky neboli biskupovi úplne nové a v súkromných kruhoch ich neraz rozvíjal. Coburgovci mu imponovali a práve Cyrila by si vedel predstaviť na slovenskom tróne. Coburgovci boli patrónmi viacerých kostolov na Slovensku, mali tradične dobré vzťahy so spišskou diecézou a naivne sa predpokladalo, že veľmoci by proti nim nezakročili ako proti Habsburgovcom. Bolo zrejmé, že myšlienky monarchizmu, blízkosť Coburgovcov k Slovákom a Slovensku, ako aj neustále konfrontácie s mentálne cudzím republikanizmom mohli v radoch časti katolíckej hierarchie vyvolávať podobné ilúzie.

Nehľadiac na periférnosť takýchto postojov paradoxným faktom bolo, že obraz Františka Jozefa nahrádzali ľudia vo svojich príbytkoch podobiznou Masaryka len postupne alebo vôbec nie. Masaryk ako nová hlava štátu bol pre ľudí úplne neznámym človekom. Lepšie to nebolo ani na úradoch, napr. v Lučenci zmizli zo stien na mestskom dome obrazy Františka Jozefa (spolu s Lajosom Kossuthom a Ferencom Deákom) až v októbri

⁴⁰ LA PNP, K. Kálal, kart. 2, J. Čajak st. K. Kálalovi z 12. 11. 1922.

⁴¹ DIMITRIJEVIČ, T.: Bič boží. Brno 1924, s. 346–347. K tomu aj HOLEC, R.: Coburgovci a Slovensko. Bratislava 2010, s. 277 a nasl.

1920, a aj to až po upozornení miestnej tlače a v predvečer návštevy predsedu vlády Jana Černého.⁴²

Paradoxom (alebo zákonitosťou?) však bolo aj to, že inštitút prezidenta demokratickej parlamentnej republiky prevzal mnohé symboly, atribúty, zvyklosti a rituály z čias monarchie a z inštitútu cisára, čím sa – predovšetkým pred ľuďmi – akoby preklenula obrovská zmena v hraniciach, politických systémoch a v štátoprávnej realite.

1918 – Slovaks between Loyalty to Hungary and the New Republic

Roman Holec

For Slovaks the First World War meant a complicated process of liberation from traditional loyalties towards their rulers, dynasties and monarchies. At the same time, loyalties to the new republic were being created. The two processes had varying dynamics and courses depending on social class, connections and milieu (political and intellectual elites, peasants, soldiers in the imperial army, prisoners and Legionnaires). The idea of monarchism gradually gave way to the concept of a republic with a parliamentary democracy.

⁴² Predseda vlády Dr. Černý... *Slovenský juh*, 2, č. 29 z 21. 10. 1920.

LIMITY ASYMETRIE: ČEŠI A SLOVÁCI V LEGIÍCH 1914–1920

Petr Hofman

Chceme-li se zamýšlet nad genezí přístupu, proměnami podob a obsahem řešení česko-slovenských vztahů a národních i politických požadavků, tak jak se utvářely v prostředí dobrovolnických jednotek Čechů a Slováků v letech 1. světové války, je úvodem nutné charakterizovat vnitřní poměry v koloniích našich krajanů v zahraničí. Ty byly koneckonců určující při formulaci programových konceptů činitelů českého a slovenského zahraničního odboje. Nejpočetnější slovenská kolonie – okolo půl milionu úředně registrovaných Slováků – žila na počátku války v průmyslových centrech východního pobřeží USA. Její vrcholná organizace, Slovenská liga, přijala již v září 1914 memorandum s požadavky na sebeurčení a úplnou národní samosprávu slovenského národa. Memorandum se dostalo značné publicity, naopak představy newyorských Slováků o budoucím společném státu s Čechy zůstaly tehdy jen na okraji zájmu.

Také plány českých krajanů v USA, spontánně počítající s budoucím spojením Slovenska a českých zemí, byly v tomto období pouze jednou z variant, eventualitou, nad níž se střetávaly rozdílné názory krajanského hnutí. Při takových příležitostech se zároveň rodily určitější představy i první návrhy na budoucí řešení česko-slovenských vztahů. Přes leckdy konfliktní pozice obou krajanských komunit dospěli jejich zástupci ke koncipování společných cílů a programu v říjnu 1915, kdy byla v Clevelandu uzavřena dohoda organizací amerických Čechů a Slováků. Samostatnost českých zemí a Slovenska měla být podle znění dohody zaručena na základě představy federativního svazu států budoucí podunajské monarchie, v níž by Slovensko mělo úplnou autonomii, sněm a státní správu. Clevelandská dohoda byla nesporným úspěchem sjednocovacího procesu krajanského hnutí nejen v USA, ale ovlivňovala rovněž situaci krajanů v dalších státech, v prvé řadě v carském Rusku.¹

V této zemi žila druhá největší kolonie krajanů; jejich počet lze v českém případě odhadnout až na 80 000, ve slovenském na 2 000 osob. Z Varšavy, kde slovenských krajanů žilo a pracovalo nejvíce, vzešla již v srpnu 1914 výzva proklamující svobodné Čechy a Slovensko, avšak mezi oběma komunitami došlo právě ve slovenské otázce k názorovému střetu. Zde je inicioval zejména značný zájem carských oficiálních kruhů, který souvisel se širšími anekčními plány ruského impéria. Počátkem roku 1915 dostaly takové úvahy podobu podnětu k založení Rusko-slovenského spolku paměti Stúra, který přijal program přímého spojení Slovenska s Ruskem, a to bez ohledu na příští osud českých zemí. Svaz českých spolků, v němž byli organizováni i slovenští krajané, takové úvahy

¹ Srv. PICHLÍK, K.: Bez legend. Zápas o československý program. Praha 1991, s. 43–62; též HOLEC, R.: M. R. Štefánik a problémy česko-slovenského odboje v Rusku. In: Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat. Bratislava 1999, s. 57–68.

odmítl, a v květnu téhož roku, už jako Svaz česko-slovenských spolků na Rusi, reagoval na separátní pokus Rusko-slovenského spolku paměti Štúra svolat sjezd slovenských krajanů, a to přijetím Prohlášení o poměru Čechů a Slováků.

Deklarace zdůraznila politickou jednotu, rovnoprávnost obou jazyků a v předstávě budoucího česko-slovenského království předpokládala samosprávu i zřízení sněmu pro Slovensko: „Považujeme za samozřejmou politickou zásadu, že v budoucím království československém vedle hlavního sněmu pro společné záležitosti bude utvořen zemský sněm pro vlastní záležitosti Slovenska, že Slovensko má být v politickém a jazykovém ohledu samosprávné. Politickou a jazykovou samosprávu Slovenska mají zaručit základní zákony budoucího království.“² Tato vstřícnost svazu ke slovenským zájmům byla motivována zejména opozičními postoji některých slovenských zástupců, měla ovšem i širší dosah, neboť zintenzívnila předchozí spolupráci s varšavskou Československou jednotou.

Uvedené aktivity měly pro slovenský krajanský život další význam: zatímco v domácím prostředí slovenská politika za českými koncepty a praktickými kroky výrazně zaostávala, v podmínkách krajanských sdružení v zahraničí byla tato nerovná situace zčásti kompenzována. Slovenské krajanské hnutí tak vykazovalo oproti domácí slovenské politice postupně větší zralost i potenciál do budoucna. Tím nejpodstatnějším výsledkem výše naznačené geneze uvnitř krajanského hnutí v Rusku byla v danou chvíli zvláště skutečnost, že svaz obdržel od carské vlády právo vystupovat napříště jako jediný jménem českých a slovenských krajanů.

Tento vývoj, který postupně připravil podmínky pro stabilizaci poměrů uvnitř krajanského hnutí v Rusku, nacházel ohlas i v České družině, tehdy první dobrovolnické jednotce na ruské frontě, v níž po jejím zrodu v srpnu 1914 sloužila mezi 720 muži rovněž necelá dvacítká Slováků. Z dochovaných pramenů³ například vyplývá, že zprávy o hledání cest k nalezení spolupráce a k ukončení přetrvávajících sporů, které k nim doléhaly do zákopů prostřednictvím krajanského tisku v průběhu roku 1915, přijímali s nadějami a s uspokojením. Ostatně až do druhé poloviny roku 1917, kdy po zborovském vítězství začal počet slovenských dobrovolníků z řad zajatců rakousko-uherské armády v Rusku významněji narůstat, nebylo řešení slovenské problematiky přímo v jednotkách legií předmětem nějakých samostatných iniciativ či konkrétních kroků. Jednotlivé podněty legionářů, kterými se kriticky vyjadřovali k polemikám v krajanských kruzích, nalézáme v této době nejvíce v legionářském tisku, který tehdy poměrně věrně reflektoval myšlenkový svět těchto mužů. Z jejich řad se zároveň rekrutovali někteří čelní představitelé slovenských národních a politických snah, jako např. ing. Vladimír Svetožár Hurban, původně dobrovolník ruské carské armády, od léta 1916 důstojník štábu Československé střelecké brigády v Rusku, dále starodružiník JUDr. Vladimír Daxner, či Pavol Varsík, který jako poručík srbské armády sloužil od dubna 1916 v 1. srbské dobrovolnické divizi a později se stal činitelem československého zahraničního odboje ve Francii.⁴

² Citace dle ŠEDIVÝ, I.: *Za Československou republiku 1914–1918*. Praha 1993, s. 22–23.

³ VÚA-VHA Praha, fond Česká družina – korespondence, k. 4.

⁴ ŠTEFANSKÝ, V.: Slovenská otázka v čs. légiiach v Rusku. In: *Vojenské obzory*, 2, Bratislava 1995, č. 3, s. 28.

Mezi předními osobnostmi slovenského národního a politického programu, které v Rusku stále výrazněji prosazovaly své pohledy, však již na přelomu let 1915/1916 nalezeme především bývalé válečné zajatce. Právě mnozí z nich jako vedoucí zajateckých samospráv v jednotlivých táborech získali záhy kontakty na krajanská sdružení a mohli se tak podílet na jejich aktivitách. Jmenujme alespoň Jozefa Gregora-Tajovského, Janka Jesenského, JUDr. Vladimíra Daxnera, JUDr. Ivana Markoviče či Jána Jančeka.

Další akceleraci česko-slovenských vztahů v kontextu čs. zahraničního odboje v Rusku přinesly cesta pověřenců Slovenské ligy – Š. Osuského a G. Košíka – do Evropy v červnu 1916 a průběh 2. sjezdu Svazu česko-slovenských spolků na Rusi, při němž v Kyjevě gradovaly spory dvou slovenských frakcí. Situaci ovlivňoval rovněž pokus ruských oficiálních míst vytěžit z těchto sporů maximum pro své vlastní zájmy, a to návrhem na zřízení dvou výborů, českého a slovenského, podřízených ministerstvu zahraničí, a konečně pozváním Josefa Düricha, místopředsedy Československé národní rady (ČSNR) jako vrcholného orgánu zahraničního odboje, do Ruska. Dělo se tak před odpor M. R. Štefánika, který si byl vědom Durichova carofilství i jeho vyjednávacích limitů.

Štefánik se tedy vydal v létě 1916 rovněž do Ruska, společně s delegátem Slovenské ligy G. Košíkem. Přestože oficiální zdůvodnění cesty hovořilo o úkolech spojených s formováním nových vojenských jednotek legií, hlavním smyslem se stalo sjednocení znesvářených skupin odboje v Rusku, zdůraznění pozice ČSNR a omezení problematických dopadů politických kroků Josefa Düricha. Od poloviny srpna 1916 se zejména díky Štefánikově úsilí podařilo dojednat dohodu mezi všemi spolky a ideovými směry, odstranit hrozbu separátního sjezdu zástupců Slováků v Rusku, a ještě na sklonku téhož měsíce dospět k tzv. Kyjevskému zápisu, signovanému všemi relevantními představiteli jednotlivých skupin zahraničního odboje v Rusku. Dokument zformuloval stručný program společných zájmů Čechů a Slováků a stanovil kompetence ČSNR v Rusku.

Kyjevský zápis měl rozhodnout o dalším směřování krajanského hnutí v Rusku ve prospěch ČSNR, to se však v tomto období ještě nezdařilo. Konflikt s Durichem, stále aktivní slovenskou opozicí, ale také s carskými úřady utlumen nebyl, naopak v podzimních měsících, ještě během Štefánikova pobytu v Rusku, spory dále eskalovaly. Štefánik v dalších jednáních uplatňoval argumentaci, již odmítal svými oponenty navrhovanou budoucnost Slovenska v rámci ruské říše, resp. jiné varianty, které nebyly – na rozdíl od možnosti spojení s Čechy – v dané situaci životaschopné. Polemiky mezi odpůrci a přívrženci budoucího společného státu, osobní útoky a intriky uvnitř krajanského hnutí tedy nadále pokračovaly i v roce 1917. V lednu byl Štefánik nucen přicestovat z Rumunska, kam krátce předtím odjel, znovu do Ruska. Krátce nato byl konfrontován s kroky carské vlády, které měly v konečném důsledku paralyzovat tu část krajanských sdružení, jež nezastávaly Dürichovy carofilské pozice, a naopak Düricha plně politicky i hmotně podporovat. Na únorové schůzce zástupců všech česko-slovenských spolků v Petrohradu s podporou většiny přítomných zástupců Štefánik vyloučil Düricha z ČSNR a ostře zasáhl také proti opozici ve slovenských krajanských kruzích.⁵ Část slovenského členstva poté na protest vystoupila ze Slovensko-ruského spolku paměti Štúra.

Ruská únorová revoluce přinesla pád carismu a v dalším vnitřním vývoji česko-slovenského hnutí v Rusku znamenala zásadní změnu. Rozhodujícím činitelem se namísto

⁵ Blíže PICHLÍK, K.: *Bez legend*, s. 196–205.

spíše nepočetných spolků etablovaných starousedlíků staly velké organizace českých a slovenských válečných zajatců z řad rakousko-uherské armády, které právě ruská revoluce inspirovala k nebývalé politické aktivitě. Počátkem roku 1917 již reprezentovaly nejen takřka 20 000 zajatců, dosud soustředěných v táborech, ale minimálně stejný počet Čechů a Slováků, kteří byli již dříve převedeni ze zajetí především do průmyslu, a jako specialisté pracovali v mnoha ruských podnicích. Jejich postoje výrazně formoval jak prožitek únorové revoluce, tak reflexe vlekcoucích se sporů v českém a slovenském krajan-ském hnutí: často proto velmi ostře vystupovali proti Durichovi i vedení svazu a zároveň se proklamativně hlásili k ČSNR a Masarykovi. Díky odlišným životním a válečným zkušenostem zároveň vnášeli do odbojového hnutí, ale i do česko-slovenských vztahů nové podněty, myšlenky a přístupy.⁶

Vzhledem k tomu, že zajatci tvořili hlavní potenciál nezbytné další organizace budoucích dobrovolnických jednotek, jejich váha jako významného hráče v zahraničním odboji zjevně vzrostla. Současně se dalo očekávat, že do hnutí tak přijdou lidé s jinými, často radikálními představami, které se pochopitelně odvíjely především od prožitku války a zajetí. Zde je nutné uvést, že v Rusku se podle oficiálních údajů rakousko-uherských úřadů v průběhu války ocitlo ve válečném zajetí přes 2 100 000 vojáků monarchie; z toho bylo minimálně 200 000 mužů české národnosti a další desítky tisíc slovenských zajatců. Podmínky, které ve více jak 3 000 táborech na ruském území panovaly, vystavovaly zajaté vojáky dosud nepoznaným a v mnoha ohledech bezprecedentním zkušenostem, lišícím se od beztak již dramatických let služby v armádním prostředí.

Vzhledem k velmi problematické úrovni péče o zajatce, dané často nezájmem ruské vojenské správy táborů, spontánně vzrostla míra odkázanosti na vlastní síly, ale i na pomoc a solidaritu mezi zajatci. Zprvu ji diktovaly především elementární potřeby nezbytné pro samotné přežití, např. zajištění jídla, bydlení, tepla, zdravotní péče nebo základní hygieny. Četné vzpomínky bývalých zajatců svědčí o vskutku primitivních poměrech, které byly charakteristické zejména pro první období války. Platilo to i ve velkých zajateckých táborech, jako byla ukrajinská Darnica, již prošlo značné množství dobrovolníků čs. legií v Rusku: „... najviac ťbožiakov zomrelo tu v zime 1914. Vtedy bola na mieste tábora len drotna ohrada, v ohrade stáli len storočné sosny, ale nebolo, kam by zajatec sklonil hlavu, nebolo jediného stanu, jedinej zemeľanky. Zajatcov vodili do tejto ohrady, dali im motyky, pily a sekery a rozkázali im stavať... než bola prvá zemeľanka hotová, muselo 5 000 zajatcov spať za treskúcich mrazov při ohnách pod borovicami. Každý deň rano bolo mnoho z týchto ťbožiakov zmrznutých, prišli noví zajatci, pochovali kamarátov, aby zas oni boli pochovaní tými, ktorí prídu po nich.“⁷ Teprve po úspěšném zvládnutí podobných úkolů spjatých s holou existencí mohlo dojít na organizaci některých dalších forem organizace táborového života.

V prostředí multietnických zajateckých táborů, na malém prostoru a každodenně zatěžování rozličnými konfliktními situacemi, zajatci hledali a udržovali vzájemné kontakty a vztahy s ostatními, ať již vznikly ještě na frontě nebo spočívaly ve společné

⁶ Srv. ZABLOUDILOVÁ, J.: Češi v zajetí a zajatci v Čechách. In: Česká společnost a první světová válka. České Budějovice 1999, s. 9–21; též: VÚA-VHA Praha, fond Zajatecké tábory v Rusku.

⁷ VALENTA-ALFA, V.: V ruském zajetí. Praha 1925, s. 62–63; též DUDEKOVÁ, G.: Zajatci v prvej svetovej vojne. In: Paměti a vzpomínky jako historický pramen. Praha 2006.

blízkosti dané místem původu, jazykem, životní zkušeností či vědomím společného údělu. Až poté bylo možné rozvinout různé podoby života tohoto vynuceného společenství: patřily k nim např. táborové noviny, divadlo, sportovní a zpěvacké spolky, vzdělávací kurzy nebo přednášky na různá témata. Pobyt v zajetí, komunikace s ostatními zajatci a nabídka využití uvedených aktivit však také přinášely možnost získání širšího rozhledu, což platilo zvláště pro celé kategorie zajatců pocházející původně z nuzných poměrů a z málo rozvinutých oblastí monarchie, slovenské regiony nevyjímaje. Snahy orientovat se ve vlastní tíživé situaci a nalézt odpovědi na často probírané otázky dávaly prostor k přijímání dosud nepoznaných pohledů na svět i vlastní život. Náležela k nim také radikální řešení, ať již měla socialistickou či nacionalistickou tvář.

Mimořádnou perspektivu přinášela českým i slovenským zajatcům možnost vstupu do dobrovolnických jednotek, budovaných na nacionálním principu. S nedávnou zkušeností útrap na frontě a poté v zajetí představovala vize vstupu do soudržného společenství, nabízejícího určitou jistotu v zemi rozvrácené válkou, pro mnohé přijatelnou a dokonce i svým způsobem přitažlivou variantu řešení osobní situace. Rozhodnutí o dobrovolném vstupu do legií – a současně o návratu do armádního organizmu, jakkoli měl být revolučním, dobrovolnickým tělesem – nabízelo budoucnost, která byla vlastní naprostě většině zajatců, totiž návrat domů. V pojetí československých legií a zahraniční akce jako celku dostal tento vytoužený cíl zcela konkrétní obsah: měl být návratem do samostatného československého státu. Představu budoucí republiky ovšem mohl naplňovat různý obsah, zahrnující často nereálné, romantické i utopické koncepty – a to i v oblasti vzájemných vztahů mezi národnostmi.⁸

Pro postoje válečných zajatců slovenského původu bylo až do druhé poloviny roku 1917 charakteristické, že o přechod do legionářských jednotek jeví jen malý zájem. Roli hrálo více faktorů: jistě k nim prioritně náležela nízká úroveň jejich národní identity a celková nedůvěra k myšlenkám, na nichž stály samotné ideály legií a jež se slovenskému způsobu uvažování zdály mnohdy cizí; to platilo např. u ideové výbavy sokolského hnutí, jež v myšlenkovém světě českého zajatce obvykle převažovalo. Pochopit a přijmout ideologickou vazbu, na níž se dobrovolnické formace udržovaly, mohli z řad slovenských zajatců nejdříve představitelé národně orientované inteligence, mezi nimi především někteří slovenští důstojníci – jmenujme Rudolfa Viesta či Vladimíra Daxnera, kteří měli i sokolskou zkušenost. Jejich počet byl tehdy subjektivně odhadován na desítky osob.⁹ Souhrn motivací pro rozhodnutí přidat se k legionářskému bratrstvu byl samozřejmě širší a nelze je vysvětlit pouze ideovými pohnutkami. Tyto původní ideové principy, které se v ruském prostředí vytvořily v samotných počátcích existence České družiny, zaznamenaly postupem času, zvláště však od druhé poloviny roku 1917, spolu s přílivem tisíců nových mužů do jednotek legií logicky spíše oslabení. Převahu začaly získávat i jiné motivy: pro zástupce slovenské inteligence to vedle příslibu zachování důstojnických hodností byla rovněž budoucí satisfakce po návratu domů, pro další dobrovolníky pak výhled služby v dobře organizovaných a hmotně zajištěných vojenských formacích, což samozřejmě ostře kontrastovalo s tehdejší ruskou realitou. Pragmatický pohled většiny dosud indiferentních slovenských zajatců, kteří často dávali přednost argumentům postaveným na existenčních

⁸ Srv. BENKO, J.: Vojnová socializácia mužov v armáde, v zajatí a v légiiach (1914–1921). In: Forum historiae, 3, č. 1 (www.forumhistoriae.sk).

⁹ MEDVEČKÝ, K.: Slovenský prevrat, II. Bratislava 1930, s. 247.

výhodách spíše, než ideově podloženému přesvědčování, sice řada pozorovatelů vnímala kriticky, nicméně stále rostoucí personální potřeby legií vyžadovaly racionální řešení, byť bylo stále více v rozporu s hlavní zásadou legií – dobrovolností.

Nábor českých a slovenských zajatců, jež v zajateckých táborech proběhl během podzimních měsíců 1917, přivedl do řad nově organizovaného armádního sboru na 3 000 slovenských dobrovolníků, a spolu s nimi otevřel i novou úroveň řešení „slovenského problému“. Po zkušenostech z předešlého roku, kdy se zahraniční odboj zabýval snahami o separátní řešení budoucnosti Slováků vazbou na carské Rusko, se nyní začaly diskutovat, často v přehnaných dimenzích, obavy z různých projevů slovenské národní emancipace. Pochopitelné snahy slovenských legionářů projevit se spolu s Čechy a dát tak najevo sounáležitost obou národů vnímala česká strana, ale i čechoslovakisticky orientovaní Slováci většinou kriticky. Projevilo se to např. při formování 7. československého střeleckého pluku „Tatranského“, do něhož se podle původních plánů měli soustředit všichni slovenští dobrovolníci. Ve snaze vyhnout se případným výtkám ze slovenského separatismu poté na poradě důstojnického sboru pluku Vladimír Daxner navrhl, aby se poměr změnil na 1 ku 2 ve prospěch slovenských legionářů; nakonec se toto řešení prosadilo.¹⁰

Pro slovenské zajatce zřídilo velení sboru v Irkutsku v roce 1918 výchovný tábor, kam většinou přecházeli po několikaměsíčním pobytu v soustředovacích táborech v Omsku a Novonikolajevsku. Skála metod používaných v irkutském táboře měla sloužit poměrně intenzivní převýchově Slováků; osvětovou, vzdělávací a vojenskou činnost zajišťoval přibližně třicetičlenný instruktorský sbor nižších slovenských důstojníků a vyšších poddůstojníků, mezi nimiž lze jmenovat např. Ladislava Bodického, Ferdinanda Čatloše, Igora Daxnera, Jána Chorváta, Mikuláše Gacka, Pavola Kunu, Branislava Manicu, Michala Siricu a další. Účinnost výchovného programu však přes veškerou snahu zainteresovaných do jisté míry snižoval fakt, že v tomto období byl již vstup do legií vyslanými emisary vynucován v jednotlivých táborech i různými formami nátlaku. Nově přichozí slovenští legionáři se tak primárně neztotožňovali se zásadami legionářského společenství, jeho hodnotami a ideovými vazbami. Přijímali je většinou až dodatečně a pod výchovným dohledem; samotné prostředí legií ale mělo značnou schopnost formovat jejich přesvědčení a postoje, umožnilo jim získat nejen vzdělání a všeobecný rozhled, ale osvojit si také vztah k jejich českým druhům, což mělo mimo jiné svůj význam i po návratu domů, kde se ve svých bydlištích stávali nositeli česko-slovenské vzájemnosti.

K česko-slovenským vztahům v ruských legiích obrátil pozornost nový pobyt M. R. Štefánka na Sibiři (listopadu 1918 – leden 1919), při němž se setkal se slovenskými zástupci irkutského výchovného tábora. Rozhodl také o přeměně tábora v pluk; stalo se tak v jiné podobě až v létě 1919, kdy po zrušení tábora odtud přešli slovenští legionáři do 12. československého střeleckého pluku, který obdržel jeho jméno.

Bezprostředním odrazem jednání slovenských legionářů se Štefánikem se však již 4. ledna 1919 stalo Memorandum slovenských legionářů, adresované plnomocníkovi čs. vlády v Rusku Bohdanovi Pavlů. Uvádělo se v něm, že navzdory Štefánikově verbální podpoře požadavků slovenských legionářů jsou ti prakticky vyloučeni ze správy

¹⁰ PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: Českoslovenští legionáři (1914–1920). Praha 1996, s. 112–114.

československého vojska v Rusku a stále vnímání jako podřízený, nerovnoprávný element. Memorandum kromě jiného požadovalo adekvátní zastoupení Slováků ve velení legií a v jeho dalších strukturách, a jejich postupné koncentrování ve 3. střelecké divizi. Iniciativy signatářů memoranda pokračovaly také během léta 1919, kdy se soustředily na požadavek zavedení slovenského jazyka v administrativě 12. pluku. Opakované snahy F. Čatloše a J. Kustry, zastupujících všechny žadatele, o nalezení způsobu prosazení těchto návrhů nakonec skončily kompromisem.¹¹ Střídavé vydávání rozkazů v obou jazycích a jmenování R. Viesta zástupcem velitele 12. pluku bylo zároveň maximem, jehož se v tomto směru podařilo dosáhnout. Řadami československých legií v Rusku prošlo více jak 71 300 dobrovolníků, z toho 5 104 Slováků (7,16 %).

Pokud se jedná o situaci ve Francii, nízký počet tamní krajské kolonie neumožňoval vytvořit z nich významnější vojenskou sílu. Rota Nazdar, která vznikla v srpnu 1914, vykrvácela v květnu 1915 v sestavě francouzské cizinecké legie během průlomové operace u Arrasu, a přestože na západní frontě bojovalo v příštích letech na 600 českých a slovenských dobrovolníků, možnosti zahraničního odboje zde získaly novou dimenzi až na přelomu let 1917/1918, kdy do Francie přijely z Ruska dva legionářské transporty. Přestože náboru a přesunu dobrovolníků do Francie věnovala ČSNR maximální pozornost, další hmatatelné výsledky přinesl až souhlas vlády USA s omezeným nábořem části krajanů. Očekávání T. G. Masaryka, že se vzhledem k celkovému počtu krajanů v USA podaří získat až 30 000 mužů, se však nenaplnila. Americké úřady povolily přijmout jen ty kategorie, které nemohly být povolány do armády USA, tedy muže starší třiceti let nebo ty, kteří se ještě nestali občany země. Do konce války tak přijelo do Francie ve 23 lodních transportech pouze 2 300 dobrovolníků, z toho 1 065 Slováků. Původní představy krajanů z USA, že z nich budou zorganizovány slovenské jednotky, však nebyly realizovány s odkazem na nutnost jednotného výcviku a velení a nezkušenost dobrovolníků, z nichž většina dosud neměla žádnou bojovou zkušenost. Reakcí pak byly stížnosti adresované krajským organizacím a jejich tisku, tyto potíže však poměrně brzy odezněly. Postupným příchodem dalších skupin Čechů a zčásti i Slováků, v naprosté většině bývalých válečných zajatců z rakousko-uherské armády z Rumunska, Srbska a Itálie, se koncem roku 1917 soustředil ve Francii dostatečný počet dobrovolníků, jenž umožnil zřízení samostatné čs. armády, stvrzený dekretem francouzského prezidenta. Dva pluky zasáhly v posledních dvou měsících války do bojů na frontě. V čs. legiích ve Francii sloužilo takřka 10 000 mužů; nejvíce z celkem 1 591 Slováků, kteří prošli československými dobrovolnickými jednotkami, se stalo příslušníky 23. střeleckého pluku Amerických Slováků, jenž byl v roce 1919 nasazen v ozbrojených konfliktech s Polskem a Maďarskem. Ze slovenských legionářů, kteří sloužili ve Francii, je možné uvést např. již zmiňovaného Pavola Varsíka, dále Karola Lisického, Jozefa Martina Kristina, Jána Černeka, Ondreje Fábryho, Ivana Kadavého, Jána Šimka a další.

Ani v Itálii nežila na počátku války významnější česká nebo slovenská krajská kolonie. Po zdoluhavých rokováních se M. R. Štefánkovi podařilo přesvědčit italská oficiální místa, aby váleční zajatci české a slovenské národnosti mohli být soustředěni odděleně od ostatních. V lednu 1917 vznikl v táboře Santa Maria Capua Vetere pod názvem Československý dobrovolnický sbor první organizovaný zajatecký spolek, který

¹¹ Srv. GACEK, M.: Sibirské zápisky. Nitra 1936, s. 184–193.

během několika měsíců získal masovou základnu. V říjnu téhož roku již vykazoval téměř 3 200 členů, mezi nimi však pouze 18 Slováků.¹² Italský přístup k zajatcům a celkově k československé zahraniční akci se ale definitivně změnil až po rozhodující porážce italské armády u Caporetta na podzim 1917.

V dubnu 1918 se M. R. Štefánikovi podařilo uzavřít s italským premiérem OrlanDEM smlouvu o zřízení autonomního československého vojska na italském území; jako součást československé armády ve Francii byla politicky podřízena CSNR, vojensky pak italskému velení. Rychlá organizace jednotek vedla k vybudování čtyř pluků a už v červnu téhož roku k dosažení celkového početního stavu 15 000 mužů. Jarní nábor v zajateckých táborech přinesl i tady problém známý z Ruska: zprávy o průběhu získávání dobrovolníků vypovídaly o tlaku, který na slovenské zajatce vyvíjeli někteří čeští zajatci i emisari, a také o nedůvěře, s níž se stavěli k myšlence samostatného státu. Slabé početní zastoupení slovenských dobrovolníků v rámci československých odbojových aktivit na italském území se zde promítlo do absence jakýchkoliv aktivit při formulování otázek souvisejících se slovenskou problematikou. Svou roli jistě sehrála i relativně krátká doba, v níž mohly v Itálii vznikat a působit československé vojenské formace. Do československého armádního sboru, který měl na konci války více jak 19 400 mužů, přesto vstoupilo celkem 591 Slováků (3 %); mezi nimi zmiňme např. Rudolfa Gábriša, Jána Papánka, Jána Imru, Augustina Malára či Gustava Koštiala. Po návratu do vlasti se italské pluky významně zapojily do bojů proti armádě Maďarské republiky rad na Slovensku.

Proměny česko-slovenských vztahů v prostředí dobrovolnických jednotek v letech první světové války poměrně přesně odrážely nerovnoměrné postavení české politiky vůči Slovensku, jak se utvářela již v předválečném období na domácí půdě, i její do určité míry improvizovaný ráz, vyplývající jak z neznalosti slovenského prostředí, tak z chybějících jasnějších představ o způsobu soužití obou národů v budoucím společném státu. Také slovenské postoje určovala nepřipravenost na české partnerství, umocněná nedostatkem sebedůvěry ve vlastní síly, a v konkrétních poměrech legií rovněž trvalý deficit způsobený faktem velmi nízkého početního zastoupení mezi dobrovolníky zahraničního odboje.

The Limits of Asymmetry: Czechs and Slovaks in the Legions, 1914–1920

Petr Hofman

Czech-Slovak relations within the framework of volunteer units during the First World War were initially heavily influenced by the political activities of Czech and Slovak immigrant and compatriot organizations working abroad. The initially confrontational situation of both immigrant communities was gradually replaced by realistic proposals for coexistence in a future Czech-Slovak state thanks primarily to the efforts of leading representatives of the resistance movement in exile. This process occurred differently in prisoner-of-war camps and Legion units in Russia, France and Italy.

¹² PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: Českoslovenští legionáři (1914–1920), s. 124.

ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY V ARMÁDE 1918–1939

Význam československé branné moci pre slovakizáciu Slovenska

Miloslav Čaplovič

Bezprostredne po vzniku Česko-Slovenska 28. októbra 1918 sa do formujúcich ozbrojených síl nového štátu hlásilo približne 11 tisíc českých a 5 tisíc nečeských dôstojníkov, ktorí mali nárok na aktívne zaradenie do radov československého domáceho vojska. V samom počiatku budovania dôstojníckeho zboru československej armády jeho hlavnú personálnu základňu tvorila silná skupina domácich dôstojníkov, tzv. rakušákov, ktorí až do konca prvej svetovej vojny slúžili v radoch rakúsko-uhorskej armády (ďalej tiež c. a k. armády) habsburskej monarchie. K nim je potrebné pripočítať i časť bývalých záložných dôstojníkov c. a k. armády, ktorí aktivovali po 28. októbri 1918. Presný počet tých, ktorí sa hlásili k slovenskej národnosti nie je doposiaľ známy, hoci práve zoznamy uchádzačov o aktivovanie v československej armáde poskytujú jednu z mála možností rozlišovať medzi českou a slovenskou národnosťou vďaka tomu, že sa v nich uvádzala domovská obec uchádzača. Až do roku 1938 sa totiž v kolónke národnosť uvádzala národnosť „československá“ a iba v ojedinelých prípadoch slovenská.¹

Pomocné kritérium však môže obsahovať štatistický údaj „Národnostné zloženie rakúsko-uhorskej armády“ z roku 1911, podľa ktorého z tisíc aktívnych dôstojníkov c. a k. armády sa k slovenskej národnosti hlásil jeden, kým k českej sa ich priznávalo 52. Z celkového počtu záložných dôstojníkov to bol opäť jeden Slovák oproti 106 Čechom.²

¹ K národnostnej otázke v čs. armáde so zreteľom na Slovákov v rokoch 1918–1939 pozri VODIČKA, S.: Některé poznámky k problému Slováků v důstojnickém sboru československé armády v letech 1918–1939. In: Slovensko v politickom systéme Československa. (Zost. V. Bystrický). Bratislava 1992, s. 180–183; ANGER, J.: Vznik čs. armády. Slovensko a Slováci v nej (1918–1938). In: Armáda v dejinách Slovenska, I. časť. Bratislava 1993, s. 62–82; ANGER, J.: Národnostná štruktúra dôstojníckeho zboru česko-slovenskej armády v rokoch 1918–1938. In: Historický časopis, 41, 1993, s. 622–638; HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska. IV. zväzok 1914–1939. Bratislava: MO SR, 1996, s. 148–155, 207–210; ŠTEFANSKÝ, V.: K niektorým problémom postavenia Slovákov v československej armáde (1918–1939). In: Vojenská história, 1, 1997, č. 2, s. 3–17; ČAPLOVIČ, M.: Slováci v čs. armáde (1918–1939). In: Obrana, 11, 2003, č. 16, s. 24–27; ČAPLOVIČ, M.: The Professional Preparation of Slovak Officers during 1920–1939. In: Revue Internationale d'histoire Militaire No 80. Military Professionalization 1900–1999: The Quest for Excellence. 4th International Conference PIP MHWG Budapest, 29 March – 2 April 2004. Budapest 2004, pp. 135–145; ČAPLOVIČ, M.: Postavenie a profesionálny rast slovenských dôstojníkov v československej brannej moci v rokoch 1920–1939. In: Vojenská osveta, 2006, s. 58–68.

² Podrobnejšie Príloha 1. Porovnaj Československá statistika, řada 98. Praha 1936, s. 6; ANGER, J.: Nástin národnostní struktury československé armády v letech 1918–1939 (dokumentační studie). Bratislava 1991, s. 3–4; ANGER, J.: Národnostná štruktúra... s. 625 (Tab. č. 1). Pozri tiež HAJDU, T.: Tisztikar és középszóltaly 1850–1914. Ferenc József magyar tisztejei. Budapest 1999, 165 s.; DEÁK, I.: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztszerveinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest 1993, 230 s.; DANGL, V.: Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci. In: Československý časopis historický, 24, 1976, s. 851–882.

Tieto čísla nám ešte viac kontrastujú, ak ich porovnáme či už s percentuálnym zastúpením Slovákov v monarchii, alebo s ich zastúpením v ozbrojených silách monarchie vôbec. Napríklad podľa statistického výkazu k roku 1910, Slováci tvorili 3,83 % (zaokrúhlené 4 %) z celkovej populácie a vo vojsku mali 3,6 %-né zastúpenie, z čoho však 99 %-ný podiel mali branci podliehajúci povinnej vojenskej službe.³ Z týchto údajov vyplýva, že aj keď by sme zohľadnili vtedajšiu politickú atmosféru Uhorska, poznamenanú vypätými snahami odnárodňovania a pripustili, že počas prvej svetovej vojny sa tento veľmi nepriaznivý pomer v neprospech Slovákov nepatrne zlepšil, je zjavné, že Slováci vstupovali do spoločného štátu Čechov a Slovákov s historicky podmieneným neporovnateľne menším počtom pripravených profesionálnych vojakov (súdobu vojakov v činnej službe). K hodnostne najvyšším dôstojníkom slovenského pôvodu, ktorí prešli do čs. brannej moci z bývalej c. a k. armády a zotrvali naďalej v činnej službe, patrili majori Alexander Čunderlík a Anton Pulanich, kapitán Ľudovít Šimko, nadporučík Jozef Turanec, poručíci Mikuláš Markus, Štefan Jurech, Ladislav Nemeš a Štefan Hašík. Väčšia časť slovenských dôstojníkov bývalej c. a k. armády, ktorí boli prevzatí do československej brannej moci, však už začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia odišla do zálohy.⁴ Nízky podiel Slovákov v dôstojníckom zbore rakúsko-uhorskej armády sa tak nielen prejavil v ich nízkom početnom zastúpení v československom zahraničnom vojsku – légiách v Rusku, Francúzsku a Taliansku v čase vojny, ale v konečnom dôsledku po rozpade Rakúsko-Uhorska veľmi zreteľne ovplyvnil budovanie a národnostnú štruktúru ozbrojených síl medzivojnovej republiky v rokoch 1918–1939.⁵

Situácia v čs. zahraničnom vojsku – légiách vytvárala na sklonku prvej svetovej vojny len o niečo málo priaznivejšie podmienky na rozvoj slovenskej dôstojníckej základne, ktorá mohla byť k dispozícii československej vojenskej správe v prvých rokoch po vzniku republiky. Presnejšie aj keď neúplné štatistické údaje uvádzajú, že v ruských légiách z celkového počtu 71 310 mužov bolo 5 104 Slovákov (7,16 %), v talianskych légiách z 19 476 osôb 591 Slovákov (3,03 %) a vo francúzskych légiách z 9 957 príslušníkov 1 591 Slovákov (15,98 %).⁶ Pokiaľ sa však osobitne pozrieme na kategóriu

³ Tamže.

⁴ Podrobnejšie Kvalifikačné listiny a Kmeňové listy uvedených bývalých dôstojníkov c. a k. armády, ktoré sú uložené vo Vojenskom ústrednom archíve – Vojenskom historickom archíve (ďalej VÚA – VHA) v Prahe.

⁵ Z najvýznamnejších prác k národnostnej problematike v rakúsko-uhorskej armáde a jej širších súvislostiach pozri: DEÁK, I.: Vólt egy székely tisztiár...; HAJDU, T.: Tisztik és kőzposztály...; ROTHENBERG, G. E.: Habsburg Army and the nationality problem in the nineteenth century 1815–1914. In: Austrian history yearbook, 1967, vol. 3, part 1; STONE, N.: Army and society in the Habsburg monarchy 1900–1914. In: Past and Present, 1966, č. 33–35.

Osobitne k postaveniu Slovákov v rakúsko-uhorskej armáde podrobnejšie DANGL, V.: Národnostná otázka a účasť Slovákov v armáde (1867–1914). In: Vojenská história, 6, 2002, č. 3–4, s. 3–25; DANGL, V.: Národnostná problematika..., s. 851–884; DANGL, V.: Uhorský snem a asimilačné tendencie v armáde (1889–1914). In: Vojenská história, 4, 2000, č. 3–4, s. 3–21; DANGL, V.: Pokusy o asimiláciu prostredníctvom armády a slovenské reakcie (1900–1914). In: Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákov. (Zost. I. Kamenec – E. Mannová – E. Kowalská). Bratislava 2000, s. 151–171.

⁶ Pozri Diagram o účasti Čechoslovákov ve světové válce po boku národů Velké Dohody. (28. říjen, 16. 1. 1926); ANGER, J.: Nástin národnostní struktury..., s. 5; ANGER J.: Národnostná štruktúra..., s. 625.

K postaveniu Slovákov v čs. zahraničnom vojsku – légiách v rokoch 1914–1920 bližšie MARKOVIČ, I.: Slováci v zahraničnej revolúcii. Desiatá prednáška cyklu Československá revolúcia. Prednesená 16. apríla 1923. [b.m.], 102 s.; SIDOR, K.: Slováci v zahraničnom odboji. Bratislava : Nákladom vlastným, 1928, 264 s.; IVIČIČ, J.: Slováci pod zástavou slovenského kríža a českého ľva. V zahraničnom odboji. Nitra

legionárskych dôstojníkov, podľa jedného z parciálnych údajov z dovedna 7 286 Slovákov slúžilo v československom legionárskom zbore len 121 dôstojníkov, čo v percentuálnom vyjadrení znamenalo iba 1,66%-ný podiel. Z nich bolo 70 v ruských, ďalej 36 vo francúzskych a napokon 15 v talianskych légiách.⁷ Omnoho závažnejšia je ale tá skutočnosť, že z uvedeného počtu slovenských legionárskych dôstojníkov zotrvala slúžiť v armáde nového štátu po príchode do vlasti iba zhruba jedna šestina a väčšina z nich už začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia demobilizovala a odišla do zálohy. Mnohí z nich sa aktívne zapojili do slovenského, resp. československého politického, verejného, alebo kultúrneho života. Aspoň zmienku si zaslúžia títo slovenskí účastníci I. čs. zahraničného odboja (hodnosti uvedené k 31. 12. 1920): z ruských legionárov plukovník Ing. Vladimír Svetožár Hurban (spisovateľ a diplomat), kapitán Dr. Vladimír Daxner (právnik), kapitán Jozef Gregor Tajovský (spisovateľ), poručík Ján Janček (podnikateľ a politik), nadporučík Dr. Janko Jesenský (spisovateľ a básnik), major Dr. Ivan Markovič (politik a právnik), podporučík Martin Orišek (pedagog), či kapitán Jozef Miloslav Országh (podnikateľ). Ďalej z francúzskych legionárov Dr. Štefan Osuský (politik a diplomat), podplukovník Pavel Varsík (bankový úradník) a napokon z talianskych legionárov poručík Dr. Ján Papánek (diplomat) a major Rudolf Gábriš (hospodársky pracovník).⁸

K hodnostne najvyšším legionárom – Slovákom, ktorí zotrvali aj naďalej v činnej službe v československej brannej moci (hodnosti sú uvedené k 31. 12. 1920) patrili ruskí legionári podplukovník Emil Geryk, major Rudolf Viest, kapitáni Pavol Kuna, Branislav Manica a Ferdinand Čatloš, nadporučíci Ján Jaromír Chrovát, Ladislav Bodický a Imrich Václav, poručíci Ján Černek, Ján Krenčej, Rudolf Singhofer a Michal Sirica, ďalej talianski legionári kapitán Augustín Malár, nadporučíci Ján Imro a Pavol Poláček, podporučík Eugen Janeček a napokon francúzsky legionár poručík Jozef Martin Kristín. Hoci uvedené mená nepredstavujú úplný výpočet všetkých dôstojníkov slovenskej národnosti, ktorí stáli pri základoch budovania československej armády, dá sa oprávnené predpokladať, že ich počet v dôstojníckom hodnostnom zaradení nebol oveľa vyšší. V podstate poskytujú určitý obraz o východiskovej báze slovenských dôstojníkov, s ktorými mohlo velenie československej armády bezprostredne po roku 1918 počítať.⁹

Veľmi úzku personálnu základňu, od ktorej sa odvíjalo nepatrné zastúpenie Slovákov vo veliteľskom zbore čs. armády v prvých poprevratových rokoch, mohla vyvážiť

1933, 134 s.; HRONSKÝ, M.: Slovensko a Slováci v prvom odboji (1914–1918). In: Armáda v dejinách Slovenska, I. časť. Bratislava : 1993, s. 39–61; ČAPLOVIČ, M.: M.: Česko-slovenské légie 1914–1918. In: Historická revue, 19, 2008, č. 12, s. 60–66; ČAPLOVIČ, M.: Czechoslovak foreign resistance between 1914–1918 and the Czechoslovak legion. In: Slovak Armed Forces, December 2008. Bratislava 2008, pp. 30–33.

⁷ K počtu 121 legionárskych dôstojníkov-Slovákov dospel autor dlhodobým archívnym výskumom v slovenských a českých vojenských archívoch. Podľa iných neúplných údajov, ktoré máme doposiaľ k dispozícii, sa počet slovenských dôstojníkov v čs. légiách uvádza v rozptatí od 106 do 136. Porovnaj MIHAL, Š.: Slovenskí evanjelici v zahraničnom odboji za svetovej vojny. In: Služba národu. (Sostavil Samuel Štefan Osuský). Liptovský Sv. Mikuláš 1938, s. 116–119; ANGER, J.: Národnostná štruktúra..., s. 625. Pozri tiež dokument Účasť Čechoslovákov ve světové válce – přibližná studie. (VUA – VHA Praha, f. MNO – HŠ I. organizačné oddelenie 1919–1939, šk. 87, 1928 sign. 61 1/2.)

⁸ Podrobnejšie GALANDAUER, J. a kol.: Slovník prvního československého odboje 1914–1918. Praha : Hermes, 1993; VUA-VHA Praha, Legionárske spisy, Kvalifikačné listiny a Kmeňové listy uvedených legionárskych dôstojníkov.

⁹ Tamže.

len cieľavedomá príprava novej generácie slovenských dôstojníkov na čs. vojenských školách. Napriek tomu, že sa zodpovední činitelia na MNO a v Hlavnom štábe (ďalej HŠ) československej brannej moci z času na čas zamýšľali aj nad otázkou doplnenia dôstojníckeho zboru z radov Slovákov a na závažnosť tohto problému upozornil dokonca na stretnutí s prezidentom republiky profesorom Tomášom Garrigueom Masarykom 8. novembra 1923 aj šéf francúzskej vojenskej misie a náčelník HŠ divízy generál Eugène Desiré Antoine Mittelhauser, prijaté opatrenia sa zväčša miňali účinkom.¹⁰ V skutočnosti ani počet dôstojníkov slovenskej národnosti študujúcich na československých vojenských školách v prvej polovici dvadsiatych rokov 20. storočia, nevytváral reálne predpoklady priaznivej zmeny v dohľadnom čase. Podľa štatistických údajov, z 1677 poručíkov vyradených v priebehu rokov 1922–1930 vo Vojenskej akadémii v Hraniciach na Morave, bolo pôvodom zo Slovenska 74, čo znamenalo len 4,4 % podiel zo všetkých absolventov.¹¹

V rebríčku čs. vojenských ustanovizní patrila najvyššia priečka dvom vysokým vojenským školám so sídlom v Prahe. Prvou z nich bola Válečná škola (od 1. októbra 1934 pod oficiálnym názvom Vysoká škola válečná – ďalej VŠV), určená pre výchovu dôstojníkov generálneho štábu (ďalej gšt.) a druhou Intendančná škola, zriadená v roku 1920 (roku 1924 premenovaná na Vojenskú intendančnú školu) na zabezpečenie výchovy dôstojníkov zásobovacieho zboru. Sústavu čs. vysokého vojenského školstva v prvej polovici 20. rokov doplnilo Vojenské inžinierske kolégium v Prahe. Vzniklo 1. októbra 1924 a jeho zameraním bola výchova dôstojníkov-inžinierov z povolania pre zbraň a služby technického charakteru. Válečná škola prijímala každoročne na štúdium 25 až 30 uchádzačov, ktorí okrem výbornej kvalifikácie, ovládania francúzskeho jazyka a služobného jazyka (rozumej českého, resp. slovenského), prešli Vojenskou akadémiou v Hraniciach a mali za sebou najmenej päťročnú vojenskú prax. Okrem toho sa uchádzač musel preukázať kvalifikačným ocenením nadriadeného veliteľa svedčiacim o jeho čistom charaktere a vynikajúcich vojenských schopnostiach, ďalej úspešne vykonať hlavnú ústnu i písomnú skúšku a mať výborný zdravotný stav. Absolvovaním školy frekventant získal diplom dôstojníka generálneho štábu (gšt.), čo bola osobitná kategória dôstojníkov s presne určenou systematizáciou a presným počtom.¹² Až do polovice tridsiatych rokov minulého storočia to bolo 397 miest. Od roku 1937 sa ich počet zvýšil takmer na 500 (139 generálov a 343 dôstojníkov gšt.), čo malo priamy súvis s celkovým zvyšovaním dôstojníckeho zboru československej brannej moci, ktorý od roku 1933 do 1. januára 1938 vzrástol z 9 200 na 11 871 osôb.¹³

Prvým dôstojníkom slovenského pôvodu, ktorý študoval na Válečnej škole bol major Rudolf Viest. Po absolvovaní ročného kurzu dôstojníkov generálneho štábu bol

¹⁰ VÚA – VHA Praha, f. Vojenská kancelária prezidenta republiky 1919–1939, šk. 52, 1923, č.j. 765/23 dôv.

¹¹ Kol. aut.: Vojenská akademie Hranice na Moravě 1920–1990. Historie, tradice, současnost. Praha 1991, s. 112. Pozri tiež ANGER, J.: Národnostná štruktúra..., s. 629–631; VONDRÁŠEK, V.: Výchovná práce v československé armáde po roce 1918. Praha 1993, s. 34; HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dějiny Slovenska..., s. 150.

¹² Bližšie VONDRÁŠEK, V. – CHRASTIL, S. – NĚMEC, P.: Příprava vyšších velitelů a štábních důstojníků v čs. armádě v letech 1918–1993. Brno 1999, s. 9–34, 87–168 (Příloha 1–21). Podrobnejšie napríklad dokumenty *Válečná škola v Praze – vstup frekventantů do 1. ročníku r. 1922*. (VÚA – VHA Praha, f. MNO – Hlavný štáb, 3. operační oddělení 1919–1939, šk. 70, 1921, sign. 75 1/5-1); *Organisace válečné školy*. (Tamže, šk. 72, 1922, sign 75 2/4-1).

¹³ ANGER, J.: Národnostná štruktúra..., s. 629–630, 632.

roku 1921 zaradený ako frekventant do jej druhého ročníka. Až o päť rokov neskôr, roku 1927, sa stali študentmi najvyššej československej vojenskej ustanovizne štábní kapitáni Ferdinand Čatloš a Augustín Malár. Štvoricu poslucháčov školy zo Slovenska, ktorí začali študovať v dvadsiatych rokoch 20. storočia na Válečnej škole, uzatváral od roku 1929 nadporučík Štefan Jurech. Na Intendantskej škole sa v prvej dekáde medzivojnového Československa nevydelával s najväčšou pravdepodobnosťou žiadny Slovák a na Vojenskom inžinierskom kolégiu jeden. Bol ním Vojtech Rege, ktorý na kolégiu študoval v rokoch 1925–1928. Po ukončení tejto školy obdržal titul inžinier a v hodnosti poručíka bol pridelaný k ženijnému vojsku. Presný počet dôstojníkov slovenskej národnosti na zahraničných študijných pobytoch nie je známy. Zdá sa však, že k ojedinelým príkladom v tomto smere patrí Augustín Malár, ktorý v rokoch 1921–1922 navštevoval École militaire speciale v Saint Cyre vo Francúzsku a Ľudovít Simko, študujúci v rokoch 1922–1924 na Vysokéj vojnovéj škole v Bukurešti.¹⁴

Vcelku zanedbateľný počet Slovákov, ktorí nadobudli vzdelanie na československých vojenských školách pripravujúcich dôstojnícky dorast, bol dôsledkom celého radu ekonomických, politických a spoločenských príčin. V prvých povojnových rokoch mohol zápornú úlohu zohrať aj všeobecný pokles prestíže vojenského povolania a nezáujem mladšej generácie o uplatnenie sa v armádnej službe. Vzostup tradične silných protivojnových pacifistických nálad možno zaznamenať v prvých desiatich povojnových rokoch tak na Slovensku, ako aj v českých krajinách. Avšak najzávažnejším spôsobom ovplyvňovali možnosti štúdia Slovákov na československých vojenských školách hospodárske a sociálne činitele. Dôstojnícky zbor čs. brannej moci sa utváral prevažne zo stredných vrstiev, najmä z radov živnostníkov, stredných roľníkov a štátnych zamestnancov. V prvom desaťročí existencie republiky možno síce na Slovensku zaznamenať početný rast inteligencie a isté posilnenie vrstvy podnikateľov, remeselníkov a živnostníkov, ale prevažnú časť spoločnosti naďalej tvorili poľnohospodárski robotníci, drobní remeselníci, tzv. kovorolníci a chudobné dedinské obyvateľstvo. Štúdium na vojenských školách bolo síce bezplatné, ale predpokladalo primerané finančné zázemie, napríklad na zaobstaranie osobitného výstroja, ktorý si frekventanti museli hradit z vlastných zdrojov.

Doplňanie dôstojníckeho zboru Slovámi podmieňovala tiež menej rozvinutá sieť stredného školstva, a teda užšia vzdelanostná základňa pre výber uchádzačov do vojenských škôl. Napriek tomu, že už v školskom roku 1921–1922 na Slovensku pôsobilo vyše 2 200 ľudových škôl, 84 mešťanok, 63 stredných škôl a niekoľko učiteľských ústavov, rozvoj slovenského školstva sa mohol reálne prejavit' v oblasti vojenského vzdelávania až v polovici tridsiatych rokov 20. storočia. Pri hľadaní príčin malého počtu slovenských dôstojníkov vyradených z vojenských škôl sa nedá vylúčiť ani jazyková bariéra a napokon ani to, že takmer všetky školy vychovávajúce vojenských profesionálov sídlili v českých krajinách. Na túto skutočnosť neraz na pôde československého parlamentu poukazovali i politici Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSĽS), v medzivojnovom období najsilnejšej politickej strany na Slovensku. Jej predstavitelia sa už od začiatku dvadsiatych rokov usilovali presadiť zriadenie Vojenskej akadémie aj v Košiciach, akéhosi pandanta akadémie v Hraniciach na Morave, na ktorej by študovali prevažne Slováci. K profesionálnej

¹⁴ VÚA – VHA Praha, Kvalifikačné listiny R. Viesta, A. Malára, Š. Jurecha, Ľ. Šimka a V. Rege.

službe v armáde však na Slovensku chýbala tradícia, čo nemožno vo vtedajších slovenských podmienkach podceňovať, rovnako ako aj konfesijné bariéry.

V širokej škále dôvodov nenáležitého zastúpenia Slovákov v radoch dôstojníkov československej armády však jednoznačne prevládali, bez ohľadu na formálnu nadstranníckosť armády, politické zretele. Národnostné zloženie veliteľského zboru, vrátane jeho málopočetnej slovenskej časti, neodmysliteľne súviselo s určujúcimi politickými princípmi, na ktorých bola československá branná moc budovaná. K prvoradým kritériám pri prijímaní do dôstojníckych škôl patrila tzv. „mravná spôsobilosť“ uchádzača. Stotožnenie sa s demokratickou, ale čechoslovakistickou ideou, ako aj s vernosťou hlavnému veliteľovi a unitaristicky organizovanému štátu, tvorili nevyhnutný predpoklad služby v armáde. Už samotný fakt, že uchádzač prichádzal zo Slovenska, čiže z politického prostredia v ktorom vládne koalície strany po roku 1920 v žiadnych parlamentných a obecných voľbách nezískali väčšinu a prevaha opozične orientovaných strán sa približovala k dvom tretinám, vopred vzbudzoval predsudky a nabádal k zvýšenej obozretnosti tých, ktorí o kandidátoch na štúdium rozhodovali. Prvenstvo politických zreteľov pri prijímaní na vojenské školy presvedčivo potvrdzuje skutočnosť, že žilivejšiu atmosféru pre záujemcov zo Slovenska možno pozorovať v období po parlamentných voľbách 1925, teda v čase, keď sa začali politické rokovania predstaviteľov vládnej koalície s HSĽS o jej vstupe do vlády. Priaznivejšia situácia v tejto oblasti napokon pretrvala aj krátky čas po vstupe Ľudákov do vlády „panskej koalície“ v januári 1927.¹⁵

Avšak „slovenský problém“ v československej armáde mal aj širšie rozmery a nespočíval len v tom, aký podiel mali slovenskí dôstojníci vo velení a percentuálne zastúpenie na vojenských školách. Stretávali sa s ním velitelia na najrozličnejších úrovniach priamo v kasárňach. Viaceré hlásenia veliteľov plukov v prvých rokoch budovania armády obsahujú zmienky o potýčkach medzi českými a slovenskými vojakmi prezenčnej služby, podnietenými z českej strany prejavmi nadradenosti a najmä častými urážkami smerujúcimi na náboženské cítenie (vierovyznanie),¹⁶ na ktoré odpovedali slovenskí vojaci poznámkami o výsadnom postavení Čechov, ktorí nahradili Maďarov. Podľa predstáv najvyšších predstaviteľov vojenskej správy, tento nezdravý stav mala zlepšiť cieľavedomá výchovná práca, zameraná na zvýraznenie predností demokratického systému Československa v porovnaní s rakúsko-uhorskou monarchiou. Mimoriadna dôležitosť sa v tomto smere pripisovala vojenským duchovným. S ohľadom na tradične hlboké náboženské cítenie slovenských brancov, mali váhou svojej autority viesť mladých ľudí k osvojeniu idey spoločnej štátnosti.

Samotná prítomnosť čs. vojenskej posádky v slovenských mestách dokumentovala existenciu nového štátu, realitu, prijímanú nezanedbateľnými súčasťami mestského spoločenstva často s pochybnosťami i nevôľou. Velenie čs. brannej moci od začiatku

¹⁵ ANGER, J.: Národnostná štruktúra..., s. 629. Podrobnejšie VONDRÁŠEK, V.: Výchovná práca..., (osobitne 2 kapitola: Důstojnícký sbor jako rozhodující činitel výchovné práce v československé armádě), s. 25–40.

¹⁶ Pozri SIDOR, K.: Slovenská politika na pode pražského snemu. I. zv. Bratislava 1943, s. 239–240. O niektorých česko-slovenských konfliktoch v armáde bezprostredne po vzniku ČSR, dokonca aj s krvavou dohrou, sa možno podrobnejšie dočítať v kapitole The Professional Agitation of the Czechoslovak State Ideology [Profesionálna agitácia Československej štátnej ideológie] vo vedeckej monografii NURMI, I.: Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity. Manifestations of the National Identity of Slovaks 1918–1920. Bibliotheca Historica 42. Helsinki 1999, pp. 135–151.

chápalo význam budovania mostov k civilnému obyvateľstvu, najmä na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. V dôvernom rozkaze ministra národnej obrany Dr. Ivana Markoviča z 30. augusta 1920 sa hovorí: „... Práve na týchto miestach je chovanie československých vojsk predmetom zvlášťnej pozornosti občanov, ktorých jedna časť hľadá k československej armáde s nemalými nádejami a je preto trpkou dotknutá nekorektnosťami, zatiaľ čo druhá časť občianstva sleduje celý život vojska s prílišnou kritickosťou a z každého prehmatu a každej nesprávnosti súkromného života vyvodzuje agitačný materiál proti armáde a štátu...“¹⁷ Rozkaz mal byť prečítaný všetkým dôstojníkom prichádzajúcim na Slovensko s upozornením, že „... každá slabosť pri potlačovaní chýb, ktorých sa dopustia dôstojníci proti dobrému chovaniu je na Slovensku úkladom o bezpečnosť štátu.“¹⁸

Vďaka niektorým organizačným zmenám a ďalším ústretovým krokom československej vojenskej správy v prvej polovici tridsiatych rokov 20. storočia, počet dôstojníkov a rotmajstrov (súdobo vojenských gázistov) slovenskej národnosti vzrástol v priebehu rokov 1934–1938 o takmer 1 %, čiže z 2,5 % roku 1934 na 3,4 % v septembri 1938. Pre vytvorenie lepšieho obrazu je však dôležité uviesť, že k 25. októbru 1934 z celkového počtu 17 703 dôstojníkov a rotmajstrov československej armády bolo až 16 162 Čechov (91,29 %), ale len 443 Slovákov (2,5 %), pričom samotných Nemcov v oboch uvedených stavovských skupinách bolo dovedna 950 (5,37 %). To však prirodzene súviselo aj s inou kvalitatívnou základňou, ktorou disponovala vyše trojmiliónová nemecká menšina v českých krajinách, na rozdiel od Slovákov, už pri vzniku republiky. Národnostné zloženie čs. dôstojníkov a vojenských gázistov v činnnej službe k uvedenému dátumu dopĺňalo 35 Rusov, resp. Rusínov (0,19 %), 24 Maďarov (0,14 %), 8 Poliakov (0,05 %) a 81 príslušníkov hlásiacich sa k inej národnosti (0,46 %).¹⁹

Celkové zvýšenie počtu rotmajstrov a skrátenie štúdia na Vojenskej akadémii v Hraniciach na Morave z dvoch na jeden rok, viedlo aj k rozšíreniu radov prijatých uchádzačov zo Slovenska na dvojnásobok. V rokoch 1933–1937 prijala akadémia na štúdium 211 Slovákov, čo v porovnaní s prijatými českými uchádzačmi, ktorých bolo 2 444, predstavovalo približne 9%-ný podiel. Pravda, tieto súhrnné číselné údaje sa javia v inom svetle, ak zohľadníme pomer prihlásených a prijatých uchádzačov zo Slovenska. Napríklad roku 1933 Vojenská akadémia v Hraniciach zo 657 záujemcov o štúdium prijala 260 frekventantov, pričom zo 41 prihlásených Slovákov bolo prijatých 20, čiže bezmála polovica.²⁰ V druhej polovici tridsiatych rokov minulého storočia sa vo Vojenskej akadémii v Hraniciach každoročne organizoval štatistický výskum hranického vojenského akademika, na základe ktorého vojenská správa získala veľmi cenné poznatky a skúsenosti. Výskum bol orientovaný do rôznych oblastí, ako náboženské vierovyznanie, národnosť,

¹⁷ Podrobnejšie LIPTÁK, L.: Armáda a mestská spoločnosť na Slovensku v medzivojnovom období. (Náčrt problematiky). In: Vojenská história, 3, 1999, č. 3, s. 3–19.

¹⁸ Tamže, s. 15. Porovnaj Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. ZVV Bratislava 1919–1939, šk. 100, č. 3733 prez.

¹⁹ Podrobnejšie Príloha 2. Pozri tiež: ZÜCKERT, M.: Zwischen Nationsidee und staatlicher Realität. Die tschechoslowakische Armee und ihre Nationalitätenpolitik 1918–1938. München 2006.

²⁰ V roku 1935 z počtu 307 prijatých vojenských akademikov to bolo 26 Slovákov – 8,46 % a roku 1936 zo 647 vojenských akademikov 50 Slovákov – 7,73 %. (VÚA-VHA Praha, f. MNO – Hlavný štáb, Oddelenie brannej výchovy 1937–1939, šk. 218, sign. 61 2/2.)

jazykové znalosti, predvojenská výchova branca, absolvovanie škôl akého zamerania, trávenie voľného času, rodinné a sociálne pomery a iné.²¹

Situácia pri prijímaní Slovákov na Vysokú školu válečnú v Prahe sa v druhej polovici 30. rokov taktiež nepatrne zlepšila. V priebehu rokov 1935–1938 štúdium, z celkového počtu 159 študentov, absolvovalo 13 Slovákov (8,17 %). Konkrétne to boli títo dôstojníci (hodnosti sú uvedené k 1. januáru 1938): štábný kapitán gšt. Emil Novotný, ktorý nastúpil na štúdium v roku 1932, ďalej štábný kapitán pechoty Karol Pekník (od 1935), štábný kapitán jazdecký Ján Malár (1936) a Ján Krnáč (1935), štábný kapitán delostrelectva Ladislav Lavotha (1934), kapitán pechoty Štefan Tatarko (1935), kapitáni delostrelectva Viliam Kanák (1935), Koloman Brezáni (1935), Alois Ballay (1936) a Ján Golián (1937), kapitán ženijného vojska Viliam Talský (1934), nadporučík pechoty Jozef Parčan (1937) či nadporučík jazdecký Elemír Polk (1937). V rovnakom období Vysokú intendantskú školu navštevovalo 71 študentov, z toho dvaja Slováci, čo predstavovalo 2,8% z počtu prijatých. Jedným z nich bol nadporučík pechoty Vojtech Danielovič (od 1935).²²

V postupe MNO pri prijímaní Slovákov do aktívnej vojenskej služby možno v tomto období zaznamenať aj evidentnú snahu o znásobenie ich počtu vo veliteľskom zbore. A to až do takej miery, že po splnení kritérií určených pre štúdium dostávali niekedy prednosť uchádzači zo Slovenska pred Čechmi. Veliteľské špičky čs. armády však spravidla ani v druhom decéniu existencie medzivojnového Československa nevideli v nepatrnom zastúpení slovenských dôstojníkov národnostný problém. Dôvodili neuspokojivou vzdelanosťou úrovňou Slovákov a ich malým záujmom o dôstojnícke povolanie. Okrem toho sa objavil aj argument o „nedostatočnom cite celoštátnosti“, ktorý podľa presvedčenia vojenskej správy spôsobil, že Slováci uprednostňujú menej výnosné zamestnanie, len keď to bude na Slovensku.²³ K zisteniu národnostného zloženia dôstojníckeho a rotmajstrovského zboru československej brannej moci v rokoch 1937–1938, nariadil ministerský predseda Dr. Milan Hodža rozsiahlu celoštátnu „Anketu“ vo všetkých vojenských útvaroch, ústavoch a zariadeniach. Z jej výsledkov napríklad vyplývalo, že k 2. januáru 1938 bol v československej armáde početný stav profesionálnych vojakov – Slovákov nasledovný: 422 dôstojníkov vrátane 86 vojenských akademikov slovenskej národnosti, z celkového počtu 11 820 dôstojníkov a generálov a ďalej 421 rotmajstrov z celkového početného stavu 11 871 vojenských gážistov.²⁴

Jubilejný, dvadsiaty rok prvej republiky priniesol výrazné zhoršenie jej medzinárodného postavenia. Už od jeho prvých dní začalo nacistické Nemecko završovať svoj dlhodobý a dôkladne pripravovaný nápor na strednú Európu. Okrem myšlienky bleskového

²¹ Podrobnejšie dokument *Vědecký výzkum hranic. akademika v r. 1937*. (Tamže, MNO – Hlavný štáb, 3. operačné oddelenie 1919–1939, šk. 299, 1938, sign. 73 1/3-2).

²² Tamže, f. MNO – Prezídium 1927–1939, šk. 12 405, 1938, sign. 61 1/3; Tamže, šk. 11 993, 1937, sign. 61 1/3-2. Porovnaj Kvalifikačné listiny uvedených dôstojníkov, ktoré sú uložené vo VÚA – VHA Praha.

²³ Tamže, f. Vojenská kancelária prezidenta republiky 1919–1939, šk. 130, 1935 Dôv., ej. 63.

²⁴ Podrobnejšie tamže, f. MNO – Prezídium 1927–1939, šk. 12 405, 1938, sign. 61 1/3. V citovanom dokumente – „Ankete“, je uvedených 422 dôstojníkov a 86 frekventantov Vojenskej akadémie v Hraniciach slovenskej národnosti. Ak však vezmeme do úvahy, že početný stav dôstojníkov Slovákov (vrátane vojenských akademikov) dosiahol v septembri 1938 celkovo 436 príslušníkov čs. brannej moci, je viac ako pravdepodobné, že v januári 1938 boli akademici Slováci započítaní dvakrát.

úderu na Československo rozvíjalo aj alternatívu stupňujúceho sa vyhrocovania situácie. V obidvoch prípadoch počítalo s využitím nemeckej menšiny žijúcej v ČSR. Dňa 20. februára 1938 dal Adolf Hitler vo svojom prejave v Ríšskom sneme verejnosti jasne na vedomie, že je výsostným právom Nemecka ochraňovať nemecké menšiny za hranicami ríše a mieni tak urobiť aj za cenu použitia vojenskej sily. Najbližším cieľom nacistickej expanzie sa malo stať Rakúsko a Československo.²⁵

Nebudeme sa však podrobnejšie zaoberať touto otázkou, ktorá bola doposiaľ mnohými historikmi veľmi podrobne zdokumentovaná. Pozornosť sústredíme na čs. dôstojníkov-Slovákov v činnnej službe, ktorých podiel aj napriek zvýšeniu ich početnosti v druhej dekáde existencie prvej republiky, predstavoval bezprostredne pred začiatkom „Československej krízy“ v septembri 1938 iba 3,40 % zo všetkých dôstojníkov a generálov čs. brannej moci. V reálnych číslach to de facto znamenalo, že z celkového mierového početného stavu 12 792 dôstojníkov a generálov čs. armády ich bolo iba 436 slovenskej národnosti: 1 divízny generál, 5 podplukovníkov (z toho 3 gšt.), 10 majorov (1 gšt.), 61 štábných kapitánov (5 gšt.), 46 kapitánov (3 gšt.), 57 nadporučíkov, 171 poručíkov a 85 poručíkov vyradených z Vojenskej akadémie v Hraniciach 14. augusta 1938.²⁶ V čase septembrovej všeobecnej mobilizácie československej brannej moci²⁷, vyhlásenej prezidentom republiky

²⁵ K vnútropolitckej a zahraničnopolitickej charakteristike ČSR a jej armády v období od januára do septembra 1938 pozri HYNDRÁK, V.: Československá armáda v roce 1938. Praha 1968; KRÁL, V.: Plán zet. Praha 1973; DOUDĚRA, K.: Jak se rozhoupával zradý zvon. Praha 1983; KVAČEK, R. – CHALUPA, A. – HEYDUK, M.: Československý rok 1938. Praha 1988; OLIVOVÁ, V.: Zápas o Československo 1938. Říjen 1937 – Zář 1938. (Knihnice společnosti E. Beneše, 2. vydání). Praha 1996; ŠRÁMEK, P.: Československá armáda v roce 1938. Brno – Náchod 1996; ŠTEMBERA, M.: Předmnichovská armáda a památný rok 1938. In: Vojenské rozhledy, 7 (39), 1998, č. 3, s. 141–146; ŠRÁMEK, P. a kol.: Když zemřít tak čestně. Československá armáda v září 1938. Brno 1998; KLIMEK, A.: Velké dějiny země koruny České, XIV. 1929–1938. Praha – Litomyšl 2002, s. 482–560, 561–670; KÁRNÍK, Z.: České země v éře první republiky (1918–1938). Díl třetí, O přežití a život (1936–1938). Praha 2003, s. 446–635; ČAPLOVIČ, M.: 1938 – Twilight of the Czechoslovak Republic. In: Slovak Army review, Spring/Summer, 2003, s. 26–27; ŠRÁMEK, P.: Odhodlání versus loajalita : Náznaky a postoje velení československé armády v roce 1938. In: Soudobé dějiny, 11, 2004, č. 1–2, s. 56–87; ČAPLOVIČ, M. – STANOVÁ, M.: Preparations for Defence of Czechoslovakia on the Eve of the Second World War, 1933–1938. In: Strategic Planning for War. 7th Annual Meeting of the Military History Working Group, RMC, Kingston, Ontario, Canada. (Eds. Kladník Tomáš – Markovic Zvezdan). Ljubljana 2008, s. 74–84; ŠRÁMEK, P.: Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932–1939. Praha 2008, 160 s.

²⁶ V jednotlivých stavovských skupinách bol súhrnný počet 436 dôstojníkov a generálov slovenskej národnosti v septembri 1938 rozčlenený nasledovne:

Stavovské skupiny	Celkom	Slováci	Percentuálne
Generáli	139	1	0,71 %
Dôstojníci gšt.	343	12	3,49 %
Vyšší dôstojníci	5 439	67	1,23 %
Nižší dôstojníci	6 871	356	5,18 %
Spolu	12 792	436	3,40 %

²⁷ K septembrovej všeobecnej mobilizácii čs. brannej moci v roku 1938 podrobnejšie NESVADBA, F.: Proč nezahmlela děla. Praha 1986; ANGER, J.: Československá armáda v září 1938. In: Historie a vojenství, 38, 1989, č. 5, s. 43–60; MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Dokumenty československé armády z podzimu 1938. Rozkazy hlavního velitelství od 24. do 28. září. In: Historie a vojenství, 45, 1996, č. 5, s. 83–110; STEHLÍK, E.: Mírová organizace československé branné moci 22. září 1938. In: Historie a vojenství, 46, 1997, č. 3, s. 102–132; JOHN, M.: Zář 1938. II. díl: Možnosti obrany Československa. Brno 1997; ŠRÁMEK, P. a kol.: Když zemřít tak čestně : Československá armáda v září 1938. Brno 1998; ČAPLOVIČ, M.: Septembrová

Edvardom Benešom 23. septembra 1938 (podľa § 23 Branného zákona č. 193/1920 Zb. z. a n.), vyššie veliteľské a štábne funkcie v štruktúre československej vojnovnej armády zastávalo približne tridsať slovenských dôstojníkov, pričom prevažná väčšina bola zaradená na funkciu veliteľa čaty, okolo tridsať ich velilo rote a desať práporu.²⁸

Územné straty Česko-Slovenska na jeseň 1938 sprevádzali zásadné štátoprávne a ústavné zmeny. Dňa 22. novembra 1938 získalo Slovensko aj Podkarpatská Rus rozsiahlu politickú autonómiu.²⁹ Súčasne sa zaviedol oficiálny názov štátu Česko-Slovensko a namiesto Podkarpatskej Rusi nové pomenovanie Karpatská Ukrajina. Tieto zmeny však v zásade neporušili princíp organizačnej jednoty čs. brannej moci. Vychádzajúc z nich, vypracovalo MNO už 24. novembra 1938 stanovisko, ktoré možno považovať za oficiálnu osnovu fungovania armády platnú až do marca 1939. V súlade so zákonom o autonómii tvorila čs. branná moc jednotný a nedeliteľný celok a jej hlavným veliteľom bol naďalej prezident republiky, od 30. novembra 1938 Emil Hácha.

Na sklonku roku 1938 zostávalo MNO pre celý štát najvyšším ústredným vojenským orgánom a vojenské orgány všetkých stupňov nepodliehali rozhodovaniu autonómnych vlád Slovenska a Karpatskej Ukrajiny. Mali však právo vyjadrovať sa k niektorým čiastkovým problémom, napríklad k odvodom, ubytovaniu vojska, zabezpečovaniu dopravných prostriedkov a k ďalším otázkam, ktoré sa týkali pravidelného chodu armády. Pri rozmiestňovaní vojenských telies do jednotlivých oblastí republiky sa malo postupovať proporcionálne, teda umiestniť na Slovensku primeraný kontingent vojenských útvarov všetkých zbraní a orgánov služieb. Dôstojníci, rotmajstri, d'alejšlúžiaci poddôstojníci a vojaci slovenskej národnosti mali byť prednostne pridelení do útvarov na území Slovenska s podriadenosťou slovenskému krajinskému vojenskému veleniu na čele s divíznym generálom Hugom Vojtom.

mobilizácia československej armády 1938 s dôrazom na Slovensko. In: Slovensko vo vojnách a konfliktach v 20. storočí. (Eds. Stefanský M. – Purdek I.). Bratislava 2003, s. 75–117; ŠRÁMEK, P.: Odhodlání versus loajalita : Názory a postoje velení československé armády v roce 1938. In: Soudobé dějiny, 11, 2004, č. 1–2, s. 56–87; MAJEWSKI, P. M.: Nierozgrana kampania. Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku. Warszawa 2004; ŠRÁMEK, P.: Obranyschopnost Československa v roce 1938 : Poznámky k názorům o nepřipravenosti na válku. In: Český časopis historický, 12, 2005, s. 128–139.

²⁸ Podrobnejšie *Príloha 3*.

²⁹ Podrobnejšie Ústavný zákon č. 299 zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny. In: Sbirka zákonů a nařízení státu československého, 1938, s. 1161–1164.

K vnútropolitickému a zahraničnopolitickému vývoju v pomníčovskom Československu (tzv. druhej republiky) do marca 1939 bližšie TOMÁŠEK, D.: Deník druhé republiky. Praha 1988; RATAJ, J. – KLÍMEK, A. – ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: Z druhé republiky, I.–II. Praha 1993; ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938. Bratislava 1993; ČARNOGURSKÝ, P.: 14. marec 1939. Bratislava 1992; FEIERABEND, L. K.: Politické vzpomínky, I. Brno 1994; Památný Žilinský 6. október. Zborník referátov z vedeckého seminára. (Zost. L. Prikrýl). Žilina 1994; RATAJ, J.: O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939. Praha 1997; GEBHART, J.: Problémy Česko-slovenského soužití ve druhé republice. In: Dějiny a současnost, 21, 1999, č. 4, s. 8–11; SUŠKO, L.: Miesto autonómneho Slovenska v politike Nemeckej ríše (september 1938 – marec 1939). In: Historický časopis, 47, 1999, s. 420–431; HOENSCH, J. K.: Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938–1939. Bratislava 2001; BYSTRICKÝ, V. – PÍSECKÁ, B.: Žilinská dohoda 6. októbra 1938. In: Vojenská história, 10, 2006, č. 4, s. 77–108; ČAPLOVIČ, M.: Československá branná moc po Mnichove: náčrt problematiky (október 1938 – marec 1939). In: Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Zborník príspevkov z konferencie. (Ed. D. Šmihula). Bratislava 2008, s. 48–61.

V snahe zabezpečiť spoluprácu so slovenskými politickými orgánmi vymenoval hlavný veliteľ, armádny generál Ludvík Krejčí, 18. októbra 1938 podplukovníka gšt. Ferdinanda Čatloša svojim zástupcom – styčným dôstojníkom československej vojenskej správy autonómnej vlády Slovenskej krajiny. Tieto nádeje však Čatloš nesplnil a postupne sa stal skôr vojenským exponentom tunajšej vlády pod vedením Jozefa Tisa.³⁰ 21. októbra 1938 pricestoval do Bratislavy na oficiálnu návštevu generál Krejčí, ktorý apeloval na vzájomnú jednotu.³¹ Vývoj v pomníčovskom Československu, s osobitým zreteľom na Slovensko, priviedol niektorých československy orientovaných dôstojníkov-Slovákov k myšlienke zvrátiť jeho politické smerovanie pomocou armády. Konkrétne rokovania viedol koncom októbra 1938 napríklad štábný kapitán Ján Viliam Lichner, ktorý bol októberi 1938 v rámci veliteľstva VI. zboru poverený úlohou obranného spravodajstva proti Maďarsku. Lichner sa 29. októbra pýtal veliteľa III. mobilizovanej armády, armádneho generála Leva Prchalú, či by armáda bola ochotná prevziať na Slovensku moc s tým, že veliteľom celej akcie bude Slovák. Generál sa však pred odpoveďou chcel ešte poradiť, a keď zistil, že jeho nadriadení v Prahe sú rezolútne proti, zásah armády na Slovensku zamietol.³²

Medzi popredné záujmy slovenskej autonómnej (krajinskej) vlády po 6. októbri 1938 vo vojenskej oblasti, patrila najmä otázka hodnostného postupu a kariérneho rastu slovenských dôstojníkov. Pražskému Ministerstvu národnej obrany ich v tejto súvislosti viackrát adresoval bývalý dôstojník, vtedajší poslanec za HSLS Stefan Haššík, ktorý v tom čase zastával funkciu vládneho delegáta Slovenskej krajiny pri MNO v Prahe.³³ Významné miesto mala táto otázka u styčného dôstojníka čs. vojenskej správy pri vláde Slovenskej krajiny, podplukovníka gšt. Ferdinanda Čatloša, ktorý predostrel viacero úvah o výstavbe národného vojska na Slovensku.³⁴ MNO však nebolo naklonené k promptnému povyšovaniu Slovákov spravidla s odôvodnením, že ich prednostným povyšovaním by sa ukrivdilo služobne starším českým dôstojníkom. Predstavitelia 1. organizačného oddelenia Hlavného štábu zhrnuli svoje stanovisko k snahám slovenských autonómnych orgánov vytvoriť na Slovensku armádu dopĺňovanú len Slovákami a pod velením slovenských dôstojníkov v obsiahlej správe, datovanej 10. februára 1939. Z nej napríklad vyplývalo, že len na zabezpečenie funkčnosti vojenských útvarov na Slovensku by bolo potrebných 3 151 dôstojníkov-Slovákov na rôznych stupňoch velenia (2 264 dôstojníkov zbraní a 887 dôstojníkov služieb), pričom ich československá vojenská správa mala v tom čase k dispozícii len 428.³⁵

³⁰ Podrobnejšie k Čatlošovej osobe napríklad ŠTEFANSKÝ, V.: Generál Ferdinand Čatloš. Biografický náčrt. Bratislava 1998; CHYTKA, S. V. – VALIŠ, Z.: Generál Ferdinand Čatloš. In: Dějiny a současnost, 22, 2001, č. 6, s. 27–31; ČAPLOVIČ, M.: Veliteľ slovenskej armády. Generál I. triedy Ferdinand Čatloš. In: História, 9, 2009, č. 5–6, s. 86–88.

³¹ ŠRÁMEK, P.: Odhodlání versus loajalita..., s. 81.

³² Podrobnejšie ČARNOGURSKÝ, P.: 14. marec 1939..., s. 96–100; LUKEŠ, F.: Podivný mír. Praha 1968, s. 187.

³³ Stefan Haššík pôsobil v tejto funkcii od 20. decembra 1938.

³⁴ Bližšie CHYTKA, S. V.: Niektoré snahy o budovanie národnej armády Slovenska. In: Historický časopis, 42, 1994, s. 333–340.

³⁵ Podrobnejšie *Zpráva o požadavku samostatné slovenské armády*. (VÚA – VHA Praha, f. MNO – HŠ, 1. organizačné oddelenie 1919–1939, šk. 362, 1939, sign. 38 2/2-5.)

Riešenie akútneho nedostatku dôstojníckych kádrov slovenskej národnosti, sa však nejavilo priaznivo ani vo vtedajšom počte frekventantov – Slovákov študujúcich vo vojenských školách a kurzoch. Svedčia o tom zachované archívne pramene, v ktorých sa napríklad môžeme dočítať, že podľa prehľadu vojenského vzdelávania a kurzov zriadených v školskom roku 1938/1939 študoval na Vysokej škole válečnej v Prahe z 25 frekventantov jeden Slovák, na Vysokej intendenčnej škole v Prahe z 21 poslucháčov žiadny a na Vojenskej akadémii v Hraniciach na Morave, v aplikačnom kurze pre poručíkov zbraní, z 302 frekventantov 74. Rovnaká bola situácia aj v rôznych kurzoch zriadených vo vojenských učilištiach. Pre dokreslenie celkovej nepriaznivej situácie stačí spomenúť aplikačný kurz delostrelectva, ktorý v Delostreleckom učilišti navštevovalo päť Slovákov z celkového počtu 120, či aplikačný kurz pre poručíkov letectva v Leteckom učilišti, kde z 96 frekventantov sa vzdelávali len štyria Slováci.³⁶

Vážny problém medzi čs. vojenskou správou a slovenskou autonómnou vládou sa vytvoril v otázke postavenia Hlinkovej gardy (HG), ktorá sa v rámci tzv. „zjednodušovania politických pomerov“ a postupnej totalizácie slovenského verejného a spoločenského života (na základe nariadení autonómnej vlády Slovenskej krajiny č. 15 z 28. októbra 1938 a č. 70 z 5. decembra 1938), stala jedinou „legitímnu“ brannou organizáciou na území celého Slovenska.³⁷ Podľa svedectva 3. operačného oddelenia III. armády Stefánik so sídlom v Kremnici, styčný dôstojník pri slovenskej autonómnej vláde pplk. gšt. Catloš, deň pred začatím obsadzovania odstúpeného územia Slovenska maďarskou armádou, 4. novembra 1938, zaslal veliteľstvu III. armády telegram nasledujúceho obsahu: „...Pán ministerský predseda dr. Tiso prosí pána arm. gen. L. Prchalu o okamžitú odpoveď, či môže sám veliteľ armády zariadiť, aby členovia Hlinkovej gardy, ktorí sú vojensky vycvičení, boli ihneď vybavení puškami a aby boli vojaci pridelení ako asistencia k hliadkam Hlinkovej gardy, ktoré sú poverené strážením komunikácií...“ Veliteľ III. armády generál Prchala to však rezolútne odmietol: „...Pokladám za zbytočné vyzbrojovať v nynjšej dobe jakoukoľvek civilní organizaci, poněvadž máme dostatek vojska, četnictva a policie a každý zásah, kterékoliv ozbrojené civilní organizace může působit jen rušivé a způsobit chaos. Potřebuje-li pan min. předseda jakoukoliv ozbrojenou asistenci a nestačí-li na to četnictvo nebo policie, dám mu k dispozici přiměřenou vojenskou jednotku, kdykoliv a kdekoliv...“³⁸ Napokon sa podarilo nájsť kompromis s tým, že niektorých dôstojníkov slovenskej národnosti poskytla čs. vojenská správa v priebehu decembra 1938 Hlavnému veliteľstvu Hlinkovej gardy a všetkým jej oblastným veliteľstvám, ako inštruktorov brannej výchovy a vojenského výcviku. Vojenské ústredie v Prahe sa pritom spoliehalo na

³⁶ Podrobnejšie tamže, f. MNO – HŠ, 5. školské a výcvikové oddelenie 1919–1939, šk. 397, 1939, sign. 73 2/3.

³⁷ Úradné noviny, XX., 29. 10. 1938, č. 48; Úradné noviny, XX., 17. 12. 1938, č. 66. Podrobnejšie napríklad Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Policajné riaditeľstvo 1920–1950, šk. 145, *Predsednictvo Slovenskej vlády v Bratislave. Číslo: 287/1938. Organizačná sústava Hlinkovej Gardy. Bratislava, dňa 3. novembra 1938*, s. 369–370.

³⁸ ANGER, J.: Vznik Slovenskej armády v roku 1939. In: Z vojenskej historie Slovenska 1918–1948. Zborník vedeckých štúdií. (Ed. J. Korček). Trenčín 1994, s. 61–62. Pozri tiež *Zpráva generála Prchalého ze 4. 11. 1938*. (VÚA – VHA Praha, f. MNO – HŠ 1. organizačné oddelenie 1919–1939, šk. 265, 1938, sign. 68 1/1-3.)

to, že prostredníctvom dôstojníkov-Slovákov, ktorí v počte štyridsať boli ako inštruktori pridelení k Hlinkovej garde, bude môcť kontrolovať a ovplyvňovať jej aktivitu.³⁹

Začiatkom februára 1939, v súvislosti s pripravovanou novelizáciou zákona o brannej výchove č. 184/1937 Zb. z. a n., MNO v Prahe prerušilo realizáciu povinnej brannej výchovy obyvateľstva. Novelizáciou sa malo zveriť vykonávanie brannej výchovy na Slovensku výhradne Hlinkovej garde.⁴⁰ Dôvodov bolo viacero, avšak hlavným to, že charakter činnosti HG ju postupne profiloval na výbojnú a netolerantnú polovojenskú fašizoidnú organizáciu, spolačlivé stranické vojsko organizované podľa vzoru Sturmabteilung.⁴¹ Práve preto sa v požiadavkách čs. vojenskej správy už v druhej polovici januára 1939 počítalo s perspektívnym začlenením HG do jednotnej organizačnej štruktúry, podriadenej veliteľstvám V., VI. a VII. zboru čs. armády, dislokovaným na území Slovenska. Hlinkova garda sa takto mala stať nielen realizátorom brannej výchovy na území Slovenskej krajiny, ale mala byť k dispozícii aj ako platná branná zložka v prípade vyhlásenia mobilizačných opatrení.⁴² Svedčí o tom napríklad prípis 4. etapného oddelenia Hlavného štábu z 21. januára 1939, ktorý adresovalo zemskému (krajinskému) vojenskému veliteľstvu v Bratislave. Okrem iného sa v ňom uvádzalo, že HG nemôže „...vo veciach obrany štátu postupovať oddelene, ale musí v záujme Slovenska pracovať v súlade so záujmami vojenskej správy a zaručiť tiež, že požiadavky, ktoré budú vojenskou správou kladené vo veciach obrany štátu na Slovensku, že tieto požiadavky tiež 100 % splní.“⁴³

Viacerym slovenským politickým reprezentantom radikálneho ľudáckeho krídla rozhodnutie MNO v Prahe urobiť z jednotiek HG jediné centrum brannej výchovy na Slovensku taktiež vyhovovalo. Pravda s odlišnou pohnútkou. A to pokusom využiť vojenské velenie HG na vytvorenie základov budúcej slovenskej armády. Uznesenie slovenskej autonómnej vlády zo 14. februára 1939 na to jednoznačne poukazuje. Ako krajný termín vydania smerníc o slovenskej armáde určilo 1. máj 1939. V tomto uznesení sa „...nástojčivo požadovalo, aby MNO vydalo nariadenie o vydávaní rozkazov v slovenčine, o používaní slovenského jazyka v administratíve a v útvaroch s prevahou slovenského mužstva, ako úradného jazyka vo všetkých veliteľstvách vyšších jednotiek, aj ako veliacej reči v slovenských útvaroch, vrátane zrušenia pozdravu „Na zdar!“ na Slovensku...“⁴⁴

Slovenská vláda vo svojich požiadavkách zašla až tak ďaleko, že sa 27. februára 1939 vyslovila za vytvorenie slovenských vojenských jednotiek len pod ľudáckym velením. Napokon nasledujúci vývoj udalostí doma i za hranicami okliešteného štátu, ako aj konkrétne činy na domácej politickej scéne sa stali smutnou predzvesťou rozbitia Česko-Slovenska v polovici marca 1939.⁴⁵

³⁹ Podrobnejšie ČAPLOVIČ, M.: Československí dôstojníci – Slováci v službách Hlinkovej gardy (november 1938 – marec 1939). In: Slovensko a druhá svetová vojna. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. (Eds. Cséfalvay F. – Püchik M.). Bratislava 2000, s. 105–116; ČAPLOVIČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918–1939 (So zreteľom na Slovensko). Bratislava 2001, s. 74–78.

⁴⁰ TOMÁŠEK, D.: Deník druhej republiky..., s. 181.

⁴¹ ČAPLOVIČ, M.: Československí dôstojníci – Slováci v službách Hlinkovej gardy..., s. 105–116.

⁴² Blížšie ANGER, J.: Vznik Slovenskej armády v roku 1939..., s. 74–76.

⁴³ Tamže, s. 75.

⁴⁴ HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska, IV. zväzok..., s. 240.

⁴⁵ Podrobnejšie napríklad MOULIS, M.: Osudný 15. březen. Praha 1979, 214 s.; ŠIMUNIČ, P.: Vojaci bez generálov. Ako sa rozdelila armáda v roku 1939. In: Historická revue, 4, 1993, č. 1, s. 14–16; ANGER, J.:

Czech-Slovak Relations in the Army, 1918–1938. The Significance of Czechoslovak Armed Forces for the “Slovakization” of Slovakia

Miloslav Čaplovič

The relatively small number of Slovak officers in the Czechoslovak Army was the result of events prior to 1918. The command structures of the Czechoslovak Army reflected this problem and to address it Slovak applicants to military schools were favored, particularly in the 1930s. The problem however remained for various reasons, including societal (the social classes that produced the greatest number of those interested in a military career were relatively small in size) as well as educational and psychological (an unwillingness to serve in units operating outside Slovakia).

Vznik Slovenskej armády v roku 1939..., s. 59–85; KOKOŠKA, S.: Unternehmen Südost. Okupace českých zemí v březnu 1939. In: Historie a vojenství, 46, 1997, č. 6, s. 134–160; BYSTRICKÝ, V.: Zasadnutie Slovenského snemu 14. marca 1939. In: Historický časopis, 47, 1999, s. 105–114; JALŮVKA, I.: Smutné výročí. Okupace ČSR – bezprostřední předehra druhé světové války. In: Vojenské rozhledy, 8 (40), 1999, č. 1, s. 153–164; BYSTRICKÝ, V.: Nacistické Německo a vznik Slovenského štátu. In: Vojenská história, 5, 2001, č. 2, s. 41–61; JOHN, M. – KLIMENT, Ch. K. – NAKLÁDAL, B.: Březen 1939. Praha 2004, 277 s.; CÍLEK, R. – MOULIS, M.: 100 hodin, kdy umírala republika. Edice Magnet, svazek č. 9. Praha 2009, 168 s.

Príloha 1

NÁRODNOSTNÉ ZLOŽENIE RAKÚSKO-UHORSKEJ ARMÁDY V ROKU 1911

Národnosť	aktívni		záložní		osoby mužstva
	dostojníci	dostojníckí aspiranti	dostojníci	dostojníckí aspiranti	
Nemci	761	648	568	514	248
Maďari	107	170	245	255	233
Česi	52	76	106	120	126
Slováci	1	1	1	2	36
Poliaci	27	18	33	47	79
Rusíni	2	2	5	9	78
Slovinci	5	4	8	15	25
Chorváti, Srbi	27	60	19	23	92
Rumuni	10	17	7	7	70
Taliani	8	4	8	8	13
Spolu	1 000	1 000	1 000	1 000	1 000

Spracované podľa: Československá statistika, řada 98. Praha 1936, s. 6; ANGER, J.: Nástin národnostní struktury československé armády v letech 1918–1939 (dokumentační studie). Bratislava, 1991, s. 3–4; ANGER, J.: Národnostná štruktúra dôstojníckeho zboru česko-slovenskej armády v rokoch 1918–1938. In: Historický časopis, 41, 1993, s. 625 (Tab. č. 1).

Príloha 2

NÁRODNOSTNÉ ZLOŽENIE MIEROVEJ ČS. ARMÁDY
K 25. OKTÓBRU 1934

Kategorie vojakov		Národnosť								
		česká	sloven- ská	ruská, rusín- ská	poľská	nemec- ká	maďar- ská	rumun- ská	iná	spolu
Důstojníci a rotmajstri	celkový počet	16 126	443	35	8	950	24	-	81	17 703
	v %	91,29 %	2,5 %	0,19 %	0,05 %	5,37 %	0,14 %	-	0,46 %	
Vojaci náhradnej služby	celkový počet	2 881	931	181	41	959	277	2	83	5 353
	v %	53,8 %	17,4 %	3,4 %	0,76 %	17,9 %	5,17 %	0,03 %	0,15 %	
Vojaci prezenč- nej služby	celkový počet	79 024	22 581	4 816	898	29 290	8 173	116	892	145 790
	v %	54,2 %	15,4 %	3,3 %	0,61 %	20,0 %	5,6 %	0,08 %	0,6 %	
Ďalší služiaci poddůstoj- níci	celkový počet	7 209	1 029	125	59	635	153	3	10	9 241
	v %	78 %	11,1 %	1,35 %	0,64 %	7,07 %	1,66 %	0,03 %	0,11 %	
Spolu		105 276	24 984	5 157	1 006	31 852	8 627	121	1 066	178 089
v %		59,1 %	14,02 %	2,8 %	0,56 %	17,88 %	4,84 %	0,07 %	0,89 %	100 %

Spracované podľa: „Národnosť vojenských gážistov z povolania a mužstva.“ (VÚA – VHA Praha, f. Vojenská kancelária prezidenta republiky 1919–1939, šk. 131, 1935, čj. 271/Dôv.)

Príloha 3

SLOVENSKÍ DŮSTOJNÍCI V NAJVEŠŠÍCH VELITELSKÝCH,
ŠTÁBNÝCH A SPRAVODAJSKÝCH FUNKCIÁCH V ČASE
VŠEOBECNEJ MOBILIZÁCIE ČS. BRANNEJ MOCI V ROKU
1938

Hodnosť, meno a priezvisko	Mobilizačné zaradenie
1) div. gen. Rudolf VIEST	veliteľ VI. zboru „Rázus“, ktorý bol v zostave IV. armády „Neruda“ (s veliteľským stanoviskom Soběslav)
2) pplk. gšt. Ferdinand ČATLOŠ	náčelník štábu 8. divízie „Mánes“ s operačným priestorom Moravský Beroun – Bílčice – Valšov
3) pplk. gšt. Augustín MALÁR	pridelený k Ministerstvu národnej obrany (Praha)
4) pplk. zdrav. MUDr. Ladislav NEMEŠ	prednosta zdravotníckej služby 3. rýchlej divízie „David“ (Levice)
5) pplk. duch. František KOVALČÍK	prednosta duchovnej správy cirkvi rímsko-katolíckej III. armády „Štefánik“ (Kremnica)
6) mjr. gšt. Štefan JURECH	prednosta 3. operačného oddelenia štábu II. armády „Jirásek“ (Olomouc)
7) mjr. pech. Ján IMRO	pridelený k Ministerstvu národnej obrany (Praha)
8) mjr. del. Ján KRENČEJ	prednosta automobilovej služby štábu III. armády „Štefánik“ (Kremnica)
9) mjr. duch. Valentin VILKOVSKÝ	prednosta katolíckej duchovnej správy Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
10) škpt. gšt. Emil NOVOTNÝ	prednosta 2. spravodajského oddelenia štábu VII. zboru „Hurban“ (Vráble)
11) škpt. gšt. Štefan TATARKO	prednosta 1. organizačného oddelenia štábu Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
12) škpt. pech. Alois ANDROVIČ	pridelený k 2. spravodajskému oddeleniu Hlavného štábu (Praha)
13) škpt. pech. Eugen JANEČEK	exponovaný spravodajský dôstojník – tlmočník a šifrant 2. spravodajského oddelenia štábu Hraničnej oblasti 39 „Rafael“ (Galanta)
14) škpt. pech. Julius SUROVÝ	pridelený k 2. spravodajskému oddeleniu Hlavného veliteľstva „Palacký“ (Vyškov)

15) škpt. pech. Jozef Martin KRISTIN	spravodajský styčný dôstojník pri Generálnom finančnom riaditeľstve v Bratislave
16) škpt. pech. Rudolf ŠTUKOVSKÝ	exponovaný spravodajský dôstojník – kuriér pridelený k 2. spravodajskému oddeleniu Hraničnej oblasti 39 „Rafael“ (Galanta)
17) škpt. del. Benedikt DÚBRAVEC	prednosta služby cestnej dopravy Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
18) škpt. vet. MVDr. Mikuláš FERJENČÍK	prednosta veterinárnej služby 13. divízie „Úprka“ (Humpolec)
19) škpt. žen. Vojtech REGE	od 1. 10. 1938 veliteľ ženijného vojska 16. divízie „Jablonský“ (Ružomberok)
20) škpt. tel. Ján MORVIC	velil telegrafnému vojsku 22. divízie „Hviezdoslav“ (Žilina) a zároveň bol veliteľom telegrafného práporu 22
21) škpt. kanc. Michal HEFKA	prednosta pomocnej kancelárie štábu III. armády „Stefánik“ (Kremnica)
22) škpt. konc. PhDr. Gregor ZAPLETAL	šifrový a tlačový dôstojník pridelený k 2. spravodajskému oddeleniu štábu Hraničného pásma XV „Adam“ (Banská Bystrica)
23) kpt. gšt. Viliam TALSKÝ	prednosta 2. spravodajského oddelenia štábu Hraničnej oblasti 39 „Rafael“ (Galanta)
24) kpt. gšt. Ladislav LAVOTHA	prednosta 2. spravodajského oddelenia štábu 16. divízie „Jablonský“ (Ružomberok)
25) kpt. del. Ján GOLIÁN	prednosta 2. spravodajského oddelenia štábu 10. divízie „Tomášik“ (Krupina)
26) kpt. del. Viliam KANÁK	do 8. 10. 1938 pomocník ubytovateľa 3. operačného oddelenia štábu II. armády „Jirásek“ (Olomouc) a od 9. 10. 1938 do 8. 11. 1938 prednosta 1. organizačného oddelenia štábu Hraničnej oblasti 36 „Prokop“ (Šumperk)
27) kpt. jazd. Julius NOSKO	pridelený k 2. spravodajskému oddeleniu Hlavného štábu – pre zvláštne účely (Praha)
28) kpt. jazd. Elemér POLK	prednosta 4. materiálneho oddelenia štábu 17. divízie „Blodek“ (Rychnov u Jablonce nad Nisou)
29) kpt. tel. Ing. Štefan ZÁVODNÝ	velil telegrafnému vojsku Hraničnej oblasti 42 „Karol“ (Užhorod) a súčasne bol veliteľom telegrafného práporu 42
30) npor. duch. Anton SVIEŽENÝ	prednosta katolíckej duchovnej správy Hraničného pásma XV „Adam“ (Banská Bystrica)
31) por. tel. Ludevít STEINER	velil telegrafnému vojsku 17. divízie „Blodek“ (Rychnov u Jablonce nad Nisou) a zároveň bol veliteľom telegrafného práporu 17

32) mjr. pech. Ladislav BODICKÝ	velil náhradnému práporu pešieho pluku 39, ktorý bol v zostave Hraničnej oblasti 39 „Rafael“
33) mjr. pech. Pavel KUNA	velil II. práporu pešieho pluku 37, ktorý bol v zostave 17. divízie „Blodek“
34) mjr. pech. Michal ŠIRICA	velil I. práporu pešieho pluku 33, ktorý bol v zostave 15. divízie „Jánošík“
35) škpt. pech. Ján ČERNEK	velil pochodovému práporu pešieho pluku 39, ktorý bol v zostave Hraničnej oblasti 39 „Rafael“.

Spracované podľa: VUA-VHA Praha, Kvalifikačné listiny – vojnové uvedených dôstojníkov.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

Slováci v čs. zahraničních jednotkách za 2. světové války

Zdenko Maršálek

Úvod

Většina profesionálních a velká část záložních důstojníků, působících za 2. světové války v československých zahraničních jednotkách, získala vojenské vzdělání ve vojenských školách první republiky, kde byli tito muži připravováni, aby převzali velitelské funkce v konkrétní armádě konkrétního suverénního státu, který měl určité národnostní složení, a kde všichni obyvatelé podléhali všeobecné branné povinnosti. Způsob a formy výcviku a školení z těchto daných reálií vycházely, a výchova a výcvik důstojníků vedly logicky k jistým postupům, přístupům, modelům velení i modelům chování. Armáda ovšem v září 1938 jako celek nebojovala, a ti důstojníci, kteří se chtěli se zbrani v ruce podílet na obnově státnosti a osvobození republiky, se různými způsoby snažili dostat k vznikajícím vojenským jednotkám v zahraničí. Tam se ovšem ocitli v diametrálně odlišné situaci.

Když sledujeme a srovnáváme československé zahraniční jednotky za 2. světové války na různých územích a v různých obdobích, zjistíme, že každá jednotka byla svým složením (a nejen jím) zcela jiná. Vojsko ve Francii mělo až do prosince roku 1939 víceméně charakter dobrovolnické formace, což se zásadně změnilo po vyhlášení mobilizace a následném masovém přílivu povolanců v prvních měsících roku 1940. Na Blízkém východě tvořili většinu tamních československých vojenských formací Židé. Také 1. československý samostatný polní prapor v SSSR, bojující u Sokolova, se do značné míry skládal z Židů různé mateřské řeči i původu, o pouhého půl roku později, na podzim 1943, ovšem vystoupila u Kyjeva brigáda, kde více než dvě třetiny početního stavu čítali Rusíni a Ukrajinci z Podkarpatské Rusi. Zamýšlený elitní svazek zahraničního odboje, paradesantní brigáda (minéna 2. československá samostatná paradesantní brigáda v SSSR) měla ve svých řadách zprvu devadesát, později sedmdesát procent Slováků, kteří navíc představovali dosti specifický kompaktní celek, ovlivněný předešlou společnou službou v armádě slovenského státu. Mužstvo třetí brigády (minéna 3. československá samostatná brigáda v SSSR) zase představovali převážně volyňští Češi. Tak bychom mohli pokračovat.

S národnostním složením šly ruku v ruce rozdíly sociální, intelektuální, morální. Všechny zmíněné jednotky se od sebe navzájem, a to jak teritoriálně, tak i na jednom území v různém čase, všechny ovšem měly jedno společné – zcela se lišily od složení armády z roku 1938, tedy té armády, pro kterou byli zmínění důstojníci cvičeni. Navíc samozřejmě přistupovaly i další aspekty, vyplývající z podmínek služby v cizině, včetně leckdy velice nepříjemných vlivů politických. Zvyknout si rychle na nové, naprosto specifické

podmínky vyžadovalo nemalý talent – sebevětší úsilí a vůle samy o sobě prostě nestačily. Že se to leckdy a leckomu nepodařilo, není divu, a nemusí to *a priori* znamenat důkaz, že se o to dotyčný důstojník nesnažil, není to důkazem jeho zlé vůle ani například českého nacionálního šovinismu.

Idea vzniku Československé republiky vyrůstala do značné míry v důsledku a jako výraz zápasu Čechů za národní svébytnost, který postupně v průběhu 1. světové války přerostl až v myšlenku státní samostatnosti. Republika v podobě, v jaké vznikla, uspokojila především české ambice, a byla chápána jako vítězství v dlouholetém („odvěkém“) boji Čechů s Němci. Ve své podobě po roce 1918 ovšem byla státem výrazně multinacionálním a je vlastně paradoxem, že si do vínku přinesla podobné národnostní problémy, s jakými se potýkal její „prenatální“ úhlavní nepřítel, Rakousko-Uhersko. Snaha o občanský princip společné koexistence v rámci jednoho státu a řada deklarací v tomto smyslu se dosti mýjely účinkem, když právě tradice boje za *národní* samostatnost (proti Němcům) se stala tradicí hlavní, tedy ideou republiky, předkládanou veřejnosti, vyučovanou na školách a také předávanou vojákům v armádě. Ve třicátých letech se ukázalo, že model soužití, průchozí v „dobrých letech“ se v okamžiku ohrožení začal hroutit a v momentu krize zcela zkrachoval. Stát si dokázal v oněch „dobrých časech“ udržet podmíněnou loajalitu svých neslovanských menšin, ale plně ztotožnění, nejen s vnitřním uspořádáním, ale se státní ideou a leckdy i se samotnou existencí republiky vůbec, se mu nepodařilo dosáhnout ani u některých menšin slovanských, a dokonce ani u deklarované části jednoho státotvorného národa. V tomto kontextu nelze přirozeně nevidět, že velkou část viny za rozpad (nejen) česko-slovenského soužití v roce 1938 a 1939 bezesporu nese česká strana.

Problémy národnostního charakteru se pochopitelně projevovaly i v armádě.¹ K vojenské službě byli povoláváni všichni občané republiky, k menšinám, zvláště pak neslovanským, však panovala nepřehlédnutelná nedůvěra. Jejich příslušníci měli podstatně ztížený přístup do některých druhů vojsk či k vojenskému vzdělání a hodnostem. Národnostní politika ve vojsku procházela nestejným vývojem a měla své sinusoidy, celkově je ovšem třeba konstatovat překvapivé zjištění, že co se týče rovného přístupu ve vojsku (a zvláště kádrové politiky), zaostávala *nová republika za starou monarchií*. Je ovšem nutné říci, že tato nedůvěra, respektive nezáměr o vojenskou profesionální službu příslušníků národnostních menšin, byl oboustranný.² Menšiny zůstávaly k československému státu v lepším případě podmíněně loajální, republika se však nepodařilo dát národnostním menšinám ideu, se kterou by se mohli jejich příslušníci plně ztotožnit, za kterou by byli ochotni bojovat a za kterou by byli ochotni zemřít.³

¹ K národnostní problematice ve vojsku s důrazem na německou otázku zvl. ZUCKERT, M.: Zwischen Nation-sídee und staatlicher Realität. Die tschechoslowakische Armee und ihre Nationalitätenpolitik 1918–1938. München 2006.

² Otázce služby menšin v armádě první republiky se, vzhledem k limitům možného rozsahu dosti zevrubně, věnují příslušné pasáže mnohem širěji pojaté práce KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I.: Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické čtení. Praha 2008. Právě zmíněné kapitoly považují za jednu z nejlepších částí knihy. Zde zvl. s. 264 an.

³ Je zajímavé sledovat postupně „zužování“ okruhu „spolehlivých“ osob v armádě, kdy zprvu byli za „méně spolehlivé“ považováni Němci a Maďaři (oproti všem slovanským národnostem), postupně se však, zvláště koncem třicátých let, tato „množina“ stále více rozrůstala – nakonec zůstali jako „spolehliví“ pouze Češi. Blíže osvětlení podrobností celé problematiky ovšem zachází daleko za rámec této studie.

Zmíněný diskriminační přístup v armádě se nejvýrazněji projevil v počátcích republiky a poté ve třicátých letech. Byly zavedeny procentuální kvóty menšin u jednotlivých druhů vojsk,⁴ včetně kvóty nulové, jako např. u letectva či posádek pevností.⁵ V průběhu 30. let se oficiálně deklarovaná obrana demokratických ideálů postupně čím dál více a výrazněji měnila na boj národa proti národu. V posledním období první republiky, vrcholícím za mobilizace v září 1938, nastal definitivní zlom, známé nařízení o koncentraci německých vojáků do neozbrojených pracovních útvarů⁶ vlastně znamenalo jejich označení za „vojáky druhé kategorie“ a tím i konec myšlenky jednotné armády a jednotné občanské společnosti.

Stát, a tím ani armáda, ovšem neměly vyřešený vztah ani ke slovenskému obyvatelstvu, oficiálně součástí jednotného státního národa. Koncept „československého národa“ totiž nevyhovoval značné části Slováků. Armáda, co se týče národnostní politiky, pochopitelně následovala „oficiální“ postoj státu. Ve všech národnostních přehledech z tehdejší doby jsou uváděni příslušníci menšin, nejsou však zvláště odlišováni Slováci.⁷ Armáda se ke své škodě snažila dlouho jakýkoliv problém nevnímat či popírat. Ještě za první republiky a zvláště později, tedy vlastně až dodnes, se objevují kritiky na ztížený přístup Slováků k vojenskému vzdělání, na proporcionálně zcela mizivý počet slovenských důstojníků.⁸ Zde musím zcela jasně stvrdit, že rozhodně nešlo o nějaký diskriminační záměr z české strany; jedním ze zásadních důvodů byl fakt, že Slováci prostě neměli ve většině o vojenskou kariéru zájem. Armáda tento stav ke své vlastní škodě nepodchytila, když statistiky uváděly vždy „československou“ národnost, a nepokládala proto situaci dlouho za závažnou, k prvním krokům v tomto ohledu došlo až pod tlakem situace.⁹ Mnichovská katastrofa však naplno odhalila skryté, neviděné či odmítané

⁴ Již roku 1923 např. MNO stanovilo maximální hranici německých a maďarských povolanců pro pěší pluky ve výši 30 % stavu. VÚA – VHA Praha, f. MNO/Presidium, 1918–1923, k. 337, i. č. 1017.

⁵ K procentuálním kvótám a národnostnímu složení jednotlivých druhů vojsk (dobově „zbraní“) viz např. SANDER, R.: Válečná československá armáda v září roku 1938. In: Historie a vojenství, XLIV, 1995, č. 6, s. 23–80. Národnostní složení armády je v ní ilustrováno na základě stavu v roce 1936, resp. na základě studie Hlavního štábu, MNO čj. 1520 Mob.-HŠ/I.odd. 1936. VÚA – VHA Praha, f. HŠ/I.odd., 1936, k. 132, sign. 57 I/1.

⁶ Dne 16. září 1938 bylo nařízeno, aby „osoby mužstva německé mateřské řeči, které nastoupí u útvarů zbraní v Čechách a na Moravě (...) nebyly vyzbrojeny, ale jen vystrojeny a soustředěny ve výcvikových táborech, kde z nich budou utvořeny pracovní jednotky.“ Nařízení bylo o den později rozšířeno a detailněji specifikováno. Znění příslušných nařízení viz MINARIK, P. – ŠRAMEK, P.: Dokumenty československé armády z podzimu 1938. Anketa „Armáda v roce 1938“. In: Historie a vojenství, XLVI, 1997, č. 6, s. 97.

⁷ Vzhledem k již zmíněné „státní myšlence“ meziválečná armáda nerozlišovala zvláště Slováky a Čechy, vedla je jako jednotnou, „československou“ národnost.

⁸ Problematika slovenského zastoupení v československé, ale i v rakousko-uherské armádě je objektem poměrně značné pozornosti slovenských historiků. Bibliografie problematiky také dokumentuje značnou rozdílnost přístupu k problematice, k vymezení pojmů či metodologií. Jak široké je spektrum přístupu, je možné sledovat na příkladu studií k tématu, uveřejněných v periodiku, které vydává hlavní organizátor tohoto setkání (Vojenská história): ŠTEFANSKY, V.: K niektorým problémom postavenia Slovákov v čs. armáde (1918–1939). In: Vojenská história, 1, 1997, č. 2, s. 3–17; HRONSKÝ, Marián: K národnostnej otázke v rakúsko-uhorskej armáde za prvej svetovej vojny (zastúpenie Slovákov v jednotkách pechoty a jazdeckv v roku 1918). In: Vojenská história, 4, 2000, č. 2, s. 14–35; DANGL, V.: Národnostná otázka a účasť Slovákov v armáde (1867–1914). In: Vojenská história, 6, 2002, č. 3–4, s. 3–25.

⁹ Podrobněji např. KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I.: Válka a armáda..., s. 272 aj.

problémy. I armáda se začala dělit, jako celá společnost, byť se vojsku podařilo odolat tomuto trendu nejdéle.¹⁰

Počátky v Polsku

Již v prvním období formování československých zahraničních vojenských jednotek, tedy v Polsku, sehráli Slovinci významnou úlohu.¹¹ Nikoliv jen počtem, byť v některých okamžicích tvořili přibližně polovinu početního stavu, ale především specifickým postavením, neboť slovenští dobrovolníci, hlásící se do československých jednotek, svým činem vlastně krátce po ustavení samostatného slovenského státu deklarovali a dokumentovali vůli k návratu k společnému soužití. Velice významným aspektem, zvláště z hlediska propagandy, byly přechody vojáků slovenské armády v uniformách a zvláště pak přelet skupiny letců i se čtyřmi stroji, kteří se dali k dispozici československé jednotce.¹²

Tzv. Polský legion byl ustaven jako „český a slovenský legion“, přičemž není náhodou, že původní polské znění, s největší pravděpodobností zcela záměrně, z jazykového hlediska nevyklučovalo výklad, že by mohlo jít o legiony dva.¹³ V každém případě šlo o jasné rozlišení obou národů, a v tomto smyslu odpovídalo tehdejšímu, aktuálnímu a částečně i dlouhodobému kurzu polské zahraniční politiky. Pokud bychom připustili, že název legionu vyjadřoval či měl vyjadřovat polské postoje k československému zahraničnímu odboji, je zajímavé nejen to, že jasně rozlišuje, a tím poněkud odděluje oba národy, ale vymezením *národním* vlastně popírá československou ideu – a tím nyní nemyslím ideu spoluzití zmíněných dvou národů v pojetí čechoslovakismu, ale ideu státní, tedy ideu předmnichovského občanského Československa – rozdíl výrazů „československý“ a „český a slovenský“ se netýká jen národní svébytnosti Čechů a Slováků – spolu s absencí výrazu „československý“ z názvu jednotky zcela zmizeli Němci, Maďaři, Rusíni, Židé – a pochoptelně Poláci. Tolik k názvu první československé vojenské formace v zahraničí.

Slovinci se do krátké historie legionu zapsali i přímo během boje v době zářijového tažení, zvláště pak kulometná jednotka protiletectvé obrany, působící krátce při obraně Tarnopole pod vedením poručíka Pavla Styka.¹⁴ Tento muž, jenž vlastně byl velitelem jedné z prvních čs. vojenských částí, které přímo zasáhly do boje s nepřítelem, se stal

¹⁰ K problematice armády v období druhé republiky viz ŠRÁMEK, P.: Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932–1939. Praha 2008, s. 100–108; STRAKA, K.: Historie československé armády. 3. Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939. Praha 2007, s. 130–135; MARŠÁLEK, Z.: „Hlavně nedráždit!“ Armáda mezi Mnichovem a patnáctým březnem. In: Dějiny a současnost, XXXI, 2009, č. 3, s. 33–36.

¹¹ K problematice např. VANĚK, O.: Účast Slovinců v začátcích protifašistického odboje v Polsku (marec – september 1939). In: Vojenská história, 1, 1997, č. 2, s. 18–31.

¹² K přeletu došlo dne 7. července 1939 z letiště Piešťany. Podrobněji např. RAJNINEC, J.: Slovenské letectvo 1939–1944. 1. Bratislava 1997, s. 34–37.

¹³ Zatímco samotný název prezidentského dekretu (*Unworzenie legionu czeskiego i slowackiego*) ještě svým singulárem umožňuje dvojí výklad, znění příslušného článku (*...tworzy się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej legiony czeski i slowacki*) již výrazně sugeruje existenci dvou legionů. Zcela jistě nešlo o náhodu, ale o pečlivý výběr formulace, která polskému vedení ponechávala do budoucnosti relativně velice široký manévrovací prostor.

¹⁴ BROD, T. – ČEJKA, E.: Na západní frontě. Historie československých vojenských jednotek na Západě v letech druhé světové války. Praha 1965, s. 62.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

nezvěstným na území, obsazeném po 17. září 1939 Rudou armádou. V žádném odvodním protokolu československých vojsk v zahraničí se již neobjevil a byl zanesen jako nezvěstný, o čemž později.

Slovinci v československých vojenských jednotkách ve Francii

Historie československého vojenského odboje ve Francii začíná již krátce po 15. březnu 1939¹⁵, samotná jednotka se ovšem začala skutečně tvořit až koncem září 1939. Kromě přílivu dobrovolníků z domova doufala československá vojenská správa, že se jí podaří využít relativně velký rezervuár cca 40–50 000 čs. občanů, žijících delší či kratší dobu ve Francii. Šlo o směs osob různých se profesně, sociálně i národnostně, největší část však tvořili lidé, kteří odjeli do Francie za prací. Někteří z nich zde žili již dlouhou dobu, jejich děti pak dokonce i od narození, jiní do Francie záježdili jen jako sezónní pracovníci. Pracovali převážně v dělnických profesích, v továrnách, jako horníci, zemědělští dělníci či krejčí, čišníci a zahradníci.

Výstavba jednotky prošla několika fázemi. Zprvu se v ní soustředili vojáci, kteří dočasně vstoupili do francouzské cizinecké legie¹⁶ a další dobrovolníci z protektorátu, a dobrovolníci z řad místních usedlíků, kteří se hlásili již před válkou či těsně po jejím vypuknutí.¹⁷ Přes všechny problémy materiálního rázu¹⁸ měla jednotka v prvním období své existence výrazně dobrovolnický až entuziastický duch.¹⁹ Vzhledem k obtížím s formováním a uznáním exilové politické reprezentace²⁰ však zatím nemohlo dojít vyhlášení povinné mobilizace, a tak se do konce roku sešlo 3 293 osob, představujících dobrovolnický kádr budoucí divize. Jejich „národnostní složení“ vyhlíželo takto:

¹⁵ K problematice počátků vojenského odboje ve Francii kupř. NĚMEČEK, J. – KUKLÍK, J.: Zpráva o činnosti úřadu československého vojenského atašé v Paříži po 15. březnu 1939. In: Historie a vojenství, XLIX, 2000, č. 4, s. 780–805.

¹⁶ Ohledně problematiky vstupu čs. státních příslušníků do francouzské Cizinecké legie po 15. březnu 1939 přehledně viz NĚMEČEK, J. – KUKLÍK, J.: Zpráva o činnosti úřadu.... Dobrovolníci, kteří po útěku z protektorátu dorazili do Francie ještě před začátkem války, byli podle úmluvy dočasně začleněni do Cizinecké legie. Francouzská strana splnila své slovo, a po vyhlášení války Německu tyto osoby ze svazku Cizinecké legie propustila, respektive převedla je k čs. jednotkám. Ještě do konce září 1939 přibýly do určeného výcvikového střediska čs. jednotek v jihofrancouzském Agde první dva transporty ze severní Afriky. VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 1, Kronika Náhradního tělesa, I. díl, s. 5 a 6.

¹⁷ Během léta 1939 probíhala z iniciativy česko-slovenského vyslance v Paříži Štefana Osuského a česko-slovenského vojenského atašé plk. Kaliny soupisová akce dobrovolníků, ochotných v případě války sloužit v budoucích čs. jednotkách. První velký transport těchto osob, soustředěných do té doby na pozemcích čs. Sokola u Paříže, byl v počtu více než 600 mužů prezentován v Agde dne 11. října. Tamtéž, s. 9.

¹⁸ Čs. jednotka po celý podzim a zimu 1939/40 trpěla materiálním nedostatkem. Chyběly nejen zbraně, především moderní, ale i uniformy a obuv. Také ubytování bylo vysloveně nutné. Mnozí čs. vojáci se neubránili značné deziluzi, což se pravidelně odráželo v jejich následných vzpomínkách.

¹⁹ Samozřejmě nelze zcela paušalizovat. Již od samého počátku můžeme mezi motivačními aspekty přihlížet do čs. armády vysledovat důvody ekonomické a také obavu z hroziící internace cizinců.

²⁰ Zatímco dohoda o „obnovení československé armády ve Francii“ byla podepsána již 2. října 1939, neměl ji z politického pohledu z československé strany kdo realizovat – po neúspěšné snaze o uznání exilové reprezentace jako prozatímní vlády uznala francouzská, a posléze i britská vláda pouze existenci Československého národního výboru, jenž dostal pravomoc realizovat ustanovení „vojenské“ dohody z 2. října.

Čs. pozemní jednotky ve Francii, stav v prosinci 1939 (podle udávané mateřské řeči)²¹

„Čechů“ ²²	2 505 (76 % celku)
„Slováků“	265 (8 % celku)
„Židů“	184
„Maďarů“	153
„Francouzů“	70

(zbytek do celkového součtu tvoří osoby, udávající jinou mateřskou řeč)

Celkem 3 293

Poté, co byl oficiálně regulován vztah francouzských orgánů k československému odboji a jeho právní podoba, mohla vznikající, resp. obnovovaná československá armáda přistoupit k mobilizaci.²³ Na základě mobilizační vyhlášky ze dne 17. listopadu 1939 proběhly povinné odvody a prezentace čs. občanů na francouzském území. Tito mobilizační povolanci většinou začali přicházet od počátku ledna.²⁴ Pouze během tohoto měsíce nastoupilo 4 217 vojáků, z toho jen 267 uprchlíků z území ČSR a plných 3 872 osob z řad krajské obce ve Francii.²⁵ Poměry, včetně národnostních, se rázem změnily.

Čs. pozemní jednotky ve Francii, stav k 23. 2. 1940 (podle udávané mateřské řeči)²⁶

„Čechů“	3 854 (45 % celku)
„Slováků“	3 810 (44 % celku)
„Němců“	289
„Maďarů“	168
„Židů“	227
ostatních	187
Celkem	8 535

Od konce února 1940 již další přírůstky neměly tak masový charakter. Celou řadu zvláště horníků a továrních dělníků francouzská vojenská správa vyreklamovala pro potřeby válečného hospodářství, mnozí nesplnili zdravotní kritéria, a tak měsíční přírůsteky z mobilizace byly nadále dokonce nižší, než příliv dobrovolníků z domova.²⁷ Plán na

²¹ SVOBODA, G.: I. československá divize ve Francii 1939/40. Praha 1991 (práce v rámci soutěže ČSBS), s. 15. NA Praha, f. ÚV SPB, sign. 3405.

²² Jelikož přehled vychází pouze z udané mateřské řeči, kterou dané osoby při prezentaci deklarovaly, uvádím jednotlivé kategorie v uvozovkách, abych zdůraznil relativitu výpovědní hodnoty tohoto údaje.

²³ Mobilizace byla vyhlášena 17. listopadu 1939, a to na základě znění československých zákonů. Rozkaz k mobilizaci vstoupil v platnost dnem 1. prosince 1939. Publikován in: NĚMEČEK, Jan – KUKLÍK, Jan – NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTOVÍČEK, I. (eds.): Dokumenty československé zahraniční politiky. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940 (16. březen 1939–15. červen 1940). Praha 2002, dokument č. 149, s. 313–314.

²⁴ SVOBODA, G.: I. československá divize..., s. 19.

²⁵ VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 50, sign. 164/50, Číselný přehled měsíčního přírůstku branců do čs. zahraniční armády za roky 1939–1940.

²⁶ Vojenské dějiny Československa, IV. díl (1939–1940). Praha 1988, s. 83.

²⁷ V dubnu 1940 např. nastoupilo 454 osob, které přišly „z území ČSR“, a pouze 165 osob „z území říše francouzské a Belgie“. VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 50, sign. 164/50, Číselný přehled měsíčního přírůstku branců do čs. zahraniční armády za roky 1939–1940.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

postavení divize se začal rozplývat. Organizační tabulky byly několikrát měněny a přizpůsobovány personálním možnostem.²⁸ Výsledný stav vojska z června 1940 zůstal národnostně procentuálně podobný, od února se mnoho nezměnil. Celkem k tomuto datu měly československé jednotky čítat 11 405 osob, přičemž slovenskou mateřskou řeč udávalo 4 641 osob, tedy 40,7 % celku.²⁹

Zajímavý je dobový statistický přehled,³⁰ odkud k formující se armádě zmínění vojáků dorazili.

Z celkových 11 405 osob k československým jednotkám přišlo:

ze Slovenska a Podkarpatské Rusi ³¹	592 osob (z nich 471 „Slováků“)
z území francouzské říše a Belgie	7 673 osob (z nich 4 080 „Slováků“)
z území britské říše	496 osob (z nich 90 „Slováků“)

Vzhledem k tomu, že oproti českým zemím na Slovensku nehrozila přímá perzekuce okupantů, a navíc hrál významnou roli faktor existence samostatného slovenského státu, není překvapením zjištění, že přímo „ze Slovenska a Podkarpatské Rusi“ k armádě dorazila jen velmi malá část vojáků, zhruba pouhých pět procent. Zvláště u této skupiny se ovšem nabízí hypotéza, že hlavním důvodem jejich odchodu do exilu a vstupu do vojska byly vlastenecké motivy.

Na tomto místě je vhodná příležitost, abych provedl krátký exkurz do statistických problémů zkoumání problematiky národnostní struktury. Ve všech dobových materiálech, i v soudobých pracích, které z nich pochopitelně vycházejí, se operuje údaji, vzniklými na základě tehdejších statistik a hlášení. Problém je ovšem v tom, co tehdy bylo sledováno a jak byly statistiky zpracovávány, tedy na základě údajů z příslušných rubrik osobních dotazníků. Proces vzniku a proměn těchto rubrik má svoji vlastní historii,³² pro nás je podstatné, že my, tedy Češi a Slováci, máme sklon v zásadě automaticky vnímat pojem národnost jako samozřejmý. V našem chápání vlastně splývá s mateřskou řečí a národnost v tomto smyslu pojmáme jako jeden ze stavebních prvků naší sebeidentifikace.

²⁸ Historii změn organizačních tabulek divize a částečně i jejich důvody vysvětluje v krátkosti SVOBODA, G.: I. československá divize..., různé strany, zvl. s. 53–55.

²⁹ Součet proveden podle VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 50, sign. 164/50, Číselný přehled čs. zahraniční armády za roky 1939–1940. Sestavení dle zemí. Statistika národností.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž. Dobové přehledy, odkud vojáci k jednotkám přišli, vycházely z podoby hranic ČSR před Mnichovskou konferencí (v daném případě „Slovenska a Podkarpatské Rusi“ před Vídeňskou arbitráží), tedy nikoliv z tehdy aktuální situace.

³² Blíže články a studie autora k tématu národnostního složení čs. zahraničních jednotek, především MARŠÁLEK, Z.: Českoslovenští občané německé národnosti v čs. brigádě ve Velké Británii 1940–1944. In: Historie a vojenství, XLVI, 1997, č. 2, s. 131–155; tentýž: Židé v československých vojenských jednotkách v zahraničí (nástin problematiky kvantifikace účasti). In: ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z. (ed.): Židé v boji a odboji. Rezistence československých Židů v letech druhé světové války. Příspěvky účastníků konference konané ve dnech 17.–18. října 2006 v Praze. Praha 2007, s. 245–255; tentýž: „Němec“ v „české“ armádě. Problematika statistického podchycení účasti „československých Němců“ v zahraničním vojenském odboji v letech 2. světové války. In: ...i oni byli proti. Sborník z mezinárodní historické konference, která se konala ve dnech 13.–15. listopadu 2006 v Ústí nad Labem v rámci projektu „Dokumentace aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu“. Ústí nad Labem 2007, s. 153–166.

Výrazy mateřská řeč a národnost se však v tabulkách stávají pouze technickými položkami, jejichž význam může být relativní a především nestejný. Po dobu několika let vytváříme ve Vojenském ústředním archivu elektronickou databázi příslušníků čs. zahraničních vojenských jednotek, respektive všech, kdo se do nich přihlásili.³³ Teprve díky této databázi a možnostem elektronického zpracování je možné dělat různá křížová srovnání jednotlivých rubrik, a lze tak zjišťovat údaje, které bychom jinak museli získávat jen několikaměsíčním detailním srovnáváním dobových osobních záznamů. Můžeme, respektive budeme moci sledovat a navzájem porovnávat profesní, věkovou, konfesní či národnostní strukturu, strukturu místního původu, různé vztažnosti v různých časových okamžicích. Práce už přináší první výsledky zvláště v oblasti zmíněné „národnostní“ struktury, mj. v řešení problematiky židovské, německé a židovsko-německé otázky v československých jednotkách a jejich vzájemného prolínání.³⁴

Podobné přístupy můžeme aplikovat i na slovenskou problematiku. Co se týče příslušníků ze „Západu“, je jich ve zmíněné databázi zatím podchycena přibližně polovina,³⁵ a zatímní výsledky, byť neodpovídající v řádu absolutních čísel, již mnohonásobně překračují nároky statistického vzorku. Pro příklad uvedu, že nám projde rukama každý list obsáhlé „sbírky 24“³⁶ či každá karta kartotéky „255“³⁷, můžeme tedy sledovat a hlavně následně zobecňovat obrovské množství příběhů konkrétních lidí. Jen pro zajímavost uvedu, že svoji kartu „255“ má i zmíněný poručík Pavel Styk, který se v roce 1946 vrátil ze Sovětského svazu na Slovensko.³⁸

Databáze umožňuje korigovat i dosavadní náhledy na problematiku formování československých jednotek během tzv. francouzského období. V databázi je zatím podchyceno 10 188 osob, které se od září 1939 do června 1940 dostavily k odvodu či prezentaci u některé z komisí ve Francii.³⁹ Mezi nimi je 4 397 „Slováků“ tedy 43,2 % (což mimochodem odpovídá uvedeným dobovým statistikám). Díky možnostem počítačové databáze můžeme provést několik zajímavých srovnání. Z pohledu sociálního rozvrstvení například zjistíme, že z oněch 10 188 osob bylo 1 250 zemědělských dělníků (28,5 %).

³³ Elektronická databáze vzniká od ledna 2005, především na základě odvodních protokolů, odvodních a prezentačních listků, materiálů tzv. sbírky „24“, rozkazů náhradních těles čs. jednotek, materiálů, vytvořených v rámci zpracování žádostí o přiznání statutu odbojáře (podle znění zákona č. 255/46) a řady dalších materiálů. V době konání konference obsahovala cca 70 000 osobních záznamů.

³⁴ Především viz poznámku 32 a dále např. tentýž: „Němec“ v „české“ armádě – zatímni výsledky výzkumu. Problémy, otázky, hypotézy. In: KOCIAN, J. – ČERMÁKOVÁ, B. (eds.): Němečtí odpůrci nacismu v Československu. Zpráva o výsledcích projektu Dokumentace aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu. Praha 2009, s. 77–83.

³⁵ Údaj ke květnu 2009.

³⁶ VÚA – VHA Praha, sbírka „24“. Jde o materiály, shromážděné po roce 1948 pro studijní účely orgánů ministerstva vnitra. Je zaměřena na dokumentaci činnosti jednotlivých osob během 2. světové války na Západě. Zcela neorganická sbírka dokumentů, vyňatých z jednotlivých fondů, je řazena na základě vztahu dokumentů k těmto osobám, tedy abecedně. Po předání sbírky do VÚA – VHA Praha nebyla již prováděna zpětná demanipulace do jednotlivých fondů.

³⁷ Kartotéka vznikala již za války, a později byla dále doplňována a sloužila jako pomůcka při zpracování žádostí o přiznání statutu odbojáře podle znění zákona č. 255/46. Je zpracována ve dvou částech, „Východ“ (osoby, sloužící v SSSR) a „Západ“.

³⁸ VÚA – VHA Praha, kartotéka „255 – Východ“, karta Pavla Styka.

³⁹ Údaj ke květnu 2009.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

Oproti dobovým statistikám, které zachycují pouze vojáky, tedy osoby, které skutečně nastoupily službu, můžeme v databázi zkoumat například i procentuální podíly neodvedených ze zdravotních důvodů. Klasifikaci „C“ nebo „ZC“⁴⁰ mělo 16 % prezentovaných „Slováků“, u celku všech osob je podíl neodvedených 12,4 %, zjistíme tedy poměrně výrazný rozdíl. Číslo může sloužit jako důkaz výrazně horší fyzické konstituce odváděných Slováků. Jde o exaktní zachycení důsledku sociálních poměrů – tíživé chudoby většiny obyvatelstva na Slovensku; od dětství špatné živění, mohli z nedostatku vzdělání zastávat pouze nejtěžší, většinou pomocné práce, které ovšem byly špatně placené i ve Francii, kam odešli za alespoň nějakým výdělkem. Tuto tezi zcela podporují i uváděné důvody „záporné“ zdravotní klasifikace – většinou jde o formulace typu „celková tělesná sešlost“, často se také objevuje TBC či rozedma plic (zvláště u horníků).

Můžeme také upřesnit, či lépe řečeno poopravit a lépe chápat údaje „národnostního“ hlediska. Výše jsem uvedl údaj o osobách, které k armádě přišly „ze Slovenska a Podkarpatské Rusi“ (592 osob, z nich 471 „Slováků“), a zformuloval na první pohled logickou hypotézu o převažujícím „vlasteneckém“ motivu odchodu do exilu. Porovnáním oněch 592 osob s konfesní rubrikou ovšem zjistíme, že až 162 z nich udávalo židovské vyznání, přičemž židovského původu (a tedy „rasově ohrožených“) bylo jistě ještě podstatně více.⁴¹ Kromě relativizace „slovenskosti“ z hlediska etnického musíme v důsledku relativizovat i výše zmíněné hodnocení motivace odchodu do zahraničí a vstupu do československé armády – vedle důvodů čistě vlasteneckých (ve smyslu „československém“), které se na první pohled nabízely jako zcela dominantní, musíme nyní vzít i důvody jiné. Nástin srovnání průniku „Slováků“ a „Židů“ této skupiny „uprchlíků z vlasti“ se situací v jednotkách ve Francii jako celku nám poskytne opět databáze. Z oněch prozatím podchycených 4 397 „Slováků“ (tedy těch, kteří udávají mateřskou řeč slovenskou) udává židovskou konfesi 223 osob, poměr je tedy oproti „uprchlíkům z vlasti“ nesrovnatelně menší. Možnosti důkladného rozboru „národnostní otázky“ jsou stejně tak široké, jako poučné. Sondy mohou být i dosti detailní a specializační. Jiný příklad: Na jaře 1940 probíhaly odvody také v Británii. Z celkem 326 podchycených osob⁴² bylo pouhých 40 „Slováků“, z nich však 23 udávalo židovskou konfesi, u dalších deseti jsem bezpečně zjistil židovský původ. Z údaje můžeme například získat přínosný poznatek ohledně únikových tras z území Československa do zahraničí a jejich využívání jednotlivými skupinami osob.

Přístup na základě kritérií statistiky nám představí řadu úskalí, na která si musíme dát při vyhodnocování pozor. Sondy dokázaly, že nadále musíme s dobovými údaji pracovat s vědomím, že jsou jen technickým a často nesprávným záznamem, který nemůžeme vytrhnout z kontextu. Národnostní složení jednotek zvláště na Západě je totiž mnohem složitější otázkou, než by se z dobových přehledů zdálo.

⁴⁰ „C“ je odvodní klasifikace, jejíž slovní vyjádření zní „vojenské služby neschopen“. Drtivá většina těchto osob u odvodu nebyla odvedena (výjimky se děly buď na přímou důraznou žádost dané osoby, nebo mohla být osoba podle znění zákona i přes svoji klasifikaci „přidržena ke službě ve prospěch branné moci“). Klasifikace „ZC“ znamená „zatím neschopen“, daná osoba měla být většinou znovu povolána k odvodu po určené době (nejčastěji po šesti měsících).

⁴¹ Značný průnik „Slováků“ a „Židů“ je v této skupině zřejmý, a sám o sobě otevírá mnohé další otázky a signalizuje celé problémové okruhy, jejich byt jen pouhý nástin ovšem přesahuje možnosti tohoto referátu.

⁴² Údaj z uvedené databáze ke květnu 2009.

* * *

Co se týče slovenské účasti na zahraničním vojenském odboji ve Francii, nesmíme také zapomenout, že Slováci nesloužili jen v československé armádě. Řada prošla naturalizací a sloužila v armádě francouzské, část volila službu v Cizinecké legii, resp. jejich dobrovolnických útvech (to do značné míry souviselo s politikou Francie vůči cizincům a jejím proměnám, na podrobnosti zde není místo).⁴³ Slováci najdeme i mezi interbrigadisty, jejichž větší část nakonec vstoupila do československých jednotek, většina z internačního tábora Gurs, kde z 415 odvedených slovenskou mateřskou řeč udávalo 72 osob.⁴⁴

Kromě problematiky „početní“ existuje přirozeně celá škála dalších aspektů, které stále čekají na podrobnější výzkum. Otevřenou zůstává například otázka bojové morálky slovenských vojáků ve Francii. Po studiu příslušných dokumentů můžu potvrdit, že bojová morálka a bojové nasazení zvláště mobilizovaných Slováků jako celku nebyly nadstandardně vysoké. Často se dávali zajmout dobrovolně a celý jejich přístup, vlastně dosti logicky, odpovídá přístupu, jaký jsme si navykli přisuzovat mobilizovaným vojákům francouzským. Zde bych chtěl zdůraznit, že vzpomínky na boje československých pluků ve Francii, kdy odhodlaní Čechoslováci bránili své úseky, zatímco demoralizovaní Francouzi zbaběle opouštěli zákopy, pocházejí takřka bez výjimky z per dobrovolníků, kteří přišli z protektorátu, tedy „tvrdého jádra“ odboje. Výpovědi slovenských či židovských vojáků⁴⁵ působí už zcela jinak, nehledě k tomu, že ztráty lidí a materiálu československých pluků odpovídají ztrátám francouzským. „Vnější“ pohled na ustupující československé pluky musel být také hrozný a směs chaosu, únavy, vyčerpání, demoralizace, hrdinství a sebeobětování velmi podobná armádě francouzské. Ale to jen na okraj.

Po porážce Francie probíhala urychlená evakuace do Británie.⁴⁶ Zdaleka ne všichni vojáci z fronty stihli dorazit do přístavů včas, ti, kterým se to podařilo, měli na výběr, zda pojedou dále či zůstanou ve Francii. Z různých důvodů, z nichž starost o rodiny byla na předním místě, zůstala ve Francii většina mobilizovaných vojáků, dobrovolníci z Protektorátu většinou odplouvali.

⁴³ Krátce k tématu např. DELACOR, R. M.: From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of Hostile Foreigners in France at the Beginning of the Second World War. In: Journal of Contemporary History, Vol. 35, No. 3, s. 361–368.

⁴⁴ FRIEDL, J.: „Španěláci“ z tábora Gurs (ke vstupu čs. interbrigadistů do naší armády ve Francii 1939–40). In: Historie a vojenství, XLIX, 2000, č. 4, s. 821.

⁴⁵ Velice zajímavý materiál je uložen ve VÚA – VHA Praha, sbírka „24“, kde jsou mj. výsledkové protokoly z prvních poválečných let, kdy měli bývalí příslušníci čs. jednotek na Západě, především ve Francii, kteří neevakuovali do Británie a zůstali ve Francii, vysvětlit své osudy a své počínání. Charakteristickým výsledkem protokolů bylo „ospravedlnění“ počínání dané osoby po zbytek války. Výpovědi je nutné brát s velkou rezervou, jak vzhledem k uplynutí jisté doby od dotazovaných událostí, tak především vzhledem k účelu výsledku. I přesto je výpovědní hodnota relací, zvláště pak při vyhodnocení většího jejich počtu, velmi vysoká, a také velice podnětná.

⁴⁶ Hromadná evakuace probíhala z různých přístavů ve dnech 20.–24. června 1940. Útvary, které byly nasazeny na frontě, nestihly termín, určený podmínkami smlouvy o příměří mezi Francií a Německem, a byly proto evakuovány pololegálně (na lodi pod egyptskou vlajkou) 27. června.

*Ve Francii zůstalo:*⁴⁷

z 2 644 osob z Čech a Moravy	386 osob (14,6 %)
z 592 osob ze Slovenska a Podkarpatské Rusi	117 osob (19,8 %)
(z toho 99 „Slováků“)	
z 7 673 osob z francouzské říše a Belgie	6 493 osob (84,6 %)
(z 4 080 „Slováků“ zůstalo 3 862, tedy 94,7 %, z 2 592 „Čechů“ zůstalo 1 852, tedy 71,5 %)	

V Británii po evakuaci z Francie bylo „Slováků“:

ze Slovenska a Podkarpatské Rusi	372
z francouzské říše a Belgie	218
z britské říše	70

Celkem tedy po evakuaci z Francie bylo v československých jednotkách v Británii 660 „Slováků“.⁴⁸

Faktickým rozpuštěním mobilizovaného československého vojska ve Francii a evakuací dobrovolníků do Británie skončila „francouzská kapitola“ československého zahraničního vojenského odboje. S některými z těch, kteří zůstali ve Francii, se ovšem československá armáda ještě do konce války setkala. Po osvobození Francie se totiž opět přihlásili k prezentaci; nemnozí se ještě dokonce stihli dostat na frontu k Dunkerque, zbylí se v okamžiku skončení války přecvičovali v Británii. Objevily se i případy, kdy se do armády hlásili také jejich synové, kteří v letech 1939 a 1940 byli pro vojenskou službu ještě příliš mladí.

* * *

K problematice účasti slovenských vojáků v zahraničním odboji nejen během počáteční fáze 2. světové války patří i otázka, jak byli „doma“, tedy na Slovensku, vnímáni. Ve slovenských archivech je možné vysledovat jednání o odnětí hodnosti gen. Viesta, řadu informací o „československých légiích“ a slovenských utečencích i poznatky o československém vojsku ve Francii. Sledovány byly i přechody z Českých zemí přes Slovensko do Maďarska. Velké pozornosti orgánů slovenského státu se dostalo bývalým čs. vojákům, kteří po porážce Francie zůstali na jejím území. Vichistická Francie navázala styky se slovenskými orgány, a v Paříži začala působit slovenská repatriční komise, která se zaměřovala na bývalé československé vojáky i na Slováky obecně. Jednání byla vedena i s Němci, a nakonec se podařilo dosáhnout propuštění gros Slováků, zajatých německou armádou během francouzského tažení, přibližně 500 osob, které se poté buď okamžitě, či spíše po několikaměsíční nucené práci v Německu, vraceli na Slovensko.⁴⁹ Na Slovensku

⁴⁷ VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 50, sign. 164/50, Číselný přehled čs. zahraniční armády za roky 1939–1940. Sestavení dle zemí. Statistika národnosti.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Problematiku zmínil KOLLÁR, P.: K osudu Slováků, příslušníků 1. československé divize vo Francúzsku. In: Vojenská história, 4, 2000, č. 3–4, s. 101–106.

byli po svém příchodu vyšetřováni, někteří žalářováni. Mnozí z nich byli nuceni nastoupit vojenskou službu ve slovenské armádě. Existují dokumentované případy, kdy voják postupně sloužil v čs. armádě ve Francii, poté ve slovenské armádě na východní frontě, v československých jednotkách v SSSR, zúčastnil se Slovenského národního povstání a válku zakončil opět v řadách československých „východních“ jednotek.

Slováci v československých vojenských jednotkách v Británii

V Británii se v létě 1940 z původní desetitisícové masy vojáků pozemních jednotek sešlo jen několik tisíc osob, lépe se povedla evakuace u letců. Již krátce po příjezdu postihla navíc armádu tzv. cholmondeleyská krize, v jejímž důsledku bylo vyloučeno 539 mužů. Z nich bylo 137 „Slováků“, resp. osob, udávajících slovenskou mateřskou řeč. Můžeme uvést i jejich dělení podle kritéria, odkud do armády přišli, tedy zda přímo ze Slovenska, z Francie (a zemí francouzského impéria), či z Británie (a zemí britského impéria). Dělení zachycuje následující tabulka.

Vojáci, internovaní po událostech v Cholmondeley (podle země odkud k jednotkám přišli a podle udávané mateřské řeči)⁵⁰

ze Slovenska a Podkarpatské Rusi	84 osob (z nich 57 „Slováků“)
z francouzské říše a Belgie	280 osob (z nich 54 „Slováků“)
z britské říše	98 osob (z nich 26 „Slováků“)
Z celkem 535 osob tedy bylo 137 „Slováků“ (25,6 %).	

Po odsunu zmíněných „vzbouřenců“ byla ze zbytků 1. československé divize zorganizována Československá smíšená brigáda. „Národnostní“ situace v jejích řadách vyhlížela následovně:

Čs. pozemní jednotky v Británii, stav k 20. 8. 1940 (podle udávané mateřské řeči)⁵¹

„Čechů“	2 595 (79,3 % celku)
„Slováků“	459 (14,0 % celku)
„Němců“	58
„Maďarů“	4
„Židů“	101
ostatních	44
Celkem	3 274

Největším organizačním problémem československé exilové armády v Británii a na Blízkém východě byl nedostatek vojáků. Naděje na nábor např. v Kanadě či v USA zklamaly, noví branci přicházeli jen ve zcela mizivém počtu. Z nich ještě velká část mířila k letectvu, a pro pozemní jednotky zbylo vojáků jen málo.

⁵⁰ VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 50, sign. 164/50, Číselný přehled čs. zahraniční armády za roky 1939–1940. Sestavení dle zemí. Statistika národnostní.

⁵¹ Vojenské dějiny Československa, IV (1939–1940). Praha 1988, s. 109.

Vojáci, nově prezentovaní během roku 1941 u čs. jednotek v Británii⁵²

„Čechů“	174 (z nich 7 záložních důstojníků)
„Slováků“	60 (z nich 2 záložní důstojníci)
„Rusínů“	16
„Němců“	150 (z nich 1 záložní důstojník)
„Maďarů“	26
ostatních	7
Celkem	433 (z nich 10 záložních důstojníků)

V „normálních“ armádách představují hlavní zdroj přírůstků odvody mladíků, dorůstajících postupně odvodního věku, u československých exilových jednotek měl ovšem tento zdroj z pochopitelných důvodů pouze marginální rozměr, a tak se vojáci k jednotkám dostávali v různě velkých „vlnách“, lišících se v čase i v charakteristice vojáků. V roce 1941 probíhaly především odvody exulantů, kteří nenastoupili dříve. Po vypuknutí sovětsko-německé války se začali hlásit krajně levicově zaměřeni Čechoslováci, především komunisté. V důsledku nové situace se do armády opět přihlásila většina z bývalých „cholmondeleyských vzbouřenců“, drtivá část z nich nastoupila počátkem roku 1942. V první polovině roku 1943 probíhaly odvody v důsledku ustanovení „Allied Army Actu“,⁵³ poté přicházeli také zajatci z německého Afrika-Korpsu⁵⁴ a osoby z Francouzské severní Afriky (civilisté, internovaní či z Cizinecké legie). K jednotkám v Británii se také připojil vojenský celek z Blízkého východu – dne 12. 8. 1943 dorazilo 1 322 vojáků, z nichž bylo 248 (18,8 %) „Slováků“. V roce 1944 tvořili většinu přírůstků zajatci z německé armády, dále přeběhlci z vládního vojska a slovenských jednotek v Itálii a dobrovolníci z Francie. Pouze u posledních dvou kategorií se v hojnějším počtu objevili Slováci, mezi dobrovolníky z Francie (či Belgie) byli i vojáci, kteří již v československé armádě sloužili v letech 1939 a 1940.

Slováci k jednotkám přicházeli, ale také odcházeli, především v důsledku super-arbitrace či povolání do státních úřadů či na studijní dovolené. V menší míře odcházeli také k letectvu i k speciálnímu výcviku.⁵⁶ Přes řadu latentních problémů, které pod povrchem oficiálně proklamované jednoty doutnaly a tu a tam i vyšlehly plamenem, se dá říci, že Slováci se oproti jiným národnostem a národnostním skupinám v čs. jednotkách těšili důvěře a dobrému postavení. Dvojice Čech – Slovák byla dosti symbolicky jak vykonavatelé atentátu na Heydricha (Kubiš – Gabčík), tak i jejich zrádci (Čurda – Gerik).

⁵² VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 1, Kronika Náhradního tělesa, III. díl, příloha č. 8.

⁵³ Britské zákony o službě cizinců v armádách jednotlivých exilových vlád se postupně vyvíjely již od roku 1940 (resp. od roku 1939). V důsledku konečného rozhodnutí se měli všichni „spojenečtí“ cizinci zapojit do válečného úsilí. Pokud by nevstoupili do svých národních armád, měli za povinnost podrobit se britským odvodům, respektive nastoupit do válečného hospodářství.

⁵⁴ Minění bývali čs. občané, povolání do služby ve wehrmachtu a zajatí Spojenci v severní Africe. Později zajatci z wehrmachtu, zajatí v západní Evropě, představovali pro čs. jednotky v Británii významný zdroj doplňků.

⁵⁵ VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 52, sign. 168/52, Statistika a kmenové stavy útvarů čs. zahraniční armády ve Velké Británii podle kmenových rozkazů.

⁵⁶ Během roku 1943 např. k pozemním jednotkám přišlo 77 „Slováků“, odešlo jich 59. Tamtéž.

Čs. pozemní jednotky v Británii, stav k 31. 12. 1943 (podle udávané mateřské řeči)⁵⁷

„Čechů“	3 113 (65,9 % celku)
„Slováků“	809 (17,1 % celku)
„Rusínů“	43
„Němců“	518
„Maďarů“	128
„Židů“	84
ostatních	28
Celkem	4 723

Po úvodních reorganizacích si československé pozemní vojsko v Británii až do počátku roku 1944 v podstatě zachovávalo svoji národnostní strukturu. Počet „Slováků“ v dlouhodobém horizontu mírně stoupal (z 459 v srpnu 1940 na 877 v únoru 1944).⁵⁸ Byť se jejich počet stále pohyboval v řádech stovek, stoupalo i jejich procentuální zastoupení (z 14 % v srpnu 1940 na 18 % v únoru 1944).⁵⁹ O něco nižší (14 %) zůstával poměr zastoupení v letectvu.⁶⁰ K výraznému zvýšení početních stavů došlo u jednotek na Západě až po invazi na kontinent, tedy od léta 1944. Tehdy se také začal měnit do té doby viditelný stálý trend proměny národnostního složení pozemních jednotek.⁶¹ Většinu nově prezentovaných totiž tvořili Češi (nebo „Češi“) z wehrmachtu či z vládního vojska, méně pak již krajané z území Francie. K jednotkám se pochopitelně dostali i Slováci z Francie a z řad slovenských jednotek v Itálii, bylo jich ale nepoměrně menší množství. Procentuální zastoupení Slováků v československých jednotkách na Západě tedy od poloviny roku 1944 začalo klesat.

Slováci v československých vojenských jednotkách v SSSR

Když byla po 22. červnu 1941 vedena jednání o organizaci československé jednotky v SSSR, zamýšleli se odpovědní funkcionáři nad zdroji rekrutace. Kromě „oranské skupiny“ se jednalo o otázce volyňských Čechů a především o uvolnění utečenců z Podkarpatské Rusi, vězněných v gulazích.⁶² Došly také zprávy, že na německé straně působí

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ MARŠÁLEK, Z.: Českoslovenští občané..., s. 140, 143 a 144.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ Z celkem 1535 osob v letectvu bylo k únoru 1944 187 „Slováků“ oproti 1 297 „Čechům“. Zbylých 51 osob udávalo jiné mateřské řeči. „Národnostní“ poměr v letectvu tedy byl diametrálně odlišný od všech pozemních jednotek. Příslušná tabulka viz dále.

⁶¹ V zásadě klesal procentuální podíl „Čechů“, stoupal podíl „Slováků“ a příslušníků neslovenských národností menšin, stagnoval podíl „Podkarpatorusů“. MARŠÁLEK, Z.: Českoslovenští občané..., s. 144.

⁶² „Vyslanci bylo dnes úředně oznámeno, že byl vydán rozkaz k propuštění Podkarpatských Rusínů a že tito mohou nastoupit do československé vojenské jednotky. NKID ovšem podotýká, že dopravní poměry si vyžádají k úplnému provedení delší čas.“ VÚA – VHA Praha, f. ČSVM – SSSR, k. 32, i. č. 228–229, Depeše odeslané Londýn 1941–42, depeše č. 170 z 3. 4. 1942. Znění v kontextu pozdější reality nepotřebuje komentáře.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

slovenské jednotky. Generál Ingr plk. Píkovi již v srpnových dnech roku 1941 psal, že očekává hlášení o masových dezercích vojáků ze slovenské armády.⁶³ Na dlouho marně.

Jednotka, organizovaná od února 1942 v Buzuluku, rostla postupným rozšiřováním kádru „oranské skupiny“. Zpočátku tvořili většinu nových vojáků Židé, což byl i případ některých osob, které uváděly slovenskou mateřskou řeč. Řady praporu, který posléze bojoval u Sokolova, na poslední chvíli doplnily i první stovky Rusínů původem z Podkarpatské Rusi, čerstvě propuštěných ze sovětských gulagů. „Národnostní“ složení praporu před jeho odjezdem na frontu vyhlíželo následovně:

Čs. polní prapor 1 v SSSR, stav 5. 2. 1943 (podle udávané mateřské řeči)⁶⁴

„Čechů“	506	„Němců“	2
„Slováků“	78	„Rusů“	2
„Ukrajinců“	256	„Poláků“	5
„Židů“	105	„Lotyšů“	1
„Maďarů“	14	Celkem	969

V již zmíněné databázi VÚA – VHA Praha lze z dosud zanesených vojáků, kteří se zúčastnili boje u Sokolova, nalézt 81 „Slováků“, na základě dalších materiálů je však možno určit, že 37 z nich bylo zcela jistě židovského původu (plus další nezjištění).

* * *

Jak jsem zmínil již na začátku příspěvku, podoba a zvláště národnostní složení jednotek se neustále rychle měnily. Záložní pluk a následně 1. československá samostatná brigáda v SSSR již měly více než dvě třetiny „Rusínů“ a „Ukrajinců“. Počet „Čechů“ zůstal přibližně stejný (včetně vysokého poměru židů mezi nimi), počet „Slováků“ však začal stoupat – konečně se objevili první přeběhlíci, především rota npor. Marcellyho.

Složení 1. čs. samostatné brigády v SSSR, stav k 1. 10. 1943 (podle udávané mateřské řeči)⁶⁵

„Čechů“	563	„Rusů“	6
„Slováků“	343 (10 % celku)	„Poláků“	5
„Ukrajinců“	2 210	„Lotyšů“	2
„Maďarů“	13	Celkem	3 348
„Němců“	2		

Významným počinem se z pohledu slovenské účasti na československém zahraničním vojenském odboji stala hromadná dezerce u Melitopole, která dostatečně prokázala nespolehlivost slovenských jednotek v boji proti Rudé armádě i výrazné limity

⁶³ „Čekám na zprávu o hromadném přechodu slovenských vojáků do sovětského zajetí. Sdělte, jaké jsou možnosti náboru u zajatých Slováků a Podkarpatorusů...“ VÚA – VHA Praha, f. ČSVM – SSSR, k. 32, i. č. 233, Depeše došlé Londýn 1941–42, depeše z 19. 8. 1941.

⁶⁴ Vojenské dějiny Československa, IV. díl (1939–1940). Praha 1988, s. 199.

⁶⁵ Tamtéž, s. 326.

jejich bojové použitelnosti.⁶⁶ Zajatci a přeběhlci vytvořili Pluk slovenských dobrovolníků, jehož představitelé začali vyjednávat s československými i sovětskými orgány o vstupu do československých jednotek.⁶⁷ Dobrovolníci byli přijati a z větší části odesláni do Jefremova, kde z nich a vojáků náhradního praporu měla být vytvořena 2. československá samostatná paradesantní brigáda.⁶⁸ V tomto svazku, považovaném za elitní, tvořili Slováci rozhodující většinu stavu mužstva.

* * *

Právě zařazení vojáků zmíněného Pluku slovenských dobrovolníků znamenalo jeden ze zásadních zlomových okamžiků v historii československých jednotek v zahraničí. Podle sčítání v únoru 1944 totiž celkový stav všech čs. zahraničních jednotek nejen konečně přesáhl počty, dosažené ve „francouzském období“, ale především poprvé přesáhl počet vojáků na „Východě“ nad „západními“ jednotkami.

Stav a „národnostní“ složení čs. jednotek v Británii a SSSR, stav k 15. 2. 1944

	Č	S	PR	R	N	M	Ž	J
ČSOB	2 603	740	38	0	450	110	76	25
letectvo	1 297	187	9	1	29	6	0	6
Σ Británie	4 571	1 064	51	1	528	125	84	34
Σ SSSR	932	3 027	2 525	20	4	13	298	28
							Σ 6 458	Σ 6 847

Počet „Slováků“ v jednotkách v SSSR v důsledku výše zmíněných událostí náhle vystoupil na 44,2 %, tedy mj. dosáhl stejné procentuální výše jako před čtyřmi lety ve Francii. Nakrátko se tak Slováci stali nejpočetnější národnostní skupinou „východních“ jednotek.

Odvozy volyňských Čechů, zahájené na jaře 1944, ovšem opět zcela proměnily „národnostní“ strukturu. Absolutní počet Slováků na „Východě“ sice dále stoupal, relativní poměr ale rychle, prakticky během několika dnů, dramaticky poklesl. K 1. září 1944 vypadala situace takto:

⁶⁶ K problematice přechodu příslušníků slovenské armády k Rudé armádě ve frontové oblasti viz např. ŠOLC, J.: K pokusům o přechod 1. slovenské pěší divize k Rudé armádě v roce 1943. In: *Vojenská historia*, 3, 1999, č. 3, s. 30–54.

⁶⁷ Viz CHYTKA, S. – VALIŠ, Z.: Delegácia slovenských vojakov u dr. E. Beneša v decembri 1943. In: *Vojenská história*, 5, 2001, č. 4, s. 103–108.

⁶⁸ Základ mužstva paradesantní brigády vytvořili příslušníci zmíněného Pluku slovenských dobrovolníků, tedy vojáci 1. pěší divize slovenské armády, kteří byli 30. října 1943 u Melitopole zajati či přímo přešli k Rudé armádě. Taktéž většina nižších důstojníků brigády pocházela z této skupiny, vyšší důstojníci byli naopak téměř bez výjimky Češi. Na plné počty brigádu postupně doplňovali vojáci náhradního tělesa z Buzuluku a noví povolanci, především volyňští Češi. K národnostní problematice v parabrigádě viz zvl. ŠOLC, J.: Padáky nad Slovenskem. 2. československá samostatná paradesantní brigáda v SSSR. Praha 1997.

ČESKÁ NEBO ČESKOSLOVENSKÁ ARMÁDA?

Složení 1. čs. armádního sboru v SSSR, stav k 1. 9. 1944 (podle udávané mateřské řeči)⁶⁹

„Čechů“	7 872 (48,0 % celku)
„Slováků“	3 326 (20,0 % celku)
„Ukrajinců“	4 030 (24,5 % celku)
ostatních	1 243 (7,5 % celku)
Celkem	16 451

Výpovědní hodnota uvedeného procentuálního poměru je opět limitovaná, neboť suchá řeč čísel nepostihuje celou řadu významných aspektů. Znovu např. musíme uvažovat konfesní (resp. „rasové“) hledisko, konkrétně jeho průnik s jednotlivými „národnostními“ skupinami. U vysokého počtu „Čechů“ musíme mít na paměti, že je z největší části dán přílivem specifické skupiny volyňských Čechů. „Slovenský“ podíl činí dvacet procent, ovšem gros „Slováků“, přibližně 2 000 mužů, bylo soustředěno v parabrigádě, která operovala samostatně, prakticky mimo rámec sboru. Podíl „Slováků“ u sboru v sestavě, v jaké nastoupil do Karpatsko-dukelské operace (tedy bez parabrigády), byl mírně pod deseti procenty.⁷⁰

Počet Slováků i jejich procentuální podíl v řadách 1. československého armádního sboru výrazně stoupl po překročení státních hranic, kdy postupně na osvobozených územích probíhala mobilizace, a tento nárůst se již nezastavil. Již v průběhu zimy 1944/45 se Slováci stali nejpočetnější složkou východních jednotek. Do 18. května 1945 bylo na základě mobilizace odvedeno 67 800 „Slováků“ z celkem 74 148 odvedených osob.⁷¹

Důstojnická otázka

Vedle mnoha různých aspektů slovenského podílu na československém zahraničním vojenském odboji je třeba zmínit i „důstojnickou otázku“ Slováků v československých jednotkách. Procentuální zastoupení v důstojnickém sboru exilových jednotek bylo dosti nízké. V roce 1941 sloužili jen 4 aktivní a 32 záložních důstojníků, ani jeden „genštáblér“ (důstojník generálního štábu, rozuměj s vysokým vojenským vzděláním).⁷² K 31. prosinci 1943 sloužilo v pozemních jednotkách pouze 37 „slovenských“ důstojníků,⁷³ u samotné Československé samostatné obrněné brigády v Británii pak bylo z celkového počtu 355 důstojníků pouze 19 „Slováků“ (5,3 %).⁷⁴ Kde máme hledat důvody tohoto stavu?

⁶⁹ Podle ŠÁDA, M. – KRÁTKÝ, K. – BERÁNEK, J.: Za svobodu Československa. Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války, II., Brána svobody. Praha 1961, s. 60.

⁷⁰ Je mimochodem zajímavé, že tento poměr (10 %) byl v zásadě stejný jako podíl „Slováků“ o rok dříve u Kyjeva, a menší než v jednotkách na Západě.

⁷¹ Vojenské dějiny Československa, IV. (1939–1940). Praha 1988, s. 710.

⁷² VÚA – VHA Praha, f. NT – VB, k. 50, sign. 165/50, Statistika čs. zahraniční armády. Údaje jsou k 1. dubnu 1941.

⁷³ VÚA – VHA Praha, f. VB – NT, k. 52, sign. 168/52, Statistika a kmenové stavy útvarů čs. zahraniční armády ve Velké Británii podle kmenových rozkazů. Stav k 31. 12. 1943.

⁷⁴ Vojenské dějiny Československa, IV. (1939–1940). Praha 1988, s. 406.

Slovenských důstojníků bylo jednak málo již v předmnichovské armádě,⁷⁵ navíc při rozhodování o případném odchodu za hranice působila specifická situace existence Slovenského státu. Když bychom zkoumali důvody „neodcházení“ slovenských důstojníků do exilu, je vedle mnoha různých jiných důvodů nasnadě zvláště motiv profesní, tedy perspektivy uplatnění slovenských důstojníků v domácí, slovenské armádě, kde se jim většinou otevírala možnost dosti strmé kariéry. Přesto se nedá říci, že by Slováci v důstojnickém sboru zahraničních jednotek na Západě hráli pouze zanedbatelnou úlohu. Z výrazných osobností je především nutné uvést jediného slovenského generála československé armády v září 1938, Rudolfa Viesta. Vzhledem k existenci Slovenského státu a zvláště k národnostnímu složení vznikající čs. divize ve Francii bylo výborným psychologickým a propagandistickým krokem, že velením divize byl pověřen právě Viest. Stal se tak jakýmsi symbolem trvající jednoty Čechů a Slováků. Tento dojem pochopitelně nejvíce působil „navenek“, jako propagandistický akt, u slovenských vojáků se ovšem Viest „otcem pluku“ zdaleka nestal, a to z řady důvodů. Během výcviku bylo jistě od prostého vojáka k veliteli divize nezměrně daleko, a slovenští vojáci se se „svým“ generálem často vůbec nesešli. Chyběl také stmelující prvek společného boje.⁷⁶ Potenciál „důvěryhodnosti“ u řady slovenských vojáků snižoval i fakt, že Viest byl znám jako přesvědčený čechoslovakista, a zcela bez významu nezůstala ani skutečnost, že byl evangelíkem. Generál Viest měl podobnou úlohu sehrát ještě jednou, v době SNP, kdy v jedné osobě ztělesňoval Slováka, významnou vojenskou osobnost (která svojí někdejší hodností i funkcí vlastně převyšovala všechny v roce 1944 působící slovenské generály), čechoslovakistu a muže, spojujícího „domov“ s exilovou reprezentací.

Kromě generála Viesta odešel do zahraničí již jen jediný vyšší důstojník slovenské národnosti. Již 3. září 1939 překročil hranice major Ján Ambruš, známý sportovní a vojenský letec, jenž byl ve slovenské armádě mimořádně povýšen na plukovníka a určen za velitele slovenského letectva („Vzdušných zbraní“).⁷⁷ Další vyšší důstojníci slovenské národnosti přišli k zahraničním jednotkám až mnohem později, pplk. Viliam Lichner na Východě v lednu 1944,⁷⁸ plk. Ján Imro a další na Západě v létě 1944.⁷⁹

S důstojnickou otázkou souvisí i problematika přiznávání hodností. Československá exilová armáda trvala zpočátku na principu, že hodnost, dosažená v cizí armádě, zvláště pak v armádě nepřátelské, se nepřiznává. Zprvu, ve Francii, se tato praxe týkala především bývalých interbrigadistů, později pak nejen zajatců z wehrmachtu, ale například i příslušníků vládního vojska. I hodnosti, dosažené v armádách spojeneckých, se posuzovaly individuálně a přiznávaly dosti neochotně, v zásadě po komisionálním přezkoušení. Všichni zmínění byli přijímáni v hodnostech, dosažených v předválečné

⁷⁵ Podrobněji ANGER, J.: Národnostná štruktúra dôstojníckeho sboru česko-slovenskej armády v rokoch 1918–1938. In: Historický časopis, 41, 1993, č. 5–6, s. 622–638.

⁷⁶ Generál Viest byl 13. června z důvodu nemoci ve velení divizi vystřídan generálem Neumannem, divize však na frontu jako celek neodešla, a vybrané uskupení bojovalo pod velením velitele divizní pěchoty generála Ciháka.

⁷⁷ K jeho osobě viz CHYTKA, S. – VALIŠ, Z.: Generálplukovník Ján Ambruš. In: Vojenská história, 7, 2003, č. 1, s. 92–108.

⁷⁸ Pplk. V. Lichner se do čs. armády dostal v rámci zmíněného Pluku slovenských dobrovolníků, když byl nejvyšším důstojníkem, jenž se během boje u Melitopole dostal na stranu Rudé armády.

⁷⁹ V květnu 1944 přešli v Itálii ke Spojencům mjr. K. Kubiček a mjr. M. Kolpak, 30. 7. 1944 pak plk. Imro. Až do začátku SNP to bylo, co se týče vyšších důstojníků, vše.

československé armádě.⁸⁰ Nařízení platilo i pro zajatce či dezertéry ze slovenské armády. Prvním vyšším důstojníkem, který se hlásil do exilových jednotek v hodnosti, dosažené ve slovenské armádě, byl výše zmíněný Ján Ambruš, jenž měl hodnost slovenského plukovníka, byl však přijat v původní československé hodnosti majora letectva. Na podplukovníka byl povýšen až v roce 1944.⁸¹ Problém však dostal novou dimenzi v roce 1943 a 1944, kdy přišla řada důstojníků ze slovenské armády.⁸² Otázka přiznání jejich „slovenských“ hodností dostala vbrzku politický „nádech“. Argumenty londýnského MNO měly morální i technickou rovinu a zněly logicky, přesto však (z „politického“ pohledu vcelku zbytečně) nadělaly dost zlé krve a přinesly slovenským důstojníkům pocity křivdy. Celý problém je složitý a je na něj možné nahlížet z různých úhlů. Především nešlo o nějakou „zlou vůli“ úředníků MNO. Ti vycházeli – a vzhledem k tezi o právní kontinuitě republiky i museli vycházet – ze znění předválečných zákonů a nařízení. Úředník si prostě nemohl dovolit libovolně postupovat za meze, dané platným zákonem, a to zvláště platilo v podmínkách exilu. Případné změny by musely být iniciovány politicky; a ani nejvyšší vojenský činitel nemohl svévolně vkráčet na půdu vysoké politiky. A i zdánlivě čistě vojenská otázka hodností s vysokou politikou úzce souvisela. Úředník totiž nemohl vědět, zda například uznáním hodností ze slovenské armády neriskuje prejudikaci jisté formy uznání slovenského státu! Otázka hodností byla nakonec vyřešena v souladu s československými vojenskými předpisy a důstojníkům se jejich původních hodností dostalo, byť na jednu stranu dosti pozdě, na druhou stranu pak za cenu viditelné administrativní klíčky a „ohnutí“ předpisů.⁸³ Svoji roli hrála snaha „mít co nabídnout“ důstojníkům na Slovensku, připravujícím

⁸⁰ Hodnost, dosažená v čs. armádě, musela být při prezentaci prokázána, nejlépe příslušnými doklady (vojenská knížka apod.). Pokud dotyčný hodnost nemohl prokázat, byla podle možnosti zjišťována (u důstojníků zvláště podle osobních věstníků, jejichž téměř všechny ročníky mělo londýnské MNO k dispozici). Proces ověřování hodností trval někdy dosti dlouho (zvláště u jednotek v SSSR); do doby zjištění bylo možné hodnost přiznat dočasně, zvláště na základě osobních svědectví jiných vojáků. Také žádosti o přiznání hodností ze spojeneckých či jiných armád byly vyřizovány úřední cestou, což si vyžádalo (opět především u jednotek v SSSR) delší dobu. Dlouhý administrativní proces, pochopitelný vzhledem k obtížnému spojení od jednotek přes čs. misi v Moskvě a londýnské MNO a zpět, se stal předmětem kritiky dotčených vojáků, kteří v dlouhé době vyřizování viděli nechuť či přímo intriky MNO. Těchto nálad umně využívala „proti-londýnská“ propaganda komunistických kruhů, jejíž formulace přetrvávaly v memoárových a dokonce i historických pracích dlouhé desítky let po skončení války.

⁸¹ VÚA – VHA Praha, kartotéka „255 – Západ“, karta J. Ambruše. K jeho osobě viz CHYTKA, S. – VALIŠ, Z.: Generálplukovník Ján Ambruš. In: Vojenská história, 5, 2001, č. 4, s. 103–108.

⁸² Jistý precedent v této otázce znamenal případ zmíněného pplk. Imra, na který se pozdější obdobná rozhodnutí i výslovně odvolávala. Nejlepší ilustraci poskytuje již zmíněný případ pplk. Lichnera. Přestože se stal příslušníkem čs. zahraniční armády již na počátku ledna 1944 a vystupoval v hodnosti podplukovníka, byla otázka jeho hodností vyřešena až výnosem MNO dne 4. září 1944. Zvolené řešení bylo typické, a proto ho uvádím jako ukázkou techniky řešení celé otázky. V roce 1939 měl hodnost štábního kapitána čs. armády. Podle služební doby (pokud by zůstal v čs. armádě) by V. Lichnerovi příslušela ke dni 7. března 1941 hodnost majora. Pro jeho pořadí přicházelo v úvahu další povýšení k datu 28. října 1944. Byl tedy zpětně s pořadím 7. března 1941 povýšen na majora, a s pořadím 28. října 1944 povýšen na podplukovníka.

⁸³ Z konkrétního případu, uvedeného v předešlé poznámce je vidět, že z čistě technického pohledu MNO v Londýně vyšlo těmto důstojníkům vstříc, a udělalo maximum možného. Přesto se důstojníci často cítili poškození, zvláště přiznaným pořadím, které bylo pravidelně horší, než jaké měli ve slovenské armádě. I jejich pohled a argumenty jsou pochopitelné, na druhé straně je pochopitelný i odpor MNO k tomu, aby do služebního pořadí v čs. armádě byla započítávána mimořádná povýšení (a tedy mimořádné zásluhy) během služby ve slovenské, tedy stále nepřátelské armádě státu, který aktivně bojoval proti Spojencům i proti čs. zahraniční armádě. V úvahu je také třeba vzít odpor československých důstojníků, kteří v zahraničním odboji působili již od počátku války, a vzhledem k přebytku důstojníků byli povyšováni maximálně jen podle pravidelných

povstání, i snaha moskevského vedení KSČ získat slovenské důstojníky na svoji stranu a naopak „ocernit“ „české“ MNO v Londýně.⁸⁴ Kromě „politických“ důvodů hrály svoji roli i motivy čistě vojenské. U československých jednotek v SSSR trval kritický nedostatek důstojníků prakticky až do konce války, a tak ani velitelé „v poli“ neměli zájem snižovat svým podřízeným jejich hodnosti. Jinak bych chtěl ohledně prvotního rigorózního přístupu MNO zdůraznit jeden zajímavý fakt. Celní hodnostáři MNO, kteří o otázce hodností rozhodovali, a kteří se k ní stavěli spíše záporně (byť, jak již bylo uvedeno, z relativně pochopitelných důvodů), se s téměř stejným problémem již jednou v životě setkali, a někteří byli dokonce jeho aktéry. Technicky téměř shodnou otázku, a geograficky dokonce na téměř stejném místě, totiž československé jednotky ve své historii již jednou řešily – mám na mysli otázku přiznávání či nepřiznávání hodností z rakouské armády, která se projevila, nutno říci také konfliktně, v roce 1917 v legiích na Ukrajině.⁸⁵

Snad tedy přeci jen trochu zarazí nedostatek pochopení od mužů, kteří sami nestandardně „raketovým“ postupem zdolávali hodnostní žebříček za heroických časů dobrovolnického vojska neexistující republiky, na druhou stranu je možné uvést jiný příklad, a to opět poručíka Pavla Styka, který zde vystupuje již potřeť. Československému záložnímu poručíkovi totiž slovenské úřady 7. září 1940 „za zběhnutí“ hodnost v nepřítomnosti odňaly.⁸⁶ Jak si tedy „právně správně“ měly československé orgány poradit s otázkou slovenských hodností – jestliže je požadováno akceptování činnosti slovenských úřadů v otázce povyšování, měla by logicky být uznána i jejich činnost opačná.⁸⁷

Kromě přiznávání hodností si slovenští důstojníci po stránce uplatnění na Východě nemohli stěžovat. Zde měl každý důstojník doslova cenu zlata, každý dostal funkci, většinou z nutnosti o stupeň či dva vyšší, než jaká by mu příslušela. Dodnes přesto občas zaznívají stesky na „důstojnický útisk“ ze strany Čechů např. ve zmíněné parabrígaďe.⁸⁸ Tento problém však existoval spíše v přebujelých aspiracích jednotlivců tehdy a v nerelevantních přístupech některých historiků dnes.

termínů. To je ovšem pohled dnešní, kdy již s chladnou hlavou můžeme sledovat všechny aspekty, které tehdejší účastníkům nebyly známy. Přesto se zmíněné apriorní soudy a „stesky“ objevují dodnes.

⁸⁴ Hlavní motivy a pozadí „sporů o hodnosti“ popisuje ŠOLC, J.: Padáky nad Slovenskem. 2. československá paradesantní brigáda v SSSR. Praha 1997, s. 44 aj.

⁸⁵ Pro srovnání k problému přehledně viz Memorandum o formování československého vojska. in: MASA-RYK, T. G.: Válka a revoluce. II. Články – memoranda – přednášky – rozhovory. 1917. (eds. Pichlík, K. – Maršálek, Z.). Praha 2008, s. 160–165.

⁸⁶ VÚA – VHA Praha, Kmenový list Pavla Styka.

⁸⁷ Jde jen o řečnickou otázku, nicméně signalizuje nebezpečnost nahodilých kroků, které mohou mít dalekosáhlý právní dopad. Ostatně i další pokračování příběhu Pavla Styka je z našeho pohledu více než poučné. Poté, co se v roce 1946 vrátil do Československa, byla mu započítána válečná služba v Rudé armádě a opět přiznána hodnost poručíka. Ne nadlouho. V roce 1940 byl zbaven důstojnických epolet armádou slovenského státu, v lednu 1950 mu hodnost odňala i armáda Československé republiky. Pavel Styk poté narukoval jako voják k pomocnému technickému praporu. VÚA – VHA Praha, Kmenový list, Kvalifikační listina a karta „255 – Východ“ Pavla Styka.

⁸⁸ K otázce vzniku těchto „stesků“ krátce a přesvědčivě ŠOLC, J., Padáky nad Slovenskem..., s. 41–42.

Závěr

Celkově se dá říci, že účast Slováků v zahraničním vojenském odboji procházela v různých fázích různým vývojem. Výrazně vysoká byla ve Francii v prvních šesti měsících roku 1940, a podobného poměru dosáhla znovu až o čtyři roky později. V Británii zůstala vcelku stabilní, stejně tak na Blízkém východě. V SSSR počet i význam Slováků z dlouhodobého pohledu stále stoupal, od minoritních počtů až po okamžik, kdy tvořili gros armády.

„Na východní frontě“ se Slovákům podařilo dosáhnout také řady politických cílů. O celé řadě podmínek se jednalo již při návštěvě prezidenta Beneše v Moskvě na přelomu let 1943 a 1944. Po překročení hranic a osvobození východních okresů Slovenska dokázala Slovenská národní rada díky specifickým podmínkám prosadit množství požadavků. V převážně slovenských nových jednotkách (především 4. samostatná brigáda) byla zavedena slovenská služební řeč a slovenské vojenské tradice. V daném okamžiku se tyto požadavky zdály vzhledem k národnostnímu složení nových jednotek oprávněné, pochopitelné a akceptovatelné, SNR ovšem šla ve svých nárocích i dále. Nově prezentovaným důstojníkům měly být v zásadě ponechány hodnosti, kterých dosáhli ve slovenské armádě, pokud se „neprovinili“, přičemž konečné slovo v posuzování míry „viny“ a „státní spolehlivosti“, a tím i v otázce ponechání či neponechání hodností si ponechala SNR. S definitivní platností tak došlo k anulování původní zásady londýnských exilových struktur, tedy nepřiznávat hodnosti, nabyté v armádě nepřátelského státu. Vrcholem politické ingerence do života armády byl požadavek, aby k zařazení českých důstojníků do zmíněných jednotek byl nutný souhlas SNR.⁸⁹ Dne 25. ledna 1945 s podmínkami prezident vyjádřil souhlas. Znamenalo to vážné a bezprecedentní narušení jednoty armády. Šlo o dobové politikum, přičemž je pikantní, že mnozí důslední obhájci těchto požadavků později naopak trvali na návratu k formě jednotné armády. Pozoruhodný je ovšem i jiný fakt. Z hlediska historické retrospektivy je nutné si uvědomit, že postuláty SNR se v zásadě až do podrobností kryjí s požadavky, které byly ze slovenské strany již jednou vzneseny, a to v době druhé republiky na počátku roku 1939 (!).⁹⁰ Kromě politické roviny měl tento postup výrazné důsledky vojenské. Pozitivní národnostní diskriminace, uplatňovaná (a dříve i dnes zpětně doporučovaná jako správné řešení tehdejší situace ve vztazích obou národů) znamenala vpád neodborného prvku do armádního života. Protekcionismus a ne-rovný přístup se musel projevit, a také bezesporu projevil, na bojové připravenosti jednotek – a tím i na ztrátách v boji. To je však politikům ve srovnání s určenými politickými cíli pravidelně zcela podružné.

* * *

⁸⁹ Předložené požadavky publikoval již FIERLINGER, Z.: Ve službách ČSR. II. Praha 1948, s. 504–508.

⁹⁰ Dodnes jsou přitom tehdejší požadavky chápány jako jeden z destruktivních prvků, které neblaze působily na situaci tehdejšího, stále ještě společného státu, zatímco stejný požadavek o čtyři roky později je vnímán spíše s pochopením, což představuje zajímavou příležitost k úvaze o podvědomém působení propagandistických schémata, a také o nutnosti důslednějšího zkoumání poměru dobových podmínek a nadčasových konstant nejen v tomto případě.

Armáda předmnichovské republiky byla budována především pod českou domínací, a Češi v jejím velení také převažovali. Také zahraniční odboj a zvláště jeho politické vedení dlouho reprezentovaly především české motivy, záměry a cíle. Československá zahraniční armáda byla budována se záměrem doložit ozbrojenou složkou snahu a zájem na znovuoobnovení Československa a dokumentovat jednotnost úsilí občanů republiky a podřízení se exilovému politickému vedení. Armáda, deklarovaná oficiálně jako jednotná, však byla dosti specifickým tělesem s časově i teritoriálně různorodým složením. Zvláště jednotky na Východě dostaly zcela osobitou podobu. Dlouho sice zůstaly velitelky a politicky v českých rukách, jejich mužstvo však v drtivé většině tvořili příslušníci národnostních minorit předválečné republiky – zprvu židé, poté Rusíni a Ukrajinci, následně ještě volynští Češi. Nevím, jestli se dá říci, že vyjmenované národnostní menšiny „bojovaly za české cíle“, že byly jaksi „v cizích službách“, ale zůstává pravdou, že *jejich vlastní* cíle se jim vybojovat nepodařilo. Totéž platí i o židech, „Němcích“ a „Maďarech“ v jednotkách na Západě. Pouze Slováci si vlastně dokázali vymoci spolurozhodování o dalších osudech republiky a významné ústupky na cestě k uznání vlastní svébytnosti. Češi ve vojenských jednotkách měli často tendenci posuzovat jakékoliv slovenské požadavky jako ústup a zradu ideji společného státu, k otázce koncepce společného státu je ovšem třeba jednoznačně říci, že na každý rozhovor musejí být dva.

The Czech or Czechoslovak Army? Slovaks in Exile Units during the Second World War

Zdenko Maršálek

The participation of Slovaks in resistance units in exile went through several stages of development. It was relatively high in France during the first six months of 1940, numbers only matched four years later. In Britain, their numbers remained more or less stable as was the case in the Middle East. In the U.S.S.R., the number and significance of Slovaks increased over time, rising from a small minority to the point where they formed the bulk of the army. Slovaks on the Eastern Front managed to achieve a number of political goals, primarily significant concessions on the path towards the recognition of their own independence.

NÁRODNOSTNÉ VZŤAHY MEDZI SLOVÁKMI A ČECHMI V ČESKOSLOVENSKÝCH OZBROJENÝCH ZLOŽKÁCH NA ZÁPADE A BLÍZKOM VÝCHODE ZA DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY V POĽSKEJ PERSPEKTÍVE – NÁČRT PROBLEMATIKY

Dušan Segeš

Problematica slovensko-českých vzťahov v československých vojenských jednotkách na Západe za 2. svetovej vojny predstavuje relevantný fenomén, ktorému historiografia doposiaľ nevenovala podrobnú pozornosť. Vo vojenskom prostredí totiž existovali mnohé analógie s vývojom a kvalitou politických vzťahov vo vedení československého (respektíve českého a slovenského) odbojového hnutia v zahraničí, v ktorom za druhej svetovej vojny rezonovala slovenská otázka a najmä problém jej riešenia po vojne. Vojnové vzťahy medzi Slovákami a Čechmi vo všeobecnosti púťali pozornosť predstaviteľov cudzích štátov. Intenzívny bol záujem Poliakov, ktorí reflektovali slovenskú otázku nielen v politickej, ale aj vo vojenskej oblasti. Poľsko ako prvý štát umožnilo a právne regulovalo formovanie československých vojenských jednotiek v zahraničí za 2. svetovej vojny. Pozoruhodná bola poľsko-slovenská spolupráca na Strednom (Blízkom) východe, kde Jozef Rudinský, niekdajší blízky spolupracovník Milana Hodžu, inicioval a riadil hnutie medzi slovenskými príslušníkmi 11. československého pešieho práporu – Východného. Jeho cieľom bolo, aby Slováci vystúpili z československého vojska a vytvorili samostatné slovenské vojenské jednotky v exile, prípadne vstúpili do Poľských ozbrojených síl (Polskie siły zbrojne – PSZ). Túto vojensko-politickú akciu roku 1943 korunovalo memorandum slovenských príslušníkov 1. Československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii pre poľského ministra obrany gen. Mariana Kukiela.

Národnostné rozpory v československých vojenských jednotkách na Západe za 2. svetovej vojny neboli natoľko závažné či dramatické, aby vážne ohrozovali bojaschopnosť československej armády. Napriek tomu však predstavujú relevantný fenomén a nebolo by správne ponechať túto tému nepovšimnutú. Štátna doktrína čechoslovakizmu razená Edvardom Benešom a jeho spútníkmi z Československého národného výboru (ČSNV) a neskôr československou vládou sa stretla s nesúhlasom väčšiny slovenských politikov v exile (Milan Hodža, Štefan Osuský, Ján Lichner, Peter Prídavok a ďalší). Vážne výhrady ku konzekventnému čechoslovakizmu vyjadrili tiež aktivisti domáceho odboja na Slovensku.¹ Inak to nebolo ani vo vojenskej oblasti, kde nebola núdza o občasný prejav

¹ Blížšie pozri KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničnom odboji za druhej svetovej války. Praha 1999. Nesúhlas reprezentantov domáceho odboja na Slovensku (s výnimkou Vavra Srobar a jeho najbližších spolupracovníkov) s čechoslovakizmom názorne dokumentujú rozhovory členov čs. vlády s delegátmi Slovenskej národnej rady, ktorí prileteli do Londýna v októbri 1944.

nevraživosti českých vojakov vo vzťahu k Slovákom a vice versa. Súviseli najmä so subjektívnym a veľmi emotívnym vnímaním udalostí z obdobia 1938–1939, ktoré viedli k zániku československého štátu. Nejednen Čech v exile činil Slovákov spoluzodpovedných za rozbitie Československa a interpretoval ich správanie v tomto období ako zradu či nôž vrazný do chrbta.

To však neznamená, že slovensko-české vzťahy v československých vojenských jednotkách za 2. svetovej vojny možno označiť ako konfliktné spolužitie. Medzivojnové Československo a jeho multietnická armáda mali silný vplyv na svojich príslušníkov, čo sa prejavilo najmä tým, že po zániku ČSR a krátko po výbuchu 2. svetovej vojny vznikali v zahraničí československé vojenské jednotky s cieľom bojovať proti Nemecku a obnoviť československý štát. Tendencia interpretovať vzťah Slovákov a Čechov ako sériu konfliktov bola vlastná štátnej propagande Slovenskej republiky v záverečnej etape jej existencie (1944–1945), pričom jedným z dôležitých nástrojov tejto kampane boli argumenty svedčiace o skutočnej, predovšetkým však vykonštruovanej a preexponovanej diskriminácii Slovákov čs. vojenských jednotkách v odboji v Poľsku, vo Francúzsku, Veľkej Británii i v ZSSR.²

Specifikum slovensko-českého vzťahu a problémy, ako napr. percentuálne zastúpenie slovenských vojakov v dôstojníckom zbore československého vojska za 2. svetovej vojny úzko súviseli s predvojnovým vývojom v československej armáde.³ Treba zdôrazniť, že národnostná otázka v čs. jednotkách na Západe sa neobmedzovala len na vzťah medzi Čechmi a Slovákmí, ako by sa to na prvý pohľad mohlo zdať. O opaku presvedčivo vypovedá príklad československých (prevažne sudetských) Nemcov.⁴ Osobitný problém predstavovali židovskí občania Československa v čs. vojenských jednotkách.⁵

Vzťahy medzi Slovákmí a Čechmi za 2. svetovej vojny vo všeobecnosti púťali pozornosť predstaviteľov cudzích štátov. Nešlo len o Francúzov, Britov, Američanov či Sovietov. Mimoriadne intenzívny bol záujem Poliakov, ktorí reflektovali slovenskú otázku nielen v politickej, ale aj vo vojenskej oblasti. V prípade prezentovanej štúdie je tento aspekt obzvlášť relevantný, pretože v kontaktoch medzi slovenskými a poľskými politikmi a vojakmi v zahraničnom odboji zohrala dôležitú úlohu nespokojnosť Slovákov s národnostnými pomermi v československom vojsku na Západe.

Na osobitný vzťah Poľska k slovenskej otázke v československom vojsku na Západe upozornil český historik Jiří Friedl.⁶ Aj vedecké spracovanie kontaktov

slovenských politikov (najmä tých, ktorí stáli v opozícii k československej exilovej vláde) s poľskou exilovou vládou za 2. svetovej vojny, bez ktorých nemožno vysvetliť súvislosti slovenského problému vo vojenskom kontexte, zostávalo donedávna doménou historikov z Českej republiky.⁷

Vojenské jednotky, ktoré sa formovali zo Slovákov a Čechov v emigrácii krátko pred 2. svetovou vojnou a v jej priebehu predstavovali neodmysliteľnú zložku československého zahraničného odboja, respektíve jeho reprezentantov – spočiatku Československého národného výboru (ČSNV), združujúceho politických priaznivcov niekdajšieho prezidenta ČSR Edvarda Beneša, a neskôr československej exilovej vlády, ktorá v období 1940–1941 niesla prívlastok dočasná. Československé vojenské jednotky v exile boli fenoménom, ktorý mal niekoľko rozmerov. Prvý bol praktický – Slováci a Česi so zbraňou v ruke sa od samotného začiatku 2. svetovej vojny priamo zúčastňovali na bojoch proti nacistickému Nemecku a jeho spojencom a vyjadrovali tak túžbu po obnove Československej republiky. Druhý aspekt možno označiť ako morálny – príslušníci československých jednotiek v zahraničí dávali nádej svojim rodákum v okupovanej vlasti, v protektoráte Čechy a Morava, resp. Slovákom na Slovensku, ktorí sa nestotožňovali so Slovenskou republikou a jej politickým režimom. Svoju úlohu zohral aj rozmer symbolický, a to jednak v chápaní významu československých vojenských jednotiek na Západe a jednak symbolický v doslovnom zmysle slova – konkrétne pri pohľade na ich početný stav a percentuálny podiel na celkovej vojenskej sile Spojencov za 2. svetovej vojny. Československé ozbrojené jednotky boli zároveň dôležitým politickým argumentom v diplomatickom úsilí československých politikov (v prvom rade E. Beneša) o to, aby od spojeneckých veľmoci dosiahli uznanie právnej kontinuity predmnichovskej Československej republiky.

Už v predvečer výbuchu 2. svetovej vojny Slováci tvorili podstatnú časť (49,5 % z celkového počtu 870 príslušníkov skupiny) odbojových ozbrojených zložiek vedených arm. gen. Levom Prchalom, ktoré sa formovali v Poľsku.⁸ O vzniku československej vojenskej jednotky v Poľsku sa rozhodlo 1. septembra 1939 – teda v deň útoku Wehrmachtu a slovenskej armády na Poľsko – na porade Ignacyho Moścického, prezidenta Poľskej republiky, gen. Felicjana Slawoja Składkowského, poľského premiéra a gen. Tadeusza Kasprzyckého, ministra vojny. Príslušný dekrét prezidenta Moścického datovaný 3. septembra bol oficiálne uverejnený o deň neskôr, teda 4. septembra 1939.⁹ Názov

Pozri PREČAN, V.: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen – listopad 1944). Nové dokumenty. In: Česko-slovenská historická ročenka 1999, Brno 1999, s. 159–292.

² KORČEK, J.: Kontrapropaganda voči oslobodzovaniu Slovenska v roku 1945. In: ŠTEFANSKÝ, V. (ed.): Záverečná fáza druhej svetovej vojny a oslobodenie Slovenska. Bratislava 1996, s. 109–111.

³ Najnovšie ZÜCKERT, M.: Zwischen Nationsidee und staathcher Realität. Die tschechoslowakische Armee und ihre Nationalitätenpolitik 1918–1938. München 2006.

⁴ Pozri MARŠÁLEK, Z.: Českoslovenští občané německé národnosti v československé brigádě ve Velké Británii 1939–1944. In: Historie a vojenství, 46, 1997, č. 2, s. 131–155; RAŠKA, F. D.: Otázka služby sudetských Němců v československé armádě ve Velké Británii za druhé světové války. In: Historie a vojenství, 53, 2004, č. 1, s. 23–33.

⁵ Bližšie pozri KULKA, E.: Židé v československém vojsku na Západe. Praha 1992.

⁶ FRIEDL, J.: Slovenská otázka v československé armádě na Západe a Polsko. In: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historiků. IV. (eds. ŠMIGEL, M. – MIČKO, P.). Banská Bystrica 2005, s. 156–164. Niektoré aspekty tejto problematiky Friedl načrtnol v monografii. Pozri FRIEDL, J.: Na jedné frontě. Vztahy

československé a poľské armády (*Polskie Siły Zbrojne*) za druhé světové války. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, vol. 40. Praha 2005.

⁷ Pozri hlavne NĚMEČEK, J.: Od spojení v k roztržce. Vztahy československé a poľské exilové reprezentace 1939–1945. Praha 2003; KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešská opozice v Londýně 1939–1945. Praha 2004. Okrajovo sa témou zaoberá KAMINSKI, M. K.: Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943. Warszawa 2005.

⁸ Gen. Lev Prchala pricestoval do Poľska 25. mája 1939 zo Slovenska. V úspešne zorganizovanom útoku mu pomohli pracovníci poľskej diplomatickej služby. Slovensko-poľskú hranicu prekročil na hraničnom priechode Podspády–Ždiar v aute Piotra Kurnického, tajomníka poľského vyslanectva v Bratislave. Pozri NĚMEČEK, J.: Armádní generál Lev Prchala a československý odboj v Polsku. In: Historie a vojenství, 43, 1994, č. 3, s. 111; KUKLÍK – NĚMEČEK, c.d., s. 52.

⁹ Dekrét bol uverejnený v anglickom znení v The Polish White Book. Official Documents concerning Polish-German and Polish-Soviet Relations 1933–1939. London; Melbourne: Hutchinson & Co. 1939, dok. č. 133.

jednotiek znel „*légion tchèque et slovaque*“, čiže légie, resp. Legión Čechov a Slovákov, v poľštine Legion Czechów i Slowaków.¹⁰ Z retrospektívneho hľadiska treba zdôrazniť, že to boli práve Poliaci, ktorí ako prví umožnili a právne regulovali formovanie československých vojenských jednotiek v zahraničí za 2. svetovej vojny. Špecifikum slovenskej otázky vo vojenskom kontexte za druhej svetovej vojny a prístup Poľska k tomuto problému sa po prvýkrát prejavili práve pri vzniku Legiónu. Išlo totiž o Legión Čechov a Slovákov, a nie o československý Legión. Tento zdanlivo nepodstatný detail si všimli niektorí autori. Český historik Jan Němeček vyjadril názor, že názov Legión nebol náhodný a korešpondoval so zahraničnopolitickou líniou poľskej vlády, ktorá zásadne rozlišovala Slovákov a Čechov.¹¹ Poľský historik Henryk Batowski formuloval tézu, že prijatie názvu Legión odzrkadľoval zámer poľského politického vedenia neznechutiť a nepopuťiť proti sebe tých Slovákov v odboji, ktorí chceli bojovať proti Nemecku a stáli na platforme samostatného Slovenska.

V Legióne nebola núdza o drobné incidenty svedčiacie o istej nevraživosti Čechov k Slovákom, ktoré bezprostredne súviseli s vtedy ešte čerstvými udalosťami – rozdelením Česko-Slovenska a vznikom Slovenského štátu. Nejednen Čech si totiž postup Slovákov v marcových dňoch roku 1939 vysvetľoval ako zradu. Slovenských vojakov Legiónu pobúrili prejav arm. gen. Prchal, ktorý 1. septembra 1939 navštívil vojenský tábor v Lešnej – veliteľ Legiónu totiž na adresu Slovákov povedal, že za to, čo vyviedli v marci 1939, by mali byť ponechaní za trest „v nižšie uherské Maďarum. Prijetí do svazku poľsko-českého by si [Slováci – pozn. D.S.] teprve museli zasloužiť.“¹² Prchala nevyklúčil možnosť, že po vojne bude naďalej existovať samostatný slovenský štát, čo sa dotklo mnohých Slovákov z Legiónu. Preto zostavili delegáciu v zložení des. ašp. Jozef Vojtech Krahulec, čat. Ján Pakan a por. Pavel Styk, ktorí na stretnutí s arm. gen. Prchalom zdôraznili svoju lojalitu k Československej republike.¹³

Podrobnosti o Legióne Čechov a Slovákov v Poľsku a jeho veliteľovi arm. gen. Levovi Prchalovi vyplávali na povrch roku 1943 za zaujímavých okolností. Všetko uviedol do pohybu súdny proces v hlavných úlohách s arm. gen. Levom Prchalom na jednej strane a Bohušom Benešom, synovcom prezidenta E. Beneša na druhej strane. Bola to jedna z najväčších afér československého zahraničného odboja za 2. svetovej vojny, ktorá sa na istý čas stala témou číslo jeden pre Slovákov, Čechov a Poliakov v londýnskom exile. Právnik zastupujúci synovca československého prezidenta obviňoval Prchal, že s pomocou

poľskej vlády chcel v Poľsku zorganizovať samostatné slovenské jednotky a neuvedomoval si, že organizovanie Legiónu Čechov a Slovákov vedie k rozbiťaniu československej jednoty. Arm. gen. Prchala sa proti tomu ohradil a na otázku Benešovho obhajcu, či myšlienka boja proti Nemcom bola viac populárna medzi Slovákami, ktorí sa chceli od Čechov odtrhnúť, generál pripustil, že práve Slováci boli rozhodnejšími stúpenkami vojny s Nemeckom ako Česi, pretože ich iritoval pocit, že musia žiť pod nemeckým jarmom.

Vo Francúzsku oblieklo uniformy československého vojska Francúzsko vyše 5 000 Slovákov. Tvorili súčasť 1. československej pešej divízie sústredenej vo francúzskom Agde. Slováci tu predstavovali 44,8 % z celkového počtu 11 405 príslušníkov divízie.¹⁴ Po porážke Francúzska sa v chaotických podmienkach evakovalo na Albión približne 4 000 vojakov a 900 letecov československej armády. Vojakov sústredili v stanovom tábore v Cholmondeley neďaleko Liverpoolu. K problémom, ktoré oslabovali súdržnosť mužstva, ako napr. úpadok morálky pod vplyvom nepriaznivo sa vyvíjajúcich vojnových udalostí a organizačne nezvládnutej evakuácie československých občanov a vojska z Francúzska, respektíve vysoký počet nadbytočných dôstojníkov, sa krátko po udomácnení na britskej pôde pridružil ďalší. V radoch československého vojska vypukla vzbura, ktorá mala ideologické pozadie. Pomerne silne tu pôsobila komunistická propaganda vedená najmä bývalými interbrigadistami bojujúcimi za občianskej vojny v Španielsku, nazývanými tiež „Španěláci“. Požadovali odstránenie „reakčných“ veliteľov a celkovú očistu „buržoázneho“ vedenia zahraničného odboja, majúci tým na mysli posilnenie komunistických zložiek osloboditeľského hnutia. Hlavným iniciátorom tejto akcie bol Vladimír Clementis.¹⁵ Celkovo odoprelo poslušnosť 539 československých vojakov.¹⁶ Na základe rozhodnutia Ministerstva národnej obrany boli dňom 27. júla 1940 všetky osoby „po nesplnení služebného záväzku zbavené svojich hodností a charakteru aspiranti – pokiaľ je mäly – a tímže dnom vyloučení z čs. armády a predaní britským úradom.“¹⁷ Koncom júla 1940 ich britské bezpečnostné orgány zaistili a umiestnili v internačnom tábore v Oswestry, odkiaľ ich presunuli do internačného tábora v Yorku. V auguste 1940 putovali do tábora Sutton Park v Coldfielde a v októbri 460 z nich začlenili do britského vojenského pomocného ženíjného zboru (Military Auxiliary Pioneer Corps), nasadzovaného prevažne pri

s. 134. V tejto publikácii je dekrét nesprávne datovaný dňom 1. 9. 1939. Porovnaj NĚMEČEK, J. a i.: Dokumenty československé zahraniční politiky. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940 (16. března 1939 – 15. června 1940), díl B/1. Praha 2002, dok. č. 81, s. 200–201.

¹⁰ Tamže, s. 200. K Legiónu pozri KUPLINSKI, J.: Polsko-czechoslowackie kontakty wojskowe od wiosny 1938 do jesieni 1939. Gdańsk 1977, s. 157–289. Názvy légie a Legión sú synonymami a v odbornej literatúre sa bežne používajú ako rovnocenné pojmy. Porovnaj napr. NÝVLTOVÁ, D.: Legion Čechů a Slováků v Polsku r. 1939. In: Historie a vojenství, 15, 1966, č. 1, dokument č. 1, s. 98–118. Autorka uverejnila český preklad dekrétu poľského prezidenta I. Moścického o vzniku Legiónu. Pozri tamže, s. 102. V českej literatúre sa používa aj označenie Polský legion.

¹¹ NĚMEČEK, J.: Slovensko-poľské vzťahy v predvečer druhej svetovej vojny. In: Historický časopis, 45, 1997, č. 3, s. 450–451.

¹² Citované podľa FRIEDL, Na jedné frontě, s. 105.

¹³ VANEK, O.: Účast Slovákov v začiatkoch protifašistického odboja v Poľsku (marec–september 1939). In: Vojenská história, 1, 1997, č. 2, s. 25. Zápis o incidente s gen. Prchalom vyhotovený por. P. Stykom pozri tamže, s. 30–31.

¹⁴ Percentuálny údaj a počet vojakov ku dňu 27. 5. 1940 prevzatý z BYSTRICKÝ, J. – ČAPLOVIČ, M. – PURDEK, I. – ŠTAIGL, J.: Ozbrojené síly Slovenskej republiky. História a súčasnosť 1918–2005. Bratislava 2005, s. 64. Otázka počtu Slovákov v čs. jednotkách rezonovala už v exile za 2. svetovej vojny: Milan Hodža, ktorý v októbri 1941 odcestoval z Londýna do Spojených štátov amerických, sa na stretnutí so slovenskými krajanmi v Detroiti 17. mája 1942 vyjadril o zložení čs. divízie vo Francúzsku takto: „Či vy viete, rodáci moji slovenskí, že 65 percent tejto československej armády boli Slováci?! [nasledoval silný potlesk publika]“. Zápisnica schôdze Ústrednej správy Slovenského národného združenia (SNS), 22. mája 1942 v hoteli Book Cadillac v Detroit/Michigan. Uverejnil ju aj tlačový orgán SNS – Roduverný Slovák, 3. jún 1942, č. 1, s. 5–12.

¹⁵ FEIERABEND, L. K.: Politické vzpomínky, II. Brno 1994, s. 57.

¹⁶ ČEJKA, E.: Československý odboj na Západě (1939–1945). Praha 1997, s. 235. Počet vzbúrených vojakov, ktorý v svojich spomienkach uviedol Ladislav Karel Feierabend, štátny minister čs. dočasnej vlády, sa líši od predchádzajúceho údaju. Feierabend s odvolaním sa na referát ministra národnej obrany gen. Sergeja Ingry totiž napísal, že „poslušnost odepřelo celkem 516 mužů a 4 důstojníci“. FEIERABEND, L. c.d., s. 57.

¹⁷ Kmeňový rozkaz MNO – čj. 71/dův. 1940 č. 1, 1. augusta 1940, čl. 8.

obrábných stavebných prácach.¹⁸ Z 1. československej divízie tak zostalo 3 276 vojakov.¹⁹ Stojí za zmienku, že medzi internovanými „rebelantmi“ bolo niekoľko Slovákov, okrem iného aj Jozef Prídavok, brat internovaného tajomníka Česko-Slovenskej národnej rady a neskoršieho predsedu Slovenskej národnej rady v Londýne Petra Prídavka.²⁰ Kríza vyvolaná vystúpením vojakov z československého vojska bola silným úderom pre vedenie československého zahraničného odboja a ako neskôr v spomienkach uviedol Edvard Beneš, „na chvíli dost otrásla celým naším hnutím“.²¹

Aj v nasledujúcom období sa v československých vojenských jednotkách vo Veľkej Británii sporadicky vyskytovali problémy, ktoré priamo súviseli s nespokojnosťou slovenských vojakov, prípadne s ich aktivitami, ktoré z politického hľadiska nekorešpondovali s hlavným cieľom československého zahraničnopolitického vedenia – obnovou predmníchovskej Československej republiky. Bohumil Laušman, sociálny demokrat a člen československej Štátnej rady v Londýne koncom augusta 1941 počas zasadnutia tohto orgánu vyčítal ministrom národnej obrany div. gen. Ingroví vzťahy v československej armáde v Anglicku. Laušmanove kritické slová sa týkali najmä agitácie niektorých slovenských vojakov, ktorých nazval separatistami.²²

O ďalšom incidente v čs. vojsku s národnostným motívom, ktorý bol v istom zmysle symptomatický, Ján Lichner, člen Štátnej rady neskôr minister poľnohospodárstva v čs. exilovej vláde (1942–1945) informoval Pavla Macháčka, podpredsedu a člena branného výboru tejto inštitúcie. Lichner navštívil vojenský tábor československého vojska vo Veľkej Británii krátko po návrate z niekoľkomesačného prednáškového turné po slovenských a českých krajských spolkoch v Spojených štátoch amerických. Jedným z postrehov, ktoré si Lichner odniesol z návštevy československých jednotiek, bola nespokojnosť slovenských vojakov. Tá pramenila z viacerých príčin. Lichner spomenul Macháčkovi niekoľko prípadov, o ktorých sa dozvedel počas návštevy vo vojenskom tábore v Leamingtone – malej obce neďaleko mesta Coventry v strednom Anglicku, ktoré bolo od októbra 1940 do mája 1942 hlavným výcvikovým strediskom československej brigády. Na základe rozhodnutia vojenskej správy sa v československých jednotkách popri češtine mala vyučovať aj slovenčina. Ako však vyplývalo z Lichnerovej skúsenosti, skutočnosť vyzerala tak, že učiteľovi, ktorý mal viesť vyučovanie slovenského jazyka,

¹⁸ BROD, T. – ČEJKA, E.: Na západní frontě. Praha 1965, s. 180.

¹⁹ ČEJKA, E.: c.d., s. 234–235. O reakciách poľských politických kruhov na júlovú vzburu v čs. vojsku vo Veľkej Británii píše FRIEDL, Na jedné frontě, s. 161–162.

²⁰ Vo veci Petra Prídavka intervenoval Ján Lichner u Edvarda Beneša v roku 1941, pričom poukazoval na nesprávnosť obvinení voči Prídavkovi zo strany čs. vojenskej správy. K listu pre Beneša pripojil Prídavkovo vyjadrenie s názvom Prečo som vystúpil z našej armády? Pozri Archiv Ústavu T. G. Masaryka (ďalej AÚTGM), Praha, f. Edvard Beneš (ďalej EB) II/1, šk. 227, sign. 38-27-4, list J. Lichnera pre E. Beneša z 22. 3. 1941. Stanovisko J. Prídavka zo 17. 3. 1941 je priložené k listu. Menný zoznam vojakov uverejnil na webovej stránke www.geocities.com britský historik Richard Gaskell. Pozri http://www.geocities.com/czechandslovakthings/WW2_CzSkB_list_mutiny.htm

²¹ BENEŠ, E.: Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství. Praha 1948, s. 179. O kríze v čs. vojsku píše aj FEIERABEND, L.: c.d., s. 56–58.

²² Laušman okrem iného povedal: „Není malíčkost, jestliže slovenští separatisté stupňují svou aktivitu a udržují pravidelné styky mezi jednotlivými útvary. Ba stalo se, že u kulometky, když se konala poddůstojnická škola, do níž byl vyslán voj. Jaroš, svob. Tunák, který udržuje pravidelně spojení s Londýnem, kam i občas zajíždí, mu vytýkal, že chce sloužit jako dělesloužící – Čechům.“ Národní archiv (ďalej NA), Praha, f. Státní rada v Londýně 1940–1945, šk. 71, s. 13, bod 35, B. Laušman gen. S. Ingroví, 20. 8. 1941.

nedávali príslušné orgány k dispozícii auto, ktorým sa mal k jednotkám dopraviť. Ďalší incident s národným pozadím opísal Lichner nasledovne: „Slovák, ktorý sa hlásil „tu som“ namiesto „zde“, bol potrestaný.“²³ V povojnových spomienkach sa Lichner vyjadril aj k problémom v čs. armáde, pričom konštatoval, že arm. gen. Rudolf Viest sa ako štátny minister v československom ministerstve národnej obrany veľmi nezaujímal o slovenské záležitosti a všetko ponechával na ministra div. gen. Sergeja Ingra, ktorému Lichner vyčítal neschopnosť československých dôstojníkov v ich prístupe k Slovákom.²⁴ Po vojne písal o nenávisti českých dôstojníkov k Slovákom a rôznych prikoriach, ktoré im títo spôsobovali.²⁵

Prešľapy českých dôstojníkov, o ktorých hovoril a písal Ján Lichner síce neboli všeobecným pravidlom v ich prístupe k slovenským vojakom, no občas sa vyskytovali. O jednom z incidentov začiatkom novembra 1943 informoval týždenník *Mladé Československo*, ktorý v Londýne vydávali československí komunisti. Noviny priniesli informáciu o Slovákov (jeho priezvisko neuviedli), ktorý pri nástupe odpovedal „Tu som“, na čo ho por. del. Karel Veverka napomenul: „Žádné tu som, máme svůj úřední jazyk a žádný jiný není povolen!“²⁶ Príležitostne sa o podobných prípadoch bolo možné dočítať na stránkach *Mladého Československa* v rubrike s názvom „Vojáci nám píší“.

Prekvapivo živé boli kontakty medzi poľskými a slovenskými vojakmi z československého vojska na Strednom východe a v severnej Afrike. Palestína bola pre Čechov a Slovákov spočiatku len prestupnou stanicou na ceste do Francúzska. V lete 1940 sa na Strednom východe začala organizovať prvá československá vojenská jednotka. Po francúzskej kapitulácii sa 206 českých a slovenských dobrovoľníkov presunulo na územie pod britskou správou.²⁷ Ich početný stav sa zvyšoval a 25. októbra 1940 vzniklo Československé výcvikové stredisko – Východné pod velením plk. Josefa Koreša a 11. československý peší prápor – Východný velený pplk. Karolom Klapálkom, z ktorého sa v máji 1942 sformoval 200. ľahký československý protiletadlový pluk. Nadriadeným orgánom čs. vojenských jednotiek bola Československá vojenská misia na Strednom východe so sídlom v Jeruzaleme, ktorej náčelníkom bol div. gen. Ondřej Mězl (krycie meno Andrej

²³ AÚTGM, f. EB II/1, šk. 226, sign. 38-27-j, záznam P. Macháčka z rozhovoru s J. Lichnerom z 23. 3. 1942. O ďalšom prípade informovali Milan a Fedor Hodžovci J. Lichnera v liste z 27. 10. 1941, v ktorom okrem iného napísali: „Slob. Orth sa asi pred mesiacom postrelil, údajne pre prenasledovanie a šikanovanie, pretože je Slovák. Dlho zápasil so smrťou, teraz však už je mimo nebezpečie.“ AÚTGM, f. EB II/1, šk. 234, sign. 38-[60/2].

²⁴ Lichner napísal: „Vytýkal som mu [rozumie Ingroví – pozn. D.S.] neschopnosť dôstojníkov ešte vo Francii, keď nevedeli získať dôveru Slovákov a následkom toho nám asi 10 000 Slovákov vojakov zostalo vo Francii. Po evakuácii do Anglie nevedel [Ingr – pozn. D.S.] zvládnuť ani tú malú armádu a vystúpilo mu asi 800 vojakov.“ LICHNER, J.: Paměti. In: Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí, 1. diel. (eds. BYSTRICKÝ, V. – LETZ, R. – PODOLEC, O.). Bratislava 2007, s. 228. Lichnerov číselný údaj o vojakoch, ktorí vystúpili z čs. vojska, je nepresný.

²⁵ „I tu [rozumie v britskom exile – pozn. D.S.] sa stal prípad, – spomínal si Lichner v 60. rokoch minulého storočia – že za prihlásenie tu som, a nie zde dostal vojak 14 dní kasárniku. Boli i také prípady, že niektorí vojaci sa pokúšali i o sebevraždu, niektorí i zošaleli.“ Tamže.

²⁶ Mladé Československo, Londýn, 7. 11. 1943, s. 4.

²⁷ BROD, T.: Tobruček krýsy. Praha 1967, s. 33–44; ČEJKA, E.: c.d., s. 309–315.

Gak).²⁸ Československé vojsko na Strednom východe sa podobne ako čs. jednotky vo Veľkej Británii potýkalo s problémom nadbytočných dôstojníkov a vzhľadom na špecifickosť prostredia a vysoký počet príslušníkov židovského pôvodu tiež s antisemitizmom. Nemenej podstatný bol ďalší problém – napaté vzťahy a konflikty medzi českými a slovenskými príslušníkmi práporu, ktorých častým motívom boli výčitky Čechov voči Slovákom, že v marci 1939 zradili republiku.²⁹ Početný stav Slovákov v československých vojenských jednotkách na Strednom východe postupne rástol: v júni 1942 ich bolo 250 z celkového počtu 1 342 mužov, a do konca decembra 1944 prešlo registratúrou československých vojenských úradov 2 489 vojakov, pričom 402 z nich sa prihlásilo k slovenskej národnosti.³⁰ Osobitnú skupinu v rámci československej jednotky predstavovali Slováci z rehoľného rádu Školských bratov (Institutum Fratrum Scholarum Christianorum), pochádzajúci prevažne z početných a chudobnejších slovenských rodín, ktorých rehoľa v mladom veku (zväčša ako 12–14ročných) posielala na štúdium na školách vo Francúzsku. Tí, ktorí absolvovali štúdium vo Francúzsku a nevrátili sa domov, pôsobili ako učitelia na francúzskych cirkevných školách v krajinách Stredného východu a severnej Afriky – v Sýrii, Libanone, Egypte a vo francúzskych kolóniách.³¹ Po vyhlásení mobilizácie vo Francúzsku Vojenská správa Československého národného výboru rozhodla, že mobilizácia do československých jednotiek sa vzťahuje aj na slovenských Školských bratov, ktorých považovala za československých štátnych občanov. Známe sú osudy slovenských rehoľníkov v Egypte, kde ich podľa československých údajov pôsobilo 26. Za schopných vojenskej služby uznali 18 z nich. Tých, ktorí prejavovali oduševnenie pre boj za Československo, bolo spočiatku veľmi málo, niektorí dokonca argumentovali tým, že vzhľadom na existenciu Slovenskej republiky nie sú povinní nastúpiť vojenskú službu v československej armáde.³² Nakoniec sa sice podriadili, no na znak protestu sa odmietli zúčastniť slávnostnej večere organizovanej československým vyslanectvom v Káhire, ktorá predchádzala ich odchodu do Palestíny. V novembri 1940 do výcvikového tábora československých jednotiek v Gedere napokon dorazilo len 14 z nich.³³ Podľa spomienok veliteľa 11. československého pešieho práporu – Východného pplk. Karla Klapálka im povely v češtine robili nemalé problémy a medzi sebou sa rozprávali po francúzsky, nie po slovensky.³⁴ Medzi 16 rehoľníkmi, ktorí boli povolaní na nástup vojenskej služby, boli Martin Kopaničák a Michal Oravec, signatári memoranda slovenských príslušníkov

²⁸ Pozri Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945. Praha 2005, s. 195–196.

²⁹ FRIEDL, J.: Slovenská otázka, s. 157–158.

³⁰ ŠIMUNÍČ, P.: Národnostná otázka v Slovenskej armáde a česko-slovenských zahraničných jednotkách 1939–1945. In: Z vojenskej histórie Slovenska 1918–1948. Zborník vedeckých štúdií. Trenčín 1994, s. 106–107; BYSTRICKÝ, V. a kol.: c.d., s. 68.

³¹ PEJS, O.: Vojenská duchovní ve Skupině čs. armády na Středním východě (1940–1943). In: Vojenská historie, 2000, č. 3–4, s. 24.

³² Takto argumentovali Ján Kacvinský a Štefan Novotný. Pozri MORAVEC, M.: Slovenští Školští bratři v československé armádě na Blízkém východě. In: Vojenská historie, 3. 1999, č. 1, s. 72.

³³ A sice: Ján Bružik, Juraj Flak, Michal Frankovič, Ján Gura, Pavel Hopta, Ján Kacvinský, Štefan Kapusta, Martin Kopaničák, Jozef Kula, Ondrej Lopuch, Michal Novotný, Štefan Novotný, Peter Olejár a Július Šofráňko. PEJS, O.: c.d., s. 24. Voj. Frankovič neskôr spolupracoval s československou vojenskou rozhlasovou skupinou, ktorá vysielala z Káhiry. Pozri RULF, E.: Volá Káhira 1939–1945. Vzpomínky na čs. vojenské rozhlasové vysílání z Káhiry. Olomouc 2000, s. 221–222, 225, 229.

³⁴ KLAPÁLEK, K.: Osvěty bojů. Praha 1987, s. 34–35; PEJS, O.: c.d., s. 25. Nedá sa však vylúčiť, že slovenskí rehoľníci sa porozumievali po francúzsky aj preto, aby im Česi nerozumeli.

1. Československej samostatnej obrnenej brigády z roku 1943 pre poľského ministra obrany gen. Mariana Kukiela.³⁵

Znepokojenie Československej vojenskej misie na Strednom východe nad vzťahmi v československej jednotke vzrástlo, keď na scénu aktívne vstúpil Jozef Rudinský, niekdajší osobný tajomník Milana Hodžu, bývalý predseda Československej zemeľskej akadémie a hlavný redaktor novín *Slovenský hlas*. Rudinský po prepustení z väzenia v Ila-ve koncom decembra 1939 emigroval zo Slovenska do Juhoslávie. Napriek opakovaným prosbám mu československé zastupiteľské úrady neposkytli cestovné formality potrebné na cestu do Francúzska.³⁶ Rudinský pred okupáciou Juhoslávie odcestoval z Belehradu a v lete 1941 zakotvil v Palestíne, kde udržoval stále styky s poľskými diplomatickými a vojenskými kruhmi.³⁷ Z fragmentov jeho vystúpení možno usudzovať, že čoraz razantnejšie vysúval do popredia slovenskú samobytnosť. Československá vojenská misia na Strednom východe označila Jozefa Rudinského za *spiritus movens* opozičných Slovákov v Palestíne, ktorí v jej správach figurujú pod trocha matúcim názvom Slovenská liga.

Náčelnika Čs. vojenskej misie v Jeruzaleme div. gen. Mězla „Gaka“ zaujala najmä činnosť voj. Baláza a nariadil jeho ďalšie sledovanie. Zo zistení čs. vojenských orgánov vyplynulo, že Rudinského cieľom bolo vystúpiť proti politike Edvarda Beneša a československej exilovej vlády s pomocou Britov, slobodných Francúzov a najmä poľských katolíckych kruhov. Chcel to dosiahnuť spojením nespokojných Slovákov v zahraničí (v Spojených štátoch amerických, vo Veľkej Británii, v neutrálnych štátoch) a na Slovensku v spoločnej organizácii, ktorá mala po vojne na mierovej konferencii vystúpiť v mene samostatného Slovenska. Prípravy mali vyústiť do vytvorenia spoločného slovensko-poľského katolíckeho bloku, ktorý by po vojne s pomocou Britov, amerických Slovákov a Poliakov predstavoval jadro silného spolku stredoeurópskych štátov. Tento spolok mal plniť rolu hrádze proti bolševizmu a mal byť protiváhou oficiálnej zahraničnej politiky československej vlády v exile, ktorá podľa tvorcov tejto myšlienky prejavovala silnú afinitu k Sovietskemu zväzu. Os slovenského hnutia, ktoré pracovalo v súlade so spomenutou koncepciou, mali stelesňovať Štefan Osuský, ktorý sa v marci 1942 definitívne rozišiel s československým štátnym zriadením v zahraničí, Milan Hodža, ktorý od októbra 1941 na pôde USA propagoval politický program samobytného Slovenska a stredoeurópskej federácie a Peter Prídavok, ktorý sa po prepustení z britského internačného tábora štylizoval do úlohy hlásnika stúpencov slovenskej samostatnosti v exile. Stranou nemal zostať ani Karol Sidor, vyslanec Slovenskej republiky vo Vatikáne. Ako ďalej vyplývalo z hlásenia československého poľného prokurátora, predstaviteľa slovenskej opozície na Strednom východe sa pokúšali vytvoriť komunikačnú sieť a kontakt s Londýnom, USA a Vatikánom. V tomto predsavzatí im výraznou mierou pomáhali Poliáci, ktorí Rudinskému a jeho spolupracovníkom zabezpečovali písomný kontakt medzi Palestinou, Egyptom, Sýriou a Veľkou Britániou prostredníctvom Červeného kríža. Slovenskí vojaci z čs. jednotiek na Strednom východe sa mali dorozumievať aj pomocou kláštorov v Betleheme (pôsobili tu

³⁵ Podrobnejšie k memorandu slovenských vojakov pre ministra gen. M. Kukiela pozri SEGEŠ, D.: Memorandum slovenských vojakov 1. Československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii pre poľského ministra národnej obrany z roku 1943 (Slovensko-poľské vojenské kontakty za 2. svetovej vojny). In: Vojenská historie, 12, 2008, č. 4, s. 35–62.

³⁶ JABLONICKÝ, J.: Z ilegality do povstania (Kapitoly z občianskeho odboja). Bratislava 1969, s. 29.

³⁷ RUDINSKÝ, J.: Československý štát a Slovenská republika. Mníchoven 1969, s. 251.

Slováci kňaz Habšuda a Gažík, resp. Gražík), Tiberias, Damasku a Bejrúte. Možno teda vysloviť domnienku, že akcia, ktorú Rudinský pripravoval v čs. jednotkách na Strednom východe, nemala byť konečným cieľom, ale len prvým krokom na ceste k vystúpeniu slovenských príslušníkov z československých ozbrojených síl a vytvoreniu samostatných slovenských vojenských jednotiek v exile.

Vyšetrovanie československých vojenských orgánov na Strednom východe pri-nieslo zaujímavé zistenia. Pokiaľ však išlo o otázku trestu, tieto obvinenia voči Rudinskému a Balážovi, ktorá sa takmer automaticky nasúva, mali československé vojenské orgány na Strednom východe obmedzené pole manévru. Baláža ani Krakovského, ktorých medzitým prepustili z internácie, totiž nemohli postaviť pred vojenský súd, pretože už roku 1942 boli riadne prepustení z vojenskej služby na základe superarbitrácie. Okrem toho, v júni 1943, keď československé orgány zhromaždili a zosumarizovali všetky dôkazy proti obidvom obvineným, sa po porážke vojsk Osi a obsadení Tunisu Spojencami skončili vojnové operácie v severoafrickom priestore. Skončilo sa tiež bojové nasadenie 200. ľahkého československého protiletadlového pluku, ktorého príslušníci sa 5. júna 1943 spoločne s vojakmi z Československého výcvikového strediska v Palestíne nalodili na palubu lode Mauretania a vyrazili na cestu do Veľkej Británie. Československý poľný vojenský súd na Strednom východe ukončil svoje pôsobenie. V Palestíne zostalo len niekoľko desiatok vojakov a časť Československej vojenskej misie, pri ktorej sa vytvoril administratívny štáb s úlohou sústreďovať československých občanov schopných vojenskej služby a odsieľať ich prevažne na britské ostrovy. Členovia misie podnikli posledný krok s cieľom potrestať Baláža a Krakovského: predvolali ich na lekársku prehliadku s účelom nástupu vojenskej služby. Ani jeden z nich sa však na prehliadku nedostavil.³⁸

Slovensko-poľské zblíženie a vojenské plány jeho hlavných protagonistov v Palestíne mali hlbšie ideologické pozadie. Uskutočnenie týchto plánov zmaril presun československej vojenskej jednotky zo Stredného východu do Veľkej Británie v júni 1943. To však neznamenalo zánik politických aktivít slovenských príslušníkov československých jednotiek a ich pokusov o blízku spoluprácu s Poľiakmi. Na britskej pôde nadobudla táto spolupráca, ktorej základom bol vytvorenie samostatných slovenských vojenských jednotiek na Západe nový rozmer.

V druhej dekáde augusta 1943, po vylodení Skupiny československej armády na Strednom východe v liverpoolskom prístave vojakov ubytovali v tábore vo Wivenhoe pri Colchesteri. Dňom 1. septembra 1943 bola z nich a z 1. československej samostatnej brigády vo Veľkej Británii vytvorená Československá samostatná obrnená brigáda s počtom 4 046 mužov. Velil im Alois Liška, ktorého Edvard Beneš 31. júla 1943 mimoriadne povýšil do hodnosti brigádneho generála. Po odchode slovenských vojakov zo Stredného východu však myšlienky prezentované J. Rudinským, P. Balážom a ich spolupracovníkmi neprestali byť aktuálne. Práve naopak – v Anglicku sa pristúpilo k ich uskutočneniu v nových podmienkach. Rozhodujúcou mierou sa o to pričinil Peter Pridavok. Ten v lete 1943 zvýšil politickú aktivitu a získaval pre svoje politické myšlienky so silným akcentom na samostatnosť Slovenska po vojne nových stúpcov, ktorí pochádzali z radov nespokojných Slovákov, úradníkov nižšieho administratívneho aparátu československých

³⁸ VÚA – VHA, f. Československá vojenská mise pro Balkán, Blízký a Střední východ, Jeruzalem, inv. c. 78, šk. 25, úradný záznam z 2. 6. 1943 a rukopisná poznámka na margu dokumentu.

štátnych orgánov v exile, respektive vojakov československého vojska vo Veľkej Británii. Pridavok si vypracoval pomerne sľubnú politickú pozíciu: aktívne sa angažoval v Nezávislej stredoeurópskej federálnej asociácii, podľa programovej brožúry asociácie nazývanej tiež Commonwealth of Central Europe, ktorú založili v marci 1943.³⁹ Inštitucionálnou základnou mu bola Slovenská národná jednota (SNJ – Slovak National Union), ktorá spolupracovala s Českou národnou jednotou (ČNJ) vedenou arm. gen. Levom Prchalom, niekdajším veliteľom Legiónu Čechov a Slovákov v Poľsku. Čo sa týka zahraničnej spolupráce, Pridavok svoju politickú činnosť orientoval v prvom rade na poľskú vládu a poľské politické kruhy.

Príchod približne dvoch stoviek slovenských vojakov československých jednotiek zo Stredného východu do Británie Pridavkovi otvoril nové možnosti. Rozhodol sa využiť tento nevšedný potenciál pre akciu s politickým podtextom. Už 13. septembra 1943 sa z jeho iniciatívy sondať možnosť prijatia slovenských vojakov do poľskej armády (PSZ). Nasledujúci deň, 14. septembra 1943, Slováci adresovali memorandum ministrom obrany Poľska gen. Marianovi Kukielovi. Signatári memoranda Martin Kopaničák, Ján Osif a Michal Oravec – slovenskí príslušníci Československej samostatnej obrnenej brigády vystupujúci v mene tristo slovenských vojakov, žiadali poľské ministerstvo národnej obrany (Ministerstwo Obrony Narodowej – MON) o povolenie vstúpiť do poľských ozbrojených síl, prípadne – ak by to nebolo možné, o pomoc a intervenciu so vstupom do britskej či americkej, alebo ktorejkoľvek inej spojeneckej armády okrem československej, ktorá bola vytvorená na základe dohody s britskou vládou. Svoju žiadosť motivovali protislovenskou politikou československej vlády a nesúhlasom so zahraničnopolitickou líniou E. Beneša. Vystúpenie slovenských vojakov malo svoj zárodok už v Palestíne.⁴⁰ O priamej kontinuite hnutia pripravovaného Jozefom Rudinským v Palestíne a memorandum slovenských príslušníkov Československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii svedčí personálne prepojenie signatára memoranda voj. Michala Oravca, ktorý na Strednom východe spolupracoval s Pavlom Balážom. Druhý zo signatárov – čatár aspirant Martin Kopaničák bol členom rehoľného rádu Školských bratov a rovnako ako Oravec predtým slúžil v československých jednotkách na Strednom východe.⁴¹

Na prvé signály v svedčiace o plánoch so slovenskými vojakmi z československých jednotiek s politickým pozadím nebolo treba dlho čakať. V súvislosti s memorandum totiž komunistickí členovia Štátnej rady Václav Nosek a Jozef Valo na pôde tohto orgánu interpelovali ministra obrany div. gen. Ingra.⁴² Spravodajská sieť československého ministerstva vnútra infiltrovala skupinu Petra Pridavka, do ktorej dosadila svojho dôvernika. Jeho hlásenia z dôverných stretnutí slovenskej opozície v Londýne (podpisoval ich kryptonimom Černík⁴³) potvrdzovali, že jej predstavitelia s pomocou poľských vojenských kruhov pripravovali silnú kampaň v Československej samostatnej obrnenej brigáde. Po Otvorení liste predsedu Slovenskej národnej rady orgány dočasného československého

³⁹ Pridavok referoval o založení ICEFA v Slovák v Amerike 17. 8. 1943. Pozri PRÍDAVOK, P.: V Londýne sa založila Nezávislá Stredoeurópska Federálna Asociácia, Slovák v Amerike, 55, 17. 8. 1943, s. 4 a 6.

⁴⁰ Tamže, s. 301–302.

⁴¹ MORAVEC, c.d., s. 72.

⁴² Okrem Noska a Vala interpeláciu podpísali komunisti Václav Nosek, Anežka Hodinová-Spurná, Karel Kreibich, František Uhlíř, Ivan Petruščík a Pavol Víboch.

⁴³ Týmto dôverníkom bol pravdepodobne Dezider Štrelinger.

štátneho zriadenia v zahraničí pochopili, že už nestačí len monitorovať činnosť slovenskej a českej opozície v Londýne a príležitostne o nej informovať britské štátne úrady. Rozhodli sa preto prijať radikálne opatrenia. Ich prvou obeťou bol vojak Michal Oravec⁴⁴ z batérie protiletadlového delostrelectva (bat. PL), jeden z troch signatárov memoranda. Československé vojenské orgány ho 5. februára 1944 zatkli na základe obvinenia, že je stíhaný „pro podvratnou činnosť a řadu jiných přečinů.“⁴⁵ Jeho konkrétne previnenie v zmysle právnych predpisov však zatiaľ nešpecifikovali. Internovali ho vo vojenskom väzení v Peterborough, kde čakal na súdny proces pred poľným vojenským súdom I. stolice.

V priebehu vyšetrovania MNO zistilo, že Slovenská národná rada v Londýne vykonávala v I. československej samostatnej brigáde politickú, podvratnú činnosť jednak s protisovietskym a protičeskoslovenským a jednak s propoľským zameraním; ďalej, že konečným cieľom tejto agitácie bolo vyvolať hromadnú a demonštratívnu žiadosť slovenských vojakov o prestup do poľskej armády, prípadne do britskej armády či britského vojenského priemyslu; touto agitáciou boli poverení jednotlivci v každom útvere I. československej samostatnej brigády; každú nedeľu sa konali stretnutia tejto skupiny v Ketteringu, kde jej príslušníci dostávali pokyny a propagačný materiál; a v neposlednom rade zistilo, že na príprave agitácie sa aktívne zúčastňovali aj poľskí a britskí štátni príslušníci. Agitácia Slovákov v československej brigáde sa podľa MNO nemala podceňovať napriek tomu, že stúpenci hnutia zveličovali jeho význam. Zistilo sa tiež, že na stretnutí, ktoré sa uskutočnilo 16. apríla 1944, organizátori hnutia začali podpisovú akciu v československých jednotkách. Účastníkom tohto stretnutia predložili formuláre s prehlásením napísaným po slovensky a po anglicky, v ktorom sa ostro odsudzovala československo-sovietska zmluva z 12. decembra 1943. V prehlásení sa ďalej konštatovalo, že samostatné Slovensko si môže zabezpečiť slobodu len v spojení s Poľskom. Pod prehlásením boli rubriky, v ktorých mal signatár uviesť dátum a miesto narodenia, zamestnanie a dĺžku služby v československej armáde v zahraničí. Podpísané formuláre sa mali doručiť do Londýna, kde ich zbieral „Slovenský výbor“ – čiže Slovenská národná rada, ktorá mala po vojne reprezentovať vládu samostatného slovenského štátu. SNR v Londýne mala formuláre odovzdať britskej vláde a zabezpečiť, aby signatári formulárov boli prepustení z československej armády a začlenení do poľskej, respektíve britskej či americkej armády, alebo do britského vojnového priemyslu.⁴⁶

V júni, respektíve júli 1944 bol súdny proces s voj. Oravcom prerušený. Dôvodom mohla byť mobilizácia Československej brigády a jej presun do vojenského tábora v Bridlington. Minister vnútra J. Slávik informoval ministra Morrisona, že rozsudok bude vynesený približne 15. augusta.⁴⁷ Odhliadnuc od voj. Oravca však konečný verdikt poľného súdu nebol natoľko podstatný. Čs. ministerstvo vnútra totiž získalo to, čo potrebovalo – svedectvo proti Petrovi Prídavkovi, ktoré použilo na nové obvinenia proti nemu. Túto tézu potvrdzuje ďalší osud kauzy voj. Michala Oravca, ktorý si v septembri 1944 podal žiadosť o abolicíu na MNO. V Oravcovom prípade to znamenalo zastavenie trestného

konania v dôsledku udelenia milosti prezidentom ČSR. V predchádzajúcom období prezident E. Beneš vyhlásil abolicíu 24. decembra 1941 všetkým príslušníkom československej armády, ktorí po príchode do Veľkej Británie v júli 1940 odmietli vykonávať vojenskú povinnosť a boli odsunutí z armády. Vojaci slúžiaci prevažne v britskom vojenskom pomocnom ženijnom zbore tak mali možnosť opäť sa prihlásiť do československej armády.

Niektorí Slováci v exile sa na sklonku vojny rozhodli nevrátiť domov, pretože sa obávali prenasledovania československými orgánmi, prípadne trestu. Niektorých k tomu oprávňovali neprijemné osobné skúsenosti. Žiadosť o prijatie do armády cudzieho štátu bola pre týchto jednotlivcov jedným zo spôsobov, ako si zabezpečiť ochranu a aspoň minimálny príjem. Pre tento krok sa rozhodol Milan Harminec, architekt a do septembra 1939, keď vypovedal poslušnosť bratislavskej vláde, generálny konzul Slovenskej republiky vo Veľkej Británii. Zapojil sa do československého zahraničného odboja, no neskôr sa s ním rozišiel. Prezident E. Beneš mu roku 1943 nepredložil mandát člena Státnej rady, čím stratil jediný príjem. Našiel si prácu v továrni a neskôr sa zamestnal ako kreslič. Harminec sa hlásil do československej armády, avšak MNO o jeho služby nemalo záujem – odpovedali mu, že dôstojníkov majú dosť a „jestli chci, – hovoril s trpkosťou Harminec – že tam mohu jít mít nádobí“.⁴⁸ Po neúspešnom pokuse o opätovné prijatie do československého štátneho aparátu v exile napokon v marci 1945 vstúpil do britskej armády a odcestoval do Indie.⁴⁹

Slováci sa však vo väčšine prípadov obracali so žiadosťou o prijatie do Poľských ozbrojených síl na Západe (Polskie Siły Zbrojne), pretože k Poliakom mali dôverovali viac ako Britom. Vojtech Jozef Krahulec začiatkom apríla 1945 požiadal o prijatie do PSZ. Podobný pokus ako Vychodil podnikol des. Ján Plitko z I. Československej samostatnej obrnenej brigády, rodák z obce Hnojné pri Michalovciach. Ešte predtým, ako MON prijalo rozhodnutie ohľadom jeho prijatia do PSZ, padol 17. apríla 1945 v bojoch o Dunkerque.⁵⁰ Rovnaký osud stihol ppor. Martina Kopaničáka, signatára memoranda vojakov slovenskej národnosti pre ministra gen. Kukiela, ktorý zahynul 30. apríla 1945 počas nepriateľského delostreleckého útoku na obec Loon Plage pri Dunkerku.⁵¹

Napriek tomu, že význam a rozsah národnostného napätia v československých vojenských jednotkách na Západe netreba preceňovať ani zužovať len do roviny konfliktného partnerstva, vzťahy medzi slovenskými a českými vojakmi v československom vojsku v exile neboli vždy harmonické. Slováci nachádzali sympatie a morálnu podporu predovšetkým u poľských vojakov, s ktorými prichádzali do styku na Strednom východe, vo Veľkej Británii či Francúzsku, a v poľskom ministerstve národnej obrany, ktoré im vo výnimočných prípadoch pomáhalo aj tým, že vyhovel žiadosti slovenských jednotlivcov o prijatie do Poľských ozbrojených síl na Západe (PSZ). O slovensko-česko-poľskom relačnom trojuholníku z vojenského prostredia síce nemáme k dispozícii toľko súdobých

⁴⁴ Michal Oravec, narodený 21. 8. 1924 v Trenčíne, študent, prezentovaný na Strednom východe 12. 12. 1940, 12. 8. 1943 pricestoval do Anglicka spolu s vojakmi zo Skupiny čs. armády na Strednom východe.

⁴⁵ AÚTGM, f. EB II/1, šk. 227, sign. 38-27-4, správa MNO pre Kanceláriu prezidenta z 21. 4. 1944.

⁴⁶ AÚTGM, f. EB II/1, šk. 227, sign. 38-27-4, správa MNO pre Kanceláriu prezidenta z 21. 4. 1944.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ AÚTGM, f. EB II/1, šk. 229, sign. 38-27-19, záznam o stretnutí s Harmincom z 18. 5. 1944.

⁴⁹ LICHNER, J.: c.d., s. 256. Lichner datuje prijatie Harminca do britskej armády nepresne rokom 1944.

⁵⁰ Tamže, hlásenie č. L.dz. 3097/Pfn.KW.45 z 31. 5. 1945.

⁵¹ PEJS, O.: Vojenská duchovní v Čs. samostatné obrněné brigádě ve Velké Británii (1943–1945). In: Vojenská historie, 9, 2005, č. 4, s. 37.

prameňov ako z politického prostredia, avšak aj napriek tomuto hendikepu možno prijať záver, že situácia bola v oboch prípadoch podobná.⁵²

Ethnic Relations between Slovaks and Czechs in the Czechoslovak Armed Forces in the West During the Second World War from a Polish Perspective

Dušan Segeš

Relations between Slovak and Czech soldiers in the Czechoslovak military in exile were not always harmonious. Slovaks often found sympathy and moral support amongst Polish soldiers and at the Polish Ministry of Defense. In the West, they were even occasionally inducted into the Polish armed forces. The Slovak-Czech-Polish relational triangle in the military theater was similar to that in the political theater.

⁵² Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy projektu VEGA č. 2/0024/09 Slovensko a slovenská otázka v období 1938–1939, ktorého riešiteľom je Historický ústav SAV.

**REFLEXIE NÁRODNOSTNÝCH VZŤAHOV PRI
VÝSTAVBE VYŠŠIEHO VELITEĽSKÉHO ZBORU
ČESKOSLOVENSKEJ ARMÁDY V ROKOCH 1945–1969**

Alex Maskalík

Národnostný aspekt výstavby čs. veliteľského zboru predstavuje jednu z najkontroverzných, avšak zároveň aj najmenej pochopených súčastí personálnej výstavby čs. armády po druhej svetovej vojne.¹ Z faktografického hľadiska je táto otázka vcelku uspokojivo spracovaná, nechýbajú prehľadné štatistické údaje ani zadefinované konkrétne postupy pri jej riešení. Hlbšia analýza celého procesu však doposiaľ absentuje a tak nám pochopenie jeho sprievodných javov a určujúcich mechanizmov stále uniká.² Bol v tejto oblasti urobené maximum? Nemohlo sa dôjsť k uspokojivejším výsledkom, než k akým sa došlo? Ak áno, v čom spočíval problém? Bol to zámer, nevyhnutnosť? A aký bol vývoj slovenského prvku v československom vyššom veliteľskom zbore, ktorý zostal mimo pozornosti vojensko-historickej produkcie?³

¹ Národnostný aspekt mal v tomto prípade de facto český a slovenský rozmer. Problematika zastúpenia a pôsobenia Slovákov v obnovennej čs. armáde sa totiž do februára 1948 riešila najprv v rámci existencie tzv. slovenskej otázky a následne otázky národnostnej, v dobovom zmýšľaní v podstate zúženej výlučne na český a slovenský prvok. Od roku 1966 sa síce ponímanie národnostnej otázky v armáde rozšírilo aj o ďalšie národnosti, konkrétne ukrajinskú, ruskú, poľskú, nemeckú, maďarskú a cigánsku (rómsku), avšak dominantnosť štátotvorných národností bola i naďalej určujúca. Oživenie tzv. slovenskej otázky po roku 1967 obmedzenosť národnostnej personálnej politiky len zvýraznilo.

² Daná problematika sa objektom pozornosti stala až po páde komunistického režimu, kedy sa pre vojenských historikov vytvoril priestor na jej objektívne zhodnotenie. V tejto súvislosti treba zdôrazniť najmä fakt, že túto možnosť využilo len minimum autorov, pričom väčšina z nich si národnostný aspekt všimla buď v kontexte celkového procesu personálnej výstavby tejto ozbrojenej zložky, alebo len v najvšeobecnejšej rovine sprístupnenia základných trendov a ukazovateľov. Pozri GÍMEŠ, E.: Slováci v Čechách v rámci ozbrojených síl v letech 1951–1955. In: Slezský sborník, 96, 1998, 3, s. 194–201; HANZLÍK, F.: Formování důstojnického sboru Československé armády v letech 1945–1948. Kandidátska práca, Brno 1992; HAVLÍČEK, J.: K otázke formovania a národnostného zloženia veliteľského zboru československej armády v rokoch 1945–1948. In: Historie a vojenství, XLII, 1993, č. 2, s. 91–110; MASKALÍK, A.: Riešenie otázky dôstojníkov armády bývalej Slovenskej republiky v čs. armáde po februári 1948. In: Vojenská história, 11, 2007, č. 4, s. 90–102; MATOUŠEK, M.: Důstojnický sbor československé lidové armády v letech 1955–1959. Diplomová práca, Bratislava 1972; MOUREK, Z.: Výstavba důstojnického sboru v letech 1950–1954. Diplomová práca, Bratislava 1972; PAULIAK, E.: Vojenská politika strany při řešení slovenské otázky v armáde v letech 1944–1946 (Slovenské národné jednotky). Kandidátska práca, Bratislava 1975; PEJČOCH, I.: Propouštění bývalých příslušníků vládního vojska a slovenské armády z ČSLA v roce 1958. In: Historie a vojenství, LVII, 2008, č. 3, s. 43–48; ŠTAIGL, J.: Slovenský národný prvok vo výstavbe dôstojníckeho zboru československej armády v rokoch 1948–1970. In: Zborník Armáda v dejinách Slovenska (II. časť), Bratislava 1993, s. 214–239; ŠTAIGL, J.: Formovanie a vývoj dôstojníckeho zboru čs. armády na Slovensku v rokoch 1945–1948. In: Vojenská história, roč. 11, 2007, č. 4, s. 61–89; ŠVONDR, M.: Důstojnický sbor československé armády v letech 1945–1949. Diplomová práca, Bratislava 1972.

³ Pojem vyšší veliteľský zbor v tomto prípade slúži na vymedzenie úzkej skupiny popredných funkcionárov armády (z hľadiska funkčného na úrovni veliteľov, zástupcov veliteľov a náčelníkov štábov zväzov

Vývoj národnostného zloženia československého dôstojníckeho a veliteľského zboru po druhej svetovej vojne možno chápať ako vnútorne štruktúrovaný proces s radou samostatných javov a špecifik, ktoré nie je možné vzájomne oddeľovať ani redukovať na jediný z nich. Komplexné spracovanie problematiky je primárne determinované zohľadnením celej škály najrôznejších súvislostí, ktoré je však nutné vnímať v širšom kontexte. Z tohto pohľadu možno jednoznačne konštatovať, že po celé obdobie rokov 1945–1969 nestála národnostná otázka v popredí a nebola riešená prvoplánovo, no len ako sprievodný a takmer vždy vedľajší aspekt armádnej personálnej politiky. A to tak v období „obmedzenej demokracie“, ako aj totalitného komunistického režimu, v ktorom sa prístupy k národnostným aspektom líšili len pokiaľ šlo o mieru rešpektovania politickej nutnosti. Kým do februára 1948 bola riešená na pozadí mocenského zápasu, po ňom sa prvoradým stalo vybudovanie dôstojníckeho zboru oddaného komunistickej strane. Z hľadiska prirodzenej funkcie armády ako kľúčového ozbrojeného mocenského nástroja by bolo ináč zatlačenie národnostných kritérií vojensko-odbornými celkom logickým dôsledkom snahy každej vládnucej garnitúry mať v čele armády v prvom rade odborne zdatný a bojaskopný veliteľský zbor. Avšak vzhľadom na to, čo predchádzalo vzniku čs. brannej moci, resp. čo po roku 1948 v jej vývoji nasledovalo, vyznieva povýšenie všetkých iných kritérií nad tie národnostné trochu v inom svetle. Treba tiež dodať, že národnostná výstavba armády predstavovala v Československu isté špecifikum v porovnaní s mnohonárodnostnými ozbrojenými silami nášho východného Spojenca, kde podobný fenomén stranícke špičky netolerovali. Avšak aj napriek tomu, že sa prvky sovietskeho modelu v čs. armáde výrazne neuplatnili, nedostatočný a irelevantný prístup v praktickom riešení národnostnej otázky dáva tušiť, že pôsobili podvedome. Dominantným faktorom sa stala účelovosť, ktorá sa objavovala vždy v kritických momentoch, ktorými československá armáda neraz prechádzala a ktorou mala byť odvádzaná pozornosť od jej skutočných problémov. K zásadnému prehodnoteniu národnostnej výstavby dochádza až v súvislosti s udalosťami Pražskej jari, keď sú v jej kádrovej práci stanovené pevné zásady a konkrétne pravidlá, ktoré nijako neohrozil ani následný normalizačný proces. K otázkam, ktoré odznili v úvode, nás tak privádza práve prekvapivá radikálna zmena v naliehavej potrebe riešiť tento problém a samozrejme výsledky, ku ktorým sa dospelo krátko na to.

Národnostná výstavba dôstojníckeho zboru československej armády bola bezprostredne po druhej svetovej vojne súčasťou procesu utvárania nových štátoprávných vzťahov medzi dvoma národmi.⁴ Ako taká sa hlavne v období 1945–1948 stala politicky

a zväzkov od stupňa pluk – divízia vyššie, vrátane prednostov a náčelníkov jednotlivých odborov a správ Ministerstva národnej obrany a Generálneho štábu). Národnostná výstavba čs. vojenskej elity, t.j. skupiny vyšších dôstojníkov a generálov (z hľadiska hodnostného de facto od hodnosti plukovníka vyššie), je síce najmenej prebádanou oblasťou, pritom práve u nej je realizácia národnostnej politiky priamo v praxi najviac viditeľná. Bližšie pozri: MASKALÍK, A.: Slovenský aspekt vo výstavbe dôstojníckeho zboru čs. armády v rokoch 1945–1969. Doktorandská práca. Bratislava, 2009.

⁴ Problém vzťahu Čechov a Slovákov nebol novým prvkom v spoločnom československom štáte, z kvalitatívneho hľadiska však nemal tento nastolený fenomén obdoby ani potrebnú tradíciu. Národnostný aspekt bol v prvej československej republike zúžený v podstate na nutnosť eliminovať silný nemecký prvok a tak pomer Čechov a Slovákov zostal jedným zo zásadných nedostatkov vývoja predvojnového Československa. Koncepcia jednotného „československého národa“ bola od začiatku nielen fikciou, ale ako nosná idea politiky vo všetkých oblastiach spoločenského života nebola schopná reagovať na reálne vzťahy medzi oboma národmi a to ani v situácii, kedy bolo zrejme, že práve rovnoprávne postavenie Čechov a Slovákov mohlo viesť k posilneniu spoločnej českej a slovenskej štátnosti. Ideológia a politika čechoslovakizmu s jej teóriou

citlivým problémom, ktorý musel byť pri existencii českého a slovenského národného prvku zohľadnený, alebo aspoň musel ten dojem vyvolávať. Odražom tejto skutočnosti bolo programové vyhlásenie vlády z apríla 1945, ktoré sa malo stať základným východiskom riešenia slovenskej otázky v povojnovej armáde.⁵ V konkrétnej podobe sa premietalo do úlohy zabezpečiť primerané zastúpenie Slovákov v centrálnych orgánoch vojenskej správy a to tak čo do ich počtu ako aj významu. Za východzí cieľ pomerného zastúpenia sa považoval približne 25% podiel, ktorý v podstate zodpovedal demografickým ukazovateľom národnostnej štruktúry obyvateľstva štátu.⁶ Uvedený pomer v národnostnom rozložení čs. dôstojníckeho zboru považovala slovenská politická reprezentácia za spravodlivý z hľadiska jeho hodnostného profilu i obsadenia funkcií. V priebehu mocenského zápasu, poznačenom rôznymi stranícko-politickými záujmami a stretmi, sa však realita česko-slovenských vzťahov posúvala do inej roviny, ktorá sa podstatne líšila od prijatých a ostentatívne deklarovaných zásad. Dohody medzi českou a slovenskou stranou, zabezpečujúce slovenským národným orgánom v zmienenom období pomerne značný priamy i nepriamy vplyv na výstavbu armády, sa tak postupom času ukázali byť iluzórne.⁷ Percentuálny podiel Slovákov v dôstojníckom zbore a vo velení armády sa mal pritom

jednotného „československého národa“ vytlačala slovensku národnosť z armády a mala ďalekosiahle negatívne dopady v personálnej oblasti jej dôstojníckeho a vyššieho veliteľského zboru. Politická zaslepenosť v uprednostňovaní riešenia nemeckej otázky pred slovenskou viedli napokon nielen k víťazstvu autonomistických síl na Slovensku, ale zo strany Slovákov aj k vytvoreniu istého vzájomného antagonizmu. K národnostnej štruktúre dôstojníckeho zboru čs. armády v rokoch 1918–1939 pozri: ANGER, J.: Nástin národnostní štruktúry československé armády v letech 1918–1938. (dokumentačná štúdia). Bratislava 1991; ČAPLOVIČ, M.: Postavenie a profesionálny rast slovenských dôstojníkov v československej brannej moci v rokoch 1920–1939. In: Vojenská osveta, 2006, s. 58–68; ŠTEFANSKY, V.: K niektorým problémom postavenia Slovákov v čs. armáde (1918–1939). In: Vojenská história, 1, 1997, č. 2, s. 3–17; VODÍČKA, S.: Několik poznámek k problému Slováků v důstojnickém sboru československé armády v letech 1918–1939. In: Slovensko v politickom systéme Československa. Bratislava 1992, s. 180–183.

⁵ V rámci svojej brannej politiky čs. vláda deklarovala, že bude „dbáť, aby byla zachována práva slovenského národa ... a na postupné a plánovité uskutečňování proporcionalního zastoupení Slováků v důstojnickém sboru“. NA Praha, Klement Gottwald, 100/24-56-903.

⁶ Uvedený číselný údaj nie je možné z hľadiska jeho objavenia dokumentačne podložiť, nakoľko nie je známe, v ktorej z dohôd (a či vôbec v nejakej) bol podchytený. Je však viac ako pravdepodobné, že vychádzal z ústnych dohôd, resp. bol všeobecne akceptovaný natoľko, že pre „svoju samozrejmosť“ bol pri písomnom stvrdení „opomenutý“ a pri jeho obsahovom naplňaní sa postupovalo viac-menej automaticky. Z hľadiska archívnych záznamov sa uvedené číslo (a to dokonca v slovnom spojení „podľa dohody“) po prvý krát oficiálne objavilo vo vystúpení člena predsedníctva UV KSS Ladislava Holdoša počas schôdze branneho výboru ÚV KSČ 7. januára 1947. NA Praha, Prozatímní národní zhromáždění, 05/11-40/250a-I. S uvedeným číslom operoval aj štátny tajomník MNO Ján Lichner vo svojom expozé počas zasadnutia predsedníctva SNR 24. februára 1947. SNA Bratislava, Úrad predsedníctva SNR, 5-1-48a.

⁷ Slovenská strana mala pritom v úvodnej etape mierovej výstavby čs. armády a jej veliteľského zboru vybudované pomerne slušné pozície. Okrem rozsiahlych kompetencií Slovenskej národnej rady jej vytvárala možnosti vplývať na armádne personálne otázky aj funkcia štátneho tajomníka MNO, obsadená Slovákom na základe vzájomného konsenzu o recipročnom národnostnom obsadzovaní funkcií ministrov a štátnych tajomníkov v spoločných rezortoch, t.j. národnej obrany, zahraničných vecí a zahraničného obchodu. Avšak ako priebeh udalostí ukázal, dochádzalo v národnostnej oblasti výstavby armády k rôznej interpretácii ustanovení Košického vládneho programu a to najmä zo strany Slovákov, ktorých naivnosť a politický idealizmus nemohol priiniesť nič iné než zjednotenie českej politickej scény a tým výrazné skomplikovanie možných riešení slovenskej otázky. Ako vážny nedostatok slovenských politikov sa ukázal najmä fakt, že si – podobne ako mnohokrát predtým a ešte viac krát potom – neuvedomili, do akej miery je ich predstava zlučiteľná so záujmami silnejšieho českého partnera. RYCHLIK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. Praha–Bratislava 1998, s. 14–21.

s ohľadom na „pomernosť“ s pribúdajúcimi rokmi pravidelne navyšovať paralelne s rastúcim podielom Slovákov na celkových počtoch obyvateľstva, ktorý vzrástol z 26 % v roku 1950 na 29 % v roku 1968.⁸ Z tohto pohľadu zaznamenal slovenský prvok všeobecne v čs. armáde za uvedené obdobie nesporný úspech, keď stúpil z niečo vyše 11 % v roku 1946 na rovných 20 %, čím sa aspoň čiastočne odstránila disproporcja vo vzájomnom rozdiely zo 14 % na 9 %.⁹ K podstatne odlišným výsledkom sa došlo v oblasti národnostnej výstavby vyššieho veliteľského zboru a československej generality. Predovšetkým táto vybraná skupina vysokých dôstojníkov prešla extrémnym vývojom, ktorý zväčša nerešpektoval žiadne normy, či pravidlá. Ako predstavitelia rozhodujúcej zložky čs. ozbrojených síl spadali pod zvláštny režim a bola im venovaná špeciálna pozornosť.

Z tohto hľadiska sa ako najväčší problém pri naplňaní stanovených počtov slovenskými kádrmi ukázali byť dôstojníci brannej moci niekdajšej Slovenskej republiky. Tí predstavovali jednu z najproblematickejších a v slovenskej časti dôstojníckeho zboru aj najpočetnejších skupín. Prístupy k nej osudovo ovplyvnili národnostnú výstavbu všeobecne, nakoľko otázka ich pôsobenia v armáde, funkčného zaradenia a hodnotného postupu bola priamo poznamenaná značnou nedôverou zo strany centrálnej štátnej administratívy, komunistických štruktúr a najvyšších armádnych kruhov voči ich politickej a štátnej spoľahlivosti.¹⁰ V tejto súvislosti nemožno odhadnúť mieru, v akej sa pod rezervovaný a neraz až odmietavý postoj voči nim podpísalo emotívne vnímanie krivdy za „zradu“ z marca 1939, pravdepodobne však nebolo malé.¹¹ Faktom zostáva, že vojnová minulosť

⁸ Stručné súpisu obyvateľstva z marca 1950, resp. marca 1970. In: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=5843>.

⁹ ŠTAIGL, J.: Formovanie a vývoj dôstojníckeho zboru čs. armády na Slovensku v rokoch 1945–1948, s. 66–67.

¹⁰ Situácia v slovenskej časti dôstojníckeho zboru vyvolávala u predstaviteľov centrálnej vlády vážne obavy. Námetník predsedu vlády a predsedu KSS Viliam Široký v máji 1946 skonštatoval, že „časť armády na Slovensku môže byť kedykoľvek oporou reakčného režimu“ a preto žiadal „zvláštnu očistu čsl. armády od nespôhlivých dôstojníkov, najmä od tých čo slúžili v Haššikovej armáde“. SNA Bratislava, Ustredný výbor KSS, zápis zo zasadania predsedníctva ÚV KSS z 29. mája 1946, s. 3. V správe pre prezidenta republiky „Poměry v dôstojníckem zboru na Slovensku“ z 13. decembra 1946 sa pre zmenu uvádzalo, že „stále reptání slovenských důstojníků nepramení pouze z materiálních nedostatků, ale musí být záměrně šířeno ... zejména neustále rozšiřovaná mínění, že Slováci nejsou považováni, nejsou odměňováni dostatečně za svoji činnost a zásluhy ... dostávají nízké platy ve prospěch českých gažistů, musí platit důchodovou daň, kterou za slov. státu neplatili, což je výmysl Čechů, jejich materiální situace ve srovnání s armádou Čátošovou se zhoršila, jsou na tom hůře než čeští důstojníci, v českých zemích důstojníci dostávají to či ono, co oni přý nedostávají, čeští důstojníci jim obsadí vysoká velitelská místa, systemizace je dělána jednostranně ve prospěch Čechů“. VÚA – VHA Praha, Vojenská kancelář prezidenta republiky, č. j. 256/taj.1946. V obavách ich utvrdilo aj škandalózne vyvrhnutie priateľského futbalového zápasu medzi mužstvom Slovenska a Čiech a Moravy 30. mája 1946 v Bratislave. Česká politická reprezentácia sa následne zhodla na jedinom možnom výklade tejto udalosti – „prejav oživovania ľudstva na Slovensku“. Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí. Bratislava 1999, s. 316.

¹¹ Averzia voči všetkému, čo bolo slovenské, sa premietla už počas vojny do mnohých ministerských nariadení vo veciach zaraďovania slovenských zajatcov do zahraničných jednotiek. Náčelník československej vojenskej misie v ZSSR v Moskve a akási predĺžená ruka Beneša, Heliodor Pika, túto skutočnosť jasne tlmočil veliteľovi čs. samostatnej brigády v ZSSR, L. Svobodovi, už v polovici júla 1943: „Ani čs. vláda, ani spojenecké vlády neuznávajú „slovenského štátu“ a kto uvádí štátni príslušníci slovenskou, neuznáva čs. republiku v predmníchovských hraniciach a nemôže byť prijat do československej armády. Proto ty osoby, které trvají na zapsání státního občanství slovenského, odešle zpět do zajateckého tábora. Přesvědčete se však předem, zda jde o neuvědomělost nebo o úmyslné vyzdvihování slovenského štátu“. VÚA – VHA Praha, Velitelství čs. vojenských jednotek v SSSR 1943, sign. 11-4/3. Sám Beneš sa nevyjadroval

slovenských veteránov a ich „predvídavá pohotovosť“ pri zapojení sa do protifašistickej rezistencie (ktorá de facto očistila ich meno), „iritovala“ mnohých dôstojníkov českej národnosti a prispievala tak k ich postupnej diskreditácii. Obhajoba národných záujmov síce viedla zo slovenskej strany k istej tolerancii voči „závadám“ týchto dôstojníkov, tú však české politické subjekty nijako nezdieľali. Vznik značného nepomeru medzi dôstojníkmi českej a slovenskej národnosti, ako aj nedostatočného zastúpenia Slovákov v ústredných orgánoch vojenskej správy, bol tak len logickým vyústením a s pribúdajúcimi rokmi sa len prehľboval. Prudký prepád zo 16,2 % z roku 1945 (ktoré predstavovalo maximum predfebruárového obdobia) na 6,4 v roku 1968 je toho jasným dôkazom.¹² Cieľavedomé prekonávanie tohto stavu však bolo za daných historických podmienok možné len výchovou novej generácie slovenských dôstojníkov, čo vyžadovalo nielen rad mimoriadnych opatrení, ale aj čas. V oblasti formovania vyššieho veliteľského zboru dosiahla slovenská strana len zanedbateľných výsledkov, nakoľko väčšina návrhov a odporúčaní na obsadenie najdôležitejších veliteľských a štábných funkcií a na povýšenie do vyšších dôstojníckych a generálskych hodností, bola ignorovaná. Pretrvávajúci nedostatok profesionálnych vojenských kádrov a neutíchajúce úsilie slovenských národných orgánov však nútili vládny departement k politickému pragmatizmu, ktorý v období 1945–1948 udržiaval otázku slovenských „veteránov“ pre slovenskú politickú stranu aspoň v prijateľnej rovine. Niektoré dosiahnuté výsledky napriek tomu dávali nádej, že v nástupenom trende sa bude pokračovať ďalej a podvedome pôsobili ako isté uspokojenie, resp. zmierenie sa s existujúcim stavom. Veď oproti ani nie 4 % predvojnovému stavu vzrástla početnosť dôstojníkov Slovákov v povojnovej armáde v predvečer februárového prevratu na 16,4 %, pričom zastúpenie v radoch československej generality vzrástlo z predmníchovských 0,7 na 12,7 %.¹³

Február 1948 všetko zmenil a určujúcimi sa stali ideové princípy hlásané vedením strany. Hlavnou úlohou bolo vybudovať dôstojnícky zbor oddaný diktatúre proletariátu, pričom národnostný aspekt zostal na periférii záujmu. Keďže armáda mala predstavovať jeden z kľúčových mocenských nástrojov, bolo logické, že na rozhodujúce miesta si vládna garnitúra dosadí tých, ktorí boli zárukou lojality. Odchod generálov a dôstojníkov s nevhodnou „kádrovou minulosťou“ v podobe bojovej účasti na východnom fronte na strane Osi bol teda zákonitý a neváhal pritom ignorovať odbornosť a ohroziť tým samotnú profesionálnu úroveň veliteľského zboru. Bilancia armádnych čistiek v päťdesiatych rokoch tak dopadla hrozivo, čím v roku 1955 klesol podiel generálov Slovákov na celarmádnych počtoch na 5 %. Tesne pod uvedené číslo kleslo aj zastúpenie slovenských dôstojníkov na MNO a GŠ, čím bolo zaznamenané historické minimum z hľadiska prítomnosti slovenského prvku v najvyšších orgánoch vojenskej správy.¹⁴ Bolo tomu tak hlavne preto, že v konkrétnej kádrovej práci s nimi od začiatku dochádzalo k veľkým problémom z hľadiska neujasnenosti práce s tými z nich, ktorí sa regrutovali z príslušníkov

na adresu Slovákov nijako účtivo. V decembri 1943 napr. poznamenal že „Mne nikdy nedostanete k tomu, abych uznal slovenský národ ... Nikomu nebráním, aby o sobě říkal, že je Slovák, avšak nedopustím, aby se prohlašovalo, že existuje národ slovenský“. BEER, F. a kol.: Dějinná křivka. Praha 1964, s. 27–30.

¹² A RPP MO AČR Praha, 14-15-1002. VÚA – VHA Praha, MNO/Hlavní politická správa 1968, sign. 235-33/1-1.

¹³ VÚA – VHA Praha, Osobní věstníky 1945–1947.

¹⁴ A RPP MO AČR Praha, Rozkazy prezidenta republiky ve věcech kádrových 1951–1954 a Karty vývoje obsazení funkcí ČSLA.

bývalej slovenskej armády. V tejto súvislosti bolo reálnym prejavom zámerné „regulovanie“ podielu Slovákov nielen vo veliteľskom zbore armády, ale aj v samotnom velení armády. Z dokumentov jasne vyplýva, že problematikou národnostnej otázky v armáde sa najvyššie stranické a vojenské orgány po vojne po prvýkrát komplexnejšie zaoberali až v roku 1956.¹⁵ Stanovenie prísne individuálneho prístupu v hodnotení slovenských vojakov z povolania, ktorých minulosť bola akokoľvek spojená s armádou bývalej slovenskej republiky, boli však skôr reakciou na prejavy nespokojnosti a názorov o tom, že kádrová politika v armáde je prevádzaná z pozície nacionálneho zamerania Čechov proti Slovákom, ako skutočnej snahy reálne niečo zmeniť.¹⁶ Zodpovedajúce zloženie na jednotlivých stupňoch a funkciách sa tak v dôsledku formálnosti nepodarilo dosiahnuť a nahromadené problémy nevyriešila ani regulácia výberu žiakov do vojenských škôl v prospech uchádzačov slovenskej národnosti, ktorá bola koncom 50 tých rokov stanovená na 35 % a onedlho na to až na 40 %.¹⁷

Od ziaciatku šesťdesiatych rokov bola zastúpeniu dôstojníkov Slovákov v ústredných orgánoch velenia venovaná maximálna pozornosť a to najmä v snahe kozmeticky odstrániť najviditeľnejšie anomálie v národnostnom vývoji. Výraznejšej početnej

¹⁵ „Zpráva o stavu a dalších úkolech v práci s kádry v čs. lidové armádě“ bola priamou reakciou na uznesenie Politického Byra ÚV KSČ z konca októbra 1956. K národnostnej problematike sa v nej konštatovalo, že „Nevšimavosť kádrovej správy MNO k této známe skutečnosti způsobila, že tento stav nebyl cílevědomě kádrovou politikou v armádě zlepšen. Zaměřením kádrových náborů v letech 1951–1953 k řešení tohoto problému mohlo být dosaženo zlepšení celkového složení důstojnického sboru po stránce národnostní. Správnými výběry a rozmístěním kádru mohlo být zabráněno vzniku nežádoucího národnostního složení v některých svazcích. Dále bylo možno cílevědomě prováděnou kádrovou prací zrychlit odborný a politický růst nejvyšších důstojníků slovenské národnosti tak, aby ve správném poměru k důstojníkům národnosti české byli vyzvedáni i do vyšších a nejvyšších funkcí. Bylo vážnou chybou kádrové správy ministerstva národní obrany, že otázka národnostního složení byla ponechávána, zvláště v době prudkého růstu důstojnického sboru, živelnému vývoji, takže tento nežádoucí stav zůstává v posledních pěti letech v podstatě nezměněn“. VUA – VHA Praha, MNO/Hlavní kádrová správa 1956, sign. 1713-95/10-II.

¹⁶ Politická diferenciácia medzi jednotlivými skupinami slovenských dôstojníkov, ktorá najmä po maďarských udalostiach v októbri 1956 nadobudla prísny separovaný podtext, rozdelila slovenských veteránov v podstate do dvoch základných skupín. K prvej sa radili dôstojníci, ktorí boli do slovenskej armády povolani k výkonu základnej vojenskej služby, resp. boli do nej mobilizovaní, t.j. „kteří vykonávali službu se zbraní v ruce za slovenského státu více méně dobrovolně“. U tejto skupiny nebola služba v slovenskej armáde ani účasť na východnom fronte (okrem tých, ktorí sa vážne skompromitovali) považovaná za kádrovú závalu a bola im započítavaná do „doby rozhodujúcej o nabytí nároků a vyše odpočívnych platů ve vojenském důchodovém zabezpečení“. Druhou skupinou sa mali stať príslušníci slovenskej armády, ktorí v nej slúžili z povolania ako dôstojníci, rotmajstri alebo poddôstojníci, ktorí „si vyvolili za slovenského státu službu se zbraní v ruce dobrovolně za svoje povolání“. Za kádovo nezávadných sa v tejto skupine pokladali len dôstojníci, ktorí sa svojou činnosťou v slovenskej armáde žiadnym spôsobom neskompromitovali, a ktorí „včas využili najbližší příležitosti a zapojili se do aktivního boje proti fašismu“. Nezapočítanie profesionálnej služby v slovenskej armáde sa im však kompenzovalo trojnásobným započítaním doby strávenej v jednotkách bojujúcich proti fašizmu. Individuálny prístup v hodnotení slovenských dôstojníkov sa mal dodržiavať aj pri posudzovaní skutočností, ako sa zapojili do boja proti fašizmu po boku sovietskej armády. Doraz bol pritom kladený na rozlišovanie hlavne v tých prípadoch, kde sa dôstojníci vzdávali sovietskym vojenským, resp. partizánskym jednotkám z vlastnej vôle, teda nezištne a kde vypočítavo, vidiac v tom „pro sebe nejvýhodnější východisko především v období vítězných ofensív Sovětské armády“. VUA – VHA Praha, f. MNO/Hlavní kádrová správa 1957, sign. 396-12/1-9.

¹⁷ Navyšovanie náborových čísel v prospech Slovákov znamenalo prakticky len formálny krok. Ak totiž vezmeme do úvahy, že z celkového počtu smerných čísel bolo pre teritorium samotného Slovenska vyhradených len 34,6 %, nebolo prakticky možné stanovené čísla vôbec naplniť. VUA – VHA Praha, f. MNO/Kádrová správa 1960, sign. 12/4-10.

naplnenosti sa im však nepodarilo naplniť napriek tomu, že boli Slováci mierne zvýhodňovaní vo vyzdvihovaní do funkcií i hodností. Trvalý nedostatok odborne pripravených vyšších a stredných dôstojníckych kádrov, ktorých úbytok pokračoval v nezmenšenej miere, tak postupne viedol k deformáciám z hľadiska prirodzeného hodnotného rastu a dostatočného oprávnenia zastávať zverenú funkciu. Situácia tak bola narychlo kompenzovaná prítomnosťou Slovákov v radoch generality, kde bol ich počet z roka na rok umelo navyšovaný. Ak sa ešte v roku 1958 podieľali na jej počtoch 10 %, potom do roku 1969 tento počet vzrástol na 29 a krátko na to až na 32 %. V porovnaní s rokom 1946 šlo o viac ako 24, resp. 27 % nárast. Podiel slovenských dôstojníkov pri menovaní do generálskych hodností stúpol v zmienenom období z 12 % na 29 %.¹⁸ Z hľadiska progresívneho vývoja slovenského zastúpenia v najvyšších hodnostiach podľa jednotlivých období sa k najpozitívnejším výsledkom dopracovalo v úvodnom a záverečnom období, kedy bola tzv. slovenská otázka pochopiteľne najviac aktuálnou. V oblasti menovaní do vybraných hodností vzrástol priemerný podiel Slovákov pri menovaní do generálskej hodnosti z 15 % na 34 %, resp. zo 7 % na 38 % z hľadiska povýšenia v nej. Posledne uvedené číslo pritom do januára 1970 narástlo až na rekordných 54,5 %. Z hľadiska rozhodujúcich funkcií a najvýznamnejších stupňov velenia zaznamenal slovenský prvok len na MNO nárast z 9,7 % v júni 1945 na 40 % v januári 1970.¹⁹

Zdanlivo pozitívny výsledok však možno považovať za výslednicu mimoriadnych v podstate núdzových opatrení, ktoré muselo velenie československej armády prijať potom čo v tzv. prechodnom období a období tzv. urýchlenej výstavby dôstojníckeho zboru, ponechalo otázku národnostnej výstavby živelnému vývoju. Prakticky až do zriadenia kádrových orgánov koncom štyridsiatych rokov bola personálna práca s dôstojníckym zborom úplne roztrieštená, neexistovalo žiadne centrum, odkiaľ by bol tak dôležitý úsek života armády riadený. V dôsledku toho absentovala plánovitosť a perspektívnosť. Tie sa však vcelku „úspešne presadili“ aj potom, keď požiadavka komplexného rozboru národnostnej problematiky bola vytyčovaná len v dielčích hľadiskách a bolo na ňu poukazované len mechanicky a formálne. Nedostatočné zastúpenie Slovákov bolo pravidelne odôvodňované malým záujmom o povolanie dôstojníka v dôsledku služby mimo Slovensko, bez ohľadu na skutočnosť, že neperspektívnosť služby z hľadiska vojenskej kariéry slovenských dôstojníkov odrádzala ako prvá. Pod tlakom času bolo teda kvantitatívne a kvalitatívne zlepšovanie národnostnej skladby vyššieho veliteľského zboru prakticky nereálne a zúfalá situácia vo funkciách s vyššou veliteľskou právomocou a v centrálnych vojenských orgánoch bola po celé obdobie zákonitá. Nekoncepcnosť personálnej politiky nedávala veľa príležitostí tento stav akokoľvek zmeniť a tak dochádza k viacerým ďalším deformáciám, z ktorých najzávažnejšími sa ukázal byť prestárly, kvalitatívne slabý veliteľský zbor a bezperspektívnosť v dopĺňovaní, umocnená rastúcou odchodovosťou mladých talentovaných kádrov. Narušenie systému povyšovania a ustanovovania dôstojníkov viedlo pre zmenu k vzniku abnormálnej situácie v hodnotnom zložení a často neúnosnému pohybu vo funkciách, ktorých odrazom bola nielen nemožnosť dodržať predpísanú dobu pre povýšenie, ale hlavne zníženie vážnosti vyšších hodností, tých generálskych

¹⁸ A ŘPP MO AČR Praha, Rozkazy prezidenta republiky ve věcech kádrových 1958–1969.

¹⁹ A ŘPP MO AČR Praha, Karty vývoje obsazení funkcí ČSLA.

nevynímajúc.²⁰ Nedostatočné materiálne a sociálne zabezpečenie a dlhotrvajúca neistota, vyvolávaná permanentnými reorganizáciami a redislokáciami s meniacimi sa plánovanými počtami, predstavovali ďalší z postupne sa nabaľujúcich problémov.

V súvislosti s uvoľnením pomerov v armáde v roku 1968 došlo po prvýkrát od predfebruárového obdobia k otvorenému poukazovaniu na existujúcu situáciu v národnostnom zložení vyššieho veliteľského zboru a k nahromadeným problémom národnostnej výstavby dôstojníckeho zboru. Vytvorený priestor dal z tohto pohľadu možnosť na kritické zhodnotenie predchádzajúceho obdobia, v ktorom nechýbali ani závery o vedomej diskriminácii Slovákov.²¹ Pri tvorbe Akčného programu ČSLA a následne aj nového modelu národnostnej štruktúry vojakov z povolania sa tak našla nečakaná politická vôľa na konštruktívny dialóg a sebareflexiu, ktorá viedla nielen k pomenovaniu všetkých päťčivých problémov, ale aj k naznačeniu možných východísk. Neváhalo sa pritom zísť až tak ďaleko, aby sa plánovalo na rozhodujúcich funkciách paritné zloženie, v zložení jednotlivých ministerských zložiek a správ, veliteľstvách a štáboch vojsk, na pedagogických a výchovných funkciách zloženie pomerne a v niektorých špecifických prípadoch aj dokonca národné.²² Ústredným leitmotívom nových prístupov k riešeniu národnostnej otázky v dôstojníckom zbore sa stalo bazírovanie na jej sociálnych aspektoch a zvýšenie počtu plánovaných funkčných miest na Slovensku. Nárast 39 % z počtu Slovákov slúžiacich v roku 1956 v útvaroch dislokovaných na území Slovenska na 63 % v roku 1969 bol priamou reakciou. Avšak hoci nastolený trend mal vzostupnú tendenciu a do roku 1972 vzrástol až na 75 %, stavu z predfebruárového obdobia (84 %) už nedosiahol.²³ Ako jedno z ďalších kľúčových opatrení, ktorým malo byť v armáde zaistené trvalé sledovanie a riešenie vývoja národnostnej otázky, bola doporučovaná možnosť vytvorenia odborného kolektívneho orgánu v rámci MNO na úrovni a s právomocou, akú predstavovali iné jeho

²⁰ MASKALÍK, A.: Slovenský aspekt vo výstavbe dôstojníckeho zboru čs. armády v rokoch 1945–1969, s. 86–100, 131–145.

²¹ V dôvodovej správe Vojenskej rady ministra z marca 1969 sa napr. hneď v úvode konštatovalo: „Usporiadání vztahů Čechů a Slováků, které je uskutečněno zákonem o československé federaci, umožňuje řešit soužití mezi našimi národy na demokratickém a rovnoprávném základě i odstranit napětí a nedorozumění, které v jejich společném životě oslabovaly pevnost a jednotu československého státu ... Československá federace vytváří potřebný prostor jak pro důslednou národní samosprávu, tak i pro společná a oběma národy prospěšná řešení celostátních a celoarmádních problémů ... V novém státoprávním uspořádání musí proto ČSLA lépe než dosud zabezpečit takové národnostní složení velitelského sboru, které by plně vyjadřovalo právo i odpovědnost obou národů za tvorbu a realizaci všech opatření spojených se zajištěním spolehlivé obrany státu. To vyžaduje dosáhnout takového zastoupení vojáků z povolání obou národností na všech stupních velení a řízení a v celé armádě, kterým bude zabezpečeno, že nedojde k majorizaci oprávněných potřeb a zájmů jednoho či druhého národa“. VÚA – VHA Praha, MNO/Sekretariát ministra 1969, sign. 37-24/4/1-16.

²² „Model národnostní struktury velitelského sboru“, schválený na prelome marca a apríla 1969, bol prvou vedeckou štúdiou svojho druhu, ktorá bola v československej ľudovej armáde k riešeniu jej národnostnej skladby spracovaná. Samotný model sa pritom vzťahoval len na český a slovenský prvok, absolútne neriešil zastúpenie ukrajinských, maďarských, nemeckých a poľských národnostných skupín na jednotlivých stupňoch velenia a riadenia. V duchu ústavného zákona o postavení národností v ČSSR sa však neobmedzovalo ich právo na zaradenie vo funkciách zodpovedajúcich ich všestrannej príprave a schopnostiam. Taktiež to nevylučovalo možnosť, aby vojaci iných národností, nemohli konať vojenskú službu v ktorejkoľvek časti republiky. VÚA – VHA Praha, MNO/Sekretariát ministra 1969, sign. 37-24/4/1-16.

²³ Prítomnosť dôstojníkov Slovákov slúžiacich na území Slovenska bola dominantná práve v obdobiach do februára 1948, resp. po januári 1969, t.j. v čase, kedy slovenské územie malo charakter relatívne samostatného teritoriálno-organizačného vojenského celku – nech už to bola Vojenská oblasť 4, alebo Východný Vojenský okruh. VÚA – VHA Praha, MNO/Sekretariát ministra 1969, sign. 91-10/3-2.

riadiace odborné a politické zložky. Malo ísť o stály orgán s pevnou štruktúrou, kádrovým obsadením i potrebnou právomocou, schopný nielen zodpovedne posudzovať dopad všetkých opatrení z hľadiska národnostnej politiky, ale aj iniciatívne prichádzať s požiadavkami a námetmi na riešenie najrôznejších otázok vyvstávajúcich v okruhu ním sledovanej problematiky. Z hľadiska možných posunov vo vývoji samotnej otázky boli avizované, resp. naznačené aj viaceré ďalšie prevratné zmeny.²⁴ I keď k ani jednej z nich už nakoniec nedošlo a v kontexte následnej spoločenskej klímy ani nemohlo dôjsť, federatívne štátoprávne usporiadanie nového Československa znamenalo zásadný kvalitatívny posun vo všetkých smeroch ďalšej národnostnej výstavby zboru vojakov z povolania. Ten sa stal od tohto momentu predovšetkým v prijímacom, povyšovacom a ustanovovacom procese slovenských dôstojníkov, napriek viacerým normalizačným „regresom“ v kádrovej výstavbe československej armády, samozrejmosťou.²⁵

Reflections on Ethnic Relations in the Formation of the Higher Officers Corps in the Czechoslovak Army between 1945 and 1969

Alex Maskalík

The ethnic or national aspect of the creation of this officer corps represents one of the most controversial and at the same time least understood aspects of personnel policy in the Czechoslovak Army after the Second World War. The development of the Slovak element within the upper ranks of the officers corps is analyzed as an issue that is been largely ignored by military history experts.

²⁴ Zvažovala sa alternatíva obnovenia funkcie štátneho tajomníka na MNO, predpokladalo sa aj zriadenie branneho a bezpečnostného výboru, či Vojenskej kancelárie pri SNR. VÚA – VHA Praha, MNO/Hlavní politická správa 1968, sign. 235-33/1.

²⁵ V tomto smere je azda najvýpovednejším fakt, že až do konca roka 1989 zastávali funkciu ministra národnej obrany Slováci (ktorým bola udelená najvyššia vojenská hodnosť armádných generálov) – Martin Dzúr a Milan Václavík. Prítomnosť Slovákov v radoch československej generality sa pohybovala na úrovni 30 %, Slovákom bola tiež vyhradená tretina miest určených pre povýšenie do vyšších a najvyšších hodností.

ROK 1989 NA DOHLED

Eds.: Robert Kvaček, Vladimír Goněc

Předkládaná kolektivní monografie byla připravena pod koordinací Česko-slovenské komise historiků, na základě veřejné obhajoby – konfrontace spoluautorů při příležitosti stejnojmenné konference, kterou uspořádaly 21. srpna 2009 v Liberci Katedra historie Fakulty přírodovědně humanitní a pedagogické TU v Liberci, Ústav politických věd SAV, za podpory Vzdělávací nadace Jana Husa.

ÚVODEM

Vlastně jsme asi do názvu a tím i do tématu letošního libereckého semináře vložili jistou nadsázku. Listopad 1989 nemusel být tak blízko, jak se nám dnes zdá, a nemusel být vůbec v listopadu 1989. Nic v dějinách – kromě fyzického konce – není předurčeno, srážejí se v nich tendence vytvářené a naplňované někdy přemnoha, někdy ojedinělými faktory, prosazená realita má ale vždy své nutkavé příčiny. V nemalé části historické literatury zahraniční a samozřejmě také ruské – o té zatím poměrně málo víme, protože naše knihovny příliš nezajímá – se prosazuje názor, že pád Sovětského svazu a tím i jeho bloku mohl být ještě po určitou dobu oddálen. Ne zadržen, ne odvrácen, ale odložen.

Pro sovětský blok a jeho satelitní státní členy bylo vždy hlavní, jak vypadá centrum, vnitřně i mezinárodně. Naplno se to potvrzovalo i za ojedinělých, ale jedinečných revolt, „jich dělo“ zastavovala sovětská děla a tanky. Změna přišla s rozmetáním zchřadlého ořechového politbyra Gorbačovem a jeho glasností a perestrojkou. Zrodila téměř celosvětovou gorbymánii, také jsme ji načas podléhali. Ještě jako by byly znát její stopy zabraňující podívat se důsledně na soumrak sovětského impéria. Jistě je to i proto, že jeho konec byl tak rychlý a tak úplný, že nemá jako neválečný výsledek v dějinách obdobu. Připomínaná zahraniční literatura se shoduje, že ho urychlil právě Gorbačov, ač jeho politika měla vlastně Sovětský svaz a jeho satelitní okruh převést do nového a úspěšného existenčního údobí. Bez ní, tedy „postaru“, bez Gorbačovovy perestrojkové halasnosti mohl prý Sovětský svaz vydržet déle, i když už ne trvale. Zabraňovala tomu hospodářská vyčerpanost, a nejen ona.

Berme tuto tezi i jako výzvu k důkladnému poznávání posledních let Sovětského svazu – tématické tabuizování – k němuž přispívá i tlak české publicistiky považující jakoukoli ruskou tematiku za pocházející od ďábla – je tedy neužitečné, byť zčásti pochopitelné, ale už neudržitelné. Moskevské ořesy a nejistoty vyvolávaly ořesy v podřízených státech a nejistoty jejich stranicko-vládních špiček. Působily zpětně na moskevské centrum a na celou, postupně rozklížovanou říši. Jaký div, že mezinárodní oddělení ústředního výboru KSSS bilo na poplach. Za nejdůležitější považovalo v dokumentu z února 1989 právě vztahy se socialistickými zeměmi – od nich se mělo odvíjet světové postavení Sovětského svazu. Byla jim ale – podle přiznání v dokumentu upřena legitimita a také hospodářské souručenství se neprohlubovalo, proto se tyto státy ocitly „v silném magnetickém poli západoevropského hospodářského růstu a sociálního blahobytu“. Dokument reálně konstatoval, že společnosti v těchto státech a zvláště jejich mládež „odmítají existující politické instituce a ideologii“. Na sovětském ministerstvu zahraničí smýšleli obdobně, určující pro ně bylo udržet země Varšavské smlouvy „na socialistické cestě“. Doufali, že do případných krizí v nich Západ nezasáhne, „zvláště ne vojensky“. Glasnost měla odstraňovat „hořkost ve vztazích“, i ty a zvláště ty, které vytvářela dřívější sovětská politika.

Bez svého mocenského bloku, nebo s jeho povážlivými roztrhlinami, Sovětský svaz nejen přestával být supervelmocí, ale téměř přestával být Sovětským svazem – takovou sounáležitost se svým impériem si od konce čtyřicátých let vybudoval. Ovlivňovaný a ovlivňující vývoj v komunistických evropských zemích je proto problémovou

nabídkou i pro odbornou pozornost našeho semináře. Zvláštní zájem přitom samozřejmě patří Československu. Zaslouží pohled do obou jeho národních společností, které posrpnové dvacetiletí prožívaly stejně i rozdílně a podle toho vzhlížely k politickému obzoru. Potřebuje také srovnávání s vývojem v jiných komunistických státech, aspoň od poloviny osmdesátých let, nebo, a lépe, ještě v čase dřívějším. Zdá se mi, že historický průzkum předlistopadových společností, české určitě, je zatím poněkud zatěžován předem hotovými tezemi a směřován jen do určitých zón. Zšedlý obraz se jistě nerozsvítí barvami, nejsou pro to důvody, ale bez jistých dalších odstínů také nebude. Pak také pochopíme motivy nedočkavosti, s níž různé vrstvy pozorovaly politický obzor a doufaly, že vývratná i nově formující společenská změna je už vlastně na dohled.

Robert Kvaček

POLITICKÉ ZMĚNY VE VÝCHODNÍ EVROPĚ PŘED 17. LISTOPADEM A JEJICH OHLAS V ČESKOSLOVENSKU

Jan Rychlík

Úvod

V polovině roku 1988 ještě nic nenasvědčovalo tomu, že by se měl komunistický režim ve východní Evropě v dohledné době zhroutit. V SSSR sice již třetím rokem probíhala přestavba, se kterou řada lidí ve východní Evropě spojovala naděje na demokratizaci existujícího komunistického systému, sovětský blok a socialistický systém¹ se však zdály pevné a neotřesitelné. Na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy (PPV VS), které proběhlo 16. července 1988 ve Varšavě, hovořil sovětský vůdce Michail Sergejevič Gorbačov o potřebě hospodářských a politických reforem znamenajících novou dynamiku socialismu, který právě nyní vychází z přestavby velmi posílen.² Ve skutečnosti v té době již probíhaly v samotném SSSR významné procesy spočívající v postupné erozi socialistického systému a totéž platilo i o Polsku a Maďarsku. Představitelé konservativních komunistických režimů v NDR (Erich Honecker), Bulharsku (Todor Živkov), Rumunsku (Nicolae Ceaușescu) a Československu (Miloš Jakeš) si tuto skutečnost nepochybně podvědomě uvědomovali a je proto charakteristické, že ve svých projevech nebyli zdaleka tak optimističtí, jako Gorbačov.³

Československo, které se nachází na exponovaném místě ve střední Evropě, samozřejmě nemohlo zcela ignorovat změny, ke kterým docházelo v jeho bezprostředním sousedství. Následující studie se pokouší zmapovat reakci Jakešova vedení na proces změn, který od konce roku 1988 a během roku 1989 probíhal především v ostatních socialistických státech. Důraz je kladen přitom především na politické změny v Polsku a Maďarsku a na masový exodus východních Němců z NDR na podzim 1989. Studie se opírá především o doposud neutříděné materiály z Archivu ministerstva zahraničních věcí

¹ Pojem „socialismus“ a „socialistický systém“ je převzat z dobové komunistické terminologie a používáme jej jako technický termín. Ponecháváme proto stranou často diskutovanou otázku, zda systém existující tehdy v SSSR a ostatních státech východní Evropy byl skutečně socialistickým. V této studii je tedy pojem „socialistický stát“ a „socialistický režim“ používán jako synonymum k pojmu „komunistický stát“ a „komunistický režim“, což jsou termíny používané v té době běžně západní politikou i odtud převzaté po roce 1989 i u nás.

² DUDEK, A.: Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w swietle dokumentów. Tom I. Lipiec 1986 – maj 1989. Warszawa 2009, dok. 28, s. 269–278.

³ Tamtéž, s. 282–290.

ČR (AMZV⁴), o materiály z někdejšího archivu ÚV KSČ tvořícího dnes součást Národního archivu (NA ČR) a o dokumenty vydané v zahraničí. Autor si je vědom, že tato archivní základna není zdaleka vyčerpávající a nemůže tedy poskytnout o celé problematice úplný obraz.

Vztahy mezi zeměmi sovětského bloku v osmdesátých letech

Vztahy mezi socialistickými státy se oficiálně řídily zásadou tzv. proletářského či později socialistického internacionalismu. Oba pojmy vyžadují bližší objasnění: podle marxistické teorie mají příslušníci dělnické třídy (tj. proletariát) jako celek společný zájem v podobě boje proti kapitalismu za nastolení socialismu, a to bez ohledu na svou národnostní nebo státní příslušnost. Mezi příslušníky dělnické třídy různých národů tedy neexistují, pokud jde o jejich zájmy, zásadní rozdíly, a proto dělníci různých národů mají k sobě vždy blíže, než ke kapitalistům (buržoazii) svého vlastního národa. Tento princip je označován jako proletářský internacionalismus.⁵ V socialistických státech je proletářský internacionalismus uplatňován jako základní princip vztahů mezi národy, a to jak uvnitř jednoho státu, tak i v rámci vztahů mezi státy. Mezi socialistickými státy a národy, u kterých už zvítězil socialismus, proto neexistují národnostní rozpory – alespoň v čistě teoretické rovině – ani jiné zásadní rozpory. Princip, kterým se socialistické státy řídí ve vzájemných vztazích i ve vztahu k ostatním státům se nazývá socialistický internacionalismus.⁶

Nemělo by smyslu vyvracet výše uvedené poučky, jejichž nesprávnost a nesmyslnost prokázal dostatečně právě vývoj na přelomu osmdesátých a devadesátých let.⁷ Důležité ale je, jak se tyto poučky uplatňovaly v praxi. Čistě teoretický princip socialistického internacionalismu v mezinárodních vztazích znamenal, že socialistické státy mezi sebou konzultovaly zahraničně politické problémy ve vztahu ke kapitalistickým státům a po dosažení společného stanoviska vystupovaly jednotně. Tento postup byl označován jako „koordinovaná zahraniční politika.“ Možné rozpory mezi socialistickými státy měly být řešeny bilaterálním jednáním za zprostředkování nezáúčastněných socialistických států. V praxi ovšem věc vypadala zcela jinak: SSSR jednoduše nadiktoval svou zahraniční politiku satelitním státům, které ji potom musely podporovat a pokud jde o vzájemné

⁴ Materiály v AMZV ČR jsou v současnosti běžně přístupné pouze pro období do roku 1979 včetně. Laskavostí ředitele archivu mně byly nicméně ke studiu zpřístupněny také neutriděné materiály z období 1980–1989. Tyto archiválie jsou zatím uloženy v nečíslovaných krabicích. Číslo kartónů, která se zde vyskytují v poznámkovém aparátu, jsou pouze prozatímní a po uspořádání fondu budou zřejmě změněna.

⁵ Malá československá encyklopedie. Díl V., Praha 1987, s. 115–116.

⁶ Tamtéž, s. 728. Srv. FEDOSEJEV, P. N. a kol.: Vedecký komunismus. Bratislava 1975, s. 376, KONSTANTINOV, F. V.: Základy marxisticko-leninské filozofie. Bratislava 1975, s. 323.

⁷ Rozpory mezi státy střední a východní Evropy, způsobené především existencí národnostních menšin v období socialismu samozřejmě nezmizely, ale byly pouze dočasně utlumeny, aby právě v závěru osmdesátých let vystoupily s novou intenzitou. Samotná myšlenka, že dělníci různých národů k sobě mají blíže, než k vlastní národní buržoazii, neboť mají společný sociální zájem, je rovněž problematická, jak ukazuje každodenní praxe (včetně praxe za socialismu). Není žádným tajemstvím, že jsou to právě odbory, které se zpravidla brání přílivu zahraničních pracovníků, kterými se domácí dělnictvo cítí ohroženo. Mezinárodní spolupráce a solidarita byla vždy spíše záležitostí podnikatelů (tedy kapitalistů), než dělníků. Z tohoto hlediska by se dalo hovořit spíše o „proletářském nacionalismu“ a „buržoazním internacionalismu“.

spory mezi socialistickými státy, vystupovala Moskva jako arbitr. Na druhé straně nelze nevidět, že jednotlivé satelity se ucházely o pomoc Moskvy, pokud se dostaly do mezinárodních těžkostí, a třeba přiznat, že Moskva (a na její pokyn i další socialistické země) často takovouto diplomatickou pomoc poskytovala. Pokud jde o vzájemné konzultace, měly ve skutečnosti jen formální charakter. O zásadních opatřeních SSSR nejen rozhodoval zcela sám, ale často o nich ani předem neinformoval své spojence. Tak např. o sovětské invazi do Afghánistánu v roce 1979 se představitelé ostatních socialistických států dozvěděli teprve dodatečně.⁸

Princip jednoty socialistických zemí ovšem platil jen v tom potud, pokud si jej SSSR dokázal vynutit, anebo pokud byl některý satelitní režim natolik slabý, že jej sám potřeboval. Udržování jednotlivých socialistických států v područí Moskvy záleželo vždy na konkrétním rozložení politických sil. Např. Jugoslávie se z tohoto područí vymanila úspěšně již v roce 1948 a rovněž Rumunsko za diktatury Nicolae Ceaușesca si postupně vymohlo určitou svobodu v zahraniční politice,⁹ byť bylo (na rozdíl od Jugoslávie) členem Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Jak je možné, že Moskva toto chování Rumunska tolerovala, není zcela objasněno. Jinak totiž ve vztazích mezi socialistickými státy, resp. spíše ve vztahu SSSR, k nim platil princip známý jako „Brežněvova doktrína“, nebo též „doktrína omezené suverenity“, která byla zformována v souvislosti s invazí vojsk Varšavského paktu (s výjimkou Rumunska) do Československa. Podle této doktríny pokud byl v některém ze socialistických států ohrožen socialismus, měly ostatní socialistické státy (čti: SSSR) nejen právo, ale i povinnost intervenovat na jeho záchranu všemi prostředky, včetně vojenských. Uvedená doktrína sice omezovala možnosti jednotlivých komunistických režimů samostatně rozhodovat, současně jim ale poskytovala solidní zajištění jejich existence.

Výzkumy v ruských archívech, prováděné v posledních letech především polskými historiky, nicméně ukazují, že už od počátku osmdesátých let začíná postupně SSSR opouštět Brežněvovu doktrínu a nahrazovat ji novým přístupem, který historik Lukasz Kamiński nazval „doktrínou Andropova“.¹⁰ Jejím základem bylo poznání, že SSSR nemá dostatek sil, aby se mohl angažovat všude. Jurij Andropov, který stanul v roce 1982 v čele KSSS, vycházel ze zásady, že obrana komunistických režimů sovětského typu v ostatních socialistických státech za každou cenu není v nových podmínkách už možná, a z hlediska priorit SSSR není ani potřebná a účelná. S ohledem na své omezené zdroje se proto SSSR musí nejprve postarat sám o sebe a chránit socialismus především doma. Teprve potom se může zabývat svými satelity.

⁸ DUDEK, A.: c. d., dok. 28, s. 278.

⁹ Jak konstatovalo opakovaně československé velvyslanectví v Bukurešti, Rumunsko se nepodílelo na „koordinované politice“ socialistických států. Tak např. Rumunsko v roce 1967 odmítlo přerušit diplomatické styky s Izraelem a naopak navázalo styky se Spolkovou republikou Německo, a to bez ohledu na to, že se na „konzultacích“ socialistické státy dohodly, že tak žádný z nich neučiní, dokud Západ neuzná NDR. Viz AMZV, f. teritoriální odbory–tajné spisy (TO-T). 1980–89, Rumunsko, k. 9, č. 01086/87. Rumunsko se rovněž nezáúčastňovalo společných cvičení Varšavské smlouvy (vyjma štábních) a nepovolovalo ani tranzit vojsk této smlouvy přes své území – viz AMZV, f. TO-T 1980–89, Rumunsko, k. 6, č. 01179/87.

¹⁰ Referát Lukasz Kaminského na mezinárodním semináři Ústavu pamati národa v Polském institutu v Bratislavě 25. 6. 2009 při příležitosti dvacátého výročí prvních částečně svobodných voleb v Polsku.

Relativně mladý Gorbačov, který se dostal do čela KSSS v roce 1985, byl člo-
věkem Andropova, a sdílel mnoho jeho názorů. Pro Gorbačova bylo klíčovou otázkou
dosažení dohody s USA, která by umožnila Sovětskému svazu omezit výdaje na zbrojení
a soustředit se na hospodářské a politické reformy doma. V listopadu 1985 se Gorbačov
v Ženevě sešel s prezidentem USA Ronaldem Reaganem a zahájil s ním jednání o odzbro-
jení, známé později jako nulová varianta. Krátce poté, na XXVII. sjezdu KSSS v únoru
1986, vystoupil se zásadním projevem o potřebě hlubokých reforem, což byl oficiální
počátek přestavby. Situace v ostatních socialistických státech naproti tomu nyní nepatřila
mezi priority. Proto dal Gorbačov brzy po svém nástupu představitelům satelitních států
na vědomí, že v budoucnu nehodlá zasahovat do jejich vnitřních záležitostí a že i vztahy
mezi těmito státy a Moskvou i mezi sebou navzájem budou postaveny na nové zákla-
dy. Obojí ovšem také znamenalo, že v případě vnitropolitických potíží nemohou výcho-
dovropští spojenci spoléhat na zásah Moskvy, ale musejí krizi vyřešit sami. Pokud jde
o dohodu s USA, bylo jí dosaženo ve Washingtonu 17. prosince 1987 podpisem smlou-
vy o stažení sovětských a amerických raket středního doletu. Když byl na počátku roku
1989 byl Reagan vystřídán Georgem Bushem starším, rozhovory pokračovaly a nakonec
koncem roku (2.–3. prosince) vyústily v dohodu na Maltě, která znamenala ukončení stu-
dené války. Ve vnitřní politice naproti tomu Gorbačov zdaleka nebyl tak úspěšný. Na
jedné straně politika „glasnosti“ (otevřenosti) znamenala na sovětské poměry nevídanou
míru vnitřního uvolnění. 26. března 1989 se uskutečnily volby do nově ustaveného Sjezdu
(kongresu) lidových poslanců, přičemž poprvé v sovětských dějinách měli voliči skutečně
možnost vybírat si z více kandidátů. Současně ale rostly hospodářské potíže a objevily
se hluboké národnostní rozpory mezi jednotlivými národy. Odstředivé tendence se pro-
jevily především v Pobaltí. 18. května 1989 nejvyšší sovět Litevské svazové republiky
vyhlásil svrchovanost republiky jako první krok k budoucí samostatnosti a 28. července
jej následoval nejvyšší sovět Lotyšska.¹¹ Aktivizovaly se také síly usilující o nezávislost
Ukrajiny.¹² Gorbačov měl náhle mnoho problémů doma a tím méně se proto mohl starat
o situaci ve východní Evropě.

Zásady Gorbačevovy přestavby a jeho „nová politika“ ve vztazích k ostat-
ním socialistickým zemím se nesetkaly ve všech socialistických státech s pochopením.
V Polsku a Maďarsku, kde se tamní komunistické vlády samy pokoušely o hospodářské
a politické reformy, a kde navíc z historických důvodů bylo Rusko (a tudíž i SSSR jako
jeho nástupce) chápáno jako národní nepřítel, byla nová politika přijata v zásadě kladně.
V ostatních státech ale panovaly značné obavy z možné krize či dokonce kolapsu celé-
ho socialistického systému. V Rumunsku Nicolae Ceaușescu jakékoliv reformy odmítl.
Během své návštěvy v Jugoslávii ve dnech 12.–14. listopadu 1987 na dotaz, jak se staví
k ideám přestavby, odpověděl, že reformy zaváděné nyní v některých socialistických stá-
tech provedlo Rumunsko už dávno (sic!) a kromě toho je zavádění či nezavádění reforem
vnitřní záležitostí každé země.¹³ Ceaușescu také v následujících dvou letech ještě zos-
třil svůj už dost tak represivní režim. Ještě více se vystupňoval rumunský nacionalismus a se
zvýšenou intenzitou začala být potlačována práva maďarské menšiny v Sedmihradsku.

¹¹ VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku
1944–1989 [dále jen: Východ] Praha 2000, s. 818.

¹² HRYCAK, J.: Historia Ukrainy 1772–1999. Lublin 2000, s. 312–315.

¹³ AMZV, f. TO-T, Rumunsko, 1980–89, k. 6, č. 01-620/87.

Podobně Erich Honecker, šéf východoněmeckých komunistů (Jednotné socialistické stra-
ny Německa – *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) odmítal jakékoliv refor-
my. Na počátku roku 1989 dokonce vystoupil s heslem „německé cesty k socialismu“,
čímž dal najevo, že NDR nehodlá kopírovat sovětský vzor.¹⁴ Režim Todora Živkova se
naproti tomu k přestavbě slovně přihlásil. V letech 1987–1989 byly provedeny některé
dílčí a nepodstatné hospodářské reformy spočívající ve zvýšení ekonomické samostatnosti
podniků, uvolnění soukromého podnikání v oblasti služeb, zmírnění cenzury a částečného
usnadnění cestování občanů do zahraničí (na Západ). Na druhé straně Živkovův režim
začal ostře vystupovat proti turecké menšině. Přesto nová situace umožnila v letech 1988–
1989 vznik prvních opozičních (disidentských) skupin, jako bylo Nezávislé sdružení na
ochranu lidských práv v Bulharsku, Nezávislý odborový svaz „Podkrepa“ (podpora),
Klub na podporu glasnosti a přestavby v Bulharsku, Výbor pro ekologickou obranu města
Ruse.¹⁵ Bráno jako celek zůstal režim nedotčen.

Husákovo stranické vedení si bylo vědomo, že se dostalo k moci jen díky sovětské
invazi a že bez sovětské podpory má jen malou šanci na přežití. Na tom se nic nezměnilo
ani poté, co na podzim 1987 vystřídal v čele KSČ Gustáva Husáka Miloš Jakeš. Sovět-
ská přestavba rozhodně nebyla Jakešovi vhod. Tradice a zažitý zvyk následovat ve všem
Moskvu nicméně nedovolovaly československému vedení přestavbu odmítnout. Vedení
KSČ proto zvolilo bulharský model. Slovně se k reformám přihlásilo, dbalo však na to,
aby se tyto reformy pokud možno omezily jen na ekonomickou oblast. V žádném případě
neměla přestavba znamenat návrat k reformnímu hnutí z let 1968–1969 a především pře-
hodnocení vztahu k sovětské invazi. Na již zmíněném zasedání PPV VS ve Varšavě v létě
1988 pokládal Miloš Jakeš za nutné znovu odsoudit rok 1968 a pokusy o porovnávání
přestavby s československými reformami z doby před dvaceti lety. Varoval také před osla-
bováním spolupráce mezi socialistickými státy.¹⁶

Nezodpovězenou otázkou zůstává, do jaké míry bralo československé vedení (ale
také vedení ostatních socialistických států) Gorbačovovo upozornění o nástupu „nových
vztahů“ vážně. Není především jasné, jak Gorbačov svá slova formuloval. Z toho, co se
odehrávalo v letech 1988–89 je zřejmé, že přes uvedené upozornění se východoevropští
vládci pokoušeli získat sovětskou podporu, z čehož by se dalo usuzovat, že Gorbačova
slova zcela vážně nebrali. Na druhé straně československé vedení mělo nejpозději v roce
1988 dostatečné signály o tom, že SSSR skutečně mení svou politiku k ostatním soci-
alistickým státům. Tak např. zpráva československého velvyslance v Moskvě Jindřicha
Řehořka z 27. dubna 1988 komentující dohodu o stažení sovětských vojsk z Afghánistá-
nu konstatuje, že SSSR rezignoval v této zemi na udržení socialismu a jde mu o to, aby
nový režim nebyl vysloveně protisovětský.¹⁷ Od roku 1988 sílilo opoziční hnutí v Polsku
a Maďarsku, přičemž tato opozice kritizovala mimo jiné účast polské a maďarské armády

¹⁴ Východ, s. 710.

¹⁵ KALINOVA, I. – BAEVA, I.: Bălgarskita prechodi 1939–2002. Sofia 2002, s. 233–241. BAEVA, I.: Bălgar-
ija i Iztočna Evropa. Sofia 2001, s. 221–243. Výbor pro ekologickou ochranu města Ruse vznikl na protest
proti výstavbě chemického závodu v Giurgiu, tedy na rumunském břehu Dunaje oproti Ruse. Závod zne-
čišťoval v Ruse ovzduší. Tlak výboru přinutil bulharskou vládu aby se problémem zabývala, což značně
zhoršilo bulharsko-rumunské vztahy.

¹⁶ DUDEK, A.: c. d., dok. 28, s. 288–289.

¹⁷ AMZV, f. TO-T, SSSR 1980–89, fasc. ZÚ Moskva, k. 6, č. 01092/88.

v invazi do Československa v roce 1968, aniž by proti tomu Sovětský svaz jakkoliv zasahoval.¹⁸

Pro Jakešovo vedení byla přitom noční můrou především představa, že by samotné komunistické strany ve východní Evropě a především SSSR mohly začít přehodnocovat svůj vlastní postoj k invazi do Československa v roce 1968. Už v listopadu 1987 protestoval rada československého velvyslanectví ve Varšavě Ladislav Adamovič u polských stranických orgánů proti článkům v polském tisku, kde se tvrdilo, že SSSR přehodnocuje pohled na rok 1968 a československá delegace proto předčasně opustila oslavy 70. výročí bolševické revoluce.¹⁹ Ze se v tomto směru něco v Moskvě možná skutečně připravuje, signalizovala rozmluva J. Kubiše s vysokým úředníkem MIDu J. Bykovem, která se uskutečnila 19. ledna 1989 na Kubišovu žádost. Bykov řekl, že v éře nových vztahů mezi socialistickými státy se MID zamýšlí, jak reagovat na časté otázky k tzv. Brežněvěvě doktríně. Dodal, že jde o citlivou otázku, která vyžaduje uvážení přístup. Pokud jde o Československo, řekl (slovy Kubišova zápisu z jednání), že „z jedné strany je nutné pohledem dneška otevřeně zhodnotit události v roce 1968. Z druhé strany v popředí stojí kritérium stability.“ Bykov tvrdil, že v MIDu byly v roce 1968 československé reformy posuzovány střizlivě a bez emocí, čímž vlastně popřel oficiální sovětský výklad o tom, že v Československu hrozila kontrarevoluce. Dále se dále zeptal, jaká byla reakce československé veřejnosti na návrh Gorbačova stáhnout část sovětských jednotek z NDR, ČSSR a MLR, přičemž dodal, že v Maďarsku byl tento návrh přijat s nadšením jako první krok ke stažení všech sovětských vojsk. Bykov chtěl vědět, zda v souvislosti s plánovaným odsunem části vojsk nevznikly u československého vedení obavy z destabilizace. Kubiš odpověděl, že „doba nie je zrelá pre otvorenie širokej diskusie o r. 1968 v ČSSR“ a že „přítomnost' či nepřítomnost' sovietskych vojsk v ČSSR dnes nie je kritériom vnútropolitickéj stability.“²⁰ To ovšem bylo spíše jeho zbožné přání. Československé velvyslanectví přisuzovalo rozhovoru s Bykovem zásadní význam, což je patrné z toho, že o jeho obsahu informoval velvyslanec Jindřich Řehořek ještě téhož dne večer FMZV v Praze. Kariérní diplomat Jindřich Řehořek, v letech 1978–1982 československý velvyslanec v Polsku, rozhovor zřejmě správně vyhodnotil jako snahu Moskvy hodit normalizátory v případě potřeby přes palubu.

¹⁸ Poté, co Solidarita zvítězila 4. 6. 1989 ve volbách, přijal sejm v srpnu 1989 usnesení odsuzující invazi do Československa, pro kterou ke zdešení československého vedení nakonec hlasovali i komunističtí poslanci. Obdobné usnesení přijal v té době také maďarský parlament, ve kterém měli stále ještě převahu komunisté. „Zradu“ polských komunistů, kteří zřejmě Jakešovi slíbili, že zabrání přijetí podobné rezoluce, a nakonec pro ni sami hlasovali, neslo československé vedení velmi těžce. Vedení polské strany pak vysvětlovalo, že zabránit přijetí rezoluce nebylo v jejich silách, a že se naopak přičinili o její zmírnění – viz AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 2, č. 01134/89.

¹⁹ Šlo články v novinách *Życie Warszawy* (14. 11. 1987) a *Tygodnik Powszechny* (15. 11. 1987). Vedoucí oddělení propagandy ÚV Polské sjednocené dělnické strany (PSDS) Stanisław Glen stížnost odmítl s tím, že hodnocení roku 1968 náleží historikům. AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 5, č. 014828/87.

²⁰ AMZV.ČR, f. TO-T, SSSR 1980–1989, fasc. ZÚ Moskva k. 1, č. 010465/89 z 3. 2. 1989, záznam o rozhovoru ZÚ Moskva č. 01020/89.

Polsko

Nejslabším článkem soustavy socialistických států bylo Polsko. Události let 1980–1981, tedy ustavení prvního Nezávislého samosprávného odborového svazu Solidarita (*Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność* – NSSZ Solidarność) po vlně stávek v létě 1980, následná nová vlna stávek a nakonec vyhlášení výjimečného stavu a zákaz Solidarity zanechaly v polské společnosti trvalou stopu. Výjimečný stav, který trval od 13. prosince 1981 do 22. července 1983²¹, měl ve skutečnosti jeden vedlejší efekt: během něj vládlo nikoliv přímo politbyro Polské sjednocené dělnické strany (PSDS, *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR), ale úzká skupina kolem generála Wojciecha Jaruzelského, sdružená ve Vojenské radě národní záchrany (*Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego* – WRON). Generalita se stala v době výjimečného stavu rozhodujícím mocenským faktorem. Ačkoliv byl generál Jaruzelski prvním tajemníkem PSDS a současně až do roku 1985 i předsedou vlády, PSDS jako celek v osmdesátých upadla. Její členská základna se snížila asi o třetinu, a to – na rozdíl od Československa v období normalizace – nikoliv ani tak čistkami, jako spíše hromadným vystupováním členů. Prestiž PSDS se ani po zrušení výjimečného stavu už nikdy nepodařilo obnovit. V řadě podniků a obcí dokonce ani neexistovaly základní organizace PSDS. Také sociální struktura Polska byla pro polské komunisty značnou nevýhodou. V porovnání s ostatními komunistickými státy představovalo Polsko v mnoha ohledech anomálii. Polští komunisté byli nuceni učinit rozsáhlé ústupky. Na polských vysokých školách se např. nevyučoval marxismus-leninismus a studentům bylo garantováno právo zvolit si svobodně svůj světový názor. PSDS musela také zcela resignovat na ateistickou výchovu ve školách a uznat postavení katolické církve v polské společnosti. PSDS měla poměrně malý vliv na humanitní inteligenci. Počet členů PSDS mezi universitními profesory a docenty byl relativně nízký a i řada rektorů a děkanů nebyla členy strany. Z československého pohledu byla ideologická situace v Polsku „velmi špatná“.²²

V Polsku existoval silný soukromý sektor, především v zemědělství a ve službách. V roce 1956 byla definitivně zastavena kolektivizace zemědělství a naprostá většina půdy byla v rukou soukromě hospodařících rolníků. Vliv PSDS na vesnici byl neobyčejně malý. Mnohem silnější postavení zde měla Sjednocená lidová strana (SLS – *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe*), která byla sice s PSDS spojena ve Frontě národní jednoty (obdobu československé Národní fronty), avšak v porovnání s československými „národněfrontovskými“ stranami prováděla mnohem samostatnější politiku. Totéž ostatně platilo i pro

²¹ Koncem roku 1982 byl výjimečný stav pozastaven a většina omezení zrušena, formálně však trval až do 22. července 1983. Zrušení stanného práva k tomuto datu nebylo náhodné. 22. července 1944 zahájil v Lublině činnost Polský výbor národního osvobození (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* – PKWN), ustavený za sovětské asistence předcházejícího dne v Moskvě. PKWN se stal zárodkem polské prosovětské vlády, která tvořila protiváhu oficiální polské vládě sídlící v Londýně. 22. červenec byl proto v Polsku státním svátkem.

²² AMZV, f. TO-T, 1980–1989, Polsko, k. 1, č. 01059/88. Ve zprávě československého ZU o situaci v oblasti kultury, vědy, školství a zdravotnictví z konce roku 1987 se píše: „Polská věda sa v zásade ubírá cestami rábdoby vedeckými (sic!), uznáva svetonázorový pluralizmus, akceptuje rozne formy štrukturalizmu, opiera sa o idealistickú avantgardu 20.–30. rokov atď. Len marxisticko-leninské učenie absentuje, naďalej sa na vysokých školách marxizmus-leninizmus prednáša len v rámci predmetu politológia. Činnosť Poľskej akademie vied je poplatná faktu, že po prepustení nekrimálnych vazňov začiatkom roka ich väčšina akademicky vzdelaných prešla pracovať do PAV (tamtéž, č. 01218/87).“

Demokratickou stranu (DS, *Stronnictwo Demokratyczne*), která vystupovala jako „strana inteligence“. S ohledem na potlačení a následný zákaz Solidarity ztratila PSDS i podporu nemalé části dělnictva. Společenské organizace včetně oficiálních odborů, tedy organizace typické pro socialistickou společnost jako převodové páky politiky komunistické strany, byly rozpuštěny anebo jim byla pozastavena činnost. Ta byla sice už od konce roku 1982 postupně obnovována, ale postavení těchto převodových organizací typických pro socialistické státy (Svaz mládeže, Svaz žen apod.) se už nepodařilo ani poté obnovit. Polská PSDS nemohla provádět normalizaci podle vzoru Husákova Československa, protože na to neměla ekonomické prostředky a nebylo tak čím sociálně korumpovat obyvatelstvo. Ostatní tzv. socialistické státy včetně Československa a SSSR poskytovaly hospodářskou pomoc jen neochotně.

Velkým problémem Jaruzelského režimu po formálním zrušení výjimečného stavu byla činnost opozice. Struktury Solidarity na mnohých místech a závodech ve skutečnosti i nadále existovaly a soupeřily s oficiální Celopolskou dohodou odborových svazů (*Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych* – OPZZ) v jejímž čele stál Alfred Miodowicz. Miodowiczovy oficiální odbory byly nuceny brát existenci nelegální Solidarity vážně a proto na rozdíl od československé Ústřední rady odborů (URO), resp. Revolučního odborového hnutí (ROH) byly nuceny občas vystupovat i s mzdovými požadavky a požadavky na zlepšení pracovních podmínek. Volby v Polsku na rozdíl od ostatních socialistických států se rovněž nevyznačovaly devětadevadesátiprocentní účastí voličů. Při volbách do národních rad (obdoba československých národních výborů) v roce 1984, prvních voleb po zrušení výjimečného stavu, žádala opozice změnu volebního zákona, a když neuspěla, vyzvala k bojkotu voleb.²³ Stejná situace se opakovala o rok později při volbách do sejmu 13. října 1985. Voleb se zúčastnilo podle oficiálních údajů 78,86 % voličů, což PSDS považovala za velký úspěch.²⁴

Jaruzelského vedení pocítilo s určitými hospodářskými reformami, které měly zlepšit špatnou ekonomickou situaci, především nízkou produktivitu práce, nedostatky v zásobování a inflaci. Na podzim 1985 se Jaruzelski zřekl funkce premiéra a pověřil sestavením kabinetu Zbigniewa Messnera. Jaruzelski sám se stal předsedou Státní rady, tedy titulární hlavou státu, přičemž si ovšem samozřejmě ponechal i svou vrcholnou stranickou funkci. Messnerova vláda počítala rovněž s hospodářskými reformami tržního charakteru. Ty však znamenaly zavírání neefektivních podniků, narovnání cen na tržní úrovni a v důsledku tedy minimálně přechodný další propad životní úrovně. Pro takovýto postup Messner ovšem neměl žádnou společenskou podporu, protože o jakémkoliv utahování opasků ve jménu budoucnosti nechtěl v Polsku nikdo nic slyšet. Špatná hospodářská situace a vzrůst vlivu opozice v roce 1986 dávala Jaruzelskému v podstatě v delší časové perspektivě jen dvě možnosti: opakovat 13. prosinec 1981 anebo se pokusit o dohodu s opozicí a přitáhnout ji k spoluzodpovědnosti. Zvítězila druhá možnost. Czesław Kiszczak 11. září 1986 nechal propustit politické vězně, rekrutující s především z okruhu disidentů kolem někdejšího Výboru na obranu dělníků (*Komitet Obrony Robotników* – KOR) Adama Michnika a Jacka Kuroně a tzv. Bojující Solidarity (*Solidarność Walcząca*). V letech 1987–1988 vláda značně liberalizovala podmínky pro cestování na Západ, které se

v podstatě stalo volným. V roce 1987 opět navštívil Polsko papež Jan Pavel II (8.–14. června 1987), jehož návštěvu hodlali Jaruzelski a Messner využít politicky pro sebe. Teprve poté se Messner pokusil získat podporu pro své reformy. 29. listopadu 1987 se konalo referendum o hospodářských reformách. Voličům byly položeny dvě otázky: zda jsou pro radikální reformu a pro hlubokou demokratizaci veřejného života. Referendum ale nic nevyřešilo, protože opozice vyzvala k jeho bojkotu.²⁵ Na jaře 1988 zachvátila Polsko vlna stávek. Podobně jako v létě 1980 začínaly tyto stávky jako hospodářské, ale brzy nabyly opět vyhraněně politický charakter. Sejm proto 11. května 1988 schválil plné moci vládě, aby mohla pokračovat v reformách.

Někdy na jaře 1988 jak v liberálně orientovaných kruzích vedení PSDS, tak i v prostředí části opozice dochází k poznání, že síly jsou vyrovnány a proto je třeba hledat politické řešení na bázi dialogu.²⁶ Cílem PSDS bylo dosažení kompromisu s dosavadní opozicí, ovšem tak, aby systém jako celek zůstal zachován. Jaruzelski měl v této politice podporu Moskvy, která se rovněž nebránila určitému „omezenému pluralismu“. Ten měl vypadat tak, že by ve volbách mohli kandidovat nezávislí kandidáti. Sondážní rozhovory se uskutečnily na přelomu léta a podzimu za zprostředkování episkopátu. Už 21. července obdržel ministr vnitra generál Czesław Kiszczak dopis od Wałęsy, vyjadřující souhlas s jednáním.²⁷ 31. srpna se na ministerstvu vnitra ve Varšavě uskutečnilo důvěrné setkání mezi Kiszczakem a Wałęsou za přítomnosti biskupa Jerzyho Dąbrowského a člena politbyra ÚV PSDS Stanisława Cioska. Rozhovor trval tři hodiny. Předmětem sporu byly ovšem jak okruh otázek, který měl být projednáván, tak otázka účasti konkrétních osob. PSDS sice hodlala jednat s Wałęsou, ale odmítala současně legalizaci Solidarity a „odborový pluralismus“, tj. možnost, že by v jednom podniku vedle oficiálních odborů existovala ještě Solidarita. Lech Wałęsa ovšem dával jasně najevo, že bude trvat na opětovné legalizaci této odborové organizace.²⁸ 16. září se rozhovory přenesly z ministerstva vnitra do vily Magdalenska nedaleko Varšavy.²⁹

Stávky v létě 1988 vyvrcholily počátkem září požadavkem opozice, aby Messner s celou vládou podal demisi. K tomuto tlaku se připojily i oficiální odbory vedené Miodowiczem. Pro rozklad komunistického systému je charakteristické, že za odvolání Messnera se v sejmu (polském parlamentu) postavili i poslanci, kteří se tam dostali jako zástupci oficiálních odborů (OPZZ). 19. září 1988 podal Zbigniew Messner demisi a 27. září byla jmenována nová vláda Mieczysława Rakowského. Rakowski patřil mezi liberálně orientované členy PSDS a dlouhá léta byl šéfredaktorem prestižního týdeníku *Polityka*. Jeho politická linie se zásadně nelišila od Messnerovy a Jaruzelského, byl pouze otevřenější pokud jde okruh projednávaných témat a možností řešení i pokud jde o otázku

²³ AMZV, f. TO-T, 1980–89, k. 8, č. 01025/84.

²⁴ AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 7, č. 01292/85, č. 01293/85.

²⁵ Československé velvyslanectví ve Varšavě 9. 12. 1987 oznámilo 2. teritoriálnímu odboru FMZV, že referendum se zúčastnilo 67,32 %, přičemž na první otázku odpovědělo kladně 44,28 % voličů a na druhou 46,29 %. Projekt reforem tedy nezískal podporu většiny voličů. Velvyslanectví hodnotilo referendum jako neúspěch politiky PSDS – AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 5, č. 01201/87.

²⁶ DUBINSKI, K.: Magdalenska. Transakcja Epoki. Notatki z poutných spotkań Kiszczak – Wałęsa. Warszawa 1990, s. 4.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž, s. 5–7.

²⁹ Protokoly z jednání v Magdalence viz Dubinski, K: c. d., s. 18 a násl.

účasti.³⁰ V listopadu 1988 se v televizi uskutečnila panelová diskuse Alfreda Miodowicze s Wałęsou, ve které jednoznačně zvítězil Wałęsa. Bylo zřejmé, že mezi veřejností má větší podporu, než byla PSDS ochotna připustit.

18. prosince 1988 vznikl Občanský výbor Solidarity (*Komitet Obywatelski Solidarność*), což byla vlastně politická organizace vzniklá na bázi původního hnutí. Rakowski nakonec v zásadě všechny podmínky opozice pro zahájení jednání přijal. 16. ledna 1989 ÚV PSDS schválil návrh zahájit s opozicí jednání a 27. ledna 1989 byly dohodnuty poslední detaily. Vlastní jednání „u kulatého stolu“ byla zahájena slavnostně v sídle vlády 6. února. Výraz „kulatý stůl“, který se brzy vžil, měl znamenat, že jednání nikdo nepředsedá a k projednání mohou být nastoleny jakékoliv otázky a jakékoliv návrhy řešení. Rakowski se jednání v Magdalence nezúčastnil, hlavním vyjednávačem byl za vládní stranu i nadále ministr vnitra Kiszcak.³¹

Předmětem jednání byly jak ekonomické, tak politické otázky. V ekonomické oblasti Solidarita vystupovala jako odborový svaz a hájila požadavky svých členů, např. indexaci (tj. růst platů v závislosti na růstu cen a inflaci). Objektivně třeba říci, že šlo do značné míry o populistické a nereálné požadavky, které by v delší časové perspektivě znamenaly jen prohloubení hospodářské krize. Byla to paradoxně naopak tzv. vládní strana (tj. delegace složená ze zástupců PSDS, ZSL a DS), která vystupovala s reálným ekonomickým programem, byť ani jedna strana nepoužila obrát „návrat ke kapitalismu“. Pro Solidaritu měla během jednání zásadní význam otázka její legalizace, které se vláda, resp. vedení PSDS původně bránilo. Klíčovou se ale nakonec staly politické otázky a především otázka voleb. Solidarita nepožadovala zcela svobodné volby, protože v této fázi ještě vůbec neuvažovala o možnosti, že by se stala vládnoucím hnutím. Opozici šlo spíše o to, aby měla možnost kontroly prostřednictvím svých poslanců a senátorů. Odmítala ovšem od počátku komunistickou představu společného volebního bloku, tedy jednotné kandidátky, na které by získala určitý počet míst a kterou by tak jako doposud voliči ve volbách formálně schválili. Po dlouhém dohadování byl zvolen kompromis. Doposud jednokomorový sejm (parlament) byl změněn na dvoukomorový přidáním druhé komory – senátu, o čemž se jinak uvažovalo už dříve. Senát měl sto členů, přičemž ze 49 existujících vojvodství (polské správní jednotky odpovídající krajům) měli být voleni dva senátoři, vyjma vojvodství katovického a varšavského, kde se volili senátoři tři. Volby do senátu byly zcela svobodné, tedy kandidovat mohl každý, kdo předložil stanovený počet podpisů. Do sejmu byly volby jen částečně svobodné: celkem 299 poslanců (65 %) bylo voleno na základě společné kandidátky (tedy jako doposud) a jen 161 poslanců (35 %) mělo být voleno svobodně, podobně jako senátoři.³² Čistě teoreticky mělo jít o nezávislé kandidáty, podobně jako u senátorů, byť v praxi byli zpravidla spojeni se Solidaritou. Tak jako vždy, strany tvořící někdejší Frontu národní jednoty, si předem rozdělily počet míst na kandidátce – na PSDS připadlo 173, na SLS 67 a na DS 24. Katolické skupiny měly předem

³⁰ Československé velvyslanectví ve Varšavě hledělo na Rakowského a jeho liberalismus se značnou nedůvěrou. Ve zprávě velvyslanectského rady L. Adamoviče z 27. 6. 1988 o situaci v polských sdělovacích prostředcích, se říká, že „istá sloboda názorov, ktorej prirvržencom je M. Rakowski, môže zviest' zo správnej cesty.“ AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 1, č. 01025/88.

³¹ Seznam účastníků jednání viz tamtéž, s. 217–221.

³² Tamtéž, s. 78 (jednání 4. 3. 1989). Původní návrh PSDS, SLS a DS předpokládal, že tyto strany budou mít garantováno 60 % hlasů, z toho PSDS ne více, než 40 %.

garantováno 23 křesel. PSDS se domnívala, že prostřednictvím společné kandidátky a svých tradičních spojenců – SLS a DS má předem zajištěnou většinu v sejmu. Solidarita účast na společné kandidátce ze zásadních důvodů odmítla, ačkoliv jí byla nabídnuta. Politické dohody zároveň předpokládaly zlomení dozoru PSDS nad sdělovacími prostředky a tedy faktické zrušení cenzury a rovněž odpolitizování justice a státní správy. Pokud bychom použili marxisticko-leninské terminologie, PSDS sama souhlasila se zrušením své vedoucí úlohy v polském státě. 5. dubna 1989 byla jednání u kulatého stolu ukončena rámcovou dohodou, která měla vést k národnímu usmíření. O dva dny později schválil sejm novelu ústavy, kterou se zřizoval senát a současně se obnovovala funkce prezidenta republiky, která do té doby (podobně jako ve většině komunistických států) neexistovala. 17. dubna soud registroval znovu Solidaritu jako nezávislý odborový svaz a současně uznal i legalitu Občanského výboru Solidarity.

Československým velvyslancem ve Varšavě se stal 24. října 1988 Josef Havlín, někdejší tajemník ÚV KSČ a pak český ministr školství, jehož sympatie rozhodně nepatřily jakýmkoliv reformám. Není proto překvapující, že polský vývoj hodnotilo československé velvyslanectví velmi skepticky. Havlín se evidentně netěšil sympatiemi ani v reformních kruzích PSDS.³³ Svůj záměr jednat s opozicí se proto politické byro ÚV PSDS československému vedení rozhodlo oznámit raději přímo a jinými kanály. Samozřejmě, informována byla nejdříve Moskva, a pak teprve vedení ostatních komunistických států. Polský velvyslanec v Moskvě Włodzimierz Natorf informoval 2. září 1988 Wojciecha Jaruzelského o rozhovoru s vedoucím oddělení stranické práce na ÚV KSSS Vladimírem Fiodorem, který mu oznámil, že sovětské vedení se na nápad jednat s opozicí dívá s plným pochopením.³⁴ 26. září 1988 navštívil Janusz Kubasiewicz, první tajemník městského výboru PSDS, který byl v Praze na akci „Dny Varšavy“, Miloše Jakeše a objasnil mu podrobně celý záměr jednání. Z polského zápisu je zřejmé, že Jakeš už o záměru jednat s opozicí věděl. Reagoval zdrženlivě, a pouze se zeptal, zda o jednáních bude přímo informována veřejnost.³⁵ Počátkem října Polsko navštívila delegace ÚV Národní fronty (NF) vedená Tomášem Trávníčkem. 6. října 1988 přijal delegaci člen PB ÚV PSDS Stanisław Ciosek, účastník sondážních jednání. V rozhovoru řekl Trávníčkovi, že záměrem strany je přistoupit k dělbě moci proporcionálně ke skutečnému poměru sil. Skutečnost je taková, že ani strana, ani protisocialistické organizace, resp. opozice jako celek nemají rozhodující převahu. Ciosek zároveň své hosty ujistil, že ze strany PSDS v žádném případě nejde o „výprodej socialismu.“³⁶ Počátkem února navštívil Prahu sám Wojciech Jaruzelski a vedl zde jednání s Jakešem. Informoval jej, že jednání s opozicí bude zahájeno 6. února. Ujistil Jakeše, že většina Poláků je pro socialismus a proto není třeba se jednání obávat. Je ovšem nutno akceptovat realitu: PSDS má dnes 2,1 milionu členů, což je o třetinu méně, než v roce 1981. Ze strany přitom odešli především dělníci, kteří tvoří pouhých 37 %

³³ O Havlínovi, který byl brzy po listopadu 1989 z Varšavy odvolán, se krátce zmiňuje ve svých pamětech první listopadový ministr zahraničních věcí Jiří Dienstbier v souvislosti se svou návštěvou ve Varšavě 11.–13. ledna 1990. Uvádí, že Havlín, tehdy již formálně odvolaný, jej sice protokolárně přivítal na letišti, nezúčastnil se však oproti zvyklostem žádných jednání, protože věděl, že by na nich nebyl vítán. Viz DIENSTBIER, J.: Od snění k realitě. Praha 1999, s. 68.

³⁴ DUDEK, A.: c. d., dok. 35, s. 311.

³⁵ Tamtéž, dok. 38, s. 320–322.

³⁶ AMZV, f. TO-T, 1980–1989 Varšava, k. 1, č. 02067/88.

členské základny. PSDS za těchto okolností musí brát existenci opozice v potaz. Návštěvu se stejným vysvětlením vykonal Jaruzelski také u prezidenta Husáka. Jaruzelského doprovázel Ciosek, který v Praze jednal s tajemníkem ÚV Jozefem Lenártem. Vysvětlil mu specifiku Polska, obhajoval nemožnost kolektivizace v šedesátých letech a jednání s opozicí označil za historický kompromis. PSDS si je prý vědoma rizik legalizace opozice, o osud socialismu se však není třeba obávat, protože ten závisí na poměru sil a většina Poláků není proti socialismu. Dnes má PSDS v sejmu 53% většinu, v budoucnosti se spokojí jen s relativní většinou, ale to na věci nic nezmění, protože bude moci i nadále využívat podpory dvou menších stran – Sjedinené lidové strany a Demokratické strany, které jsou v Polsku spojeny s PSDS v období československé národní fronty. Ciosek zároveň řekl, že Polsko se rozhodlo provádět samostatnější zahraniční politiku a starat se především o své vlastní zájmy. Proto přes protesty severokorejských soudruhů (KLDŘ) otevřelo neoficiální zastoupení v Jižní Koreji a do budoucna nevylučuje ani navázání normálních diplomatických vztahů. Hodlá také zintenzívnit vztahy s Izraelem, kde již bylo otevřeno normální konzulární zastoupení.³⁷

Zatímco Jaruzelski ujišťoval v Praze Jakeše, že socialismus v Polsku není ohrožen, na československém velvyslanectví ve Varšavě, resp. u ředitele Československého kulturního a informačního střediska Václava Svátka, si „podávali dvere“ stoupenci tvrdé linie, kteří se netajili přesvědčením, že jednání nemůže skončit jinak, než kapitulací Rakowského před požadavky opozice. Hned 6. února navštívil Svátka šéfredaktor týdeníku *Argumenty* Rogowski, „starý člen strany“ jak uvedl Svátek, který odhadl příští vývoj zcela přesně: u kulatého stolu dojde k vítězství opozice, budou legalizovány politické strany a PSDS se změní ve stranu sociálně-demokratického typu. V komentáři, který ke zprávě připojil velvyslanec Havlín, se říká, že Rogowského názory mají blízko ke stanovisku „polské levice“ (rozuměj: konzervativních sil v PSDS).³⁸ Ředitel Státního výboru pro rozhlas a televizi řekl Svátkovi 21. února, že kulatý stůl je jen „divadlem pro lid“ a o výsledku je již rozhodnuto.³⁹ O tom, že v brzké době dojde k legalizaci politických stran nastolení pluralitního systému neměl pochybnosti ani rada jugoslávského velvyslanectví Kosta Stojmenovski.⁴⁰ Stejný názor vyslovil v rozhovoru se Svátkem i kulturní přídělenc NDR Klaus Ulrich Gottner, který konstatoval, že PSDS již „ztratila vedoucí úlohu“. Gottner zároveň kritizoval polské komunisty za nacionalistické postoje a snahu osamostatnit se od Moskvy, když řekl, že „pro mnoho členů PSDS je vidina finlandizace Polska přitažlivější, než jejich politická příslušnost.“⁴¹ Zhruba ve stejné době se snažili upozornit na nebezpečí, které z pádu socialismu v Polsku plyne i pro Československo někteří polští konzervativci přímo v Praze. Bohdan Rostropowicz, šéfredaktor stranického týdeníku *Za wolność i lud* (Za svobodu a lid) v rozhovoru s vedoucím prvního teritoriálního odboru FMZV Jozefem Šimkem 20. dubna charakterizoval vývoj v PLR jako „evoluci k pravicovému převratu“ a Jaruzelského jako „Dubčka v polském vydání“.⁴²

³⁷ AMZV, f. TO-T, 1980–1989 Varšava, k. 2, č. 010528/89.

³⁸ Tamtéž, č. 01031/89.

³⁹ Tamtéž, č. 01046/89.

⁴⁰ Tamtéž, č. 01047/89 z 21. 2. 1989.

⁴¹ Tamtéž, č. 01037/89 z 10. 2. 1989.

⁴² Tamtéž, č. 011516/89.

Obavy o osud socialismu v Polsku nicméně v Moskvě buď nesdíleli, anebo to alespoň nedávali najevo. Polský velvyslanec v Moskvě Natorf hlásil do Varšavy už 12. dubna, že podpis dohod u kulatého stolu nevyvolal u sovětského vedení žádné negativní reakce či kritiku. Sovětské stranické vedení prý oceňuje, že politické a hospodářské reformy, jakkoliv dalekosáhlé, se budou konat pod kontrolou strany (sic!).⁴³ Sovětské vedení nemělo také námitky proti pořádání částečně svobodných voleb. Poukazovalo na vlastní zkušenost s podobným experimentem, totiž na volby sjezdu lidových poslanců, které se uskutečnily 26. března 1989. Do kongresu se dostala řada někdejších oponentů režimu, mimo jiné např. i akademik Sacharov, Gorbačov se nicméně nedomníval, že by tím pozice KSSS byla nějak ohrožena.

Československo-polské vztahy se v té době poněkud zhoršily, protože – viděno očima Jakešova vedení – polské politické vedení zcela rezignovalo ve vztahu ke svým partnerům na jakékoliv ohledy a „proletářský internacionalismus“. 24. února 1989 přinesl deník *Życie Warszawy* článek Tomasze Kepky „Válka na Těšínském Slezsku“ (*Wojna na Śląsku Cieszyńskim*). Autor v něm poukázal na to, že bez ohledu na platnou dohodu o malém pohraničním styku z roku 1959 a dohodu o zrušení vízové povinnosti mezi Československem a Polskem z roku 1977 československé pohraniční kontroly nepoupuštějí Poláky na své území, ani nedovolují československým občanům cestovat do Polska. Všechny polské intervence v této věci jsou československými ústředními úřady pod různými výmluvami odmítány. Článek poukazoval na neúnosnou situaci, především s ohledem na polskou menšinu na Těšínsku. Předmětný článek vůbec nebyl „antičeskoslovenský“, jak později tvrdila československá strana. Právě naopak, byl naprosto pravdivý, protože omezení cestovního styku s Polskem bylo skutečně provedeno zcela jednostranně československým ministerstvem vnitra na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ a to bez vypovězení platných smluv.⁴⁴ Článek nicméně vzbudil nevoli československého velvyslanectví, protože porušil nepsané „tabu“, totiž že o „bratrských socialistických státech“ se píše buď dobře, anebo se o nich nepíše vůbec. Následující den muselo velvyslanectví spolknout další hořkou pilulku: 25. února 1989 se uskutečnila ve varšavském „Všeobecném divadle“ (*Teater powszechny*) obnovená premiéra jednoaktovky Václava Havla „Audience“ a „Protest“, kterým média věnovala značnou pozornost. Premiéry se zúčastnila řada hostů, a rovněž Mieczysław Rakowski, jehož manželka v divadle hrála. Po skončení představení navíc Adam Michnik přečetl petici požadující propuštění Václava Havla a začal pod ní přímo v divadle sbírat podpisy. Velvyslanci Havlínovi, který proti představení protestoval na ministerstvu kultury i na oddělení kultury ÚV PSDS, se dostalo stručné odpovědi, že s ohledem na jednání u kulatého stolu a celkové liberalizaci kulturní politiky nepřicházel zákaz uvedení Havlových her v úvahu.⁴⁵ Vedoucí prvního teritoriálního odboru polského MZV Wincenty Mroczkowski, u kterého si ředitel kulturního střediska rada Svátek byl stěžovat na uvedení Havlovy hry, sice označil propagaci Havla za „politickou provokaci“,

⁴³ DUDEK, A., c. d., dok. 69, s. 442.

⁴⁴ Obnovení volného cestovního styku a zároveň malého pohraničního styku žádala polská strana opakovaně, avšak marně. Podobně odmítala otevřít hranice i NDR. K problematice cestovního styku s Polskem viz AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 5, č. 011616/87 – informace o stavu a dalším postupu ve vzájemném cestovním ruchu ČSSR-PLR. Srv. též RYCHLÍK, J.: Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Praha 2007, s. 96–106, k tomu viz tamtéž dok. 25, dok. 25.1, dok. 25.2, s. 234–241.

⁴⁵ AMZV, f. TO-T, Polsko 1980–89, k. 2, č. 01050/89.

zároveň ale s politováním sdělil, že ministerstvo kultury nemohlo nic dělat, protože repertoár divadel je zcela v kompetenci jejich ředitelů. Na protest proti článku v *Życie Warszawy* polský diplomat odpověděl, že vláda nemá kontrolu nad novinami s výjimkou ústředního orgánu PSDS *Trybuna ludu*.⁴⁶

I když československé velvyslanectví ve Varšavě sledovalo na rozdíl od sovětských míst přípravy na volby se značnými obavami, výsledek musel vyvolat v Praze přímo zděšení. Volby byly ostatně překvapením také jak pro polské komunisty, tak pro Solidarititu, protože dopadly způsobem, který nikdo neočekával. První kolo voleb 4. června 1989 přineslo Solidaritě 160 ze 161 míst v sejmu, tedy až na jeden všechny, které mohla získat, a 92 míst v senátu. Avšak ze společné (tzv. celostátní) kandidátky prošli pouze dva kandidáti PSDS, ostatní voliči vyškrtali, takže žádný nezískal nadpoloviční většinu hlasů. S takovou situací nikdo nepočítal, protože za celé komunistické období se nic podobného nestalo. Celkem 33 křesel zůstalo neobsazeno. Narychlo musel být změněn volební zákon, který umožnil, aby o ně ve druhém kole soutěžili jiní kandidáti z celostátní kandidátky při pouhé prosté většině hlasů. Zajímavé je, že při druhém kole se kandidáti PSDS svou rétorikou nelišili od kandidátů Solidarity. Všichni slibovali nikoliv socialismus, ale naopak zavedení tržního hospodářství a demokracie západního typu. Po druhém kole 18. června bylo při konečných výsledcích zjištěno, že PSDS obsadila právě jen 173 křesel. Solidarita měla 260 poslanců z celkového počtu 560 poslanců a 99 senátorů. Československé stranické vedení ponechalo výsledky voleb bez komentáře a mlčky je vzalo na vědomí.

Počátky politických reforem v Maďarsku

Ve stejné době, kdy se hroutil socialismus v Polsku probíhal obdobný proces i v Maďarsku. V porovnání s Polskem byl vývoj v Maďarsku charakterizován postupnými reformami, které nakonec přerostly v transformaci celého systému. V šedesátých a sedmdesátých letech se Kádrově režimu dařilo udržovat v zemi hospodářskou i politickou stabilitu díky opatrným hospodářským reformám. V osmdesátých letech se však tyto reformy ukázaly jako neúčinné a Kádárův „gulášový komunismus“ skončil. V Maďarské socialistické dělnické straně se upevnilo silné reformní křídlo, kterému stárnoucí Kádár nebyl schopen čelit. Nástup Gorbačova v SSSR umožnil širší zavádění reforem také v Maďarsku. Najít počátek reforem je neobyčejně těžké, protože šlo o dlouhý proces, který byl zahájen ještě za Kádára. 25. června 1987 se stal předsedou vlády Károly Grosz, za něhož se reformní proces začal zrychlovat. V letech 1987–1988 byly v Maďarsku v rámci ekonomické reformy legalizovány „smíšené formy vlastnictví“, čímž bylo značně rozšířeno doposud omezené soukromé podnikání. Byla zrušena všechna omezení pro cestování občanů do ciziny. Od roku 1987 byla fakticky v zemi tolerována činnost opozice, proti níž policie zasahovala již jen výjimečně. Činnost opozičních skupin přitom nabývala stále organizovanější podobu. 27. září 1987 bylo založeno Maďarské demokratické fórum (*Magyar Demokrata Fórum* – MDF), 30. března 1988 vznikl Svaz mladých demokratů (*Fiatal Demokraták Szövetsége* – FIDESZ), založený původně studenty jako alternativa k oficiálnímu Komunistickému svazu mládeže. Během téhož roku vznikl z různých nezávislých iniciativ Svaz svobodných demokratů (*Szabad demokraták Szövetsége* – SZDSZ).

⁴⁶ Tamtéž, č. 011496/89.

V květnu 1988 byla na celostátní stranické konferenci MSDS zřízena čestná funkce předsedy strany, do které byl jmenován Kádár, jenž tak byl zároveň odsunut z aktivní politiky. Grosz se stal prvním tajemníkem strany. Funkci premiéra od něj v listopadu 1988 převzal mladý (nar. 1948) Miklós Németh, který se zasloužil o další uvolnění politického systému. Vedení strany zmocnila reformní skupina, která se rozhodla zahájit dialog s politickou opozicí s cílem dosáhnout širokého národního porozumění.⁴⁷ Na přelomu let 1988 a 1989 tak v tichosti obnovily činnost tradiční maďarské strany, které byly od roku 1948 zakázány: Nezávislá malorolnická strana (*Kisgazdapárt*), Sociálně-demokratická strana (*Sociál-demokrata Párt*) a Křesťansko-demokratická strana (*Kereszténydemokrata Párt*).

Maďarsko po roce 1987 mnohem dříve než Polsko resignovalo na „proletářský internacionálníismus“ a začalo se i v mezinárodních vztazích starat především o vlastní zájmy. Mezi nimi figurovala na předním místě i ochrana maďarské menšiny v sousedních státech. Týkalo se to sice i Československa, hlavní pozornost však byla věnována postavení sedmihradských Maďarů.⁴⁸ V důsledku toho došlo v letech 1987–1988 k prudkému zhoršení maďarsko-rumunských vztahů. Maďarsko protestovalo proti utlačování maďarské menšiny v Sedmihradsku a zejména proti plánu rumunského vedení na tzv. systematizaci vesnic, v rámci které měla být řada především maďarských obcí srovnána se zemí a obyvatelstvo přestěhováno do měst, kde by se asimilovalo.⁴⁹ Maďarský tisk otevřeně psal o potlačování práv Maďarů v Rumunsku a – což bylo pro Československo obzvláště nepříjemné – začal občas kritizovat i postavení maďarské menšiny i v jiných socialistických státech včetně Československa.⁵⁰ Maďarská vláda byla pod tlakem veřejnosti a začala ve vztahu k Rumunsku provádět politiku, která doposud ve vzájemných vztazích mezi zeměmi Varšavské smlouvy neměla obdobu: rozhodla se poskytovat útočiště rumunským občanům, kteří přišli do Maďarska buď legálně na krátkou návštěvu, anebo překročili ilegálně hranici. Nešlo přitom jen o sedmihradské Maďary. Mezi uprchlíky byli i Rumuni, kteří utvořili v Maďarsku skupinu „Svobodné Rumunsko“ vystupující otevřeně proti Ceaușescově diktatuře.⁵¹ Předseda maďarského parlamentu M. Szüros označil 12. května 1989 rumunský režim za diktaturu. Rumunsko na to reagovalo obviněním Maďarska z rozdmýchávání národnostního šovinismu a zneužívání maďarské menšiny. 3. srpna odvolalo Rumunsko svého velvyslance z Budapešti, což byl krok mezi socialistickými státy doposud nemyslitelný.⁵² V roce 1989 se zhoršily i vztahy k Československu. Pod tlakem opozice maďarská vláda zastavila v červnu výstavbu vodního díla Gabčíkovo–Nagymáros. Československému premiérovi Ladislavu Adamcovi, který v této věci navštívil oficiálně 20. července 1989 Maďarsko, maďarští činitelé jen stručně oznámili, že Maďarsko bez ohledu na podepsanou smlouvu vodní dílo v Nagymarosi nehodlá dokončit.⁵³

⁴⁷ Tamtéž, č. 0385/88-Cho z 23. 8. 1988, zpráva o opozičních skupinách a jejich cílech.

⁴⁸ „Nesoulad mezi teorií a praxí“ v národnostní politice Rumunska konstatovalo ve své zprávě z roku 1983 i československé velvyslanectví v Bukurešti, které jinak bylo v kritice rumunských poměrů zdrženlivé. Viz AMZV, f. TO-T, 1980–89, Rumunsko, k. 8, č. 012 668/83, Politická zpráva č. 10/1983.

⁴⁹ AMZV, f. TO-T 1980–1989, Maďarsko, k. 2, č. 0191/88-Mo z 25. 4. 1988.

⁵⁰ Tamtéž, č. 055/88-Sza z 2. 2. 1988, tlačková informace č. 1/1988.

⁵¹ Tamtéž, č. 0276/88-Po z 9. 6. 1988, politická zpráva č. 38/1988.

⁵² Východ, s. 702.

⁵³ AMZV, f. TO-T, 1980–89, Maďarsko, k. 4, č. 012577/89.

Žádný posun v této věci nepřinesla ani návštěva maďarského premiéra Miklóse Németha v Československu 11. října.⁵⁴

Klíčovou politickou otázkou ba počátku roku 1989 se stalo hodnocení maďarských událostí z podzimu 1956, především pak osobnosti tehdejšího premiéra Imre Nagyho, který byl společně s dalšími členy své vlády v roce 1958 odsouzen k trestu smrti a popraven. Za procesem z roku 1958 i vykonáním rozsudku stál sám János Kádár, původně ministr v Nagyho kabinetu, který se stal předsedou sověty dosazené „revoluční dělnicko-rolnické vlády“. Dokud byl Kádár u moci, nepřicházela rehabilitace Nagyho a přehodnocení povstání z 23. listopadu 1956 v úvahu. To se ovšem nyní změnilo. Zatímco ještě na podzim 1988 při příležitosti 22. výročí Károly Grosz v interview pro *Le Monde* označil v intencích dosavadního hodnocení tehdejší události za pokus o kontrarevoluční převrat, pro potlačení kterého byl sovětský zásah nutný, na počátku roku 1989 se situace změnila. Koncem ledna proběhla v rámci politického byra (PB) ÚV MSDS o roce 1956 diskuse. Reformní člen PB Imre Pozsgay v interview pro list *Magyar nemzet* (Maďarský národ) 30. ledna prohlásil, že události z podzimu 1956 byly lidovým povstáním.⁵⁵ Ústřední výbor MSDS se na svém zasedání 10.–11. února s tímto hodnocením ztotožnil, když přijal usnesení zajímavější k událostem roku 1956 smířlivý postoj a vyzývající k národnímu usmíření. Zároveň se vyslovil pro systém více politických stran, či přesněji pro legalizaci tohoto systému, protože nekomunistické strany již ve skutečnosti existovaly.⁵⁶

Jednání mezi představiteli MSDS a opozicí, kterých se zúčastnily také oficiální odbory, a proto byla označena jako „jednání u třístranného stolu“ byla zahájena 14. června 1989. O dva dny později, v den třicátého prvního výročí poprav Imre Nagyho (16. června 1958), byla v Budapešti slavnostně pochována exhumovaná těla Imre Nagyho a jeho společníků. 6. července byl Imre Nagy oficiálně soudně rehabilitován. Jednání u „trojstranného stolu“ pak trvala celé léto.

Pokus o vytvoření bloku konzervativních států

6. července vystoupil Gorbačov se zásadním projevem v Radě Evropy ve Štrasburku. Prohlásil, že společenské či politické zřízení v té či oné zemi se měnilo v minulosti a může se měnit i v budoucnosti. Taková změna je právem každého státu a žádný jiný stát nemá právo do ní zasahovat. Potom dodal, že „nadešel čas odložit do archivu postuláty z časů studené války, kdy byla Evropa považována za arénu pro konfrontaci a byla rozdělena na sféry vlivu“.⁵⁷ Tím se i veřejně a oficiálně zřekl Brežněvovy doktríny.

Hned následující den bylo v Bukurešti zahájeno každoroční zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy, které trvalo dva dny (6. a 7. července). Dele-gace jednotlivých států vedli – jak bylo zvykem – nejvyšší straníci a státní představitelé. Za SSSR se zasedání zúčastnil Michail Gorbačov, za Československo se zúčastnil Miloš Jakeš, za Bulharsko Todor Žižkov, za NDR Erich Honecker, za Rumunsko Nicolae Ceaușescu, za Polsko Wojciech Jaruzelski a za Maďarsko Reszö Nyers. Jaruzelski podal

⁵⁴ Tamtéž, č. 013331/89.

⁵⁵ AMZV, f. TO-T 1980–1989, Maďarsko, k. 4, zpráva velvyslance Ehrenbergera č. 049/89-Bo z 1. 2. 1989.

⁵⁶ Tamtéž, č. 068/89-or, politická zpráva č. 9/1989 ze 14. 2. 1989.

⁵⁷ Ludžev, D.: *Revolucijata v Bálgarija 1989–1991*. T. I. Sofia 2008, s. 139.

výklad o průběhu voleb v Polsku a o katastrofální porážce, kterou PSDS utrpěla. Gorbačov vyjádřil politování, nicméně řekl, že podobné události jsou v procesu přestavby normálním jevem a je třeba je akceptovat. Gorbačov dále předložil návrh, aby byla Varšavská smlouva v budoucnosti přeměněna z vojenské organizace v organizaci politickou. Přítomní konzervativní východoevropští vůdci z toho vyvodili správný závěr: SSSR nezasáhne ani dnes, ale ani v budoucnosti a to co se stalo nyní v Polsku se může zítra stát kdekoliv jinde.⁵⁸ V Bukurešti tak s konečnou platností vznikly dva protichůdné bloky: proti reformní ose Varšava–Budapešť stanov konzervativní blok tvořený Československem, Rumunskem, Bulharskem a NDR. Na schůzce se objevila myšlenka svolat širší poradů představitelů komunistických a dělnických stran k otázce vývoje socialistických zemí ve východní Evropě a o definici a budoucnosti socialismu vůbec. Konzervativní režimy se naproti tomu domohly schválení rezoluce potvrzující právo každé země na výběr vlastní vnitřní politiky. Navenek se usnesení shodovalo s Gorbačovým projevem ve Štrasburku, avšak jeho reálný dopad byl jiný: mělo zajistit konzervativním režimům, že je SSSR nebude nutit k žádným reformám. Konzervativci tak oficiálně pohřbili Brežněvovu doktrínu v domněni, že tím zachrání své vlastní režimy před náporom reformistů.⁵⁹ Předpokládalo se, že režimy v Sofii, Praze, Bukurešti a Berlíně se budou vzájemně podporovat.

Funkční frontu konzervativních sil se nakonec nepodařilo vytvořit. Jednotlivé režimy totiž při řešení vlastních problémů nenacházely u svých partnerů podporu. Nejlépe se ukázalo v případě Bulharska. Režim Todora Živkova se dlouhodobě snažil násilným způsobem asimilovat tureckou menšinu, kterou považoval za hrozbu pro integritu státu. Základem politiky asimilace, oficiálně nazývané „obrodný proces“, byla teorie, podle které v Bulharsku žádní Turci nejsou, protože odešli z Bulharska buď hned po osvobození od osmanské nadvlády roku 1878, anebo po balkánských válkách (1912–1913). Turecká menšina byla vydávána za „Bulhary, kteří přijali za osmanské nadvlády islám, turecký jazyk“. V rámci „obrodného procesu“ jim měla být vrácena jejich „původní“ bulharská identita. Byly uzavřeny veškeré turecké školy, zastaveny všechny turecké noviny a časopisy a zahájena kampaň za změnu tureckých jmen na bulharská. Kampaň měla zároveň ostře protiislámský charakter: uzavřena byla naprostá většina mešit, bylo zakázáno slavit muslimské svátky a zakázány byly v praxi i muslimské náboženské obřady. Tažení proti turecké menšině se tak dotklo i tzv. Pomaků, tj. Bulharů muslimského vyznání, kteří se nikdy za Turky nepovažovali. Protože Turci a Pomaci se začali bouřit, sáhlo Živkovou vedení k radikálnímu kroku. 28. května 1989 rozhodlo politbyro ÚV Bulharské komunistické strany (BKS) umožnit Turkům a Pomakům „dobrovolnou“ emigraci do Turecka. Tato „dobrovolnost“ byla ovšem ve skutečnosti fikcí: v řadě míst byli Turci a Pomaci prostě administrativním nátlakem vyháněni.⁶⁰ Turecká vláda si s uprchlíky, jejichž počet podle tureckých údajů překročil do poloviny srpna 344 000 osob, nevěděla rady. Část z nich se rozhodla umístit jako kolonisty na severním Kypru v mezinárodně neuznávané Severokyperské (etnicky turecké) republice, to však okamžitě vyvolalo protesty ze strany Řecka a dalších států. Turecko se obrátilo s žádostí o pomoc a diplomatickou podporu na spojence v NATO, západní i muslimské státy i na světovou veřejnost. Státy NATO skutečně Bulharsko odsoudily. Bulharsko vystoupilo s vlastním prohlášením, ve kterém otázku

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Východ, s. 711.

⁶⁰ LUDŽEV, D.: *Revolucijata v Bálgarija 1989–1991*. Tom I. Sofia 2008, s. 121.

postoje k (de iure) neexistující turecké menšině označilo za svou vnitřní záležitost. Nutno říci, že mezi právě se formující bulharskou opozicí nebyl na „tureckou otázku“ jednotný názor. To se projevilo, když Klub na podporu glasnosti a přestavby začal připravovat prohlášení odsuzující „obrodný proces.“⁶¹

Režim Todora Živkova se dostal do mezinárodní izolace a snažil se proto hledat podporu u ostatních socialistických států, především u SSSR. Žižkov už v květnu sondoval postoj Moskvy prostřednictvím sovětského velvyslance v Sofii V. Šaranova a během svého pobytu v Moskvě 23. června se pokoušel získat podporu přímo u Gorbačova. Odpověď byla neurčitá a Živkova neuspokojila. Moskva se sice pokusila zprostředkovat jednání s Ankarou, avšak bezúspěšně.⁶² 22. srpna 1989 uzavřelo Turecko své hranice pro uprchlíky z Bulharska. Téhož dne informoval J. A. Betev, vedoucí bulharské sekce sovětského ministerstva zahraničních věcí (MID – *Ministerstvo inostrannyh del*) prvního tajemníka československého velvyslanectví v Moskvě J. Kubiše, že pokud jde o bulharsko-turecký konflikt, je SSSR zainteresován na dobrých vztazích jak s Ankarou, tak se Sofií. Nepřichází proto v úvahu podpora jen jedné strany. Bulharsko by mělo problém Tureckem řešit bilaterálním jednáním, i když SSSR si je vědom, že za současného stavu není pro dohodu prostor. Kubiš ve své zprávě informoval Prahu, že: „napriek zrejmej zainteresovanosti [na záujmoch] BLR nevystupí ZSSR jednoznačne na jej podporu v spore s Tureckom. Nebude podporovať ani iniciovať případné stanovisko V[aršavskej] Z[mluvy] ako odpověď na jednotné stanovisko NATO.“⁶³ Stanovisko Moskvy bylo samozřejmě pro československé vedení, na které se bulharské politbyro obrátilo s žádostí o podporu 15. srpna, směrodatné. Oddělení mezinárodní politiky (OMP) ÚV KSČ vypracovalo pro předsednictvo ÚV KSČ stanovisko k dopisu bulharského politbyra. Po odborné stránce stanovisko odmítalo bulharské tvrzení, že v Bulharsku není žádná turecká menšina. Národnostní politika Bulharské lidové republiky byla označena jako „nesprávná“ a podpora Československa v této věci jako nevhodná. „Otevřená podpora ČSSR národnostní politice BLR ve vztahu k turecké menšině by mohla mít vážné dopady na československé ekonomické zájmy v Turecku. Velvyslanectví Turecké republiky v Praze již předalo protest Federálnímu ministerstvu zahraniční věci proti údajně jednostrannému informování československého tisku a hrozbou úplného zmrazení vzájemných vztahů.“ Stanovisko OMP doporučovalo usměrnit publicistiku tak, aby odrážela objektivní situaci a především zdůrazňovala nutnost řešit problém bilaterálním jednáním. Předsednictvo ÚV KSČ se stanoviskem OMP na svém, zasedání 25. srpna ztotožnilo.⁶⁴ Bulharsko žádnou mezinárodní podporu nezískalo ani od ostatních konzervativních socialistických států.

Jednání o sestavení polské vlády a rumunská iniciativa

Během léta se situace v Polsku nadále komplikovala v souvislosti s pokusy o sestavení nové vlády. Adam Michnik po volbách vystoupil s heslem: váš prezident – náš premiér. S kandidaturou Jaruzelského na nově zřízený úřad prezidenta se v podstatě počítalo

⁶¹ Tamtéž, s. 126–129.

⁶² Tamtéž, s. 131.

⁶³ AMZV, f. TO-T, SSSR 1980–89, k. 6, č. 013025/89.

⁶⁴ NA ČR, f. ÚV.KSČ, 02/1, P 127/89/2, bod 12, příloha III.

již dříve. Solidarita také skutečně podpořila kandidaturu Wojciecha Jaruzelského a tak 19. července zvolily obě komory Jaruzelského prezidentem. Dosavadní opozice ovšem očekávala, že vedením vlády bude nyní pověřen nekomunista. Jaruzelski však za nového premiéra designoval 2. srpna dosavadního ministra vnitra generála Czesława Kiszczaka a sejm tuto kandidaturu hlasy PSDS, SD a PSL schválil. Kiszczak si novou vládu představoval jako koaliční s účastí Solidarity, ovšem tak, že Solidarita dostane nějaký podřadný resort anebo ještě lépe nějaké hospodářské ministerstvo. V takovém případě by nesla zodpovědnost za nevyhnutná nepopulární opatření a brzy by se v očích voličů zdiskreditovala. Všichni oslovení aktivisté Solidarity však účast ve vládě odmítli.⁶⁵ Pro PSDS se nakonec stalo osudným, že ji opustili její spojenci z Národní fronty – ZSL a DS. Bez nich už nedisponovala v sejmu většinou a nemohla tedy sama sestavit vládu. 7. srpna Wałęsa vystoupil s oficiálním prohlášením, že Solidarita Kiszczaka odmítá a bude usilovat o koaliční vládu Solidarity s PSL a DS.⁶⁶ 17. srpna Wałęsa spolu s představiteli obou stran J. Józwiakem a R. Malinowskim nabídli účast v koalici i PSDS. Byl to sice návrat k původní myšlence „velké koalice“, avšak bez rozhodující úlohy komunistů.⁶⁷

V momentě, kdy se objevila reálná hrozba utvoření koaliční vlády s menšinou komunistů nebo dokonce vůbec bez nich, vystoupil s vlastní iniciativou Ceaușescu. V sobotu 19. srpna 1989 tajemník ÚV Rumunské komunistické strany (RKS) I. Stoian předal za přítomnosti náměstka ministra zahraničních věcí polskému velvyslanci v Rumunsku prohlášení politického výboru ÚV RKS a prezidenta Nicolae Ceaușesca k situaci v Polské lidové republice (PLR) adresované politickému byru (PB) ÚV PSDS, PSDS jako celku a polskému státnímu vedení. V prohlášení se uvádělo, že vytvoření vlády pod předsednictvím Solidarity a bez dominance komunistů je v protikladu s vědeckou teorií výstavby socialismu a jde o úder proti Varšavské smlouvě. Proto země Varšavské smlouvy musí zaujmout stanovisko k situaci v Polsku a domáhat se, aby byl sestavením vlády pověřen komunist. Vedení RKS zároveň vyzvalo vedení PSDS, aby zabránilo likvidaci socialismu v Polsku.⁶⁸ Následující den – 20. srpna – odevzdal I. Stoian obdobné poselství i československému velvyslanci v Bukurešti Jánovi Pappovi a diplomatickým zástupcům SSSR, Bulharska, Maďarska, NDR, Jugoslávie, Albánie, Severní Koreje, Mongolska, Číny, Vietnamu a Kuby s výzvou na společné setkání představitelů komunistických stran, které by projednaly společný postup při pomoci PSDS na záchranu socialismu v Polsku. Rumunský návrh v podstatě požadoval společný nátlak na Varšavu s cílem vynutit si jmenování komunistického premiéra a v případě potřeby také anulování voleb.⁶⁹

Vedení PSDS se však v té době již smířilo se svou porážkou. Na poradě jejího politického vedení 21. srpna bylo rozhodnuto přijmout podmínky Solidarity a vstoupit do koaliční vlády.⁷⁰ Tajemník ÚV PSDS W. Natorf, někdejší polský velvyslanec v Moskvě, ještě téhož dne odevzdal rumunské straně zamítavou odpověď. Ta jednak vysvětlovala postoj strany po volbách jako jediný možný a reálný, jednak odmítala rumunské poselství

⁶⁵ BEREŚ, W. – SKOCZYLAŚ, J.: General Kiszczak mówi... Warszawa 1991, s. 273.

⁶⁶ Tamtéž, s. 274.

⁶⁷ RAKOWSKI, M.: Jak to sie stalo. Warszawa 1991, s. 242.

⁶⁸ RYCHLÍK, J.: Československo a změny ve východní Evropě na prahu událostí roku 1989. In: Slovanské historické studie (SHS), 31, 2006, dok. 6, s. 190–191.

⁶⁹ AMZV, f. TO-T 1980–1989, Polsko, k. 2, č. 01135/89.

⁷⁰ RAKOWSKI, M.: c. d., s. 242.

jako vměšování do vnitřních záležitostí Polska. Z odpovědi vyplývalo, že vedení PSDS by se podobného jednání komunistických stran o situaci v Polsku vůbec nemohlo zúčastnit.⁷¹ Následující den náměstek ministra zahraničí B. Kulski informoval o obsahu polské odpovědi velvyslance Bulharska, Československa, Maďarska, NDR a SSSR.⁷² Na rumunskou žádost nebyly ani obsah poselství, ani negativní odpověď vedení PSDS zveřejněny v tisku.

Oddělení mezinárodní politiky (OMP) ÚV KSČ se ve věci rumunské iniciativy rozhodlo zjistit stanovisko Moskvy a potom i ostatních tzv. socialistických států. Už 23. srpna navštívil tajemníka ÚV KSČ Jozefa Lenárta polský velvyslanec v Praze Włodzimierz Mokryszczak a znovu informoval o zásadně negativním postoji PSDS k rumunské iniciativě.⁷³

Předsednictvo ÚV KSČ se rumunskou iniciativou zabývalo na svém zasedání 25. srpna. S ohledem na jasný postoj PSDS a na skutečnost, že prezident Jaruzelski mezitím pověřil sestavením polské vlády představitele katolické inteligence Tadeusze Mazowieckého se rozhodlo nevyhrocovat situaci. Usnesení proto sice na jedné straně vyjádřilo obavy o osud socialismu v Polsku, současně ale potvrdilo, že sestavení polské vlády je vnitřní záležitostí Poláků. Odmítlo myšlenku mezinárodní porady a navrhovalo jen bilaterální konzultace.⁷⁴

Teprve po schválení tohoto usnesení – ve dnech 29.–31. srpna – došly odpovědi dotázaných „bratrských“ stran. Stanovisko maďarské MSDS bylo jednoznačně negativní. Komunistická strana Kuby sice rovněž „sdílela obavy rumunských soudruhů o osud socialismu v Polsku“, k myšlence společného politického zásahu se ale Fidel Castro stavěl vyhýbavě. Bulharský velvyslanec v Praze Tončo Čakarov 31. srpna odpověděl, že nedostal zatím ze Sofie žádné stanovisko, avšak odkázal na společné komuniké Rakovského a Živkova hovořící jen o vzájemných konzultacích, které bylo vydáno ve Varně 27. srpna při příležitosti Rakovského návštěvy.⁷⁵ Sovětské stanovisko, které bylo pro postoj Jakešova vedení samozřejmě rozhodující, tlumočil velvyslanec V. P. Lomakin 29. srpna přímo Jakešovi. Sovětské vedení považovalo v současné době setkání představitelů komunistických stran k vývoji v Polsku za politicky nevhodné, které by nakonec mohlo být zneužito proti samotné PSDS. Proti možnosti uspořádat nějakou konzultativní schůzku o budoucnosti socialismu sovětské vedení nebylo.⁷⁶

Ve dnech 5.–6. září 1989 navštívil Bukurešť předseda federální vlády Ladislav Adamec. V rozhovoru s rumunskými představiteli vyjádřil znepokojení nad vývojem situace v Polsku a Maďarsku, neboť uvedený vývoj by mohl podle jeho názoru ovlivnit i vývoj v Československu. Adamec oznámil Ceaușescovi, že se generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš obrátil na Gorbačova ohledně možnosti svolání porady „bratrských stran“ s cílem přijmout stanovisko k současnému vývoji ve vztazích mezi socialistickými

⁷¹ RYCHLÍK, J.: c. d., s. 194.

⁷² AMZV, f. TO-T 1980–1989, Polsko, k. 2, č. 01135/89.

⁷³ RYCHLÍK, J.: c. d., s. 194–195.

⁷⁴ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, P 127/89/2, zasedání PÚV KSČ 25. 8. 1989, bod 9, č. 8412.

⁷⁵ Rabotničesko delo, 28. 8. 1989.

⁷⁶ RYCHLÍK, J.: c. d., s. 153.

zeměmi. Ceaușescu se k této iniciativě postavil kladně a poukázal na vlastní návrh v této věci z minulého měsíce.⁷⁷

Krátce na to se ale celá věc stala neaktuální, protože 13. září představil Mazowiecki nový koaliční kabinet. PSDS v něm měla resorty vnitra a obrany, ale nikoliv resort zahraničí, který obsadil Krzysztof Skubiszewski. Solidarita (resp. její Občanský výbor) získala ve vládě 12 křesel, PSDS 5, ZSL 4 a SD 3. Moskva tuto vládu bez jakýchkoliv výhrad uznala. Československé vedení za této situace vzalo rovněž nový stav věci trpně na vědomí.

Pád komunistického režimu v Maďarsku

Mezi tím pokračovaly i rozhovory s opozicí v Maďarsku. Československý velvyslanec v Budapešti Vlastimil Ehrenberger opakovaně konstatoval, že vývoj se v Maďarsku ubírá stejným směrem, jako v Polsku a ani výsledek proto nemůže být jiný. Na rozdíl od velvyslance Havlína ve Varšavě se nicméně Egrenberger choval jako profesionální diplomat a jím řízený úřad včas navázal kontakty s politickou opozicí. Na rozdíl od Havlína se naopak snažil vyhnout kontaktům s představiteli radikálních marxistických skupin usilujících o pomoc při záchraně socialismu v Maďarsku, protože je nepovažoval ani za reprezentativní, ani za perspektivní.⁷⁸

O cílech opozice informoval tajemníka československého velvyslanectví Ján Popovič už 21. července Jenő Balázs, místopředseda společnosti Bajcsy-Zsilinskeho. Netajil se tím, že cílem je prosazení svobodných voleb a pak nastolení skutečné, parlamentní demokracie.⁷⁹ Podobně vyzněl rozhovor Popoviče se zástupcem Maďarského demokratického fóra Sándorem Lessákem, který se uskutečnil počátkem července,⁸⁰ a rozhovor se zástupci koalované opozice, který o měsíc později zprostředkoval maďarský bohemista György Varga, pozdější první polistopadový maďarský velvyslanec v Praze.⁸¹ V Praze nemohlo být pochyb o tom, že z politického hlediska nebude v brzké době rozdíl mezi Polskem a Maďarskem. 18. září 1989 byly dohody ukončeny podpisem politické

⁷⁷ AMZV, f. TO-T 1989–1989, Rumunsko, k. 13, č. 012996/89-1.

⁷⁸ 29. 6. 1989 přijal Ehrenberger po opakovaných žádostech Rolanda Antoniewicze, předsedu Maďarsko-polského studentského svazu, aktivistu platformy Hnutí marxistické jednoty a člena Společnosti Ference Müniche. Antoniewicz oznámil, že skuteční komunisté věrní původnímu ideálu budou muset možná přejít do ilegality, a věst boj za návrat k původním hodnotám marxismu a komunismu. Proto se hnutí hodlá obrátit na všechny revoluční země s žádostí o vojenskou pomoc, resp. o dodávky zbraní. Jmenoval přitom Československo, NDR, ale např. také Lybii. Ehrenberger považoval rozhovor za čistě informativní. Ve zprávě tajemníka velvyslanectví B. Szákála o setkání s Antoniewiczem se uvádí, že levicové hnutí sice obsahuje některé „zdravé názory“, nicméně představuje extrém. ÚV MSDS na svém posledním zasedání označilo ultralevicové skupiny za hlavní nebezpečí pro reformní proces a proto československé velvyslanectví doporučuje udržívat s nimi kontakty jen omezeně a na nižší úrovni. AMZV, f. TO-T, 1980–89, Maďarsko, k. 4, s. 0249/89-Sza.

⁷⁹ AMZV, f. TO-T, 1980–89, Maďarsko, k. 4, č. 1276/89-Po. Balázs informoval mimo jiné Popoviče o pohřbu Imre Nagyho, přičemž vyzdvihl jako pozitivní rys, že se vedle zástupců MSDS Imre Pozsgaye a Miklóse Németha akce zúčastnili také z Polska Adam Michnik za Solidaritu a z Československa Dana Němcová za Chartu 77 (ve zprávě je nesprávně uvedeno „Hana Němcová“).

⁸⁰ Tamtéž, č. 0277/89-Po z 19. 7.

⁸¹ Tamtéž, č. 0319/89-Po z 24. 8.

dohody, ve které se všechny strany zavazovaly prosadit přechod k pluralitní demokracii, vypsání svobodných voleb, právnímu státu a hospodářské reformě mající za cíl zavedení tržní ekonomiky. XIV. sjezd MSDS, který se sešel 7. října 1989, byl zároveň sjezdem posledním. Strana se formálně rozpustila a přeměnila se v Maďarskou socialistickou stranu v čele s Rezső Nyersem. Zřekla se marxismu-leninismu a resignovala na zachování socialismu v Maďarsku.⁸² Z marxisticko-leninské frakce vzniklo několik přípravných výborů nových stran, mimo jiné také přípravný výbor obnovené MSDS. Tato strana sice nesehrála už žádnou úlohu, tajemník jejího přípravného výboru Imre Maróthy se nicméně v rozhoru s třetím tajemníkem československého velvyslanectví Ladislavem Aghou netajil přesvědčením, že i Československo čeká obdobný vývoj, jaký proběhl v Maďarsku a Polsku: „Pokiaľ sa týka situácie v ČSSR, tajomník [Maróthy] povedal, že zmeny sa nevyhnu ani Československu. Vedenie KSČ by si to malo uvedomiť a uvoľniť miesto mladším.“⁸³

NDR a exodus východních Němců

Na sklonku léta 1989 se začal komunistický režim hroutit také v NDR, která patřila k oporám konzervativních sil. Postavení NDR bylo ovšem zvláštní. Tento stát vznikl v důsledku ideologického a politického rozdělení Německa, což znamenalo, že pád komunismu zde nebude znamenat demokratizaci, ale likvidaci státu. Spolková republika Německa NDR uznávala pouze de facto, ale nikoliv de iure. Občané NDR byli v SRN automaticky považováni za občany spolkové republiky se všemi z toho vyplývajícími důsledky.

S výjimkou Jugoslávie, která již od padesátých let umožňovala svým občanům v zásadě nemezené cestování do zahraničí existovaly v ostatních tzv. socialistických státech v oblasti vycestování značné překážky. Od šedesátých let bylo sice v zásadě uvolněno cestování mezi státy Varšavské smlouvy (byť ani zde nebyla situace jednoznačná), v oblasti vycestování do tzv. kapitalistických států však trvala různé restriktce. Státy Varšavské smlouvy se ve vzájemných dohodách většinou zavazovaly, že nebudou propouštět přes své území občany jiných socialistických zemí do třetích zemí, pokud k takové cestě nemají od úřadů svého domovského státu povolení. Konkrétně to znamenalo, že např. občan NDR mohl sice vycestovat do Maďarska, ale pokud neměl výslovně povoleno vycestovat na Západ, maďarská pohraniční policie mu nedovolila ze svého území odjezd do Rakouska. Koncem osmdesátých let ovšem ve většině států Varšavské smlouvy došlo ke značnému uvolnění cestování na Západ. Od roku 1988 nebylo již pro polského či maďarského občana problém získat cestovní pas k cestě do kteréhokoliv státu světa. V létě 1989 zavedlo svobodu cestování také Bulharsko. I v ČSSR došlo k liberalizaci cestování s výhledem jeho úplného uvolnění nejpozději od druhé poloviny roku 1990⁸⁴ a k obdobnému opatření směřoval i SSSR. Jedinými zeměmi, kde nedošlo k žádným významnějším

⁸² Tamtéž, č. 0378/89-Or z 7. 10. 1989. 23. října 1989, v den výročí maďarského povstání z roku 1956, byla předsedou parlamentu a prozatímním prezidentem Mátyásem Szurosem slavnostně vyhlášena Maďarská republika.

⁸³ AMZV, f. TO-T, 1980–89, Maďarsko, k. 4, č. 0429/89-Ágh. z 14. 11. 1989.

⁸⁴ Podrobněji viz RYCHLÍK, J.: Cestování do ciziny..., s. 130–131.

změnám, bylo Rumunsko⁸⁵ a NDR. V případě NDR se politické vedení SED kolem Ericha Honeckera oprávněně obávalo, že umožnění svobody cestování by vyvolalo hromadný exodus do SRN. Nařízení vlády NDR o cestování do zahraničí z 30. listopadu 1988 fakticky umožňovalo vycestovat do jiných než socialistických států (a to ještě s výjimkou Jugoslávie a Polska) jen důchodcům a osobám navštěvujícím blízké příbuzné, přičemž bylo vždy nutno doložit nutnost cesty či příbuzenský vztah. Vystěhování bylo možné jen z „humanitárních důvodů“.⁸⁶

V souvislosti s uvolněním cestování pro své občany se v létě 1989 rozhodlo Maďarsko zahájit demontáž ženíjních zátarasů na hranicích s Rakouskem, které se v nové situaci staly zbytečnými. To sice v žádném případě neznamenal, že by maďarsko-rakouská přestala být střezena a stala se volně průchodnou, nicméně i tak se v Maďarsku začala shromažďovat občané NDR s cílem využít možnosti k útěku. Maďarské orgány jim sice zatím odchod nepovolily, Maďarsko však na druhé straně zároveň odmítlo zadržené uprchlíky vydávat do NDR a umožnilo jim zůstat v uprchlických táborech na svém území. Část východních Němců i tak překročila hranice ilegálně. 25. srpna navštívili předseda vlády Miklós Németh a ministr zahraničních věcí Gyula Horn Bonn, kde jednali o možnosti umožnit občanům NDR odchod přes Rakousko do SRN. Maďarská strana proti odchodu východních Němců v zásadě neměla námitek. 31. srpna odcestoval G. Horn do Berlína, kde jednal s ministrem zahraničí NDR Oskarem Fischerem a tajemníkem SED Günterem Mittagtem, které se snažili přesvědčit, aby NDR sama umožnila svým občanům odjezd.⁸⁷ Protože jednání nevedlo k úspěchu a Fischer s Mittagtem se stále odvolávali na tajnou smlouvu, podle které se Maďarsko zavázalo občany NDR na Západ nepropouštět, rozhodla se nakonec vláda k radikálnímu kroku. 10. září 1989 oznámila, že „dočasně pozastavuje“ platnost smlouvy s NDR a otevírá od následujícího dne pro občany NDR hranice směrem do Rakouska. Erich Honnecker to označil za „zradu“. Východoněmecké úřady s okamžitou platností zakázaly cestovat svým občanům do Maďarska. Československé úřady byly požádány, aby občany do Maďarska ze svého území nepouštěly, v čemž jim Praha vyhověla.⁸⁸ Část východních Němců potom začala přecházet do Maďarska ilegálně. Maďarské úřady takové uprchlíky odmítali vydávat jak východoněmeckým, tak i československým úřadům a umožňovali jim odjezd přes Rakousko do SRN.⁸⁹

Protože cesta přes Maďarsko byla nyní uzavřena, a protože do Polska východoněmeckí občané volně cestovat nesměli,⁹⁰ začali se východní Němci uchýlovat ve velkém počtu na velvyslanectví SRN v Praze, kam někteří z nich zamířili ještě v srpnu.⁹¹

⁸⁵ Rumunsko od roku 1987 naopak cestování výrazně omezilo a to včetně ostatních socialistických zemí. V praxi bylo možné vycestovat jednou za dva roky na pozvání příbuzných nebo za vlastní zahraniční měnu uloženou v bance. Hromadných zájezdů, včetně zájezdů do ostatních socialistických zemí, bylo od roku 1986 vůbec zrušeno. AMZV, f. TO-T, 1980–89, Rumunsko, k. 6, č. 01510/87, též k. 10, c. 01572/86.

⁸⁶ Východ, s. 709. TAYLOR, F.: Berlínská zeď. 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989. Praha 2008, s. 407.

⁸⁷ AMZV, f. TO-T 1980–1989, Maďarsko, k. 4, č. 0329/89-Po.

⁸⁸ PREČAN, V.: Ke svobodě přes Prahu. Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů. Praha 2009, dok. 12, s. 51–52, dok. 22, s. 63.

⁸⁹ Tamtéž, dok. 14, s. 54–55.

⁹⁰ Volný cestovní styk mezi NDR a PLR byl ze strany NDR suspendován na podzim 1980 a nebyl již až do zániku NDR obnoven. Pouze omezený počet východních Němců se dostal do Polska ilegálně a uchýlili se na velvyslanectví SRN ve Varšavě.

⁹¹ PREČAN, V., c. d., dok. 1, s. 41.

Odmítali opustit budovu velvyslanectví, dokud jim nebude dovolen odjezd do SRN. Na rozdíl od Maďarska bylo československé vedení solidární se svými východoněmeckými partnery a odmítlo návrhy SRN, aby po vzoru Maďarska umožnila východním Němcům volný odjezd.⁹² Ale ve druhé polovině září 1989 se postoj československého vedení začal měnit: 21. září byl do Berlína vyslán jako Jakešův zmocněnec vysoký úředník FMZV, který požádal ministra zahraničních věcí Fischera, aby NDR učinilo humanitární akt, jaký již učinilo v roce 1984. Osobám okupujícím západoněmecké velvyslanectví mělo být slíbeno, že pokud se vrátí do NDR, bude jim povoleno se vystěhovat.⁹³ NDR s tím vyslovila souhlas, avšak tato akce neměla mezi východními Němci na západoněmeckém velvyslanectví ohlas.

Podle paměti tehdejšího tajemníka ÚV KSČ a předsedy slovenské vlády Ivana Knotka⁹⁴ si federální premiér Ladislav Adamec pozval východoněmeckého velvyslance Helmuta Ziebartu a oznámil mu, že pokud nebude vláda NDR urychleně reagovat, Československo zabezpečí odvoz všech východních Němců z velvyslanectví do SRN. Předsednictvo ÚV KSČ s tímto Adamcovým postupem údajně vyjádřilo 22. září 1989 souhlas.⁹⁵ Z přístupné dokumentace nicméně vyplývá, že československá strana považovala takovéto jednostranné řešení až za poslední krok a snažila se, aby získala pro odjezd východních Němců nejprve formální souhlas východoněmeckých úřadů. Československé vedení proto prostřednictvím československého velvyslance v Berlíně Františka Langeru „doporučilo“ vedení SED, aby z humanitních důvodů konzulát NDR vystavil východním Němcům na velvyslanectví v Praze cestovní doklady k vystěhování do SRN a umožnil jim odjezd. Ten se měl technicky realizovat tak, že „vystěhovalci“ budou přepraveni autobusy NDR přes území NDR do SRN.⁹⁶ Současně probíhala i jednání mezi NDR a SRN. 29. září politbyro SED schválilo usnesení, podle kterého měli být občané NDR nacházející se na velvyslanectvích SRN v Praze a ve Varšavě přepraveni vlaky východoněmeckých železnic do přes území NDR do SRN. Během cesty přes NDR byli formálně propuštěni ze státního svazku NDR.⁹⁷ Odjezd východních Němců z Prahy začal 30. září v noci z nádraží Praha-Libeň.

Jakmile se však velvyslanectví SRN v Praze vyprázdnilo, „přiválila se“ z NDR okamžitě nová vlna utečenců, která opět okupovala velvyslanectví a dožadovala se rovněž emigrace do SRN.⁹⁸ Velvyslanec Ziebart informoval 3. října Berlín o žádosti československé strany, aby byla zopakována akce z 30. září, tj. aby byl i nově přichozím východním Němcům umožněn odjezd do SRN. Vedení SED vyhovělo, avšak současně nařídilo uzavření hranic mezi NDR a ČSSR pro občany NDR.⁹⁹ Ilegální přechody hranice pokračovaly malými skupinami východních Němců i v následujících dnech, byť již neměly masový charakter.¹⁰⁰ Situace byla značně nelogická: pokud byl východní Němec zadržen česko-

⁹² Tamtéž, dok. 2, s. 42.

⁹³ Tamtéž, dok. 16, s. 57.

⁹⁴ Předsedové české a slovenské vlády byly automaticky též místopředsedy federální vlády. Tento systém byl na jaře 1990 zrušen.

⁹⁵ KNOTEK, I.: Odkrývanie pravdy. November 1989 a dnešok. Nové Zámky 2009, s. 53.

⁹⁶ Prečan, V.: c. d., dok. 28, s. 70.

⁹⁷ Tamtéž, dok. 36, s. 79.

⁹⁸ Tamtéž, dok. 45, s. 86–87, dok. 46, s. 87–90.

⁹⁹ Tamtéž, dok. 52, s. 95–96, dok. 53, s. 96–97, dok. 55, s. 98.

¹⁰⁰ Tamtéž, dok. 82, s. 130.

slovenskou policií při přechodu hranic, byl vrácen do NDR, avšak pokud se mu podařilo dostat se na západoněmecké velvyslanectví, měl v postatě vyhráno.

Východoněmecké vedení bylo v té době konfrontováno s masovými demonstracemi občanů a vznikem opozičních organizací. 11. září vzniklo Nové forum (*Neues Forum* – NF). 25. září propukly rozsáhlé protirežimní demonstrace v Lipsku. 6. října přijel do Berlína Gorbačov, aby se zúčastnil oficiálních oslav 40. výročí vzniku NDR, které připadaly na následující den. Demonstranti při nich zcela ignorovali Honeckera, zatímco Gorbačevovi provolávali slávu.¹⁰¹ Proti Honeckerovi začala rychle vyrůstat opozice v samotné SED, kterou vedl Egon Krenz. 17. října se sešlo politbyro SED, které Honeckera sesadilo z funkce a zvolilo na jeho místo Egona Krenze a došlo také k dalším kádrovým změnám.¹⁰² Krenz, který se 24. října stal také předsedou Státní rady, tj. titulární hlavou NDR, přislíbil reformu politického systému a vydání nového zákona umožňujícího cestovat do ciziny. Avšak neměl důvěru veřejnosti a jeho reformnímu úsilí nikdo nevěřil. Po celý zbytek října v zemi probíhaly demonstrace požadující jeho odvolání. Masový útek občanů NDR a rozsáhlé demonstrace vyvolaly rozklad ve stranickém a státním aparátu NDR. Zajímavá je v tomto případě zpráva prvního rady československého velvyslanectví v Moskvě J. Kubiše o rozhovoru s pracovníky ZÚ NDR z 24. října 1989: východoněmečtí němečtí diplomaté se netajili svou skepsí nejen k dalšímu osudu socialismu v NDR, ale k další existenci NDR jako státu vůbec. NDR podle nich, pokud se chce udržet jako stát, bude muset souhlasit s tím, aby SRN jednala za všechny Němce, vzdát se požadavku uznání samostatného občanství NDR ze strany SRN stejně jako teorie dvou německých národů, tedy přistoupit na něco, co doposud zásadně odmítala.¹⁰³ Východoněmečtí diplomaté konstatovali, že SSSR je zřejmě ochoten připustit dalekosáhlé změny ve východní Evropě.¹⁰⁴

Nové vedení SED nejprve 19. října umožnilo, aby východní Němci, nacházející se v Praze mohli požádat o propuštění ze státního svazku NDR a vycestování přímo na pražském konzulátu.¹⁰⁵ 24. října se rozhodlo zrušit zákaz cestovat do Československa. Nařízení měla formálně vydat Rada ministrů (vláda) NDR a to s platností od 1. listopadu.¹⁰⁶ Jakmile byl zákaz cestovat do Československa odvolán, objevila se na spolkovém velvyslanectví v Praze třetí vlna uprchlíků.¹⁰⁷ Tentokrát byla československá reakce mnohem důraznější. Náměstek mistra zahraničních věcí Pavel Sadovský odpoledne 3. listopadu předal velvyslancovi Ziebartovi dopis M. Jakeše pro E. Krenze. Ten obsahoval žádost, aby s ohledem na katastrofální situaci na velvyslanectví SRN byl tam se zdržujícím občanům NDR umožněn okamžitý přímý odjezd do SRN, a to přímo. Pokud by to pro východoněmeckou stranu nebylo přijatelné, žádal Jakeš uzavření hranic ze strany NDR až do doby, kdy budou v Berlíně přijata slíbená legislativní opatření umožňující přímý výjezd

¹⁰¹ Východ, s. 712.

¹⁰² TAYLOR, F.: c. d., s. 397–398.

¹⁰³ K problematice existence „dvou německých národů“, které NDR prosazovala a otázce uznání východoněmeckého občanství viz SKIBIŇSKI, J.: Problemy normalizacji stosunków NRD-RFN. Warszawa 1982, s. 65–99.

¹⁰⁴ AMZV, f. TO-T 1980–1989, SSSR, k. 3, č. 013.540/89-I, zpráva ZÚ Moskva č. 01117/89.

¹⁰⁵ PREČAN, V.: c. d., dok. 93, s. 142.

¹⁰⁶ Tamtéž, dok. 95, s. 104, dok. 96, s. 105.

¹⁰⁷ Tamtéž, dok. 101, s. 152.

z NDR do SRN. Pokud by ani to nebylo možné, měla být neprodleně zahájena jednání s cílem suspendování platnosti tajného protokolu zakazujícího československým úřadům propouštění občanů NDR do třetích zemí. Ziebart požadavky telefonicky sdělil ministru zahraničí Fischerovi s žádostí, aby je Krenzovi odevzdal. Fischer doporučil, aby bylo občanům NDR umožněno vycestovat přímo z Prahy do SRN a to bez dalších formalit.¹⁰⁸ Ještě týž den vyslovil Krenz s návrhem souhlas.¹⁰⁹

Protože hranice mezi NDR a ČSSR zůstala i nadále otevřená, stalo se Československo tranzitní zemí pro nyní v podstatě legální emigraci občanů NDR do SRN. Tato situace se samozřejmě Jakešovu vedení nelíbila. 8. listopadu si náměstek ministra zahraničních věcí Sádovský pozval Ziebartu a tlumočil mu přání československého stranického vedení, aby se napříště výjezdy občanů NDR do SRN odbyvaly přímo, a nikoliv přes československé území. Jinak řečeno, Československo žádalo po NDR, aby zcela uvolnilo emigraci svých občanů. Ziebart oznámil, že se již připravuje zákon o cestování občanů do zahraničí, který celou věc vyřeší, a poprosil československé úřady o jistou shovívavost. Při této příležitosti odevzdal nótu, kterou byla suspendována dočasně platnost tajného protokolu o bezvízovém styku týkající se nepropouštění občanů NDR do třetích zemí.¹¹⁰

Následující den došlo k události, která učinila československou žádost neaktuální. Ten den na příkaz politbyra SED vypracovala zvláštní komise ministerstva vnitra návrh opatření k usnadnění cestování a trvalého vystěhovalectví, které mělo platit až do vydání nového zákona o cestovních pasech. Konečný návrh hovořil o tom, že napříště mohou všechny osoby podávat žádosti o krátkodobé či trvalé vycestování a tyto žádosti budou v nejkratší době vyřízeny. Trvalý výjezd (vystěhovalectví) z NDR měl být napříště možný přes všechny hraniční přechody mezi NDR a SRN, resp. NDR a Západním Berlínem, tedy bez „tranzitu“ přes ČSSR. Návrh byl ještě téhož dne politbyrem schválen a 9. listopadu večer o tom informoval shromážděné novináře na tiskové konferenci jeho mluvčí Günter Schabowski. Schabowski, který na schůzi politbyra sám nebyl, ovšem nevěděl, že jde o návrh, který má platit teprve v budoucnu. Na dotaz jednoho italského novináře, od kdy nové nařízení platí, proto nesprávně odpověděl, že pokud je mu známo, opatření vstupuje v platnost okamžitě. Nepravdivá zpráva se rozšířila v Berlíně rychlostí blesku. Davy Berličanů vyrazily okamžitě k berlínské zdi a dožadovaly se návštěvy Západního Berlína. Ve snaze zabránit krveprolití východoněmecká policie po několika hodinách napětí hranici skutečně otevřela.¹¹¹ Tak došlo k onomu pověstnému „pádu berlínské zdi“, která odstartovala nejen demontáž komunismu v NDR, ale i likvidaci tohoto státu vůbec. Československý normalizační režim přišel o posledního spojence ve svém sousedství a stal se „ostrovem neostalinismu“ v rychle se měnící východní Evropě.

Jakeš se zřejmě domníval, že vlastní režim bude schopen zachránit a s ostatními (bývalými) socialistickými státy bude snad možná jakási koexistence na bázi vzájemného respektu a nezasahování do vnitřních věcí. V tomto smyslu také Jakeš vystoupil na XV. plenárním zasedání ÚV KSČ, které se uskutečnilo 11.–12. října.¹¹² Podobná představa

¹⁰⁸ Tamtéž, dok. 102, s. 153.

¹⁰⁹ Tamtéž, dok. 111, s. 165.

¹¹⁰ Tamtéž, dok. 116, s. 171.

¹¹¹ TYLOR, F.: c. d., s. 406–410.

¹¹² KNOTEK, I.: c. d., s. 57–58.

byla ovšem pouhou iluzí, protože dominový efekt se ani po zhroucení komunistického režimu v NDR samozřejmě nezastavil. Na řadě bylo Bulharsko. V době, kdy se hroutil režim v NDR, se ve dnech 9.–10. listopadu 1989 uskutečnila v Praze porada tajemníků ústředních výborů komunistických stran zodpovědných za ekonomiku. Schůzce předsedal Ivan Knotek. Podle jeho vlastních slov měla schůzka prohloubit ekonomickou spolupráci v rámci RVHP, nepřinesla však žádný výsledek.¹¹³ V souvislosti se schůzkou měl s Knotkem dlouhý rozhovor blízký spolupracovník Todora Živkova Griša Filipov. Filipov, který zastával v letech 1981–1986 funkci předsedy vlády, hodlal projednat politické otázky a sondať možnost užší spolupráce Československa a Bulharska ve všech oblastech. Informoval Knotka, že 10. listopadu se uskuteční zasedání ÚV BKS, které se má věnovat prohloubení přestavby. Zavedl také řeč na spor s Tureckem, avšak Knotek se diskusi na toto téma vyhnul.¹¹⁴

Filipov se urychleně vrátil do Sofie, aby se mohl zúčastnit zasedání ÚV. Netušil, že dny politické kariéry Todora Živkova i jeho samotného jsou již sečteny. Na zasedání ÚV BKS 10. listopadu byl Todor Živkov po předchozím tichém souhlasu Gorbačova odvolán, či spíše sesazen z funkce generálního tajemníka a současně i z funkce předsedy Státní rady (tj. titulárního prezidenta BLR). V této funkci byl nahrazen dosavadním ministrem zahraničí Petrem Mladenovem.¹¹⁵ Pád Živkova 10. listopadu okamžitě aktivizoval opozici a stal se počátkem demontáže socialismu v také v Bulharsku. Zbývalo už jen Rumunsko, nacházející se v hluboké hospodářské krizi.

Závěr

Československý režim, čelící tlaku silící opozice, se na počátku druhé dekády listopadu ocitl v naprosté mezinárodní izolaci a čekal jen na ránu z milosti. Jakeš rozhodně nebyl osobou, která by dokázala blížící se pohromu odvrátit. To ovšem ještě netušil, že do politického pádu mu už zůstává jen několik dní.

The Fall of Communist Regime in Czechoslovakia in 1989 in International Context

Jan Rychlík

The archive materials give the clear evidence that the Czechoslovak government and Communist Party leadership new very well what was going on in the Soviet Union,

¹¹³ KNOTEK, I.: Odkrývání pravdy. November 1989 a dnešek. Nové Zámky 2009, s. 61–62.

¹¹⁴ NA ČR, f., ÚV KSČ, 02/1, PUV 10. 11. 1989, č. P 9015/24.

¹¹⁵ LUDŽEV, I.: c. d., s. 208. Autor uvádí, že Filipov patřil k malé skupině Živkovových přívrženců, kteří se snažili hlasování o odvolání Živkova oddálit, avšak neuspěl.

Poland and Hungary. However, the leadership was not able to take any measures. The regime came to power in Spring 1969 as a result of the Soviet invasion to Czechoslovakia on 21 August 1968. The political changes in Poland and Hungary, the fall of the Berlin wall and finally the fall of Todor Živkov in Bulgaria brought the Jakeš regime to the total isolation. The main reason why the regime in Czechoslovakia collapsed in November 1989 was the international situation which did not leave to the Jakeš leadership any chance to survive once the USSR made it clear that the Soviet tanks will not come to help this time.

Přílohy

V následujícím souboru jsou přetištěny vybrané texty československé diplomatické služby, o nichž se zmiňuje předchozí studie.

1.

ZU Varšava
Příloha k č. j. 01050/89
Iniciativna informácia

Obnovená premiéra dvou jednoaktoviek V. Havla v divadle Powszechnym vo Varšave

V sobotu 25. februára 1989 v divadle Powszechnym vo Varšave bola obnovená premiéra dvoch jednoaktoviek Václava Havla – „Audienca“ a „Protest“ v režii Feliksa Falka, jedného z najvýznamnejších poľských filmových a divadelných režisérův, s vynikajúcimi hercami poľského divadla K. Kaczorom, M. Benoitom a W. Kowalským. Scénografiu pripravil K. Baumiller, preložil S. Jagodzinski.

Premiéra vyššie uvedených jednoaktoviek (+ jednoaktovka „Vernisáž“) sa v tomto divadle uskutočnila pred 8 rokmi, 21. 11. 1981. Predstavenie bolo hrané ešte 11x – k 13. 12. 1981 bolo z repertoáru stiahnuté na zásah poľských štátnych a politických orgánov.

V minulom roku, kedy PŁR začalo presadzovať politiku „nezávislosti diela na mene umelca“ – sa postupne sácali hrať všetky divadelné hry, ktoré boli v r. 1981 z repertoáru stiahnuté (Bulgakov, Rózewicz, Mrózek, Šatov atď.). Pred rokom – vo februári 1988 krakovské Divadlo 38 hralo Havlovu „Audienču“, neskôr študenti PWST v Krakove hrali ako svoje diplomové predstavenie Havlovo „Largo desolato“. Ako sme informovali, tieto predstavenia nevzbudili nijaký mimoriadny ohlas, neboli spojené s čs. antipropagandou, tlač o nich nepodala žiadne informácie.

V polovici januára zomrel riaditeľ divadla „Powszechnego“ Z. Hübner. Po jeho smrti síce prevzal vedenie K. Rudziński, ale hneď bolo zrejmé, že o vedenie divadla, chýrneho zo svojich odvážnych inscenácií, ale často i inscenácií rozporných s oficiálnou politikou PŁR, sa bude uchádzať niektorá z popredných hereckých a režisérskych osobností.

Keďže v divadle hrajú také osobnosti poľského divadla a filmu ako M. Benoit, K. Janda, J. Chmielnicki, E. Kępińska a d' nebolo prekvapením, že záujem o funkciu riaditeľa prejavil i A. Wajda. Poľské orgány síce rozhodnutie odkladajú, ale pravdepodobne Wajdov záujem budú rešpektovať.

V tejto situácii prišiel s iniciatívou hrať Havla K. Rudziński, „pretože divadlo je v zložitej finančnej situácii, Havel už bol dávno inscenačne pripravený – a hrá tam minimum hercov“ – takže – i keď hra nebola v plánoch divadla na mesiac február – obnovená premiéra bola uskutočnená 25. 2. 1989.

Divadlo podlieha hl. mestu Varšava, vzhľadom na nový model riadenia divadiel však plány ani program neodsúhlasuje, ale môže „predstavenie stiahnuť z repertoáru ak nezodpovedá štátnej politike PŁR“.

Súhlas k inscenovaniu hier V. Havla čs. strana nemusela dávať, nakoľko autorské právo V. Havel predal do NSR. Nemecká strana dala divadlu súhlas.

Plagát, program a iné propagačné materiály boli tlačené „na posledné chvíľu“, preto propagácii pomohli HOP – najmä televízia, ktorá od 23. 2. 1989 (Televízny kurýr) do soboty 25. 2. 1989 venovala hre mimoriadnu pozornosť, akou sa netešil ani Semafor v rámci Dni Prahy vo Varšave v r. 1987. Možno konštatovať, že išlo priam o televíznu kampaň. Oficiálne denníky – Tribúna ľudu, Rzeczpospolita a i. sa o predstavení nezmienili, krátku informáciu prinieslo Życie Warszawy a Wieczorowy Express.

Na premiéru boli divadlom a PEN klubom pozvaní vybraní hostia – prevažne členovia Komisie kultúry a propagandy A. Wajdu pri Občianskom výbore L. Walesu, členovia vlády, ministerstva kultúry a umenia, spisovatelia, herci a popredné osobnosti filmu, vybrané západné zastupiteľské úrady. Predstavenia sa z oficiálnych hostí zúčastnil nečakane premiér M. Rakowski, ktorého manželka je členkou hereckého kolektívu divadla. Z MKiU sa nezúčastnil nikto, podobne ako z vedenia hl. mesta Varšavy, oddelenia kultúry ÚV PZRS i KV PZRS. Z diplomatického zboru západných krajín bolo prítomných 7 hostí, medzi nimi veľvyslanec USA v PŁR J. R. Davis. PEN klub reprezentovali Żulawski, Mędyrzycki, Michnik a iní. Michnik po skončení predstavenia prečítal osobné vyhlásenie proti uväzneniu a odsúdeniu V. Havla a ďalších. Vyzýva v ňom čs. vládu k jeho oslobodeniu, požaduje, aby začala s Havlom a ďalšími predstaviteľmi opozície „dialóg“. Na niekoľkých miestach sa dovoľáva medzinárodných paktov, ktoré ČSSR ratifikovala. Ako príklad hodný nasledovania uvádza ZSSR a jeho postoj k Sacharovovi. Premiér Rakowski pred čítaním divadlo opustil. Nakoľko Michnikove slová boli publiku nezrozumiteľné (hudba + časť odchádzajúcich návštevníkov), prečítal svoje vyhlásenie vo vestibule divadla pre západných novinárov, fotoreportérov a časť zbývajúcich návštevníkov.

Minister Krawczuk, riaditeľ zahraničného odboru MKiU Jaszczyk, tajomníci KV PZRS Michalski, Opara i ved. oddelení kultúry ÚV PZRS – Sawic a KV PZRS Stojanow konštatovali, že z ich strany k zákazu predstavenia – vzhľadom na politický vývoj situácie v PŁR, zasadnutie „okružného stola“ a presadzovaný pluralizmus i liberálnu kultúrnu politiku PŁR – nemohlo dôjsť.

Mrzí ich však, že HOP – najmä televízia zorganizovali protičeskoslovenskú kampaň. Tajomník KV PZRS pre kultúru a propagandu Michalski oznámil, že bude rokovať s šéfom poľskej TV Roszkowskim ako i ďalšími zodpovednými pracovníkmi propagandy.

Všetci vyslovili poľutovanie, že opozícia zneužila premiéry k vyhláseniu protestu proti uväzneniu V. Havla.

Minister Krawczuk, tajomník Opara, vedúci oddelení kultúry KV PZRS Stojanow si nevedeli vysvetliť účasť premiéra Rakowského i keď pripúšťali, že jeden z motívov jeho účasti bola skutočnosť, že jeho manželka je herečkou tohto divadla a že premiér navštevuje všetky premiéry.

Materiály pre vnútrostranícku informáciu PZRS uvádzajú, že vystúpenie Michnika po skončení predstavenia hodnotí i opozícia „ako ranu pod pás premiérovi“. Tiež z nich vyplýva, že samotná skutočnosť inscenovania hier Havla je v liberálne sa rozvíjajúcej kultúrnej politike PLR normálna, PZRS je však znepokojená vystúpením Michnika, ktoré Rakowského stavia do neželateľného svetla.

V programe divadla Powszechnego na mesiac marec 1989 sú reprízy Havla plánované cca 10 x. Podľa názoru M. Stojanová, akýkoľvek zásah zo strany štátnej správy situáciu by komplikoval, nevyriešil.

Záver ZU

Obnovená premiéra dvoch Havlových jednoaktoviek Audiencia a Protest nebola uskutočnená náhodne. Išlo o premyslený a dobre organizovaný zámer poľskej kultúrnej opozície. Priestor, ktorý divadelnému predstaveniu venovala poľská televízia vyznel ako protestná kampaň proti uväzneniu a odsúdeniu V. Havla, i keď v slovných formuláciách redaktorom nie je možné nič vytknúť. Prítomnosť premiéra Rakowského dodala predstaveniu zbytočnú popularitu, verejné vystúpenie Michnika zasa priestor pre obojstranne nežiaduce interpretácie.

Veľvyslanec: Havlín
Vypracovala: J. Diváčka
Varšava 27. 2. 1989

AMZV, f. TO-T 1980–89, *Polsko*, k. 2.

2.

Velvyslanectví ČSSR ve Varšavě Záznam o rozhovoru

Záznam vypracoval: P. Svítal dne 21. 8. 1989
Schválil: J. Havlín
Návštěva (rozhovor) uskutečněna dne: 19. 8. 1989 od 11:00 do 11:45 hod.
Přítomni:
B. KULSKI – nám. min. zahraničních věcí
J. MAKOSA – ředitel I.t.o.

J. HAVLÍN – velvyslanec ČSSR
P. SVÍTIL – III. tajemník

T. Fiszbach, vicemarsálek Sejmu, pověřil B. Kulského, aby vysvětlil J. Havlínovi důvody přijetí protičeskoslovenské resoluce v Sejmu. Po přijetí Senátem rezoluce připravilo MZV PLR argumentační materiál pro potřeby poslaneckého klubu PSDS. Poslanecký klub PSDS měl záměr neutralizovat snahy opozice. Připravil návrh prohlášení, které bylo blízké maďarskému prohlášení s tím, že to vyplývalo z tehdejších podmínek, a jde o čs. záležitost. Opozice však připravila svoji resoluci s velmi ostrými formulacemi jako je agrese, pošlapání vůle národa, hanba polské armády atd. Před jednáním bylo jasné, že opozice bude mít podporu většiny a prosadí svoji variantu. Vystoupení PSDS proti resoluci by znamenalo několikahodinovou diskusi v parlamentě, na které opozici velmi záleželo, neboť v jejím průběhu by byla možná i extrémní vystoupení jednotlivých poslanců jdoucí daleko za hranice r. 1968.

Vzhledem k tomu, že ani stranický klub nebyl jednotný, přistoupila PSDS na vynucený kompromis – přijetí společného prohlášení, na němž se podíleli i poslanci PSDS, z něhož bylo odstraněno vše, co se dalo, hlavně ostré formulace typu agrese. Nebyla diskuse – divadlo pro zahraniční HSP a za dané situace šlo o „menší zlo“. Kromě toho celá záležitost má čistě lidský rozměr, neboť polská vojska vstoupila na cizí území.

Dále v rozhovoru poukázal B. Kulski na nejistotu, která panuje v současné době na MZV PLR, zejména co bude, pokud MZV nezíská PSDS, ale například SLS či bezprostředně opozice, která vede boj proti „nomenklatuře“.

J. Havlín poukázal na nespokojenost čs. strany s činností L. Mazana, novináře akreditovaného v ČSSR, zejména v souvislosti s jeho články v posledním čísle *Politiky*.

B. Kulski uvedl, že ačkoliv někdy překračuje L. Mazán jisté hranice kritičnosti, je jisté, že principiální hranice nepřekročí. Kromě toho by se měl v blízké době vracet do PLR.

Závěr ZU:

Zdá se, že přijetí resoluce Sejmem v podstatě PSDS vyhovuje, neboť vůči veřejnosti se prostřednictvím svých poslanců distancovala od vstupu polských vojsk do ČSSR v r. 1968, ale dovoluje jí to zachovat si jakoby tvář vůči čs. straně díky dříve signalizovanému rozhodnutí PB ÚV PSDS udělat vše pro to, aby bylo zabráněno přijetí této resoluce.

Neoficiální překlad

Stanovisko v otázce eventuálního prohlášení odsuzujícího vstupu spojeneckých vojsk do Československa v r. 1968

1. Vojenská akce socialistických států v Československu byla výrazem důsledků hlubokého rozdělení Evropy a světa na dva protikladné bloky. Logika epochy studené války způsobovala, že ve vztazích mezi Východem a Západem se počítal nejen celkový poměr vojenských sil, ale rovněž celkový poměr politických sil, zase každá jeho, i když částečná směna, vyvolávala ihned reakci zejména ze strany velmocí stojící v čele uskupení, které takovou změnu chápalo jako ohrožení vlastních posic,

Na tomto základě se zrodila v r. 1947 tzv. Trumanova doktrína, jejíž podstatou bylo odůvodnění intervence Západu v Řecku během občanské války. Analogickými předpoklady se řídily Spojené státy, když započaly ozbrojenou intervenci na Kubě (v r. 1961), v Dominikánské republice (v r. 1965) a na Grenadě (v r. 1983) po změně vlády, ke kterým došlo v těchto zemích.

Boj o překonání přehrad mezi Východem a Západem, o výstavbu „společného evropského domu“ – které jsou dnes hlavním obsahem zahraniční politiky PLR – směřuje k vytvoření nové formy mezinárodních vztahů, ve které by nebylo místo na intervence takového druhu z kterékoliv strany. Nadále je aktuální návrh socialistických států na likvidaci bloků a v první řadě jejich vojenských organizací.

2. Je rovněž nutno vzít v úvahu, že živelný běh tehdejších událostí v Československu musel rodit obavy, že v libovolném okamžiku se vymknou z jakékoli kontroly a způsobí tak ohromné důsledky pro polské státní zájmy a naše národní zájmy. Je třeba připomenout, se teprve později, v důsledku známé Budapešťské výzvy států socialistického společenství (r. 1969) byl zahájen plodný dialog mezi Východem a Západem, který dovedl k podepsání Závěrečného aktu KBSE, a v roce 1970 NSR v normalizační dohodě s Polskem uznala hranice na Odře a Nise. Tento velký úspěch zahraniční politiky PLR by nebyl možný bez solidární podpory všech našich spojenců.

3. Rozhodnutí, týkající se vstupu vojsk do ČSSR, bylo přijato mimo formální rámec a oficiální struktury Varšavské smlouvy, jejíž ustanovení neměnně platná od roku 1955 v žádném případě nezmocňují ke krokům tohoto druhu, kteréhokoliv z jejich signatářů. Měla výrazný politický charakter, a byla spojena s přijatou na začátku srpna 1968 v Bratislavě (rovněž vedoucími představiteli ČSSR) tezí, že obrana socialistických výdobytků je společnou záležitostí všech spojenců. Toto stanovisko bylo jednoznačně zamítnuto m.j. v prohlášení Politického poradního výboru členských států VS v červenci t. r. v Bukurešti, ve kterém se konstatuje, že spojenecké státy „vycházejí z předpokladu, že každý národ sám určuje osudy své země, sám má právo volit si společenskopolitický a ekonomický systém, státní zřízení, jaké považuje pro sebe za odpovídající. Nemůže existovat jeden vzor organizace společnosti. Stabilita předpokládá zrezignování z konfrontačních doktrín, ze spoléhání se na sílu, nepřipustnost přímého i nepřímého vměšování se do vnitřních záležitostí jiných států. Žádná země nesmí diktovat rozvoj událostí v jiné zemi ani usilovat o roli soudce nebo arbitra.“

4. Účast jednotek Polské armády v uvedené operaci měla ve skutečnosti velmi omezený charakter. Tato vojska byla stažena tak rychle, jak to jen bylo možné.

Rozsah a zejména charakter té operace se nedá srovnat s např. vstupem polských vojsk do Československa v r. 1938, kdy využívající vývoje tehdejší situace společně s Němci jsme provedli v podstatě „dělení“ Československa, a tato skutečnost dodnes zůstává negativní pro náš národ součástí vědomí Čechů a Slováků. Rodí se proto otázka, proč nechceme přijmout odpovídající prohlášení v otázce tohoto z hlediska charakteru, rozsahu a důsledku neporovnatelného aktu?

5. Hodnocení československých událostí r. 1968 prováděné jejími ústavními orgány je neměnné od tehdejší doby do dnes. Pokus ověření správnosti hodnocení těchto událostí kýmoli bez brání v úvahu stanovisek nejvíce zainteresovaného státu, a to znamená ČSSR, muselo by být chápáno jednoznačně jako akt vměšování se do jeho vnitřních

věcí, který neodpovídá současně přijatým normám a zvyklostem, ve vzájemných vztazích našich států.

Z těchto důvodů jako akt vměšování se do našich vnitřních záležitostí bychom přijali např. jakékoli prohlášení jiných států týkající se současného vývoje v Polsku.

AMZV, f. TO-T, 1980–89, Polsko, k. 2.

3.

Velvyslanectví ČSSR ve Varšavě Záznam o rozhovoru

Záznam vypracoval: P. Svítal dne 22. 8. 1989

Schválil: J. Havlín

Návštěva (rozhovor) uskutečněna dne: 22. 8. 1989 od 10:00 do 11:00 hod.

Přítomni:

B. Kulski nám. min. zahr. věcí PLR

J. Makosa – řed. I. t. o.

velvyslanci BLR, MLR, NDR, SSSR

J. Havlín – velvyslanec ČSSR

P. Svítal – III. taj. ZÚ ČSSR

B. Kulski si pozval velvyslance BLR, ČSSR, MLR, NDR a SSSR, aby je informoval o reakci vedení Rumunské komunistické strany na situaci v PLR a odpovědi vedení PSDS, která byla předána velvyslanci RSR ve Varšavě tajemníkem ÚV PSDS W. Natorfem za přítomnosti B. Kulského,

tajemník ÚV RKS Stojan předal v sobotu 19. 8. večer za přítomnosti náměstka ministra zahraničních věcí velvyslanci PLR v RSR prohlášení politického výboru ÚV RKS a osobně N. Ceausescu k situaci v PLR, adresované PB ÚV PSDS, PSDS a státu. V prohlášení se praví, že vedení RKS s velkým zájmem sleduje vývoj vnitřní situace v PLR. Nechtějí se vměšovat do vnitřních záležitostí PLR, ale povaha událostí v Polsku překračuje jeho hranice. Po rezignaci C. Kiszczaka na funkci předsedy vlády možnost daná opozicí vytvořit vládu je v protikladu s vědeckou teorií výstavby socialismu a slouží nejreakčnějším kruhům imperialismu. Je to úder proti Varšavské smlouvě, její ohrožení a silná podpora NATO. Členské státy VS musí zaujmout stanovisko k situaci v PLR a domáhat se, aby nebylo pověřeno Solidaritě formování vlády. Vedení RKS vyzývá PSDS, aby učinila vše a zabránila likvidaci socialismu v PLR. Vedení RKS se obrací rovněž na státy ZSS, aby pracovaly v zájmu obrany socialismu v PLR. V závěru prohlášení očekává RKS odpověď vedení PSDS.

B. Kulski k odpovědi PSDS vedení RKS uvedl, že polská strana se nesnaží polemizovat s vedením RKS, ale chce, aby bratrská strana pochopila, co se v PLR děje. Proto se také v odpovědi uvádí, že vedení PSDS se s pozorností seznámilo se stanoviskem

RKS, v němž jsou vyjadřovány obavy o osudy socialismu v PLR, a snaží se pochopit záměr rumunských soudruhů. PSDS však nemůže přijmout a uznat oprávněnost hodnocení a návrhu obsažených v prohlášení. Situaci v zemi hodnotilo 14. zasedání ÚV PSDS a ve stanovisku ÚV se m.j. praví, že „vyvést PLR s krize cestou evolučních a důsledných reforem může jen vláda mající širokou důvěru společnosti s účastí všech sil reprezentovaných v polském Sejmu“. PSDS se řídí při vytyčování stranické linie vyššími státními zájmy a zájmy národa berouc v úvahu existující reality v PLR. PSDS je přesvědčena, že za daných podmínek je zvolená linie jediná správná a nemá alternativu. PSDS pečuje o zájmy socialismu jako společenské formace a přitom vidí jeho existující ohrožení. To, že PSDS souhlasila s vytvořením vlády, ve které by byly zastoupeny všechny síly reprezentované v parlamentě, neznamená, že se vzdává svého vlivu na politiku státu. PSDS má silné pozice v armádě, bezpečnosti, státních orgánech a aparátě. PSDS bude usilovat o udržení silných pozic v nově vytvářené vládě, o co nejširší kádrové zastoupení, o odpovídající programovou politickou platformu této vlády. Zárukou zachování lidového státu a postupných přeměn je prezident s rozsáhlými pravomocemi, který je členem PSDS.

Dále v odpovědi vystupuje polská strana proti obviněním, že účast Solidarity ve vládě slouží, nejreakčnějším kruhům imperialismu a nejde jen o vnitřní záležitost PLR. Vedení PSDS si myslí, že rumunští soudruzi nemají důvody k takovému hodnocení. Formování a složení vlády je vnitřní záležitostí národa a pokusy působit na proces utváření nové vlády je v protikladu s mezinárodním právem. Vedení RKS vady prosazovalo tuto zásadu, pokud šlo o Rumunsko.

Příkladem byla například neúčast RSR na intervenci v Československu v srpnu 1968. Je zcela nepřijatelné, aby bylo připisováno apriori vládě suverénního státu, že slouží jakýmkoli cizím silám. Rovněž ničím neodůvodněná jsou obvinění RKS, že probíhající změny v Polsku jsou vážným úderem VS a podporou NATO. Je to pokus podřývat spojenecké svazky. PLR s ohledem na svoji bezpečnost je věrná svým závazkům v rámci VS a udělá vše pro upevnění svazků se všemi partnery. V tomto směru získala PLR již nemalé výsledky. 14. zasedání ÚV PSDS konstatovalo, že PLR musí zůstat důvěryhodným členem RVHP a VS. Účast PLR ve VS je považována za garanci národní bezpečnosti.

Cílem PSDS je, aby změny v PLR vedly ke vnitřní stabilitě v zemi a to hospodářské i politické, což povede k upevnění pozice Polska ve světě a tím i k upevnění celé VS. I ostatní politické síly v zemi prohlašují, se budou dodržovat spojenecké závazky PLR. PSDS hodlá tyto prohlášení realizovat.

Státy VS musí přesně plnit společné stanovisko přijaté na PPV VS v Bukurešti, ve kterém se praví, že neexistují universální modely socialismu, výstavba socialismu je tvůrčím procesem, který probíhá v každé zemi podle společenských podmínek. PSDS proto očekává, že RSR bude dodržovat společně přijaté dokumenty VS.

Změny v Polsku, ale i v dalších socialistických zemích, nikterak nepoškozují zájmy RSR a naopak slouží k upevnění pozic socialismu ve světě, k navrácení přitažlivosti a síly ideím socialismu. Změny v Polsku nedávají žádný důvod k předkládání PLR a ZSS hodnocení o situaci v PLR.

K tomu B. Kulski poukázal na interview Ceaucescu časopisu Newsweek opublikovaný 15. 8. 1989 v rumunském deníku Scienteia k přestavbě v SSSR, ve kterém se říká, že jde o zrezignování z šablon při výstavbě socialismu, že RSR to učinila již před 20 lety, za což byla kritizována.

B. Kulski dodal, že PSDS dnes není v lehké situaci, a proto čeká na pochopení a podporu bratrských stran. PSDS udělá vše, aby ubránila socialismus v podmínkách, v jakých pracuje. Konstatoval dále, že situace v polských HSP je špatná a bude se zhoršovat. Požádal při této příležitosti velvyslance, aby v zemích, kde bratrské strany kontrolují tisk, neútočili na PLR, počkali a dali PSDS čas, aby mohla vyjít z krize. Rumunský tisk například, i když neotiskl prohlášení, prakticky formou článku publikoval jeho obsah.

Dále B. Kulski sdělil, že dne 21. 8. předal taj. ÚV RKS Stojan velvyslanci PLR další prohlášení vedení RKS, které je však již mírnější a více chápe reality v PLR. Vyjadřuje v něm vedení RKS plnou solidaritu s PSDS, jejím vedením, dělnickou třídou, celým národem. RKS vyslovuje podporu závěrům 14. zasedání ÚV PSDS, avšak nedá le plně nechápe reality v PLR, neboť se v prohlášení konstatuje, že pokud nemůže být předsedou vlády představitel PSDS, tak necht' jím je představitel OPZZ či někdo jiný, ale jen at' to není představitel Solidarity. Vedení RKS vyjadřuje přesvědčení, že dělnická třída a polský národ překonají problémy. V závěru prohlašuje, že je připraveno se podílet, a to buď bilaterálně nebo společně s ostatními ZSS, na vypracování programu činnosti směřujícího k podpoře polského národa včetně podpory hospodářské, finanční a politické s cílem překonání Polskem potíží, aby PLR mohla jít po socialistické cestě rozvoje a plnit roli člena V[aršavské] S[mílovy].

Podle B. Kulského druhé prohlášení obsahuje více pochopení rumunské strany situace v PLR. Je předpokladem pro dialog s rumunskými soudruhy a PSDS se bude snažit vysvětlovat RKS podstatu procesů v zemi.

AMZV, f. TO-T 1980–89, Polsko, k. 2.

4.

Velvyslanectví ČSSR v Budapešti Záznam o rozhovoru č. 86

Záznam vypracoval: B. Szakál dne 28. 6. 1989

Schválil: V. Ehrenberger

Návštěva (rozhovor) uskutečněna dne: 22. júna 1989 od 11:00 do 12:00 hod.

Přítomni:

Roland Antoniewicz – předseda Maďarsko-poľského študentského zväzu, aktivista hnutia platforma marxistickej jednoty a člen Spoločnosti

F. Münicha

Vlastimil Ehrenberger, veľvyslanec ČSSR

Josef Bobek, radca ZÚ

Benjamin Szakál – III. tajomník ZÚ

Dňa 29. júna 1989 po opakovaných žiadostiach o prijatie prijal čs. veľvyslanec R. Antoniewicz, predsedu jednej z tunajších ľavicových mládežníckych organizácií

a aktivistu hnutia platforma marxistickej jednoty (druhý predstaviteľ, pôvodne tiež ohlásený, sa k rozhovoru nedostavil).

R. Antoniewicz široko predstavil svoju organizáciu, informoval o jej charaktere, programe, cieľoch a vyvíjanej činnosti. Z jeho slov vyplynulo, že Maďarsko-poľský študentský zväz je študentskou organizáciou komunistického typu, ktorá si za cieľ kladie zaplniť uprázdnené miesto po zániku KISZ (v súčasnosti by mala mať 5500 členov). Situáciu v krajine a v MSRS hodnotil R. Antoniewicz ako katastrofálnu, v ktorej „za prispenia členov MSRS sa aktívne popiera v krajine socializmus, marxizmus, červená hviezda“. V krajine sa do rozhodujúcich pozícií dostávajú kontrarevolučné sily, ktoré hodlajú vziať revanš za porážku v r. 1956. Pomaly niet triezvo uvažujúcej sily, ktorá by sa postavila proti kontrarevolučným tendenciám, proti rastúcemu tlaku opozície, ktorá vedie otvorený a zatiaľ veľmi úspešný boj o moc, získavajúc si stále pevnejšie pozície. Pohreb I. Nagya bol výraznou demonštráciou týchto síl, na ktorom došlo k prezentácii programov, z ktorých je evidentné o čo opozícií a ostatkom kontrarevolúcie z 56. roku ide. Vláda a ani strana nemali nechať povoliť, aby pohreb prekročil dopredu plánovaný rozsah – rodinný pietny akt. Ak veci pojdu v krajine takto ďalej, rehabilitovaní budú kardinál Mindszethy, a „potom možno aj také neslávne figúry maďarských dejín ako Horthy, dokonca aj Prónay a Szálasi...“. R. Antoniewicz široko hovoril aj o svojej účasti v hnutí – platforma marxistickej jednoty, ktorú vedie bývalý tajomník ČR VLF MLR R. Ribánszky (bývalý pomocník J. Kádára, neskôr veľvyslanec v Číne). Toto hnutie, v ktorom sú zapojení „čestní a obetaví funkcionári minulosti ako aj prostí robotníci“ sleduje cieľ „prebudiť a otvoriť oči všetkým komunistom a upozorniť ich na hroziace nebezpečenstvo“. Platforma marxistickej jednoty si nekladie za cieľ narušenie či rozbitie jednoty radov MSRS, ale naopak posilnenie tejto jednoty na marxistických základoch. Odmietla snahy určitých reformných kruhov o popretie marxisticko-leninského charakteru strany a jej preformovania na stranu socialistickú západného typu (podľa R. A. to je programom I. Pozsgayho). V podstate táto platforma jediná obhajuje pred útokmi tunajšiu Robotnícku stráž (LM) – proti ktorej dnes opozícia usilovne bojí (R.A. – je to celkom prirodzené, pretože R. S. vznikla predovšetkým ako ozbrojená zložka, ktorej úlohou a poslaním je zabrániť obdobnému kontrarevolučnému vývoju ako v r. 1956). R. Antoniewicz sa zmienil aj o ostrých útokoch proti platforme marxistickej jednoty, ktoré sú vedené nielen zo strany opozície, ale aj zo strany štátnych orgánov (uviedol príklad kedy sa ministerstvo priemyslu striktné ohradilo proti tomu, že platforma svoje pozvánky rozoslala v obálkach s hlavičkou ministerstva, resp. v tlačí sa verejne dištancovala od názorov, ktoré na uvedenej akcii – robotníckej schôdzi odznegli).

V situácii, ktorá sa v krajine v posledných mesiacoch vytvorila podľa R. A. hrozi nebezpečenstvo, že „komunistickému ideálu verní členovia MSRS“ budú musieť ísť do ilegality a viesť boj za návrat k pôvodným hodnotám marxizmu a komunizmu“. Následne R. Antoniewicz vylíčil niektoré, predpokladáme svoje názory na vedenie takéhoto ilegálneho boja, v rámci ktorého sa „hodlajú obrátiť na všetky revolučné krajiny sveta o vojenskú pomoc, resp. pomoc v podobe zásielok zbraní (menoval Československo, NDR, Čínu, ale aj Líbyu atd.). Vzhľadom na skutočnosť, že sa im nedostáva podpory a ani možnosti k prezentovaniu svojich názorov obracajú sa so žiadosťou na čs. stranu, aby mohli niektoré pracovné materiály vytlačiť u nás. Uviedol, že s myšlienkou ilegálneho boja a neskôr ozbrojeného vystúpenia za nastolenie poriadku v MLR, sa súhlasí v takých organizáciách ako Spoločnosť F. Municha, Platforma marxistickej jednoty, Zväz pre spoluprácu s armádou (gen. Kéry) a Robotnícka stráž.

Výklad R. Antoniewicza bol čs. stranou vypočutý. Bolo upozornené na mnoho iluzórnych a naivných prvkov vo výklade R. A. (najmä hlásanie žiadostí o oficiálnu vojenskú pomoc zo strany Líbye a ďalších krajín, čo je príliš závažná záležitosť k tomu, aby sa o nej mohlo len na základe emocionálnych nálad hovoriť a rozhodovať). Hlásanie názorov takéhoto charakteru môže uvedeným organizáciám urobiť mimoriadne škody (aj keď je treba priznať, že v hodnotení tunajšej situácie R. A. niektoré javy veľmi presne charakterizoval a definoval). Bolo tiež upozornené, že MLR je stále socialistickou krajinou, v ktorej vedúce postavenie zohráva MSRS a maďarskí komunisti. Predovšetkým na nich sa musia tieto organizácie obracať o pomoc (napr. pri vytváraní technických možností k prezentovaniu svojich názorov a stanovísk); resp. ich musia presvedčiť o správnosti a opodstatnenosti svojich názorov a obáv.

Upozorňujeme ústredie, že zo slov R. Antoniewicza vyplynulo, že v najbližších týždňoch odcestuje v rámci maďarskej delegácie na mládežnícky festival do KĽDR, kde ako uviedol, hodlá široko prezentovať svoje názory na súčasnú situáciu v maď. spoločnosti a krajine, resp. získavať pre svoje stanoviská podporu zo strany mládežníckych delegácií ostatných krajín, vrátane čs. delegácie“. Odporúčame kontaktom sa nevyhýbať, avšak názory R. A. a jeho druhov oficiálne nepodporovať.

Názor ZU:

K stretnutiu s predstaviteľom tunajšej radikálnej lavicovej organizácie došlo na základe opakovaných žiadostí o prijatie, resp. s cieľom bližšie sa zoznámiť s programovými cieľmi a funkcionármi a predstaviteľmi týchto organizácií, ktoré sú v tunajšej tlači označované za hlavné nebezpečenstvo procesu reforiem a demokratizácie maďarskej spoločnosti. Na poslednom zasadnutí ÚV boli tieto hnutia prítomné v MSRS ostro kritizované a tiež označované za nebezpečenstvo MSRS (vrátane predsedu R. Nyersa, ktorý o tom hovoril v rozhovore pre Népszabadság). V rozhovore čs. strana nadobudla dojem, že napriek zdravým prúdom a myšlienkam, ktoré nepochybne sú prítomné v týchto hnutiach, niektoré (a zatiaľ prevažujúce) názory reprezentujú krajný extrém; s predstaviteľmi ktorých je možné udržiavať len obmedzený kontakt na nižšej úrovni.

AMZV, f. TO-T 1980–89, Maďarsko, k. 4.

5.

Velvyslanectví ČSSR v Budapešti Záznam o rozhovoru č. 89

Záznam vypracoval: J. Popovič dne 24. 7. 1989

Schválil: Š. Oross

Návštěva (rozhovor) uskutečněna dne: 21. 7. 1989 od 15:00 do 16:20 hod.

Prítomní:

Jenő Balázs, podpreds. Bajcsy-Zsilinszky sp.

Ján Popovic, I. tajomník ZÚ ČSSR

Účelom rozhovoru bolo získať hodnotenie situácie v MLR po pohrebe Imre Nagya (16. 6. 1989) a informáciu o činnosti Bajcsy-Zsilinszky spoločnosti.

Bajcsy-Zsilinszky spoločnosť sa podieľala na organizovaní pohrebu. Jej členovia sa zúčastnili na masovej manifestácii na nám. Hrdinov a výbor spoločnosti na slávnostnom pohrebe na cintoríne. S priebehom obidvoch akcií bola vyslovená spokojnosť. Rozlúčka s I. Nagyom bola dôstojná a splnila svoj cieľ. Medzi členmi spoločnosti bola spontánna jednota. Spoločnosť bola spokojná i so zahraničnou účasťou. Zdôraznil prítomnosť Adama Michnika z polskej Solidarity a Heleny Němcovej s čs. Charty 77, ktorých spoločnosť spolu s MDF (Maď. demokrat. fórum.) a Výborom pre historickú spravodlivosť oficiálne pozvala na pohreb. Menovaní boli hosťami Bajcsy-Zsilinszky spoločnosti. Počas pobytu v Budapešti, poverení členovia spoločnosti mali rozhovor s H. Němcovou. Vymenili si názory na spoluprácu a účinnosť poskytovanej pomoci Charte (v MLR publikovanie o činnosti Charty, o väzných jej členoch a tlačením propagačného materiálu pre potreby Charty).

Manifestácia pohreb sa stali pokusným aktom národného zmieru a otvorili novú etapu demokratizačného procesu, v ktorom za hlavnú úlohu je považované splnenie politického odkazu Imre Nagya. Bajcsy-Zsilinszky spoloč. bude preto uskutočňovať jeho propagáciu medzi všetkými Maďarmi (aj v zahraničí). V Maďarsku sa netrpezlivo očakávala jeho rehabilitácia Najvyšším súdom 6. 7. 1989 a následné zrušenie rozsudku nad Imre Nagyom a jeho spolupracovníkmi. Členovia spoločnosti boli presvedčení, že Nagy bude občiansky (možno aj politicky) rehabilitovaný. Nasvedčovala tomu i prítomnosť členov PS MSRS I. Pozsgaya a M. Németha na pohrebe. Bude možné odhaliť i pomník obetiam r. 1956, ktorého základný kameň bol položený počas pohrebu.

Na otázku, ako si treba vysvetliť prisahu prítomných, keď pri chytení sa za ruky prisahali „už nikdy nebudeme otrokmi“, Balász povedal: „doteraz sme plnili mnohé nútené úlohy a proti vlastnej vóli. Museli sme preberať názory iných a na naše sa nik nepýtal. Boli sme otrokmi tých, ktorých dnes odsudzujeme a ktorí si niekedy i priznávajú chyby minulosti. To musí prestať. Maďari majú svoj vlastný um a nepotrebujú preberať rozumy iných. Uskutočnime slobodné voľby a budeme samí sebe vládcami. Ľud musí vládnuť“.

K budúcnosti Maďarska povedal, že program je stanovený, vytvorili sa nové strany a teraz treba pokračovať v dialógu za rokovacím stolom. Ale ako rovný s rovným. Treba prejsť k politickému pluralizmu a tak uskutočniť slobodné voľby. Možno i skôr, ako boli pôvodne stanovené (polovina r. 1990). Po nich nastolíť v Maďarsku skutočnú, parlamentnú demokraciu. Doterajšie rozhovory ukázali, že to nebude jednoduché. Veď MSRS sa len tak lanko nevzdá svojej viac ako 40 ročnej moci. Priznal, že ani opozícia nie je jednotná, rovnako ako aj MSRS. Za potešujúce označil, že za necelé 3 roky došlo tiež v MSRS k rozkladu.

Činnosť spoločnosti je zakotvená v programovom vyhlásení. Treba plniť odkaz maďarského národného mysliteľa Bajcsy-Zsilinszkeho v dunajskej kotline. Zjednocovať národy a národnosti. Povedal doslovne „sme členmi maďarskej koalície opozície. Máme vytvorený koordinačný výbor na čele s Imre Kónya a preto budeme naviac plniť všetky úlohy koalície opozície. Na prvom mieste aktívne sa zúčastňovať rozhovorov za rokovacím stolom a dospieť k dohode, ako organizovať slobodné voľby. V nich mienime tiež

kandidovať a žiadať i paritné zastúpenie v parlamente. Po voľbách (ale i skôr) participovať pri hospodárskom zveľadovaní krajiny. Myslím si, že pre Maďarsko bude najvýhodnejšie tržné hospodárstvo a medzinárodná spolupráca tak s Východom (v rámci RVHP), ako aj so Západom (s EHS).

Jenő Balász ďalej uviedol, že výstavbu priehrad v Gabčíkove a Nagymarosi spoločnosť považuje za omyl storočia. Je proti pokračovaniu výstavby v Nagymarosi. Aj proti Gabčíkovu, ale tam jej dosah je málo účinný. Doteraz sa nepodarilo výrazne ovplyvniť severných susedov. Škoda, že ani Maďarov v ČSSR. Ak predsa bude pokračovať výstavba v Nagymarosi (ale určite až za niekoľko rokov), potom treba požadovať 100 % fungovanie všetkých zariadení, aby oblasť na obidvoch brehoch Dunaja zostala ekologicky čistá. Československo však je na tom lepšie, lebo nemusí splácať žiaden dlh zahraničným f. y., ako MLR napr. Rakúsku až 20 rokov (ak nie viac) vo forme dodávky elektrickej energie. Dunaj mal zostať nedotknutý, hlavne jeho historická tradícia pre Maďarov.

Na dotaz ako hodnotí koalíčná opozícia súčasnú situáciu v MSRS uviedol, že pozitívne, hlavne že opúšťa praktiky minulosti. Aj v MSRS existujú mnohé rozpory, názory a už aj skupiny. Je známe, že v MSRS sú tri frakcie – prúdy – zoskupenia. Konzervatívi, centristi a reformisti. Dnes je však predčasné hovoriť, ktorá je silnejšia. Konzervatívi už nie sú v centrálnom orgáne, ale sú silne zastúpení v nižších organizáciách. Existujú správy, že sa zjednocujú a nie je vylúčené, že po zjazde vytvoria novú komunistickú stranu. Centristi na čele s K. Grószom sú najslabší, lebo nemajú výraznejšiu podporu od členov MSRS, ani od opozície. Táto skôr inklinuje k reformistom na čele s Nyersom.

Na adresu Pozsgaya uviedol, že je dobrým politickým rétorikom, ale hlavne karieristom. Nie je praktikom a určite nemá také kvality ako Nyers. Ako politik sa môže presadiť, ale len za predpokladu, že bude pôsobiť spolu s Nyersom. Pozsgay je populárny, ale v rozhodnej chvíli by vedel i zradiť tie záujmy, ktoré dnes presadzuje. V Nyersovi je istota. Vie čo Maďarsko potrebuje a vie to i konkrétne presadzovať, kým Pozsgay len verbálne.

K návšteve predsedu vlády ČSSR v MLR uviedol, „že sa schádzajú predstavitelia dvoch susedných štátov, to je dobre. Prerokujú aspoň otázky vzájomnej spolupráce a tým by mali byť prakticky vylúčené možné spory. Nemusia sa vždy dohodnúť, ale aj tak je to správne, lebo boli vysvetlené stanoviská štátov. Predseda vlády ČSSR určite nebol nadšený maďarskou argumentáciou na pozastavenie výstavby v Nagymarosi, ale určite pochopil naše zdôvodnenie. Bajcsy-Zsilinszky sp. sa na ňom aktívne podieľala. Môj názor na výstavbu SVD som už uviedol. Všetko potrebuje čas a verím, že „vedci“ správne rozhodnú, či pokračovať, alebo nie. Lepšie by bolo, keby sa výstavba vôbec nebola začala. Som presvedčený, že história potvrdí, že výstavba SVD bola od samého začiatku chybým krokom“.

Momentálna nejednota opozície (podľa neho) spočíva predovšetkým v úsilí získať prioritné postavenie v demokratizačnom procese. Niektoré strany sa odvolávajú na svoje tradície a zabúdajú na súčasnosť, ktorá je úplne iná ako obdobie, kedy boli slávne. To národ nepresvedčí, lebo on chce žiť prítomnosť a budúcnosť a nie z tradície. Krajnosťou je i nereálna požiadavka napr. slobodných demokratov, ktorí hľadajú príliš ďaleko do budúcnosti a neakceptujú dnešný stav, ale hlavne súčasnú možnosť.

6.

Velvyslanectví Československé socialistické republiky

Č. 0329/89-Po

Federálne ministerstvo zahraničných vecí l.t.o. Praha

Vec: Návšteva ministra zahraničných vecí MLR v NDR.

- informácia politická č.: 46

Iniciatívna,

Vypracoval: J. Popovič

Vo štvrtok 31.8.1989 vykonal „bleskovú“ návštevu NDR maďarský minister zahraničných vecí Gyula Horn. Rokoval s ministrom zahraničných vecí NDR Oskarom Fischerom a bol prijatý členom PB a tajomníkom ÚV SED Günterom Mittagom.

Rozhovory sa konali bezprostredne po pracovnej návšteve predsedu RM MLR Miklosa Németha a ministra zahraničných vecí MLR Gyulu Horna v NSR dňa 25.8.1989. Ako uvádza MZV MLR, rozhovory sa týkali vzájomných vzťahov a boli tiež prerokované otázky spojené s pobytom občanov NDR v MLR a ich nelegálnym prechodom do Rakúska.

Podľa maďarských prameňov (k 4.9.1989), do NSR emigrovalo približne 5 tisíc občanov NDR. Väčšinou na cestovné dokumenty vydané ZÚ NSR v Budapešti a Medzinárodným červeným krížom. V troch utečeneckých táboroch v MLR, ktoré sú preplnené, sa zdržuje ďalších 3000 osôb. Riaditeľ najväčšieho tábora (pri Budapešti) L. Kovács vyhlásil, že pred táborom čaká na prijatie denne ďalších 150–200 občanov NDR. Ich počet každým dňom narastá. Vzhľadom na tento stav sa orgány MLR rozhodli zriadiť štvrtý tábor v blízkosti rakúskych hraníc.

Na MZV MLR rokoval tiež pracovník MZV NSR Janssen (31.8.89) o riešení odchodu občanov NDR do NSR. Predtým rokoval vo Viedni o umožnení ich tranzitu cez Rakúsko. Rokovanie bolo dohodnuté počas stretnutia Horna s Genscherom v Bonne (25.8.1989). Ministri Horn a Genscher prerokovali aj spôsob prepravy väčšieho počtu utečencov. Za najvhodnejšie zvážili vlakovú prepravu, nakoľko letecká je mimoriadne nákladná. Medzinárodný červený kríž cez Swiss Air (mimoriadne 3 lety) prepravil do 31.8.1989 cca 300 občanov NDR do NSR. Na prepravu vlakom (predpokladané 50 vagónov MLR, Rakúska a NSR ako mimoriadne vlaky) čaká v MLR spomínaných 5000 osôb.

ZÚ NSR má v MLR dohodnúť, kedy a v akom počte bude vypravený prvý vlak. Očakával, že prvý vlak mal byť vypravený už v utorok 5.9.1989. Následne ďalšie. Prepravené osoby majú byť zhromaždené v provizórnom tábore neďaleko Mnichova, kde im má byť poskytnutá finančná pomoc 450 DM na osobu a vstupná lekárska prehliadka. Pobyt v tomto zbernom tábore počas ktorého bude zisťovaná kvalifikácia a ponúknuté zamestnanie, bude bezplatný. Výnimkou budú občania, ktorí majú v NSR príbuzných. Ak sa za nich zaručia, budú môcť opustiť tábor do 2–3 dní.

ZÚ NDR tlmočil MZV MLR stanovisko NDR k celej situácii. Odmietol pomenovanie utečencov „politický uprchlík“ a žiadal dodržiavanie platných zmlúv (už 25.8.1989). Paradoxom je, že v rovnakom čase MZV MLR neinformovalo v.v. NDR, že v Bonne rokojú M. Németh a Gy. Horn. Maďarské hromadné oznamovacie prostriedky však

o návšteve informovali. ZÚ NDR túto skutočnosť považuje za neprijateľnú a nediplomatickú. Vyhlásenie ministra vnútra MLR I. Horvátha v maďar. hromadných oznamovacích prostriedkoch (5.9.1989) považuje NDR za seriózne. Škoda, že také vyhlásenie nevydala RM MLR. Horváth vo vyhlásení o.i. uviedol, že nebude povolené vycestovanie občanov NDR do NSR, kým sa obidva nemecké štáty navzájom nedohodnú.

„Blesková“ návšteva Gyulu Horna v Berlíne je údajne charakterizovaná údivom maďarskej strany nad mlčaním Berlína k problematike občanov NDR, ktorí ilegálne utekajú cez Rakúsko do NSR. Podľa ZÚ NDR v Budapešti, minister Horn v rozhovore s ministrom Fischerom, zdá sa viac tlmočil stanovisko Bonnu než Budapešti. Znovu podčiarkol, že MLR nebude ani v budúcnosti posielat' občanov NDR domov, ani do ČSSR, lebo táto by ich aj tak neprijala po uplynutí 30 + 30 dní pobytu v zahraničí. Horn žiadal modifikovať Zmluvu o bezvízovom styku medzi MLR a NDR z r. 1969, najmä články, ktoré akceptujú vstup občanov NDR do MLR na základe doložky k občianskemu preukazu. V rozhovore Günter Mittag uviedol, že v prvom rade treba dodržiavať platné zmluvy a že o maďarskej požiadavke NDR bude uvažovať. MZV MLR o stanovisku NDR bude informované diplomatickou cestou.

MTI 6.9.1989 citovala výrok štátneho tajomníka MZV MLR Ferenca Somogyiho. Tento o.i. uviedol, že RM MLR zatiaľ neprijala konkrétne rozhodnutie na hromadný odsun občanov NDR do NSR. Rozhodnutie môže byť prijaté za niekoľko dní a možno i týždňov. Podmienkou odchodu je dohoda medzi NDR a NSR. ZÚ NSR s týmto citátom nesúhlasil a vyslovil podiv nad zmenou stanoviska MLR k problematike odchodu občanov NDR na Západ.

Názor ZÚ:

Situácia okolo občanov NDR, ktorí sa rozhodli ilegálne emigrovať do NSR cez MLR a Rakúsko je značne nejasná. Komplikuje sa. Predovšetkým zmenou stanoviska MLR k danej problematike. Podľa vyjadrenia ZÚ NDR, ZÚ NSR a MZV MLR možno dedukovať, že maďarské postoje boli v Bonne interpretované inak ako v Berlíne. Nie je možné obchádzať bilaterálne dohody. Ani v prípade, že vznikli nové kvality, tvrdí ZÚ NDR. Nevylučuje však pritom možnosť, že vyhlásenia Horvátha a Somogyiho zostanú len verbálnou záležitosťou na ukludnenie rozbúrenej hladiny. MLR hrá dvojakú úlohu jednu s NSR (aby nestratila priazeň) a inú s NDR (aby nebola obvinená, že zapríčinila narušenie vzájomných vzťahov). MZV MLR, aby sa vyvarovalo možného obvinenia, že NDR nemôže vplývať na svojich občanov, od 1.9.1989 dalo súhlas k vstupu konzulovi ZÚ NDR v Budapešti do utečeneckých táborov. Predtým len diplomat, prac. tunajšieho ZÚ NSR (za podmienok, že nebudú vystupovať ako diplomati). Konzul ZÚ NDR so súhlasom MZV MLR v utečeneckých táboroch rozdal občanom NDR letáčky s informáciou, že sa môžu beztretno vrátiť, že môžu nastúpiť do pôvodného zamestnania a že im nebude odobraná možnosť znovu vycestovať do zahraničia. V rozhovore bolo zistené, že do táborov prichádzajú tiež rakúski poľnohospodári, aby lákali pracovné sily pre svoje veľkostatky hlavne v Burgenlandu.

Chargé d'affaires: (podpis nečitelný)

7.

Velvyslanectví Československé socialistické republiky v Sofii

č. 01317/89

FMZV

l. t. o.

Praha

V Sofii, dne 22.8. 1989

Tajné

Výtisk č.: 1

Počet listů: 1

Počet utajovaných příloh: 1/4

V příloze zasíláme výzvu LZ BLR, kterou zaslala opoziční skupina „Klubu na podporu verejnej informovanosti a glasnosti“ pri sofijскеj univerzite. Bulharské vedenie zatiaľ na výzvu nereagovalo, napriek tomu, že medzi podpísanými sú tiež členovia BKS a akademie.

Veľvyslanec :

(Janoušek)

Výzva k lidovému shromáždění Bulharské lidové republiky

Kopie – hromadným sdělovacím prostředkům

Předána 18. července 1989

Nedávno skupina občanů se obrátila na Lidové shromáždění s návrhem posoudit a publikovat prohlášení o hlavních zásadách veřejné informovanosti a přestavby u nás, které by mělo uklidnit veřejnost. Tento aktuální návrh se nesetkal s ohlasem.

V poslední době v naší vlasti dochází k tragickým událostem. Dověděli jsme se ze zpráv BTA a dalších zpravodajských agentur, že ve srážkách mezi milicí a bulharskými občany muslimy byly dány oběti. To vyvolává hluboké znepokojení.

Dne 31. května, 1. a 2. června t.r. Vlastenecká fronta v Sofii a v provincii zorganizovala masové mítinky a demonstrace, odsuzující jako vlastizrádce, zrádce, odpadlíky a demagogy členy Klubu na podporu veřejné informovanosti a přestavby u nás. Tím se podněcuje nebezpečný antagonismus, rozezleně se štvě proti bulharským intelektuálům, kteří upřímní a nezištně hledají cestu k národnímu porozumění.

Příčiny těchto tragických skutečností spočívají v násilí úřadů proti etnické identitě bulharských občanů, kteří mají turecké povědomí, nezávisle na jejich původu. Jedná se o lidi, kteří se účastnili společně s námi, Bulhary, výstavby socialistického Bulharska a kteří svými rodnými jmény šířili ve světě jeho slávu.

Bulharskému lidu byla vždy cizí národní povýšenost, opovrhoval rasisty a projevoval snášenlivost k menšinovým skupinám, jejichž vlastní je Bulharsko. Velký syn vlasti Vasil Levskí počítal v budoucím bulharském státě s rovnoprávností všech národností,

uváděje výlučně tureckou národnost. Spolu s tím náš lid si vysoce vážil svou inteligenci, která vyrostla z jeho lůna a dokázala v boji za svobodu svou věrnost ideálům čisté a posvátné republiky, ve které všichni, nezávisle na svém původu, by byli zcela rovnoprávní.

Tímto národním rysem je třeba vysvětlit i skutečnost, že bulharský lid spolu s nezávislou inteligencí nepřipustil ve druhé světové válce, aby bulharští židé byli deportováni a vyhlazeni v nacistických táborech smrti. Tím odpornější našemu národnímu charakteru, ponižující naší národní důstojnosti a destruktivní naší tradici tolerance je politika násilí proti etnickému povědomí, jakož i podněcování zloby a nepřátelství mezi národem a částí inteligence. Taková politika nás diskredituje před světem a nás ponižuje ve vlastních očích.

Postupy z 15. století koncem 20. století jsou anachronismem. Dnes nelze násilně zbavit osobnost člověka a jeho rodovou paměť. Lidská práva jsou ve středu pozornosti světové veřejnosti a podle nich soudí, zda ta či ona země je hodná přijetí do společného evropského domu, zda je třeba si ji vážit a podporovat.

Porušování lidských práv úřady to této chvíli vyrovnává (sic) v etnickém smyslu lidi nejružnějšího povědomí – bulharského, tureckého, bulharsko-muslimského, tatarského, cikánského apod. a tímto způsobem napomáhá úsilí Turecka kvalifikovat všechny muslimy v Bulharsku jedine jako Turky, což může vyvolat i řadu jiných nepředvídaných a nežádoucích následků. Masové vystěhování, které začalo, je lidskou a národní tragédií.

Proto se obracíme na vedoucí činitele našeho státu s výzvou v duchu veřejné informovanosti předložit k široké a hluboké diskusi problémy menšin a zejména bulharských občanů s tureckým povědomím, jakož i změnit vztah k bulharské inteligenci, která hledá dialog ve jménu budoucnosti. Nikdy není pozdě přijmout moudřejší a prozíravější usnesení než už bylo přijato. Dokonce velmoci se zřikají svá politiky v daném problému a tím neztrácejí, ba naopak, získávají prestiž. Gesto porozumění k turecké menšině by nám dnes dalo morální právo projevit obavy o dávno zapomenuté bulharské menšiny za hranicemi.

Při svobodném, klidném a všestranném posouzení těchto složitých otázek by se mohla vypracovat správná akční linie. Uvědomujeme si, že takový zvrat je obtížný, ale je životně nutný.

Aby došlo k rozumnému řešení, máme za to, že tato linie musí být spjata s těmito zásadami, odvolávající se na bulharskou ústavu a mezinárodní ujednání z Helsinek a Vídně, podepsaná naší zemí: Uznat právo na navrácení rodných jmen bulharských občanů, kteří si to přejí. Propustit všechny, kteří jsou zadrženi nebo odsouzeni za jejich boj na obranu etnické svébytnosti a přijaté kultury.

Zastavit násilné vyhošťování bulharských občanů ze země.

Obracíme se na naše spoluobčany s tureckým povědomím. Nepodnikejte žádné násilné akce! Nepropadejte provokacím a vášním doby! Nenaslouchejte insinuacím ze zahraničí, protože přicházejí od politiků, kteří sami často projevují krutou nesnášenlivost k vlastním menšinám. Překonejte pocit urážky a msty, jak jej naši předkové překonali po tragickém dubnu 1876! Zůstaňte ve vlasti! Pracujme společně na porozumění dnes a klidu zítra, nechť žijeme my, naše děti a vnuci v ovzduší vzájemného respektování, jako naši předchůdci už více než jedno století žijí společně v naší společné vlasti Bulharsku.

Sofia, červen 1989

Podepsali: akad. Alexaj Šeludko, akad. Asen Dacev, akad. Ivan Todorov, Radoj Ralin, Iskra Panova, prof. Čavdar Kjurinov, prof. Ivan Marev, prof. Lenko Kalčev, prof. Trajko Petkov, prof. Ivan Nikolov, Dučo Munderov, Georgi Mišev, Julij Stojanov, doc. Nedjalko Merdžanov, Ilka Zafirova, plk.v.v. Boris Spasov, Christo Alexiev, Panajot Panajotov, Antonina Željaskova, Zina Markova, Angel Dimitrov, Gina Tabakova, Dimitr Dereliev, Vasil Šopov, Boris Dimovski, Kiril Dobroslavski, Marie Trajanova, Vaselina Miševa, Asen Vladimirov, Dejan Kjurinov, Marie Želeva, Vladimír Levčev, Nikolaj Bojadžiev, Viktor Samuilov, Christo Ganev, Brajko Kofardžiev, dr. Željo Želev, Rumen Leonidov, Jordan Vasilev, Blaga Dimitrova, Velislava Dareva, Todor Benkova, doc. Zachari Zacharijev, Rosica Piševa, Mariana Gančeva, Stojne Gergov, Veselin Donkov, Ivo Draganov, Voin Kjatov, Lačezar Kunčev, Anastasia Raševa, Bojko Petrov, Vladimir Krajev, Vera Mladenova, Vjara Nikolova, Gergana Žuleva, Georgi Pavlov-Pavleto, Konstanca Popova, Krasen Stančev, Svetlana Žuleva, Petr Stajkov, Todor Andrejkov, Taťana Popova, Christo Kjosev, Liljana Alexandrieva, Krasimir Kanev, Dimitrina Petrova, Nikola Kovačev, Pavel Vasilev, Malina Petrova, Christo Dimitrov, Christo Piskov, Irina Aktaševa, Enčo Mutafov, Mustafa Pašov, Salich Bakladžiev, Bogdan Glišev, Ljuben Bančev, Georgi Drumev, Stojčo Grančarov, Nikola Patarinski, Nevena Mečkova, Ilja Akjov, Liljana Spiridonova, Georgi Spasov, Nikolaj Genov, Todor Galalov, Alexandr Karakačanov, Rosica Simeonova, Kiril Kadijski, Dimo Boljarov, Klementina Ivanova, Veronika Nikolova, Dimitr Ludžev, Biňo Ivanov, Edvin Sugarev, Ivan Kolarov, Konstantin Adžarov, dr. Petrana Vasileva, Boris Christov, Viktor Baruch, Dimitr Novačkov, Marie Bojkikeva, Angel Achranov, Elka Konstantinova, Vera Smoilkova, Marko Gančev, Dimitr Klorudžiev, Valentina Rafailova, Valeri Petrov, Nevena Stefanova, Michail Veličkov, Koprinka Červenkova, Ivan Projnov, Adolf Fabrikant, Marie Ginkova, Christo Radevski, Petko Simeonov, Zana Avišaj, Evgenija Ivanova, Georgi Veličkov.

AMZV ČR, 2 TO-T, Bulharsko, 1980–1989, k. 3, xerox strojopisu.

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V OBDOBÍ PRED NOVEMBROM 1989¹

Vladimír Krivý

Úvod

Koncom osemdesiatych rokov došlo (aj) v Československu k veľkej spoločenskej zmene. To by samo osebe v historickom pohľade nemalo prekvapiť, keďže v našich končinách je to až akýsi miestny zvyk. Ľubomír Lipták počítal množstvá veľkých a náhlych zmien v priebehu 75 rokov, vlastne počas jedného ľudského života. V slovenskej spoločnosti ich bolo „6–7, v Rakúsku 4–5, v Nemecku 3–4, vo Francúzsku a v Taliansku po dve. Vo Veľkej Británii a napr. aj vo Švajčiarsku a Švédsku 0. Čo už tí môžu viesť o živote?“² Keď sa spoločnosť mení, nuda nehrozí, ale Miloš Forman sa varovne zmieňuje o poučenej čínskej kliatbe: „Nech žiješ v zaujímavej dobe!“

Početné veľké spoločenské zmeny, ktoré slovenská i česká spoločnosť v 20. storočí zažili, nemohli nebyť ovplyvnené zvonka, a niekedy boli odtiaľ priam vynútené. Preto má význam skúmať diania a pomalé zmeny v samotnej spoločnosti i s jej elitami, aby sme poučenejšie uvažovali, nakoľko spoločnosť k približujúcej sa veľkej zmene inklinovala a ju pripravovala, privolávala, resp. sa jej bránila. Poznamenajme ešte, že v spoločnom štáte, ba i v neskoršej federácii bolo dianie v českej spoločnosti silnejším faktorom „zvonka“ pre spoločnosť slovenskú, než tomu bolo v opačnom garde.

Medzi sociologickými prameňmi, ktoré som k téme našiel a s ktorými som pracoval, úplne dominovali štúdie českých autorov: Pavla Machonina, Jiřího Musila a Iva Možného. Niektorí z nich priamo porovnávali českú a slovenskú spoločnosť („Česká a slovenská společnost“, „K sociologické komparaci české a slovenské společnosti“), I. Možný porovnal nepriamo, keď interpretoval dianie v českej spoločnosti a pridal, že „slovenská společnost je sociálně iná“.³ Relevantné slovenské práce so širším spoločenským záberom k téme a s produktívnymi zisteniami som mal problém nájsť.

České krajiny pritom predstavovali pre slovenskú spoločnosť až notorický referenčný rámec a pomeriavaciu latku, benchmark. „Myšlienka vyrovnávania úrovne Slovenska

¹ Táto štúdia vznikla v rámci projektu „Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločnosti“. Projekt bol podporený Agentúrou na podporu výskumu a vývoja (APVV 0529-07). Jedným z jeho cieľov je zachytiť relevantné zmeny v slovenskej spoločnosti, ktoré sa udiali od konca 80. rokov.

² LIPTÁK, L.: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava 1999 (Výber zost. I. Kamenec), s. 169.

³ MACHONIN, P.: Československá společnost. Bratislava 1969; MACHONIN, P.: K sociologické komparaci české a slovenské společnosti. In: Sociológia, 1994, s. 333–345; MOŽNÝ, I.: Proč tak snadno... Praha 1999; MUSIL, J.: Česká a slovenská společnost. In: Sociologický časopis, 1993, s. 9–24.

s Českom ... stala sa ... najvytrvalejšou súčasťou nášho politického myslenia, od roku 1948 sa z nej stala na štyridsať rokov dokonca súčasť štátnej ideológie.“⁴ To, pravda, aj zabráňovalo možnosti ostro vidieť dištanciu voči rozvinutým krajinám západného sveta.

Hoci sa zaujímate o obdobie osemdesiatych rokov, nemožno obísť všetko „pred“ (teda pred 80. rokmi), ani všetko „po“ (po roku 1989). V skoršom období boli založené typy reakcií a trendy, a iba v porovnaní s ním sme schopní vidieť niektoré dôležité zmeny. V období neskoršom, najmä v prvých rokoch po Novembri 1989 zasa reakcie spoločnosti upozorňujú na percepcie a hodnotové orientácie, ktoré museli byť prítomné už skôr; ibaže vtedy „skôr“ sa nemohli dostatočne prejavíť a zväčša zostali nespozorované.

Historické poznatky sa ľahšie konzumujú, ak sú podávané cez dekády či storočia. Takto, cez dekádu, sme si vymedzili aj našu úlohu. Je to však zjednodušujúca pomôcka. Kritička a historička výtvarného umenia všimavo upozorňuje,⁵ že „dekádová“ výstava Slovenskej národnej galérie „Osemdesiate“ je doplnená podnázvom „Postmoderna v slovenskom výtvarnom umení 1985–1992“, ten však „dekádovému“ pohľadu protirečí.

Spoločenské procesy, oblasti spoločenského života

Industrializácia

Zatiaľ čo české krajiny prestali byť poľnohospodárskou spoločnosťou už začiatkom 20. storočia, Slovensko až uprostred toho storočia. Tento prechod na Slovensku prebehol rýchlejšie a stalo sa tak až citeľne neskôr, a to v období socializmu.⁶

Zisťovania sociálnej štruktúry ukazovali odlišné tempo zmien na Slovensku a v českých krajinách a z neho sa ako hlavný výsledok vyzdvihovalo zmenšovanie, až „vyrovnávanie“ rozdielov. Za mnohé ukazovatele uvedme aspoň dva. Po prvé, podiel podielov dvoch veľkých skupín v spoločnosti, totiž robotníkov a zamestnancov v roku 1947 a potom v roku 1961 (sú to podiely spomedzi všetkých ekonomicky aktívnych) boli v českých krajinách 68 % a 84 %, na Slovensku sa však zistil skok zo 41 % až na 75 %. Po druhé, podiely skupiny samostatných roľníkov v tých istých rokoch predstavovali v českých krajinách 24 % a 1 %, na Slovensku 53 % a potom 6 %.⁷ Slovenské zmeny i česko-slovenské priblíženie boli kvantitatívne imponantné.⁸ Avšak iný pohľad – teritoriálny – ukazoval na konci šesťdesiatych rokov predsa len väčšie slovensko-české rozdiely a nižšiu úroveň štruktúrneho zblíženia.

⁴ LIPTÁK, L.: Storočie..., s. 169.

⁵ BARTOŠOVÁ, Z.: SNG a Osemdesiate: bohuziaľ len časť širšieho celku. In: Sme, 16. 4. 2009, <http://kultura.sme.sk/c/4392652/sng-a-osemdesiate-bohuzial-len-cast-sirsieho-celku.html> (adresa navštívená 8. februára 2010).

⁶ MUSIL, J.: Česká..., s. 12–13.

⁷ CHARVÁT, F. – LINHART, J. – VEČERNÍK, J.: Sociálně třídní struktura Československa. Praha 1978, s. 62.

⁸ Odvrátenou stránkou bolo, že pokles počtu „samostatných roľníkov“ bol výsledkom početných neslobodných rozhodnutí v situáciách silného politického tlaku až násilia.

Tabuľka 1

Rok 1967 – porovnanie zastúpenia typov okresov v českých krajinách a na Slovensku (údaje s výnimkou posledného riadku sú v %)

Typy okresov	Okresy	
	české	slovenské
intenzívne rozvinuté priemyselné okresy	32,9	12,1
stredne rozvinuté priemyselné okresy	22,4	18,2
stredne rozvinuté zmiešané okresy	19,7	6,1
menej rozvinuté zmiešané okresy	17,1	18,2
menej rozvinuté poľnohospodárske okresy	7,9	45,4
spolu v %	100,0	100,0
spolu okresy absolútne	76	33

Zdroj: MACHONIN, P.: Československá společnost..., s. 559–561, prepočet V.K.

Československé podniky boli veľmi silne závislé na odbyte vo východnom bloku. Obzvlášť silne to platilo pre podniky na Slovensku.

Urbanizácia

V roku 1960 bolo na Slovensku mestské obyvateľstvo zastúpené podielom ešte len 30 %.

Tabuľka 2

Podiel mestského a vidieckeho obyvateľstva v období 1869–1991 (v %)

Obyvateľstvo	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
mestské	11,9	12,7	13,6	15,5	18,3	18,0	22,6	24,5
vidiecke	88,1	87,3	86,4	84,5	81,7	82,0	77,4	75,5

Obyvateľstvo	1950	1960	1970	1980	1991
mestské	26,2	29,8	37,0	50,2	56,1
vidiecke	73,8	70,2	63,0	49,8	43,9

Zdroj: GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J.: Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti. Bratislava 1995.

Zmena slovenskej spoločnosti na industriálny typ sa uskutočnila neskoro, až na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov. Takmer dvojtretinová väčšina obyvateľov však v tom čase bývala na vidieku. Rurálny charakter – meraný podielom obyvateľstva bývajúceho na vidieku – teda pretrval ešte dlhšie, a to približne dve desaťročia. Počas nich dochádzalo k rýchlym urbanizačným prírastkom – k najväčším v rokoch sedemdesiatych.

Až v ich závere, na prelome s rokmi osemdesiatymi sa objavila mierna prevaha urbánneho prostredia.⁹

Mieru urbanizovanosti však možno vyjadriť aj prostredníctvom iných kritérií, než sú číselné podiely ľudí bývajúcich v mestách. Ak napríklad zohľadníme sekundárnu, tzv. nepriamu urbanizáciu – ktorá pôsobila silne najmä od 60. rokov – zodvihne to mieru urbanizácie. Mestské vzorce správania sa rozširovali do vidieckych spoločenstiev aj takto, kyvadlovou odchádzkou ľudí z rurálneho prostredia za prácou do mestského prostredia, cestovaním do škôl, pôsobením masmédií a pod. Na Slovensku je silná tradícia kovorolníctva a tento fenomén sa často prejavoval i spájaním vidieckeho bývania a väčšej-menšej prírodnej výroby s prácou v mestskom prostredí.

Významným i zjavným fenoménom týchto desaťročí bola silná migrácia obyvateľstva. Štruktúrne bola vyvolaná tým, že pracovné príležitosti boli koncentrované v mestách väčšími, než bývalé obyvateľstvo, a preto množstvo ľudí za prácou dochádzalo. Tak už „koncom 60. rokov 60 % pracovných príležitostí bolo lokalizovaných v sídlach mestského typu – pritom v nich vtedy žilo necelých 30 % obyvateľstva. Podobne v roku 1980 vidiecke osídlenie poskytovalo len 25 % pracovných príležitostí, hoci v ňom žilo skoro 50 % obyvateľstva.“¹⁰

Silným a veľmi problematickým faktorom urbanizačných prírastkov sa od sedemdesiatych rokov stala tzv. stredisková sústava osídlenia. Bola to politicko-administratívna integrácia obcí, spojená i s tzv. stavebným uzáverom v „neperspektívnych“ obciach. Toto sociálne inžinierstvo nezohľadňovalo regionálne a lokálne špecifiká, spájanie a pripájanie obcí bolo násilné. Koncentráciou obyvateľov do miest a vybraných, „strediskových obcí“ napomáhala aj horizontálna integrácia poľnohospodárskej výroby.¹¹

Treba ešte pripomenúť jednu demografickú súvislosť urbanizácie:¹² v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch došlo k výraznému populačnému rastu a aj tento faktor tlačil na rýchle stavenie bytov, pomerne lacných. Panelová výstavba sa pritom netýkala iba miest, ale aj mnohých vidieckych obcí.

Rodina v spoločnosti, vzorce spotreby

Rodiny rozširovali svoje pôsobenie, sčasti pre zaostalosť verejných služieb, sčasti z toho dôvodu, že rodinné „do it yourself“ bolo pre rodiny bezprostredne to najefektívnejšie. V 80. rokoch dochádzalo v slovenských i českých rodinách k enormnému zaťaženiu domácimi prácami a dochádzkou do práce mimo obec. Na zabezpečenie bežných životných potrieb bolo potrebné, aby rodina vynaložila množstvo času (napr. Československo dosiahlo popredné miesto čo do dĺžky času venovaného nákupom). „I diletantská a veľmi málo produktívna práca v domácom hospodárstve predstavuje často pre rodinu väčší

⁹ FALŤAN, L. – PAŠIAK, J. (eds.): Regionálny rozvoj v Slovensku: východiská a súčasný stav. Bratislava 2004, s. 9.

¹⁰ Tamtiež, s. 10.

¹¹ Tamtiež, s. 9.

¹² BARTA, P.: Obdobie normalizácie. Časť katalogu k výstave „Ako sme žili? Slovensko v 20. storočí.“. Bratislava, Slovenské národné múzeum 2009.

prínos než zintenzívnenie či predĺženie práce v zamestnaní.“¹³ V nových podmienkach sa opätovne oživilo slovenské kovorolnícke tradície. Výrobná funkcia rodiny bola najprv silne otrasená komunistickou modernizáciou (vrátane socio-ekonomickej likvidácie skupiny živnostníkov), neskôr zasa „fakticky a odspodu“ značne oživená spôsobom „na čiastočný úväzok“.¹⁴

Spolužitie nezosobášených párov sa v 80. rokoch stávalo frekventovanejším, nemalo však – ako písal I. Možný v roku 1987 – povahu kohabitácie škandinávského typu, nebolo alternatívou tradičnej zosobášenej párovej rodiny, ale iba alternáciou cesty k nej. Ďalej, znížil sa vek snúbencov prvých manželstiev, pribúdali rodičky v nižšom veku, skrátil sa interval medzi narodením prvého a druhého dieťaťa. Vyše 80 % matiek malo vnúcatá už pred dovŕšením 50. roku svojho veku. V roku 1985 predstavovali jedno- a dvojdetné rodiny takmer 80 %.¹⁵

Pokračovali zmeny týkajúce sa mužskej a ženskej pracovnej sily. Rozvoj ťažkého priemyslu stiahol mužov z poľnohospodárstva, ľahkého priemyslu a služieb, tam potom nastupovali za nich ženy. Po zavedení mechanizácie klesol v poľnohospodárstve aj počet žien, mnohé prechádzali do nevýrobných odvetví, najmä služieb. Postupovala feminizácia zdravotníctva, školstva, peňažníctva i komunálnych služieb.¹⁶

V roku 1985 v rámci celej ČSSR sa na alkohol vynaložilo 17-krát viac ako na knihy, pričom v Českej republike to bolo 14-krát viac a na Slovensku 26-krát viac.¹⁷

Nezávislé iniciatívy

Normalizačný proces ťažko postihol aj tisíce ľudí na Slovensku. Zároveň bol tento postih predsa len slabší než v českých krajinách, a to aj čo do podielu priamo postihnutých ľudí: zatiaľ čo pri výmene stranických (teda komunistických) legitimácií v roku 1970 muselo KSČ nedobrovoľne opustiť 23 % členov, na Slovensku to bolo menej, 17,5 %.¹⁸ Slabší bol postih na Slovensku z dvoch hlavných dôvodov: podiel protagonistov demokratizačného úsilia bol na Slovensku o niečo menší a trestajúci normalizátori postupovali taktickejšie a spravidla neodrezali potrestaných od akejkoľvek možnosti úniku zo situácie. Ľudia postihnutí čistkami spravidla dostali možnosť urobiť ústupky a verejné pokánia.¹⁹ Je pravdepodobné, že uvedená taktika nebola starostlivo vopred premyslená, ale skôr „vyplýnula“ z povahy a tradícií slovenskej spoločnosti.

¹³ LINHART, J.: Aktuální otázky prognózy sociálního rozvoje a způsobu života. In: Sociologický časopis, 1987, s. 446.

¹⁴ KRIVÝ, V.: Typológia hodnotových orientácií rodín v súčasnom Československu. In: Provazník, D. (ed.): Rodina v sociálnej štruktúre. Bratislava 1987, s. 70.

¹⁵ CIRBES, V. a kol.: Sociálny rozvoj Slovenska v podmienkach socializmu. Bratislava 1989, s. 161–162.

¹⁶ Tamtiež, s. 176.

¹⁷ BŮTORA, M.: Mne sa to nemôže stať. Sociologické kapitoly z alkoholizmu. Martin 1989, s. 202.

¹⁸ MARUŠIAK, J.: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: Pešek, J. – Szomolányi, S. (eds.): November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Bratislava 1999, s. 56.

¹⁹ MARUŠIAK, J.: Nezávislé iniciatívy..., s. 58.

Normalizáciu a čistky prijala slovenská spoločnosť pasívne.²⁰ Príčinami bola slabšia rozvinutosť občianskej spoločnosti (J. Marušiak píše až o parochiálnom charaktere slovenskej politickej kultúry a o sile klientelistických väzieb), nižšia miera demokratizačnej angažovanosti v roku 1968 a svoju úlohu zohralo aj vytvorenie federácie.

V porovnaní s českými krajinami upúta v osemdesiatych rokoch na Slovensku – po prvé a predovšetkým – veľmi nepočetný občiansky disent. Slovenských signatárov Charty 77 bolo približne desať. Disent na Slovensku bol atomizovaný a chýbala spoločná opozičná platforma.²¹ Možno práve nepočetnosť dissentu môže vysvetliť úspešnú kariéru pojmu „ostrovy pozitívnej deviácie“ s podstatne širšou možnosťou použitia na označenie akejkoľvek skupiny a prostredia, ktoré sa vzpieralo väčšinovým negatívnym trendom. V rybárskej sieti spletenej z tohto pojmu by sme našli omnoho viac ľudí než „v sieti“ pre nachádzanie disidentov. Po druhé, ďalšie porovnanie s českými krajinami ukáže výraznejšie aktivity tajnej katolíckej cirkvi a vôbec nezávislé iniciatívy v katolíckom prostredí (katolícki aktivisti V. Jukl, S. Krčméry ai.), aj keď veľmi často vystupovali ako primárne nepolitické štruktúry. Najznámejšou a dôležitou politickou akciou kresťanského dissentu sa stala sviečková demonstrácia 25.3.1988 v Bratislave, účastníci ktorej požadovali náboženskú slobodu. Účasť na náboženských pútiach narastala celkovo, ako aj medzi mladými ľuďmi zvlášť. Sviečková demonstrácia sa niekedy označuje až za „systémový začiatok definitívneho pádu komunistickej totality na Slovensku“, samotné takéto označenie však možno chápať ako súčasť obvyklého zápasu interpretácií po bitke, ktorý má ex post zaručiť historicky rozhodujúcu úlohu.

J. Marušiak v prehľade nezávislých iniciatív na Slovensku uvádza ešte disidentskú skupinu maďarskej menšiny (M. Duray v roku 1978 podnietil vznik Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu, koncom osemdesiatych rokov skupina mladých liberálnych aktivistov okolo K. Tótha spísala Memorandum 1988, v ktorom požadovala zmenu politického systému v Československu a zapojenie sa krajiny do procesu európskej integrácie), či skupinu nezávislých výtvarníkov (napr. A. Mlynárčik, S. Filko, R. Sikora, J. Jankovič). Z významnej inej skupiny výtvarníkov, mladých, D. Fischer spomína, že chceli tvoriť bez akýchkoľvek vedľajších zámerov, i tak sa však ocitli v situácii takmer každodenného konfliktu s režimom. Aj v tomto prípade to však urýchlilo osobné dozrievanie. Od začiatku osemdesiatych rokov sa do konfliktov s komunistickou mocou dostávali bratislavskí ochrancovia prírody (J. Budaj, M. Huba).²² V druhej polovici osemdesiatych rokov pozoruhodné kritické články vychádzali v mesačníku Slovenské pohľady. Kritické hlasy, články a iniciatívy prichádzali tiež z prostredia sociológov. Na sociologickej konferencii v roku 1988 v Prahe došlo k sporu s normalizátorským strážcom K. Rychtaříkom, ten uverejnil ideologickú obžalobu v Tvorbe a redakcia bola zaplavená ohlasmi najmä, ale nie iba slovenských účastníkov.²³ Tie síce neboli uverejnené, ale pisatelia ani neboli postihnutí a súdržnosť medzi nimi zostala. Závažnejší potom bol zverejnený list G. Husákovi podpísaný v septembri 1989 štrnástimi slovenskými sociológmi

²⁰ ŠTEFANSKÝ, M., uvedené na s. 57, In: Marušiak, J.: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: Pešek, J. – Szomolányi, S. (eds.): November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Bratislava 1999, s. 54–75.

²¹ MARUŠIAK, J.: Nezávislé..., s. 60an.

²² Tamtiež, s. 66–68.

²³ Retrospektíva. In: Sociológia, 1990, s. 465–490.

s výzvami na zmeny v spoločnosti a s požiadavkou oslobodiť vyšetrovanú „bratislavskú päťku“.²⁴ Zjazd slovenských sociológov v tom istom mesiaci priniesol mnoho veľmi kritických hlasov.²⁵

Predstava kontinuálneho narastania kritických občianskych prejavov s približovaním sa roku 1989 síce môže napadnúť neinformovaného záujemcu o problematiku, táto predstava však neplatí. Stred 80. rokov bol na Slovensku poznamenaný útlmom mnohých nezávislých iniciatív, pričom najvýraznejšou výnimkou boli katolícke nezávislé iniciatívy. Príčinou útlmu bola „atmosféra rezignácie ... po potlačení demokratického hnutia v Poľsku ..., ale aj zostrenie represíí...“ Oživenie nastáva v rokoch 1987–1989, umelecký underground obnovuje vydávanie samizdatových periodík, nezávislé iniciatívy začínajú prenikať na verejnosť (veľký ohlas malo legálne vydanie ochrannárskej publikácie Bratislava nahlas), katolícky disent vystúpil spomínanou sviečkovou demonstráciou, narastala účasť na cirkevných obradoch i pútiach. V roku 1989 sa urýchlil vývoj a stal proces s tzv. bratislavskou päťkou.²⁶

Explanácie

Ivo Možný: režim nakoniec už nevyhovoval nikomu, Slovensko ale ako „iná spoločnosť“

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch I. Možný nepoznal – ako sám píše – lepší vstup do vysvetlenia vnútornej situácie pre cudzincov, než nasledujúci vtíp. Sovietske „čtyri čudesa“ doplnili Česi o ďalšie dve, vznikol tak nasledovný zoznam:

1. všetci sú zamestnaní – a nikto nepracuje,
2. nikto nepracuje – a plán sa plní na 100 %,
3. plán sa plní na 100 % – a v obchodoch nič nedostat',
4. v obchodoch nič nedostat' – a ľudia majú všetko,
5. ľudia majú všetko – a nadávajú na režim od rána do večera,
6. na režim nadávajú všetci – a vo voľbách hlasujú na 100 % „pre“.²⁷

To sú plodne odhalené paradoxy, samotnú analýzu potom autor stavia na správaní rodín a stúpajúcom význame sociálnych sietí. Rodinám sa žilo ťažko, nestážovali si však – kde by tak aj mohli urobiť? O svoje záujmy sa postarali inak: oživil sa široké siete veľkej rodiny, rýchlo rástla bezpečná výmena služieb a tovarov, posilňovalo sa samozásobiteľstvo a rodinná sebestačnosť v službách. Status a možnosti rodín začali byť väčšími a väčšími určované zdrojmi z druhej ekonomiky. Stúpala význam sociálneho kapitálu pri výmene, pričom tento spôsob hospodárenia bol čím ďalej, tým nákladnejší na čas a energiu.²⁸ I. Možný pri celom vysvetľovaní zároveň poznamenáva, že Slovensko tu necháva

²⁴ Dokumenty. In: Sociológia, 1990, s. 402–407.

²⁵ ROŠKO, R. a kol.: II. zjazd slovenských sociológov a naša revolúcia. In: Sociológia, 1990, s. 233–366.

²⁶ Tamtiež, s. 71–73.

²⁷ MOŽNÝ, I.: Proč tak snadno..., s. 47.

²⁸ Tamtiež, s. 43, 69.

bokom svojej úvahy, a to preto, že podľa jeho názoru Slovensko je sociálne „trochu iná spoločnosť“.²⁹

Na základnú otázku, prečo starý režim kolaboval tak hladko, uvádza autor jednoduchú odpoveď: nakoniec už totiž nevyhovoval nikomu. Tým hore obzvlášť – „napodiv“.³⁰

Pavel Machonin: Slovensko ako dynamickejšia a spokojnejšia časť federácie³¹

Hoci Pavel Machonin v roku 1969 vydal svoje najväčšie dielo pod názvom „Československá spoločnosť“, štvrtstoročie neskôr prijíma Musilovo tvrdenie o tom, že spoločná československá spoločnosť nevznikla. Sústreďuje sa však na otázku, ako to, že takáto spoločnosť nevznikla, keď štrukturálne podobnosti medzi českou a slovenskou spoločnosťou boli také veľké. Svoje vysvetlenie sám charakterizuje ako štrukturálne-historické.

Normalizačné politické represie boli citeľne „masovejšie“ v českých krajinách než na Slovensku.³² Zároveň však len vylúčených členov z KSS bolo približne 53 tisíc.³³

V dôsledku redistribúcií boli v roku 1984 sociálne a kultúrne charakteristiky dospelého obyvateľstva v českých krajinách a na Slovensku podstatne vzájomne bližšie než v roku 1967.³⁴ Nejestvovali významnejšie rozdiely v zložitosti práce a v pracovných príjmoch. Slovenská populácia však vo väčšej miere bývala v rodinných domoch a mala v priemere lepšie životné prostredie. Celkové priblíženie slovenskej a českej spoločnosti bolo veľké. „Dôležité však je, že české krajiny predstavovali vtedy v sociokultúrnom ohľade stagnujúcu, zatiaľ čo Slovensko relatívne dynamickú časť federácie.“³⁵

Prejavovalo sa to aj v rôznom hodnotení ekonomickej, politickej a kultúrnej situácie. V období, ktoré predchádzalo rok 1989, bola spokojnosť slovenskej populácie vyššia než spokojnosť populácie českej. Napríklad hodnotenie vývoja životnej úrovne v posledných piatich rokoch (údaje sú z výskumu IVVM z roku 1986) bolo v poradí „zlepšenie – bez zmeny – zhoršenie“ nasledovné: v ČR 41 % – 33 % – 26 %, zatiaľ čo na Slovensku 52 % – 27 % – 18 %. V tomto období druhej polovice osemdesiatych rokov sa potom síce kritickjšími stávali hodnotenia v oboch krajinách, na Slovensku sa však kritičnosť dvíhala pomalšie. Napr. výrok „vedúca úloha strany sa realizuje správne“ viedol v rokoch 1985

²⁹ Tamtiež, s. 44.

³⁰ Tamtiež, s. 62.

³¹ Medzi tromi autormi, ktorých explanačné schémy považujeme za najprínosnejšie, najväčšími sa o špecifické sociologické výskumné dáta opieral práve Pavel Machonin. Môže byť preto i zaujímavé, i korektné spomenúť – popri sekundárnej analýze, publikovaných explanačných schémach a pozorovaní – aj najdôležitejšie zdroje empirických poznatkov, ktoré on sám uvádza: boli to najmä reprezentatívne makroštrukturálne sociologické zisťovania ako výskum vertikálnej sociálnej diferenciácie a mobility 1967 (Ústav politických vied UK v spolupráci so Sociologickým ústavom SAV), zisťovanie triednej sociálnej štruktúry v roku 1984 (ÚFaS ČSAV), k tomu tiež „niektoré“ výskumy verejnej mienky (z archivných údajov IVVM ČSÚ).

³² MACHONIN, P.: K sociologické..., s. 336.

³³ BARTA, P.: Obdobie normalizácie..., s. 148.

³⁴ MACHONIN, P.: K sociologické..., s. 336an.

³⁵ Tamtiež, s. 337.

– 1988 – 1989 k takýmto trendom zastúpenia súhlasnej, nekritickej odpovede: v ČR 57 % – 40 % – 29 % a v SR 61 % – 50 % – 35 %.³⁶

Dlhší časový rad výskumných údajov môžeme pre slovenskú verejnosť zostaviť ohľadom vyjadrovaného pocitu istoty vo vzťahu k budúcnosti. Tento ukazovateľ dôvery a podpory bol v roku 1975, teda v hĺbke normalizačného obdobia mimoriadne vysoký, odvtedy sa však sústavne znižoval. V roku 1989, nedlho pred Novembrom už v tomto zmysle dôveru v existujúce smerovanie stratila polovica dospelých populácie. Pokles však nebol jednoznačný a je to jeden indikátor vnútorného rozdelenia a váhavosti slovenskej spoločnosti. Dôvera potom mierne vystúpila neskôr, v prvom, euforickom období spoločenskej zmeny, aby čoskoro na to začala dramaticky klesať.

Tabuľka 3

Vývoj pocitu istoty u (dospelého) obyvateľstva SR

Rok	V súvislosti s budúcim vývojom spoločnosti...	
	mali pocit istoty (v %)	nemali pocit istoty (v %)
1975	90	5
1980	72	20
1987	68	24
1989	45	50
1990 marec	48	46
1991 február	22	76
1991 september	27	72
1992 september	26	72
1993 február	20	78
1994 január	20	78
1995 január	20	75
1995 september	28	64

Zdroj: ÚVVM, Slovenský štatistický úrad, Štatistický úrad SR, zozbieral V. Krivý.

Zisťovanie v r. 1991 ukázalo podstatný posun postojov obyvateľstva v porovnaní s druhou polovicou 80. rokov. Po roku 1989 sa obyvateľstvo Slovenska stalo výrazne kritickjšie než české,³⁷ čo ostro kontrastuje s bilanciou spokojnosti a nespokojnosti v oboch spoločnostiach v osemdesiatych rokoch.

Slovensko sa od konca tridsiatych rokov vcelku pohybovalo smerom k modernej priemyselnej spoločnosti. Hoci po vojne sa Slovensko necítilo veľmi priťahované komunizmom a neskôr bolo prinútené adaptovať sa na štátne socialistický systém, nakoniec paradoxne dovtedajší vrchol modernizácie slovenskej spoločnosti a najlepšie materiálne životné podmienky dosiahol v období normalizácie, teda v totalitárne antimeritokratickom (rovnostárskom, nesúťaživom podľa vzdelania, schopností a výkonu – pri školstve

³⁶ Tamtiež, s. 337an.

³⁷ Tamtiež, s. 338.

neotvorenom všetkým potenciálne nadaným) usporiadaní.³⁸ Preto postoje a stereotypy tohto obdobia sú tu vo vedomí silnejšie, než vo vedomí obyvateľstva ČR. Príklady zo začiatku deväťdesiatych rokov nasledujú:

- „Najspravodlivejší spôsob odmeňovania ľudí je dať každému rovnako“ – v ČR odmietlo túto rovnostársku tézu 70 %, na Slovensku menej, 60 % výberovej vzorky.
- „Talent a vyššie schopnosti sú iba výsledkom náhody, preto talentovaní a schopní ľudia si nezaslúžia viac peňazí“ – v ČR odmietlo tento názor 50 %, na Slovensku iba 25 %.
- „Stát je zodpovedný za biedu“ – v ČR s tým súhlasilo 33 %, na Slovensku 50 %.

Navyše, na Slovensku až 28 % ľudí sa (rozhodne + skôr) necítilo byť demokraticmi, v českých krajinách bolo takých 15 %.³⁹

V roku 1994 Machonin uzatváral, že typické ideologie štátneho socializmu – rovnostárstvo, štátny patriarchalizmus a autoritarizmus – majú dnes hlbšie sociálne korene na Slovensku. Slovenská sociálna skúsenosť s aplikáciou týchto ideológií bola z konkrétnych historických dôvodov o niečo priaznivejšia než v českých krajinách. „Sociálna skúsenosť, založená na dlhodobej vývojovej trajektórii postupného vzostupu a emancipácie slovenského národa, sa po roku 1989 náhle stretla s protikladnou skúsenosťou relatívne rýchleho úpadku a zhoršovania ekonomických, sociálnych a nakoniec aj politických podmienok, omnoho výraznejšou, než tomu bolo v prípade národa českého.“⁴⁰ Môžeme sa však pýtať, či spomínané slovenské korene nie sú aj v nedávnej rurálnej minulosti, v slabosti vplyvu meštianskej kultúry či v odlišných tradíciách politickej kultúry (prvým príkladom posledného môžu byť Liptákove tri tradičné „pilieri“ volebnej úspešnosti – národný, konfesijný, sociálny – keď iba strany, ktoré stáli na týchto pilieroch, podľa možnosti na viacerých, mohli byť vo volebnej súťaži úspešné; druhým príkladom môže byť „územno-voličské dedičstvo HSĽS“, jav, kedy niektoré ponovembrové politické strany sú nadpriemerne úspešné v regiónoch, kde svojho času bola mimoriadne úspešná HSĽS)?

Jiří Musil: problematický typ modernizácie

Východisko tohto autora je, že v Československu existovali dve spoločnosti: česká a slovenská. Napriek ich štrukturálnemu priblíženiu nevznikla teda československá spoločnosť.⁴¹ Explanáciu, ktorú predkladá, charakterizuje ako modifikovanú formu modernizačnej teórie. Sám autor upozorňuje, že analýzu by bolo treba ešte doplniť pohľadom cez teóriu mobilizácie elit.⁴²

Rozlišuje sociálne-štrukturálnu stránku modernizácie a jej sociálne-kultúrnu stránku. Modernizácia oboch spoločností prebiehala asynchrónne, ba i rozdielne. Prevažná časť slovenskej sa udiala sčasti až po roku 1918 a potom za socializmu v jeho sovietskej

³⁸ Tamtiež, s. 342.

³⁹ Tamtiež, s. 343.

⁴⁰ Tamtiež.

⁴¹ MUSIL, J.: Česká a slovenská..., s. 9.

⁴² Tamtiež, s. 21, 22.

verzii. Práve v posledne menovanom období došlo k prechodu slovenskej spoločnosti do typu priemyselnej spoločnosti. Táto zmena teda nastala na Slovensku neskôr, rýchlejšie a v období socializmu.⁴³

V slovenskej spoločnosti sa viac dochádza (denne) do práce, z hľadiska migrácie je ale slovenské obyvateľstvo menej pohyblivé než české.⁴⁴

Slovenská spoločnosť je väčšmi solidaristická a väčšmi komunitná (Gemeinschaft), česká väčšmi asociatívna (Gesellschaft). Rozdiel čo do sociokultúrnych znakov je väčší, než z hľadiska štrukturálnych znakov (ako stupeň industrializácie, urbanizácie, rozvoj vzdelania, životná úroveň). Politická kultúra oboch spoločností zostávala tradične odlišná.⁴⁵

Autorova ústredná hypotéza znie, že Slovensko bolo modernizované tak rýchlo pod vonkajším tlakom. Nebol to teda organický rast, dôležitú úlohu zohrali aj strategické dôvody. Na rozdiel od českej spoločnosti, pri modernizácii slovenskej spoločnosti sa rozvinula výrazná medzera medzi technickými a hospodárskymi stránkami modernizácie na jednej strane a kultúrnymi a sociálnymi procesmi modernizácie na strane druhej.⁴⁶

Záver

Čo do materiálnej životnej úrovne bol vývin na Slovensku od šesťdesiatych (a najmä v sedemdesiatych rokoch) priaznivý. Bez ohľadu na príčiny, súvislosti a niektoré závažné dôsledky bol prebiehajúci typ komunistickej modernizácie široko akceptovaný ako úspešný. Symptomatické sú neskoršie pomerne časté slovenské predstavy o historickej úspešnosti socialistických rokov, ako aj nezriedkavé české predstavy o vtedajších „stratených rokoch“.

Komparatívne miernejšie normalizačné postihy boli jedným z faktorov menej početného a slabšie organizovaného disentu, ako aj slabšieho odmietania režimu než v českých krajinách. Sekundárne sa na tom pravdepodobne podieľal aj silnejší familiarizmus a blízkosť slovenskej spoločnosti k typu Gemeinschaft. Časť politickej nespokojnosti bola na Slovensku neutralizovaná presadením požiadavky federalizácie Československa.

Spokojnosť obyvateľstva v Československu v osemdesiatych rokoch klesala, pokles bol pravdepodobne daný vyčerpaním účinnosti normalizačného spoločenského nasmerovania: „zvyšujte si životnú úroveň a mlčte“. Nespokojnosť na Slovensku bola však v tomto období v porovnaní s českou menšia, pričom po roku 1989 ju, naopak, vystriedala nespokojnosť komparatívne (v porovnaní s českou) väčšia.

Počas dlhého obdobia po roku 1918 na Slovensku absentovala – píše D. Balko – silnejšia podpora liberálnych hodnotových orientácií, a teda aj preferencií pre individualizmus v spoločenskej, politickej i ekonomickej oblasti. Najpodporovanejšími boli strany paternalistické, sčasti autoritatívne a nacionalistické. Vyzdvihovala sa spoločenská spolupráca a úloha štátu. Namiesto neosobného trhu vedomé zásahy s cieľom usmerňovať

⁴³ Tamtiež, s. 11, 13.

⁴⁴ Tamtiež, s. 16.

⁴⁵ Tamtiež, s. 17, 18.

⁴⁶ Tamtiež, s. 20.

jeho predpokladané pôsobenie. Namiesto tolerance nevraživosť medzi národnosťami a etnikami. Keby rozhodovala volebná úspešnosť strán na Slovensku počas I. ČSR priamo o charaktere režimu, Československo by nebolo „ostrovom demokracie“.⁴⁷

Slovensko ako tradičnejšia spoločnosť pôvodne (po roku 1945) netúžilo po komunistickom socializme. Neskôr sa mu však ten nemalo prihovoriť svojím štátnym paternalizmom, kolektivismom, uzavretosťou, rovnosťarstvom, redistributívnosťou, autoritárstvom i antiintelektuálnymi postojmi.

Podľa historika a politológa D. Balka viaceré vnútorné predpoklady pre demokratické smerovanie po roku 1989 boli na Slovensku horšie ako v roku 1918. Začiatkom 20. storočia sa nepochybovalo o hierarchizácii ľudí, odlišnom sociálnom zaradení či o nevyhnutnosti súkromného vlastníctva. Pasivita, jednoduchosť až primitívnosť boli v druhej polovici 20. storočia povýšené na správne prejavy spoločenského konania. Boli narušené mnohé tzv. prirodzené vzťahy (napríklad meštianske vzorce).⁴⁸

Iba časť antikomunistov na Slovensku boli a sú antikomunisti demokratickí. Vysvetlením toho je značný vplyv ľudáckej tradície.

Niektoré prejavy slovenskej spoločnosti krátko po roku 1989 sú relevantné aj ako dodatočná výpoveď o skoršom období.

- Neprimerané očakávania. Československý komunistický socializmus nebol prípadom Nemecka na konci vojny s rukolapnými svedectvami zrútenia. Tu sa preto skôr dарило očakávaniam „zachovať doterajšie výhody a pripojiť k nim plusy „z druhého brehu“. Centrálne riadené hospodárstvo bolo odmietnuté rozhodujúcou časťou novej mocenskej elity, nie však väčšinou obyvateľstva, ktoré na to nevidelo presvedčivé dôvody. Iba menej než polovica dospeléj populácie si myslela (v rokoch 1992–1994), že ekonomika z konca osemdesiatych rokov potrebovala naozaj hlboké zmeny. Tí ostatní potom boli sotva sociálnou bázou podpory reformných snažení.
- Okolnosti historického vývinu spôsobili, že prevaha „security seekers“ nad „freedom fighters“ bola v slovenskej spoločnosti pravdepodobne ešte väčšia než v ČR, Poľsku i Maďarsku (a mnohí z tých prvých podporili v 89. roku „freedom fighters“, čo však potom viedlo k obzvlášť častým sklamaniam).
- Po roku 1990 bola na Slovensku vyššia voličská mobilizácia rurálnych (a častejšie frustrovaných) obyvateľov, než obyvateľov v mestách, pričom prevažujúci „voličský vkus“ v rurálnom prostredí bol značne odlišný od toho v prostredí urbánnom. Slovensko má nie iba komparatívne malú metropolu, ale k tomu sa v nej dost' dlho pridávala ešte aj nižšia voličská mobilizácia.

Jedna z hypotéz – hlásim sa k nej – vysvetľuje postojovú divergenciu českej a slovenskej spoločnosti po roku 1989 predovšetkým rozdielnym vstupným „sociokultúrnym nastavením“ (obyvateľstva, lokálnych elit, elit vplyvu). Pre konanie každého jednotlivca, skupiny či spoločnosti je rozhodujúca jeho / jej „sociálna definícia situácie“. Druhá hypotéza, skôr protikladná, vysvetľuje odlišné správanie a postoje obyvateľov Slovenska vo vzťahu k sociálno-ekonomickej transformácii krajiny aktuálnou situáciou – rovnaké

⁴⁷ KRIVÝ, V. – FEGLOVÁ, V. – BALKO, D.: Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania. Bratislava 1996, s. 23.

⁴⁸ Tamtiež, s. 41a.

pojmy boli na českej a slovenskej strane spojené s odlišnou aktuálnou skúsenosťou, na slovenskej strane bolestivejším obsahom (väčšia strata „sociálnych istôt“, vyššia nezamestnanosť a pod.), pod tými istými pojmami občania Slovenska inak vnímali zmeny, za ktoré museli platiť vyššiu transformačnú cenu. Hodnotenie v oboch republikách sa líšilo, lebo „v každej republike sa odohrávalo niečo iné“.⁴⁹

Illbšia časť vysvetlenia odlišných postojov spočíva v odlišnom historickom vývine (napríklad komunistický socializmus sa na Slovensku zdiskreditoval v menšej miere než v českých krajinách) a v historicky sformovaných sociokultúrnych črtách. Slovenská spoločnosť sa v prvom období po roku 1989 vyznačovala silnejšou postkomunistickou nostalgiou, silnejšími očakávaniami štátneho paternalizmu, silnejším odporom voči nerovnostiam a menšou dôverou v ponovembrový režim.

Výskumné zistenia M. Illnera et al. z roku 1992 dosvedčujú, že aj slovenské lokálne elity boli v porovnaní s českými väčšmi paternalistické, egalitárske, sociálne-konzervatívne a väčšmi tiež charakterizovali prostredie ako klientelistické.⁵⁰

Na správaní slovenskej spoločnosti v osemdesiatych rokoch a na počiatku rokov deväťdesiatych môžeme dobre vidieť, že dôležité nie je iba to, čo sa mení, ale aj kedy, ako a v akom kontexte sa to mení. Slovensko bolo industrializované a urbanizované oneskorene, rýchlo a značne „sovietskym spôsobom“. Sociálne práva nenastúpili – ako to bolo obvyklé v demokratických režimoch – po právach občianskych a politických, ale boli „rozdané“ bez práv občianskych a politických. A hoci podľa osídlenia ani podľa štruktúry profesií slovenská spoločnosť v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch už nebola rurálnou spoločnosťou, platí,⁵¹ že z mentálneho a kultúrneho hľadiska takou ešte bola.

Slovak Society in the Period prior to November 1989

Vladimír Krivý

Local Slovak elites were, in contrast with their Czech counterparts, for the most part paternalistic, egalitarian, socially conservative and often functioned on the basis of clientelistic relationships. Social rights did not appear after civil and political rights – as is normally the case in democratic forms of government – but were “given away” without the accompanying civil or political rights. Although Slovak society was not “rural” in the 1980s and 1990s on the basis of material indicators, it was from psychological and cultural perspectives.

⁴⁹ ŠANDEROVÁ, J.: Vnímání důsledků transformace českou a slovenskou populací. In: Sociologický časopis, 1993, s. 69.

⁵⁰ HUBÁČEK, O.: Postoje českých a slovenských lokálních politických elit k transformaci společnosti. In: Sociologický časopis, 1993, s. 112.

⁵¹ PODOBA, J.: Niekoľko poznámok k diskontinuitám vo vývoji slovenského poľnohospodárstva a etnologickeho myslenia. In: Slovenský národopis, 44, 1996, s. 217.

VNÚTROPOLITICKÝ VÝVOJ NA SLOVENSKU PRED ROKOM 1989

Michal Štefanský

Mnohé problémy, ktoré súviseli s narastajúcou krízou v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch a krachom komunistického režimu mali svoj pôvod vo viacerých oblastiach. Súviseli jednak s „budovaním socializmu“ ako politického systému a režimu po roku 1948. Traumu prežívala spoločnosť v dôsledku vojenskej intervencie v auguste 1968 s následnou normalizáciou. Nízka adaptabilita československej ekonomiky na zmeny v svetovej ekonomike spôsobené ropnou krízou v polovici sedemdesiatych rokov ďalej prehlbovala jej zaostávanie. Každý z uvedených problémov mal svoje vnútropolitické dopady na Československo a Slovensko v ňom. Pritom na rozklad komunistického režimu pôsobili aj ďalšie faktory, a to činnosť disidentského hnutia, ktoré malo aj širší nadštátny charakter, spolu s pôsobením ďalších medzinárodných faktorov. Analyzovať uvedené otázky vyžaduje širšiu pramennú základňu, ale aj väčší priestor jednej štúdie. V predloženom príspevku sa obmedzíme len na niektoré vybrané aspekty vnútropolitického vývoja, na analýzu vychádzajúcu z pôvodných archívnych materiálov straníckej proveniencie Predsedníctva ústredného výboru KSS.

Oficiálnou ideológiou v KSČ a spoločnosti od začiatku sedemdesiatych rokov bola obhajoba tzv. reálneho socializmu založená na zdôvodňovaní politickej praxe normalizačného vedenia komunistickej strany a štátu. Bola súhrnom znakov a pokynov, ktorými politická moc dávala najavo, aké chovanie od občanov vyžaduje a aké trestá. „Reálny socializmus“ predstavoval apologetiku vládnucej skupiny KSČ na obhajobu ich rozhodnutí v politickom, ekonomicko-sociálnom a kultúrnom živote, navyše umocnenú obhajobou politiky Sovietskeho zväzu tzv. princípom internacionalizmu.

Vnútropolitický vývoj na Slovensku bol determinovaný situáciou v KSČ a jej územnej organizácii KSS. Členská základňa sa zmenila vylúčením v rokoch 1969–1970. Z 335 tisíc vylúčených z KSČ bolo len 53 tisíc z radov KSS, čo predstavovalo 17,5 %, kým v Čechách, okrem Západočeského a Stredočeského kraja, bolo percento vylúčených v českých krajoch nad 20 % (najviac v Juhomoravskom kraji a Prahe). Pre českú časť republiky okrem väčšieho postihu vylúčením z KSČ iritujúco pôsobil aj fakt, že v čele normalizácie stál generálny tajomník ústredného výboru KSČ G. Husák a hlavným ideológom normalizácie bol V. Biľak a radikáli zo Slovenska. Členská základňa bola v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov regulovaná, aby zachovala svoj „robotnícky charakter“, čo sa nedarilo celkom. Na začiatku roku 1987 KSS mala 443 tisíc z 1,8 milióna členov KSČ v celej republike. Oproti roku 1971 sa počet členov KSS zvýšil o 188 199, t.j. o 73,7 % nových členov, s priemerným vekom 35 rokov u prijatých.¹ Každý štvrtý komunista bol

¹ SNA, f. Predsedníctvo ÚV KSS (P ÚV KSS), Informácia o vývoji a skvalitňovaní členskej základne strany na Slovensku, Materiál pre ÚV KSS 13. 3. 1987.

prijatý po roku 1970. Organizovanosť občanov slovenskej národnosti v KSS predstavovala 6,7 %, ale ukrajinskej národnosti 15,6 % a českej národnosti na Slovensku 12,1 %. Organizovanosť v KSČ k počtu obyvateľov bola v Českej republike viac ako trikrát vyššia ako na Slovensku.

V sociálnom zložení boli v KSS dve skupiny s rovnakým zastúpením po 35 % robotníkov a inteligencie a zvyšok predstavovali dôchodcovia a družstevníci (podľa vtedajšej „kádrovej terminológie“). Členská základňa bola ovládaná aparátom, ktorý na Slovensku predstavoval 1 817 pracovníkov. Rozhodujúci vplyv v KSČ a KSS mala úzka skupina spojená s normalizáciou po auguste 1968. V aparáte komunistickej strany bola veľká fluktuácia, pretože nástup do aparátu bol často príležitosťou na získanie vedúcej funkcie v hospodárskej a štátnej správe. Dôležitú úlohu v KSČ predstavovali „nomenklátúrne kádre“, čiže členovia na rôznych postoch v orgánoch správy a inštitúciách. Funkcie mohli zastávať len zaradením a schválením do funkcie orgánmi KSČ a KSS na príslušných stupňoch. Počet nomenklátúrnych kádrov sa od roku 1974 zvyšoval tak, že roku 1987 orgány ÚV KSČ schvaľovali kádre do 10 033 funkcií a ÚV KSS do 2 585 funkcií.² Ďalšie funkcie na nižšej úrovni boli schvaľované krajskými a okresnými orgánmi komunistickej strany.

K zmenám na vedúcich postoch KSČ došlo v rokoch 1987–1988 – generálneho tajomníka (G. Husáka nahradil M. Jakeš), prvého tajomníka KSS (J. Lenárta vystriedal J. Janák), došlo aj k zmene ideologických tajomníkov (V. Biľaka nahradil J. Fojtík a L. Pezlára G. Šlapka). K zmene došlo aj vo funkcii predsedu vlády ČSSR (odchodom L. Štrougala a náhradou L. Adamcom a P. Colotku vystriedal Knotek). Výmeny vo vedení komunistickej strany a štátu neprinesli zásadné zmeny, resp. reformy na sovietsky spôsob prestavby, ale ešte viac utvrdili normalizačný režim.

Krízové javy v komunistickej strane v druhej polovici osemdesiatych rokov signalizovali, že režim vyčerpal svoje možnosti a nebol schopný ani čiastkovými reformami meniť situáciu. Určitý obdiv k sovietskej prestavbe v spoločnosti bol tlmený najvyššími stranickými predstaviteľmi, a najmä ideologickým tajomníkom ÚV KSČ J. Fojtíkom a generálnym tajomníkom M. Jakešom. Nedôvera vo vedenie KSČ narastala v samotnej strane a šírila sa v spoločnosti rôznymi vtipmi. Prejavila sa aj nezáujmom o členstvo v KSČ, čo dokumentovali stranické pramene z rokov 1988–1989. KSČ patrila v druhej polovici 80. rokov k najkonzervatívnejším komunistickým stranám v sovietskom bloku. Nehybnosť a konzervativizmus sa prenášali aj na „prevodové páky“, do organizácií a politických strán združených v Národnom fronte. Aj v nich pretrvával „duch normalizácie“ presadzovaný predsedami organizácií a nekomunistických strán vo funkciách od začiatku sedemdesiatych rokov, alebo presunutých funkcionárov z KSČ „na dožítie“. Konferencie Strany slobody a Slovenskej strany obrody v rokoch 1983 a 1988 bezvýhradne uznávali vedúcu úlohu komunistickej strany a vo svojich materiáloch zdôrazňovali, že na pôde Národného frontu majú utvorené optimálne podmienky pre svoju činnosť a široký priestor v prospech plnenia úloh zjazdov KSČ a KSS.³ V oboch nekomunistických stranách nevznikla žiadna opozičná skupina s vlastnými programovými víziami politickej strany.

² Materiál Predsedníctva ÚV KSČ – Kádrový poriadok ÚV KSČ zo 16. 11. 1988 (v dispozícii autora).

³ SNA, f. Predsedníctvo ÚV KSS, Vyhodnotenie slovenskej konferencie Strany slovenskej obrody a Strany slobody vo februári 1988. Informácia pre P ÚV KSS o priebehu a výsledkoch a list adresovaný zo 7. februára 1988.

Preto po páde komunistického režimu tieto strany nezohrali významnú úlohu v budovaní nového politického systému. Demokratická strana, ktorá vznikla zo Slovenskej strany obrody nadviazala na Demokratickú stranu z rokov 1945–1948, ale po jednom volebnom období zanikla.

Veľkou ilúziou masovo šírenou v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch bola téza o spojení vedecko-technickej revolúcie s prednosťami socializmu. Skutočný vývoj v ekonomicko-sociálnej sfére, najmä v osemdesiatych rokoch ukázal na problémy, ktoré nijako nepotvrdzovali uvedenú tézu. Materiálová a energetická náročnosť na priemyselnú produkciu kládla nároky na zabezpečenie surovín. Hutníctvo a široký sortiment výroby v strojárstve bol svetovým unikátom. Vývoz hutníckej a strojárskej produkcie bol málo efektívny. Až 30–36 % investícií v rokoch 1971–1985 smerovalo na zabezpečenie palivo-energetických zdrojov a výstavby elektrární (v Jaslovských Bohuniciach, Dukovanoch, Mochovciach, Temelíne a veľkého vodného diela na Dunaji Gabčíkovo–Nagymaros).

Modernizácia hospodárstva bola zacielená na palivo-energetický komplex, hutníctvo a strojárstvo. Vedecký výskum kopíroval existujúcu výrobnú štruktúru miest tohto, aby pripravoval zásadné zmeny štruktúry s nižšou výrobnou spotrebou. Zmeny v spoločnosti nenastávali ani spoločenské vedy, pretože od začiatku sedemdesiatych rokov sa sústredili na apologetiku normalizácie. Rozvoj poľnohospodárstva bol zameraný na dosiahnutie sebestačnosti v produkcii masa, obilnín, čo sa darilo, ale za cenu vysokých nákladov. V rozdeľovaní národného dôchodku sa uplatňovala „zvyšková zásada“, spočívajúca vo vyčleňovaní prostriedkov na rozvoj sociálnej a kultúrnej sféry len toľko, koľko ostalo z výrobnjej sféry. Medzi najviac uprednostňované odvetvia strojárstva na Slovensku a v Československu patrila zbrojná výroba. Jej rozmach nastal od začiatku päťdesiatych rokov výrobou tankov, delostreleckej techniky a náhradných dielov. Koncom päťdesiatych rokov došlo k útlmu v dôsledku odbytových ťažkostí exportu. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch zbrojná výroba zaznamenala novú etapu rozmachu. Československá zbrojná výroba bola po ZSSR druhou najväčšou v rámci Varšavskej zmluvy. Slúžila nielen pre potreby ČSLA a armád Varšavskej zmluvy, ale značná časť sa vyvážala do rozvojových krajín. V rámci Varšavskej zmluvy bola ČSSR pridelená výroba cvičných prúdových lietadiel L-39, L-410, rádiolokátorov a súprav rádiotechnického prieskumu Tamara v Čechách, na Slovensku výroba tankov, bojových vozidiel pechoty (BVP), delostreleckej a raketometnej techniky, ženijnej techniky a náhradných dielov. Bola sústredená v závodoch ťažkého strojárstva v Martine, Dubnici nad Váhom, Považskej Bystrici, Detve a inde. Zbrojná výroba na Slovensku v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa rozhodujúcim spôsobom podieľala na tvorbe národného dôchodku. Objemom predstavovala 70 % strojárskej produkcie Slovenska. Od roku 1974 výrobu viedlo Federálne ministerstvo všeobecného strojárstva. V rokoch 1976–1988 sa na Slovensku vyrobila vojenská technika v úctovom vyjadrení 145 miliárd Kčs.⁴ Údajnú efektívnosť v porovnaní s exportom inej strojárskej výroby mali dokumentovať dobové schémy o tom, že 1 kg produktu zbrojnej výroby bol 10–15 krát drahšie predávaný ako iné exportované strojárské výrobky u odberateľov tankov, BVP, delostreleckej a raketometnej techniky. Zbrojná výroba na Slovensku dosiahla svoj vrchol roku 1988, keď objemom predstavovala dve tretiny celej ČSSR. Po roku 1988 sa dostala do zložitej situácie využívania existujúcich kapacít pre platobnú

⁴ SEGEŠ, V. a kol.: Slovensko. Vojenská kronika. Bratislava: Perfekt, 2007, s. 151.

neschopnosť štátov Varšavskej zmluvy, vrátane ZSSR, ďalej často aj pre svoju technologickú a vojenskotaktickú zastaralosť. Skomplikoval sa aj vývoz do rozvojových krajín tiež z dôvodu trvalej platobnej neschopnosti. Zbrojná výroba na Slovensku zamestnávala vysokokvalifikovaných a dobre honorovaných robotníkov stredného Slovenska a Považia so životnou úrovňou fakticky vyššou ako u stredných vrstiev. Až konverzia zbrojnej výroby po zrútení komunistického režimu priniesla veľké sociálne problémy so zamestnanosťou a využívaním vybudovaných kapacít.

Životná úroveň začala v osemdesiatych rokoch stagnovať a potom nastal pokles v dôsledku zvyšovania cien aj rastom čiernej ekonomiky. Pri plnej zamestnanosti a vysokom percente zamestnaných žien (89 %) len 1 % obyvateľov žilo v podmienkach biedy, t.j. z príjmu nižšieho ako bolo životné minimum. Plná zamestnanosť, sociálne istoty, bytová výstavba predstavovali len jednu stránku životnej úrovne. Druhou, nie zanedbateľnou bol vysoký podiel tieňovej ekonomiky v hospodárskej sfére. Tieňová ekonomika otupovala narastajúce protiklady a jej prítomnosť do istej miery tolerovala aj oficiálna moc. V spoločnosti narastalo napätie aj z toho, že občania nemohli plne realizovať a uspokojovať potreby v dostatku kvalitných tovarov na trhu a možnosti vycestovať do zahraničia. Nespokojnosť s vládnuťou mocou riešila časť občanov emigráciou do vyspelých krajín. V rokoch 1986–1987 do zahraničia odišlo 9 602 občanov, z toho zo Slovenska 3 300 a z Čiech 6 302 občanov.

Životnú úroveň znižovalo zhoršovanie životného prostredia. Ekológovia kritizovali vládnuce miesta z nedostatočnej starostlivosti o lokality postihnuté znečistením ovzdušia, vód, uskladňovaním odpadu a hlukom. Medzi najviac postihnuté patrili lokality Bratislavy, Žiaru n/Hronom, Dolnej Oravy, Košíc, Hornej Nitry, Jelšavy, Krompách. Za najviac znečistené toky boli označené: Váh, Nitra, Hron, Hornád, Malý Dunaj, Ondava. Ekológovia vyčítali vládnuťim orgánom aj malú starostlivosť o obnovu pamiatkových rezervácií v Štiavici, Kremnici, Levoči, Bratislave a iných. Otázky životného prostredia po vydaní výzvy „Bratislava nahlas“ v roku 1987 nadobudli politické dimenzie zápasu s vládnuťou mocou. Napriek mnohým problémom v ekonomicko-sociálnej oblasti napredovalo slovensko-české vyrovnávanie. Podľa prognostikov by k vyrovnaniu v hlavných ukazovateľoch životnej úrovne došlo na začiatku 21. storočia (približne v rokoch 2004–2005) za predpokladu prolongovania dynamiky vývoja z druhej polovice sedemdesiatych rokov aj na nasledujúce desaťročia.

Život obyvateľov Slovenska v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch poznačili viaceré negatívne javy ako korupcia, rozkrádanie, čierny trh, falšovanie údajov vo výrobe a iné. Negatívnymi javmi sa často zaoberali stranické a štátne orgány. Vo februári 1983 List Predsedníctva ÚV KSČ na prehĺbenie účinnosti boja proti porušovaniu zásad socialistickej zákonnosti, morálky a disciplíny apeloval na morálku občanov a česťnosť. Ale tento spôsob sa ukázal neúčinný, lebo viac poukazoval na dôsledky, ako príčiny. Dokumentujú to aj nasledujúce údaje: za roky 1983–1987 bolo potrestaných 53 430 osôb, z toho jedna tretina za poškodzovanie ekonomiky. Súdy v uvedenom období odsúdili takmer 20 tisíc osôb a ďalších viac ako 20 tisíc bolo navrhnutých na potrestanie za prečiny.⁵

V správach vlády SSR o dodržiavaní socialistickej zákonnosti boli uvádzané rôzne spôsoby porušovania zákonnosti, napríklad: nedodržiavanie noriem vo výrobkoch

⁵ SNA, f. P ÚV KSS, Správa Generálnej prokuratúry SR, september 1987.

z masa, porušovanie zásad spravodlivosti pri prideľovaní bytov, vysoký podiel fuškárstva v servisoch a opravách pre domácnosti, predražovanie tovarov v obchodoch, nedostatky a korupcia v zdravotníctve a školstve. Sťažnosti občanov stranickým a vládnuťim predstaviteľom v listoch pracujúcich posielaných ústredným výborom KSČ a KSS sa miňali účinkom. Z listov v rokoch 1988–1989 boli v týždenných a mesačných intervaloch vyhotovené analýzy pre stranické orgány a najvyšších funkcionárov. Listy, prirodzene, poskytovali len čiastkový pohľad na problémy, ktoré pociťovali obyvatelia ako naliehavé. Väčšej otvorenosti kritizovať nedostatky bránil samotný systém vybavovania sťažností, keď poslaná sťažnosť na ústredný výbor KSČ či KSS sa vrátila na okres alebo kraj na prešetrovanie funkcionárom, na ktorých sa sťažnosť vzťahovala. Výstižne to vyjadril istý funkcionár Okresného národného výboru Humenné na adresu sťažovateľa, keď uviedol „môžeš robiť čo len chceš (občan Pohl), písať sťažnosti, podávať odvolania a dovoľávať sa svojho práva, môžeš písať až do pána Boha, Husákovi do Prahy, i to príde do našich rúk a my tebe za pravdu nedáme“.⁶ Listy s konkrétnymi sťažnosťami mali rôzne osudy. Nechýbalo šikanovanie za kritiku, prepustenie zo zamestnania, či iný postih. Zlyhanie systému, ktorý nedokázal odstraňovať príčiny, ale ani dôsledky negatívnych javov oslabovalo dôveru občanov ku komunistickému režimu. Strata dôvery riešiť negatívne javy ako korupcia, rozkrádanie, čierny trh, falšovanie údajov o výrobe a iné viedli k postupnému vnútornému rozkladu a pri prvom nápoře v novembri 1989 režim sa zrútil, pretože nemal výraznejších zástancov.

Strata dôvery k orgánom komunistickej strany a štátu sa plne prejavila v súvislosti so vznikom a riešením korupčných afér. Medzi najväčšie aféry opradené rôznymi tajomstvami o podiele stranických, štátnych a verejných činiteľov na nich bol prípad riaditeľa Okresného priemyselného podniku v Dolnom Kubíne S. Babinského. Správu o výsledku šetrenia prípadu komisiou ústredného výboru KSS o protizákonnej činnosti (rozkrádanie a korupcia) S. Babinského schválilo Predsedníctvo ústredného výboru KSS len ústne 15. júna 1986. V schválenom uznesení hlavná vina bola pripísaná okresným a krajským funkcionárom Stredoslovenského kraja za to, že kontrolnou činnosťou nezabránili jej vzniku. Skôr naopak, že sa nechali vtiahnuť do rozkrádania a korupcie, hoci upozornenia a sťažnosti prichádzali na ústredný výbor KSS od roku 1980, ale odkladali sa do archívu. Správa ústredného výboru KSS nepripúšťala systémové chyby pri vzniku aféry, ale za príčiny považovala charakterové vlastnosti S. Babinského.⁷ Krajský súd v Bratislave 30. júna 1987 odsúdil S. Babinského na štrnásť a pol roka väzenia a prepadnutie majetku. S ním aj dvoch funkcionárov okresu Dolný Kubín.⁸ Prípad S. Babinský odkryl dve skutočnosti: korumpovateľnosť verejných činiteľov na rôznych stupňoch hierarchie s tradičným zvalovaním viny len na nižšie štruktúry moci a absenciu regionálnej politiky, ktorá by riešila ekonomicko-sociálne otázky. Neúčinnosť takejto politiky „nútila šikovných podnikateľov“ hľadať nelegálne spôsoby ako riešiť investície do nerozvinutých oblastí Kysúc.

⁶ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o listoch pracujúcich zaslaných na ÚV KSS od 1. 7. do 31. 8. 1988.

⁷ SNA, f. P ÚV KSS, Správa o výsledkoch šetrenia podmienok a príčin umožňujúcich protizákonnú činnosť a porušovanie stanov KSČ bývalým riaditeľom OPP Trstená a predsedom Jednoty SD Dolný Kubín 15. 6. 1986.

⁸ SNA, f. P ÚV KSS, Správa Generálnej prokuratúry o socialistickej zákonnosti v SSR pre P ÚV KSS 28. 9. 1987. V obsiahlej správe sa nachádza zoznam ďalších obvinených z rozkrádania s miliónovými škodami.

Štátne orgány (vláda SSR, Štátny výbor ľudovej kontroly, súdy a Generálna prokuratúra) disponovali údajmi o ďalších prípadoch rozkrádania, vykazovania nepravdivých ukazovateľov o plnení štátneho plánu, hospodárskej kriminalite a iných spôsoboch so spôsobenými škodami vyššími ako v prípade S. Babinského, u ktorého bola odhadnutá škoda okolo dvoch miliónov. Heslo zlodejov, že „Ak nekradneš, okrádaš seba a svoju rodinu“ bolo často frekventované v spoločnosti na ospravedlnenie negatívnych javov, s ktorými si režim nevedel poradiť.

Formovanie opozičných prúdov prebiehalo mimo oficiálnych štruktúr. To sa vzťahovalo aj na umelecké zväzy, čo dokumentovali zjazdy slovenských umeleckých zväzov v marci–apríli 1987. Na zjazdoch sa umelecké zväzy zamerali na rozpracovanie XVII. zjazdu KSČ a zjazdu KSS v oblasti umenia. Zjazdové správy umeleckých zväzov jednoznačne vyjadrili podporu politike KSČ a zo straníckych pozícií aj hodnotili vnútropolitický a zahraničnopolitický vývoj. Z rámca pripravených a schválených diskusných vystúpení odznela kritická pripomienka len na neprimeranosť výšky honorárov pre autorov v televízii a rozhlas na zjazde dramatických umelcov. Dnes je ťažko posúdiť, či pripomienka bola len tľmočením názoru stranického vedenia, alebo vychádzala z ľudských charakterových vlastností závidia. Faktom ostávalo, že režim mal záujem na angažovanosti určitej časti dramatických umelcov, aby vzbudil dojem o podpore vládnucej garnitúry.⁹

Väčší rozruch v čase konania zjazdov umeleckých zväzov vyvolal článok „Opäť raz v distribučnej praxi“ zverejnený v týždenníku ústredného výboru KSS, Novom slove 2. 4. 1987. Zverejnenie článku považovali funkcionári ideologického oddelenia ústredného výboru KSS za politickú chybu, pretože slovenskej verejnosti priblížili tému trezaurovaných filmov slovenskej, českej a zahraničnej (poľskej, sovietskej a inej) proveniencie. Funkcionárov pobúrila skutočnosť, že Nové slovo so zverejneným článkom dostali delegáti zjazdu slovenských dramatických umelcov.

Tezaurované filmy, stiahnuté z premietania a uložené do trezorov pozostávali z troch skupín: 1. celovečerných filmov vyrobených v rokoch 1968–1987 z dôvodov umeleckého a ideového charakteru a pre emigráciu niektorého z hlavných predstaviteľov; 2. krátke filmy vyrobené v rokoch 1967–1970 z dôvodov hodnotenia roku 1968; 3. týždenníky z rokov 1968–1969, ktoré sa premietali v kinách pred filmom a „nesprávne“ komentovali rok 1968. Zo zahraničných filmov boli tezaurované filmy poľského režiséra A. Wajdu, českého M. Formana, sovietskeho Tarkovského a iných. Mnoho slovenských a českých filmov bolo uložených do trezorov pre emigráciu hlavného alebo jedného z hlavných filmových predstaviteľov. V zozname, ktorý pre Predsedníctvo ústredného výboru KSS vyhotovilo Ústredie slovenského filmu sa nachádzalo 97 filmov slovenskej, českej a zahraničnej produkcie.¹⁰ Medzi nimi napríklad film Jánošík, Noc na Karlštejné a iné. Potrestame šéfredaktora a redaktorov Nového slova bolo súčasne výstrahou pred otváraním a zverejňovaním režimu neželaných tém.

Zjazdy umeleckých zväzov boli dopredu pripravené tak, aby správa, diskusia a voľba predsedníctiev prebehla podľa predstáv ideologického oddelenia ústredného výboru KSS. Priebeh zjazdov bez „rušivých momentov“, ako sa v dobovom slovníku

⁹ SNA, f. P ÚV KSS, Hodnotenie zjazdov slovenských umeleckých zväzov v roku 1987. Materiál predložený P ÚV KSS tajomníkom ÚV KSS L. Pezlárom a ministrom kultúry M. Válkom 9. 6. 1987.

¹⁰ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o článku V. Maceka „Opäť raz o distribučnej praxi“ s prílohami, apríl 1987.

označovala kritika a opozičné názory, súvisel aj s nasledujúcimi dôležitými skutočnosťami: 1. s podpismi pod Prevolanie čs. výborov umeleckých zväzov v pražskom Národnom divadle 28. januára 1977 a potom v bratislavskom Národnom divadle alebo sekretariátoch umeleckých zväzov, ktorými odsúdili Chartu 77. Podpis pod prevolaním orgány KSČ nepovažovali za akt rehabilitácie vylúčených z KSČ, ale za „proces, v ktorom každý umelec výsledkami svojej práce, občianskymi postojmi dokazuje svoju angažovanosť za realizáciu kultúrnej politiky KSČ“.¹¹ Po podpise Prevolania bolo umožnené niektorým spisovateľom publikovať úryvky zo svojej tvorby, podobne aj dramatickým a výtvarným umelcom bola čiastočne povolená umelecká činnosť „na skúšku“.¹² Umeľci, ktorí podpísali výzvu Charta 77 boli z umeleckých zväzov vylúčení. Medzi nimi aj spisovateľka Hana Ponická, členka Zväzu slovenských spisovateľov. V diskusnom príspevku na III. zjazde spisovateľov 2. marca 1977 sa postavila na stranu spisovateľa D. Tatarku, ktorý tiež podpísal Chartu 77. Príspevok H. Ponickéj obsahoval kritiku kultúrnej politiky KSČ, obhajobu Charty 77. Bol zverejnený vo francúzskom časopise Le Monde a komentovaný v západnej tlači. Po kritike bola H. Ponická vylúčená zo Zväzu slovenských spisovateľov.¹³

Za významného ideového protivníka v pôsobení na verejnú mienku, okrem rádia Slobodnej Európy, Hlasu Ameriky považovalo ideologické oddelenie ÚV KSS aj vplyv rakúskej televízie na občanov ČSSR. Jej vysielanie bolo dostupné v častiach Juhočeského, Juhomoravského a Západoslovenského kraja. Napriek jazykovej bariére časť divákov sledovala spravodajské a publicistické relácie pre „nezvyklý, atraktívny obraz predkladania informácií so širším obrazom o zahraničnopolitickom dianí ... štýl spravodajstva a publicistiky rakúskej televízie je divácky príťažlivý.“¹⁴ Takto hodnotil v správe pre predsedníctvo ÚV KSS ideologický tajomník L. Pezlár úroveň vysielania rakúskej televízie pre Československo. Spravodajstvo a publicistiku pripravovala osobitná redakcia pre Východnú Európu spojenú s emigrantským zázemím. ČSSR bolo v reláciách predstavované ako najkonzervatívnejšia a najstabilnejšia komunistická krajina. Početná emigrácia Čechov a Slovákov z predstaviteľov kultúry v Rakúsku bola prezentovaná v reláciách rakúskej televízie ako argument o neslobode. Osobitne komunistických predstaviteľov na Slovensku iritovala reportáž o Bratislave, odvysielaná ako dokument 29. novembra 1984. Reportáž vykreslila Bratislavu ako „dnes šedivé, uniformované mesto, ktoré len početné socialistické heslá ozdobujú na domoch a uliciach, kde žijú unavení ľudia, plní strachu.“¹⁵ Komunistických predstaviteľov na vysielaní rakúskej televízie zrejme najviac iritovali dve skutočnosti: pravdivý obraz v reláciách o živote na Slovensku a Československu a vysoká profesionálna úroveň odvysielaných relácií, čo priznávala aj správa pre Predsedníctvo ÚV KSS.

Z iného hľadiska do pozornosti vedenia KSS sa dostávali správy o kritike československej politiky zo strany vládnucej Maďarskej socialistickej a robotníckej strany a tlačových orgánov tejto strany. Vo vzťahu s Maďarskou republikou treba pripomenúť

¹¹ SNA, f. P ÚV KSS, Stanovisko oddelenia kultúry ÚV KSS na ďalší postup s umelcami, ktorí nie sú členmi umeleckých zväzov a podpísali Prevolanie československých výborov umeleckých zväzov, máj 1977.

¹² Tamže.

¹³ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o riešení prípadu spisovateľky Hany Ponickéj, máj 1977.

¹⁴ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o ideovo-diverznom pôsobení rakúskej televízie na občanov ČSSR. Materiál pre P ÚV KSS 29. 5. 1985.

¹⁵ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o ideovo-diverznom pôsobení rakúskej televízie, c.d.

podpísanie medzištátnej dohody roku 1977 o výstavbe vodného diela Gabčíkovo–Nagymaros, ktoré po dokončení malo plniť niekoľko funkcií: ochrana pred záplavami na Dunaji, zlepšenie plavebnej dráhy na Dunaji a výroby elektrickej energie. S výstavbou sa v Maďarskej republike začal spochybňovať význam tohto diela z ekologického hľadiska, a napokon maďarská časť Nagymarosu nebola dokončená. Maďarská kritika vodného diela zosilnela po roku 1989.

V priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov maďarská kritika bola zacieľená na malú starostlivosť o maďarskú národnostnú menšinu na Slovensku. Požiadavka aktívnejšej starostlivosti o maďarskú národnosť v okolitých socialistických štátoch sa objavila v uznesení Politického byra ÚV MSRS v roku 1968 a ako politická línia bola schválená XI. zjazdom MSRS v roku 1975. V tejto súvislosti J. Kádár vyhlásil „ide nám o to, aby národnosti žijúce v našej vlasti, ako i maďarské obyvateľstvo v susedných štátoch – tvorili most medzi našimi krajinami ... národnosti podporia spoluprácu a zblíženie, vytvorí most, spojovacie puto medzi socialistickými krajinami.“¹⁶ Táto línia chápania maďarskú menšinu ako „most“ bola potvrdená nasledujúcimi zjazdmi maďarskej vláducej strany. Jej realizácia sa premietla do požiadaviek zakotviť ju do medzištátnych kultúrnych dohôd v rokoch 1975–1985. Ale realizácia chápania maďarskej menšiny ako mostu viedla k tomu, že maďarská strana jednoznačne presadzovala ochranu a potreby maďarskej menšiny na Slovensku, pritom minimálnu pozornosť venovali otázkam rozvoja kultúrneho života Slovákov v Maďarsku. Okrem toho, čoraz častejšie sa v Maďarsku otvárali témy (Trianon, Parížska mierová konferencia, postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1945–1948), ktoré ukazovali údajné krivdy Maďarov v minulosti a podiel československej politiky na nich.

Život a súčasne postavenie maďarskej menšiny na Slovensku boli v Maďarsku vykresľované skreslene podľa niektorých predstaviteľov maďarskej inteligencie na Slovensku.¹⁷

Zásadne rozdielne interpretácie slovenských dejín, najmä rokov 1945–1948 slovenskými a maďarskými historikmi sa ukázali na zasadaní slovensko-maďarskej komisie v Budapešti v októbri 1985. Zasadanie zmiešanej komisie sa zmenilo z maďarskej strany na kritiku československej vnútornej politiky. Informácia o výsledkoch rokovania historikov predložená predsedníctvu ústredného výboru KSS mala politický aspekt.

Do propagandistických akcií s kritikou Československa, resp. Slovenska sa zapojili aj médiá v Maďarskej ľudovej republike. Dominantnú úlohu zaujal vládny denník „Magyar Hírlap“, ktorý publikoval články o postavení maďarskej menšiny na Slovensku na základe rozhovorov s predstaviteľmi menšiny z južného Slovenska. Články „Byť Maďarom“ uverejňované v maďarských médiách boli kritikou československej politiky.¹⁸ Kritické výhrady voči národnostnej politike KSČ boli aj častým námetom vysielania maďarskej televízie „Forum“.

Kritické hlasy médií, ktoré tlmočili aj vládne názory pred zrútením komunistického režimu povzbudzovali predstaviteľov maďarskej inteligencie na Slovensku k opozičným vystúpeniam založeným na kritike československej vnútornej politiky. Po roku 1989 zosilnela kritika národnostnej politiky na Slovensku.

Domestic Political Developments in Slovakia before 1989

Michal Štefanský

The growing lack of confidence in the ruling elites developed from their inability to provide complex solutions to problems. The powers that be also lost the confidence of its populace as a result of widespread corruption and white-collar crime that they were unable to deal with. Criticisms of the Communist regime in Slovakia were also spread by media in neighboring countries, albeit from a radically differing position. The domestic political situation was not however one of the major causes behind the collapse of the Communist regime.

¹⁶ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia o národnostnej politike MSRS a názoroch na postavenie maďarskej menšiny v ČSSR, 1985 (bez dátumu).

¹⁷ Tamže.

¹⁸ SNA, f. P ÚV KSS, Informácia pre Predsedníctvo ÚV KSS z 18. 2. 1988 pod názvom Tlač MLR o postavení a problémoch občanov maďarskej národnosti.

MEDZI DISENTOM A POLITICKOU OPOZÍCIOU. PREDSTAVY ČESKOSLOVENSKÝCH DISIDENTOV (1969–1989) O CHARAKTERE VNÚTROPOLITICKÝCH ZMIEN

Juraj Marušiak

Sovietska okupácia Československa v auguste 1968 znamenala porážku programu liberalizácie komunistického režimu pri zachovaní systému jednej politickej strany. V rámci procesu postupujúcej tzv. normalizácie bol zrušený tzv. Akčný program KSČ, ktorý predstavoval oficiálny koncepčný dokument programu tzv. Pražskej jari. Prijatie Poučenia z krízového vývoja v decembri 1970 definitívne znemožnilo akúkoľvek programovú diskusiu na pôde oficiálnych štruktúr. Diskusie o koncepcii budúcnosti sa tak definitívne presunuli do neoficiálnej sféry.

V podmienkach nastolenia normalizačného režimu, ktorý Juan J. Linz a Alfred Stepan označujú ako „zamrznutý posttotalitný režim“¹ bolo obnovené hegemonistické postavenie jednej politickej strany a aj obmedzené prvky súťaživosti, ktoré sa do politického systému dostávali v roku 1968, boli eliminované. Miera politických a občianskych slobod dostala dokonca na ešte nižšiu úroveň, než aká v Československu panovala v druhej polovici šesťdesiatych rokov. Oproti uvedenému obdobiu však boli zlikvidované aj prvky názorovej plurality vo vnútri vládnucej elity, ktoré sa tak stali ideologicky a programovo rigidné. Z uvedeného posunu vyplýva nielen zmena samotného politického systému, ale aj zmena v obsahovom charaktere nielen oficiálneho ideologického diskurzu, ale aj opozičného, resp. reformného diskurzu.

Cieľom predkladanej štúdie, ktorá sa zameriava na vývoj programatiky disentu, resp. elít politickej opozície proti komunistickému režimu v Československu v rokoch 1970–1989, je analýza programových a hodnotových východísk, s ktorými vstupovala opozícia do verejnej rozpravy a ich vývoja, ako aj posunu, ktorý nastal v uvažovaní československej občianskej spoločnosti po roku 1969. Predmetom našej pozornosti budú nasledovné otázky:

- Aký bol stav občianskej spoločnosti a jej elít v jednotlivých obdobiach existencie normalizačného režimu? Do akej miery predstavovali, resp. mali ambíciu predstavovať politickú alternatívu existujúcemu režimu a monopolne vládnucej KSČ?
- Do akej miery bola politická opozícia v Česku a na Slovensku v roku 1989 pripravená na prevzatie moci?

¹ LINZ, J. – STEPAN, A.: Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore-London, The John Hopkins University Press. (Citované podľa: Kopeček, L.: Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 141.)

- Možno v plnej miere hovoriť o sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia v pomeroch Česko-Slovenska ako o "rokoch nehybnosti" alebo sa občianska spoločnosť vyznačovala určitým dynamizmom?
- Do akej miery opozičné predstavy o budúcnosti Československa ovplyvnili jeho vývoj po novembri 1989. Možno o dynamike vývoja bezprostredne po roku 1989 a v neskorších obdobiach hovoriť ako o disidentskom projekte a ak áno, tak do akej miery?
- Prečo v Československu, resp. v Českej republike a na Slovensku, boli protagonisti disentu tak rýchlo odstavení od moci a z aktívnej politiky?

V tejto súvislosti je však takisto dôležitá otázka metodologického a konceptuálneho uchopenia problematiky politickej opozície v podmienkach komunistického Československa. Tomuto fenoménu sa v slovenskí a českí autori začali venovať pomerne nedávno a ani v zahraničnej literatúre nie je samotná definícia pojmu opozície, resp. politickej opozície predmetom pozornosti bádateľov,² čo zrejme vyplýva zo skutočnosti, že opozícia bola považovaná za inherentnú súčasť demokracie, jej *conditio sine qua non*.

Z hľadiska univerzálnej definície opozície, ktorá je aplikovateľná aj v podmienkach posttotalitného, resp. autoritatívneho režimu, je aplikovateľná napr. charakteristika Ghitu Ionescu, podľa ktorého predstavuje „všetky postoje alebo činy, dohodnuté, spontánne (živelné) alebo zámerné, ojedinelé alebo stále, zo strany formálnych alebo neformálnych skupín alebo jednotlivcov za každých okolností a všetkými prostriedkami namierené proti existujúcej moci.“³ V prípade komunistického Československa po roku 1969 pritom iba v o obmedzenej miere možno hovoriť o politickej opozícii chápanej „sensu stricto“, t. j. takej, ktorá podľa Ionescu vytvára protivládnu platformu a predstavuje najrozvinutejšiu a inštitucionalizovanú formu politického konfliktu, pôsobí teda inštitucionalizovane, legálne a je legitimovaná.⁴ Na druhej strane Novák poukazuje na skutočnosť, že v podmienkach nedemokratických režimov pôsobí „nelegalizovaná“, t. j. oficiálne neinštitucionalizovaná a štátom neuznaná politická opozícia.⁵ Na druhej strane toto tvrdenie možno akceptovať v prípade konsolidovaných nedemokratických režimov, v prípade, ak sa tieto režimy dostávali do kríz, resp. prežívali obdobie gradualistických reforiem, opozícia sa postupne legalizovala, resp. v niektorých prípadoch (napr. Poľsko po roku 1956) v reziduálnej podobe prežívala dlhodobo aj v podmienkach konsolidácie autoritárstva. Príkladom legálnej činnosti opozičných štruktúr je napr. pôsobenie Petöfiho krúžkov v Maďarsku pred rokom 1956, hnutia „Solidarita“ v Poľsku v rokoch 1980–1981, v menšej miere príkladom takejto opozície bola existencia nezávislých organizácií, formujúcich sa mimo Národný front, v Československu v rokoch 1968–1969.⁶

² Pozri napr. BLAŽEK, P.: Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. Přehled koncepcí a limity bádání. In: Blažek, P. (ed.): Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989. Praha 2005, s. 10–24; KUBÁT, M.: Politická opozice v teorii a středoevropské praxi (vybrané otázky). Praha 2010; HLAVÁČEK, P. – HOLZER, J.: Opozice v nedemokratických režimech. Vstupní poznámky k možnostem a limitům stávající teorie. Středoevropské politické studie – Central European Political Studies Review, X, č. 1, s. 1–16.

³ IONESCU, Gh.: The Politics of the European Communist States. London, 1967. Citované podľa: Novák, M.: Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia. Praha 1997, s. 223–224.

⁴ HLAVÁČEK, P. – HOLZER, J.: Opozice..., s. 3.

⁵ NOVÁK, M.: Systémy..., s. 223–224.

⁶ HOPPE, J.: Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara. Praha 2009.

Z hľadiska typológie politickej opozície, ktorá v Československu pôsobila počas tzv. normalizačného režimu, sa väčšina autorov pridrižiava jednak delenia na základe ideových štiepení (napr. Rudolf Tókos)⁷, alebo na základe postoja daných opozičných štruktúr k existujúcemu systému, podľa organizačného usporiadania a podľa formy postupu voči komunistickému režimu, akú dotyčné štruktúry preferovali (porovn. typológiu Harald Gordona Skillinga, Fredericka C. Barghoorna, Juana Josého Linza alebo Rudolfa Tökösa).⁸ Uvedené typológie však nezodpovedajú potrebám analýzy závislej premennej, ktorou je pripravenosť, ambície a schopnosť daných opozičných štruktúr transformovať kritiku až odmietanie panujúceho režimu do príslušného politického programu a prípadne stať sa alternatívou voči vládnuceim elitám.

Na základe uvedeného kritéria je teda potrebné už spomínanú klasifikáciu politickej opozície v nedemokratických režimoch modifikovať. Z hľadiska vlastných mocenských aspirácií, t. j. ochoty transformovať sa na to, čo Václav Benda označuje ako tzv. politický disent,⁹ môžeme opozičné skupiny, resp. aktivity klasifikovať nasledovne:

- opozícia etická (morálna) – do tejto skupiny patria osobnosti alebo skupiny, ktoré by v Skillingovom triedení mohlo zodpovedať tzv. fundamentálnej opozície, odmietajúcej kľúčové politiky systému bez toho, že by otvorene spochybňovala legitimitu systému ako takého. Tam možno zaradiť napr. publicistické aktivity spisovateľov v Československu v šesťdesiatych rokoch a neraz aj priamo literárnych časopisov, ľudskoprávne hnutia (napr. Charta 77, Moskovská helsinská skupina, KOR a pod.);
- opozícia duchovná – do tejto skupiny patria aktivity, orientované na udržiavanie, resp. šírenie alternatívnych duchovných hodnôt, resp. myšlienkových či ideologických koncepcií bez ambícií transformovať tieto hodnoty do politického programu alebo individuálne či organizovane vstupovať do politického zápasu. Do tejto kategórie patria napr. mládežnícke subkultúry, umelecký underground, tzv. tajná cirkev, ale aj legálne vychádzajúce časopisy, ktoré v podmienkach komunistického režimu odmietali alebo ignorovali oficiálnu ideológiu (napríklad v Poľsku časopis Tygodnik Powszechny). Sem možno zaradiť aj samotnú alternatívnu kultúru, ktorá sa v závislosti od aktuálnych politických podmienok mohla rozvíjať buď na stránkach oficiálnych kultúrnych časopisov (napríklad v šesťdesiatych rokoch Slovenské pohľady, Plamen, v ZSSR Novyj mir a pod.), alebo v prostredí samizdatu;
- opozícia frakčná, pragmatická – v tomto prípade možno hovoriť o opozícii, pôsobiacej výlučne v rámci existujúcich mocenských štruktúr a elit, ktorej protagonisti majú ambície etablovať sa v rámci existujúceho systému formou kooptácie, posilňovania svojho mocenského vplyvu alebo formou priamej účasti na moci. V mnohých prípadoch príslušníci tejto opozície kritizujú viaceré aspekty systému, resp. jeho jednotlivé politiky, nespochybňujú však legalitu systému ako takého. Do tohto typu opozície možno zahrnúť napr. reformistické krídla vo vnútri monopolne vládnuce strany (napr. v KSČ pred rokom 1968 a čiastočne aj bezprostredne pred rokom 1989, tzv. pulawská skupina v Poľskej zjednotenej robotníckej strane a i.), nekomunistické strany v satelitnom postavení voči komunistickým stranám, resp. ich „obrodné“ prúdy

⁷ KUBÁT, M.: Politická opozice..., s. 36.

⁸ Porovn. HLAVÁČEK, P. – HOLZER, J.: Opozice..., s. 1–16.

⁹ BLAŽEK, P.: Typologie opozice..., s. 21.

(napr. v Československej strane lidovej a v Československej strane socialistickej pred rokom 1989), ekonomických aktérov, usilujúcich sa o ekonomické reformy a pod.;

- opozícia záujmová – vystupuje s kritikou konkrétnych politík vládneho režimu, pričom môže pôsobiť vo vnútri aj mimo oficiálnych štruktúr. Hoci jej protagonisti neraz zastávajú odmietavý postoj k režimu a angažujú sa aj v iných formách opozície, pre tieto prúdy, resp. skupiny nie je prioritnou otázkou zvrhnutie existujúceho systému. V tomto prípade môžeme hovoriť napr. o národnostných hnutiach (napr. Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu, hnutie Krymských Tatárov alebo Židov – odkazníkov v ZSSR), patria tam však aj pokusy o zakladanie nezávislých odborov alebo organizáciu štrajkov v štátnych podnikoch a pod. Podobne špecifické aspekty pôsobenia režimu kritizovalo aj ekologické hnutie, aktívne vo viacerých štátoch sovietskeho bloku, vrátane Československa;
- opozícia subverzívna – jej protagonisti v súlade s Barghoornovou klasifikáciou sledujú radikálnu premenu režimu alebo jeho zvrhnutie, pričom však neraz postupuje sebaďuštruktívne a iracionálne. Využíva radikálne formy pôsobenia, vrátane násilných. V období sedemdesiatych a osemdesiatych rokov tento druh opozície nebol rozšíreným javom, aj keď napr. násilné formy boli používané počas robotníckych povstaní v roku 1953;
- opozícia fundamentálna, programová (politický disent) – protagonisti tejto opozície sú pripravení zapojiť sa do politického zápasu. Ich cieľom je radikálna transformácia režimu alebo jeho úplná likvidácia. Spravidla sa však usilujú o dosiahnutie tohto cieľa prostredníctvom politických prostriedkov. Disponujú politickým programom, s ktorým sa snažia presadiť ako alternatíva existujúcemu politickému systému.

Pokusy o konštituovanie politických programov v disidentskom hnutí v 70. rokoch

Počas prvého obdobia existencie normalizačného režimu, t. j. do roku 1972, sa opozícia proti režimu formovala ako tzv. politický disent. Cieľom opozičných skupín bol vstup do politického zápasu a zásadná reforma režimu, pričom tieto ciele opozičné skupiny vyjadrovali prostredníctvom politických programov. Ideologická orientácia väčšiny opozičných subjektov, ktoré sa formovali bezprostredne po vytlačení protagonistov reformného hnutia z oficiálnej politiky, bola socialistická a čiastočne nadväzovala na Akčný program KSČ a koncepciu „socializmu s ľudskou tvárou.“ Na druhej strane však iniciátori dokumentov, akými boli napr. Desat' bodov z 21. augusta 1969¹⁰ (Rudolf Battěk, Luděk Pachman, Jan Tesař, Karel Kyncl, Luboš Kohout, Emil Zátopek, Vladimír Nepřaš, Ludvík Vaculík a Josef Wagner) prekračovali pôvodné horizonty Akčného programu KSČ, keď odmietli postavenie komunistickej strany ako „mocenskej organizácie“ a zdôraznili, že svoju „vedúcu úlohu“ si môže získať iba na základe dôvery spoločnosti. Práve tento bod predstavuje najvýznamnejší myšlienkový posun v programatike reformného, opozičného,

¹⁰ VACULÍK, L.: Deset bodů adresovaných federální vládě, Federálnímu shromáždění CSSR, České národní radě, vládě České socialistické republiky a ÚV KSČ. Praha, 21. 8. 1969. Oficiálna webová stránka Ludvíka Vaculíka. <http://www.ludvikvaculik.cz/index.php?pid=56&sid=38>

resp. rodiačeho sa disidentského hnutia oproti roku 1968. Takisto dôležitým momentom je, že sa vo vyhlásení otvorene hovorí o právach nekomunistickej väčšiny, ktorí podľa dokumentu „nie sú povinní žiť v pomeroch, na ktoré nemôžu pôsobiť.“ Medzi ďalšie požiadavky signatárov patrili odchod sovietskych vojsk, zrušenie cenzúry, protest proti represiam voči nezávislým organizáciám, ratifikácia medzinárodného paktu o občianskych právach a pakt o právach hospodárskych, sociálnych a kultúrnych. V ekonomickej oblasti dokument požadoval pokračovanie ekonomickej reformy a prijatie zákona o socialistickej podniku, ktorý by nahradil politické riadenie výroby odborným, ale aj zavedenie samosprávneho prvku do výroby. Trvali na pokračovaní federalizácie KSČ a za vypísanie volieb do národných výborov v riadnom termíne. Napriek tomu, že signatári sa už negatívne vymedzovali voči KSČ, prihlásili sa k „dávnym ideálom socialistického hnutia“, vychádzajúcim z ideálu práva na slobodu národa a človeka, odmietania veľmocenského násilia, tajnej diplomacie a kuloárovej politiky.

Podobne ako manifest Desat' bodov... aj ďalšie programové materiály, napr. v prípade tzv. Malého akčného programu, vypracovaného Československým hnutím za demokratický socializmus (Petr Wurm a i.), predpokladajú hlboké politické zmeny, ktoré by fakticky znamenali odstránenie komunistického režimu, nepredpokladajú však nastolenie súkromného vlastníctva. Program hovoril o vymáhaní Československa zo sovietskeho bloku, likvidácii štátnej ideológie a systému Národného frontu. Autori Malého akčného programu nazvali svoju koncepciu „otvorený socializmus“, ktorý však nechápali ako politický systém alebo ideológiu, ale ako proces, založený na permanentnej tvorbe alternatív.¹¹

Ku koncepcii demokratického socializmu sa hlásilo aj Socialistické hnutie československých občanov, ktorého úvodné vyhlásenie sa objavilo 28. októbra 1970, ktoré síce už o komunizme nehovorilo, ale nadväzovalo na koncepcie Akčného programu z roku 1968. Tie tvorili minimálny program hnutia, ktorého predstavy mali bližšie k samosprávnemu socializmu. Jeho manifest odmietol jednak kapitalizmus, jednak byrokratický socializmus, ale nehovoril ani o návrate k parlamentnej demokracii. Politické a nepolitické organizácie mali pôsobiť ako partneri, dokument predpokladal zakotvenie demokratických slobod a právnych záruk kontroly moci i dodržiavania základných práv a slobôd. Zoštatnené podniky mali prejsť pod kontrolu podnikových rád pracujúcich.¹²

Do určitej miery v opozícii proti demokratickému socialistickému prúdu sa rozvíjal prúd radikálnej ľavice, inšpirovanej študentským hnutím v Nemecku. Formoval sa z časti aktivistov študentských štrajkov, hlásiacich sa k antistalinskému socializmu. Stúpenci tohto prúdu, kde aktívne pôsobil napr. Petr Uhl, boli združení v ilegálne pôsobiacom Hnutí revolučnej mládeže, presadzovali samosprávnú socialistickú spoločnosť ako demokraciu bezprostredných výrobcov. Ich program predpokladal zrušenie byrokracie, represívnych orgánov a ozbrojených zložiek a zavedenie všeobecného ozbrojenia ľudu. Odmietali však existujúce rady pracujúcich, ktoré nemali vplyv na hospodárske vedenie

¹¹ OTÁHAL, M.: Malý akční program Československého hnutí za demokratický socializmus. Soudobé dějiny, 7, 2000, č. 4, s. 594–618.

¹² OTÁHAL, M.: První fáze opozice proti takzvané normalizaci (1969–72). In: Mandler, E. (ed.): Dvě desetiletí před listopadem 89. Praha 1993, s. 24–28.

podnikov. Byrokratická moc mala byť zlikvidovaná v medzinárodnom rámci, nielen v izolovaných pomeroch Československa.¹³

V neskorších rokoch sa ďalšou výraznou názorovou platformou, ku ktorej sa v rozličných obdobiach hlásili viacerí príslušníci disentu, stal eurokomunizmus. K tejto koncepcii sa hlásili predovšetkým predstavitelia tej zložky opozície, ktorá mala aké také politické skúsenosti a nebola zdecimovaná prvou vlnou politických procesov na začiatku 70. rokov, t. j. reformní komunisti. Na Slovensku sa na rozdiel od Česka eurokomunistický okruh nevytvoril. Na druhej strane však ani v Česku eurokomunisti, ku ktorým sa v rozličných obdobiach hlásili bývalí politici Jaroslav Šabata, Ludmila Jankovcová, Jiří Hájek, Vladimír Kadlec, František Kriegel, František Vodsoň, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, resp. intelektuáli ako napr. Karel Kosík, Zdeněk Jičínský a i.¹⁴, nevytvorili vyhranenú politickú skupinu a ani nesformovali spoločný politický program, resp. hodnotovú platformu, tak ako to neskôr urobili napr. sociálni demokrati. Preto sa eurokomunizmus v Československu obmedzil na formu kritiky existujúceho režimu a jeho vládnucich elít. Vyplývalo to však aj zo samotného charakteru eurokomunizmu, ktorý predstavoval predovšetkým negatívne vymedzenie sa voči sovietskemu modelu komunizmu. Preto mal svoje limity, čo v konečnom dôsledku priznával napr. aj jeden z najvýznamnejších predstaviteľov tohto prúdu v ČSSR Zdeněk Mlynář, keď poukazoval, že eurokomunizmus predstavoval predovšetkým vonkajšiu výzvu pre západoeurópske komunistické strany, vyvolanú vývojom vo východnej Európe. Fakticky znamenal začiatok konca komunistickej ideológie, napriek tomu však Mlynář definitívne nepochoval možnosť reformy komunistickej strany zvnútra. S eurokomunistickým hnutím udržiavala kontakty redakcia exilového časopisu *Listy*, časopis československej socialistickej opozície, na čele ktorej stál protagonista reformného procesu v roku 1968 Jiří Pelikán.

Limitom eurokomunistickej orientácie bol fakt, že tieto diskusie sa odohrávali vo vnútri svetového komunistického hnutia. Vývoj vzťahov medzi Moskvou, t. j. vedením KSSZ a tzv. eurokomunistickými stranami (Taliani, Španielsko, Francúzsko a i.) v sedemdesiatych rokoch iba postupne smeroval k úplnej a otvorenej roztržke, a aj to iba v niektorých prípadoch. V tom čase eurokomunistický prúd ešte nebol jednoznačne vyhranený. Tak sice základné tézy, napr. lídra Komunistickej strany Španielska Santiaga Carilla o budovaní socializmu na základe tradícií západoeurópskej spoločnosti a nie na základe strategických vízií ZSSR, t. j. bez rozšírenia sovietskeho modelu jednej strany,¹⁵ mohli byť sympatické pre protagonistov politickej opozície v Československu, vzhľadom na marginálnu rolu medzinárodného komunistického hnutia v zahraničnej politike ZSSR však nemohli ovplyvniť konštituovanie vzťahov medzi ZSSR a jeho satelitmi a tým menej charakter režimov v štátoch sovietskeho bloku. Ak v západoeurópskych štátoch eurokomunizmus predstavoval nástroj dialógu komunistov s vlastnou verejnosťou s cieľom zlepšiť svoje šance podieľať sa na moci a uskutočňovať svoje vízie, v sovietskom bloku by naplnenie koncepcii eurokomunizmu fakticky znamenalo likvidáciu tamojších komunistických režimov. Na druhej strane strany, označované ako eurokomunistické, ešte

¹³ OTÁHAL, M.: První fáze..., s. 17–18. Podrobnejšie pozri: PAŽOUT, J.: Hnutí revoluční mládeže 1968–1970: edice dokumentů. Praha 2004.

¹⁴ MLYNÁŘ, Z.: Od apelů na komunistické hnutí k „Chartě 77.“ In: Mlynář, Z.: Socialistou na volné noze. Praha 1992, s. 9–10.

¹⁵ LEONHARD, W.: Eurokommunismus. Herausforderung für Ost und West. München 1978, s. 9–11.

v sedemdesiatych rokoch naďalej boli v spoločnostiach západoeurópskych štátov vnímané ako antisystémové sily, preto deklarované sympatie k eurokomunizmu nemohli slúžiť ani ako nástroj dialógu s vládami v západnej Európe.

Hoci teda tzv. eurokomunistické strany predstavovali spojenca pre československu ľavicovo orientovanú opozíciu, eurokomunistický politický program nepredstavoval alternatívu do budúcnosti. To si v konečnom dôsledku uvedomoval aj líder okruhu *Listov* Jiří Pelikán, keď sa politicky začal orientovať na strany Socialistickej internacionály a v roku 1979 sa stal poslancom Európskeho parlamentu za Taliansku socialistickú stranu (PSI), kde pôsobil až do roku 1989.

Z programového hľadiska Z. Mlynář predstavoval v rámci okruhu bývalých reformných komunistov výnimku, keď v súvislosti s 10. výročím Akčného programu KSČ – naznačil v *Listoch* program budúceho „poučenia“, t. j. toho, čoho by sa mala týkať diskusia po prípadných politických zmenách. Na prvé miesto zaradil otázku štátnej suverenity a medzinárodného postavenia krajiny. V tejto súvislosti pochyboval o možnosti zotrvania vo Varšavskej zmluve. Ďalším bodom bola otázka usporiadania slobodných volieb, ktoré by rozhodli o ďalšej legitimitě KSČ ako vedúcej sily a tretí bod sa týkal vzájomného usporiadania česko-slovenských vzťahov, pričom nevylúčil ani možnosť sebaurčenia oboch národov.¹⁶ Možno povedať, že uvedené témy boli fakticky nosné aj z hľadiska programatiky disentu a vnútorných diskusií.

Ďalšou názorovou, resp. programovou skupinou, ktorá sa v roku 1978 konštituovala v disidentskom prostredí, boli tzv. „nezavislí socialisti.“ Z programového hľadiska je významné, že išlo o prvú skupinu, ktorá sa v podmienkach normalizačného režimu prihlásila sa k nekomunistickým tradíciám a sformulovala politický program, odvolávajúci sa na západoeurópske politické koncepcie. Takisto je dôležitým momentom, že táto neformálna skupina sa prvý raz otvorene obracia so žiadosťou o podporu a spoluprácu nie na západoeurópske komunistické strany, ale na nekomunistické sily.

K sociálnodemokratickým tradíciám sa prihlásila skupina 23 signatárov *Charity 77* vyhlásením „100 rokov českého socializmu“ zo 7. apríla 1978, ktorého zverejnenie bolo časovo zosynchronizované s návštevou Gustáva Husáka v SRN, počas ktorej sa stretol s predsedom SPD Willym Brandtom. Jeho signatári zdôraznili, že základné ciele českej sociálnej demokracie, a socialistickeho hnutia, k tradíciám ktorého sa hlásila aj vládu KSČ, neboli naplnené: „Napodiv, veľmi mnoho nestratilo svoju aktuálnosť ani dnes, a my to musíme cítiť ako svoj nenaplnený dlh a úlohu.“ Signatári vyhlásenia fakticky však predovšetkým porovnávali pôvodné ciele socialistickeho hnutia, t. j. postuláty sociálnej spravodlivosti, občianskych a politických práv, politickej slobody a zásady rovnosti občanov s existujúcim stavom.

Dokument tak patrí skôr do roviny morálneho protestu proti vládnucemu režimu, než medzi zásadné programové dokumenty, aj keď jeho autori sa prihlásili „tradíciám počiatkov ... robotníckeho a socialistickeho hnutia.“ Deklaroval zodpovednosť signatárov za naplnenie princípov tohto hnutia, voči ktorým má súčasné zriadenie značný dlh. Na druhej strane však dokument predstavuje skôr snahu o nájdenie programového premostenia medzi nekomunistickou časťou disentu a ľuďmi, hlásiacimi sa k tradíciám ľavice. Signatármi boli nielen ľudia sociálnodemokraticky orientovaní, ale napr. aj Ladislav Hejdlík,

¹⁶ MLYNÁŘ, Z.: Deset let po Akčním programu KSČ. *Listy*, 2, 1978.

Václav Havel či Petr Pithart.¹⁷ Od uverejnenia tohto dokumentu sa však viacerí jeho signatári začali označovať za „československých socialistov“, pričom tento termín presadzoval predovšetkým Rudolf Battěk, ktorý takisto sformuloval otvorený list sociálnodemokratickým politikom Willymu Brandtovi, Brunovi Kreiskému a Olofovi Palmemu, v ktorom ich informoval o vlne represíí, ktorá nasledovala po vyhlásení. V liste sa uvádza: „Budeme sa brániť ako občania, socialisti a demokrati.“ Zároveň tento list možno považovať za deklaráciu záujmu o spoluprácu so západnými sociálnodemokratickými stranami: „Sme tu a žiadame európske socialistické a eurokomunistické strany a európsku demokratickú verejnosť o všestrannú podporu a pomoc.“¹⁸

Z hľadiska programatiky má podstatne väčší význam oficiálny list skupiny tzv. nezávislých socialistov, adresovaný Generálnej rade Socialistickej internacionály z 1. júla 1978, signovaný Rudolfom Battěkom, Jiřím Mullerom a Jaroslavom Mezníkom. Tu sa už skupina, ktorá sama seba definovala ako nezávislú občiansku iniciatívu, označuje ako „nezávislí socialisti“, ale zároveň zdôrazňuje, že sa nehlási ku kontinuite so žiadnou politickou silou, ktorá v Československu pôsobila pred rokom 1948, čo súviselo zrejme aj s konfliktami vo vnútri exilovej ČSSD,¹⁹ ale aj s odumierajúcimi tradíciami „predfebruárových“ nekomunistických strán v znormalizovanom Československu.²⁰ Vo svojom vyhlásení deklarovali záujem o spoluprácu s demokraticky orientovanými komunistami pri hľadaní spoločného pohľadu na vzťah politického a ekonomického systému, naopak s kresťanmi sa usilovali o zblíženie pri „posudzovaní individuálnej a skupinovej zodpovednosti v otázkach životných hodnôt.“ Za svojich medzinárodných partnerov skupina označila Socialistickú internacionálu ako „najvýznamnejšiu politickú realitu demokratického socializmu“ a socialistov z ostatných východoeurópskych štátov. Skupina sa však takisto prihlásila k potrebe „zverejňovania alternatívnych projektov o usporiadaní spoločnosti.“²¹ čím prekonávala dovtedajší rámec Charty 77. Z tohto hľadiska činnosť Nezávislých socialistov predstavovala už krok smerom k formovaniu politického disentu opozície.

Z hľadiska vlastného historického zakotvenia sa „nezávislí socialisti“ prihlásili k „tradíciám robotníckeho hnutia a jeho sociálne politickým a socialistickým požiadavkám,“ ale zároveň aj k „dobovo pokrokovým požiadavkám českej inteligencie a jej demokratickým predstaviteľom.“ Z hľadiska hodnotovej orientácie za kľúčové priority svojej politiky definovali princípy demokracie, socializmu, rovnoprávnosti, solidarity, samosprávy národného sebaurčenia a „obnovenia jednoduchých zásad mravnosti v politickom konaní“ Takisto sa však deklarovali ako súčasť širšieho demokratického hnutia, pričom úsilie o reformu a demokratizáciu spoločenských podmienok podľa nich si

¹⁷ 100 let českého socialismu. Praha–Brno, 7. 4. 1978. Praha, Archiv Libri Prohibiti.

¹⁸ BATTĚK, R.: Nebudeme nadále v žádné poloilegalitě a nenecháme se vyhazovat z vlastní země. Infoch. č. 5. 1978 (13. 4. 1978), s. 18–19.

¹⁹ Podrobnejšie pozri napr. HRUBÝ, K. (ed.): Léta mimo domov. K historii Československé sociální demokracie v exilu. Praha 1996; LUŽA, R.: Československá sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948–1989. Praha–Brno 2001; ZAHRADNÍČEK, T.: Rozdělení minulosti. Československá sociální demokracie v letech 1989–1992. Soudobé dějiny, XVI, 2009, č. 2–3, s. 333–337.

²⁰ Pozri list Jaroslava Mezníka tajomníkovi exilovej ČSSD Miroslavovi Tučkovi z 28. októbra 1979. In: Zahradníček, T.: Rozdělení minulosti..., s. 333–337.

²¹ BATTĚK, R. a kol.: List Generálnej rade SI, 1. 7. 1978. Infoch. 11, 1978 (12. 9. – 11. 10.), s. 25–26.

nevyžadovalo „uzavretý ideologický koncept ani rigidnú politickú organizáciu.“²² Programové dokumenty „nezávislých socialistov“ mali vážny charakter, na druhej strane podpisy niektorých signatárov, ktorí mali od sociálnodemokratických hodnôt ďaleko (napr. V. Havel, P. Pithart) signalizujú, že okrem formulácie sociálnodemokratického programu bolo úlohou iniciatívy nadviazať kontakty so západoeurópskymi sociálnodemokratickými, resp. socialistickými stranami a so Socialistickou internacionálou, ktoré začali venovať problematike ľudských práv v Československu značnú pozornosť.

Popri „nezávislých socialistoch“ v Charte 77 pôsobili aj tzv. revoluční socialisti okolo Petra Uhla a Jaroslava Sabatu, ktorí sa hlásili k programu samosprávneho socializmu.²³ V duchovnej opozícii proti komunistickému režimu zohrával dôležitú rolu okruh kresťanského disentu, či už v prostredí tzv. tajnej cirkvi alebo laických aktivistov (v Česku Václav Benda, Jiří a Dana Němcovci alebo Ivan Medek), na Slovensku okruh laických aktivistov reprezentoval predovšetkým Ján Čarnogurský a František Mikloško. Popri kresťanských aktivistoch môžeme do prostredia duchovnej opozície začleniť napr. tzv. realistickú skupinu, reprezentovanú napr. Emanuelom Mandlerom, Bohumilom Doležalom a Karlom Štindlom, ktorí v šesťdesiatych rokoch pôsobili v redakcii časopisu Tvář. Tento prúd takisto mal nemarxistický a nesocialistický charakter, inklinoval k myšlienkam prezidenta Československej republiky (1919–1935) Tomáša G. Masaryka a k liberalizmu. V samizdatových publikáciách z prvej polovice osemdesiatych rokov postulovali potrebu obnovenia spoločnej duchovnej spolupatričnosti, realizovanej nie na úrovni jednotlivca (ako to presadzoval Václav Havel) alebo štátu (ktorý spoločnosť dezintegroval na masu pracujúcich), ale na úrovni národa, chápaného ako „spoločenská základna hodnôt, ktoré vznikajú z ľudskej činnosti.“ Národ táto skupina chápala ako sociálny organizmus s vlastnými dejinami a kultúrou, pritom však zároveň s diferencovaným systémom záujmov a spoločenských hodnôt. Nástrojom takto chápanej obnovy duchovnej spolupatričnosti sa mala podľa E. Mandlera stať „skutočná národná politika“, podmienkou ktorej by bolo odpustenie a všestranné zmierenie, napr. v duchu maďarskej kádárizácie.²⁴

Programová dimenzia činnosti Charty 77

Hoci iniciatíva smerom k nadviazaniu kontaktov medzi Chartou 77 a Socialistickou internacionálou bola úspešná, v neskoršom období skupina Nezávislých socialistov nevyvíjala významnejšiu aktivitu, prinajmenšom nie v oblasti programatiky. Dôvodom bola pretrvávajúca stabilná pozícia normalizačného režimu, ale aj intenzívna vlna represíí, ktorá nasledovala v súvislosti s potlačením poľského hnutia Solidarity v roku 1981.

Príklad tzv. eurokomunistov a napokon aj skupiny „nezávislých socialistov“, ktorí sa napokon namiesto formulovania vlastného politického programu v druhej polovici sedemdesiatych rokov sústredili na svoju činnosť v rámci Charty 77 a samostatnú politickú činnosť vyvíjali skôr v exile, v rámci skupiny okolo časopisu Listy, dokumentuje vtedajší

²² Pozri napr. HLUŠIČKOVÁ, R. – CÍSAŘOVSKÁ, B.: Hnutí za občanskou Svobodu: Dokumenty. Praha 1994; BATTĚK, R. a kol.: List Generálnej rade SI.

²³ OTÁHAL, M.: Opozice, moc, společnost 1969–1989. Príspevek k dějinám „normalizace.“ Praha, s. 39.

²⁴ OTÁHAL, M.: Opozice, moc, společnost..., s. 35, 39; OTÁHAL, M.: Úvod. In: Hlušíčková, R. – Otáhal, M.: Čas demokratické iniciativy 1987–1990. Sborník dokumentů. České Budějovice 1993, s. 9.

stav spoločnosti. Konštituovanie politických platforiem, či vytváranie nezávislých organizácií, ktorých viac či menej explicitným cieľom by bolo odstránenie vtedajšej moci, čo je jedným zo základných cieľov politickej opozície v demokratickom režime, resp. v liberalizujúcom sa autoritatívnom, resp. post-totalitnom režime, sa v podmienkach konsolidácie normalizačného režimu, ktorý upevňoval svoje pozície jednak na medzinárodnej, jednak aj na vnútro politickej scéne, javilo ako neúčelné a neperspektívne. Z rovnakého dôvodu sa, azda až na výnimky, v sledovanom období neobjavovali ani významnejšie dokumenty programového charakteru, ktoré by koncipovali program zásadných systémových zmien.

Neúspech partikulárnych politických programov v sedemdesiatych a v prvej polovici osemdesiatych rokov potvrdzuje, že voľba formuly „disentu“, koncipovanej ako kritická, resp. morálna opozícia voči existujúcemu režimu, nepredstavovala iba určité sebaobmedzenie opozície, ale predstavovala aj „realistickú“ alternatívu, ktorá na rozdiel od úzkych politicky vyhranených zoskupení umožnila vytvorením nadstraníckeho konsenzu integrovať podstatne širší diapazón spoločnosti. Z tohto hľadiska napr. výhrady skupiny okolo Emanuela Mandlera z okruhu bývalého časopisu *Tvář*, ktorý Chartu 77 obviňoval z mravného radikalizmu,²⁵ neumožňujúceho participáciu širšej verejnosti, boli značne problematické.

Formula disentu vo svojej podstate popierala klasické pravidlá politickej súťaže. Charta 77 v dikcii svojich dokumentov nepredstavovala ani programovú, ale ani ideologickú alternatívu existujúcemu režimu. Disidentská aktivita bola koncipovaná ako individuálny morálny akt, ako odmietnutie žiť podľa pravidiel, ktoré boli vnucované režimom, t.j. nie ako politický akt v užšom ponímaní, resp. „zásah do sféry politickej moci.“ Signatári boli podľa slov Jana Patočku motivovaní príkazom, ktorý „stojí vyššie než politické záväzky a politické práva“ a vyplýval z povinnosti brániť sa proti bezpráviu. Jej súčasťou bola „možnosť informovať kohokoľvek o krivde, ktorá sa jednotlivcovi deje“, čo „neprekračuje rámec povinností jednotlivca k sebe.“²⁶

Koncepcia „života v pravde“, načrtnutá Václavom Havlom, predpokladala popretie „života v lži“²⁷, ktorý bol výsledkom snahy štátu o „ovládnutie a podriadenie života jednotlivca určeným vyšším cieľom celku.“²⁸ Zároveň však takáto voľba jednotlivca režim zbavovala jeho morálnej legitimacy. Charta 77 a jej signatári si uvedomovali, že v danom momente nie je možné vstúpiť do politiky, chápanej ako boj o moc, resp. ako sféra jej výkonu.²⁹ Preto Charta 77 nebola koncipovaná ako politická alternatíva. Disidenti nevyzývali po nasledovaní svojho príkladu, uvedomujúc si všeobecnú závislosť občanov od štátu. V tom možno hovoriť o veľkom realizme Charty 77 a disentu, ktorý sa upriamoval na otázky ľudských práv a na kritiku režimu. Otázka individuálnej mravnej integrity bola chápaná v prostredí disentu ako obrana jednotlivca proti tlaku strany štátnej

²⁵ OTÁHAL, M.: Úvod..., s. 9.

²⁶ PATOČKA, J.: O povinnosti brániť se proti bezpráví. In: Prečan, V. (ed.): Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Scheinfeld-Schwarzenberg – Bratislava 1990, s. 33.

²⁷ HAVEL, V.: Moc bezmocných. In: Havel, V.: O lidskou identitu. Praha 1990, s., s. 76.

²⁸ KMEŤ, N.: Disent. In: Kmeť, N. – Marušiak, J. (eds.): Slovensko a režim normalizácie. Prešov 2003, s. 281–282.

²⁹ HAVEL, V.: Ztráta paměti? Lidové noviny, 13. 9. 1994.

propagandy a ideológie, voči ktorej občania museli prejavovať lojalitu, pričom aj štátna moc, aj občania vedeli, že táto lojalita je založená na obojstrannej lži.

Charta 77 toto vlastné sebaobmedzenie priznávala, keď napríklad Miroslav Kusý v roku 1987 priznal, že Charta po vecnej stránke neponúka nič viac, len sa obracia s kritikou k moci, pričom v oficiálnej rovine svojich dokumentov skutočne akceptovala existenciu systému reálneho socializmu ako reálny fakt, o zmene ktorého v danom momente neuvažuje: „Berieme zriadenie, jeho politickú štruktúru, jeho mocenské orgány, všetky formálne zásady výkonu moci také, aké sú ... neponúkame alternatívny politický program, nie sme a nechceme byť politická opozícia.“³⁰ Zároveň však práve individuálna morálna voľba signatárov Charty 77 a konfrontácia oficiálne hlásaných ideálov s „tvrdou realitou reálneho socializmu“ prinášala „ideologickú deštrukciu celého reálneho socializmu ... podkopanie jeho ideologických základov“ Požiadavka dodržiavania socialistickej zákonnosti v podmienkach reálneho socializmu „znamená v podstate žiadať zvrät týchto programov, postaviť zákon nad politický program danej mocenskej garnitúry, nad celú jej činnosť.“ Podľa Kusého „nejde teda o dodržiavanie zákonnosti, ale o mocenskú deštrukciu celého reálneho socializmu, o podkopanie jeho mocenských základov.“³¹ Na druhej strane z Bendovej „Paralelnej polis“ jasne vyplýva, že Charta 77 sa pred eventúálnou alternatívou politizácie svojej činnosti v užšom slova zmysle nebránila, presnejšie považovala za potrebné vytvárať pôdu pre vytváranie paralelných politických štruktúr i nepolitických štruktúr, pôsobiach v živote obce, ale nedostatočne, resp. škodlivo fungujúcich a pomáhať ich rozvoju. Sice takisto vychádzal z morálneho oprávnenia a záväzku občana podieľať sa na náprave vecí verejných,³² prezentoval však pragmatický postoj, keď odporúčal v situácii, kde je to možné, „využiť“ aj existujúce štruktúry a „humanizovať“ ich.“³³ V tejto súvislosti Benda hovoril aj o možnosti podpory konkrétnych politických prúdov a zoskupení a napokon aj paralelnej zahraničnej politiky.³⁴

Odlíšny pohľad na činnosť Charty 77 a disentu prezentoval v roku 1979 Petr Uhl, ktorý sa názorovo hlásil k radikálnej ľavici. Ten však existenciu alternatívnych spoločenstiev vnímal ako prejav skutočnej politiky, chápanej ako „úsilie o emancipáciu utlačovaných a manipulovaných“, čo vyplývalo z jeho sympatií k modelom samosprávneho socializmu namiesto tradičného modelu parlamentnej demokracie. Z uvedenia vyplýva, že to, čo Benda považoval za budovanie predpokladov pre budúce formovanie politických prúdov a ich podporu, Uhl považoval za cieľ demokratického hnutia. Na druhej strane si však uvedomoval trvale menšinové postavenie alternatívneho spoločenstva v podmienkach byrokratickej diktatúry a s možnosťou získania väčšiny uvažoval až v samotnom revolučnom procese.

Úlohu Charty vnímal Uhl predovšetkým v kontexte ľudskoprávnom, pričom prostredníctvom drobných úspechov v oblasti ľudských práv sa mala priblížiť „radikálna zmena pomerov (politická revolúcia).“ Jej ciele však taktiež vnímal primárne

³⁰ KUSÝ, M.: Charta 77 a reálny socializmus. In: Kusý, M.: Eseje. Bratislava 1991, s. 26.

³¹ KUSÝ, M.: Charta 77 a reálny..., s. 27.

³² BENDA, V.: Paralelní polis. In: Benda, V.: Noční kádrový dotazník a jiné boje. Texty z let 1977–1989. Praha 2009, s. 57.

³³ Tamtiež, s. 59.

³⁴ Tamtiež, s. 62–63.

v ľudskoprávnom kontexte ako „postupné nastolenie všetkých prirodzených práv človeka.“ Popri princípe verejného vystupovania, ktorý Uhl požadoval upevniť, však na rozdiel od iných protagonistov disentu Uhl zdôrazňoval potrebu posilňovania organizačného princípu: „Demokracia akéhokoľvek spoločenstva je vytváraná pomocou demokratických pravidiel. Takéto pravidlá je však možné uplatniť iba v organizovanom spoločenstve.“ ... politický moment – „Sebaorganizácia musí postupne vytlačiť spontaneitu.“ Podľa jeho slov „nedostatok organizačných prvkov a demokratických pravidiel je najväčšou slabinou čs. hnutia za ľudské práva.“³⁵

Kľúčovou úlohou disentu však bolo, ako to vyjadril Milan Šimečka v Konci nehybnosti, kreovanie demokratickej politickej kultúry. Charta 77 a celkovo aktivity občianskeho disentu tak do značnej miery možno zaradiť do sféry „predpolitickú“, do vytvárania predpokladov pre neskoršie budovanie politickej sféry.³⁶ V podobnom duchu Petr Pithart interpretoval pôsobenie Charty 77 ako vytváranie „duchovných, kultúrnych, ale aj organizačných predpokladov politiky politickej.“³⁷

Z takto chápanej úlohy disentu, ktorá bola kolokviálne označovaná ako „nepolitická politika“, vyplýva skepsa značnej časti disentu voči uzavretým ideologickým konceptom. Ideológie neboli v politickom myslení disentu vnímané v mannheimovskom nehodnotiacom kontexte, ale skôr ako nástroj „falošného vedomia“³⁸. Ideológie a ideologické riešenia sa teda asociovali skôr s negatívnymi konotáciami, zabraňovali poznaniu javov, boli chápané ako súčasť mechanizmu budovania „poriadku bez života“, odcudzovania človeka od svojej individuality, pričom túto vlastnosť pripisovali nielen komunistickému režimu, ale aj celkovo univerzalistickým tendenciám európskej civilizácie (napr. Milan Šimečka)³⁹. Naopak, dissent proti poznaniu, deformovanému svetom politiky a ideológiu, hovoril o potrebe poznania nezaťaženého deformáciami, spôsobovanými politickou sférou. Na druhej strane práve takýto kritický dištanc voči ideologickému poznaniu umožnil Charte 77 pôsobiť ešte v jednej dimenzii, ktorá zatiaľ nie je dostatočne docenená. Týka sa to odbornej opozície režimu, hoci samotná Charta 77 spravila návrhy riešení nepredkladala. Vypracúvala však stanoviská a odborné analýzy k viacerým závažným problémom spoločnosti, ktoré presahovali problematiku ľudských práv, chápanú senso stricto, napr. v otázkach ochrany životného prostredia, postavenia Rómov, ekonomického vývoja a pod.⁴⁰

Cez prizmu skepsy k politickým programom sa odvíjal aj vzťah značnej časti disentu k programu socializmu. Socializmus bol vnímaný ako vyprázdnený fenomén. Značná časť bývalých komunistov, pôsobiach v disente, sa identifikovala primárne s nadstraníckym a nepolitickým programom Charty 77, aj keď rešpektovali reformný pokus

z roku 1968 ako významnú historickú skúsenosť, ale s vedomím, že Akčný program KSČ „bol vo svojich formuláciách a cieľoch produktom svojej doby, kompromisov i taktických úvah.“⁴¹ Reálny socializmus bol v myslení disentu synonymom absurdnosti. Zároveň však už nepredpokladali možnosť reformy existujúceho systému, reálny socializmus považovali za slepú uličku, v rámci ktorej nie je možné rozvíjať pôvodné socialistické postuláty.⁴² Napriek tomu sa však časť príslušníkov občianskeho disentu pred rokom 1989, napr. M. Kusý, hlásila k marxizmu ako nástroju myslenia⁴³ a k modelu samosprávneho socializmu. Systém reálneho socializmu bol chápaný ako systém, ktorý je nutné odmietnuť v jeho základoch. Tak napr. podľa Kusého v prípade rezignácie na chyby a deformácie „čo nám ... zostane ako-tak neporušené, je len pôvodný socialistický sen“, ktorý je však znehodnotený. Stalinský a reálny socializmus – sú cesty, ako sa k nemu dospieť nedá, „otázka je iba v tom, či ten pôvodný ušľachtilý socialistický sen ešte niekomu vôbec za to stojí.“⁴⁴ Podobne Šimečka tvrdil, že „akákoľvek hlbšia reforma kladie v konečnom dôsledku vždy aj otázku základu celého politického systému, čo znamená otázku vedúcej úlohy strany v tej podobe, v akej je zakotvená v sovietskej praxi.“⁴⁵ Napriek skepse k pojmu socializmus však Charta 77 nevystupovala s programom odmietania tejto idey, prihlásila sa k „orientácii na základné ľudské práva, na morálny element v živote politickom a súkromnom“, ktorá však podľa J. Patočku „nijako nestojí v protiklade k orientácii socialistickej...“⁴⁶

Jednoznačne antisocialistický pól v československom disente predstavoval Václav Benda, ktorý v tomto prostredí patril k najradikálnejším odporcom komunizmu odmietal. Podľa jeho slov „pre väčšinu našich kresťanov komunizmus bol a je totožný so Satanom a Antikristom“⁴⁷, s čím sa osobne stotožnil. Odmietal však nielen ateistický charakter režimu, ale aj celkovú koncepciu sociálnej rovnosti. Na príkladoch Poľska, Rumunska a ZSSR Benda tvrdil, že „popretie sociálnej nerovnosti vždy nevyhnutne znamená aj popretie základných ľudských a občianskych práv a slobôd ... sociálna rovnosť predstavuje likvidáciu societas, polis, jej premenu v beztvárú, nezmyselnú a napokon vždy zotročenú masu jednotlivcov, zbavených svojich všeobecne prospešných slobôd, svojej ľudskej dôstojnosti a hodnoty i svojich práv a výsad.“⁴⁸ Tento negatívny postoj sa týkal aj demokratických foriem socializmu. V liste britskému filozofovi Rogerov Scrutonovi uviedol, že „aj „socializmus s ľudskou tvárou“ je strašným monštrum.“ Socializmus odmietal teda ako celok, ako sociálno-ekonomickú koncepciu. „...nevidím na socialistických myšlienkach ani zrniečko dobrého.“⁴⁹ Benda sa ako konzervatívce negatívne vymedzoval aj proti liberalizmu, ktorý asocioval s rozkladnými tendenciami: „V bezbrehom a zabsolutizovanom

³⁵ UHL, P.: Alternativní společenství jako revoluční avantgarda. In: Prečan, V. (ed.): Charta 77. 1977–1989..., s. 81–88.

³⁶ HAVELKA, M.: „Nepolitická politika“: kontexty a tradície. Sociologický časopis, 34, 1998, č. 4.

³⁷ PITHART, P.: „Nepolitická politika“: Disidentský pokles, aneb předjímavá tradice? In: Přítomnost minulosti, minulost přítomnosti. Bratislava 1996, s. 61, 63.

³⁸ Pozri napr. MANNHEIM, K.: Ideologie a utopie. Přednášky a eseje. Bratislava 1991; ŠARADÍN, P.: Historické proměny pojmu ideologie. Brno 2001.

³⁹ KMEŤ, N.: Dissent. In: Kmeť, N. – Marušiak, J. (eds.): Slovensko a režim normalizácie..., s. 281. Porovn. HAVEL, V.: Dopis Gustávu Husákovi. In: Havel, V.: O lidskou identitu. Praha 1990, s. 19–49.

⁴⁰ Pozri ČIŠÁROVSKÁ, B. – PREČAN, Vilém: Charta 77: Dokumenty 1977–1989, zv. 1–3. Praha 2007.

⁴¹ KUSÝ, M.: Exkomunisti a Charta 77. In: Kusý, M.: Eseje. Bratislava 1991, s. 44–47.

⁴² KUSÝ, M.: Velký brat a velká sestra. Tamtiež, s. 86.

⁴³ KUSÝ, M.: Byť marxistom v Československu.. Tamtiež, s. 136–143.

⁴⁴ KUSÝ, M.: Kozoturiáda. In: Kusý, M. – Šimečka, M.: Velký brat a velká sestra. Bratislava 2000, s. 107–198.

⁴⁵ ŠIMEČKA, M.: Ztráta skutečnosti. In: Kusý, M. – Šimečka, M.: Velký brat..., s. 178.

⁴⁶ PATOČKA, J.: Co můžeme očekávat od Charty 77. In: Prečan, V. (ed.): Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci..., s. 42.

⁴⁷ BENDA, V.: Katolicismus a politika – kořeny a perspektivy dnešní situace. In: Benda, V.: Noční kádrový..., s. 76.

⁴⁸ BENDA, V.: Dopis Rogeru Scrutonovi. Tamtiež, s. 123.

⁴⁹ BENDA, V.: Dopis Rogeru Scrutonovi..., s. 125–126.

liberalizme vidím smrteľné nebezpečenstvo pre slobodu.“ Podmienkou slobody v jeho ponímaní bolo zabezpečenie silnej úlohy autority v spoločnosti, „existencia pozadia, vytvoreného pevným poriadkom.“⁵⁰ Preto sa Benda ako jeden z mála disidentov nazdával, že „moc vo svojom výkone nie je nutne viazaná normami individuálnej etiky“ Z tohto dôvodu Benda napr. podporoval zachovanie trestu smrti.⁵¹

V prostredí Charty 77 však rezonovali aj ďalšie témy, nielen problematika vzťahu ku komunistickej strane, s ktorou väčšina protagonistov disentu, azda s výnimkou časti reformných komunistických funkcionárov z roku 1968, už nespájala očakávania zmien. Tak napríklad Petr Pithart venoval značnú pozornosť potrebe reflexie slovensko-českých vzťahov, hoci v okruhu Charty 77 patrila v tomto smere skôr medzi výnimky: „Vzťah týchto dvoch národov nikdy nebol a nie je rovnoprávny. ... Kým vzťahy medzi Čechmi a Slovákmi nie sú a nebudú rovnoprávne, dovtedy je a bude možné využívať alebo skôr zneužívať ich na čokoľvek.“⁵² Poukazoval na nárast negatívnych emócií medzi príslušníkmi oboch národov a tvrdil, že „Slováci sa Čechom vzdávajú.“⁵³ V tejto súvislosti ešte v roku 1978 varoval, že „pre mnohých Čechov (a pre mnohých Slovákov?) zrejme spoločný štát už nie je axiomatickým predpokladom.“⁵⁴

Politizácia československého disentu v druhej polovici 80. rokov

Hľadanie politickej alternatívy sa stáva znova aktuálnym v druhej polovici 80. rokov, v súvislosti s narastajúcou krízou sovietskeho modelu komunizmu, liberalizáciou v ZSSR a reformami v ďalších štátoch sovietskeho bloku, na ktoré muselo reagovať aj vedenie KSČ. To vytvára predpoklady pre postupné napĺňanie posledného bodu Bendovej eseje „Paralelná polis“, t.j. pre politizáciu činnosti disentu a vytváranie paralelných politických štruktúr.⁵⁵

Impulzom bol narastajúci konflikt v spoločnosti, umocnený o. i. aj neochotou vedenia KSČ reagovať na proces tzv. perestrojky, iniciovaný vedením KSSZ na čele s Michailom Gorbačovom. Ak pred rokom 1987 vedenie KSČ neprikladalo zásadnejší význam perestrojke, po roku 1987 sa s ňou síce formálne identifikovalo, ale zároveň na rokovaníach Predsedníctva ÚV KSČ vo februári jeho členovia potvrdili údajnú „historickú a sociálnu odlišnosť Československa“, čím zdôvodnili svoje odmietnutie akýchkoľvek zmien v hodnotení udalostí v roku 1968 a normalizačnej politiky.⁵⁶

Kozmetický charakter zmien potvrdil aj návrh novej ústavy ČSSR, prerokovaný Predsedníctvom ÚV KSČ vo februári 1989. Návrh síce avizoval rozšírenie katalógu sociálnych a politických práv a občianskych slobôd, počítal s vytvorením ústavného súdu a referenda, mal garantovať slobodu tvorivej, vedeckej, technickej a umeleckej činnosti

⁵⁰ Tamtiež.

⁵¹ Tamtiež.

⁵² PITHART, P.: Osmašedesátý. Praha 1990, s. 92–93.

⁵³ Tamtiež, s. 120.

⁵⁴ Tamtiež, s. 128.

⁵⁵ BENDA, Václav: Paralelní polis..., s. 62–63.

⁵⁶ BARNOVSKÝ, M.: Sovietska „perestrojka“, vedenie KSČ a ľavicové opozičné prúdy. In: Cesty k novemburu 1989. Aktivita Alexandra Dubčeka. Bratislava 2000, s. 8.

a umožniť individuálne podnikanie, predpokladal však zachovanie mocenského monopolu KSČ.⁵⁷ Návrh novej ústavy sa stal predmetom pozornosti disidentského prostredia a práve v súvislosti s ním sa rodili viaceré predstavy o budúcnosti krajiny v prípade zmeny režimu. Charta 77 vo svojom stanovisku z júna 1989 požadovala, aby sa o základných princípoch pripravovanej novej ústavy, predovšetkým o tzv. vedúcej úlohe strany a o monopole jediného štátom uznávaného svetonázoru konalo referendum, ktoré by bolo pre tvorcov novej ústavy záväzné. Charta 77 považovala likvidáciu mocenského monopolu KSČ a existenciu systému Národného frontu za nevyhnutnú podmienku vytvorenia pluralitného systému. Za úlohu novej ústavy Charta 77 označila zaručenie „vlády ľudu, a to jednak prostredníctvom zástupcov ľuďom úplne slobodne zvolených a jemu zodpovedných, jednak priamou účasťou ľudí v právne zakotvenom pluralitnom politickom a spoločenskom zriadení.“⁵⁸ V diskusii o návrhu novej ústavy sa osobitne angažoval signatár Charty 77, ústavný právnik Zdeněk Jičínský, ktorý však za podmienku vzniku právneho štátu označil radikálnu politickú zmenu, pre ktorú bolo podľa neho nevyhnutné odvolanie tzv. Brežnevovej doktríny a odsúdenie vojenskej intervencie 21. augusta 1968 súčasným vedením Sovietskeho zväzu.⁵⁹ Jičínský v máji 1989 nastolil otázku „právneho základu“ existencie Ľudových milícií, ktorú označil za „právne nezlučiteľnú so základnými ústavnými princípmi o zvrchovanosti ľudu, ktorý je zdrojom všetkej moci v štáte.“ Navrhoval aj zjednodušenie štruktúry štátnych orgánov, pričom poukazoval na to, že v dôsledku nedemokraticky realizovanej federalizácie nastala enormná hypertrofia centrálnych orgánov a byrokracie na federálnej aj republikovej úrovni.⁶⁰ Vyslovoval sa tiež za zrušenie Rady obrany štátu ako inštitúcie, ktorá je v rozpore s tradičnou štruktúrou ústavných orgánov.⁶¹

Demokratická iniciatíva

Medzi prvými na túto výzvu zareagovala liberálne orientovaná Demokratická iniciatíva. Hoci sa hlásila k hodnotám liberalizmu, ktoré boli v diametrálnom rozpore s princípmi marxizmu a teda zásadne odmietala komunistický systém, nepredstavovala z hľadiska zvolených metód a navrhovaných krokov najradikálnejšiu zložku politickej opozície. Jej videnie „realistickej politiky“ spočívalo v „drobnej práci“, ktorá by viedla k zblíženiu medzi štátom a občanmi, t.j. v postupnej demokratizácii. Hoci teda aktivisti Demokratickej iniciatívy zastávali hodnotové pozície na opačnom póle ako marxisti, volili skôr umiernený postup a navrhovali také opatrenia, ktoré by nutne nemuseli znamenať ohrozenie alebo likvidáciu komunistického systému, minimálne nie v bezprostrednom časovom horizonte. Z tohto hľadiska bola predstaviteľná pre nich aj existencia mocenského monopolu KSČ, prinajmenšom v počiatočnom štádiu demokratizácie. Ešte v októbri 1987 Demokratická iniciatíva vystúpila s prvou iniciatívou, keď v liste, podpísanom

⁵⁷ Tamtiež, s. 12.

⁵⁸ O prípravě nové ústavy a tzv. vedoucí úloze KSČ. Dokument Charty 77 č. 50/89, 10. 6. 1989. Informace o Chartě 77, 12, 1989, č. 14.

⁵⁹ JIČÍNSKÝ, Z.: K problematice „socialistického právního státu“, zvláště v Československu. In: Jičínský, Z.: Charta 77 a právní stát. Brno 1995, s. 111.

⁶⁰ JIČÍNSKÝ, Z.: K přípravě nové ústavy. Poznámka k první schůzi ústavní komise KSČ a NF. In: Jičínský, Z.: Charta 77..., s. 125–134.

⁶¹ JIČÍNSKÝ, Z.: Dvě poznámky k návrhům zásad nové čs. ústavy. In: Jičínský, Z.: Charta 77..., s. 135–140.

skupinou 50 občanov hovorila o nevyhnutnosti demokratizácie verejného života. Jednou z prvých podmienok tejto demokratizácia malo byť zrovnoprávnenie nestraníkov, t. j. nezohľadňovať stranícku príslušnosť a politickú angažovanosť, náboženskú príslušnosť, zásluhy a spoločenské postavenie rodičov a príbuzných, závery a hodnotenia súčasných kádrových posudkov pri prijímaní do zamestnania, funkčnom zaradení pracovníkov, pri prijímaní na štúdium a hodnotení žiakov v priebehu štúdia a pri výjazdoch občanov do zahraničia.⁶² V neskorších vyhláseniach iniciatíva požadovala likvidáciu nomenklatury, oživenie súkromných remesiel, drobného podnikania, pozornosť venovala aj problematike životného prostredia.⁶³ Uvedené témy boli súčasťou každodenného diskurzu, keďže viaceré z týchto reforiem sa realizovali v rámci oficiálneho programu „prestavby“, predovšetkým v oblasti tolerancie drobného podnikania. Takto sa Demokratická iniciatíva usilovala etablovať v oficiálne prebiehajúcich procesoch.

Akčný program Demokratickej iniciatívy, prijatý 22. júna 1989 okrem požiadaviek na rehabilitáciu reformného pokusu z roku 1968, hovoril už o potrebe vypísania demokratických volieb a prijatie novej ústavy následne po nich. Volebný zákon mal byť schválený referendum, mala byť prijatá novela trestného zákona. DI podporovala demilitarizáciu spoločnosti a ekonomickú reformu na základe zverejnených návrhov Prognostického ústavu ČSAV. Súčasťou programu DI boli občianske práva a slobody, odborový pluralizmus, rešpektovanie spotrebiteľských práv a slobod.⁶⁴ Akčný program prešiel výraznejšou konkretizáciou v septembri 1989 v rámci Programového vyhlásenia, ktorého súčasťou sa stal tzv. Program občianskeho spolunažívania.⁶⁵

DI, ktorá sa medzičasom v septembri 1989 transformovala na politickú stranu s názvom Československá demokratická iniciatíva (ČSDI), sa prihlásila k demokratickým tradíciám prvej republiky a k duchovnému odkazu kresťanskej Európy. Kľúčovým momentom v programe sa stala požiadavka štátnej zvrchovanosti, keď podľa ČSDI „ČSSR je štátom, ktorý sústavne a energicky odmieta vlastnú zvrchovanosť.“ Kríza, v ktorej sa československá spoločnosť nachádzala, mala byť prekonaná v prvom rade konsolidáciou československej štátnosti. Zákony sa mali výlučne uplatňovať v rámci danom vysokými právnymi normami (ústava, medzinárodné paktory a záväzky), následne vypracovanie a prijatie demokratickej ústavy, okrem demokratického charakteru československej federácie zabezpečenie príslušných práv národnostným menšinám, predovšetkým maďarskej. Podmienkou stabilizácie bolo podľa ČSDI, aby československé zákonodarné orgány odsúdili intervenciu v roku 1968. Aj naďalej boli súčasťou programu všeobecnodemokra-

⁶² Druhý dopis zástupcov padesáti občanů o nezbytnosti demokratizace veřejného a politického života, zaslaný spolu s přílohami poslancům Federálního shromáždění ČSSR. Dokument č. 2, 23. říjen 1987. In: HLUSÍČKOVÁ, R. – OTÁHAL, M. (eds.): Čas Demokratické iniciativy. Sborník dokumentů. České Budějovice 1993, s. 25.

⁶³ Dopis Demokratické iniciativy členům ÚV KSČ, v němž se u příležitosti 40. výročí února 1948 požadují zásadní demokratické změny. Dokument č. 6, 19. únor 1988. In: HLUSÍČKOVÁ, R. – OTÁHAL, M. (eds.): Čas Demokratické iniciativy..., s. 33.

⁶⁴ Akční program Demokratické iniciativy projednaný a schválený na třetím setkání zástupců Demokratické iniciativy. Dokument č. 83, 22. červen 1989. In: HLUSÍČKOVÁ, R. – OTÁHAL, M. (eds.): Čas Demokratické iniciativy..., s. 148.

⁶⁵ Programové prohlášení Československé demokratické iniciativy určené občanské veřejnosti, v němž jsou shrnuty základní příčiny krize československé společnosti a nastíněny cesty k jejímu řešení. Dokument č. 105, 15. září 1989. In: HLUSÍČKOVÁ, R. – OTÁHAL, M. (eds.): Čas Demokratické iniciativy..., s. 171.

tizačné požiadavky, t. j. zrovnoprávnenie občanov, sloboda slova, vyznania, kultúry, vedy, ale aj odluka cirkvi od štátu. Program občianskeho spolužitia zas predpokladal legalizáciu nezávislých iniciatív, zákon o humanizácii trestného zákona a vytvorenie nezávislého denníka.

ČSDI mala aj azda najkonkrétnejšie rozpracovaný program postupnej demokratizácia. Prvým krokom malo byť prijatie novej ústavy a nastolenie demokracie, čo sa však nemohlo realizovať v parlamente a vo vláde, ktoré reprezentujú nomenklaturu. Preto sa slobodné voľby mali konať až v druhom slede, po prvých, aspoň čiastočne demokratických, z ktorých mal vziť prechodný parlament. Až následné voľby mali byť úplne slobodné. Je príznačné, že s menšími obmenami si neskôr Občianske fórum osvojilo práve tento postup, hoci medzi Chartou 77 a ČSDI panovalo permanentné napätie, ktoré sa prenieslo aj do obdobia po novembri 1989. V októbri 1989 ČSDI vystúpila s požiadavkou rýchleho prechodu na trhovú ekonomiku.

Transformácia DI na politickú stranu z nej vytvorilo z organizačného hľadiska najradikálnejšiu formu opozície a takýmto organizačným rámcom deklarovala svoje ambície zúčastniť sa politickej súťaže s vládnuceho establishmentom, čo však takisto bolo súčasťou Mandlerovej koncepcie národného zmierenia, pretože legalizácia takejto opozičnej formácie by zároveň znamenala pristúpenie režimu na dialóg s opozíciou. Politizácia DI v rokoch 1988–1989 je príkladom evolúcie opozičnej skupiny, ktorú by bolo možné označovať ako súčasť duchovnej, resp. kritickej opozície na opozíciu programovú.

Hnutie za občiansku slobodu

Na rozdiel od ČSDI sa Hnutie za občiansku slobodu (HOS) formovalo ako politická opozícia od momentu svojho vzniku, čo potvrdzujú aj prvé slová jeho manifestu „Demokracia pre všetkých („Čas dozrel k práci skutočne politickej...“),⁶⁶ hoci hnutie si zachovalo relatívne voľnú štruktúru a v jeho rámci pôsobili rozličné politické prúdy, resp. skupiny. Cieľom programu, uverejneného 15. októbra 1988, bolo integrovať rozličné prúdy politickej opozície, od liberálnych intelektuálov, cez kresťanov, sociálnych demokratov až po reformných komunistov. Kým podpis pod Prehlásenie Charty 77 bol chápaný ako individuálny a etický akt, podpora HOS už mala charakter politický a signatári manifestu takisto vyzývali občanov, aby nové hnutie aktívne podporili: „... je najvyšší čas, aby do politiky vstúpila spoločnosť sama, to znamená my všetci.“ Komunistická moc bola charakterizovaná ako totalitná, ktorá sa navyše existujúceho spôsobu vlády nie je schopná zriecť. Vznik HOS teda už znamenal otvorené vystúpenie nie iba proti parciálnym aspektom režimu, ale proti oficiálnej moci ako takej.

Manifest „Demokracia pre všetkých“ bol reakciou na oficiálne prezentovaný návrh novej Ústavy ČSSR. Jeho hlavné zásady boli politická pluralita, ústavnosť, ale obsahoval aj silné prvky priamej demokracie. Počítal so zavedením referenda a priamej voľby prezidenta. Predpokladal rozdelenie moci na zákonodarnú, výkonnú a súdnu, vytvorenie ústavného súdu a žiadal rešpektovanie štátnej suverenity Československa. Signatárov spájalo prihlásenie sa k demokratickej tradícii prvej Československej republiky a Tomáša

⁶⁶ HLUSÍČKOVÁ, R. – CÍSAŘOVSKÁ, B. (eds.): Hnutí za občanskou Svobodu: Dokumenty. Praha 1994, dok. č. 1.

G. Masaryka, ale aj požiadavka na likvidáciu mocenského monopolu KSČ, zakotveného v Ústave ČSSR.

Na uvedených zásadách sa väčšina signatárov dokázala zhodnúť, aj keď samotná dikcia dokumentu prezrádza diferencovaný charakter disentu.

Dokument otváral problematiku právneho poriadku, zabezpečenia nezávislosti súdnictva a advokácie, usporiadania represívnych zložiek (polície, súdnictva, prokuratúry), predpokladal potrebu rekonštrukcie trestného práva. Štátna bezpečnosť však nemala byť podľa pôvodných predstáv väčšiny predstaviteľov disentu zlikvidovaná, mala však prejsť radikálnou reformou.

V ekonomickej oblasti vychádzal z plurality rozličných foriem vlastníctva, prioritné postavenie malo mať súkromné podnikanie, najmä vo sfére malých a stredných podnikov, živností, obchodu, remesiel, služieb, kultúry a čiastočne aj poľnohospodárstva. Dokument však predpokladal vysokú mieru štátneho intervencionizmu, napr. pri podpore perspektívnych odvetví, aj keď primárnym nástrojom riadenia ekonomiky mali byť peňažno-trhové vzťahy. V prípade veľkého priemyslu mala byť rozhodujúcim faktorom jeho rentabilita.

V oblasti občianskeho života dokument vystupoval proti existujúcej militarizácii spoločnosti, žiadal redukcii vojenského rozpočtu a zavedenie náhradnej služby. Mali byť zrušené „všetky polovojenské organizácie a zákonom nepovolené ozbrojené zložky (t.j. ľudové milície). Celkovo sa na obsahu manifestu podpísali viaceré iniciatívy, ktoré v uvedenom čase pôsobili v Československu.

Nie všetci protagonisti opozičného hnutia sa však s dikciou manifestu stotožnili. Najvýznamnejším sporom bol „spor o socializmus“, keď so značnými výhradami proti manifestu vystúpil signatár Charty 77 Petr Uhl. Manifest označil za koncepciu „demokracie pre niektorých“, keďže jeho text podľa Uhla „nemá so socializmom nič spoločného.“ Prihlásil sa k programu samosprávneho socializmu, ktorého jadrom je model priamej demokracie. Uhl prejavoval výhrady voči parlamentnému systému súperenia politických strán. Manifest HOS zaradil medzi liberálno-demokratické programy s početnými ústupkami neokonzervatívcom. Odôvodňoval to tým, že dokument neobsahuje požiadavku zrušenia trestu smrti, nehovorí o zakotvení práva na štrajk a presadzuje posilnenie prezidentských právomocí. Bol ochotný akceptovať iba súkromné podnikanie, založené na rodinných podnikoch, nie však podnikanie „založené na vykorisťovaní cudzej práce.“ „Svojimi postulátmi sa ... HOS ostro ohraničil voči skutočnej demokracii, sledujúcej vytvorenie materiálnych a duchovných podmienok pre rozvoj osobnosti každého človeka,“ konštatoval Uhl⁶⁷.

Charakteristické je že Uhlove argumenty odmietli aj socialisticky orientovaní signatári. S kritikou Uhlovho postoja vystúpil napr. aj sociálny demokrat Jaroslav Mezník, ktorý parlamentarizmus označil za jednu z veľkých vymožeností európskeho vývoja. Poukázal na jeho postupné vylepšovanie a narastanie prvkov priamej demokracie práve v štátoch, kde parlamentarizmus funguje. V tejto súvislosti poukázal, že kolískou moderného demokratického systému nie je grécka polis, ale stavovský snem. Kritické stanovisko zaujal k používaniu pojmu socializmus Bohumil Janát, ktorý podľa Mezníka „dnes už

⁶⁷ Tamtiež, dok. č. 20.

výlučne plní ... funkciu modly“ a jeho obsah sa vyprázdnil⁶⁸. Podobne Milan Šimečka odmietol používať pojem socializmus, ktorý sa „zapísal do dejín v našom storočí predovšetkým prostredníctvom ruskej revolúcie. Celá jeho rola v našom storočí je odvodená z jeho realizácie, z tej, ktorú tu máme, žiadna iná zatiaľ nie je.“ Šimečka konštatoval zrútenie pojmov ako pravica alebo ľavica, ale takisto konštatoval nemožnosť návratu ku koncepcii hybridu dvoch rozdielných európskych skúseností. Naopak, konštatoval zrútenie komunizmu a ako kľúčovú výzvu definoval európsku integráciu, čo Československo bez podpory Západu nie je schopné zvládnuť.⁶⁹ Na druhej strane Jan Štern, ktorý sa deklaroval ako socialista, odmietol socializmus ako doktrínu alebo historickú finalitu, ale ako morálny impulz zastat sa „urazených a ponížených.“ Súkromné podnikanie definoval ako cestu k záchrane ekonomiky.⁷⁰

Ďalej v priebehu nasledujúcich mesiacov sa HOS vyjadroval k problematike novej ústavy, ktorá mala vychádzať z ústavných princípov prvej Ústavnej listiny ČSR z roku 1920, pričom kladli dôraz na garanciu základných občianskych a politických práv, úpravu brannej povinnosti a práv národnostných menšín. Ústavné články o československej federácii mali byť „zjednodušené,“⁷¹ aj keď táto otázka nebola konkretizovaná. V rámci Českej republiky HOS navrhovalo definovať postavenie Moravy, podporilo tiež prijatie republikových ústav a zavedenie symboliky národných republík. V ďalších dokumentoch HOS navrhlo aj zakotviť právo na štrajk a upraviť práva národnostných menšín, pričom za menšiny mali byť uznaní aj Cigáni-Rómovia, Židia a Rusíni, ktorých etnická identita bola v komunistickom režime popieraná.⁷²

Rudolf Battěk v septembri 1989 otvorene definoval hnutie ako opozičné: „Tým, že sme začali byť subjektom politiky, hoci zatiaľ bez nutných znakov politickej organizácie ..., zahájili diskusiu vo vnútri hnutia a svojimi postojmi začali ovplyvňovať chovanie vládnucej moci a nútili ju k reflexii, stali sme sa politickou opozíciou“⁷³. Vznik HOS tak na jednej strane potvrdil proces politizácie československého disentu, ktorý sformovaním alternatívneho politického programu prezentoval svoje ambície stať sa alternatívou vtedajšej moci, zároveň vzhľadom na to, že v jeho rámci sa začali formovať názorové skupiny v podobe Kresťanskodemokratického klubu okolo Václava Bendu (k ďalším aktérom patrili Miroslav Tyl, Jan Litomiský, Marek Benda a i.), ďalšia skupina nekonfesionálnej pravice okolo Daniela Kroupu a Pavla Bratínku, z ktorej sa neskôr sformovala Občianska demokratická aliancia⁷⁴ a Spoločenstva pre sociálnu demokraciu, potvrdil, že dissent zostal naďalej vnútorne diferencovaným a štruktúrovaným hnutím.

⁶⁸ Tamtiež, dok. č. 38.

⁶⁹ Tamtiež, dok. č. 40.

⁷⁰ Tamtiež, dok. č. 44.

⁷¹ Tamtiež, dok. č. 30.

⁷² Tamtiež, dok. č. 62.

⁷³ Tamtiež, s. 221.

⁷⁴ MRKLAS, L.: Liberálové a konzervatívci v posrpnovom disente. *Cevro Revue*, 4, 2004 č. 2.

Ľavicové opozičné prúdy

Na ľavej strane politického spektra sa kryštalizovali dve zoskupenia – Klub za demokratickú prestavbu Obroda, ktorý združoval bývalých reformných komunistov z roku 1968 a Spoločnosť pre štúdium demokratického socializmu, v ktorej pôsobil bývalý minister zahraničných vecí ČSSR z roku 1968 Jiří Hájek a syn bývalého sociálno-demokratického politika Slavomír Klaban. Kým druhá spomínaná iniciatíva, z ktorej sa v priebehu novembra 1989 sformovala obnovená Československá sociálna demokracia, sa pred novembrom 1989 k programovému dokumentu nedopracovala,⁷⁵ Klub Obroda sa prihlásil k programu demokratického socializmu. Vo svojom Programovom vyhlásení z februára 1989 požadoval hlbokú demokratizáciu a kritizoval vývoj po februári 1948, keď bol program demokratického socializmu opustený „...spojením vnútorných a vonkajších stalinských síl“. Hlásil sa k podpore prestavby a demokratizačného procesu v ZSSR, ktorý vnímal ako „počiatok novej vývojovej etapy svetového socializmu, demokratickej obrody komunistických strán a režimov vo východnej časti Európy“, ale aj ako „nádejný podnet k opätovnému spojeniu všetkých socialistických tendencií v Európe do jedného pluralistického prúdu.“ Z tohto hľadiska môžeme konštatovať, že Obroda počas svojho vzniku lavírovala medzi snahou o dohodu s establishmentom a prechodom do protisystémovej opozície, ale bez ohľadu na to už v prvom programovom vyhlásení žiadala odstránenie mocenského monopolu KSČ a odvolávala sa na Všeobecnú deklaráciu ľudských práv.⁷⁶

Toto lavírovanie potvrdzuje fakt, že vo februári 1989 sa Obroda pokúšala o krok smerom k vládnucim elitám. Svedčí o tom reakcia predsedu prípravného výboru Klubu za socialistickú prestavbu Obroda Vojtěcha Mencla na článok Jaroslava Kojzara v Rudom práve z 15. februára 1989, v ktorej odmietol jeho obvinenia z toho, že Obroda požaduje „návrat československej politiky pred február 1948“ alebo likvidáciu „vedúcej úlohy KSČ.“ Mencl takisto odmietol obvinenia zo snahy o „zvrhnutie existujúceho politického systému, systému Národného frontu Čechov a Slovákov“⁷⁷. Programové tézy z júna 1989 predpokladali zotrvanie vo Varšavskej zmluve, ale aj intenzívnejšie rozvíjanie vzťahov s OSN. Venovali pozornosť aj federatívnemu usporiadaniu Československa, ktoré malo byť podľa Obrody dobudované, predovšetkým v prípade českých národných orgánov. V novej ústave malo byť zakotvené aj právo na vystúpenie z federatívneho zväzku. Kompetencie federácie sa mali týkať predovšetkým spoločných štátnych záujmov (spoločná štátna správa, integrácia národného hospodárstva, zahraničná a obranná politika, doprava a spoje, legislatívne zásady a pod.). Slobodných volieb sa okrem politických strán mali zúčastňovať aj záujmové zoskupenia a spoločenské organizácie, ale aj individuálne nezávislí politici. Systém Národného frontu mal byť zachovaný pod podmienkou, že nebude znamenať potlačenie plurality názorov, postojov a spoločenských aktivít. Tu sa teda uvažovanie Obrody odlišovalo od HOS a v prvých programových tézach, napr. v otázke

⁷⁵ ZAHRADNÍČEK, T.: Rozdělení minulostí. Československá sociální demokracie v letech 1989–1992. Soudobé dějiny, XVI, č. 2–3, 2009, s. 333–336. LOEWY, J.: Více světla do mlhovin listopadu 1989. Lidové noviny, 20. 11. 1999.

⁷⁶ Programové prohlášení přípravního výboru Klubu za socialistickou přestavbu Obroda, jímž tato organizace poprvé vystoupila na veřejnost. Dokument č. 12, únor 1989. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. (eds.): Obroda – Klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty. Praha 1996, s. 48–49.

⁷⁷ Dopis Vojtěcha Mencla redakci Rudého práva reagující na glosu Jaroslava Kojzara Obroda – ale čeho? Dokument č. 21, 16. únor 1989. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. (eds.): Obroda..., s. 61–62.

postoja k Varšavskej zmluve a k zachovaniu Národného frontu citiť vplyv reformných koncepcií z roku 1968. Socializmus definovala Obroda ako „spoločenstvo ľudí, ktorí vedome nadväzujú na všetky vymoženosti civilizačného rozvoja a ľudskej kultúry“, ku ktorým zaradili občiansku spoločnosť, demokraciu a humanitné práva. Cieľom socializmu malo byť „sebazdokonaľovanie človeka a spoločnosti.“ V ekonomickej a sociálnej oblasti Obroda presadzovala predstavu o viacsektorovej „socialistickej trhovej ekonomike“, riadenej prostredníctvom „plánovite regulovaného peňažno-trhový mechanizmu“ ako jedinej alternatívy hroziacej hospodárskej katastrofy. Program Obrody však nepredpokladal privatizáciu veľkých štátnych podnikov a obsahuje aj prvky samosprávneho socializmu, keď hovorí o možnosti spolupráce pracovných kolektívov a podnikového vedenia pri riadení podnikov.

V priebehu nasledujúcich mesiacov roku 1989 však politika Obrody prešla značnou evolúciou. Podieľala sa na spolupráci opozičných zoskupení, vzniku Občianskeho fóra a v Manifeste Klubu Obroda „Kam smerujeme“ z 27. novembra 1989 sa prihlásila k hnutiu európskej ľavice, ktoré sa rozvíja v politických stranách socialistického zamerania. Namiesto socializmu však ponúkala program „humánneho spoločenského zriadenia“. Opätovne vychádzala z koncepcie federácie, ktorá mala vychádzať zo štátnej nezávislosti národných republík. Popri všeobecnodemokratických požiadavkách, ktoré boli súčasťou programu Obrody od jej vzniku je však najdôležitejším posunom to, že systém Národného frontu, ktorého existenciu ešte v prvých mesiacoch svojej činnosti Obroda pripúšťala, už bol označený za „zdegenerovaný“.⁷⁸

Disent na Slovensku a jeho predstavy o budúcnosti po zmene režimu

V prostredí disentu na Slovensku sa programových koncepcií vyskytovalo podstatne menej ako v Česku. Spôsobila to jednak početná slabosť disidentského hnutia, ktoré tak predstavovalo (minimálne v podmienkach občianskeho disentu) z organizačného hľadiska integrálnu súčasť československého disentu (Charta 77, HOS). Na druhej strane aj miera politizácie nezávislých iniciatív, pôsobiacich mimo rámec ľudskoprávne orientovaného disentu (t. j. kritickej opozície voči režimu) bola podstatne menšia ako v Česku. Aj preto politizácia nezávislých iniciatív na Slovensku prebehla v porovnaní s Českom neskôr. Preto namiesto ucelených programových dokumentov je pre slovenskú občiansku spoločnosť príznačná skôr reaktivita.

Na rozdiel od Česka na Slovensku sa po roku 1969 neetabloval reformno-komunistický, resp. socialistický prúd v disente. Vyplývalo to jednak z väčšej miery pragmatizmu slovenských komunistických funkcionárov, ktorí prijali normalizačný režim relatívne pasívne, ale aj z pozície bývalého prvého tajomníka ústredného výboru KSČ Alexandra Dubčeka, ktorý pre reformných komunistov na Slovensku predstavoval nespochybniteľnú autoritu, ale obmedzoval sa primárne na individuálne aktivity. Jedným z prvých dokumentov, ktorý sa zamýšľalo nad budúcnosťou Slovenska, bolo Vyhlásenie k deportácii Židov zo Slovenska počas druhej svetovej vojny z októbra 1987. Okrem odsúdenia samotného aktu a zdôraznenia, že zaň nesie zodpovednosť aj vláda vtedajšieho Slovenského štátu

⁷⁸ Manifest Klubu Obroda Kam smerujeme. Dokument č. 88, 27. listopad 1989. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. (eds.): Obroda..., s. 177–179.

dôležitým momentom bolo konštatovanie, že protižidovské opatrenia „popreli princípy, ktoré by sme chceli vidieť ako nosné pri tvorbe slovenskej budúcnosti – rovnosť všetkých bez ohľadu rasy, tolerancia, sloboda vyznania, demokracia, zákonnosť, láska medzi ľuďmi.“ Okrem predstaviteľov slovenského kresťanského (napr. Ján Čarnogurský, František Mikloško, biskup Ján Chryzostom Korec, Vladimír Jukl, Ján Langoš) a občianskeho disentu (Dominik Tatarka, Jozef Jablonický, Hana Ponická, spisovatelia Martin Milan Šimečka a Katarína Lazarová) vyhlásenie podporili aj osobnosti slovenského verejného a kultúrneho života, ktoré pôsobili v oficiálnej sfére, ako napr. básnik Milan Rúfus, výtvarníci Vincent Hložník, Eva Trizuljaková, Daniel Fischer, Marek Huba, Ladislav Čarný či Milan Bočkan a i.⁷⁹

V politických dimenziách, ak pod nimi chápeme potrebu sformovania mocenskej a programovej alternatívy vtedajšej moci, na Slovensku fakticky uvažovali iba jednotlivci. Platí to napr. o Jánovi Čarnogurskom, ktorý uvažoval o vytvorení kresťanskodemokratickej strany⁸⁰, ale požadoval aj umožnenie súkromného podnikania a vystupovania roľníkov z jednotných roľníckych družstiev. Čarnogurský jednoznačne odmietal komunizmus ako protikresťanskú ideológiu a jeho zánik podľa neho znamenal prekonanie rozdelenia Európy.⁸¹ Podobne ani príslušníci tzv. občianskeho disentu neverili v možnosť reformy systému zvnútra. Platilo to aj pre Miroslava Kusého, ktorý sa v niektorých svojich vystúpeniach hlásil k marxizmu ako nástroju myslenia⁸² a k modelu samosprávneho socializmu,⁸³ ale zdôrazňoval, že „opozičné prúdy tu už nepôsobia v rámci establishmentu, ale mimo neho“⁸⁴. Požiadavku zmeny politického systému prostredníctvom „eliminácie monolitnej moci“ a „vytvorenia zastupiteľského systému, založeného na demokratických voľbách, nastolilo Memorandum Maďarov v Československu 1988⁸⁵, čo predstavovalo prvý programový dokument v slovenskom politickom kontexte, ktorý takýmto zásadným spôsobom nastolil požiadavku na zmenu režimu.

S potrebou odstránenia mocenského monopolu KSČ sa zhodli aj priaznivci Alexandra Dubčeka, zoskupení okolo časopisu *Myšlienka* a čin. Podľa nich novú ústavu mali schváliť „zvrchovaní zástupcovia ľudu vzišli zo slobodných demokratických volieb.“⁸⁶ Tzv. Nový akčný program československej spoločnosti na rozhraní tisícročí (do roku 2000), ktorého autorom bol ekonóm Ilvezoň Kočtúch, vychádzal z Akčného programu KSČ z roku 1968 a napokon práve pre svoju orientáciu na minulosť nebol významnejšie prezentovaný na verejnosti.

⁷⁹ Vyhlásenie podpísaných občanov Slovenska k deportáciám Židov. Dokument č. 17, október 1987. In: ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990). Bratislava 1999, s. 142–143.

⁸⁰ ČARNOGURSKÝ, J.: Cestami KDH. Prešov 2007, s. 5.

⁸¹ ČARNOGURSKÝ, J.: Videné od Dunaja, Bratislava 1997, s. 66.

⁸² KUSÝ, M.: Byť marxistom v Československu. In: Kusý, M.: Eseje..., s. 136–143.

⁸³ KUSÝ, M.: Etatický či samosprávny socializmus? Tamtiež, s. 210–219.

⁸⁴ KUSÝ, M.: Inštitucionálna revolúcia po dvadsiatich rokoch. Tamtiež, s. 227.

⁸⁵ Memorandum Maďarov v Československu 1988. Dokument č. 34, 20. október 1988. In: ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989..., s. 256.

⁸⁶ Pravdou práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR. In: *Myšlienka* a čin 21/1989, samizdat. (Materiál z osobného archívu Ivana Laluhu, ktorému ďakujem za poskytnutie materiálu – pozn. aut.)

Lavický intelektuál Boris Zala sa pokúšal v priebehu roku 1988 o vypracovanie tzv. Minimálneho programu „Základy politickej reformy a humanizácie spoločnosti“, ktorý sa hlásil k „československej ceste k socializmu na základe demokratických a sociálnych tradícií našej krajiny“⁸⁷. Vypracovanie spomínaného programu malo byť realizované v spolupráci s reformnými skupinami vo vnútri KSS, vzhľadom na akceleráciu politického vývoja však napokon tento program, ale ani alternatívny návrh ústavy vypracovaný nebol.

Pomerne málo pozornosti venovali protagonisti disentu na Slovensku budúcnosti slovensko-českých vzťahov. Aj periodiká, vychádzajúce v prostredí tzv. kresťanského disentu, hlásiace sa k nacionálno-klerikálnej idee národa, ako napr. *Hlas Slovenska* a *Historický zápisník* Ivana Polanského, túto tému analyzovali skôr z perspektívy duchovnej opozície, keďže boli orientované na históriu. Aktívnejšie sa týmto témam venoval okruh spolupracovníkov Alexandra Dubčeka. Jej členovia v rámci prípravy novej ústavy požadovali prijatie ústav národných republik ešte pred tým, ako bude prijatá federálna ústava. Až na ich základe mali byť definované kompetencie spoločného štátu. Redakcia časopisu *Myšlienka* a čin požadovala aj zakotvenie historickej symboliky Slovenska v ústave a schválenie ústavy prostredníctvom referenda⁸⁸. Pozornosť, ktorú venoval tento okruh politickej opozície štátoprávnej problematike, vyplýva z angažovanosti jeho protagonistov v procese federalizácie Československa v roku 1968.

Záver

Atmosféra normalizačného režimu, ktorý patril medzi najrigidnejšie v štátoch sovietskeho bloku, ale následne aj rýchlo akcelerujúci vývoj v roku 1989 pod vplyvom udalostí v susedných štátoch zatlačal otázku dlhodobých a partikulárnych politických programov do úzadia. Hoci dissent v Československu si udržiaval svoj diferencovaný charakter, prioritou sa stalo formulovanie integrujúceho programu, prostredníctvom ktorého by bolo možné presadiť všeobecnodemokratické požiadavky, realizovateľné v krátkodobom časovom horizonte. Príkladom takého programu je najmä výzva Niekoľko viet⁸⁹. Navyše pred novembrom 1989, keď v dôsledku akcelerácie vývoja už nie iba v Poľsku či v Maďarsku, ale aj v Nemeckej demokratickej republike, sa do popredia dostávala otázka narastajúcej izolácie Československa už nielen vo vzťahu k západnej Európe, ale aj so susednými štátmi. Preto sa jednou z kľúčových výziev stala potreba „dobiehajúcej modernizácie“, t. j. prekonávania hroziaceho civilizačného zaostávania a izolácie krajiny. Pred politickým zlomom v novembri 1989 jeden z kľúčových protagonistov HOS Rudolf Battěk varoval: „Čím ďalej budeme my váhať so sociálnymi a politickými systémovými zmenami, tým hlbšiu priekopu vyhlbíme medzi celkovou úrovňou našej krajiny a krajinami západnej Európy.“ Hoci Battěk vzápätí dodal, že jeho slová neznamenajú, že by volal po „akomsi bezpodmienečnom prevzatí západného spoločenského modelu so všetkými jeho výhodami

⁸⁷ ZALA, B.: Čo sme to vlastne žili a ako z toho von. In: Zala, B.: Cesty k demokracii. Eseje a rozhovory 1990–1993. Bratislava 1993, s. 10.

⁸⁸ Pravdou práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR.

⁸⁹ Text výzvy „Niekoľko viet“. Dokument č. 46, 29. jún 1989. In: ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989..., s. 290.

a záporní,⁹⁰ v skutočnosti to znamenalo rezignáciu na hľadanie autonómneho modelu vývoja spoločnosti, ktoré pretrvávalo v časti opozičného tábora.

Osobitnou otázkou je, do akej miery bolo disidentské hnutie pripravené na nadvrhujúce politické zmeny. Minimálne v Českej republike bol už v roku 1989 disident sformovaný ako síce diferenciované a bohato štruktúrované hnutie, v ktorom prebiehali spory na pravo-lavej osi politických štiepení, ale v jeho prostredí už panoval konsenzus predovšetkým v oblasti politických reforiem, ktoré sa týkali likvidácie mocenského monopolu KSČ, zavedenia parlamentnej demokracie a prijatia zákonov, ktoré by garantovali základné občianske a politické práva. Spor vo vnútri HOS o vzťah k socializmu preukázal, že v prostredí disentu sa už z väčšej časti (fakticky s výnimkou Petra Uhla, ktorý so svojou predstavou samosprávneho socializmu zostal osamotený) prestalo uvažovať o socializme ako špecifickom type usporiadania spoločnosti. Podobne konsenzus existoval v otázke názoru na rozvoj súkromného podnikania a na nutnosť radikálnej ekonomickej reformy, nie však v otázke jej hĺbky a obsahu.

V menšej miere sa politický konsenzus dotýkal otázky česko-slovenských vzťahov, resp. vzťahov medzi národnosťami. Pritom je prekvapujúce, že problematike štátoprávnemu usporiadaniu Československa venoval podstatne väčšiu pozornosť disident v Česku, než na Slovensku, hoci aj v českom prípade išlo azda s výnimkou klubu Obroda o záležitosť jednotlivcov. Na druhej strane v českom prostredí sa objavovalo podstatne viac pochybností o pozitívnej úlohe súčasného štátoprávnemu usporiadania, resp. samotnej existencie Československa, než na Slovensku. Dôvodom mohli byť nielen obavy z možných represálií, keďže slovenská spoločnosť mala ešte v pamäti kampaň proti tzv. slovenskému buržoáznemu nacionalizmu z 50. a 60. rokov, ale azda aj organizačná a politická slabosť slovenského disentu, ktorý tak bol zainteresovaný na čo najužšej spolupráci s disidentom v Česku. Na Slovensku si disident udržal fragmentárnu podobu, bol slabo štruktúrovaný, organizačne nesformovaný a mal aj slabé odborné zázemie. Pokusy o vypracovanie spoločného reformného programu predpokladali aj zapojenie reformne orientovaných funkcionárov KSS aj napriek ich, v danom čase, slabému politickému vplyvu. Tieto pokusy však implikovali alternatívu negociovej tranzície, v rámci ktorej by sa hlavným iniciátorom zmien mohla stať ak nie reformne, tak aspoň pragmatickejšie uvažujúca časť komunistického establishmentu.

S výnimkou Jána Čarnogurského v opozičnom prostredí na Slovensku pred novembrom 1989 absentovali programovo, resp. koncepcne uvažujúci politici. Možno k nim síce zaradiť ľudí z okruhu priaznivcov Alexandra Dubčeka (Hvezdoň Kočtúch, Ivan Luluha a i.), tí však boli do značnej miery orientovaní na výzvy minulosti a dokonca ani po novembri 1989 neboli schopní vytvoriť relevantnú politickú platformu. Z malej početnosti príslušníkov disentu na Slovensku, navyše v jesenných mesiacoch 1989 zdemocimovaného represiami voči tzv. bratislavskej päťke, vyplýva, že reformné sily na Slovensku sa nemohli konsolidovať ani v zlomových udalostiach okolo aktérov disentu, ale skôr okolo protagonistov tzv. záujmovej opozície a do istej miery aj okolo ľudí, ktorí buď predstavovali prореformnú súčasť vládneho establishmentu, alebo v minulosti neboli politicky angažovaní. Odlišný charakter protikomunistickej opozície na Slovensku a v Česku potvrdzuje následne aj dikcia úvodných vyhlásení Občianskeho fóra a Verejnosti proti

násiliu v reakcii na udalosť 17. novembra 1989 v Prahe na Národnej triede. Kým dikcia vyhlásenia Občianskeho fóra hovorí konkrétne o personálnych a systémových požiadavkách a predstavuje otvorený zápas s mocou, vyhlásenie Verejnosti proti násiliu má skôr charakter morálneho apelu⁹¹.

Programová a personálna slabosť slovenského disentu ovplyvnila aj správanie protitotalitného hnutia Verejnosť proti násiliu. Kým jeho český náprotivok Občianske fórum vystúpilo v novembri 1989 so síce neraz málo konkrétnym, ale napriek všetkým výhradám relatívne uceleným programom „Co chceme“⁹², programový dokument Verejnosti proti násiliu mal heslovitý charakter⁹³. Rozpracovanosť programatiky oboch hnutí ovplyvnila aj ich vzťah k moci. Kým Občianske fórum vstupom do tzv. vlády národného porozumenia po 10. decembri 1989 prijalo zodpovednosť za ďalší osud Československa, Verejnosť proti násiliu si až do jarných mesiacov roku 1990 zachovávala voči vládnej moci dištanc a svojho zástupcu vo vláde Slovenskej socialistickej republiky definovala ako „pozorovateľa“⁹⁴.

Z uvedenej analýzy programových dokumentov, vytvorených v disidentskom prostredí, vyplýva, že viaceré idey sa neskôr, po uskutočnení politických zmien, nestretli s pozitívnym prijatím. Týka sa to napr. odluky cirkvi od štátu, ale je príznačné, že po vstupe do parlamentnej politiky si aj viacerí bývalí disidenti osvojili novú identitu straníckych aktérov a neumožnili posilnenie prezidentských právomocí, hoci Václav Havel sa už z pozície najvyššieho ústavného činiteľa v Československu o to usiloval.

Príčin, pre ktorú najvýznamnejší protagonisti disentu v demokratických podmienkach relatívne rýchlo skončili pôsobenie v aktívnej politike, resp. ostali v marginalizovanej pozícii (napr. protagonisti Občianskeho hnutia po parlamentných voľbách 1992), resp. museli rezignovať na intenzívnejší vplyv (napr. Václav Havel v pozícii prezidenta už samostatnej Českej republiky), bolo viacero. Jednou z najdôležitejších bol už spomínaný dištanc disentu voči politickým ideológiám a klasickým formám výkonu politiky. Na rozdiel od Poľska, resp. Maďarska pádu komunistického systému nepredchádzalo dlhšie obdobie demokratizácie, ktoré by umožnilo upevniť sebaorganizáciu občianskej spoločnosti, artikuláciu politických prúdov a celkovo profiláciu politických síl. Navyše, zmeny v Československu sa začali v porovnaní s jeho susedmi neskoro, v čase, keď v susedných štátoch boli naštartované také procesy ekonomickej reforiem, ktoré disidenti vo svojich programoch a koncepciách nepredpokladali, ako napr. proces rozsiahlej privatizácie alebo liberalizácie cien a redukcie sociálneho štátu (tzv. Balcerowiczova reforma), ktorú napr. pôvodný sociálnodemokratický program hnutia „Solidarita“ nepredpokladal. Československo tak bolo donútené z hľadiska svojej konkurencieschopnosti a atraktivity pre zahraničných investorov nasledovať svojich susedov, túto nutnosť umocňoval fakt, že napr.

⁹¹ Provolání Občianskeho fóra se čtyřmi základními požadavky, přijaté na ustanovujícím shromáždění v Činoherním klubu. Dokument č. 1, 19. listopad 1989. In: SUK, J. (ed.): Občianské fórum. Listopad – prosinec 1989, 2. Dokumenty. Praha 1998, s. 13; Prvé vyhlásenie občianskeho hnutia Verejnosť proti násiliu. Dokument č. 62, 20. november 1989. In: ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989..., s. 325.

⁹² Programové prohlášení Občianskeho fóra Co chceme. Dokument č. 18, 26. listopad 1989. In: SUK, J. (ed.): Občianské fórum..., s. 28.

⁹³ Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov. Dokument č. 87, 25. november 1989. ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989, s. 358.

⁹⁴ Podrobnejšie pozri: ONDRUŠ, V.: Atentát na nežnú revolúciu. Bratislava 2009.

⁹⁰ HLUŠIČKOVÁ, R. – CÍSAŘOVSKÁ, B. (eds.): Hnutí za občianskou svobodu..., s. 221.

na rozdiel od Slovinska československá ekonomika bola podstatne menej integrovaná do západoeurópskych trhov. Práve ekonomická politika bola oblasťou, na riešenie ktorej dissent bol pripravený pomerne málo, aj preto československé, resp. slovenské a české vlády po roku 1989 mechanicky preberali koncepcie, ktoré sa etablovali počas tzv. konzervatívnej revolúcie vo Veľkej Británii a v USA a javili sa v sledovanom období ako úspešné. Personálna slabosť dissentu na Slovensku, ale aj neochota jeho protagonistov prevziať plnú zodpovednosť za výkon politiky, vyústila do nutnosti kooperácie s pragmatickou časťou komunistických elít (tzv. tranzitnými komunistami)⁹⁵.

Tieto faktory patrili medzi hlavné príčiny, prečo boli protagonisti prednovembrového disidentského hnutia v Československu tak rýchlo odstavení od moci, hoci spoločne s komunistickým establishmentom predstavovali jedinú zložku spoločnosti, ktorá mala skúsenosti s politickou participáciou. Proces odchodu predstaviteľov dissentu z najvyššej politiky prebiehal od začiatku deväťdesiatych rokov vo všetkých krajinách bývalého sovietskeho bloku. Napriek tomu však bývalé Československo predstavovalo unikátny prípad aj v porovnaní s Maďarskom (kde sa ešte aj po parlamentných voľbách v parlamente etablovala politická strana Zväz slobodných demokratov, ktorá má korene v prostredí bývalých disidentov) alebo s Poľskom, kde k mladšej generácii protikomunistickej opozície patria lídri najsilnejšej vládnej (Občianska platforma) i opozičnej (Právo a spravodlivosť) strany.

Between Dissent and Political Opposition

Juraj Marušiak

The dissident movement in Slovakia was quite small in size and what is more by the autumn months of 1989 it had been decimated by repression. Supporters of reform were not even able to come together around leaders of the dissident movement at the critical moment but rather formed around protagonists in "pressure groups" and to a certain degree around people who either represented pro-reform elements in the governing establishment or who had never been politically active. Representatives of the pre-November dissident movement were removed from power even more quickly in Slovakia than they were in the Czech lands, something that stands in contrast to the situation in Poland and Hungary.

ČESKOSLOVENSKÝ EXIL PŘED ROKEM 1989

Miloš Trapl

Česká a slovenská emigrace, v případě politickém pak exil, měla ve 20. století čtyři hlavní etapy. První dvě proběhly za obou světových válek, třetí a čtvrtá v období komunistického režimu. O exilu od roku 1948 mluvíme jako o poúnorovém, o emigraci pro roce 1968 pak jako o posrpnové, neboť její hlavní příčinou byla okupace Československa vojsky Varšavského paktu v srpnu 1968 a pochopitelně i její důsledky. Je však ještě třeba uvést, že již po roce 1945 byla v exilu také početnější skupina exponentů bývalé Slovenské republiky a také nemnozí čeští jednotlivci či skupinky, kteří byli za druhé světové válce v exilu a po ní se nevrátili, většinou z politických důvodů, do vlasti (např. přívrženci generála Lva Prchalý).

O československém exilu v letech 1948–1989 bylo již napsáno mnoho publikací a studií u nás i v zahraničí. Mnohé psali tehdejší exulanti, jiné i domácí historici. Jmenujme alespoň autory významnějších prací jako Viléma Prečana, Pavla Tigrida, Stanislava Broučka, Ivo Bartečka, Janu Burešovou, Jana Rychlíka, Jiřího Pernese, Bořivoje Čelovského, Zdeňka Jiráka, Jiřího Gruntoráda, Michala Přibáně, Mojmir Povolného, Vladimíra Goňce, Miloslava Rechcigla, Karla Hrubého, Josefa Kalvodu, Jaroslava Krejčího, Radomíra Lužu, Miladu Polišenskou, Františka Hanzlíka, Karla Konečného, Miloše Trapla, Jozefa Špetka, Vojtěcha Čelka, Michala Barnovského a řadu dalších. K této tematice proběhla také řada konferencí, kongresů, symposií s podnětnými debatami. Také na zasedání Česko-slovenské komise historiků v dubnu 2005 v Martině se řešily otázky exilu (viz Česko-slovenská historická ročenka 2005).

Studiem českého a slovenského exilu se dnes v České republice zabývá několik institucí. Nejdéle a soustavně to činí Československé dokumentační středisko o.p.s., jež je nyní při Národním muzeu, předsedou jehož správní rady je profesor Prečan. Vilém Prečan založil toto středisko v exilu v Hannoveru a pak je na návrh Karla Schwarzenberga přenesl do jeho zámku v Scheinfeldu. Odtud je přenesl koncem devadesátých let minulého století do ČR. Další badatelské pracoviště vzniklo v Olomouci v roce 1994 jako Centrum pro československá exilová studia. Můžeme též jmenovat etnografické pracoviště dr. Stanislava Broučka při AV ČR v Praze, Ústav soudobých dějin AV ČR, knihovni a časopisecké centrum Libri prohibiti, Národní archiv v Praze, výzkum docenta Františka Hanzlíka (Univerzita obrany) v Brně, profesora Jaroslava Vaculíka na PdF MU v Brně. V zahraničí jsou významné archivy a badatelská pracoviště o našem exilu především ve Vídni, v USA i ve Velké Británii.

V našem výkladu se chceme zabývat především třetí a čtvrtou vlnou českého a slovenského exilu. Třetí, poúnorová vlna, odhadovaná na 50–70 tisíc lidí (názory o počtech emigrantů se často velmi liší, protože i přes velké problémy s odchodem do zahraničí, zvláště po roce 1950, příchod exulantů do svobodného světa stále pokračoval a jeho evidence téměř neexistuje). Tito emigranti se lišili od předcházejících především

⁹⁵ SZOMOLÁNYI, S.: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava 1999, s. 40–43.

tím, že ČSR nebyla okupovanou zemí a neprobíhala válka. Exil byl také mnohem delší než za obou válek, většina exulantů se neměla možnost vrátit do vlasti (pokud se pádu komunismu dožili) více než 40 let. Charakteristické pro jejich činnost bylo vytváření exilových politických stran. Činnost zahájily jak demokratické strany povolené v letech 1945: národně socialistická strana, sociální demokracie, lidová strana, slovenská demokratická strana, slovenská strana svobody, slovenská sociální demokracie, tak i ty, jež nemohly po roce 1945 působit, především republikánská (agrární) strana, živnostensko-obchodnická strana a národní demokracie. Toto zakládání politických stran bylo mnohými exulanty kritizováno např. Ferdinandem Peroutkou či Luděkem Stránským, který v jednom z prvních poúnorových exilových časopisů – Svobodném zítřku – napsal: „Někdy se zdá, jako bychom místo Kralické bible, kterou si za hranice nesla exulantská generace dávno před námi, my si přinesli nyní organizační řady politických stran“.

Na stranickém principu vznikl po velkých sporech – 25. února 1949 – první orgán poúnorového exilu – Rada svobodného Československa. Bylo v ní mnoho rozporů, zvláště mezi příslušníky bývalých stran Národní fronty z let 1945–1948 a činiteli stran tehdy nepovolených, a také mezi českými a slovenskými činiteli, kteří měli rozdílné názory na národnostní uspořádání budoucího demokratického Československa. Rada se dělila, znovu sjednocovala a spory v ní byly neustálé. Jejím předsedou byl většinou národně socialistický předák dr. Petr Zenkl, někdy též předák republikánské strany dr. Jozef Černý. Slovenští zástupci v čele s předním činitelem exilové demokratické strany dr. Jozefem Lettrichem z ní roku 1963 odešli a vytvořili „Stálou konferenci slovenských demokratických exulantů“. V roce 1967 se pak Rada svobodného Československa rozpadla.

Vedle politických stran vznikla také celá řada dalších organizací a spolků, z nichž některé navázaly i na organizace zahraničních Čechů, jiné na bývalé spolky v ČSR zakázané či zcela v komunistickém duchu transformované, např. zahraniční Sokol, Orel, skaut, ženské spolky a další. Byly vytvořeny i nové instituce jako Československý zahraniční ústav v exilu, Ústav dr. Edvarda Beneše, vojenské a legionářské organizace a mnohé jiné. V letech 1958–1960 vznikla v USA jedna z dodnes nejdůležitějších organizací exilu – Společnost pro vědu a umění (SVU), která opustila pouze politický rámec exilové činnosti na širší nestranické kulturní a vědecké bázi, založená na principu svobodného hledání pravdy a nabývání vědomostí, svobodné spolupráce mezi národy a rozšiřování poznatků a myšlenek. Chtěla sdružit vědce, umělce a další kulturní činitele, kteří měli zájem o budoucí svobodné Československo. Do Evropy se tato organizace významněji rozšířila až po roce 1968. Vznik SVU byl reakcí na dosavadní málo efektivní politikaření exilových stran a neúspěšnost snah Rady svobodného Československa.

Pro domov mělo mimořádný význam české a slovenské vysílání zahraničních rozhlasových stanic. Přestože byly komunistickým režimem rušeny, byl jejich poslech pro Čechy a Slováky žijící pod útlakem komunismu velkou podporou. Vysílaly obvykle v přesně stanovených časech. Byly to nejdříve londýnská BBC, Hlas Ameriky, od roku 1951 pak nejvýznamnější exilová vysílačka Svobodná Evropa, která postupně rozšiřovala své pořady na celý den. České a slovenské vysílání bylo v určitých hodinách i v řadě dalších zemí (Francie, SRN, Vatikán, Jugoslávie a další).

Poslední vlna československého exilu proběhla v letech 1968–1969. Tato vlna, výrazně ovlivněná srpnovou okupací Československa, byla nejpočetnější, i když ne všichni, kteří odešli byli emigranti političtí. Pavel Tigrid ve své publikaci „Emigrace v atomovém

věku“ rozlišuje mezi tehdejší emigrací tři skupiny lidí, z nichž první byla jednoznačně politická. Patřili do ní Češi a Slováci perzekvovaní komunistickým režimem po únoru 1948, kteří očekávali po srpnu 1968 další diskriminaci. Mezi nimi byli dle mého názoru i někteří, již by byli odešli již po únoru, ale nepodařilo se jim to, případně byli za pokus o útěk vězněni. Druhá skupina, jež měla také politické důvody k exilu, byli lidé, kteří se výrazněji zapojovali do dění v době „Pražského jara“ roku 1968, respektive i po srpnu 1968, do nástupu Husákovy normalizace. Byli to jak reformní komunisté tak i angažovaní nestraníci. Nejpočetnější skupina byli odborníci a mladší lidé, kteří neměli doma dobré podmínky k práci nebo se obávali, že je za normalizace ztratí. Ty řadí Tigrid k hospodářské emigraci, domnívám se však, že byli mezi nimi velmi početní i ti, kteří toužili po svobodě a nechtěli se vracet k požadované prokomunistické aktivitě, již oprávněně od normalizačního režimu očekávali.

Po roce 1968 existovaly v exilu jednak staré, respektive obnovené, jednak nově vytvořené organizace a spolky. Ve starých i nových se uplatňovali mnozí exulanti z posrpnové vlny české i slovenské emigrace.

Po federalizaci Československa v roce 1968 bychom již mezi exilovými Slováky spočítali zastánce centralistického uspořádání budoucího svobodného státu na prstech jedné ruky. Vzrostly naopak separatistické tendence, které se projeví roku 1970 vznikem organizace „Světový kongres Slovákov“ (SKS). Na jeho založení se podíleli ještě i někteří žijící činitelé „ludácké emigrace“ po roce 1945, z nichž nejvýznamnější byl bývalý vyslanec Slovenské republiky ve Švýcarsku Jozef Kirschbaum. Podporu SKS vyslovil ze svého argentinského exilu také někdejší přední činitel slovenského státu Ferdinand Durčanský, odsouzený po roce 1947 v Československu za nepřítomnosti k trestu smrti. Patronem SKS se stal bohatý slovenský emigrant Štefan B. Roman (nazývaný někdy „uranovým králem“). Organizace, do níž vstoupila velká část amerických Slováků, se prohlásila za nekonfesijní a vystupovala se secesionistickým, i když umírněným programem. I po vzniku SKS zůstalo mnoho slovenských exulantů (zvláště v Evropě) na pozicích jednotného státu. Na nich zůstali i příslušníci Stálé konference slovenských demokratických exulantů, kteří do SKS nevstoupili, ale odmítali i koncepci centralizovaného československého státu. V čele této organizace stanul po smrti dr. Jozefa Lettricha roku 1970 dr. Martin Kvetko. Po listopadové revoluci roku 1989 chtěli představitelé Stálé konference obnovit na Slovensku Demokratickou stranu, ale k tomu tam došlo v prosinci 1989 bez jejich přičinění.

V roce 1974 obnovili mladší exulanti Radu svobodného Československa v čele se Slovákem Rudolfem Frašackým a Čechem profesorem Mojmírem Povolným, který její vedení brzy sám převzal. Byl v ní i význačný slovenský exilový politik dr. Ján Papánek, který patřil mezi poslední zastánce čechoslovakismu, i generál dr. Mikuláš Ferjenčík. Do Rady vstoupili v roce 1984 i někteří členové slovenské Stálé konference, dr. Martin Kvetko, ing. Pavol Blaho, prof. Jozef Dieška a další. Mezi jejími českými členy jmenujme za starších činitelů alespoň dr. Buhumíra Bunžu, Aloise Čížka, dr. Ivo Ducháčka či Adolfa Klimka. Je ovšem pravdou, že Rada již nebyla nejvýznamnější organizací exilu. V roce 1992 se přejmenovala na Radu vzájemnosti Čechů a Slováků a v jejím čele je dodnes Mojmír Povolný.

Svůj počáteční význam ztratily také exilové politické strany, z nichž velká většina postupně zanikla. Udržela se (původně největší) národně socialistická strana, přejmenovaná roku 1983 na Československou národně sociální stranu v exilu. Po smrti Petra Zenkla

ji předsedal profesor Vladimír Krajina, výkonným místopředsedou byl profesor Viktor Miroslav Fic. Strana vydávala exilové České slovo, jež redigoval po Františku Klátilovi Jožka Pejskar. Tato strana navázala koncem osmdesátých let kontakt s domácími opozičními osobnostmi národně sociální orientace (Václav Šolc, Josef Lesák, Václav Tvrz). V březnu 1990 se exilová strana sloučila s Československou stranou socialistickou.

Snad nejsilnější pozici si udržela Československá sociální demokracie v exilu, především díky podpoře Socialistické internacionály. Po smrti Václava Majera byl jejím předsedou Vilém Bernard a po něm dr. Karel Hrubý. Strana, působící hlavně v Evropě, si vytvořila v sedmdesátých letech i své zemské organizace (Spolková republika Německo, Francie, Rakousko, Velká Británie). Mimo ni stála v té době opoziční skupina vedená profesory Jiřím Horákem a Radomírem Lužou, která po roce 1990 získala v obnovené domácí sociální demokracii značný vliv (Horák byl předsedou strany). Hlavní část exilové sociální demokracie se však stala součástí domácí ČSSD až po sjezdu v Hradci Králové v roce 1993, kdy se stal předsedou strany Miloš Zeman.

V čele republikánské (někdejší agrární) strany v exilu stál po rezignaci dr. Václava Černého roku 1969 Martin Hrabík. Posledním předsedou této exilové strany byl od roku 1984 Vladimír Dostál, autor publikací o Antoninu Švehlovi a o dějinách agrární strany. Obnovit agrárnícké hnutí v Československu se už po roce 1989 nepodařilo.

Zcela se rozpadlo katolické politické hnutí. Původní exilová Československá strana lidová, zřízená dr. Adolfem Procházkou, měla sice až do roku 1990 značné zastoupení v Radě svobodného Československa, nebyla však značnou částí exilových katolíků včetně duchovních uznávána. Většina bývalých politiků lidové strany se již více orientovala na jiné organizace exilu. Přední předúnorový politik strany Dr. Bohdan Chudoba zřídil mimo ni v roce 1949 Křesťansko-demokratické hnutí (KDH), jež po něm převzal profesor Josef Kalvoda. To však již v průběhu šedesátých let ukončilo činnost, neboť jeho příslušníci se podle J. Kalvody rozešli do různých zemí. Místo katolických politických stran však v exilu existovaly mnohé křesťanské organizace a spolky, jež některé ještě zmíníme.

Ostatní exilové politické strany postupně zcela zanikly.

Stále významnější roli hrála v českém a slovenské exilu SVU, jež v sedmdesátých letech rozšířila výrazněji svou činnost do Evropy. Zde vyvíjela činnost zvláště ve Švýcarsku, kde pořádala řadu odborných konferencí. Na organizační práci se podíleli zvláště evangelický myslitel Přemysl Pitter, spoluzakladatel SVU dr. Oldřich Černý, který přešel z USA do Ženevy a činitel exilové sociální demokracie dr. Miroslav Tuček. Jádro kongresů SVU však i nadále zůstávalo a dodnes zůstává v USA (kongresy se od roku 1990 konají každoročně střídavě v USA a v České či Slovenské republice). Nejdéle působícím prezidentem SVU byl dr. Miloslav Rechcigl, který též vydal několik publikací k historii této organizace.

Z řady dalších organizací pracujících v exilu pokračovaly v činnosti Československá rada americká, která byla jistým, i když ne tak výrazným pendantem k SKS, Československý zahraniční ústav v exilu, Ústav dr. Edvarda Beneše, vojenské organizace důstojníků, Československá obec legionářská v exilu. Přílivem nových exulantů se velmi oživila činnost Československé obce sokolské v exilu, v jejímž čele stáli i nadále dr. Jiří Hřebík a Marie Provazníková. ČOS si vytvořila řadu regionálních organizací v Evropě, které působily ve Francii, v Rakousku (ve Vídni bylo několik sokolských organizací, ve Švýcarsku a v dalších zemích. Exilový Sokol pořádal celou řadu sletů a dalších akcí jako

byly dětské tábory či další aktivity. Také Československý Orel v exilu, který se po roce 1968 sjednotil, získal řadu nových členů. Vznikly i četné nové organizace a spolky, jmenujme alespoň Konfederaci bývalých politických vězňů, kterou založili noví exulanti, již byli vězněni za komunistického režimu, především v padesátých letech.

Vytvářela se také exilová centra, sdružená kolem vydávaných časopisů. Přední z nich bylo „Svědectví“ Pavla Tigrida, které vzniklo v roce 1958 v USA a počátkem šedesátých let je Tigrid přenesl do Paříže. Získal velkou řadu spolupracovníků z řad českých a slovenských exilových intelektuálů, redakci navštěvovali i lidé, kteří se dostali na zájezdy či vědecké konference do Francie. Časopis uveřejňoval od konce sedmdesátých let i příspěvky domácích disidentů, zvláště členů Charty 77 většinou pod pseudonymy, někdy i pod pravým jménem (často tak psával slovenský disident Dominik Tatarka).

Významný exilový časopis založila i skupina bývalých reformních komunistů, která odešla do exilu. Byly to především „Listy“ vydávané Jiřím Pelikánem s podporou eurokomunistických (tedy antisovětských) stran, především italské (Pelikánovým přítelem byl i předseda této strany Enrico Berlinguer). Ve Švédsku žil další významný spolupracovník Listů Zdeněk Hejzlar. Podporu měli i od levicových disidentů v Československu. Pavel Tigrid uspořádal několik setkání bývalých komunistů s jinými exilovými kruhy, na nichž probíhaly zajímavé debaty. Značná část poúnorové emigrace však s Pelikánem a jeho okruhem známých nechtěla žádný kontakt navazovat.

Z dalších významných exilových tisků jmenujme list „Čechoslovák“ Josefa Jostena, který vycházel až do jeho smrti v roce 1985, „Kanadské listy“ vydávané Mirkem Janečkem, „Lidové noviny“ a mnoho dalších. Nelze opomenout ani exilová nakladatelství, mezi nimž hrálo prim nakladatelství Josefa Škvoreckého. Dlouhodobou tradici mělo již od padesátých let římské vydavatelství Křesťanské akademie, které vydávalo i stejnojmenný časopis, většinou pod misty vydání Roma – Los Angeles. Při této příležitosti je nutné zmínit i velké množství dalších náboženských organizací, které v exilu přispívaly exulantům, vysvětlovaly poměry v komunistickém Československu a pomáhaly i disidentům doma. Jmenujme např. organizaci „Opus bonum“ opata Opaska či řadu spolků sv. Václava, sv. Cyrila a Metoděje. V exilu působili i přední církevní či náboženská činitelé v čele s pražským arcibiskupem kardinálem Josefem Beranem.

Na velmi dobrou úroveň se vypracoval i časopis „Zpravodaj“ vydávaný od roku 1968 Svazem československých spolků ve Švýcarsku. Vznikl nejdříve jako dvoulist informující nové emigranty, kteří přicházeli do země, a vyvinul se ve velmi kvalitní časopis, který vychází dodnes. Ve Švýcarsku byla po roce 1968 mimořádně početná česká a slovenská exilová komunita, protože tamní vláda umožnila po srpnu jejich příchod. Došlo zde k propojení starých krajanských spolků s novou emigrací i k vytvoření spolků nových. Zvláště početné byly (a většinou jsou dodnes) sokolské jednoty, které uspořádaly i dva slety ČOS v exilu. Byly zde i četné významné osobnosti kulturního významu a řada intelektuálů jako již zmínění P. Pitter a O. Černý, slovenský filmový režisér docent Dušan Šimko, evangelický profesor v Basileji Jan Milíč Lochman a mnozí další. Dodnes v rámci Svazu působí i slovenský krajanský spolek, v řadě dalších jsou také Slováci. Nejstarší švýcarský český a slovenský spolek Slovan Ženeva dosáhl koncem osmdesátých let toho, že jedna ze ženevských ulic byla pojmenována podle T. G. Masaryka.

Mimořádný význam měly v sedmdesátých i osmdesátých letech exilové rozhlasové stanice. Mezi nimi byla stále nejvýznamnější Svobodná Evropa, která svá vysílání

rozšířila i o kulturní a sportovní rubriky. Pro domov měly význam i její široce komentovaná zpravodajství z „zglajšaltovaných“ komunistických médií v Československu. Zvlášť velký význam měla Svobodná Evropa po vzniku Charty 77, kdy informovala o aktivitách domácích disidentů, o samizdatovém tisku a přinášela postupně i rozhovory s doma pronásledovanými či umlčovanými odpůrci normalizačního režimu v čele s Václavem Havlem či Alexandrem Dubčekem. Informovala i o domácí samizdatové literatuře. Svou roli plnila i česká a slovenská vysílání Hlasu Ameriky, Deutsche Welle, francouzského rozhlasu a londýnské BBC. Významnou roli plnilo i vysílání Radia Vatikán, které informovalo o otázkách římskokatolické církve doma i v zahraničí i o činnosti papeže Jana Pavla II., která přispívala k oslabování komunistických režimů. Zahraniční rozhlasové stanice byly sice až do poloviny osmdesátých let silně rušeny, bylo je však vždy možno, často i s obtížemi, sledovat. Jediným nerušeným zahraničním rozhlasovým vysíláním bylo nejdříve maoistické a po rozchodu Tirany a Pekingem ultrastalinistické vysílání albánského Radia Tirany, ve špatné češtině a slovenštině, které ani normalizačnímu režimu nestálo za rušení.

Po celou dobu českého a slovenského exilu se velké množství jeho příslušníků proslavilo svými vědeckými, kulturními i sportovními úspěchy. Mnozí přednášeli na univerzitách v celém svobodném světě. V sedmdesátých a osmdesátých letech byla tato exulantská elita ještě posílena, do exilu odešla řada spisovatelů, publicistů, kulturních i vědeckých pracovníků, mnozí jak jsme již zmínili ne zcela dobrovolně. Můžeme zmínit např. spisovatele Pavla Kohouta, šachistu a publicistu Ludka Pachmana, historiky Karla Kaplana, Viléma Prečana, Jana Tesaře či slovenského Jána Mlynárika. Vydávali historické publikace z materiálů, které přivezli z domova, např. Karel Kaplan o politických procesech v padesátých letech. V některých publikacích docházelo i ke sporům, domácí i exiloví historici diskutovali řadu sporných otázek, např. otázku odsunu Němců po druhé světové válce, osobnost dr. E. Beneše, politiku v letech 1945–1948, únorový komunistický převrat i jiné. Vznikla také významná vědecká centra, jako výše zmíněné Dokumentační centrum československého exilu založené v Hannoveru Vilémem Prečanem. Také účast českých a slovenských historiků v publikacích mnichovského Collegia Carolina byla značná. Dodnes jsou pro bádání o exilu mimořádně významné archivy zahraničních Čechů, které se vytvářely především v USA.

Všechny exilové organizace a spolky vzpomínaly řadu významných historických výročí. Slavil se 28. říjen 1918, výročí T. G. Masaryka, probíhaly protestní akce při výročích srpnové okupace roku 1968, připomínaly se tragická oběť Jana Palacha a mnoho dalších událostí. Mimořádnou pomoc prokázaly nesčetné exilové organizace i mnozí exulanti také v období sametové revoluce roku 1989 a po ní. Byla to výrazná podpora materiální, finanční i morální.

Na závěr je nutno konstatovat, že úloha českého a slovenského exilu byla pro obnovu demokracie v Československu opravdu velká, a že dosud zdaleka není doceněna.

Czechoslovak Exiles before 1989

Miloš Trapl

The exile movement had for several decades engaged in a wide range of cultural activities and their connections to political elites in the West were of great importance for their political activities. During the course of the Velvet Revolution of 1989, these exiles showed great support, materially, financially and morally. The activities of Czech and Slovak exile groups in the renewal of Czechoslovakia democracy were extensive and have not yet been fully appreciated.

ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY

III.

Eds.: Vladimír Goněc, Roman Holec

Předkládaný soubor byl připraven pod vědeckou patronací Česko-slovenské komise historiků. Navazuje na soubory otištěné na stránkách Česko-slovenské historické ročenky 2002 (s. 193–294) a Česko-slovenské historické ročenky 2004 (s. 173–320), které si již získaly značný ohlas.

PRÁCA *CO HATÍ SLOVÁKY?* OD MEAKULPÍNSKÉHO AKO VÝRAZ IDEOLÓGIE NÁRODNEJ JEDNOTY ČECHOV A SLOVÁKOV NA ZAČIATKU 20. STOROČIA

K osobe a národnej ideológii autora, so zreteľom na jeho historickú argumentáciu¹

Karol Hollý

Roku 1901 bola v Hodoníne vydaná knižka *Co hatí Slováky?*² anonymného autora Meakulpínského.³ Z hľadiska diskurzu slovenského národného hnutia na začiatku 20. storočia možno túto prácu hodnotiť ako jednu z tých vplyvnejších.⁴ Vďaka svojej kontroverznosti, a v neposlednom rade aj anonymnosti, sa stala symbolom ostrého kritizmu hlasistov vo vzťahu k martinským národovcom. Dnes už je všeobecne známe, že autorom bol evanjelický farár v Salgove (Salgó; dnes Svatoplukovo)⁵ pri Nitre, Ladislav

¹ Ide o obsahovo pozmenenú a doplnenú verziu kapitoly z dizertačnej práce: HOLLY, Karol. Historická ideológia a slovenské národné hnutie na prelome 19. a 20. storočia. Školiteľ: Dušan Kováč. Bratislava: Historický ústav SAV, 2008, 512 s. [najmä s. 239–246]. Nasledovná štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/7180/27 Spoločenské predpoklady a dôsledky vývoja vedy a techniky na Slovensku pred rokom 1918. Autor je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV.

² MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. *Co hatí Slováky?* Odpoveď dáti se pokusil Meakulpínský. Hodonín: Nákladem vlastním, [1901], 251 s.

³ Tento pseudonym sa vyskytuje aj vo forme Meakulpínsky (v genitíve Meakulpínského). Na pôvodnom výťažku knihy je však autor podpísaný ako Meakulpínský. Z toho dôvodu používam túto formu (v genitíve Meakulpínského).

⁴ Dokladujem to niekoľkými príkladmi nižšie v texte. Treba však dodať, že toto dielo a jeho autor boli súčasťou aj medzivojnového diskurzu slovenských intelektuálov. Možno to ilustrovať epizodou, keď Štefán Janšák v článku *Slovenský Voltaire?* (Průdy, 1935, s. 36–39) prirovnal autora románu *Demokrati*, okrem Voltaira, aj k Meakulpínskemu: „Janko Jesenský prevzal na seba úkol predvojnového Meakulpínského. Pravda, miesto kazateľského tónu zvolil na ilustráciu našich chýb jemný výsmech, satiru [...]“. Citované podľa: PETRUS, P.: Vzájomná korešpondencia Janka Jesenského s Andrejom Mrázom. Martin 1981, poznámka č. 3 k listu č. 29, s. 107. Andrej Mráz tieto prirovnania nepovažoval za vhodné. V liste J. Jesenskému písal: „Tie jeho [Janšákov] prirovnania s Voltaireom sú veľmi nešťastné, no a najhoršie je to s Meakulpínskym. Človek sa naozaj diví, že ľudia môžu mať i také nelogické asociácie. A naozaj nechápem, ako mu mohlo prísť na rozum to hundranie na Martin v súvisi s vydaním *Demokratov*.“ Pozri: list Andreja Mráza Jankovi Jesenskému zo 14. 2. 1934. In PETRUS, P.: Vzájomná korešpondencia Janka Jesenského..., s. 44. Janko Jesenský taktiež nepovažoval prirovnanie s Meakulpínskym za adekvátne. V liste A. Mrázovi to vyjadril emocionálnym povzdychom: „[...] a porovnávajú ma i s Meakulpínskym, pre Kristapána!“ Pozri: list Janka Jesenského Andrejovi Mrázovi z 15. 1. 1935. In: PETRUS, P.: Vzájomná korešpondencia Janka Jesenského..., s. 48.

⁵ MAJTÁN, M.: *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997)*. Bratislava 1998, s. 281. Na začiatku 20. storočia bol oficiálny názov obce Salgó, ale používal sa aj jeho slovenský variant Salgov. Porovnaj tiež nižšie, napr. pozn. 9 a označenie L. Novomestského („šalgovský“) v citáte v pozn. 20.

Novomestský. V čase vydania tejto práce bola však táto informácia exkluzívna⁶ a dostupná len niekoľkým predstaviteľom hlasistov, resp. okruhu okolo Tomáša G. Masaryka a najmä Karla Kálala (pozri nižšie). Je teda celkom zrejme, že Meakulpínského dielo treba interpretovať v kontexte už hlbokjej diferenciácie slovenského národného hnutia začiatkom 20. storočia.

Na úvod treba ešte dodať, že autor tejto práce nie je dodnes dostatočne známy,⁷ a to napriek tomu, že sa javí ako celkom významný hráč na vtedajšej národoveckej scéne. Meakulpínsky, resp. L. Novomestský, v literatúre zvyčajne vystupuje iba ako evanjelický šalgovský farár, autor spomenutej knihy, resp. aj kontroverznej úvahy o slovenčine z roku 1904 uverejnenej v Hlase.⁸ Podobne aj samotná práca *Co hatí Slováky?* je známa spravidla iba podľa názvu, roku vydania a základnej charakteristiky – v doterajšej literatúre som sa nestretol s detailnejšou analýzou samotného obsahu tohto diela. V nasledovnom texte sa teda pokúsim priblížiť niekoľko okolností ohľadom samotného Novomestského, ale predovšetkým budem interpretovať vybrané časti z jeho anonymnej a provokatívnej práce, a to samozrejme v kontexte so súdobým národoveckým myslením a pomermi v slovenskej národoveckej societe. Hlavnú pozornosť pri tom venujem historickej argumentácii.

1. K osobe anonymného Meakulpínského a jeho miestu na vtedajšej národoveckej scéne

Utajenosť nositeľa pseudonymu Meakulpínsky mala zrejme politické motivácie – L. Novomestský mal zostať v anonymite predovšetkým pre martinské vedenie Slovenskej národnej strany (ďalej SNS). Medzi hlasistami totiž zrejme diskretné kolovala informácia o Novomestskom ako autorovi spomenutej práce. Nasvedčuje tomu list F. Houdka T. G. Masarykovi z novembra 1901, v ktorom Houdek informoval o tejto veci: „Zajímať Vás bude snád, že za menom *Meakulpínsky skrývá sa L. Novomestský, evanjelický ffarár* v *Šalgo*ve (Nitra) [kurzíva v origináli – K. H.]. Rúško tajnostné neprenikli martinčania doteraz.“⁹ Avšak „Martinčanom“ bolo prirodzene jasné, aké kruhy stoja za touto prácou, a autorstvo pripisovali najmä čoraz aktívnejšiemu Kálalovi. V tomto kontexte je zaujímavé, že podľa Alojsa Zbaviteľa to bol práve Kálal, kto po prvýkrát verejne vyslovil

⁶ Keďže autorstvo Novomestského v analyzovanom období nebolo všeobecne známe, pri analýze práce *Co hatí Slováky?* pomenúvam autora pseudonymom.

⁷ Napr. heslo o ňom sa nenachádza ani v špecializovanej publikácii: UHORSKAI, P. – TKÁČIKOVÁ, E. (ed.): *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, 1–2, A–Z. Liptovský Mikuláš 2005 [2. prepracované a doplnené vydanie], 336 s.

⁸ Vyšla aj ako samostatná brožúra roku 1904. Pozri k tejto úvahe napr. reakcie J. Škultétyho a V. Šrobára: SKULTÉTY, J.: *Slovenčina [Úvaha o spisovnom jazyku slovenskom. Napísal Meakulpínsky. Odtlačeno z VI. ročníku „Hlasu“].* Lipt. Sv. Mikuláš. Tlačou kníhtlačiarne Klimeš a Pivko. 1904. 8, 27 str.] In: SKULTÉTY, J.: *Dielo 7. Jazykoveda* (ed. J. Chovan). Martin 1992 [povodne in: *Slovenské pohľady*, 1904], s. 251–258. (Editor citovanej publikácie v poznámke č. 37 (s. 406) uvádza, že L. Novomestský pochádzal zo Skalice.); ŠROBÁR, V.: *Unizujeme?* In: CHMEL, R. (ed.): *Hlasy v prúdech času. Čítanie z Hlasu, Slovenského obzoru, Sborníka slovenskej mládeže a Prúdov (1848–1914) [(1898–1914)]*. Bratislava 1983, [povodne in: *Hlas*, 1904, s. 129–131], s. 51–54.

⁹ List F. Houdka T. G. Masarykovi z 4. 11. 1901. In RYCHLÍK, J. (ed.): *Korespondence TGM. T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé [do roku 1918]*. Praha 2008, s. 74.

skutočné meno Meakulpínského (z lat. *mea culpa* – moja vina).¹⁰ Stalo sa tak až medzi vojnovým obdobím v Slovenskom denníku z 23. 11. 1921, keď Kálal, ktorý – podľa Zbaviteľa – „dvadsať rokov znášal nespravodlivé potupovanie“, na jeho stránkach prezradil „s výslovným súhlasom autora tej nešťastnej brožúry“, že Meakulpínsky (Zbaviteľ používa variant „Mea-Culpínsky“) je farár Ladislav Novomestský.¹¹

Pokiaľ však v martinských kruhoch pripisovali túto knihu Kálalovi, neboli ďaleko od pravdy.¹² Šimon Roháček interpretoval túto vec slovami, že Kálal nebol autorom, ale iste bol v mnohom radcom i návodcom.¹³ Samotný Novomestský zasa spomínal, že Kálal rukopis zredigoval po jazykovej stránke.¹⁴ Prihliadajúc na skutočnosť, že postoje vyjadrené v tejto knihe do veľkej miery korešpondujú s náhľadmi Kálala, vplyv tohto českého slovakofila na jej obsah je pravdepodobný. S tým korešponduje fakt, že Meakulpínsky publikoval aj v Našej dobe,¹⁵ resp. že ho aj samotný Masaryk považoval za vhodného autora textov o *Slovensku*.¹⁶ V citovanom liste Houdka Masarykovi je ešte jedna zásadná informácia, ktorá vypovedá o role, akú tento šalgovský evanjelický duchovný zohrával v slovenskej národoveckej societe: „On nabídnul Salvovi 2000 k. pre kauciu Slov[enských] listov (treba 10 000). Prosím to nepovedať nikomu! Ja nahovám Šr[obá]ja, aby pracoval na pretvorení Slov[enských] listov v politic[ký] týždenník, a aby ho redigoval potom.“¹⁷

¹⁰ K autorstvu sa nakoniec priznal samotný autor. Pozri: NOVOMESTSKÝ, L.: *Milé chvíle s Kálalom*. In: HAMALIAR, J. – LOUBAL, F. (eds.): *Sborníček k sedmdesátým narozeninám lidovýchovného pracovníka spisovatele Karla Kálala*. Brno 1930, s. 53.

¹¹ ZBAVITEL, A.: *Karol Kálal vo službe ľudovej výchovy na Slovensku*. Trnava 1927, s. 32.

¹² Napokon K. Kálal v tom období publikoval anonymne. Z popudu T. G. Masaryka napísal politickú brožúru *Die Unterdrückung der Slovaken durch die Magyaren*, ktorej cieľom bolo oboznámiť zahraničnú verejnosť s maďarizáciou Slovákov. Autorstvo Kálala bolo dlho neznáme. Toto dielo plnilo svoju politicko-agitačnú funkciu aj v medzivojnovom období, keď ho Kálal zaslal lordovi Rothermerovi, ktorý v tom čase podporoval maďarský revizionizmus. Pozri: KÁLAL, K.: *Masarykove učenie o práve prirodzenom*. In: RUDINSKÝ, J. (ed.): *Slovensko Masarykovi*. Praha 1930, s. 75. O spomenutých Rothermerových aktivitách v slovenskom kontexte pozri: MICHELA, M.: *Reakcie slovenských politických kruhov a tlač na Rothermerovu akciu 1927–1928*. Historický časopis, 52, 2004, s. 503–522. Zaujímavé je, že zjavne politickú funkciu, ktorej cieľom už nie je upozorňovanie na aktuálnu maďarizáciu, ale roznecovanie slovensko-maďarského antagonizmu, plní toto dielo aj dnes. Nijak ináč nemožno totiž hodnotiť jeho reedíciu z roku 2006, pozri: KÁLAL, K.: *Maďarizácia*. In: KÁLAL, K.: *Utrpenie Slovákov. Predvojnové Slovensko do roku 1914*. Bratislava 2006, s. 137–216. Je to brožovaná, cenovo prístupná kniha s gýčovou, nápadnou obálkou, na ktorej je zobrazený na pozadí slovenskej trikolóry slovenský znak v tvare srdca. Za najväčší problém však pokladám absenciu kvalifikovaného úvodu a poznámkového aparátu. V knihe nie je uvedené ani jedno meno zodpovednej osoby za vydanie. Krátky Kálalov medailon na konci knihy je, podobne ako na začiatku 20. storočia, anonymný. Jeho autor sa podpísal ako Vydavateľ.

¹³ ROHÁČEK, Š.: *Karel Kálal, český učitel – slovenský buditel' (rozpomenka k 70-tim rokom)*. In: HAMALIAR, J. – LOUBAL, F. (eds.): *Sborníček k sedmdesátým...*, s. 36.

¹⁴ NOVOMESTSKÝ, L.: *Milé chvíle s Kálalom...*, s. 53. Tu možno dodať, že v texte sa nachádza viacero gramatických a štylistických nepresností.

¹⁵ Pozri bibliografický záznam reakcie J. Škultétyho na nekrológ Jána Francisciho v tomto periodiku: POTEMRA, M. (ed.): *Slovenská historiografia v rokoch 1901–1918*. Tematická bibliografia v rámci Bibliografie zo slovenských novín a časopisov v rokoch 1901–1918. Košice 1980, s. 455, bibliografický záznam č. 1381.

¹⁶ „Nemohl byste ty články o Slo[vensku] psát Vy nebo p. Meakulpínský? Šrobár bude mít Hlas.“ Pozri: List T. G. Masaryka K. Kálalovi z 1. 10. 1903. In: RYCHLÍK, J. (ed.): *Korespondence TGM. T. G. Masaryk – slovenští...*, s. 88 [pozri tiež s. 90]. K použitej kurzíve pozri ref. 23.

¹⁷ List F. Houdka T. G. Masarykovi z 4. 11. 1901, RYCHLÍK, J. (ed.): *Korespondence TGM. T. G. Masaryk – slovenští...*, s. 74.

Tento fragment Houdkovho listu podporuje hodnotenie Novomestského ako stúpenca ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov¹⁸ a nepriamo vypovedá aj o jeho prepojení s aktivitami K Kálala.¹⁹ Okrem toho naznačuje tiež jeho relatívnu materiálnu zabezpečenosť a ochotu financovania aktivít národovcov zastávajúcich ideológiu národnej jednoty Čechov a Slovákov.

Druhým zaujímavým aspektom Novomestského aktivít bolo jeho pôsobenie v rámci komunity evanjelikov, kde sa zrejme tešil aj nemalej popularite.²⁰ Ďalšie podrobnosti o jeho živote mi nie sú známe. Treba tu však ešte poznamenať, že ďalší výskum tejto osobnosti by rozhodne nemal obísť archívne materiály na evanjelickej fare v niekdajšom Salgove, teda dnešnom Svatoplukove.²¹

¹⁸ Karol Salva sa začiatkom 20. storočia dostal do finančných ťažkostí, ktoré napokon viedli k zániku jeho Slovenských listov. Toto periodikum tvorilo významnú platformu pre opozičné kruhy voči martinskému vedeniu SNS a je charakteristické, že Salva aj samotný zánik Slovenských listov dáva do súvislosti s martinskými národovcami („Popudili proti mně mecénov, kteří boli za mňa kauciu složili – až mi kauciu odobrali.“). Pozri podrobnejšie: list Karola Salvu Vilme Sokolovej-Seidlovej z 21. 1. 1903. Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha (Staré Hradky). Fond Sokolová-Seidlová, Vilma. Citovaný list, ako aj ďalšie pramene k Salvovi vypovedajú celkom jasne o jeho zastávaní ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov, pozri napr.: ČEBRATSKÝ [SALVA, Karol]. Vzájomnosť československá. In: SALVA, K. (ed.): Domový kalendár pre katolíkov, evanjelikov a pravoslávnych na obyčajný 365 dní majúci rok po narodení Krista Pána 1899. Ružomberok [1898], roč. 16, s. 95–96.

¹⁹ Je známe, že najbližším spolupracovníkom a osobným priateľom Salvu, bol práve Kálal. Jedným z integrujúcich bodov spájajúcich tieto dve osobnosti bola práve ideológia národnej jednoty Čechov a Slovákov. Z konkrétnych výsledkov ich spolupráce spomeniem aspoň: SALVA, K. – KÁLAL, K. (eds.): Sborník československý: Od Šumavy k Tatrám. Ružomberok 1898, 293 s. Z literatúry o tejto dvojici pozri napr.: ČAPLOVIČ, R. Význam osvety v publicistickej činnosti Karla Kálala na poli česko-slovenskej vzájomnosti (1885–1901). In: Česko-slovenská historická ročenka 2004, Brno 2004, s. 209–231; HOLEC, R.: Zabudnuté osudy. 10 životných príbehov z novodobých slovenských dejín. Martin 2001, s. 134–154.

²⁰ Takýto záver naznačuje opis jeho vystúpenia na evanjelickej slávnosti posvätenia nového sirotinca v Modre roku 1913: „Významné a pre sirotný dom vo výsledku užitočné boli reči neúradných toastérov, ktorých rad zahájil náš v žartoch nevyčerpatel'ný Lad. Novomestský, šalgovský. I teraz zasiahol nie menej na 5000 rokov do budúcnosti a vyzval účastníkov slávnosti, aby sa vystríhali zbytočných a škodných pôžitkov, zvykov, obyčajov, ako pitia alkoholických nápojov, fajčenia[,] výstrednosti módnjej v šatení sa, – a takto usporený groš, aby radšej obetovali na cieľe kráľovstva Božieho, na sirotinec. Pod dojmom tejto reči povstal L. Čulík a hneď obetoval 100 kor. A vyzval aj predrečníka, aby učinil to isté, čomu on ochotne aj učinil, – a tiež hneď obetoval 100 kor. A nie len on, ale nasledovali aj iní, [...] tak všetky obeť slávnostného dňa vyniesly: 3298 kor. 10 hal.“ Pozri: B. Slávnosť posviacania nového sirotného domu. In: Stráž na Sione, 21, 1913, č. 6, s. 62.

²¹ V tejto súvislosti chcem poďakovať R. Holecovi za upozornenie na túto možnosť rozšírenia pramennej bázy o L. Novomestskom. Nateraz som z časových dôvodov tento výskum nere realizoval, prvé informácie ohľadom nespracovaných fondov zachovaných na evanjelickej fare v Svatoplukove (za ktoré ďakujem M. Fajmonovi) však poukazujú na relevantnosť tohto pramenného materiálu pre výskum tejto osobnosti.

2. Práca Co hatí Slováci? a súboj národných ideológií (ideológia národnej jednoty Čechov a Slovákov verzus ideológia samostatného slovenského národa)

Meakulpínský sa vo svojej knižke rozhodol otvorene pomenovať²² základné príčiny nelichotivej situácie *slovenskej* spoločnosti.²³ Treba povedať, že zásadný problém nevidel v supremačnej politike uhorských vlád, ale naopak v samotnom *slovenskom* národe, a najmä v jeho politických vodcoch. Išlo o tvrdú kritiku nasmerovanú jednoznačne do Turčianskeho Sv. Martina. Používal pri tom nezvyčajne ostrý jazyk. Staršiu generáciu príslušníkov SNS, a predovšetkým jej vedúce osobnosti, toto dielo mimoriadne rozhorčilo.²⁴ Brožúra totiž podávala nielen nelichotivé obrazy *slovenskej* spoločnosti typu – „Mnohá slovenská matka, chťejíc dítěti pohověti dá mu chleba namočeného do pálenky. Mnohé školy na Slovensku plny tupými, poloblými dětmi, jsou ovocem našeho pálenkového systému.“²⁵ – ale súčasne tvrdo kritizoval napr. Memorandum národa slovenského (ďalej Memorandum; pozri k tomu nižšie), ktorého aktuálnosť cieľavedome zdôrazňovali ideológovia martinského centra SNS.²⁶ Meakulpínský kritikou *slovenských* pomerov (ako

²² Predmetom tohto textu sú primárne dobové postoje, ku ktorým pristupujem ako k predmetu analýzy, t.j. mojím cieľom je priblížiť charakter a motivácie, resp. ciele tejto vo svojej podstate ideologickej argumentácie. Zaoberám sa teda dejinami ideí (až na niekoľko faktografických výnimiek, ako napr. stotožnenie Meakulpínskeho s L. Novomestským), ktoré boli integrálnou súčasťou nacionalistického diskurzu v slovenskej národoveckej societe, a nie ich vzťahom k tomu, „ako to v skutočnosti bolo“. Nevyhnutným predpokladom tohto prístupu je programové vyhýbanie sa hodnotiacim súdom v zmysle, či skúmaný postoj korešpondoval s „historickou skutočnosťou“ (porovnaj k tomu zásady výskumu dejín historiografie z kulturologickej perspektívy, tak ako ich formuloval A. Radomski: RADOMSKI, A.: Perspektywa kulturoznawcza a badanie dziejów historiografii. In: MATERNICKI, J. (ed.): Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. Rzeszów 1998, s. 75–76). Inými slovami, Meakulpínskeho kritiku martinského centra SNS neanalyzujem v rovine jej adekvátnosti či neprimeranosti, ale ako jeden z východiskových bodov koncepcie práce *Co hatí Slováci?*.

²³ Označenie *slovenský* (napr. *slovenská* spoločnosť, *slovenský* národ, *slovenský* alkoholizmus) podobne ako výrazy *Slováci*, (resp. aj pojem *Slovensko*, ktorý označoval teritorium existujúce jedine v sfére dobového myslenia), *Česi*, *Maďari* a pod. používam v zmysle ústredných pojmov príslušných nacionalistických ideológií a používam pri nich kurzívu (porovnaj a pozri podrobnejšie: HOLLÝ, K.: Negácia udalostnej histórie a historický optimizmus: historická ideológia Svetozára Hurbana Vajanského (1881–1897). Historický časopis, 57, 2009, s. 245–246). Pojem „*slovenská* spoločnosť“ teda neoznačuje množinu po slovensky hovoriacich občanov Zálitavska. Koncept „*slovenskej* spoločnosti“ (ideológmi spravidla označovaný prvou osobou plurálu „my“) bol nevyhnutnou podmienkou existencie nacionalistických ideológií hovoriacich v mene *Slovákov*. Samotní ideológovia si však boli najlepšie vedomí, že táto forma identity bola početne výrazne ohraničená, porovnaj napr.: Všetci sme Slováci! In: Národné noviny, 27, 1896, č. 10 (20. 1. 1896), s. 1. V protiklade k tomu pomenovania *Slováci* a *Česi* v popisnom názve jednej z nacionalistických ideológií – „ideológia národnej jednoty Čechov a Slovákov“ – sú bez kurzívy, keďže tento názov ako celok neodkazuje na jeho používanie v analyzovanej dobe, ale naopak ide o súčasť pojmového aparátu mojej analýzy (analogicky rozumiem označeniu „slovenské“ v rámci širšieho pojmu „slovenské národné hnutie“ atď.).

²⁴ Pozri bližšie: PODRIMAVSKÝ, M.: Slovenská národná strana vo volebnej aktivite r. 1901. Historický časopis, 26, 1978, s. 418–419. Tu však treba povedať, že v citovanej štúdii je nepresne vyjadrený postoj slovenských národovcov k dielu Meakulpínskeho. Súhlasný postoj sa totiž neobmedzoval len na Srobára, ale týkal sa napr. aj A. Kmeťa či F. R. Osvalda, pozri pozn. 28.

²⁵ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováci? ..., s. 43.

²⁶ Podrobnejšie: PODRIMAVSKÝ, M. Memorandum a otázka národnopolitického hnutia do prvej svetovej vojny. In: ELIÁŠ, M. (ed.): Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Martin 1988, s. 36–41; PODRIMAVSKÝ, M.: Program Slovenskej národnej strany 1900–1914. Historický časopis, 25, 1977, s. 3–26. Treba tu však upozorniť na skutočnosť,

aj rétorikou zdôrazňujúcou potrebu efektívnej drobnej práce a nie „prázdnych hesiel“ a nepochybnu ideologickou príslušnosťou k stúpencom národnej jednoty Čechov a Slovákov²⁷, bol politicky de facto hlasistom.²⁸

Kritika spôsobu života, hospodárskej zaostalosti a politickej neuvedomelosti Slovákov

Podobne ako hlasisti, Kálal alebo Karol Salva, Meakulpínský nekompromisne kritizoval slovenský alkoholizmus. Okrem citovanej kritiky „pálenkového systému“ šalgovský farár, citujúc Slovenské listy (1899, č. 14), napr. písal: „Lud náš v pijatike, hanbím sa soznať, no tak je, – je už nie podobný ani len stvoreniu božiemu, je úplný zver, žerie kým vidí, vládze a kým žid dá mu na úver!“²⁹ Alkoholizmus podľa neho súvisel aj s hospodárskou zaostalosťou a politickou neuvedomelosťou Slovákov.³⁰ V súvislosti s tým píše

že dejinný odkaz Memoranda sa často odlišoval od koncepcii ideológov martinského centra SNS, porovnaj: HOLLY, K.: Negácia udalostnej historie..., s. 249 [pozn. 25]. Tento problém by si však zasluhoval špeciálny výskum.

²⁷ Meakulpínský už v úvode naznačil, že kniha bude primárne kritizovať slovenské pomery a presadzovať potrebu orientácie na české prostredie: „Kéž by se dokázal pobloudilcem toliko sám původce této sbírky, a ne jeho celý milý rod slovenský! Kéž by s plevami chyb ... nebylo na smetiště vyhozeno – i zmo pravdy! O to uctivě prosí od TATER k ŠUMAVĚ původce.“ Pozri: MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 3.

²⁸ Avšak dielo *Co hatí Slováky?* viac či menej zaimponovalo zrejme každému, kto bol kritický voči martinskému vedeniu SNS. So základnou intenciou Meakulpínskeho súhlasil napr. aj Andrej Kmet' a František Richard Osvald. Vyplýva to z Kmet'ovho listu L. V. Riznerovi, v ktorom vyjadril aj svoj kritický postoj k *Slovákovi* v minulosti: „Začal som čítať brožurku „Co hatí Slováky,“ a dospel som po str. 33., a musím vyznať, že čo potiaľ hovorí, je trpká sice ale svätá pravda. P. Osvald, od ktorého brožúru požičanú mám, tiež píše, že len to želim, že čo brožúra obsahuje, všetko je pravda. A čo sa máme nádejami klamať? Tisíc rokov od pádu našich kráľov je dosť próby, že náš národ k ničomu veľkému a samostatnému nepochopil sa. Nezadržal si ani zemianstvo, a to vtedy, keď nebolo toľko pokušenia, ako teraz. I teraz tá skúposť, tá tuposť, tá lenivosť a naničnosť! Bože to odvráť.“ Pozri: list Andreja Kmet'a Ludovítovi Vladimírovi Riznerovi z 25. 8. 1901. In: SOKOLÍK, V. (ed.): Listy Andreja Kmet'a Ludovítovi Vladimírovi Riznerovi. Martin 1984, s. 117. V tejto súvislosti je zaujímavé, že Muzeálna slovenská spoločnosť bola jedným z mála slovenských fenoménov, ktorých Meakulpínský nekritizoval. Pravda, chválou tiež neopľýval: „O mladičké slov. musejní společnosti mluvíti je předčasně. [...] dejme jí aspoň ¼ století času na vykonání velkých věcí.“ Pozri: MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 27.

²⁹ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 17. Zmienku o židovskom krémárovi možno analyzovať v rámci sociálnych dejín, ale aj ako charakteristický prvok v dejinách uhorského a slovenského antisemitického myslenia. Antisemitizmus bol však jedným z mála integrujúcich prvkov vo viditeľne diferencovanom slovenskom politickom myslení. Porovnaj: HOLEC, R.: Hilsneriáda v uhorských a slovenských súvislostiach. In: Hilsnerova aféra a česká společnost 1899–1999 (ed. M. Pojar). Praha 1999, s. 103. Týkal sa tak martinského centra SNS, ako aj hlasistov (v súlade s Masarykovým odporúčaním, pozri: [SROBAR, V.]. Program časopisu „Hlasu“ a pracovníkov jeho (1898–1905). Slovenský národný archív, fond Vavro Šrobár, kartón č. 22, inv. č. 988, s. 6–7; KLOBUCKÝ, R.: Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku. Bratislava 2006, s. 130–134). Samozrejme, pojem antisemitizmus treba chápať diferencovane v závislosti od konkrétneho obdobia, ako aj politického prúdu. Všeobecne však bol motivovaný najmä hospodárskymi a sociálnymi faktormi. Pozri: RYBÁŘOVÁ, P.: Prejav politikého antisemitizmu v Nitrianskej župe v osemdesiatych rokoch 19. storočia. Historický časopis, 53, 2005, s. 456–459 a 464–465;

³⁰ Pripomenul to aj v závere ku knihe: „Není mezi námi lásky, svépomoci, je však při nás příliš mnoho opilstva, nesolidnosti, pýchy, nenávisti, nesvornosti, nebroušenosti... Hatí národ neslovanská slovenských „vzdělanců“ (ne dosti vzdělaných) nenábožnost, slovenských politiků nepolitičnost, drobení se spísbou, jalová

napr.: „Ve vyšších sférach průmyslových aneb kupeckých Slovák necítí se doma. Slovák rád vysoko politisuje, počna od kmotra Zaoska až po Tenkociho a Hrubociho. Vysoké koncepce politické v mnohých slov. hlavách rostou jak houby po dešti, ale v praktickém životě ku př. i nár. slov. velké podniky úpisové, aby aspoň 4 % úroků nesly, jsou řídké zjevy.“³¹ Jedinú možnosť zmeny videl v nástupe novej generácie, zásadne sa odlišujúcej od tej súčasnej. Doterajší spôsob života Slovákov totiž nedával žiadny dôvod k optimizmu: „Nejvíce jde o to, že i když státní poměry budou ty nejlepší, se Slováky bude zle, – jest-li se znovu nezrodí! Nuly nikdy nebudou množiti... Národ zadlužený, otrocký, bez osvěty, bez sebevědomí, národ mravně shnilý, opilý, hašterivý, odstředivý... vždy bude smetištěm a hnojivem pro jiné. [zvýraznené v origináli]“³²

„V boj na život a na smrt se pustila s národnostními politiky turč.- sv. martinskými [...]“ (S. Czambel o diele *Co hatí Slováky?*)

Tieto citáty svedčia o ideologickom charaktere diela Meakulpínskeho. Ako je totiž známe, ostrýriticizmus sociálnych pomerov bol totiž v úzkom súvisi s kritikou ideológie stúpencom samostatného slovenského národa, a teda predovšetkým politických konceptov martinského centra SNS. Fakt, že išlo o prácu s nemalým vplyvom, možno ilustrovať napríklad prostredníctvom jej hodnotenia Samom Czambelom, ústredným predstaviteľom tej časti uhorsko-maďarskej resp. uhorsko-slovenskej provládnej inteligencie, ktorá podporovala nacionalistickú ideológiu martinského centra SNS. Czambel sa vo svojej vplyvnej práci *A cseh-tót nemzetegység multja, jelene és jövője*³³ vyjadril o veľkom dosahu Meakulpínskeho diela nasledovne: „Meakulpínskeho brožúra zvířila vloni mnoho prachu v kruzích českých i slovenských a také maďarský tisk přinesl z ní ukázky. *V boj na život a na smrt se pustila s národnostními politiky turč.- sv. martinskými* [zvýraznenie moje]. [...]“³⁴ Nasledne konkretizoval ideologické pozadie celej veci: „Takto upozorňuje Meakulpínský Slováky na to, že dvoumilionová Slovač nemá práva na zvláštní literaturu slovenskou. [...] Dle Meakulpínskeho tedy *to hatí Slováky, že se odtrhl od českého jazyka a české literatury a mladí Slováci tak by chtěli Slováckům pomoci, že by restituovali český jazyk literární a českou literaturu*. [kurzíva v origináli]“. Je teda zrejme, že stúpenec ideológie samostatného slovenského národa chápal prácu *Co hatí Slováky?* ako typický prejav širších aktivít predstaviteľov ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov: „Jak z toho vidno, darmo vydali Čechové a čechofilští Slováci heslo o literární vzájemnosti česko-slovenské, nepřestaliť v zájmu českého jazyka dělali mezi Slováky propagandu. [...] Je v tom jistá soustavnost, že vše snižují, co slovenského a vše do nebe vynášejí, co

slovenská panslavistika, protimluvnost' memorandálií atd.“ Pozri: MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 244.

³¹ Tamtiež, s. 24.

³² Tamtiež, s. 245. V origináli je forma zvýraznenia iná, než používam na tomto mieste, ako aj ďalej v texte.

³³ Toto dielo sa svojimi dôsledkami nápadne podobalo práve na analyzovanú prácu Meakulpínskeho. Reakcie na Czambelovu prácu boli publikované ako príloha k jej českému prekladu, pozri: Přehled posudků o Czamblově brožůře. In: CZAMBEL, S.: Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty. Kulturní a politická studie. Praha 1904 [původně vydání v maďarčine: 1902], trans. Edvard Guller, 128 s. [Okrem prekladu maďarského originálu, toto vydanie obsahuje aj prehľad reakcií a polemik z dobovej tlače, ktoré táto práca vyvolala.]

³⁴ Tamtiež, s. 23.

českého. Podotýkám, že Meakulpínský nestojí se svými náhledy osamocen. Spolek pražské »Česko-slovanské jednoty« stojí taktéž na základě »literární vzájemnosti«, [...]»³⁵

Fenomén meakulpinizmu (J. Škultéty, 1909)

Czambel tieto slová písal roku 1902, teda krátko po vydaní Meakulpínského práce. Z diskurzu slovenských národovcov však toto dielo nezmizlo ani neskôr. Ako príklad jej reflexie zo strany ideológov samostatného slovenského národa o niekoľko rokov neskôr som vybral fragment zo Škultétyho textu z roku 1909. Zaujímavé je, že Škultéty tu nespomínal ani prácu, ani jej anonymného autora, ale písal priamo o fenoméne *meakulpinizmu*. Pod týmto termínom chápal koncepcie svojich ideologických protivníkov, stúpcov národnej jednoty Čechov a Slovákov: »Meakulpinizmus sa opäť objavil – v pražskom časopise Naše Slovensko. Pod Meakulpinizmom rozumieme podrývanie slovenčiny a ponižovanie všetkého čo je slovenské, maľovanie Slováka tak, akoby vyšiel hodne holý.«³⁶ Treba dodať, že touto definíciou meakulpinizmu Škultéty zásadným spôsobom kritizoval interpretáciu Veľkej Moravy ako spoločnej ríše *Čechov a Slovákov*.³⁷ Vyjadruje to skutočnosť, že historické konštrukty zohrávali významnú rolu v spore medzi dvoma spomenutými nacionalistickými ideológiami. Predstavenie tejto problematiky prekračuje rámec tohto textu, pokúsim sa však o malú sondu do historických koncepcií prítomných v diele *Co hatí Slováky?*³⁸

3. Historická argumentácia Meakulpínského v práci *Co hatí Slováky?* (výber)

Začnem Meakulpínského reflexiou Žiadostí slovenského národa (ďalej Žiadosti) a spomenutého Memoranda. Už v prvej kapitole pripomína rok 1898, keď sa popri celo-slovanských oslavách storočnice narodenia Františka Palackého (»častečne i nášho rodu syna«)³⁹ pripomínala aj päťdesiatročnica Manifestu z roku 1848 (Meakulpínský používa

³⁵ CZAMBEL, S.: Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty.... s. 23–24.

³⁶ ŠKULTÉTY, J.: Proti slovenčine [povodne v Slovenských pohľadoch 1909, s. 318]. In ŠKULTÉTY, J.: Dielo 7. s. 265.

³⁷ Škultéty narážal na text Československé snahy od A. Štefánka, ktorého však nespomína, zrejme z dôvodu, že jednotlivé časti tejto série článkov neboli podpísané. Škultétyho reakciu vyvolal najmä nasledovný postoj Štefánka: »[...] dosiaľ žiaden dejepisec slovensky kontinuitu historickú s veľkomoravskou ríšou a cyrilometodejskou epizódou, nepodvracia. Bola bezosporu spoločná Čechom, Moravanom a Slovákom. Ešte žiaden historik netvrdil, že [že] veľkomoravskú ríšu založili Slováci t. j. praotecovia naši a nie súčasne i česi.« Pozri: [ŠTEFÁNEK, A.]: Československé snahy. In: Revue Naše Slovensko, 2 1909, č. 8, s. 344. Škultéty na túto myšlienku reagoval jej negáciou: »Naopak, nepoznáme historika, ktorý by predstavoval Veľkú Moravu, Rastislava a Svatopluka ako spoločnu Čechom, Moravanom a Slovákom; Šafárik a Palacký, ktorí najdôkladnejšie opisovali Veľkú Moravu, podávajú jej dejiny paralelne s dejinami Čiech, Moravu predstavujú vedľa Čiech, teda osobitne.« Pozri: ŠKULTÉTY, J.: Proti slovenčine.... s. 265.

³⁸ Nasledovným textom chcem teda prispieť k výskumu historickej argumentácie v rámci ideológie stúpcov národnej jednoty Čechov a Slovákov na začiatku 20. storočia.

³⁹ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky?, s. 6–7. Mladý Palacký študoval v Trenčíne a v Prešporku. Pozri zjavne politické využitie tohto motívu (v zmysle ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov): KÁLAL, K.: Češi na Slovensku. Historické obrazy. Praha 1922 [2. vydanie], s. 70–78 a 95–137.

tento pojem pre Žiadosti), ktorý hodnotí ako prvý slovenský pokus »manifestovati se co politický národ slovenský na jevišti dějin«. Polstoročie tejto politickej sebaidentifikácie Slovákov však neprinieslo nič chvályhodné: »Za námi 50leté zkušenosti, 50leté zklamání, 50letá práce! Cihel, kamení, písku na hromadách – bez ladu a skladu. Jedni stavějí, jiný boří, mnozí lenoší, a mnozí robotí cihly pro cizí pyramidy.« V rámci tohto nelichotivého hodnotenia vývoja od roku 1848 formuluje základné východisko knihy: »Vzdálenějším než před půlstoletím zdá se býti od cíle svého, ó rode slovenský! Co toho příčina? Co nás hatí? Snad i naše chyby a viny!« Svoj postoj pritom zrejme nie náhodou podporiera citátom zo Štefana Marka Daxnera, hlavného tvorca Memoranda: »'Chybiť je prirodzenosťou ľudskou, ale zmúdreť z vlastných chýb a tie napraviť, je vlastnosťou lepších srdcí' (S. M. Daxner).«⁴⁰

Meakulpínský upozorňuje na nesúlad v historickej argumentácii Žiadosti a Memoranda

Meakulpínský s patričnou dávkou ironie komentuje v Žiadostiach prítomnú koncepciu *slovenských* dejín. »[...] dnes snad překvapuje a divně dojmá veliké „já“ slovenského pranároda, které tak velkodušně odpouští své nemilosrdné macoše«⁴¹ tisíciletá katovani na řetězích potupy a hanobení. Nápadné je i to hrdé odvolání se na předtiscíleté Slováků právo jediného „majitele“ této svaté země, to sebevědomé vůdčí „povolanie“ všech národů Uherska ku rovnosti a bratimilstvu, jakož také i to blahosklonné uspokojení jmenovitě Maďarů, a i všech jiných, aby se nebáli, že Slováci je nemíní „vykorenit!“ Fakt, že Slováci „diktovali jmenovitě Maďarům podmínky veliké, to jako pranárod a někdy jediný majitel této země jináč ani nemohli. Že 1000 let prospali, za to nic.«⁴² Právě co prospali, to chtěli odrazu dohnati, – probudivše se s velikým apetitem.«⁴³ Kritika Meakulpínského teda ironickým spôsobom poukazovala predovšetkým na významové rozpory v príbehu Slovákov, tak ako ho predstavovali Žiadosti. Nepochybne ide o výnimočný príklad kritiky z pozície logickej konzekventnosti. Tento spôsob čítania textov v slovenskom politickom diskurze rozhodne nedominoval.

Po interpretácii Žiadostí sa Meakulpínský zamýšľa nad ďalším vývojom tejto programovej ideí, čím prechádza k Memorandu: »Avšak během třinácti let tento sv. mikulášsky mušt (mladé víno) velmi se změnil, značně vykysnul, a byl z kvasnic, stočen do sv. martinského Memoranda. [...] V Memorandu Slováci mluví jakožto nejlepší uherští vlastenci, jakožto „synovia jednej spoločnej matky“ – vlastní uherské, jakožto členové

⁴⁰ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky?, s. 7.

⁴¹ Uhorsko je v Žiadostiach národa slovenského vo vzťahu k Slovákom charakterizované prostredníctvom metafor matky. Tá sa však správala nespravodlivo, preto sa táto pôvodne pozitívna metafora významovo posúva do negatívneho variantu – Uhorsko je macochou. Pozri: Žiadosti slovenského národa. In: BENKO, J. – HRONSKÝ, M. – MARSINA, R. – PEKNÍK, M. (eds.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, I. Bratislava 1998, s. 307–308. Podrobnejšie pozri: HOLÝ, K.: Historická narácia ako politický program. Analýza obrazov minulosti v programových textoch slovenského národného hnutia z rokov 1848 a 1861. Forum Historiae, 3, 2009, č. 2, s. 1–15. (<http://www.forumhistoriae.sk/FH2 2009/texty 2 2009/holly.pdf>)

⁴² V Žiadostiach boli Slováci v dejinách Uhorska na jednej strane utláčani a na strane druhej v nich neboli prítomní – celé dejiny sú pre nich snom, pozri: Žiadosti slovenského národa, s. 307–308.

⁴³ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky?, s. 170–171.

„jednej rodiny“ uherských národů. S „bratmi Maďarmi“ aneb s „hrdinským národem maďarským“ za „spoločnú úlohu“ si pokládajú „bránit“ vzdelanosť západnú oproti barbarickým národom východu.“⁴⁴ Neunikol mu teda zjavný protiklad medzi koncepciou uhorských a slovenských dejín v Memorande a v Žiadostiach: „V takýto sirup státnické moudrosti a občanského blaha kristalísuje Memorandum historii Uherska 6. června 1861, a tím co nejostřeji mluví proti Manifestu.“⁴⁵

Ako jeden z argumentov prítomných v Memorande sa spomína príklad Talianska a Ameriky.⁴⁶ Autori Memoranda na príklade týchto štátov argumentovali v prospech prirodzeného práva, resp. prevahy všeobecných mravných hodnôt nad pozitívnym a historickým právom. Meakulpínský si tento moment nenechal ujsť: „Hrstkou chudobných a z ostatných Slováku prirovnati ku väčším a nadanějším Italům aneb nejpokročilejším a bohatým Američanům, to tuze kulhá. Že kulhalo a selhalo, to dokázaly „události“ slovenského povstání a bojování, které za událostmi italskými a severoamerickými trochu zaostaly.“⁴⁷ Tu treba upozorniť na použité úvodzovky pri zmienke o *slovenskom* povstaní roku 1848. Prostredníctvom nich Meakulpínský ironickým spôsobom spochybňuje význam aktivít Stúra, Hurbana a Hodžu, čo evidentne korešpondovalo s ideológiou hlasistov.⁴⁸

Požiadavku *Memoranda* o administratívne vyčlenenie *slovenského* územia vo forme Hornouhorského slovenského okolia považoval za úplne novú. V dejinách Uhorska sa nič podobné zo *slovenskej* strany nevyskytlo: „Myšlenka slovenského Okolí je v naší historii *nová* [zvýraznené v origináli]. Asi 1000 let Slováci vedle Maďarů a jiných trvají a na státoprávní osobitost' nepomýšleli, od jiných se státoprávně nedělili. Příčiny toho musí být veliké, a náležité vysvětlení jich čeká ještě na historika. Někteří Slováci vykutávají sice z dávných rumů dějin taký nějaký dějepisný podklad pro slovenské Okolí, avšak má to v nejlepším pádě význam jen teoretický.“ Ani spomínaný historik by však zrejme nenarazil na stopy po historickom zdôvodnení Okolia. Je presvedčený, že potenciálni kandidáti z dejín na túto legitimizáciu – Pribina, Svatopluk a Matuš Čák – neuvažovali v kategóriách *slovenského* národa v politicko-teritoriálnom zmysle: „Faktum je, že ani Pribina ani Svatopluk a ani tak mohutný despota jako Matouš de Csák samostatně státní právo hornímu Uhersku nezabezpečili, jakož také o nějaké *národní slovenské* [zvýraznené v origináli] státoprávní individualitě ani nesnívali.“ Pripomína etniká, ktoré z hľadiska

⁴⁴ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 172. Medzi koncepciou uhorských ako aj slovenských dejín v Žiadostiach a v Memorande je zásadný rozdiel, ktorý Meakulpínský podľa mojej mienky pomenoval vcelku adekvátne. Porovnaj úvodné časti Memoranda: Memorandum národa slovenského. In: BEŇKO, J. – HRONSKÝ, M. – MARSINA, R. – PEKNÍK, M. (eds.): Dokumenty..., s. 336–338.

⁴⁵ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 172–173.

⁴⁶ Pozri podrobnejšie: Memorandum národa slovenského..., s. 340.

⁴⁷ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 178.

⁴⁸ Porovnaj s nasledovnou časťou Programu Hlasu: „*Slovenská revolúcia Hurbanova* bola smiešna. Jej fiasko a odmena nepekné. Syn Hurbanov, Svetozár chce vypestovať Hurbanovsky kultus a z otca urobiť veľkého muža. Starý Hurban ním nebol, ale *Kollár* [zvýraznenie v origináli – K. H.] Kňaz Hurban berie meč do ruky! Rok 1848 treba osvietiť a revidovať po stránke mravnej, politickej a spoločenskej. Pozri: [ŠROBÁR, V.:] Program časopisu „Hlasu“ a pracovníkov jeho..., s. 4. V širšom kontexte ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov boli prítomné podobné hodnotenia spomínaných udalostí, porovnaj napr.: KALAL, Karel. Slovenská revolúcia. Ružomberok 1914, 46 s. Potenciálne zaujímavá sa javí komparácia týchto hodnotení *slovenskej* revolúcie s uhorsko-maďarskými provládnymi interpretáciami tohto fenoménu, porovnaj napr.: PECHÁNY, A.: Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–1849. Budapešť 1903, 319 s.

civilizačnej rozvinutosti zrejme nehodnotil najvyššie, ktoré ale v dejinách, na rozdiel od *Slovákov* dosiahli, územnú samosprávu: „Politická osobitosť ešte i Kumánů, Jazygů, Hajduků, Kopijníků a jiných byla zákonem uznána, hranicemi označena, ale uznání slovenského Okolí aneb „osobnosti národa slovenského“ teprve l. 1848 a 1861 na této planetě žádá se ponejprv.“⁴⁹

Tu treba poznamenať, že historická ideológia stúpcov národnej jednoty Čechov a Slovákov na začiatku storočia sa v tejto veci odlišovala od interpretácií Meakulpínskeho. V historických naráciách tohto prúdu možno totiž celkom evidentne pozorovať snahu dokladovať politickú samostatnosť *Slovenska*. Konzekventne s tým bol aj Matuš Čák interpretovaný v zmysle *slovenského* vladára.⁵⁰

Meakulpínský o historickej produkcii F. V. Sasínka

Zaujímavé je Meakulpínskeho hodnotenie historickej spisby Franka Vítázoslava Sasínka. Sasínek v tomto období už celkom evidentne strácal odborný kredit, verejná kritika jeho konštruktov však bola skôr výnimkou ako pravidlom.⁵¹ Meakulpínský sa však aj v tejto veci vyjadril celkom otvorene, pričom – vychádzajúc z mojich doterajších vedomostí – túto časť práce *Co hatí Slováky?* možno považovať za najostrejšiu publikovanú kritiku Sasínka. Meakulpínský si totiž rozhodne nedával servítku pred ústa a Sasínka hodnotil ako politizujúceho dejepisca: „Jakkoli pan Sasínek má zásluhy o dějepis Slovenska, jimž všechna čest, přece násilné dělání dějin – ač v Uhrách je velmi běžné, nám jen škoditi může, jako škodí každý blud, byť byl i sladký, a každý sebeklam.“⁵² Prácu Sasínka pripodobňoval k „metodám Anonyma“,⁵³ čo možno pokladať za zvlášť nepriemerný argument, keďže, ako je známe, Sasínek celý život vyvracal „Anonymove bájky“: „Tak historii bájl, vlastně z palce vyssál Anonymus, tak fantasují i mnozí věhlasní moderní ultristi, ale škoda jíti za nimi. Škoda vymýšleti co by národní marnivosti lichotilo, nýbrž dostačí hledati a vrtati krystalově čistý pramen pravdy. V tom znaku zvítězíme. A byť ten pramen i hořký byl jako hořká sůl, nechať je to jen hořkost pravdy, ona bude nám ku zdraví. Pravda je jako skála. Co je na pravdě postaveno, to odolá eonům. Co je na písku fantasmagorii, to se rychle shrouti, jako se nám již mnoho shroutilo.“⁵⁴

Meakulpínský kritizoval aj krátky rozsah Sasínkových syntetizujúcich prác: „Sasínek celý život svůj posvětil hlavně také i dějepisu Slováků, a l. 1895 trest' (syrup) svých bádání vydal na 49 malých stránkách, mezi nimiž 14 je prázdných jen na parádu knihtiskařskou, tak že vlastně jen 35 stránček je více méně potisknutých pod hrdým titulem:

⁴⁹ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 176.

⁵⁰ Pozri napr.: JIRÁSEK, A. Matouš Trenčanský. In [BÍLÝ, F.]. Slovenská čítanka. Oddíl I. Část obecná. Praha, bez vnoření [1910], s. 85–87.

⁵¹ Podrobnejšie pozri: HOLLY, K.: Franko Vítázoslav Sasínek as the 'historiographer of Slovaks'. Leidschrift : historisch Tijdschrift, 25, 2010, N. 1, p. 145–165.

⁵² MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 106–107.

⁵³ Použitá kurzíva vypovedá o tom, že tu píšem o Meakulpínskeho vnímaní pracovných postupov autora Anonymove kroniky, a teda vôbec nič o Anonymom notárovi kráľa Bela. Porovnaj pozn. 22.

⁵⁴ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 107.

„Dejepis Slovákov“.⁵⁵ Tedy celý dejepis národa slovenského na 35 stránkach!⁵⁶ Ďalej sa kritika zamerala na takmer výlučné zameranie Sasinka na staršie dejiny. Salgovský farár postrehol, že ignorovanie novších dejín nekorresponduje s názvom tejto práce: „Odbaviti Slováka jeho dejinami od roku 1526 po 1895: 29 rádky, to je něco hrozného. A skutečně toliko 29 rádků je v tom Dějepise Slováků o všem tom, co národ slovenský vykonal po bitce při Moháči (r. 1526).“ Neopomenul ani obsahové – mierne povedané – nejasnosti: „A i toto takměř všechno je tvrzení, jehož oko nevidálo, ani ucho neslyšalo, z brusu nové, a ničím nedokázané. Ku př. ‘Slováci povýšili Jana z Zápolia na uhorský trůn’... ‘Slováci opustili krále Jána, a přistali k Ferdinandovi... ich pomery národné obrátily sa na horšie’... Proč si horšili své poměry? Odkud toho jistota? [‘]Verböczi padělal dejepis i zákoník v prospěch Kumánov a na ujmu Slovákov. Týchto strčil mezi nevolné národy Uhorska...“⁵⁷ Dejinným odkazom Sasinka pre Slovákov je podľa Meakulpínského vedomie, že Slováci v minulosti nekonali práve racionálne: „Tak hanu kydati na tehdejší Slováky, za tak blbě je míti, že jednomu Verbözimu dali se strčiti tam, kam je strčiti Verbözimu napadlo: za nevolníky, za otroky, to se vidí býti tak nepragmatickým, že by tomu neuvěřil ani Sanžo Panzo,⁵⁸ ani Duro Pazucha.⁵⁹“ V tejto súvislosti sa dotkol tiež dôležitého problému slovenskej šľachty: „Nač pak měli fringie slovenští zemani, slovenská šlechta?! Měli kyšku v žilách místo krve, aneb byli natolik „pšia krev“, že by se byli dali jednoduše „strčiti“ za otroky?“⁶⁰

⁵⁵ Pozri: SASINEK, F. V.: Dejepis Slovákov. Ružomberok 1895, 49 s. Z hľadiska historickej argumentácie Meakulpínského a K. Salvu (resp. aj K. Kálala) tu treba upozorniť na nezanedbateľnú okolnosť, že vydavateľom tohto Sasinkovho diela bol K. Salva. Pozri: HOLLY, K.: Vydávanie, hodnotenie a popularita historických prác Franka Vítazoslava Sasinka na prelome 19. a 20. storočia. Nášrt problematiky a jej (možná) interpretácia. In: Studia Bibliographica Posoniensia, 5, Bratislava 2010 (v tlačí).

⁵⁶ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 105.

⁵⁷ Porovnaj: „Po páde kráľa Ludvíka (r. 1526) čili po katastrofě moháčskéj počaly sa menit' národnostné pomery v Uhorsku. Ačkol'vek Slováci povýšili Jána zo Zápolia na uhorský trůn, tak že ho téměř ináč nomenovali než »slovenským kráľom«, predsa ich pomery národné obrátily sa na horšie, keď Slováci opustili kráľa Jána a přistali k Ferdinandovi I. Král Ján získal si Kumánov (Maďarov) a lichotil im, agitujúc medzi nimi tým, že Ferdinand I. chce potlačiť ich jazyk a národ. K tomu prispel Štefan Verböczi, ktorý padelal dejepis a zákoník v prospech Kumánov (Maďarov) a na ujmu Slovákov. Týchto strčil medzi nevolné národy Uhorska, tamtých ale vyhlásil za národ voľný. K tomu prišlo zamlčovanie maďarského pôvodu Kumánov (Palóczok, Kúnok, Jászok), stotožňovanie Uhra s Maďarom, počítanie zemanov k Maďarom, vyhlásenie kalvíntva za »vieru maďarskú«, považovanie zemansko maďarského stavu za oprávnenie k hodnostiam a k úradom, a rozširovanie maďarského kalvíntva proti nemecko-slovenskému lutheránstvu a proti dynastií habsburgskej. Taký náter mali všetky boje proti Habsburgom (1526–1711). Zotavenie katolíctva v Uhorsku síce obstrihalo kriedla maďarským kalvínom, avšak katolíci, ktorí pošli z kalvínov, v národnostnej otázke s týmito sa spojili a od r. 1791, protislovenskou diplomaciou podporovaní a renegátmi rozmnožovaní, krok za krokom kráčali a povznášali sa k tej výške, na ktorej sú. Statoční Slováci ovšem tiež sa prebudili, chopili sa práce a obrany, a v tom hrdinsky vytrvali; ale lenivci položili ruky v križ, zbaleci utiahli sa za pec, hladoši hnali sa za ziskom, márnivci za svetskou slávou a odpadávali od národa, ktorý nenie v stave dávať predajným zradcom svojim hľadané výhody.“ Pozri: SASINEK, F. V.: Dejepis Slovákov..., s. 49.

⁵⁸ Postava z Cervantesovho románu Don Quijote de la Mancha, oddaný sluha svojho pána. Porovnaj: HOLLY, K.: Negácia udalostnej historie..., s. 251 [pozn. 32].

⁵⁹ Hrdina z Kuzmányho literárneho diela, ktoré vychádzalo na pokračovanie v Národných novinách roku 1897. Z novších edícií tohto diela pozri napr.: KUZMÁNY, P.: Raport kaprála Ďura Pazuchu z Kréty. In: Zlatý fond denníka SME 2008, [cit. 26.11.2009]. Dostupné na webovskej stránke: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/656/Kuzmany_Raport-kaprala-Dura-Pazuchu-z-Krety

⁶⁰ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 106. K problematike slovenskej šľachty vo Vajanského myslení poslednej tretiny 19. storočia pozri: HOLLY, K.: Negácia udalostnej historie...

Pokiaľ sa doteraz mohlo zdať, že Meakulpínsky je racionálny, kriticky zmýšľajúci autor, nasledovný fragment z jeho textu už celkom zrejme naznačuje, že bol primárne ideológom: „Pan Sasinek psal dějiny Slováků již l. 1867–71, rovněž kratičké, a sám je uznává za nesprávné, jako i Osvaldovi [Adolf Svatopluk Osvald]⁶¹, a všeci ostatní, nebo v Nár. Nov. 1887, č. 48. píše: „Dejepis správný (jakého ešte bohužiaľ nemáme) učí nás, že Česi, Moravaní, Slezáci a Slováci tvorili v době klasikův jeden národ.“ Zdali však za „dejepis správný“ považovati máme tento jeho najnovší, 35 stránkový, dovoleno býti Tomášem.“⁶² Meakulpínsky tu upozornil na zmenu v Sasinkových náhľadoch, avšak spôsobom, ktorý mal evidentne slúžiť ideologickej funkcii jeho práce. V rámci týchto zásadných korekcií Sasinkových historických konceptov totiž problém Čechov a Slovákov celkom iste nezohrával prioritnú rolu.⁶³ Selekcia Sasinkovho citátu, ktorý vypovedá o národnej jednote Čechov a Slovákov v dávnych dobách, sa v tomto kontexte javí ako vedomé miešanie dvoch rozdielnych a navzájom nesúvisiacich motívov.

Na druhej strane, z citátu je tiež zjavné, že ideológovia národnej jednoty Čechov a Slovákov evidentne pociťovali potrebu knižného spracovania dejín.⁶⁴ Netreba zvlášť zdôrazňovať, že tieto dejiny mali plniť agitačnú funkciu: „Tedy, bohužel správného dějepisu“, knihu dějin našich nemáme. A tak ani osnovu slovenského sebevedomí. Proč? Zdaž není slovenských dějin? Aneb není, kdo by je byl v stavě napsati? Snad jsou zbytečny? Vždyť přece v tomto století začínají se celé nové dějiny slovenské. O těch třeba psáti velké knihy, a ne jen na 35 stránkách. Nebo co bude z národa bez národního sebevedomí? A kde vzíti sebevedomí bez poznání své minulosti?“⁶⁵

Meakulpínského dejinná argumentácia ako agitácia v prospech ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov

Z viacerých historických motívov v tomto diele som vybral ešte niekoľko, ktoré sa z ideologického pohľadu javia ako zásadné. Týkajú sa prirodzene vzťahov Čechov a Slovákov, resp. Slovenska.⁶⁶ Charakteristický motív v dejinnej argumentácii stúpen- cov národnej jednoty Čechov a Slovákov, že Slovensko dalo Čechom Kollára, Šafárika⁶⁷

⁶¹ Meakulpínsky tu mal na mysli prácu: OSVALD, S. A.: Krátučký přehľad dějin Slovenska od najstaršej až do najnovšej doby pre ľud obecný. Praha 1867, 88 s.

⁶² MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 105.

⁶³ Išlo tu o dva kľúčové problémy – 1. autochtónnosť Slovákov a ich kristianizácia v dobe apoštolov; 2. slovenská etnicita Arpádovho spoločenstva. Pozri pozn. 51.

⁶⁴ HOLLY, K.: K aktivitám Igora Hrušovského v prvom decéniu 20. storočia a jeho údajným „Dejinám národa slovenského“ z roku 1907. In: Studia Bibliographica Posoniensia, 4, Bratislava 2009, s. 111–131.

⁶⁵ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 107.

⁶⁶ Na základe širšieho výskumu predpokladám, že ideológovia národnej jednoty Čechov a Slovákov vo svojich historických naráciách programovo uprednostňovali termín „Slovensko“ pred označením „Slováci“. Je to prirodzený dôsledok koncepcie Slovákov ako Čechov, resp. odmietnutia konceptu samostatného slovenského národa. Neznamená to však, že by sa označenie Slováci vôbec nevyskytovalo. Porovnaj: HOLLY, K.: Historická ideológia... [dizertácia], s. 463 a inde.

⁶⁷ Z neskorších textov porovnaj napr.: ŠTEFÁNEK, A.: Obrozenie na Slovensku. In: [BÍLÝ, F. (ed.)]. Slovenská čítanka. Oddíl I. Část obecná. Praha, bez vŕočenia [1910], s. 208. Štefánek tu spomínal Kollára a Šafárika v súvislosti so slovenským národom.

či Palackého⁶⁸, je prítomný aj u Meakulpínského.⁶⁹ Tento motív sa zväčša vyskytoval v súvislosti s negatívnou interpretáciou českých dejín po roku 1620 a v tomto kontexte pozitívnu rolu *Slovenska*. Tento motív bol jedným z elementov pozitívnej interpretácie. Meakulpínsky však formuluje túto vec z opačnej pozície: *Slovensko* bolo také chudobné a zaostále, že osobnosti podobného rangu ako Kollár a Šafařík, pokiaľ nechceli upadnúť, boli nútení odísť: „Maličké, chudičké, nevoľné Slovensko, nebylo pôdou dosti veľkou pro Kollára neb Šafaříka. Také Palackého k sobě nepřitáhlo. [...] Mezi Slováky nebylo patronů, nebylo vlivu a moci dvěma neb třem velkým mužům zabezpečiti kousek chleba. [...] A teprvé chléb duchovní kde vzíti na maličkém, chudičkém Slovensku? Bez toho i veleduchové by přestali býti veleduchy.“⁷⁰

Klasický motív ideológov národnej jednoty Čechov a Slovákov – civilizačná misia *Čechov* medzi *Slovákmi* nachádzame aj v Meakulpínského texte: „Co by bylo z ‚prastarej, do predhistorickosti siahajúcej individuality etnografickej slovenskej‘ bez českého susedství, bez vlivu pražské university, bez českých dostěhovalců, krví i duchem nás obrodívši, bez vlivu Jiskrovců, bez přítoku českých knih, bez styků průmyslových, kupeckých, politických...?“ Treba tu však dodať, že vplyv pražskej univerzity, t.j. ide o obdobie pred pôsobením husitov, nebol typickým historickým argumentom ideológov národnej jednoty Čechov a Slovákov. Naopak, možno ho nájsť ako protiargument voči vplyvu husitov na *Slovákov*, resp. *Slovensko* zo strany J. Škultětyho.⁷¹ Iný štandardný motív – fenomén germanizácie, možno u Meakulpínského nájsť v pomerne radikálnej verzii, keď *Cesi* vystupujú ako ochrancovia *Slovákov* pred ponemčením: „Kdyby ne miliony českých lebek, ale jen ta plytká Morava dělila nás od Germanie, že bychom už obstojně mluvili: ‚Eine jut jebratene Jans, mit joldener Jabel jejessen, ist ne jute Jabe Jottes‘, to dle analogie našich pokřemalášenyh je asi jisto.“⁷² Možno dodať, že voči takýmto postojom rozhodne oponoval J. Škultěta.⁷³

⁶⁸ Porovnaj referát Hlasu z roku 1898 o oslavách storočnice narodenia Františka Palackého: „Medzi všetkými kmenmi slovanskými zastupení sme boli i my Slováci, lebo Palacký je i náš. Pekne to povedal professor Goll v svojej znamenitej reči v aule university českej: „Palacký náleží všem větvím národa českého. Naroden na Moravě, chodil do škol na Slovensku a pracoval v Čechách. Jsa rodom Moravan, byl národem Čech. Ale i Slovensko mělo podíl na něm. A snad nám Palackého dalo více Slovensko než Morava“ [...] Palacký z Prešporka do Prahy odchodil nielen ako dokonalý gentleman, nielen ako výtečný absolvent, ale i ako celý, hotový muž, ako samostatný, vzdelaný mysliteľ. To všetko Palacký si nadobudol súc na slovenskej pôde, ale nie z našej školy.“ [zvýraznenia v origináli, kurzívy moje – K. H.] Pozri: k. Beseda literárna. In: Hlas, 1, 1898, č. 4, s. 125 a 127.

⁶⁹ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 186–187.

⁷⁰ Tamtiež, s. 28–29.

⁷¹ Porovnaj: „U Slovákov sa musela čeština ujmát‘ od založení pražské university za Karola IV. (1348). Univerzita bola latinská, ale Slováci študujúci v Prahe, zato iste prinášali domov známost‘ českého jazyka“. pozri: ŠKULTĚTY, J.: Ján Jiskra a český jazyk na Slovensku. Poznámka k rozprave Júliusa Bottu. Ján Jiskra na Slovensku. In: ŠKULTĚTY, J.: Dielo 7., [povodne in: Slovenské pohľady, 1901, s. 336–343], s. 352.

⁷² MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 102.

⁷³ Hoci problematiku vplyvu *Nemcov* na *Slovákov* a *vice versa* analyzoval predovšetkým v súvislosti s úlohou akú v tomto historickom procese zohrávali *Maďari*, pozri napr.: ŠKULTĚTY, J.: Nemci na Slovensku. In: Slovenské pohľady, 24, 1904, č. 1, s. 633–646; ŠKULTĚTY, J.: Či Maďari svojim príchodom ku strednému Dunaju zahatili postupovanie *Nemcov* dolu Dunajom? Palacký a či Lamanskij má pravdu? In: Slovenské pohľady, 31, 1911, č. 11–12, s. 727–745.

Výber z Meakulpínského ideí ukončím jeho historickým zdôvodnením tézy, že *Slováci* sú vlastne *Česi*: „Totožnost‘ původu a krev víže s Čechy Slováky v ethnografickou jednotku od pravěku. [zvýraznenie moje] Vzhľadom k odvekému stěhování se Čechů na Slovensko, (ku př. když i jen po tatarském plení toliké množství Slováků zahynulo a toliké množství Čechů přišlo), i ta otázka je na místě, zda-li nynější Slováci co do původu a krve nejsou většinou vlastně Česi (Moravané, Slezáci). Ze to, co ‚slovenskou kulturou‘ býva jmenovano, je asi v 9/10 českého původu, přímo neb nepřímě, to je jisto.“⁷⁴ Obsah tohto citátu – zdôvodňovanie jednoty od najstarších čias⁷⁵ a argument civilizačnej misie *Čechov* medzi *Slovákmi* – možno považovať za typický rys historickej ideológie stúpen-cov národnej jednoty Čechov a Slovákov.

Historická argumentácia Meakulpínského v práci *Co hatí Slováky?* – zhrnutie

Meakulpínsky bol pozorným čitateľom, ktorý myslel v kategóriách významu a pravdivostných hodnôt narácií. Prejavilo sa to na kritike dejinných koncepcií v *Ziadosťach* a v *Memorande*. Táto pozícia nestranného, racionálneho kritika inštrumentalizácie dejín je však výrazne porušená spôsobom jeho kritiky Sasinka a definitívne sa končí pri jeho podaní dejín vzťahov *Čechov* a *Slovákov*. Tu priam vzorovo primordialisticky *predpokladá* existenciu *československého národa* od najstarších čias. Tento typ myslenia bol typickým rysom historického myslenia ideológov národnej jednoty Čechov a Slovákov. Historické koncepcie martinského centra SNS totiž pracovali s definíciou národa prostredníctvom kategórie národného povedomia, ktorého existencia závisela od konkrétnych spoločenských a politických podmienok.⁷⁶ So samostatným vývojom *Slovákov* v Uhorsku sa Meakulpínsky vyrovnáva prostredníctvom *českej* civilizačnej misie a ich masovej migrácie na *Slovensko*, ktorú datuje už od tatárskeho vpádu. Tento medzník bol v dobovom historickom myslení zvyčajne spájaný s migráciou *Nemcov*. To, že v analyzovanom texte ich nahradili *Česi*, zrejme súviselo s Meakulpínského koncepciou Čechov ako *prirodzenej hrázde* proti germanizácii. Bol presvedčený o zaostalosti *Slovákov*, a to nielen reálnej, ale priam esenciálnej. Riešenie nachádzal v orientácii *Slovákov* na *Čechov*. Tomuto politickému cieľu zodpovedal načrtnutý dejinný príbeh týchto – v rámci jeho koncepcie – dvoch

⁷⁴ MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. Co hatí Slováky? ..., s. 102.

⁷⁵ Porovnaj napr. argumentáciu L. Niederleho, ktorý písal o *Slovákoch* v praveku ako o časti *českého* kmeňa, predpokladal existenciu pravekého *československého* jazykového spoločenstva, resp. aj to, že: „Počátky slovenské historie na Dunaji náležejú v Uhrách už českým Slovákom.“, pozri: NIEDERLE, L. [Jubor]. Z pravěku Slovenska. In: [NIEDERLE, L. – PASTRNEK, F. – VLČEK, J. (eds.)]. Slovensko. Sborník statí věnovaných kraji a lidu slovenskému. [Praha] [1900], s. 26 a 29.

⁷⁶ Ako príklad evidentne odlišného typu myslenia pozri text z Národných novín venovaný pamiatke Memoranda: „V Uhorsku menovite latinčina a stavovská konštitúcia hatily prebudenie národného ducha. Stavovskou konštitúciou a pri latinčine utvorila sa v krajine panujúca a vzdelaná trieda, ostatok obyvateľstva bez rozdielu národnosti bolvytvorený z občianskych práv a odobratá mu i možnosť ‚vzdelávať‘ sa. V týchto pomeroch najmä u nás na Slovensku nebolo nijakého národného povedomia, naši predkovia boli vlastne nie Slováci, ale zemánia a nezemánia, pritom horniaci, dolniaci, Liptáci, Gemerci, Považania, Záhoráci atď. atď. – bez citu spolupatričnosti [zvýraznenie moje – K. H.]. [...] Za svoju národnú vec Slováci po dlhých vekoch prvý raz boli hotoví položiť i život. Roztrhaní krajinskými inštitúciami, vierou, horami a dolinami, zvaní horniakmi, dolníkmi, Turčanmi, Liptákmi, Nitranmi, Gemerci atď., Slováci po prvý raz vystúpili za svoj národný záujem. [na memorandovom zhromaždení – K. H.]“ Pozri: Memorandum. In: Národné noviny, 36, č. 67 (8. 6. 1905), s. 1.

nerovných a zároveň etnicky totožných partnerov. V širšom kontexte historickej argumentácie v rámci ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov vyjadruje Meakulpínského práca viaceré typické a zásadné motívy tohto prúdu nacionalistického myslenia. Súčasne však poukazuje (napr. výkladom požiadavky Okolia v Memorande či postavy Matúša Cäka) aj na diferencovanosť, resp. neujasnenosť historických koncepcií v jeho rámci.

The Work Co hatí Slováci? by Meakulpínský as an Expression of the Ideology of the National Unity of Czechs and Slovaks in the Early 20th Century

Karol Holý

The historical thinking of ideologues on the national unity of Czechs and Slovaks at the beginning of the twentieth century is analyzed through a textual analysis of Meakulpínský's (the pseudonym of Ladislav Novomestský) work. This work is a key one within the context of the contemporary nationalist [narodovecký] thinking and nationalist circles.

AUTONOMIE PODKARPATSKÉ RUSI V PRŮSEČÍKU ČESKO-SLOVENSKÉHO SJEDNOCENÍ A ČESKOSLOVENSKO-MAĎARSKÝCH VZTAHŮ V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ

Robert Pejša

Území a obyvatelstvo bývalé Uherské Rusi,¹ od roku 1919 označované jako Podkarpatská Rus, se po rozhodnutí mírové konference v Paříži² o jeho přičlenění k Československé republice stalo pro období let 1919–1938 specifickým subjektem československé vnitřní politiky a nadlouho také zůstávalo specifickým objektem politiky zahraniční. Definitivní přičlenění území Podkarpatské Rusi k ČSR ovlivňovalo zejména vztahy mezi Československem a Maďarskem. Přičlenění území Podkarpatské Rusi k Československu

¹ Název Podkarpatská Rus byl zaveden Generálním statutem z 18. 11. 1919. Běžně však byl používán i název Rusínsko, především mezi americkými Rusíny. Právě americké stanovisko, které se týkalo pojmenování tohoto území, nacházíme v dokumentu Fundamentals of Organization, který vypracoval Zatkovič. V článku 1. tohoto dokumentu se uvádělo: „1. Name: „Rusinia“; a) Reasons. So called in the official Rusin papers in America; b) People call themselves Rusins. In their two national hymns the world Rusin is used, namely Ja Rusin Byl and Podkarpatsky Rusini; c) In designating the land of the Slovaks, we have Slovakia, and similarly, Russ = Russia, Serb = Serbia, Croat = Croatia, Rouman = Roumania, etc., hence the land or country of the Rusins should be Rusinia“; AÚTGM, f. TGM-R (Podkarpatská Rus 1919–1920), č. k. 400. Podkarpatská Rus bylo území o rozloze 12 617 km² (12 644 km²), na kterém se nacházelo 487 obcí s 604 593 obyvateli, 372 500 rusínsko-ukrajinské národnosti (ve statistikách se uvádí jako ruská národnost), 103 690 maďarské národnosti, 79 715 židovské národnosti, 19 775 české a slovenské národnosti, 22 051 jiné národnosti (německé, polské, rumunské). Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi a Seznam obcí a okresů Republiky Československé, Praha 1938; Při sčítání lidu v roce 1930 byl zaznamenán 20% nárůst obyvatelstva na 727 000.

² Rozhodnutí mírové konference v Paříži o připojení Podkarpatské Rusi k Československu bylo vtěleno do tzv. malé Saint-Germainské mírové smlouvy, konkrétně do čl. 10–13: Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými a sdruženými a Československem podepsaná 10. 9. 1919 v Saint-Germain-En-Laye (Zákon č. 508/1921 Sb. z. a n. státu Československého, tzv. Malá Saint-Germainská smlouva) – zveřejněný 31. 12. 1921, částka 134, s. 2307–2308; dalšími právními dokumenty zajišťujícími příslušnost Podkarpatské Rusi k Československu byly: Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Německem a Protokol, podepsaná ve Versailles dne 28. 6. 1919, Oddíl VII. – Československý stát, čl. 81: „Německo uznává, jak již byly učinily mocnosti spojené a sdružené, úplnou nezávislost státu československého, zahrnujícího i autonomní území Rusínů na jih od Karpat“ (Zákon č. 217/1921 Sb. z. a n. státu Československého, zveřejněný dne 22. 6. 1921, částka 53, s. 489, s. 603); Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Rakouskem uzavřená v Saint-Germain-En-Laye dne 10. 9. 1919, čl. 53 (Zákon č. 507/1921 Sb. z. a n. státu Československého, zveřejněný dne 31. 12. 1921, částka 133); Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i sdruženými a Maďarskem, Protokol a deklarace ze dne 4. 6. 1920, čl. 48, čl. 49 (Zákon č. 102/1922 Sb. z. a n. státu Československého; čl. 48 oddílu IV., Stát Československý: „Maďarsko uznává úplnou nezávislost státu Československého, zahrnujícího i autonomní území Rusínů na jih od Karpat“ (s. 341); čl. 49: „Maďarsko se vzdává, pokud se jeho týče, ve prospěch státu Československého všech práv a právních titulů na území bývalého mocnářství rakousko-uherského, která leží za hranicemi Maďarska, tak jak jsou stanoveny v čl. 27 části II. (Hranice Maďarska), a která jsou uznána za část státu československého touto smlouvou nebo jinými smlouvami uzavřenými pro uspořádání věci doby přitomné“ (s. 341).

přinášelo tomuto státnímu útvaru rozšíření jeho územního rozsahu, i když z hlediska strategického (vojenského) velmi diskutabilního. Problematickou otázkou se stala národnostní pestrost tohoto území. Z hlediska předešlé příslušnosti k Uhersku můžeme říci, že toto území bylo významně poznamenáno úmyslnou asimilační národnostní politikou.³ Tento záměrně neřešený problém, nepřipuštění národnostních minorit k participaci na politickém výkonu moci, jejich neuznání jako politicky rovnoprávných subjektů a nemožnost jejich autonomního politického vývoje, poznamenalo jejich budoucnost i v rámci ČSR. I když se Rusíni o samostatnou politickou aktivitu usilovali vždy ve spojení se Slováky, jak tomu bylo v celém období 1848–1914, nepodařilo se jim dosáhnout jakéhokoliv úspěchu a setrvali tak v pozicích z let 1848–1849. Po připojení k ČSR se jejich klíčovým požadavkem stalo přiznání politického charakteru jejich národnostní korporaci a nárok na správu svého, etnograficky jim příslušejícího území. Můžeme říci, že tento postup byl důsledkem národně-politické emancipace z šedesátých let 19. století, avšak s tou změnou, že se nyní měl ve změněných politických podmínkách odehrávat na území Československé republiky. Požadavky Rusínů směřovaly k definitivnímu uznání jejich národní, politické a kulturní výlučnosti a proto i jejich příslušnost k jakémukoliv státnímu útvaru byla a priori podmíněná požadavkem přiznání národní, politické a kulturní rovnoprávnosti.

Od počátku se stala zastřešujícím pojmem této rovnoprávnosti deklarovaná idea autonomie. Ta však byla v období let 1918–1919 spíše na základě politických potřeb aktualizovaným historickým požadavkem, který přinejmenším vypovídal o váze tradice slovensko-rusínského usilování o národnostní, územní a správní seberealizaci na jimi obývaném území Uherska v období 1848–1861. Vůdcem snah uherských Rusínů v 19. století byl především Adolf Dobrianský⁴ – vedoucí činitel tzv. prešovské skupiny, který vůbec poprvé načrtl koncept předpokládané budoucnosti uherských Rusínů v rámci Rakouska-Uherska. A. Dobriansky specifikoval kromě všeobecných národně-kulturních požadavků i vlastně první územně vymezující rozsah předpokládané rusínské autonomie v rámci Uher. Tato idea však v dalším svém vývoji neodpovídala zájmům rakousko-uherské vnitřní politiky a proto nebyla realizovatelná.

V říjnu 1849 bylo území Uher, na základě rozhodnutí mimořádné konference na čele s panovníkem (17.9.1849 – 9.10.1849)⁵, zachováno sice jako jednotná korunní krajina, avšak dočasně rozdělená na pět vojenských distriktů, které měly být dále rozčleněny na několik tzv. civilních distriktů. Oblast osídlená převážně rusínským obyvatelstvem se

³ I přesto, že byl přijat zákon o národnostech č. XLIV/1868 z roku 1868, který specifikoval především možnost kulturního a jazykového pole působnosti pro jednotlivé národnosti skupiny Uher, nebyl v celém období let 1868–1918 respektován. Možnost autonomního politické činnosti byla odmítnuta přijetím fixní státní doktriny, na základě které všichni občané Uher tvořili podle ústavy: „nedílný a jednotný maďarský národ, jehož členem je každý občan vlasti, bez ohledu na to k jaké národnosti patří“; In: DRAGE, G.: Austria-Hungary. London 1909, s. 725–789; Podrobněji k postupu maďarské politiky vůči národnostem např.: SZARKA, L.: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. [Slovenský národní vývin – národnostní politika v Uhorsku 1867–1918]. Bratislava 1999, s. 164–182 (Kapitola I.: Ideové východiská národnostnej politiky v období dualizmu).

⁴ Adolf Dobriansky (1817–1901) byl rusínský politik, poslanec uherského sněmu. Aktivně spolupracoval se slovenským národním hnutím na návrzích žádajících poskytnutí státoprávních záruk pro Rusíny a Slováky v Uhrách. Byl předsedou národního kulturního spolku v Prešově a Užhorodu. Zemřel v internaci v Innsbrucku poté, co byl jako stoupence velkoruské orientace obviněn z velezrady. In: Malá československá encyklopedie. Academia, Praha 1985, s. 145.

⁵ Dějiny Slovenska III. Od roku 1848–do konce 19. storočia. Bratislava 1992, s. 102.

dostala pod správu vojenského distriktu Košice, který byl dále rozčleněn na tři civilní distrikty. Jedním z nich byl i „distrikt Užhorod.“ Ten se stal základní východiskovou bází konceptu A. Dobrianského: „Užhorodský distrikt zahrnující v sobě Užskou, Berežskou, Ugočskou a Marmarošskou župu byl spravován Ignácem von Villetz, ale ve skutečnosti spíše jeho poradcem a zástupcem A. Dobrianským. Dobriansky považoval užhorodský distrikt za základ „Rusínského“ distriktu, ve kterém mohl uskutečňovat politiku vedoucí k národní autonomii. Existence Rusínského distriktu neměla dlouhého trvání, 28. března 1850 byl distrikt zrušen a Dobriansky přeložen do Košic. I jen několikaměsíční existence Rusínského distriktu znamenala pro Rusíny určitý způsob jejich veřejného uznání jako odlišné skupiny; je zajímavé poznamenat, že Rusíni žijící v župách směřem na západ (Zemplínská, Šarišská, Spišská) okamžitě požadovali v tomto období spojení s Rusínským distriktem.“⁶

Úspěšný postup Dohody způsobil mezi americkou rusínskou emigrací oživení přechovávané představy o možnosti dosažení autonomie pro Rusíny v Uhersku. Koncept A. Dobrianského byl přitom jediným existujícím podkladem. Američtí Rusíni považovali mezinárodní situaci za vhodnou k tomu, aby tento požadavek administrativní autonomie restaurovali v okamžiku oslabující se pozice Rakouska-Uherska. Všeobecným impulsem k úvahám o možné změně postavení národnostních skupin v Rakousku-Uhersku (tedy i postavení Rusínů) a naplnění historických pokusů o dosažení národní a politické rovnoprávnosti s národy do té doby privilegovanými bylo vyhlášení tzv. 14 bodů presidenta W. Wilsona z 18. 1. 1918. Významný byl především bod 10., ve kterém se uvádělo: „Národům (peoples) Rakouska-Uherska, jejichž místo mezi národy (nations) si přejeme vidět zabezpečené a zajištěné, musí být dána možnost autonomního vývoje.“⁷ Spojením v minulosti vypracovaného konceptu autonomie pro území obývané uherskými Rusíny s reálnou možností jeho naplnění v souvislosti se státoprávní přeměnou vztahů na pozadí rozpadající se rakousko-uherské monarchie jako důsledku válečného konfliktu v letech 1914–1918 a následným rozhodnutím mírové konference o přiřazení Podkarpatské Rusi k Československu, se požadavek autonomie dostal rokem 1919 na půdu nedávno konstituované Československé republiky.

Nový stát a jeho politická reprezentace jen velmi opatrně přijímala tuto skutečnost, přičemž bylo citit především rozpaky. Bylo přirozené, že v každé části československého státu (Čechy, Morava a Slezsko jako „historické země“, Slovensko a Podkarpatská Rus) byly rozdílné podmínky a stupeň vyspělosti ve sféře politické, kulturní a hospodářské. Novou skutečností pro republiku, vyplývající z přiřazení Podkarpatské Rusi, se však především stal specifický charakter území Podkarpatské Rusi, které ve všech zmíněných parametrech citelně ve vývoji zaostávalo. Různorodě byly hodnoceny důsledky připojení i samotná hodnota tohoto území pro stát. Hodnota tohoto území v sobě zahrnovala až příliš mnoho neznámých, kterým bylo nejdříve nutné porozumět a následně je řešit.

Především tu byla nutnost vypracovat patřičné zákonné normy upravující státoprávní vztah mezi touto inkorporovanou „jednotkou“ a státním celkem – Československou

⁶ MAGOCSI, P. R.: The shaping of the national Identity. Subcarpathian Rus 1848–1948. Cambridge–London 1978, s. 47.

⁷ Citováno podle RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava 1997, s. 53.

republikou. Dále bylo potřeba nalézt praktický model koexistence (právní i politický) takto autonomně definované územní jednotky k státnímu celku. Nabízela se například analogie s postavením Chorvatska s jeho autonomním statutem v rámci Uherska, která byla v souvislosti s autonomií Podkarpatské Rusi často připomínána.⁸ Případ Chorvatska se však odvíjel v naprosto odlišných státoprávních a mezinárodně-politických podmínkách.

Dalším problémem byla otázka nalezení pozitivního vztahu této územní jednotky k Československé republice, ať již šlo o rovinu všeobecně společenského vztahu nebo rovinu národnostního a politického vztahu, či v oblasti hospodářských a kulturních styků. Původ tohoto úskalí mohl tkvět v odlišné povaze vnitřních vývojově-historických tradic na území bývalé Uherské Rusi a ostatním území ČSR. Můžeme říci, že jakákoliv konkrétní podoba vztahů mezi bývalým územím Uherské Rusi a českými historickými zeměmi byla více než ojedinělá. I když například v době trvání tzv. Marmarošského procesu v letech 1913–1914 a s ním spojeného vyšetřování ze strany uherské brachiální moci, bylo možné zaznamenat vyšší pozornost české společnosti k území Uherské Rusi a Rusínům.⁹

Nicméně jedinou významnější podobou styků zůstávaly sporadické obchodní styky tehdejšího rakouského kapitálu (banky) s územím Uherska.¹⁰ I proto je skutečně možné konstatovat, že vzájemný vztah se začal budovat takřka bez existujících vazeb, od nuly.¹¹ Po připojení tohoto území k Československé republice vyvstaly komplikace, jejichž společným, takřka traumatizujícím průsečíkem byla právě odlišnost vývoje v oblasti politické, ekonomické, kulturní. To vše shrnuto, životní zkušenosti a podmínky života obyvatelstva v nejvýchodnější části republiky se staly prvotním handicapem, který poznačil další vývoj tohoto území.

Požadavky amerických Rusínů, dezorientace domácích Rusínů, zájmy velmocí ve střední Evropě a československé rozpaky

Pro období po rakousko-uherském vyrovnání (1867) bylo charakteristické, že pro nemaďarskou většinu obyvatelstva Uher existovala minimální možnost vyvíjet aktivní samostatnou politickou činnost. Politická i kulturní emancipace sledující vlastní zájmy národnostních skupin, mezi nimi i Rusínů, byla vzhledem k povaze uherského režimu takřka nemožná. Politický režim svázaný maďarskou státní ideou, ve svém úzce vymezeném národním zájmu odmítal povolit stavidla jakémukoliv náznaku národního pohybu neprivilegovaných národnostních skupin. Tato politika, souhrnně označovaná jako politika maďarizační, akcelerovala nástupem K. Tiszy na post předsedy uherské vlády (1875–1890) a zůstala vnitřní politickou axiomou uherského režimu až do doby vypuknutí

⁸ Zákon č. 30 z roku 1868 o státoprávním vztahu Uher a Chorvatska. In: DRAGE, G.: Austria-Hungary, c. d., s. 766–782.

⁹ HOLEC, R.: Triumf a pád policajného agenta Duliškoviča. In: Dějiny a současnost, č. 2, roč. 19, 1997, s. 12–14.

¹⁰ Blíže HOLEC, R.: Postoj Čechov a Slováků k Rusínům v predvečer prvej svetovej vojny. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno 1997, s. 29–37.

¹¹ F. Peroutka připomínal již předválečnou aktivitu M. Hodži ve vztahu k Rusínům. Podle svědectví F. Peroutky, M. Hodža v roce 1914 ve Slovenském týždenníku odrazoval Rusíny od romantických nadějí, které upírali směrem k Rusku. PEROUTKA, F.: Budování státu. Československá politika v letech poprvératových. III., 3., Lidové noviny, Praha 1991, s. 1023–1037.

válečného konfliktu v červenci roku 1914. S pomocí brachiální moci dosáhla zmrazení jakéhokoliv náznaku rodícího se národního (politického i kulturního) pohybu těchto národnostních skupin. Osamocené obranné hlasy liberálních maďarských politiků Istvána Széchenyiho,¹² Józsefa Eötvöse,¹³ Jánose Irányiho, Lájose Mocsáryho¹⁴ nebo Oszkára Jásziho¹⁵ směrem k emancipačnímu úsilí nemaďarských národnostních skupin sice byly zábleskem reálného hodnocení neudržitelné a destruktivní politiky režimu vůči minoritám, ale bohužel i jejich koncepce řešení národnostní otázky v Uhrách nebyly bez limitů.¹⁶

V důsledku válečné porážky Rakouska-Uherska došlo na půdě rozkládajícího se Uherska ke zformování nové vlády hraběte Mihálye Károlyiho.¹⁷ Ministrem pro národnosti se stal Oszkár Jászi, který již v době předválečné napadal proces násilné maďarizace a kritizoval ho, i když i jemu byla vlastní myšlenka zachování integrity Uher.¹⁸ Ve vztahu k národnostem (Slovákům, Rumunům a Rusínům) vypracoval návrhy autonomie, které byly podmíněny federalizací Uherska, respektive zachováním jeho stávajícího územního rozsahu.¹⁹ Sam své úsilí již předtím charakterizoval v prohlášení „K národům Uher“ z 26. 10. 1918.²⁰ Pro Rusíny byl vypracován návrh autonomie, který dostal podobu zákona. Území zamýšlené ruské autonomie bylo označeno jako *Ruszka Krajna*.²¹ Návrh zákona o národnostní autonomii pro Rusíny (ale i další bývalé nemaďarské národnosti v Uhersku) byl posledním pokusem maďarské vlády v úsilí o zachování integrity v rozsahu Uher, byť i za cenu ústupků národnostem. Tento návrh však již vycházel z nereálného

¹² Széchenyi István (1791–1860), maďarský politik a spisovatel. Blíže Új magyar irodalmi lexikon. Budapest, 2000, s. 2068–2070.

¹³ Eötvös József (1813–1871), maďarský spisovatel, básník, politik. Blíže Új magyar irodalmi lexikon, s. 551–552.

¹⁴ Mocsáry Lajos (1826–1916), maďarský politik, publicista. Blíže Új magyar irodalmi lexikon, s. 1506.

¹⁵ Jászi Oszkár (1875–1957), maďarský sociolog, politik a publicista. Blíže Új magyar irodalmi lexikon, s. 978.

¹⁶ Blíže JÁSZI, O.: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. 5. vyd. Chicago 1971. O povaze a vztahu uherského režimu k minoritám především kapitola III.: „The chief tendency of the Hungarian national struggles. The move toward a unified national state“, s. 298–343.

¹⁷ Károlyiho vláda byla ustavena 31. 10. 1918. Blíže o nástupu a postupu vlády M. Károlyiho jeho paměti: KÁROLYI, M.: Faith without Illusions. London 1956.

¹⁸ Blíže o koncepcích O. Jásziho s ohledem na řešení národnostního problému v Uhrách: IRMANOVÁ, E.: Konec starého světa. In: Slovanský přehled, 87, s. 415–449; PODRIMAVSKÝ, M.: Oszkár Jászi a národnostná otázka. In: Historický časopis, 20, 1972, s. 65–88.

¹⁹ Koncepce řešení národnostní problematiky v Uhrách byla Oszkarem Jászim předložena v jeho stěžejním díle „A nemzetek államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés“ z roku 1912, vydané v Budapešti. Národnostní problematika nazíraná O. Jászim byla hodnocena i v jeho další knize z roku 1929 „The dissolution of the Habsburg Monarchy.“

²⁰ „K národům Uher“: „Bez průtahů je třeba zabezpečit právo národů na sebeurčení pro národy nemaďarského původu, žijící v zemi, ve smyslu wilsonovských principů, a to s vědomím, že integritu Uher tyto principy nejen neohroží, ale naopak postaví na bezpečnější základ“, cit. podle IRMANOVÁ, E. c. d., s. 444.

²¹ Zákon č. X o ruské národnostní autonomii byl vydán 21. 12. 1918 a publikován ve Sbírce zákonů ze dne 25. 12. 1918, č. 23. (1918): X. Néptörvény, a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómijáról In: Magyar Torvénytar, Alapította: Deszö, M.: 1918 Évi, Torvények és Néptörvények, Jegyzetekkel Ellátta Dr. Térfy Gyula, Budapest, 1919, s. 214–215; Zákon obsahuje 12 paragrafů, ve kterých je vymezena podoba autonomie a její působnost (§ 1.), územní rozsah (§ 2.), stanovení autonomních institucí tohoto území, jejich pravomoc, působnost, sídlo, otázka jazyka, vymezení vzájemného vztahu autonomních institucí a institucí centrálních (§ 5., § 6., § 7, § 8., § 9., § 10., § 11.).

hodnocení mezinárodního postavení a vnitropolitických možností tehdejšího Maďarska po jeho neúspěšném účinkování ve válečném konfliktu.²² Přesto tato právní norma (zákon č. X.), byť maďarská, svou politickou hodnotu měla; především v tom, že Rusíny již de iure uznávala za specifický národnostně-politický subjekt, a to územně vymezený, přičemž hodnotu tohoto uznání nemohl snížit ani fakt, že se tak stalo rozhodnutím maďarské právní normy a především s ohledem na politické a ryze účelové zájmy maďarské vlády. I když Rusíni tento návrh odmítli, jeho rozsah se stal minimem dalších národně-politických požadavků Rusínů.

Rusíni se tak v této fázi, i maďarským přičiněním, posunuli z role politického objektu ryze cizích zájmů do role aktivně vystupujícího politického subjektu. Zákon se tak paradoxně stal odrazovým můstkem k formulování podoby rusínských státoprávně-politických koncepcí. Je nevyhnutné nezapomínat na příslušnost podkarpatských Rusínů k tomuto prostoru (Uhersku) a reálně hodnotit jejich několikasetleté vazby ekonomické, sociální, kulturní a politické k tomuto prostoru. Národně-politický vývin tohoto etnika byl poznamenán povahou prostředí, ve kterém sice omezeně, ale přece jen existoval a zasazoval se tak o své vlastní holé přežití jak v době předválečné, tak i válečné. Peter Švorc na margo tohoto úsilí poznamenal: „Pre milióny ľudí popri nádeji na mierový život svitla nádej na zmenu ich sociálneho postavenia, pre menšiu časť obyvateľstva Európy svitla okrem toho aj nádej na zmenu ich štátoprávneho postavenia. Na konci prvej svetovej vojny sa utvorila šanca pre mnohé národy a etnické skupiny rozhodovať o svojom osude a zásadne zmeniť svoje dovtedajšie postavenie. Takáto šanca sa utvorila predovšetkým pre slovanské národy strednej Európy, ku ktorým patrili Slováci, Česi, Poliaci, Rusíni a Ukrajinci. U týchto slovanských národov sa požiadavky na sociálne zmeny úzko prepájali s požiadavkami na zmenu ich štátoprávneho postavenia, pričom v závere vojny a tesne po jej skončení bola druhá požiadavka dominantnejšou, prekryvajúcou aj požiadavky na zmenu ich sociálneho postavenia.“²³

Dominance úvah nad otázkou budoucí státoprávní podoby a příslušnosti území Uherské Rusi byla mezi americkými Rusíny zřetelná již od roku 1917. Mezi Rusíny v Uherské Rusi nabírala na intenzitě až od druhé poloviny roku 1918 (především po vydání zákona č. X.). Zároveň bylo toto období spojené s konstituováním prvotních národně-politických subjektů na území Uherské Rusi, které nezávisle od iniciativy amerických Rusínů, až do začátku března 1919, samostatně formulovaly svou politicko-národní orientaci.²⁴ Orientace na Československo nebyla u těchto domácích rusínských subjektů věcí

²² O. Jászi sám konstatoval, že podobný návrh národní autonomie, který předložil také Rumunům v listopadu 1918 v Aradu jako návrh maďarské Károlyiho vlády, byl již pozdním a neaktuálním pokusem. In: JÁSZI, O.: c. d., s. 342.

²³ ŠVORC, P.: Stanovenie hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou po vzniku ČSR ako etnický a štátoprávny problém. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť. Bratislava, 2000, s. 69–87.

²⁴ Prvním národně-politickým subjektem na území Uherské Rusi se stala tzv. Russka Narodna Rada založená 8. 11. 1918 v Lubovni a 19. 11. 1918 přeložená do Prešova; dalším vzniklým subjektem se stala Rada uhorus'koho naroda založená 9. 11. 1918 v Užhorodu; třetím subjektem se stala Karpats'ka-Rus'ka Narodna Rada založená ve Sevljuši 8. 12. 1918; čtvrtým subjektem byla Marmaroshs'ka Rus'ka Narodna Rada ustanovená 21. 1. 1919. Blíže MAGOCSI, R. P.: The Ruthenian Decision to unite with Czechoslovakia. In: American Quarterly of Soviet and East European Studies, 34, 1975, No 2, s. 361–381.

samozřejmou. Převažovala především orientace na maďarské, ruské a ukrajinské řešení budoucnosti Uherské Rusi.²⁵

Konečně přijetí koncepce samostatného společensko-politického vývoje mimo rámec Uher, však bylo spíše důsledkem postupně se měnící mezinárodně-politické situace, než programovým cílem rusínských skupin. Mezi zástupci obyvatelstva Uherské Rusi a taktéž mezi americkými rusínskými organizacemi nebyl budoucí vztah vůči monarchii respektive Uhersku jednoznačně postavený na požadavku definitivního odtržení. Ve stanoviscích výše uvedených domácích politických subjektů, ale i amerických rusínských organizací byla proto budoucnost území Uherské Rusi vždy podmíněná otázkou existence (a tedy jaké), respektive neexistence Uherska v podobě před rokem 1914.²⁶

Dalším významným problémem, který byl patrný jak mezi domácími Rusíny, tak mezi americkými Rusíny, a který se latentně projevoval i na půdě Československé republiky, byla otázka kulturně-národní orientace Rusínů a chápání jejich vlastní příslušnosti k širšímu geograficko-kulturní kontextu, který mohl být buď rusofilský, haličsko-ukrajino-filský (Bukovina, Halič) anebo rusínský (území pod Karpatami).²⁷ V letech 1917–1918 byly v USA formulovány tyto základní koncepce budoucí existence území Uherské Rusi (Karpatské Rusi): 1) plně garantovaná autonomie v rámci Uherska (Maďarska), 2) vytvoření autonomního území Karpatské (Uherské) Rusi a její následné připojení k Rusku, 3) připojení částí Uherské Rusi k samostatné Ukrajině, 4) nerealizovatelný požadavek samostatné státní existence, 5) návrh připojení k ČSR.²⁸ Rozhodnutí o připojení k ČSR, které se nakonec ukázalo být i z hlediska mezinárodně-politického řešením nejschůdnějším, se ale nerodilo na půdě USA vůbec jednoduše a bylo vždy variantou stojící až na posledním místě. Rezoluce přijatá rozhodující organizací rusínské emigrace American National Council of Uhro-Rusyns dne 23. července 1918 se o československém řešení vůbec nezmiňovala a sledovala především zachování existence Uherské Rusi i v budoucnosti v stávající, či změněné státoprávní struktuře Uherska, avšak vždy za tradiční podmínky přiznání autonomie.²⁹

²⁵ Rada uhorus'koho naroda v Užhorodě preferovala zachování příslušnosti k Uhersku, resp. Maďarsku; Russka Narodna Rada v Prešově preferovala orientaci na Rusko; Karpats'ka-Rus'ka Narodna Rada v Sevljuši preferovala příslušnost k Ukrajině.

²⁶ Mezi nejvýznamnější rusínské organizace v USA patřily Greek Catholic Union of Rusyn Brotherhoods založená roku 1892 a United Societies of the Greek Catholic Religion; MAGOCSI, R. P., c. d., s. 77.

²⁷ Obě výše zmíněné organizace se etablovaly především na platformě příslušnosti k řeckokatolické církvi (Greek Catholic Church) a na principu příslušnosti ke geograficky totožnému území obývanému v Uhrách – k Uherské Rusi. Pojmenování členů těchto organizací – Uhro-Rusíni (Uhro-Rusyns) sice těmto principům vyhovovalo (byli zde zastoupeni Rusíni z Haliče, Bukoviny a Podkarpatské Rusi; jde tedy o čistě geografické pojmenování), ale od druhé poloviny 90. let 19. století docházelo k rozpadu jednoty z důvodu různé územní lokace, tedy i kulturních vlivů na území Haliče, Bukoviny a Podkarpatské Rusi. Tak došlo roku 1918 k rozdělení Greek Catholic Church v USA na větev Rusínů z Podkarpatské Rusi a větev Rusínů-Ukrajinců z Haliče. Další větví Uhro-Rusínů v USA byla ta část, která z pragmatických důvodů přešla k pravoslavné – ortodoxní církvi v důsledku tlaku americké katolické církve. Geograficko-kulturní orientace této větve byla rusofilská a území Uherské Rusi přirozeně začleňovala do širšího ruského politického a národně-kulturního kontextu.

²⁸ MAGOCSI, R. P.: c. d., s. 79.

²⁹ „If the pre-War boundaries remain, Rusyns, as the most loyal people-gens fidelissima – deserve that Hungary provide her with autonomy. If new boundaries are made, they should be made according to nationality; thus, Uhro-Rusyns can belong nowhere else than to their nearest brothers by blood, language, and faith, to the Galician and Bukovina Rusyns. But if we are divided by foreign aspirations from Ukrainians and Old-Russians

Až do listopadu 1918 tedy nepadlo definitivní rozhodnutí ani mezi samotnými americkými Rusíny, i když již v říjnu došlo k prvnímu setkání T. G. Masaryka s G. I. Žatkovičem.³⁰ Stalo se tak při příležitosti ustanovení Středoevropské demokratické unie (23.–26. října 1918) ve Filadelfii. Po tomto setkání,³¹ jak dokládají dokumenty, zůstal Žatkovič s Masarykem v důvěrném korespondenčním kontaktu, ze kterého se dá vyčíst, že jednání mezi Masarykem a Žatkovičem ohledně možného připojení k Československu byla úspěšná, pokud se týkalo oboustranného souhlasu s touto variantou.³² Další podrobnosti se měly stát věcí dohody, která však, aby měla váhu, musela být zastřešena širším souhlasem rusínských organizací v USA s navrhovaným československým řešením. Mandát k dalšímu vyjednávání s česko-slovenskými činiteli byl Žatkovičovi poskytnut úspěšně vykonaným plebiscitem, který se uskutečnil v prosinci roku 1918 a jehož východiskem byl Žatkovičův návrh přijatý ve Scrantonu (o přípravě kterého se zmiňoval Masaryk).³³

Masaryk byl o církevně-politickém dění mezi Rusíny informován Milanem Gettingem, a to ještě před jeho osobním střetnutím s Žatkovičem ve Filadelfii v říjnu 1918.³⁴ Masarykovi tedy byla zřejmě známa stanoviska a požadavky Žatkoviče, které byly součástí výše zmiňovaného memoranda, které Žatkovič předložil prezidentovi W. Wilsonovi. Žatkovič v tomto memorandu, ale nejenom v něm, odkryl hlavní principy své budoucí politiky, svá stanoviska k formě budoucího státoprávního svazku založeného především na principu politického uznání podkarpatských Rusínů. Ústředním požadavkem sepsaného

(Galician Russophiles), the National Council demands in this case autonomy for Uhro-Rusyns so that they can preserve their national character. Tamtéž, s. 82.

³⁰ G. I. Žatkovič byl v říjnu 1918 povolán zástupci „American National Council of Uhro-Rusyns“, aby vypracoval memorandum o „rusínské otázce“ pro prezidenta Wilsona. Memorandum mu předložil na společné schůzce 21. 10. 1918. Tamtéž, s. 82.

³¹ G. I. Žatkovič se poprvé s T. G. Masarykem setkal 25. 10. 1918.

³² Viz zachovaný koncept Masarykova dopisu Žatkovičovi z listopadu 1918, ve kterém Masaryk vyjadřoval uspokojení z faktu, že řešení rusínské otázky směřuje k československé variantě: „Dear Mr. Zsatkovich: I heard with great pleasure, that you are preparing a kind of plebiscite on the question of joining our state. The final decisions of course, would be made by your peoples, and the pending questions of boundaries etc. solved. I hope we will reach a satisfactory agreement, though we both are aware of the various difficulties are a matter of course and they will not defer us. During my absence you will be in contact with Mr. Pergler; I shall report at home and send you news about the situation in upper Hungary; then you may decide to send the commission we have spoken of. Allow me to repeat you what I told you personally, that I shall do all in my power to settle the question in manner that will suit your own and our national interest. I am happy that the Ukrainians look at our negotiations in so friendly a manner.“ AUTGM, f. TGM- R (Podkarpatská Rus 1919–1920), č. k. 400.

³³ Plebiscit podle návrhu Žatkoviče, který byl přijatý ve Scrantonu. Plebiscit se konal metodou nepřímého hlasování (indirect balloting) podle zásady: každé kapitule řeckokatolické unie (Greek Catholic Union) a Spojených společenství řeckokatolického vyznání (United Societies of the Greek Catholic Religion) a každé farnosti Uhro-Rusínských uniátů (Greek-Catholic) byl přidělen jeden volební hlas na každých 50 členů. V každé kapitule a farnosti rozhodovala prostá většina hlasů. Znamenalo to, že když v dané kapitule nebo farnosti o 50 členech, bylo 26 hlasů pro Československo, 24 hlasů pro Ukrajinu nebo Maďarsko, pak 1 rozhodující hlas byl přisouzen těm, kteří hlasovali pro Československo. Hlasování však proběhlo v méně než polovině kapitul a farností. Z celkového počtu kapitul (ke dni 31. 5. 1918) 874 v rámci Řecko-katolické unie, se jenom 372 z nich zúčastnilo hlasování, podobně tomu bylo i u Spojených společenství kde ze 158 kapitul se hlasování zúčastnilo jen 46. V číselném vyjádření výsledku plebiscitu byla situace následující: 732 hlasů pro unii s ČSR (67 %), 310 hlasů (28 %) pro unii s Ukrajinou, 27 hlasů pro samostatnost, 10 hlasů pro unii s Ruskem, 9 hlasů pro unii s Maďarskem.; MAGOCSI, R., P.: c.d., s. 85, s. 389.

³⁴ Zpráva M. Gettinga Masarykovi ze dne 23. 10. 1918 o národně-politických proudech v rámci organizací amerických Rusínů. AUTGM, f. TGM-R (Podkarpatská Rus 1919–1920), č. k. 400.

memoranda bylo: „naše obyvatelstvo Uherských-Rusínů musí být uznáno za samostatný národ, a pokud to bude možné jako úplně nezávislý. Pokud by to nebylo možné, pak by mírová konference mohla navrhnout spojení se sousedními slovanskými národy, za předpokladu plné autonomie.“³⁵ Žatkovič a American National Council of Uhro-Rusyns tedy dosáhli během listopadu až prosince 1918 prosazení československého řešení a tím z hlediska americké rusínské emigrace ukončili spekulace o další budoucí existenci Uherské Rusi (Podkarpatské Rusi). Podobným směrem se ubírala jednání i sympatie domácích rusínských subjektů, které se na přelomu let 1918–1919 definitivně přiklonily k variantě spojení s Československem.³⁶

Ačkoliv definitivní stanovisko amerických Rusínů nebylo pravděpodobně na území Uherské Rusi známo, základním kritériem a podmínkou byla v obou případech autonomie Uherské Rusi. Autonomie byla jednoznačným požadavkem Rusínů, jak amerických, tak i uherských. Programové zásady budoucí spolupráce mezi představiteli amerických Rusínů (hlavně Žatkoviče) a uherských Rusínů byly v zásadních požadavcích totožné. Tradiční požadavek „autonomie v rámci Uher“ z doby svého uherského politického vývoje tedy zástupci Rusínů automaticky přenášeli na půdu Československé republiky. V tomto případě došlo de facto k transformaci dlouhodobě nárokováného státoprávního požadavku autonomie v požadavek autonomie založené na zásadě přirozeného práva, mezinárodního uznání národního celku a z toho hlediska i jako požadavek politicky uznaného subjektu a partnera politického vyjednávání.³⁷

Tímto dominantním požadavkem se již od počátku zástupci Rusínů dostávali do kontrapozice vůči politicky prosazovanému unitárnímu vědomí československé národní a státní jednoty. Průběh pařížské mírové konference, která s definitivní platností rozhodla o požadavku Rusínů připojit se k Československu, však v rámci československé delegace postupně odkrýval rozdílné pojetí v otázce začlenění a správy tohoto „území na jih od Karpat“, i když právě výše uvedené memorandum E. Beneše mohlo po formální stránce takřka vrchovatě uspokojovat představy rusínských reprezentantů. Edvard Beneš v tomto memorandu v souladu s požadavky Rusínů deklaroval: „z důvodu udělení zvláštního právního statutu území Rusínů na jih od Karpat a dokázat touhu Česko-slovenské republiky ustanovit správu na tomto území, Česko-slovenská republika, ačkoliv mající společné centrální zákonodárství a vládu, touží poskytnouti Rusínům na jih od Karpat široký rozsah samosprávy.“ Tón memoranda byl pro představitele Rusínů celkem příznivý, ačkoliv závěr memoranda a v něm všeobecně deklarovaný široký rozsah samosprávy území na

³⁵ MAGOCSI, R., P.: c. d., s. 83.

³⁶ Vedoucí roli v přijetí československého variantu nakonec sehrála Russka Narodna Rada (přejmenovaná 21. 12. 1918 na Karpato-Russkaia Narodnaia Radu) pod vedením A. Beskida. Tato Rada 7. 1. 1919 v Prešově deklarovala svůj požadavek spojení s Československem; postupně takto zareagovaly i další výše zmíněné rady.; MAGOCSI, R., P.: c.d., s. 368–375.

³⁷ Problematika Podkarpatské Rusi jako budoucí součásti ČSR byla projednávána na mírové konferenci od 8. 5. 1919, kdy „Rada ministrů zahraničních věcí“ požádala o předložení doporučení Územní komise ohledně československých požadavků vztahujících se k obyvatelstvu osidlující rusínské území jižně od Karpat. Československá komise se proto sešla 15. 5. 1919 a předvolala Edvarda Beneše k vysvětlení stanoviska a záměrů československé vlády, které byly dva dny poté dodány československé komisi v písemné podobě pod názvem: „Memorandum by Dr. Beneš on the status of the Ruthenes to the south of the Carpathians whose territory forms part of the Czecho-Slovak state, May 17, 1919.“, DEÁK, F.: Hungary at the Peace Paris Conference. New York, 1972, s. 449–454; Srovnej: KOLÁŘ, F.: Podkarpatská Rus na pařížské mírové konferenci. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997, Brno 1997, s. 61–69.

jih od Karpat v rámci republiky, byl celkem nepozorovatelně zeslaben krátkým exkurzem o předpokládané podobě výkonu politické správy i na ostatních územích československého státu. V textu memoranda se uvádělo: „za účelem představení rozsahu autonomie je nezbytné podat všeobecné východisko organizace, které československá vláda navrhuje vybudovat i na ostatních územích republiky.“³⁸

Ve zprávě *československé komise* ohledně předpokládaného stupně samosprávy uděleného Rusínům československou vládou byla vyjádřena spokojenost se zásadami memoranda E. Beneše.³⁹ „Dr. Beneš vysvětlil, že bylo (a bude) hlavním záměrem česko-slovenské vlády podporovat v celé republice vývojový proces směřující k jisté formě federalizační organizace. Tento vývoj však mohl být jen postupný, a bylo by předčasně uskutečnit kompletní schéma decentralizace pokud rozdílné provincie nedosáhnou vyššího stupně národního vědomí a nedosáhly společné kulturní a hospodářské vývojové úrovně.“ Důraz byl položen na argumenty E. Beneše, ve kterých se dotkl chudoby a zaostalosti rusínského obyvatelstva a z toho vyplývajících vysokých finančních nákladů ze strany státu. Ministr Beneš zdůraznil, že toto velké množství finančních prostředků, které bude použito na přeměnu základní infrastruktury území podkarpatských Rusínů, bude poskytnuté a použité ústřední československou vládou pod dohledem jejich zaměstnanců, a to do té doby, dokud Rusíni nebudou dostatečně schopni překlenout tyto problémy sami. V závěru memoranda Beneš znovu zopakoval, že vláda dá Rusínům „all possible local autonomy“.

Zpráva obsahující stanoviska Beneše jako představitele československé vlády byla následně předložena radě zahraničních ministrů, kteří 23. 5. 1919 jednali o „Autonomy for the Ruthenians.“ Rada celkově vyjádřila spokojenost s návrhy československé vlády, čímž se tato otázka jako vyřešená posunula do roviny definitivní formulace obsahu smlouvy mezi spojenými a sdruženými mocnostmi a Československem, konkrétně do článků 10., 11., 12. a 13.

Je zajímavé pozorovat jazykový rozdíl v definici území Rusínů v návrhu smlouvy a v již definitivní podobě smlouvy. V návrhu smlouvy, v článcích 11., 12. a 13. se v anglickém znění hovořilo o „the country of the Ruthenes“, „the governor of the country of Ruthenes“, „Czecho-Slovakia guarantees to the country of the Ruthenes“. V konečné podobě anglického znění smlouvy se však již hovořilo ve všech výše uvedených případech o *the territory*. Může se samozřejmě z jazykového hlediska jednat o zanedbatelnou obměnu, ale z hlediska vyjádření zvláštního právního statusu tohoto území se mohlo jednat o záměrný významový posun, který více vyjadřoval československými zástupci deklarovanou jednotu a nedílnost československého státu a jeho území. Termín *the country* svou sémantikou označuje všeobecně zemi, kraj, vlast a z právního hlediska je bližší termínu

³⁸ Základní zásady této správní organizace státu byly shrnuty Benešem následovně: „stát bude rozdělen do několika oblastí (departments). Na čele oblastní správy bude prefekt, který bude ve všech otázkách správy podřízený jen ústřední moci. Sbor (oblastní shromáždění), které bude zřízeno aby napomáhalo prefektovi a bude se těšit jen administrativním pravomocím a právu dozoru. Tento orgán se v žádném případě nebude těšit zákonodárným pravomocím, které budou výlučně vyhrazené ústřednímu zákonodárnému shromáždění.“ DEÁK, F.: c. d., s. 450.

³⁹ Report of the Czecho-slovak committee on the degree of autonomy to be accorded to the Ruthenes of Hungary, May 20, 1919. In: DEÁK, F.: c. d., s. 450.

stát. Naproti tomu termín *the territory* spíše všeobecně označuje území a neobsahuje přitom v sobě příznak jakékoliv územní specifičnosti či výlučnosti.

Samotný problém vyhraničení rusínského území a především stanovení jeho západní hranice oproti Slovensku už nebyl, na rozdíl od předcházejícího jazykového případu, marginálním problémem v jednáních mezi československými představiteli a zástupci Rusínů na čele s Žatkovičem. Sporným bodem byl především nárok Rusínů na přičlenění stolic Šariš, Spiš a Zemplín, stolic vnímaných tradičně jako historicko-administrativní celky Slovenska tvořící jeho východní území.⁴⁰ Celkem jednoznačně však naděje Rusínů na takovéto stanovení hranic ohodnotil E. Beneš v dopisu, který zaslal Masarykovi z Paříže: „mluvil jsem se Žatkovičem a mus[ím] Vám narychlo sdělit věci následující: Dohoda chce stanovit hranice Rusínska. Proti Rumunsku se to rozumí samo sebou. Mezi Rusíny a Slováky jsou ochotni zde také rozhodnout, ale bude to rozhodně proti Rusínům. Je totiž jasno zde všem, že nám to dávají hlavně proto, že nechtějí, aby to jednou mělo Velké Rusko, a poněvadž se té eventualitě přece jen bojí, favorisují přece sami Slováci a Rusíny na úkor těchto posledních tak, že celý komitát Užhorodský náleží Slovensku. Rad[ou] 10 věc ještě schválena není, ale bude-li to předloženo, bude to schváleno. Pokládal jsem za nutné Žatkovičovi celou věc vyložit, aby věděl, že jsem k nim loyální a aby ani on, ani my neměli boje, že jsme je zde na konferenci nějak podvedli, jejich plán dostat celé území na východ od Teplé [Topľa], je neuskutečnitelný, neboť Spojenci mají v úmyslu naopak obětovat Rusíny, a my zase nemůžeme Rusínům obětovat Slováci, násled[kem] toho Žatk[ovič] změnil plán a nechce už, aby konference rozhodla o hranicích mezi námi a jimi, chce, aby prostě v Praze se přijala base etnografická a dle toho se v Praze učinilo rozhodn[utí] v komisi smíšené (sl[ovensko]-rus[ké]).“⁴¹ Jak z výše citovaného vyplývalo, československá vláda prostřednictvím ministra zahraničí zdůraznila opět základní státoprávní tezi a oporu jednoty území československého státu (z hlediska mezinárodního uznání hlavně základní tezi o jednotě státotvorného československého národa a jeho historického nároku na území tímto národem obydleným), která nesměla být narušena územním požadavkem Rusínů, jenž by mohl porušit především vůči zahraničí stanovený princip. E. Beneš si uvědomoval takřka existenční hodnotu této československé národní, potažmo státní jednoty a především její zahraničně-politické důsledky, především ve vztahu k sousedním státům (Maďarsku, Německu, Rakousku), jakož i ve vztahu k německé a maďarské menšině uvnitř republiky.

Problémy vnitřního uspořádání Československa, česko-slovenské vztahy, československé zahraniční zájmy a Podkarpatská Rus

V časovém úseku 1918–1938/1939 byla Podkarpatská Rus současně ožehavou otázkou vnitřní politiky Československa (otázka státoprávního poměru, podoba státní správy) i politiky mezinárodní. Ať již se jednalo o samotný proces přičlenění tohoto území na podkladě mírových smluv nebo právě o projevy maďarských politických kruhů (tisková propaganda, časté interpelace v maďarském parlamentu v otázce Slovenska a Podkarpatské

⁴⁰ ŠVORC, P.: Stanovenie hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou ..., s. 76–87.

⁴¹ Dopis E. Beneše – Masarykovi ze dne 24. 7. 1919. AÚTGM, f. TGM-R (Podkarpatská Rus 1919–1920), č. k. 400.

Rusi a Rusinů.). Mezinárodní nátěr vnitřní československé politiky ve vztahu k tomuto území dodávala ještě úzká vazba rusínských politiků na vlivné rusínské, především církevní organizace v USA.⁴² Z hlediska českých koncepcí poválečného uspořádání středoevropského prostoru byla problematika tzv. Uherské Rusi zcela vyloučena až do května roku 1918. Do této doby nebylo formulováno ani žádné zásadní státoprávní stanovisko ze strany rusínské americké emigrace pro případ rozpadu Rakouska-Uherska. Neobjevil se žádný reálný podnět k úvahám o možném začlenění tohoto území do plánovaného českého, respektive československého státu. Avšak v důsledku postupujícího úspěšného vývoje válečného konfliktu v prospěch Dohody se postupně prosazovala zahraniční akce československých představitelů na půdě americké státní administrativy, prostřednictvím které se dostala do pozornosti amerických rusínských organizací (1918, květen–prosinec).

Jak již bylo na začátku řečeno, úspěšný vývoj a především výsledek válečného konfliktu umožnil definitivní transformaci prostoru bývalého Rakouska-Uherska na podkladě státoprávních koncepcí nejvýznamnějších národnostních skupin (Češi a Slováci, Jihoslované, Rumuni). Bylo všeobecně známým faktem, že většinovým obyvatelstvem Rakouska-Uherska byly především slovanské národnostní skupiny: Češi, Slováci, Srbové, Chorvati, Slovinci, Rusini, atd. V případě Čechů a Slováků došlo k realizaci koncepce Národní Rady Československé v Paříži, v prvním plánu především koncepce Masarykovy a Benešovy, jejíž základ spočíval ve vytvoření politické doktriny o existenci jednotného československého národa. Paradoxním problémem této koncepce se však nakonec po připojení Podkarpatské Rusi stalo, že na jedné straně byla doktrína jednotného politického národa československého účinným politickým nástrojem vůči státoprávním aspiracím německým, respektive maďarským, ale na straně druhé byli právě Rusini v důsledku této doktriny odsouzeni takřka automaticky do role národnostní menšiny s individuálními občanskými právy.

Skutečností ale bylo, že národnostní status Rusinů v republice se od statutu Němců a Maďarů výrazně lišil. Rusini, z hlediska početního stavu obyvatelstva ani ničím jiným než menšinou být nemohli. Rusini si ale nárokovali, aby byli uznáni za specifickou národně-politickou korporaci uvnitř státu. Proto si již od druhé poloviny roku 1919 otevřeně nárokovali podíl při výkonu politické moci na území Podkarpatské Rusi. Přiznání individuálně-občanských práv (politických a jazykových), jakkoliv pozitivně bylo vnímáno samotnými Rusiny, přece jen nebylo očekávaným maximum.

Postavení Rusinů v republice bylo specifické i tím, že vědomí příslušnosti ke státu a politicky jednotnému československému národu bylo potřebné teprve vytvořit. Takovýto proces v sobě zahrnoval mnohá rizika. Bylo upozorňováno na to, aby příliš razantním prosazováním československého kulturního a politického kontextu nedošlo k potlačení národně-politické a kulturní emancipace Rusinů. Rusini se pokoušeli politicky a právně

⁴² Celkový počet rusínských emigrantů do USA je nejasný, odhaduje se však okolo 200 tisíc. Pro dokreslení procesu emigrace Rusinů do USA však mohou posloužit záznamy Osterr. Stat. Handbuch z roku 1913 – za období let 1910–1913 se do USA z Rakouska-Uherska vystěhovalo 9 378 Rusinů a z USA se navrátilo 2 455 Rusinů. Podle Magyar Stat. Évkönyv se však za období 1905–1914 ze slovenských žup vystěhovalo do USA 19 917 Rusinů a navrátilo se 9 648 Rusinů. Vystěhovalectví z rusínských žup Uherska v období 1905–1914 činilo 18 231 Rusinů. Do Uherska se přitom v tom samém období navrátilo 3 439 Rusinů. Podle maďarských (hrubých) odhadů se tak celkově v období 1905–1914 z celých Uher vystěhovalo do USA 38 148 Rusinů (uředně potvrzené vystěhovalectví). Vypočítané podle: Statistická příručka Republiky Československé I., rok 1920 (červen).

etablovat, s poukazem na specifčnost svého postavení, určeného zněním mírových smluv, v rámci nově vzniklého československého státu jako rovnoprávná národní a politická jednotka (o což usilovali již v rámci Rakouska-Uherska v letech 1848/49 a 1861) vedle národně-politické většiny, představované *československým národem*. V tomto směru usilovali o adekvátní naplnění svých představ.

Prologem k tomuto úsilí Rusinů byla jednání, která se odehrála ještě před vznikem republiky na americké půdě, například při ustavení Středoevropské demokratické unie ve Filadelfii. V závěrečné deklaraci již byli uherští Rusini i poprvé zahrnuti mezi národy podporující úsilí Dohody i jako národnostní jednotka požádající právo samostatného vývoje.⁴³ Zde Masaryk jednal i poprvé s představiteli rusínských organizací. Význam těchto kroků amerických Rusinů spočíval ve skutečnosti, že se američtí Rusini vůbec poprvé přihlásili k právu na sebeurčení a samostatný autonomní vývoj, i když nebylo zatím jednoznačně formulováno, zda se tak stane v rámci či mimo rámec Uher.

V dalších měsících (říjen–prosinec 1918) zůstávala možnost samostatné státní existence tzv. Uherské Rusi limitována politicko-vojenskými zájmy velmocí ve středoevropském prostoru. V důsledku toho došlo mezi zástupci Rusinů v USA k politické dohodě, na základě které se američtí Rusini rozhodli spojit svou budoucnost s československým státem. Těto předstoupní dohodě, uzavřené československými a rusínskými zástupci, však bylo potřebné zajistit mezinárodní uznání. Jednání o uznání a dosažení mezinárodního souhlasu s přičleněním území Uherské Rusi k Československu bylo jedním z cílů rusínské skupiny,⁴⁴ která se stala součástí československé delegace na mírové konferenci v Paříži, svolané na počátek roku 1919. Teprve mezinárodním uznáním se prakticky mohly začít uskutečňovat představy amerických Rusinů.

Zásadní principy těchto „představ“ byly formulovány G. I. Žatkovičem, pověřeným zástupcem amerických rusínských organizací.⁴⁵ Pramenem k bližšímu porozumění tomuto problému spojenému s dosažením mezinárodního uznání v otázce připojení území Uherské Rusi k Československu, je hlavně soukromá korespondence mezi Masarykem a Žatkovičem z let 1919–1920. Bylo zajímavé, že za doby trvání konference byla stanoviska týkající se Podkarpatské Rusi oficiálně prezentována jako oboustranná dohoda činitelů československých a rusínských. Zajímavé to bylo proto, že Žatkovič již během své účasti na konferenci celkovou představu a konkrétní zásady budoucí podoby poměru Rusínska a ČSR věnil do listů určených Masarykovi. A tato představa i zásady byly podstatně odlišné od těch, které byly nakonec prezentovány v Paříži. Tón návrhů a rezolucí předkládaných Masarykovi dával již s předstihem tušit budoucí vážné problémy v chápání pozice Podkarpatské Rusi jako součásti československého státu.

⁴³ Declaration of commons aims of the Mid-European nations. In: Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik Československa 1918. Praha 1994, s. 330–331.

⁴⁴ Do Evropy byla vyslána tzv. *evropská rusínská komise*, kterou tvořil G. I. Žatkovič a J. I. Gardoš. V Paříži pak byla doplněná A. Beskidem, zástupcem Ústřední Karpatoruské Národní Rady z Prešova.

⁴⁵ Gregory Ignatius Žatkovič (Zhatkovich) (1886–1967) se narodil v obci Holubyně v Berežské župě. V pěti letech s rodiči emigroval do USA. Po studiích na základní škole v New Yorku, střední škole v New Yorku a Pittsburghu, dosáhl právního vysokoškolského vzdělání na Pensylvánské univerzitě. Po návratu z Československa do USA (srpen 1921) se v dalším období věnoval své soukromé právní praxi, stal se předsedou American Carpatho-Russian Central Conference a editorem časopisu *The Carpathian* (1941–1943). In: Carpatho-Rusyn American, Vol. II., No. 3. 1979. (Carpatho-rusyn research center. <http://www.carpatho-rusyns.org/fame/zat.htm>).

Především se daly tušit rozpory v otázce státoprávní formy tohoto území ve struktuře přísně centralizované vnitřní správy československého státu. Představy Žatkoviče o státoprávním vztahu Podkarpatské Rusi k republice Československé se lišily od představ, které sledovali českoslovenští političtí představitelé, i když průběh jednání na mírové konferenci v Paříži v otázce Podkarpatské Rusi vzbuzoval dojem porozumění a souhlasu se známými požadavky amerických Rusínů. Počátkem srpna 1919, kdy již mezinárodní souhlas s přičleněním území tzv. Podkarpatské Rusi byl znám, se československá vláda svým úsilím co nejrychlejšího zajištění správní integrity československého území poprvé dostala do střetu s odlišnou představou Rusínů v otázce podoby státoprávního vztahu a způsobu výkonu správy na tomto území. V regionálním politickém vývoji Podkarpatské Rusi bylo možné sledovat i průběh vývoje vztahu československých Maďarů k republice, zkoumat vliv maďarské iredenty a zahraniční propagandy Maďarska vůči Československu. Vedle paralelně pokračujících diplomatických jednání na pařížské mírové konferenci o osudu bývalého území Uherské Rusi připravovala československá republika prostřednictvím svých politických zástupců, daleko vzdálena od významných stolů a jejich dočasných nájemníků ve Versailles, vlastní politické a vojenské přípravy, kterými by okamžitě mohla reagovat na rozhodnutí mírové konference v případě jejího svolení k obsazení území Podkarpatské Rusi.

Československá republika však byla konfrontována s dalším velmi významným problémem, který byl současně pro existenci mladého státu i rizikem, vyplývajícím z dosavadní historické příslušnosti Uherské Rusi k Uhersku, nyní Maďarsku. V období do definitivního rozhodnutí mírové konference o připojení Podkarpatské Rusi k Československu stálo Maďarsko jak mezinárodně, tak především na půdě domácí politiky v nesmířitelné opozici vůči eventuální ztrátě území Uherské Rusi. Provázanost rusínského území s maďarskou (uherskou) státní tradicí a především s maďarskou státní správou byla natolik silná, že přirozeným východiskem se mohla stát i další existence tohoto území ve struktuře nového Maďarska. Že k tomu nakonec nedošlo, bylo především výsledkem aktivity amerických Rusínů, ale i důsledkem od konce roku 1918 akcelerační aktivity domácích rusínských představitelů.

Zde je třeba poukázat na tradiční silnou provázanost maďarského, respektive pro-maďarsky zpracovaného rusínského obyvatelstva, které pod tlakem historické vývoje, ale i tlakem stále se udržující pro-maďarské správy snadno podléhalo automatické gravitaci směrem k Budapešti. Bylo by možné říci, že na tomto území dokonce v roce 1918 ani v povědomí lidí jiná alternativa budoucí státoprávní příslušnosti neexistovala. Přitom není asi daleko od pravdy konstatování, že rusínskému mužikovi bylo celkem lhostejné pod jakou státní správou a příslušností žije svůj nuzný život. Jeho život se odvíjel na území, kde mu vedoucí pozice Maďarů a Židů nedávala mnoho prostoru pro vyjádření a prosazení svého vlastního stanoviska. Politika se odehrávala mimo jeho dosah myšlení i možností. Snad ani ne tak politika, jako spíš ekonomické vztahy zde hrály hlavní nátlakovou roli. Význam ekonomické výhodnosti, respektive nutnosti byl pohnutkou, která ho stále pevněji připoutávala ke kruhům, které mu poskytovaly nezbytný kapitál k přežití. Vzhledem k tomu, že ekonomicky nejsilnějšími skupinami bývalého Uherska byli především Židé a Maďaři, bylo logické, jakým směrem byl rusínský mužik nucen prokazovat svou loajalitu. V průběhu procesu rozpadu Rakouska-Uherska samozřejmě nedošlo k zpětrhání těchto sociálně-ekonomických vazeb. Proto se situace obyvatel tohoto území ani v počátečním období jejich příslušnosti k Československé republice příliš nezměnila. Tradicionalistické

sociálně-ekonomické vztahy se udržovaly i nadále, i když se postupně transformovaly na podkladě nových státoprávních podmínek. Tento stav provázanosti území Uherské Rusi a jeho obyvatel s maďarským většinovým obyvatelstvem a státní tradicí se projevoval u obyvatelstva jistou mírou pro-maďarských sympatií. Tato skutečnost přirozeně měla vliv na vztah Československa k Podkarpatské Rusi. Vztah byl zatížen nedůvěrou, která byla v průběhu let 1919–1921 zesilována aktuálními projevy maďarské vnitřní i zahraniční politiky ve vztahu k území bývalé Uherské Rusi. Poměr československého státu k Podkarpatské Rusi byl v důsledku napětí, které panovalo ve vztazích mezi Československou republikou a Maďarskem od prvních let jejich samostatné existence, nepříznivý myšlenky existence Podkarpatské Rusi jako území s autonomním charakterem. Celospolečensky akceptovaný argument o sociálně-ekonomické zaostalosti tohoto území, znemožňoval v praktické rovině vypracovat jednoznačnou koncepci postupu československé vlády na Podkarpatské Rusi. Přes částečnou pravdivost tohoto argumentu je možné konstatovat, že byl často spíše účelově přeceňován.

Významná hodnota připojení Podkarpatské Rusi k Československu přitom spočívala v jejím přímém geografickém sousedství s Rumunskem. Československé diplomacii se tak otvírala příležitost prakticky realizovat svou představu nového konstituování středoevropských politických vztahů, na podkladě vytvoření úzkých politických a hospodářských vazeb Československa s Rumunskem a Královstvím SHS. Součástí této koncepce československé diplomacie se dále stalo úsilí ve směru navázání užšího politického vztahu s Rakouskem, které se například projevovalo československou podporou rakouských nároků na území západního Maďarska. Pokud si tedy představíme geografickou polohu nově vzniklých států na mapě oblasti střední Evropy, není možné nevidět, k čemu, respektive proti kterému státu měl být tento koncept namířen. Bezpochyby tímto státem bylo Maďarsko, které se tak pomalu dostávalo do sevření. Maďaři si bezprostřední hrozbu československou diplomacií budovaného spřáteleného bloku uvědomovali a hodlali ji paralyzovat.

Sousedství Československa s Rumunskem právě přes území Podkarpatské Rusi se tak jevilo jako strategicky významný zisk, kterého si byla sebevědomá československá diplomacie dobře vědoma. Avšak oficiálně zastávala československá diplomacie a politická reprezentace státu stanovisko, že připojení tohoto území k republice nebylo záměrem a pokud k němu nakonec došlo, tak se tak stalo jen z důvodu životních zájmů představitelů Rusínů doma a v Americe.⁴⁶ Vzhledem k mocenským ambicím Československa v bývalém rakousko-uherském prostoru se problematika Podkarpatské Rusi posunula z roviny druhořadé vnitropolitické záležitosti do roviny, která měla širší mezinárodně-politický význam.

⁴⁶ Britský historik C. A. Macartney uvedl, že hlavní vyřčené Benešovy argumenty ohledně přítomné výhodnosti československého variantu a zavržení maďarského řešení rusínské budoucnosti byly: 1) hluboká nenávisť Rusínů vůči útlaku maďarské vlády, 2) zajištění tohoto prostoru vůči Rusku, 3) zajištění československo-rumunské hranice, čímž by byl vyvrácen „vražený maďarský klín“ mezi tyto státy, 4) všeobecně výhodnější zajištění Rusínů pod československou vládou. Jak však dále konstatoval Macartney, hlavní pohnutkou československé strany k získání tohoto území byly strategické zájmy, především sblížení rumunsko-československé jako protipólu rodícího se sblížování maďarsko-polského jako základu společné fronty v otázce československé.; MACARTNEY, C. A.: Hungary and her successors. The treaty of Trianon and its consequences, 1919–1937. London 1937, s. 216–219.

Podkarpatská Rus se stala jakýmsi územním průsečíkem zájmů obou nově se rodících spojeneckých svazků ve středoevropském prostoru. Na jedné straně zde bylo možné reflektovat sblížování polsko-maďarské a na straně druhé sblížování Československa, Rumunska a Království SHS. V každém z těchto dvou rodících se bloků hrálo území Podkarpatské Rusi významnou roli. Obě strany, jak maďarská tak i československá, si byly vědomy strategické (vojenské a surovinové) povahy tohoto území jako předpokladu lokálního zajištění budoucí existence vlastního státu a hlavně jako předpokladu výše uvedených spojeneckých svazků. Především prostřednictvím předběžných diplomatických jednání maďarská vláda usilovala o mezinárodní podporu svých záměrů ve vztahu k bývalému území severních oblastí Uher, tedy i Podkarpatské Rusi.⁴⁷ Nejinak reagovali poslanci maďarského Národního shromáždění, když projednávali předběžný návrh mírové smlouvy a článek, který se týkal připojení bývalého území Uherské Rusi k československému státu.⁴⁸ Miklós Kutkafalvy⁴⁹ a hrabě Pál Teleki⁵⁰ poukazovali na patriotismus Rusínů a žádali, aby se Rusíni mohli sami prostřednictvím plebiscitu vyjádřit, zda-li se chtějí stát součástí ČSR anebo zůstat součástí maďarského státu. Oba požadovali, aby mohli Rusíni prostřednictvím plebiscitu vyjádřit své skutečné přání. Aby bez zasahování civilních a vojenských autorit mohli Rusíni vyjádřit svou skutečnou vůli.⁵¹ Jak Kutkafalvy tak i Teleki zdůrazňoval, že Rusíni již několikrát vyjádřili svůj zájem zůstat na půdě maďarského státu. Jak prozrazují maďarské dokumenty, v úsilí o provedení plebiscitu na území k Československu připojené Podkarpatské Rusi (i Slovenska) setrvala maďarská politika i dlouho po podpisu Trianonské mírové smlouvy a tento požadavek se stal trvalým. Je možné říci, že spíš zbožné přání bylo otcem této myšlenky, než odrazem reálného nahlížení maďarských politiků na možnosti takového řešení. Tyto projevy byly odrazem základní linie maďarské politiky, která stále doufala ve zvrat, jak ve fázi jednání mírové konference, tak i ve fázi, kdy již byla mírová smlouva definitivně vyhotovena a předložena

⁴⁷ „Maďarská propaganda se léty rozvinula ve složitý systém, dotovaný obrovskými částkami ze státního rozpočtu, rejstřík prostředků sahá od diplomatických cest a přednáškových turné přes využívání styků maďarské šlechty, budování propagačních center po světě, okázalou péči o rafinovaně vybírané hosty budapešťského světa, přes média moderní informace až k morální a finanční podpoře iredentistických hnutí v nástupnických státech. Vojensky bylo Maďarsko pod kontrolou Dohody, hospodářsky pod dohledem Společnosti národů a tak byla propaganda jeho neúčinnější mírovou zbraní.“ Cit. podle: PRAŽÁK, R. a kol.: Dějiny Maďarska s. 244.

⁴⁸ Excerpts from the minutes of the National Assembly, 39th meeting. May 10, 1920. In: Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary, c. d., s. 953–971.

⁴⁹ Kutkafalvy, Miklós (1882–19??), rusínský kněz, politik a právník pro maďarské orientace. V roce 1918 byl maďarskou vládou jmenován županem v Berežské župě. Prosazoval příslušnost Uherské Rusi (Podkarpatské Rusi) k Maďarsku. V letech 1919–1921 pracoval na ministerstvu pro minority a později se stal poslancem maďarského parlamentu., MAGOCSI, P. R., c. d., s. 312.

⁵⁰ Teleki, Pál (1879–1941), v roce 1920 (březen–září) maďarský ministr zahraničních věcí, 1920–1921 a 1941 předseda vlády.

⁵¹ Požadavek plebiscitu byl opakovaně zdůrazněn v předloženém maďarském memorandu, které 12. 2. 1920 přednesl v Neuilly vedoucí maďarské delegace na mírové konferenci hrabě A. Apponyi. Jednalo se o článek 27. a 28. tohoto memoranda, přičemž memorandum již i specifikovalo, jakým způsobem měl být plebiscit proveden (čl. 29.–32.). V memorandu se uvádělo: „Jedině plebiscit postaví mimo pochybnosti opravdovou vůli lidí, přičemž se nám jeví nemožné, aby tato vůle byla posuzována jako nepatrná, co do kvantity. Historické právo Maďarska na celé území je nesporné a proto si jsmé jisti, že spojené a přidružené mocnosti potvrdí toto právo a jeho hodnotu.“ In: The Hungarian Peace negotiations. (An account of the work of the Hungarian Peace delegation at Neuilly from Jan. to March 1920), Vol. II. Budapest 1922, s. 52–53.

Maďarsku k vyjádření, podpisu a následné ratifikaci. Trianonská mírová smlouva, podepsaná 4. června 1920, se pro jedny stala vyvrcholením nových smluvně konstituovaných mezinárodně-právních vztahů v prostoru střední Evropy (ČSR, Rumunsko, KSHS). Ti druzí (maďarská společnost) v ní spatřovala zásadní popření svého historicko-politického vývoje a především porušení tisícileté integrity území Svatoštěpánské koruny. Maďarsko proto logicky hledalo ve všech fázích mírového procesu různé způsoby a prostředky, jak tento pro ně nepříznivě se vyvíjející průběh mírového uspořádání středoevropského prostoru podřídit vlastním zájmům a cílům. Dokladem těchto nadějí byly intenzivní maďarsko-polské diplomatické kontakty, probíhající v průběhu roku 1920.

Tato ofenzivní zahraničně politická orientace byla posilněná dočasnou stabilizací vnitropolitických poměrů Maďarska po uskutečnění prvních parlamentních voleb v roce 1920 (25. ledna), ve kterých získala majoritu *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja* a *Kisgazda pártja* pod vedením dosavadního ministerského předsedy Károlye Huszára.⁵² O důsledcích výsledku maďarských voleb informoval z Budapešti ministerstvo zahraničních věcí legační rada Lejhanec v přípisu z 31. 1. 1920.⁵³ „Tímto způsobem zvítězil směr, který reprezentuje radikální Friedrichovu politiku: nepodepsat za žádných podmínek mírové smlouvy v jejím nynějším znění. Myšlenka iredenty mad' státu a znovuvybojování 1000letého Maďarska bude nyní na denním pořádku.“

Lejhanec podrobně analyzoval ústřední rysy maďarské vnitřní vývoje i zahraničně-politické zájmy, které je možné shrnout do několika bodů. Politika vnitřní: povolební napětí uvnitř *Keresztény Nemzeti* párt mezi křídlem K. Huszára a I. Friedricha, boj o vedení strany; M. Horthy jako garant výkonné moci nynější vlády až do doby zvolení hlavy státu; důsledek povolební – úpadek proválečné agitace ve vztahu k okolním státům; podpora Josefa Habsburského. Politika zahraniční: hrozba bolševismu jako podklad pro působení na Dohodu ve směru zachování integrity Maďarska; kooperace maďarsko-polská jako přirozená bašta proti bolševickému rozpětí; diskreditace ČSR jako podporovatele bolševického hnutí. Konečné resumé legačního rady bylo: „za daných ovšem nepříliš ustálených poměrů netřeba počítati s vojenským vpádem Maďarů na území RCS. Není to úmyslem ani hr. Somssiche, min. zahrani. věcí, ani generalissima admirála Horthyho, kterému záleží především na zajištění pořádku v zemi a na rozvoji hospodářství státního“.

Z myšlenky užšího vztahu maďarsko-polského bylo čitelné, že v praktické rovině by mohla nabýt povahy ohrožení právě území podkarpatoruského. Výmluvným v tomto směru bylo Memorandum maďarského ministra zahraničních věcí hraběte E. Csákyho z 1. listopadu 1920, které bylo vypracováno jako výstup z jednání s představitelem polské vlády hrabětem Szembekem v Budapešti, ve kterém Csáky sumarizoval: „v průběhu naší konverzace mi hrabě Szembek sdělil, že jeho vláda ho zmocnila ujistit mne o tom, že polská vláda sleduje v ohledu ustanovení společných polsko-maďarských hranic otázky životního polského zájmu“ „a dále že „polská vláda je názoru, že nejlepší cestou jak tohoto cíle dosáhnout, bude řešení Rusínské otázky podle maďarského přání; v této věci můžeme vždy počítat s plnou podporou Polska a polská vláda považuje za žádoucí že obě

⁵² *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja* – Křesťansko-národní strana sjednocení; *Kisgazda pártja* – Maloroľnícká strana.

⁵³ Přípis delegáta RČS z Budapešti, legačního rady Lejhance, č. 58/D, ze dne 31. 1. 1920. AÚTGM, f. EB-R, č. k. 314.

vlády souhlasí s jednotnou politikou v tomto ohledu.⁵⁴ V telegramu z února 1921 instruoval tehdejší maďarský ministr zahraničních věcí Gusztáv Gratz maďarského velvyslance ve Vatikánu hraběte Somssiche, aby upozornil papeže Benedikta XV. na skutečnost, že Maďarsko stále nepovažuje příslušnost Rusínů a tedy i celkově rusínskou otázku za vypořádanou, právě z důvodu neprovedení plebiscitu na tomto území, a tudíž, že Rusíni zatím neměli příležitost vyjádřit se, k jakému státu chtějí náležet.⁵⁵

Agitace maďarské strany, která od začátku zpochybňovala připojení území Podkarpatské Rusi a Slovenska k Československu, se vyznačovala po celé meziválečné období existencí státu ve verbální rovině značnou intenzitou, ale zdá se, že i přes takto postavené proklamace, politickou agitaci a zvýšené diplomatické úsilí si byly maďarské politické kruhy vědomy nemožnosti zvratu ve svůj prospěch. Ale i přesto jistá naděje Maďarska ve zvrat byla spatřována právě v požadavku vykonání plebiscitu na území Podkarpatské Rusi.⁵⁶ Výsledek takového plebiscitu by byl jistě zajímavý v případě, kdy by nebylo již rozhodnuto o budoucí příslušnosti Podkarpatské Rusi jako součásti jiného státu (totiž, kdyby inkorporace území Podkarpatské Rusi nebyla již součástí mírových dohod, potvrzených a podepsaných hlavními evropskými a světovými velmocemi). V takovém případě by bylo možné očekávat výsledek s velkým napětím a obavami již vzhledem k početnému zastoupení maďarského obyvatelstva na tomto území. Výsledek by, v čistě teoretické rovině, nemusel dopadnout podle představ, které by uspokojovaly Československo.⁵⁷ Znění mírové smlouvy v případě Podkarpatské Rusi však nepřipouštělo jakoukoliv formu plebiscitu a tím byla legitimita tohoto požadavku maďarské strany zásadně popřena. Reakcí na tento stále se vynořující maďarský požadavek byla výpověď československého vyslance v Paříži Š. Osuského, který ve své stati na stránkách Slovenské politiky podrobil rekapitulaci rozhodnutí Dohody ve věci Podkarpatské Rusi.⁵⁸

⁵⁴ Papers and Documents relating to the foreign relations of Hungary, c. d., Doc. No. 765 (1919), s. 733–734.

⁵⁵ Papers and Documents relating to the foreign relations of Hungary, c. d., Doc. No. 117 (1920), s. 113.

⁵⁶ Požadavek plebiscitu byl formulován jako podmínka, kterou Budapešť podmiňovala přijetí rozhodnutí Dohody v záležitosti území západního Maďarska. Maďarsko v odpovědi na nótu Dohody prohlásilo, že je ochotno splnit všechny body mírové smlouvy, že však musí žádati, aby současně bylo rozhodnuto o vrácení Pětikostelí (Pécs), o plebiscitu v rusínském území náležejícím k republice československé, a o otázce úpravy všech společných majetkových otázek. České slovo, 1921, č. 8 (12. I. 1921), s. 1.

⁵⁷ ROMPORTLOVÁ, M.: ČSR a Maďarsko 1918–1938. Bezprostřední vývojová báze a průběh obchodně politických vztahů. Brno 1986, s. 45.

⁵⁸ „O Podkarpatskom Rusku sa jednalo na mierovej konferencii 29. marca 1920, keď boli predstreté rôzne memoranda od spojeneckých misií v Budapešti. Dňa 7. apríla sa zase o ňom jednalo, keď italský veľvyslanec predložil svoju zprávu. Dňa 9. apríla po obsírnom vysvetlení o stave v Podkarpatskom Rusku mierová konferencia rozhodla, že tam nebude žiaden plebiscit, a Millerand v sprievodnom liste odôvodnil toto rozhodnutie takto: „Spojenecké a pridružené mocnosti neustanovily plebiscit preto, pretože sú presvedčené, že by uprimné prevedenie plebiscitu nevedlo k citeľne iným výsledkom, aké sú tie, ku ktorým dospely podrobným štúdiom etnogeografických pomerov a národných túžeb v strednej Európe.“ Po tomto všeobecnom výroku Millerand pokračuje: „Spojenie Podkarpatského Ruska s Československom bolo uznané spojeneckými a pridruženými mocnosťami v smluve, ktorú s Československom uzavrely, a ktorá zvláštnym spôsobom zaisťuje autonómiu Podkarpatským Rusom. Spojenecké a pridružené mocnosti sa s Československom dohodly v tom smysle, že ustanovenia tej smluvy, nakoľko sa ony týkajú národnostných, náboženských alebo jazykových menšín, budú postavené pod garanciu Svazu národov. Spojené a pridružené mocnosti sú tej mienky, že ustanovenia smluvy, ktorú Československo s nimi podpísalo, umožňujú obyvateľstvu autonómneho územia Podkarpatskej Rusi vyjadriť verejne svoje želanie.“ Mierová konferencia, ako vidieť z vyššie citovaného textu, sdeľuje maďarskej mierovej delegácii, že Podkarpatské Rusko sa pripojilo k Československu, a že spojenecké mocnosti toto spojenie úradne uznaly smluvou, ktorú s Československom podpísaly, a to 10. augusta 1919

Otázka Podkarpatské Rusi, ale nejen tohoto území československého státu, v prvých letech existence samostatného Československa zapadala do širšího komplexu vztahů československo-maďarských. Maďarská strana v důsledku traumatické územní ztráty přirozeně hledala možnost narušení takto smluvně stanoveného mírového statu quo, který byl v jejím názírání vlastního historického vývoje Uher a národa maďarského z hlediska současnosti nelegitimní a krajně nespravedlivý, a proto ho považovala za řešení provizorní. Přitom si maďarská vláda byla vědoma především ekonomických limitů této na historických základech stojící orientace své zahraniční politiky.

Proto je možné konstatovat, že pro období postupného vojenského a administrativně-správního zajišťování území Podkarpatské Rusi (ale i Slovenska) v letech 1919–1920 byly kroky, které vedly svou povahou k položení základů státní moci na tomto území, vedeny s ohledem na centrální a tedy jednotné zajištění suverénního výkonu československé státní moci i nad územím Podkarpatské Rusi. Z hlediska mezinárodně-politického měl tento postup své oprávnění. Úskalí tohoto postupu však spočívalo v rozdílném chápání historického významu tohoto území pro Rusíny a mocenského významu tohoto území pro československou politiku a její ambice v tomto prostoru. Význam rusínského pojetí, jako dosažení uznání národně-politického požadavku z let 1849–1850, byl v československém chápání považován za historickou reminiscenci, která neodpovídala poválečným aspiracím československého státu na dosažení dominance v tomto prostoru. Podoba a obsah vztahů československo-maďarských odkrývaly přístup nástupnických států, Československa i Maďarska, k území bývalé Uherské a nyní Podkarpatské Rusi. Přístup byl diktovaný především zahraničně-politickými koncepcemi a zájmy těchto států. Československá strana však byla současně limitována potřebou vypracování vnitropolitické koncepce, s ohledem na rusínské politické zástupce. Vzájemná nevyváženost ve vztahu těchto dvou koncepcí, především dominance zájmů mezinárodně-politických, se stala ohniskem střetů mezi československou vládou a zástupci Rusínů.⁵⁹ Československá

v St. Germain. Nerozumiem preto, ako mohli maďarskí štátníci prísť na myšlienku, že vyššie citovaný text obsahuje ustanovenie plebiscitu pre Podkarpatskú Rus. Keby bol ten text nejasne stylizovaný, pochopil by som snahu maďarských štátníkov dať mu výklad prajný pre Maďarsko, ale ten text nie je ani len v najmenšom prístupný výkladu, ktorý by sa čo i len z ďaleka podobal nejakému ustanoveniu o plebiscite. Je tam jasne a výslovne povedané, že mierová konferencia neprijala plebiscit, navrhovaný maďarskou delegáciou, lebo sa presvedčila, že by bol zbytočný. Okrem toho mierová konferencia hovorí maďarskej mierovej delegácii, aby sa nestarala o blahobyt Podkarpatských Rusov, pretože sa o to už spojenecké mocnosti samy postaraly tým, že uzavrely s Československom smluvu, v ktorej majú Podkarpatskí Rusi zaistené všetky potrebné práva, ktoré im umožnia, aby sa mohli vzdelávať a slobodno vyvíjať.“ Slovenská politika, 2, 1921, č. 73 (21. 4. 1921), s. 3.

⁵⁹ Stanovisko E. Beneše k Podkarpatské Rusi a její mezinárodně-politické roli bylo: „musím však zdůraznit, že mírová konference tu brala v úvahu i jeden zvláštní důvod československé delegace, pro který tato zdůrazňovala nutnost připojení Podkarpatské Rusi k Československu: potřebu Československé republiky být z důvodů mezinárodně-politických, z důvodu bezpečnosti a klidu ve střední Evropě a budoucího vývoje středoevropské politiky vůbec přímým sousedem Rumunska. To se mohlo státi jen přes Podkarpatskou Rus, neboť jen přes ni je možná také dnes tak úzká spolupráce s Rumunskem a zejména celá politika Malé dohody. Vidíte tudíž, jak vlastně problém Podkarpatské Rusi je mezinárodně důležitou a dalekosáhlou otázkou, jak se dotýká životních zájmů nejen podkarpatoruského lidu samotného, nýbrž i velikých zájmů všech sousedních států a národů, a dotýká se problémů mezinárodně politických, kolem nichž se pohybuje politika Československa, Maďarska, Polska, ukrajinského hnutí a Ruska. Otázka Podkarpatské Rusi je takto jednou z důležitých otázek celé středoevropské politiky, s tohoto hlediska musí být posuzována a podle toho její řešení musí být prováděno.“ BENEŠ, E.: Řeč o problému podkarpatoruském a jeho vztahu k Československé republice. Praha, 1934, s. 28–29.

politika byla především motivována úsilím o stabilní inkorporaci tohoto území. Obávala se především možností ztráty tohoto strategicky významného spojovacího článku ve východním směru. Otázkou bylo, jak reálná byla hrozba odtržení Podkarpatské Rusi od Československa a jejího připojení k Maďarsku, když jakékoliv územní nároky Maďarska nenalézaly jakékoliv rozhodující mezinárodní podpory, přinejmenším až do poloviny třicátých let, pokud nebudeme přeceňovat mezinárodní v rámci později realizované tzv. Rothermerovy akce z roku 1927. Skutečností však bylo, že v důsledku dvojí karlovske krize⁶⁰ z roku 1921 byly mezinárodně-politické postavení Československa posílněno, přičemž vztahy československo-maďarské, především v důsledku druhé karlovske krize (říjen 1921) dosáhly bodu mrazu.

Centralizace versus decentralizace (autonomie) – latentní požadavek Slováků, Maďarů a Rusínů a jejich vliv na československo-maďarské vztahy

Je proto vhodné se nad tímto problémem zastavit, neboť obecné spojování požadavku slovenské autonomie s cíli maďarské politiky poškozuje obsahovou a z hlediska oprávněného požadavku decentralizace státní moci celkově meziválečnou politiku slovenských politických stran. Problém opět spíše spočíval v problematickém vnímání maďarského (menšinového) obyvatelstva československou státní mocí, hlavně na pozadí vývoje v sousedním Maďarsku. Tato složka obyvatelstva ČSR si i nadále zachovávala vliv na územích bývalých Uher a byla státními orgány vnímána jako překážka bránící uskutečnění jistého stupně administrativně-správní decentralizace, kterou shodně požadovali v meziválečném období jak Slováci, tak i Rusíni na Podkarpatské Rusi. Mezi převládajícími názorem, jednoznačně odmítajícím jakoukoliv podobu decentralizace na těchto etnických heterogenních územích, zejména z obav z následné maďarské reakce po možném zavedení jistého stupně samosprávy, se vyskytl zcela opačný názor, který nepostrádal vnitřní logiku: „treba sa nám chrániť dôvodmi, že autonomiu musíme v princípe odvrhnúť, lebo sú Maďari za ňu a že by nám ju azda boli chceli dať, túto zbraň môžeme aj obrátiť: varujeme sa centralizácie, ktorou nás stará habsburská monarchia traktovala a ktorou doviedla ríšu k pádu.“⁶¹ Dále je možné se zamyslet nad obecnými principy, kterými autor apeloval: „ale keď sme dali našim minoritám všeobecné tajné hlasovacie právo a keď sme vstúpili na cestu opravdu demokratickú, nemôžeme na polovičnej ceste zastat' a odhľat' im možnosť, aby sa v rámci samosprávy uplatnili ináče, kto vie, ako dlho potrvá ešte taká mentalita naša, kde v inorečových spoluobčanoch našich vidíme ešte nepriateľov?“⁶² A závěrem prorocky dodával: „Alternatíva, pred ktorou stojíme, je: alebo nájdeme modus vivendi s Maďarmi, a vtedy máme aspoň nádej, že irredenta prestane, v opačnom prípade však je isté, že ona i naďalej potrvá.“⁶³

⁶⁰ Karlovska krize – jedná se o dvojí návrat Karla Habsburského (Karla IV.) na území Maďarska. Poprvé se Karel vrátil 26. 3. 1921 do Szombathely, za vlády P. Telekiho, který v důsledku nejednoznačného postupu vůči Karlovi rezignoval a nový kabinet následně sestavil I. Bethlen. Podruhé se Karel Habsburský vrátil na území Maďarska 21. 10. 1921, přičemž v Šoproni ustavil vládu pod vedením I. Rakovszkého, ministrem zahraničí se stal G. Andrássy a ministrem financí G. Gratz., blíže: JUHÁSZ, G.: c. d., s. 76–88.

⁶¹ STODOLA, E.: O samosprávě Slovenska. Martin 1921, s. 14.

⁶² Tamtéž, s. 28–29.

⁶³ Tamtéž, c. d., s. 30.

Stejně jako na Slovensku, tak i na Podkarpatské Rusi se jednalo o problém, jehož řešení spočívalo především ve vyrovnání se s minulostí, ke kterému bylo jistě třeba delšího časového úseku, než jen pouhých dvou či tří let. Avšak právě s ohledem na komplikace, které vyplývaly ze soužití odlišných národnostních skupin bylo nezbytné realizovat politiku, která by postupem času umožnila vytvořit jistý stupeň pozitivního vztahu mezi národnostní většinou a národnostní menšinou na bázi vzájemné spolupráce a k prospěchu autonomní jednotky, potažmo celého státu. Koneckonců poválečné uspořádání tohoto prostoru již ani legitimně neumožňovalo jinou myslitelnou bázi spolupráce, než tu v rámci československého státu (samozřejmě mimo případ cílené iredentistické činnosti proti státu, se kterou však ze strany Maďarska a jeho stoupenců na území ČSR bylo nutné počítat v přítomnosti i v budoucnosti). Bylo nutné akceptovat nesouhlas některých skupin maďarského obyvatelstva s připojením k novým státním útvarům a brát ho jako reálně existující fakt. Zároveň bylo potřebné nalézt způsob, jak tento napjatý vztah účinně paralyzovat, nebo přinejmenším zeslabovat. Například postupným uskutečňováním programově budované administrativní samosprávy, která mohla nalézt pozitivní odezvu a stát se možností seberealizace i pro tyto složky obyvatelstva. K problému možné administrativní samosprávy na území Slovenska, odvolává se přitom na model samosprávy Podkarpatské Rusi, se vyjádřil v obsáhlém úvodníku pod názvem Program samosprávy na Slovensku denník Slovenská politika.⁶⁴ Analyzoval návrhy Slovenské ľudové strany a Slovenské strany národní, přičemž požadavek politické autonomie odmítl z důvodu jeho finanční náročnosti. Jiného mínění ale byl v případě možného uskutečnění administrativní samosprávy, ke které uváděl: „nepopierateľným faktom je, že na administratívnej samospráve neodvratne trvá, bez rozdielu strán, ohromná väčšina slovenskej politickej verejnej mienky. Toto nech si uvedomia všetci príslušní činitelia v Prahe.“

Otázka samosprávy byla vždy živým tématem politických zástupců těch oblastí, které geograficky stály mimo politicko-správní centrum československého státu. V letech 1919–1920 došlo k položení základů státoprávní podoby státu (tvorba a přijetí ústavní listiny), rozběhl se proces reformy vnitřní politické správy zejména na základě přijatého zákona o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé.⁶⁵ V obou oblastech tak došlo k významným změnám oproti stavu před rokem 1918. Reforma vnitřní správy, která nakonec vyústila v přijetí župního zákona, znamenala významný odklon od podoby vnitřní politické správy v rakousko-uherské monarchii v několika zásadních principech. Především, jak bylo souhlasně zdůrazňováno v oficiálních dokumentech předcházejících samotné reformě z roku 1920 (Zásady reformy vnitřní správy z roku 1919⁶⁶ a dále ve Zprávě ústavního výboru⁶⁷ v Důvodové zprávě a přílohách referenta ústavního

⁶⁴ Slovenská politika, 2, 1921 č. 84 (15. 4. 1921), s. 1.

⁶⁵ Zákon č. 126/1920 Sb. z a n. republiky Československé ze dne 29. 2. 1920 o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé, publikovaný 11. 3. 1920, částka 29, s. 296–306.

⁶⁶ Zásady reformy vnitřní správy státu byly schváleny ministerskou radou 22. 5. 1919. In: Elektronická knihovna Český parlament, <http://www.psp.cz>. Tisky a stenoprotokoly Národního shromáždění pro období 1918–1920.

⁶⁷ Zpráva výboru ústavního o návrhu zákona o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé. In: Elektronická knihovna Český parlament, <http://www.psp.cz>. Tisky a stenoprotokoly Národního shromáždění pro období 1918–1920, tisk 2422.

výboru J. Malypetra)⁶⁸ hlavním principem a cílem bylo odstranění tzv. dualismu správy. Správní dualismus souvisel s rakouským modelem vnitřní správy, v rámci kterého „na poli správy vnitřní existuje vedle sebe dvojí organismus správní, totiž jednak organismus správy státní, jednak organismus samosprávy (autonomie) územní. Každý z těchto organismů správních jest na druhém organismu zásadně nezávislým.“ Problém byl především shledáván v samosprávě (autonomii) územní, které za existence Rakouska-Uherska odpovídal status zemí jako veřejnoprávních a samosprávných korporací (tzv. státních fragmentů), které byly vypravené vlastním sněmem se zákonodárnou působností.⁶⁹

Tato tzv. dvojí kolej vnitřní správy proto byla jako údajný historický anachronismus ihned na počátku samostatné existence Československého státu postupně odstraňována.⁷⁰ V prozatímní ústavě (Ústavní zákon č. 37/1918 Sb. z. a n.) byly tzv. zemské sněmy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku zbaveny zákonodárné moci a následně zákonem č. 280/1920 Sb. z. a n. byla správní kompetence zemských sněmů svěřena vládě. Jak uvedl J. Malypetr v projevu 27. 2. 1920 na půdě Národního shromáždění, bylo v ústavním výboru diskutováno, jestli je vůbec připravovaná reforma vnitřní správy vhodná, zda-li je vhodné porušit kontinuitu s předcházejícím stavem: „konkrétně a krátce řečeno, šlo o to, má-li být touto reformou veřejné správy zachována zemská samospráva, mají-li být jednotlivé země, Čechy, Morava a Slezsko, udrženy jako zvláštní správní celky; při referátu p. dr. Boučka⁷¹ bylo již o tom mluveno se stanoviska zájmů celostátních a bylo by proto zbytečno, kdybych opakoval důvody, které ty byly předneseny a které mluví proto, že ve státě našem, ve státě poměrně malém a tak položeném, jakým je republika naše, je správně, starati se o uskutečnění jediného cíle, totiž vybudování správy jednotné, z jednotného střediska řízené, při zachování rozumné decentralizace při výkonu správy samé, ale odstranění všeho, co by mohlo v budoucnosti jakýmkoliv způsobem vésti k rozeskupení jednotlivých středisk našeho státu na zvláštní, více nebo méně soběprávné celky.“ Jak již z výše uvedeného vyplývá, územní jednotnost státu měla být zajištěna a podporována i jednotnou soustavou vnitřní správy (politické správy), přičemž definitivní podoba župního

⁶⁸ Jan Malypetr jako referent ústavního výboru přednesl důvodovou zprávu k zákonu o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé (tisk 2422) 27. 2. 1920. K referentově důvodové zprávě bylo připojeno několik příloh: 1. Důvodová zpráva vládní, 2. Nástin historického vývoje zřízení krajského, župního v území republiky Československé, 3. Znění navrhovaného župního zákona. In: Digitální knihovna Český parlament, <http://www.psp.cz>, Národního shromáždění československé 1918–1920 – stenoprotokoly, 125. schůze, 27. února 1920, část 1–22.html.

⁶⁹ „Na země pohlížela česká státoprávní literatura předpřevratová jednak jako na ústavně-právní činitele, které tvořily základ státu [monarchie] Rakouské, jednak jako na články v organizaci autonomie a samosprávy. V prvním směru bylo důležité a příznačné, že šlo o subjekty, které – zcela obdobně jako sám ústřední stát – byly povolány vydávat právní normy s původní relevancí právní, t.j. zákony. Byly z tohoto hlediska země státy ve státu (a jevílo se se tudíž zákonodárství zemské ve svém poměru k zákonodárství říšskému jako autonomie (svězákonodárství).“; WEYR, F.: Československé právo správní. Brno 1922, s. 61–62.

⁷⁰ Ve zprávě ústavního výboru (tisk 2422) se k tomuto uvádělo: „Samospráva v našem starém slova smyslu vykonala svůj úkol v celku skvěle a bude v historii vždy její činnosti a úspěchů vděčně pamatováno. Musí-li ustoupiti novým útvarům vyhovujícím lépe potřebám nového státu, jest to jen důsledek světodějných událostí, jež národu československému daly uskutečnit nejkrásnější jeho tužby po plné a nejrozsáhlejší samosprávě. Státní samostatnost národa československého jest skutečným vyvrcholením jeho samosprávy.“

⁷¹ Referát dr. V. Boučka v NS jako zpravodaje ústavního výboru ke zprávě ústavního výboru k ústavní listině, dne 27.2.1920. In: Digitální knihovna Český parlament, <http://www.psp.cz>, Národní shromáždění československé 1918–1920 – stenoprotokoly, 125. schůze, 27. února 1920, část 1–22.htm.

zákona tyto zásady centrálně řízené vnitřní správy jednoznačně naplňovala.⁷² Další z předních českých juristů, J. Hoetzel, k tomu poznamenal: „organizace zemí se přiblížila k organizaci obcí jako pouhých svazů samosprávných.“⁷³ Dalším krokem v procesu reformy vnitřní správy československého území byla snaha vedoucí k sjednocení doposud odlišného modelu vnitřní správy na území bývalých Uher (tzv. municipální správa). Uherská vnitřní správa prostřednictvím stolic (žup) byla v daleko autonomnějším vztahu vůči orgánům uherské státní politické správy. Vidíme tedy, že jak na území tzv. historických zemí (Čechy, Morava a Slezsko), tak i na území bývalých Uher měla územně-správní, respektive administrativně-politická autonomie (zemské celky, stolice) před rokem 1918 jistý ekvivalent, který však byl v nových státoprávních podmínkách po roce 1918 nahrazen politikou centrálně řízené vnitřní správy pod taktovkou ústředních státních orgánů. V souvislosti s vymezením autonomie se terminologicky hovoří porůznu o autonomii a samosprávě.⁷⁴ Oba termíny mají samozřejmě vzájemnou souvztažnost.⁷⁵ Autonomní status instituce či územní jednotky se projevuje ve vlastní vnitřní správě, upravované legislativně (normotvorně) z vlastní moci, která jí však byla vyhrazená z moci instituce či územního celku jí nadřazeného. V tomto případě sama nadřazená instituce nebo územní celek uznává specifickou subjektu už tím, že mu autonomní status uděluje, a tedy i právo tvorby a realizace specifickým právním norem v orgánech k tomu určených, avšak v souladu s právním řádem celku.⁷⁶ Mohli by jsme proto v tomto případě hovořit o omezené institucionální či územní autonomii (realizované na základě samosprávy, lokální samosprávy) nenarušující jednotnost celku.

⁷² Zásadní stanovisko bylo položeno v uvedených hlavních zásadách reformy veřejné správy, schválených 22. 5. 1919 ministerskou radou: „a) vnitřní správa jest činnost státní a stát je povinen, pokud nejde o čistě místní zájmy obcím svěřené, ji sám svými orgány vykonávat. Rozdíl mezi správou státní a správou vyšších korporací autonomních z vlastního práva vykonávanou, tím tedy zaniká; Dosavadní autonomní korporace vyššího řádu, tedy okresy, a země se zrušují a agenda jejich jako agenda státní přechází na nové orgány smíšené; Unifikace mohla být provedena sice také v tom směru, že by zásadně veškerá veřejná správa anebo aspoň největší její část přešla na autonomní korporace, anebo že by v čele autonomních korporací stáli šéfové úřadů politických, jež pro obvod autonomních korporací jsou zřízeny, ale vláda rozhodla se proto, aby politická správa byla zásadně a v celku postátněna a byla vedena při tom úvahou, že touto státní unifikovanou správou bude lze docílit větší jednotnosti.“; In: Příloha k důvodové zprávě referentově o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé. Kapitola V., Snahy o reformu. In: Digitální knihovna Český parlament, <http://www.psp.cz>, Tisky a stenoprotokoly Národního shromáždění pro období 1918–1920. Tisk č. 2422, 125. schůze NS.

⁷³ HOETZEL, J.: Československé správní právo. Praha 1937, s. 211–212. (Odd. Samospráva, Země). K ideologizaci a nacionalistickému pozadí problému: GONEC, V.: Centralismus a autonomismus v politickém životě meziválečného Československa. ČMM, CXVI, 1997, s. 233–244.

⁷⁴ V anglosaském světě se používá několika terminů – *autonomy*, *self-government*, *local government* a *self-rule*, v některých případech zúžená na tzv. *local administration*.

⁷⁵ Blíže např.: Slovník veřejného práva československého. Brno 1929, s. 73–75 (heslo: Autonomie; autor: E. Hácha): „Autonomii nelze zaměňovati se samosprávou, ač že by se tohoto výrazu užívalo nepřesně. Název samospráva neukazuje na činnost normotvornou, nýbrž na funkci správní. Samospráva ovšem s autonomií souvisí. Za Rakouska bylo ovšem zvykem mluvit o autonomii obecní, okresní, zemské, ačkoliv nesporně u obou prvních svazů skutečná autonomie má význam podřadný. Tzv. autonomní funkce zákonodárných sborů nelze již proto počítati za autonomii v obvyklém smyslu slova, poněvadž zákonodárné sbory nejsou orgány podstatního svazu.“

⁷⁶ Porovnej, PARRY, C. – GRANT, P.: Encyklopaedic Dictionary of International Law. Oceana Publications, New York 1986, heslo: *Autonomy*.

Skutečností ale zůstává, jak konstatovalo již několik autorů věnujících se problémům autonomie a samosprávy, že tímto postupem by se skutečně mohlo postupně konstituovat poněkud více nezávislé samosprávné centrum. Tato možnost se nedala vyloučit, a jako příklad uváděli situaci v britských dominiích, které se více či méně posouvaly směrem k plné suverenitě.⁷⁷ K dokreslení možného způsobu realizace autonomie a self-governmentu může nicméně posloužit i příklad Velké Británie, Francie, USA, v jejichž státním rámci se realizovaly rozdílné koncepty autonomie (dominií a hlavně samospráva tzv. county, samospráva regionů, států), tím spíše kantonální systém Švýcarska (se svrchovaností kantonů) na pozadí odlišných státních forem (konstituční monarchie, unitární stát, federace a konfederace) a hypoteticky se mohly stát předlohou možné realizace autonomie Podkarpatské Rusi.⁷⁸

V případě Podkarpatské Rusi sehrávalo skutečně významnou roli, zdali bude jako autonomní jednotka považována za územně specifickou autonomní korporaci (s normotvornou působností), či nikoliv. Respektive, jestli v ústavě stanovená samospráva a nejširší autonomie tohoto území bude znamenat jen „organizační princip státní správy“, či nikoliv.⁷⁹ Bylo tedy otázkou, jak se bude autonomní statut tohoto území interpretovat teoreticky, ale především uplatňovat prakticky. Ideální podoba realizace autonomního statutu nespecifikovaného území mohla znamenat delegování jistého omezeného výkonu moci ze strany ústředních státních orgánů na orgány autonomní jednotky (například zastupitelský orgán), která by tomuto tělesu dovolovala uplatnění normotvorných kompetencí a následně přímou návaznost v plnění jeho rozhodnutí na regionální úrovni a na úrovni místní samosprávy. V samotném vztahu centra a autonomie (samosprávy) však přirozeně existuje napětí, které je způsobené různým podílem a rozdílnými zájmy při výkonu moci, respektive důležitou roli zde sehrává obava z možné ztráty přímé kontroly a vlivu při výkonu státní moci.

Již projev člena ústavního výboru J. Malypetra v NS (27. 2. 1920) v souvislosti s předkládaným návrhem reformy vnitřní správy státu mohl přinejmenším signalizovat komplikace a odhalit již v této době reálně se rýsující názorový střet ve věci následné interpretace termínu autonomie, respektive samosprávy či lokální samosprávy mezi představiteli

⁷⁷ The Columbia Encyclopedia. New York 1950, heslo: Autonomy (Self-rule), s. 126.

⁷⁸ Francie: z pohledu vnitřní správy (politické správy) je rozdělena na *obce* a *departementy*. Na čele departementu stojí prefekt vyjmenovaný ministrem vnitra a jemu přímo zodpovědný. I když departement má vlastní zastupitelský sbor (Council), tomu není povoleno jednat o politických otázkách či otázkách daní. Tvorba legislativy pro celou zemi je vyhrazená pravomocí Národního shromáždění. Je zde významná podobnost s principy reformy vnitřní správy v ČSR po roce 1918. (Srovnání francouzského a amerického modelu samosprávy: FISKE, J.: Civil Government in The United States, New York, s. 360). Skutečně samosprávné jsou ve Francii až nově zaváděné regiony (za poslední čtvrtstoletí).

Švýcarsko se dělí na kantony jako veřejnoprávně územní korporace s normotvornou působností a vlastní ústavou, přitom v mezích určujících kompetence kantonů. Rozbor ústavního systému Švýcarské konfederace: Constitutions of Nations. Vol. III., 1956.

⁷⁹ HOETZEL, J.: Československé správní právo. Praha 1937, s. 175–176. Právněteoretické nezvládání problému a neplnění malé saintgermainské smlouvy ze strany Československa ve vztahu k Podkarpatské Rusi: GONEC, V.: Autonomie Podkarpatské Rusi jako problém úrovně práva a právního myšlení. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997, s. 71–82; srovnání s Polskem: GONÉC, V.: Probleme der Teilung Schlesiens und der Autonomie Schlesiens in der Beziehung zum derzeitigen Niveau des Rechts- und rechtspolitischen Denkens in Mitteleuropa. In: Przelomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Pamiętnik. I./I. Przelomy w dziejach Śląska/Umbrüche in Geschichte Schlesiens. Toruń 2000, s. 311–320.

státu a zástupci Rusinů. Jak konstatoval přední český jurista této doby František Weyr⁸⁰: „místní samospráva jest organickou součástí veřejné správy vůbec a tedy antagonismus mezi těmito správními orgány je přirozenou a tradiční součástí jejich vzájemného poměru.“⁸¹ F. Weyr tento antagonismus zdůvodňoval tak, že je „typickým znakem poměru mezi místní správou a státní správou v bývalém Rakousku – a tedy i v naší republice, která převzala bývalý právní řád rakouský – jest jisté nepřátelství a nedůvěra mezi státem ústředním jakožto největší územní korporací a ostatními místními korporacemi, které stělesňují myšlenku decentralisace. Tato myšlenka jest pravým protikladem centralistických snah, stělesněných ve správě státní, takže protiklad centralisace a decentralisace projevuje se i v protikladu: státní správa a samospráva, ač jinak oba tyto protiklady nemají spolu co činiti.“ Centralizační tendence na poli vnitřní správy, jakkoliv byly ze strany státních orgánů v letech 1918–1920 pochopitelným postupem, vzbuzovaly během doby stále silnější antipatie na straně Slováků, Maďarů i Rusinů. Ti funkčnost státu ztotožňovali naopak s postupnou a k nim namířenou decentralizací. Jistě zde hrál roli aspekt, o kterém kriticky hovořil F. Weyr: „Centralisace jde více k duhu politicky vládnoucímu národu, který tvoří většinu obyvatelstva, než národním menšinám, jež nemají stejné příčiny, aby za obět' tužší centralisace vykupovaly vzrůst politické moci ústředního státu, jako národ vládnoucí. Neboť jen národ vládnoucí, jenž má poměrně největší zájem na udržení státu, bude ochoten obětovati dílčí zájmy, ať místní, ať stavovské nebo politické zájmům celostátním, a vykoupí tudíž rád ztrátou možnosti silnějšího uplatňování těchto zájmů v korporaci (útvarech) menších sesílení ideí celostátní.“⁸²

* * *

Ironií bylo, že v mnoha případech se slovenští političtí zástupci, napříč celým slovenským stranickým spektrem, odvolávali na model administrativní samosprávy (autonomie), podle nich již aplikované československou vládou na území Podkarpatské Rusi. Maďarská vláda a její zahraniční politika tohoto vnitropolitického prnutí ve věci autonomie (na Slovensku a Podkarpatské Rusi) náležitě využívala na domácím i mezinárodním fóru, nicméně z hlediska reálného ohrožení Československa neměly argumenty Maďarska, a to až do poloviny třicátých let, i z důvodů historických, náležitou váhu a podporu. Teprve až od poloviny třicátých let (leden 1935) získává slovenský požadavek autonomie jistou společnou linii se zájmy maďarské zahraniční politiky, která souvisela se zahájením tajných jednání mezi zástupci HSLS (J. Tiso, K. Sidor) a zástupci Křesťansko-sociální strany (J. Eszterházy) ve věci vypracování společného návrhu autonomie a o spolupráci na vytvoření mezistranického výboru pro spolupráci.⁸³

⁸⁰ František Weyr (1879–1951), český právník, profesor Masarykovy univerzity, spoluzakladatel její právnické fakulty. V právní teorii byl spoluvůrcem Kelsenovy normativní právní teorie. Člen prozatímního Národního shromáždění v letech 1918–1920, člen ústavního výboru. Blíže jeho paměti: WEYR, F.: Paměti I. Za Rakouska (1879–1918). Brno, 1999, 488 s.; Paměti II. Za republiky (1918–1938). Brno, 2002. H. Kelsen sám byl spoluvůrcem rakouské republikánské ústavy, která se silně inspirovala švýcarským modelem.

⁸¹ WEYR, F.: Československé právo správní (Organisace veřejné správy a řízení správní). Brno, 1922, s. 49.

⁸² WEYR, F.: c. d., s. 51.

⁸³ MOL K 64, 62 cs., 1935, 7 tétel, 98 res.

Autonomy of Sub-Carpathian Ruthenia on the background of Czech-Slovak union and Czechoslovak-Hungarian relations between world wars

Robert Pejša

The solution of the problem was influenced by opposing forces – the demands of Ruthenians living in the USA, the interests of world powers in Central Europe, the confusion of Ruthenians living in Ruthenia and, initially, the hesitation of Czechoslovakia. With its attitude clear, Hungaria focused on propaganda and patient waiting on the possibility to move the borders. The autonomy of Sub-Carpathian Ruthenia found itself in a hard position, contrasting with the integrity of the rest of Czechoslovakia, where political demands of minorities were often misused.

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2009

**SLOVENSKÁ OTÁZKA A JEJÍ KONFESNÍ DIMENZE
V OPTICE DOBOVÉHO TISKU V PRVNÍCH LETECH
ČESKOSLOVENSKÉHO STÁTU**

Petr Dvořák

O vzniku Československé republiky se stalo zvykem psát, že tento stát byl postaven na ideji čechoslovakismu, který v sobě nesl myšlenku blízké vzájemnosti Čechů a Slováků jako rovnocenných, resp. až identických stran ve společném státě. Citování Masarykových tezí o významu zakladatelských idejí pro fungování státu je však až dodnes přespříliš povrchní a formální. Ještě horší je to s hodnocením samotného konceptu čechoslovakismu, jednostranné analýzy a podvědomé zpolitizování jsou ještě tím lepším, co se na toto téma publikuje. Koncept čechoslovakismu časem musel narazit na všední tvrdou realitu prvních poválečných let a slovy známého znalce tehdejší střední Evropy Setona-Watsona tak „po krátkých medových týdnech revolúcie nastala medzi Čechmi a Slovákmi akási nervózna rozladenosť.“¹

Již velice brzy se tak začal konstituovat soubor problematických témat a neuralgických bodů, týkajících se nejen vlastního hledání postavení a role Slovenska v rámci nového státu, ale především zásadních otázek, jež se hluboce dotýkaly samotného vnímání vzájemných vztahů mezi Čechy a Slováky v společné republice, potažmo na samotném Slovensku, kde bylo toto střetávání nejintenzivnější. Tyto citlivé body lze nalézt ve všech významnějších oblastech slovenského života a společnosti.

Spojením dvou sice blízkých, ale svojí příslušností k původně velmi rozdílným částem rakousko-uherské monarchie silně diferovaných celků,² nastala zcela ojedinělá situace, která na jedné straně umožnila do té doby netušenou míru interakce obou národností, na straně druhé vedla k přirozenému střetávání a vzniku problematických třecích ploch. Na Slovensku samotném se problematické body názorně projeví nejdříve v oblasti nábožensko-církevní. Kromě ní se postupně ukazovaly další otázky – administrativně-personální, jazyková, školská a v neposlední řadě je nutné zmínit i otázku slovenského autonomismu; také jimi však problematika konfesní či širěji církevně-náboženská a konfesně-politická výrazně prolínala.

I přes tyto určité specifické body, je důležité připomenout, že se jedná o velice komplexní problematiku, ve které se jednotlivé sporné oblasti a problémové roviny nejenže stýkají ale mnohdy i překrývají. Dobový tisk a jeho reflexe pak samozřejmě fungovaly jako křivé zrcadlo. Sebeklamy českého progresistického tisku byly tedy v této sondě ponechány stranou a záměrně bylo využito dosud opomíjeného moravského katolického

¹ SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko. Praha 1924, s. 7.

² Tyto difference však není radno přeceňovat až do polohy predestinačních teorií opětného rozpadu státu. Polské společnosti v jednotlivých zábořech před rokem 1918 si byly ještě mnohem protikladnější.

deníku „Našinec“, v čele s významným redaktorem Františkem Světlíkem. Deník stál plně za ústředím Československá strany lidové a osobně za Janem Šrámkem. Jeho konkurentem až protivníkem byl list „Čech“, redigovaný Václavem Kotrbou a prezentující zájmy vyšší církevní hierarchie, netající se svým úporným „antišrámkovstvím“. Z nekonfesních deníků byl využit opět málo známý, avšak reprezentativní „Čechoslovák“. Ze slovenských deníků byly využity známé tituly Slovák a Národné noviny, dále méně známé „jurigovské“ Slovenské ľudové noviny. Syntetizující reflexe proslulých publicistů jsou zastoupeny R. W. Setonem-Watsonem a F. Peroutkou.

1. Nábožensko-církevní problematika

V určité části slovenské společnosti se během krátké doby od vzniku společného státu začala prosazovat představa, že Slovensko je ohroženo českým volnomyšlenkářstvím, respektive bezvěrectvím. Zde je nutno podotknout, že příčiny tohoto stavu lze hledat již v odlišném historickém vývoji náboženské situace v českých zemích a na Slovensku. Na Slovensku v období před válkou bylo společenské prostředí daleko konzervativnější a bylo mnohem méně prochnuté reformními ideami. Náboženskou situaci na Slovensku před válkou vcelku vystihují slova Setona-Watsona, že „co sa týče náboženských myšlienok a ideí, Slovensko, možno povedať, bolo stojacou vodou.“³

Tyto „stojaté vody“ proměnil v revoluční vření až rok 1918. Významným momentem se stal příchod prvních Čechů na Slovensko, kteří si mnohdy i nevědomky sebou přinášeli zkušenosti probíhajícího ostrého sporu mezi zastánci a odpůrci klerikalismu v českých zemích a jmenovitě v Čechách. V tomto „boji“ často zjednodušeně ztotožňovali rakouskou moc s mocí Říma, a po pádu první si přáli i konec té druhé. Z velké části byli tito příchozí také jen minimálně znalí místních poměrů a často se domnívali, že se jejich pohledy na svět a náboženské otázky setkají s automatickým pochopením stejně jako doma. Neuvědomovali si, že vstupují do prostředí s vysokou religiozitou, které bylo mnohem konzervativnější než ono v českých zemích.

Mnohým z nich navíc přišlo Slovensko jako „zaostalé“ a ve své „pokrokové“ horlivosti se pokoušeli co nejdůsledněji šířit myšlenky antiklerikalismu. Tím se často ve své snaze o „zkulturnění“ v mnoha případech i neúmyslně velice negativně dotýkali náboženských citů místního katolického a evangelického obyvatelstva. Situace došla, až tak daleko, že každá stržená socha svěťce v samotných Čechách, každý ze zdi sundaný či poražený kříž, každý čin, který se i vzdáleně negativně dotýkal náboženských věcí, byl považován, mj. díky velice „všímavému“ katolickému slovenskému tisku, za útok na samotnou podstatu slovenského člověka, což vyvolávalo někdy, až fanatický odpor k čemukoli českému⁴. Na druhé straně i na české straně existovalo mnoho lidí, kteří si byli složitostí náboženské otázky na Slovensku poměrně dobře vědomi a na ní upozorňovali. Mezi takové například patřil český poslanec a člen slovenského klubu R. Pilát, který v debatě v Národním shromáždění řekl: „Jakkoli tvoříme Češi a Slováci jeden národ, přece

líšíme se navzájem svým citěním a nazíráním. Po této stránce byli Slováci námi zklamáni. Jest pravdou, že přišli na Slovensko čeští idealisté, ale naproti tomu přišlo tam mnoho lidí, kteří buď z nerozumu, anebo přímo ze zlomyslnosti šířili cynismus, prospěchářství i korupci a surově dotýkali se nejchoulostivější otázky – náboženského citu.“⁵

Nutno podotknout, že přímo uvnitř slovenské společnosti kromě jiného existoval ještě jiný dlouhodobý konfesní spor – mezi slovenskými katolíky a evangelíky. Když se administrativně a vzdělanostně dobře vybavení evangelici chopili příležitosti a po převratu se jim podařilo téměř dokonale vyřadit katolické reprezentanty z významnějších veřejných funkcí na Slovensku, cítili se ti pak velice dotčeni. Navíc ještě hůře snášeli určité favorizování slovenských evangelíků ze strany Čechů, kteří je považovali za více národně a demokraticky spolehlivé.⁶ Ze strany katolíků tak vznikl jakýsi pocit křivdy, když vrcholné úřady ovládli aktivní čechoslovakisté, kteří byli ve většině evangelického vyznání nebo obecně nekatolíky. Vznikal dojem, který byl českými katolíky reflektován, že vlády na Slovensku „se zmocnilo několik lutherských rodin z Turčanského Sv. Martina, které se povýšily na jediné vlastenecké.“⁷

Faktem zůstává, že mezi veřejnými slovenskými činiteli v ČSR byly asi dvě třetiny evangelíků. Nepříznivý poměr pro katolíky lze dobře vysledovat i v zastoupení Slováků v Revolučním národním shromáždění, kde ze 40 slovenských zástupců bylo jen 10 katolíků.⁸ V počátečních letech dokonce bylo možné sledovat, že nejvýznamnější spory na Slovensku probíhaly především mezi Slováky samotnými, kdy na jedné straně stály katolické kruhy vedené Slovenskou ľudovou stranou a na straně druhé ministr Šrobár a slovenští socialisté a agrárníci.

Právě odpor proti Šrobárovi a jeho okolí byl nejvíce patrný. Velice často se objevoval v katolickém tisku. Například ľudovecký Slovák se v té době vyjadřuje takto: „Sme za autonómiu, ale v Bratislave radšej by sme videli samých, poctivých, kresťanských zmýšľajúcich Čechov a Moravanov, na miesto terajších všemohúcich, samospasiteľných vladárov.“⁹

Podobně shrnuje nálady části slovenského obyvatelstva vůči Šrobárovi na svých stránkách i Našinec, který píše: „Diktátorství Šrobárova mají Slováci už aj po krk. Nesvobodu pod jeho pěstí a stranickost jeho nesou tíže než za Maďarů, poněvadž rány od vlastního vždycky více bolí.“¹⁰

³ Tamtéž, s. 37.

⁴ Sokoli zneuctili kříž. Slovák, 2, 1920, č. 32 (26. 2. 1920); Sud'te, Ludia Boží! Slovák, 2, 1920, č. 69 (13. 4. 1920); Žalostný d'ien Sedmibolestnej panny Marie v Rajčanoch v okolí Velkotopolčanskom. Slovák, 2, 1920, č. 70 (14. 4. 1920).

⁵ Řeč poslance R. Piláta. Národné noviny, 51, 1920, č. 18 (24. 1. 1920). Celou řeč lze také nalézt na stránkách poslanecké sněmovny ČR. Online text (<http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/101schuz/s101012.htm>).

⁶ Ti jim byli oproti katolíkům i kulturně mnohem blíží vzhledem k jejich často lepší vzdělanostní úrovni a menším problémům s jazykem. Velká část evangelíků-Slováků měla k českému jazyku blízko, s ohledem na starou češtinu, která byla používána jako bohoslužebný jazyk. Navíc velký význam nesl fakt, že právě evangelici na Slovensku poměrně rychle přejali čechoslovakistickou ideu a mnohem lépe se zapojili do politické reality nového státu.

⁷ Persekuce katolického tisku na Slovensku. Našinec, 55, 1919, č. 182 (10. 8. 1919).

⁸ KLIMEK, A.: Velké dějiny zemí koruny české. Díl 13. Praha–Litomyšl 2000, s. 74. Po určitých protestech bylo svoleno rozšířit Slovenský klub na 54 poslanců, přičemž většina nových poslanců byla katolíky.

⁹ Všetkým Slovákům dobrej vole. Slovák, 2, 1920, č. 4 (10. 1. 1920).

¹⁰ Slovensko za vlády Šrobárovy. Našinec, 55, 1919, č. 188 (19. 8. 1919).

Navíc sám Šrobár, jenž viděl v SLS velké nebezpečí, si pozici neulehčoval. Jím vedené ministerstvo praktikovalo poměrně nekompromisní politiku vůči této straně. Ve velkém měřítku byl cenzurován lůdacký tisk, zastavováno vydávání Slovenských ľudových novin a Slováků, konečně docházelo i k internaci některých významných členů SLS jak ukázal nejznámější případ Tománkův.¹¹ Nelze se proto ani divit, že SLS generalizovala a přeháněla, když srovnávala Šrobárovu diktaturu s dobou slovenského útlačku za Károly Tiszzy.

Dalo by se říci, že Šrobár a jeho ministerstvo se stali pro slovenské katolíky vedené SLS a nejen jím, určitým negativním symbolem všeho špatného na poválečné situaci Slovenska. Navíc existence určitého přezírání většinových katolíků jen umocňovalo jejich neztotožnění se s bratislavským ministerstvem jako jejich zástupci a velice tak ulehčilo cestu Hlinkovi a jeho staronové Slovenské ľudové straně, která se stala jakýmsi pomyslným zastáncem všech nespokojených.

I přesto, že mezi slovenskými katolíky a evangelíky panovaly spory, ba i zřejmá nevráživost, stále byly obě tyto strany schopné spolupráce v případech reakce na „kulturní boj“ proti náboženským snahám, za jejichž zdroj byli považováni „pokrokoví“ Češi v Praze. Ostatně sám československý zahraniční odboj byl koncipován nejen jako protirakouský, nýbrž s akcentováním husitských a československých tradic i protikatolicky. Příkladem může být vývoj situace v ruských československých legiích, které začaly přejímat husitské názvy a symboliku.¹² Naopak na Slovensku byla na rozdíl od Čech situace odlišná, protože příslušnost ke katolické i k evangelické církvi často hrála pozitivní národně uvědomující roli, a to i navzdory tomu, že vyšší duchovenstvo, a nejen v katolické církvi, bylo – přes výjimky – výraznou oporou maďarizace a uherského režimu. Samotné zásahy nové československé státní moci proti určitým kruhům církevní hierarchie v rámci demaďarizace či odrakouštění vysoké hierarchie¹³ se setkaly s podporou jak obecně katolického obyvatelstva Československa tak i představitelů českých a slovenských katolických stran.

Naopak třetí plochou mezi Čechy a Slováky se stalo hnutí „Pryč od Říma“, s důsledkem početního oslabení římskokatolické církve. Nejvíce lidí opustilo řady katolické církve v Čechách, výrazně méně na Moravě a Slezsku a zcela nepatrný počet na Slovensku. Přitom největší počet občanů přešel do Církve československé (přibližně 793 tisíc osob) v malých počtech došlo i k přestupům do evangelických církví, církve pravoslavné, další velká část zůstala bez vyznání (skoro 853 tisíc osob). Poměrně významným byl do roku 1924 i odchod kněží (uvádí se 288).¹⁴

¹¹ TOMÁNEK, F.: Hružovláda Šrobárova. Našinec, 55, 1919, č. 199 (31. 8. 1919).

¹² Až do bitvy u Zborova však nesly první dva československé pluky jména Sv. Václava a Sv. Cyrila a Metoděje. Vlivem Masarykovým od prosince 1917 se již zcela prosazuje husitská tradice, když vznikla Husitská divize se čtyřmi pluky: Jana Husa, Prokopa Holého, Jiřího z Poděbrad a Jana Žižky. TRAPL, M.: Hnutí „Pryč od Říma“ („Los von Rom“). In: Politický Katolicismus v nástupnických státech Rakousko-Uherské monarchie 1918–1938. Olomouc 2001, s. 16.

¹³ Není paradoxem, že korektní biskupové Němec Norbert Bauer (v Brně) a Maďar Augustin Fischer-Colbrie (v Košicích) zůstali ve funkci, kdežto maďaróni slovenského původu i „rakušáci“ českého původu byli donuceni k rezignaci. Nově byly na biskupské, resp. arcibiskupské stolce jmenovány osobnosti jako A. C. Stojan, K. Kmet'ko, M. Blaho a další.

¹⁴ Z těchto kněží bylo 218 z českých diecézí, a to převážně z pražské a královéhradecké, a 65 z moravských. Oproti tomu na celém Slovensku vystoupilo pak jen 5 kněží. TRAPL, M.: Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938. Praha 1990, s. 65.

Samotný vznik nové konkurenční církve byl zpočátku spíše podceňován, a to i v katolických kruzích na Slovensku, kde zprvu došlo k pasivnímu přijetí církevního rozkolu v Čechách s nadějí, že se vše napraví v blížících se volbách.¹⁵ I evangelicky orientované Národné noviny informovaly o nové církvi čistě neutrálně.¹⁶ Následný „boj o kostely“, provázený otevřenými násilnostmi, byl už vnímán velmi citlivě; vrcholil v průběhu let 1921/1922¹⁷ a uklidnit se ho podařilo z velké části až na přelomu let 1922/1923, za patronace státu.

Tato konfesně-politická krize uvnitř české společnosti se specificky promítala i na Slovensku. I zde sice vznikl orgán podobný české katolické Jednotě pod názvem „Kňazská rada“. Na rozdíl od situace v Českých zemích jejím však hlavním cílem nebyl rozkol, ba ani reforma, ale spíše obrana slovenských zájmů v katolické církvi – dosáhnout vyjmenování nových slovenských biskupů, upravení hranic církevních provincií, naplnění požadavku církevní autonomie, získání vlastní slovenské teologické fakulty a v neposlední řadě i zachování církevního školství. Na Slovensku mělo reformní hnutí spojené s Československou církví jen minimální vliv. A „Kňazská rada“ dokonce dne 22. ledna 1920 protestovala proti užití výrazu československá v názvu nové církve s odůvodněním, že se jedná čistě o české protikatolické hnutí, s kterým nemají a nechťají mít Slovinci nic společného.¹⁸ Od důsledků odchodu obrovského množství věřících z katolické církve v českých zemích už pak nebylo ve slovenské společnosti daleko k formování obrazu Čechů jako husitů a zároveň neznabožů a k jeho politickému zneužívání.

Výrazně méně byly poválečnou „protináboženskou“ vlnou zasaženy ostatní nekatolické církve, které se také částečně zapojily do boje proti katolicismu v duchu národním a reformačním. Jejich pozice se však brzy koncentrovala na národní problematiku a hesla, a v církevních otázkách začaly zastávat obecně smířlivější tón vůči římsko-katolické církvi a katolickým stranám. Část slovenských evangelíků dokonce v Národních novinách ústy A. Mihala varovala před lpěním na zásadách vyjadřovaných pod heslem „Pryč od Říma“ a reprezentovaných též volnomyšlenkářstvem a husitizmem.¹⁹

2. Konfesně-politické otázky

Dalším mimořádně choulostivým tématem, opakovaně nastolovaným v prvních letech ČSR, byla odluka státu a církve. Obratná politika katolických sil v Prozatímním Národním shromáždění, přílišná radikalita návrhů na jedné a rozpory mezi přívrženci odluky na druhé straně, nakonec vedly k tomu, že jednání o legislativě, která měla odluku uzákonit, uvízla na mrtvém bodě a vzájemný vztah byl do budoucna řešen jen jednotlivými dílčími zákony. Specifickou roli sehrála v otázce odluky situace na Slovensku, kde se vůči odluce zvedl tak velký odpor, že i mnozí Slovinci, kteří s odlukou souhlasili, sami

¹⁵ Církevní rozkol v Čechách. Slovenské ľudové noviny, 11, 1920, č. 3 (16. 1. 1920).

¹⁶ Katolické reformné duchovenstvo odtrhlo sa od římskokatolíckej cirkvi. Narodné noviny, 51, 1920, č. 7 (11. 1. 1920).

¹⁷ Československá církev ohlašuje nový útok na katolické kostely. Našinec, 57, 1921, č. 294 (21. 12. 1921).

¹⁸ Slovenské katolícké kňazstvo. Slovenské ľudové noviny, 11, 1920, č. 5 (30. 1. 1920).

¹⁹ MIHAL, A.: Pro veľkou líniou nábožensko-cirkevnú politiky. Našinec, 57, 1921, č. 126 (4. 6. 1921).

volali po jejím odložení na příhodnější dobu.²⁰ A zejména uvnitř Slovenského klubu došlo k dohodě mezi katolíky a evangelíky o razantním jednomyslném vystoupení proti odluce. Podle F. Peroutky ohled na situaci na Slovensku tak „funguje jako konzervativní brzda na rozjetém voze vývoje.“²¹

O odsunutí řešení odluky na neurčito se v podstatě rozhodlo při diskuzích a následném přijetí nové československé ústavy v únoru roku 1920. V návrhu ústavy podle projektu sociálnědemokratických stran nalezneme pasáž: „Mezi státem a církvemi budiž zaveden stav odluky“. Paragraf 121 byl nakonec formulován: „Svoboda svědomí jest zaručena.“²² Tedy z ústavy tím tak jakákoli zmínka o odluce vypadla.

Hned na počátku zahájení fungování prvního řádně zvoleného parlamentu přišla skupina poslanců sociální demokracie znovu s radikálním návrhem na odluku církve a státu. To samozřejmě vyvolalo okamžitou reakci katolických stran, které začaly ihned mobilizovat svůj tisk. Například Slovák v několika svých červnových číslech přinesl řadu článků, které polemizují s tímto sociálnědemokratickým návrhem.²³ Radikalita návrhu zákona vyvolala opět celkem jednotnou odezvu od všech náboženských směrů v republice. Proti návrhu veřejně vystoupila i evangelická církev a.v. na Slovensku.²⁴

* * *

Zmíněné první parlamentní volby 1920 nepřinesly SLS zrovna úspěšný výsledek. Samotní řádci si to alespoň soudě podle tisku nepřipouštěli, naopak poukazovali na společný úspěch s českými lidovci. Společný klub měl 33 poslanců a 18 senátorů a tisk SLS vyzvedal, že v součtu se tak stal druhou nejsilnější složkou za sociálními demokraty.²⁵ Zároveň neváhal napadat regulérnost voleb s tím, že na Slovensku nešlo o vyjádření vůle Slováků, když zde bylo několik desítek tisíc českých úředníků a vojáků.²⁶ O Češích-katolicích se slovenský katolický tisk vyjadřoval velmi pozitivně.²⁷ Pouto mezi slovenskými a českými katolíky se jakoby upevňovalo. Tradičně se největší klady připisovaly Moravanům, kdy dokonce deník Slovák v jednom ze svých čísel použil vzor ČSL a moravských katolických organizací ve společnosti a jejich práci s mládeží jako cíle, kterého by mělo být dosaženo i na Slovensku.²⁸

²⁰ Řeč I. Markoviče v poslanecké sněmovně. PEROUTKA, F.: Budování státu..., s. 939.

²¹ PEROUTKA, F.: Budování státu..., s. 940.

²² Ústava Československé republiky z 29. 2. 1920, par. 121.

²³ Rozluka státu od církve. Slovák, 2, 1920, č. 110 a 114–121 (3.–17. 6. 1920).

²⁴ O rozluce církve a státu. Narodnie noviny, 51, 1920, č. 165 (24. 7. 1920). Vedle toho otiskly Narodnie noviny během července a srpna celou sérii odmítavých komentářů pod společným názvem: Zákon o rozluce církve a státu. Narodnie noviny, 51, 1920, č. 160, 163, 170, 182 a 188.

²⁵ Poslanci ľudovej strany do poslanecké snemovne. Slovák, 2, 1920, č. 86 (4. 5. 1920).

²⁶ Výsledky volieb na Slovensku. Slovenské ľudové noviny, 11, 1920, č. 17 (23. 4. 1920).

²⁷ Ľud'ákom, Ľud'áčkám na Morave, Sliezsku a v Čechách. Slovák, 2, 1920, č. 96 (13. května 1920).

²⁸ ORLOV, I. G.: Starajte sa o mládež. Slovák, 2, 1920, č. 100 (21. 5. 1920).

Na druhé straně i slovenský katolický tisk přiznával, že v této době spíše než konfesní hledisko na Slovensku vládne faktor sociální, že sociální a materiální témata „táhla“ právě ve volbách více než ta ostatní.²⁹

Politická spolupráce českých a slovenských katolíků však neměla dlouhého trvání, zlomila se na tématech „každodenní politiky“. Čeští lidovci zaujali stanovisko, že po vládách „rudozelených“ a úřednické musí být jejich strana bezpodmínečně členem vládní koalice, zde hlídat a úporně vyjednávat kompromisy. Tím se dostali jednak pod tlak nej-konzervativnějších složek českého katolicismu, jednak do sporů se SLS. Z obou stran na ně bylo útočeno, že je třeba „tvrdě prosazovat“ katolické zájmy, nikoli vyjednávat kompromisy. Spor vyvrcholil při nadějném vyjednávání o obnově tří katolických gymnázií na Slovensku.

Konkrétní podmínky financování a otázky spojené s chodem škol měly pak být sepsány ve smlouvě, o které se mělo začít jednat v listopadu roku 1921. Při jednání s Ministerstvem školství došlo k dohodě 18. listopadu 1921 kromě jediného bodu – formy subvence. Odpor ministerstva školství se více opíral především o nedodržení formálně-právních náležitostí žádosti, než o samotný fakt vzniku katolických gymnázií.³⁰ I přes návrh dále jednat, se Hlinka a jeho vyjednávači rozhodli nejednat dále a jako reakci odmítli se svými poslanci 26. listopadu hlasovat o státním rozpočtu, což následně vedlo k secesi ľudoveckých poslanců od lidovců. Rozkol byl pro veřejnost poměrně překvapením. Sám tisk českých lidovců ještě právě 26. listopadu psal o tom, že rozkol mezi SLS a ČSL nehrozí.³¹

Následně se zdálo, že se jedná jen o momentální rozmar ľudovců, který nebude mít dlouhého trvání.³² Postoj Šrámkův byl ovšem jednoznačný: „Slováci... nedovedli se dosud přizpůsobiti plodné práci, kterou lidová strana v parlamentu koná... jejich odchod z jednotného lidového klubu je vyvrcholením vleklé krize, která klub velmi zatěžovala a byla mu začasto překážkou v práci parlamentní.“³³

Odchod ľudoveckých poslanců se na Slovensku projevil paradoxně. Liberální tisk ho oslavoval, ale katolický tisk se dlouho situaci nevěnoval a mlčel. Radikálního odsouzení se dostalo Ľud'ákům ze strany vlastní katolické mládeže.³⁴ SLS se nakonec ve svém prohlášení, které přetiskl i deník českých lidovců, hájila: „Vlastním účelem secese je účinnější hájení požadavků slovenského lidu... Proto také v otázkách všeobecných, zejména povahy kulturní a sociální lidovci i nadále jsou za jedno s českými bratry.“³⁵

Samotný deník Slovák hodnotil, že odchodem si SLS ztížila svoji pozici. Zároveň odsoudil některá prohlášení J. Šrámka a ľudoveckého tisku, která kritizovala A. Hlinku.

²⁹ Kto vyhrál? Slovák, 2, 1920, č. 88 (6. 5. 1920).

³⁰ Především SLS jako neformální zástupce žadatelů nedokázala dodat ministerstvu školství jak plán financování těchto škol, tak ani jména kandidátů na pozice vyučujících, což byly jedny z podmínek, na kterých se strana dohodla s předchozí (úřednickou) vládou. Ministr Šrobár o katolických gymnáziích slovenských. Našinec, 57, 1921, č. 290 (17. 12. 1921).

³¹ Našinec, 57, 1921, č. 270 (26. 11. 1921).

³² Samostatnost klubu slovenských ľudovců. Našinec, 57, 1921, č. 272 (29. 11. 1921).

³³ Ministr Šrámek a odluka slovenských poslanců. Našinec, 57, 1921, č. 273 (30. 11. 1921).

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Deklarace ľudovců. Našinec, 57, 1921, č. 280 (7. 12. 1921).

V reakci na článek Slovák odpovídá Našinec v tomto duchu: „My sice považujeme secesi slovenských ľudových poslanců za velkou chybu ... My jsme přesvědčeni, že secese ľudových poslanců je pouze dočasná a že společná věc katolická nás opět svede do jednoho tábora.“³⁶ Ve skutečnosti se nůžky mezi oběma katolickými stranami časem stále rozevíraly.

* * *

Naopak stabilním spojovníkem katolických Čechů a Slováků se stala svým důrazem na katolické hodnoty a obranu církve organizace Orel. Mj. byla pro katolické Slovaky názornou protiváhou Sokola. Přední místo v šíření Orla na Slovensko zaujímali moravští orlové, kteří těžili nejen ze stejného náboženského smýšlení, ale především z územní blízkosti a určitého bližšího pochopení pro myšlení slovenských katolíků. Čeští a moravští členové Orla pak vystupovali jako ti, kdo mají napravovat obraz některých Slováků o Čechách, jak to reflektoval už v létě 1919 František Trčka: „Naši Orli budou muset ukázat, že tentýž jest uctíván i v českém národě. Budou muset ukázat i dokázat, že něco jiného je Lid a něco jiného je nevěřící inteligence u všech národů, nejenom u nás.“³⁷

Orelské hnutí na Slovensku od počátku,³⁸ i přes rostoucí protičeské nálady u části slovenské veřejnosti, vždy zároveň manifestovalo československou vzájemnost a jednotu. Podporovalo již tak hojně cesty na svatá místa, jako byly Velehrad či sv. Hostýn, která byla symbolem jednoty katolíků obou národů.³⁹

Sokol byl negativně přijímán jako anticírkevní organizace manifestující hlavní zásady státu. Orel jako rovněž celostátní organizace byl prostorem, kde se naopak prolínaly vlivy českých lidovců a SLS. Členové Orla se jednak účastnili akcí Hlinkovy strany, ale i opačně přední představitelé obou katolických stran se často účastnili orelských slavností. Poměrně agresivní politický boj na Slovensku se vzhledem k blízkému vztahu se SLS často přenesl i na Orla, který musel čelit kromě narušování svých cvičení a slavností a dalších aktivit,⁴⁰ také například zastrašování a persekuci svých členů.⁴¹ Samozřejmě i naopak Sokol musel čelit nátlakům a narušování svých aktivit ze strany Orla.⁴²

Zároveň však, přestože v průběhu let sílil vliv právě SLS na slovenského Orla a je možné sledovat i zde nárůst obliby autonomistických myšlenek, slovenský Orel nikdy fakticky ve sledovaném období nevystoupil proti své mateřské organizaci v Brně a po celé období první republiky zůstal součástí jednotného ústředí Československého Orla. Nutno zdůraznit, že Orel se nekoncentroval jen na tělovýchovu, ba naopak silnější byly vlastně jeho aktivity v organizační, kulturní a vzdělávací rovině.

³⁶ Slovák píše. Našinec, 57, 1921, č. 287 (14. 12. 1921).

³⁷ TRČKA, F.: Poslání Orla na Slovensku. Našinec, 55, 1919, č. 152 (5. 7. 1919).

³⁸ První dvě orelské jednoty na Slovensku vznikly v Novém městě nad Váhom a Malackách již na počátku roku 1919. Z orelského ruchu. Našinec, 55, 1919, č. 154 (9. 7. 1919). Srov. též: Československý Orol – program, dejiny a štatistika. Brno 1933, s. 23–24.

³⁹ Dokazuje to jednak masová účast Čechů i Slováků, ale také přítomnost významných osobností obou katolických táborů. Národní pout' cyrilometodějská na Velehrad. Našinec, 55, 1919, č. 150 (3. 7. 1919).

⁴⁰ Socialisty a vojáky rozbita schůze Orla v Žilině. Našinec, 55, 1919, č. 191 (22. 8. 1919).

⁴¹ Bouřlivá schůze Orla československého v Trenčíně. Našinec, 55, 1919, č. 184 (12. 8. 1919).

⁴² Sokolský přehled. Národné noviny, 51, 1920, č. 174 (4. 8. 1920).

3. Jazyk, administrativa a personální problematika

Slovenština, čeština nebo českoslovenština?

Církevní problematika ve vlastním slova smyslu bohužel nebyla jedinou, která zatěžovala každodenní chod nové Československé republiky. Již od prvních měsíců od jejího vzniku se opakovaně politizovala také jazyková otázka, opět v propojení s církevní otázkou i konfesně profilovanou politikou. Velice brzy se u odpůrců tehdejšího zřízení rozšířila myšlenka, že Československo neuznává slovenštinu za úřední jazyk a zavádí místo ní na Slovensku češtinu. Toto pomýlené, resp. i zlovolné tvrzení vzešlo nejspíše z faktu, že velká část českých úředníků, učitelů a vojáků, zcela pochopitelně vzhledem na vzájemnou blízkost obou jazyků, běžně používala na Slovensku češtinu.⁴³

Z této skutečnosti, že se Češi na Slovensku ani nesnaží používat slovenštinu, udělala Slovenská ľudová strana brzy politický problém. SLS a po ní i pro autonomisticky založené kruhy Slovenské národní strany, se začaly odvolávat na Pittsburskou dohodu⁴⁴ a její paragraf o tom, že slovenština bude úředním jazykem správy a soudnictví. Jejich interpretace se brzy dostala do pozice, že slovenština má být výhradním úředním jazykem na Slovensku a tudíž každý úředník má povinnost se ji naučit. Požadavek byl později zformulován do jednoduchého obecného hesla „Na Slovensku po slovensky“.

Tento problém měl být vyřešen novou ústavou. Při jednáních o nové ústavě se slovenští poslanci všech směrů snažili prosadit, aby v ústavě bylo výslovně řečeno, že český a slovenský jazyk jsou úředními jazyky ČSR na místo ústavním výborem prosazovanému jazyku československého. I přesto, že žádný ze slovenských návrhů neprošel, ústava schválená 29. února 1920 nekladla používání slovenštiny jako úředního jazyka žádné překážky. Společně s ústavou byly schváleny i další zákony, mimo jiné i jazykový zákon, který ve svém čtvrtém paragrafu říká: „Užívající jazyka státního, oficiálního, úřady v onom území republiky, jež před 28. říjnem 1918 náleželo království a zemím na říšské radě zastoupeným, nebo ku království pruskému, úřadují zpravidla po česku, na Slovensku zpravidla po slovensku. Slovenské úřední vyřízení k podání českému, nebo úřední vyřízení české k podání slovenskému pokládá se za vyřízení, jež se stalo v jazyku podání.“⁴⁵

Přesto, že se tímto oba jazyky staly dle zákona rovnocennými, vzbuzovala praxe pocity určité nerovnováhy. Například už jen fakt, že díky poměrně velkému počtu českých úředníků na Slovensku oproti malému počtu slovenských úředníků v Českých zemích, bylo

⁴³ I většinová interpretace tehdy platného zákona č. 64/1918 Sb., která zaváděla na Slovensku slovenštinu jako úřední jazyk namísto maďarštiny, byla taková, že vedle slovenštiny je možné používat i češtinu. V této souvislosti stojí za připomenutí zbytečně zapominaný Weyrův ústavněprávní výklad k novému [ústavnímu] jazykovému zákonu, totiž, že „českoslovenština“ je ryzi právní konstrukt, pod který spadají dva živé reálné jazyky, čeština a slovenština, a to v rovném postavení. (Pozůstatek tohoto konceptu ostatně přežívá dodnes v jazykovém právu ČR, kdy v řadě konkrétně vymezených případů se podání ve slovenštině akceptuje jako podání v češtině.)

⁴⁴ Smluvní bod zní: „Slovenčina bude úředním jazykem v škole, v úřade a vo veřejnom živote vôbec.“ Viz GALANDAUER, J.: Vznik Československé republiky 1918 – programy, projekty, předpoklady. Praha 1988, s. 299.

⁴⁵ RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava 1997, s. 81–82.

samozřejmě české úřadování na Slovensku mnohem běžnější než slovenské v Čechách. Určitá nerovnováha se též projevovala i v dalších oblastech jako byly československé státní dráhy, vojsko a četnictvo.⁴⁶ Na druhé straně je potřeba přiznat, že i přes ojedinělé projevy lpění na českém jazyce⁴⁷ se především ve školství a v administrativě mnoho českých úředníků a učitelů slovensky naučilo. Nejvíce patrné to bylo právě ve školství, kde mnohdy docházelo až ke slovakizování mnoha českých učitelů. Pro názornost na slovenských středních školách podle Setona-Watsona ve školním roce 1922/1923 působilo 781 profesorů, z toho bylo 177 Slováků, 356 Čechů, 139 Maďarů, 53 Němců a 3 Rusínů. Z těch 640 ovládalo slovenštinu dokonale, 82 nedokonale a 59 ji neumělo vůbec. Všichni čeští profesori náleželi do prvních dvou skupin.⁴⁸ Tento trend slovakizace části českých příchozích na Slovensku je však na počátku dvacátých let teprve na začátku.

Personální otázka aneb Slovensko Slovákům

Kritika vládní politiky zaměstnanosti na Slovensku po roce 1918 a obecně tvrzení o nedostatečném zastoupení Slováků ve státních službách první republiky patřilo brzy mezi klasické body protivládní kritiky, především l'udové strany, tedy politického katolicismu. Valná většina badatelů, ale i tehdejších osobností veřejného života, se shoduje na tom, že situace na Slovensku po převratu byla z hlediska akutního nedostatku spolehlivého slovenského personálu kritická. Proto hned za jednotkami československého vojska, a často i přímo s nimi, přicházelo z Čech četnictvo a další státní zaměstnanci, jejichž úkolem mělo být zpočátku zajištění alespoň základních potřeb nutných pro fungování státní správy na Slovensku. Měli nahradit výpadek způsobený rozpadem maďarského státního aparátu a nedostatečné schopnosti slovenské společnosti zvládnout přechod od správy uherské k československé.

V. Srobár popisuje tento žalostný stav slovy: „Na Slovensku v době převratu nemali sme spoľahlivými ľuďmi obsadený žiaden úrad, žiaden súd, žiadnu železničnú stanicu. Všade, takmer bez jednej výnimky, sedeli Maďari alebo od nich horší maďaróni.“⁴⁹

O stavu personálního obsazení státní správy na Slovensku si můžeme udělat představu z těchto několika čísel. Zatímco ve finanční správě působilo v roce 1917 kolem 158 koncepčních úředníků, v roce 1919 jich však bylo jen 78, z toho 49 převzatých z bývalé uherské správy a 29 exponovaných, tedy Čechů. Stejný stav existoval i na berních úřadech, ty převzaly 94 osob, z toho bylo z českých zemí 66. Do plného stavu však chybělo doplnit ještě 90 neobsazených míst. Podobná situace byla i v ostatních oblastech,

⁴⁶ V slovenském l'udackém tisku se objevují zprávy slovenských vojáků československé armády, kteří většinou poukazují na to, že slovenština a její užívání v armádě je problémem. Slováci jsou nabádáni, aby se naučili česky. Navíc je patrný nedostatek důstojníků Slováků, což se následně projevuje i v otázce toho, že „niet počet slovenského rozkazu“. Dopisy vojakov. Slovák, 2, 1920, č. 148 (20. 6. 1920). Zajímavý příspěvek o Slovácích v armádě ČSR viz ČAPLOVIČ, M.: Československá armáda a Slovensko v letech 1918–1939. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.): Slovensko v Československu (1918–1939). Bratislava 2004, s. 241–292.

⁴⁷ Zde je třeba zmínit velkou část českého profesorského sboru na Komenského univerzitě v Bratislavě, jež přednášela, často demonstrativně pouze v českém jazyce.

⁴⁸ SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko..., s. 63.

⁴⁹ ŠROBÁR, V.: Osvobozené Slovensko, I., Praha 1928, s. 332.

například v rezortu spravedlnosti nastal akutní nedostatek soudců a státních zástupců z důvodů neznalosti slovenského jazyka, kdy z celkového počtu 563 soudců bylo jen 50 schopno úřadovat ve slovenském jazyce. Problémy se také projevíly i u českých soudců přemísťovaných na Slovensko v důsledku střetu s právní zásadou „nepřesaditelnosti“ soudců, což komplikovalo jejich již tak složité zdejší působení. Problematickým se ukázal i nutný překlad velké většiny dosud platných maďarských zákonů do slovenštiny, což následně vedlo k odčerpávání již tak omezených sil v rezortu. Zcela nedostačující byl i počet justičních úředníků, kdy příchozí z českých zemí „stačili“ pokrýt jen jednu třetinu potřebných míst.⁵⁰

Ještě na konci roku 1919 se běžně stávalo, že se část Slováků, kteří byli schopni zastávat pozice a úřady, obávala tyto pozice přijmout s důvodem na možný návrat Maďarů a předrevolučních poměrů. Navíc pozice ve státní správě byla alespoň v počátcích málo zajímavá a podprůměrně placená. K malému počtu Slováků nepřispíval ani poměrně přísný důraz na „politickou a národní“ způsobilost a tedy i přísné prověřování.⁵¹

V prvních měsících a letech po převratu byla potřeba české pomoci uznávána všemi Slováky bez rozdílu politického přesvědčení či konfese. K potřebě českých státních zaměstnanců na Slovensku se v této době bez rozdílu hlásil například jak katolík a l'udák F. Juriga tak sociální demokrat I. Markovič.⁵² Avšak přibližně od druhé poloviny roku 1919 je možné pozorovat určité negativní vnímání obecně špatné situace na Slovensku. Trefně je popsána právě I. Markovičem v dopise E. Benešovi ze srpna 1919: „Pomery u nás... vôbec i na Slovensku zvlášte nie sú veselé. Na Slovensku je národ rozeštvaný klerikálmi, Maďarmi, židmi, ale i chovaním sa niektorých exponovaných českých úradníkov a vojakov... Pomery sú rozhodne horšie, ako boli po prevrate... Previesť československú jednotu v praxi je o mnoho ťažšie, ako sme predpokladali.“⁵³

Na druhé straně narůstala neochota přijímat české úředníky a státní zaměstnance mezi širšími slovenskými vrstvami. Ukazovalo se stále jasněji, že zhoršující se existenční situace obyčejných Slováků povede i k jejich radikálnějším reakcím na zabírání míst příchozími Čechy. Projevil se tu i efekt tzv. „tichého Slováka“ či říjnového Slováka. Šlo o Slováky, kteří si začali svoji slovenskost uvědomovat pozvolna, až v době po převratu a když se po určité době rozhodli žádat o místo, které by jim ještě přednedávnem jistě připadlo, zjistily, že na tomto místě již funguje někdo jiný a ještě většinou Čech. Navíc jako krivdu nesli i to, když místo získal Čech, kterého chování za minulého režimu nebylo z českého národního pohledu o nic lepší a v podstatě srovnatelné s pomad'arčenými Slováky. Navíc, každý jednotlivý případ morálního, odborného či úřednického pochybení

⁵⁰ DVOŘÁK, P.: Vznik Československa a veřejná správa na Slovensku. Bakalářská diplomová práce – Masarykova univerzita, Brno 2007, s. 27–28. Srovnej též RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století..., s. 85.

⁵¹ Při získávání práce ve státní službě na Slovensku byl brán mnohem větší důraz na politickou a kriminální bezúhonnost. K životopisu uchazeče muselo být připojeno i prohlášení o zachovalosti, tedy o morální a etické bezúhonnosti. U Slováků a bývalých uherských státních zaměstnanců se ještě přihlíželo i k míře loyality k bývalému režimu. DVOŘÁK, P.: Vznik Československa..., s. 29.

⁵² PEROUTKA, F.: Budování státu. Praha 1991, s. 783.

⁵³ KLIMEK, A.: Velké dějiny země koruny české. Díl 13. Praha–Litomyšl 2000, s. 79.

těchto novočechů, byl s velkým rozhořčením uváděn v opozičním tisku jako „typický“ příklad státní české nespravedlivé personální politiky.⁵⁴

Podobně i v otázce kompetentnosti se začal postupně snižovat význam kvalifikace, která bezpochyby byla většinou z větší části na straně Čechů. Začal se také postupně vytvářet mýtus „přirozeného nadání“ Slováků, který by zapříčinil dlouholeté studium a přípravu zbytečným. Dokonce byla mnohdy zpochybňována samotná nutnost jakékoli kvalifikace.⁵⁵

Navíc byla napadána i samotná „kvalita“ nově přichozích sil, a to dokonce i ze strany ministra Šrobára: „Je pravda, že v poslední době i další úředníci, kteří sem přicházejí z Čech, jsou méně cenní a dopouští se zde různých přestupků.“ Šrobár varuje před tím, že si někteří Češi pletou Slovensko s okupačním územím, kde mohou jen kořistit.⁵⁶ Na druhé straně i ľudovecký tisk, který se moc nebránil poukázat na chyby Čechů, ještě v roce 1920 nechtěl „vyhnat“ Čechy, pokud teda splní určité kvality: „Keď aj budeme mať dost' súcich ľudí na Slovensku, predsa statočných, poctivých a poriadnych bratrov Čechov nebudeme chcieť vyhnat.“⁵⁷

Problematické bylo i zvýhodňování velké části českých státních zaměstnanců platově ve formě „slovenských“ diet⁵⁸, které dostávali jako příplatek k standardnímu dennímu platu a drahotným přídávám. Vznikal tak nepřirozený umělý stav, který u mnoha slovenských zaměstnanců vyvolával dojem, že čeští úředníci jsou lidé privilegovaní. K zmírnění odporu nepřispěla ani celková hospodářská situace na Slovensku a především zdejší drahota, nedostatek volných bytů a poměrně rozšířený černý trh. Samotné vyplácení diet a příspěvků však nebylo jednotné a lišilo se nejen mezi jednotlivými rezorty, ale také dle úrovně státní správy. Odpor se začal projevovat rostoucím počtem a intenzitou protestů „poškozených“ zaměstnanců.⁵⁹

Záležitost byla často interpelována v parlamentu, projednávána vládou i prezidentem. Velkým zastáncem definitivního vyřešení situace bylo především ministerstvo financí, které nelibě neslo velkou finanční zátěž a tlačilo tak na ostatní rezorty na definitivní ustanovení míst a jejich systematizaci. V celku se však nikdy nepovedlo vytvořit ucelenou koncepci sladění personální a platové politiky na Slovensku a v českých zemích. Navíc se personální otázka na Slovensku stala velice brzo součástí soupeření mezi

⁵⁴ Z Nitranského pašalíku. Slovák, 2, 1920, č. 14 (5. února 1920). Českí pokrokoví učitelé. Slovák, 2, 1920, č. 137 (7. 7. 1920).

⁵⁵ PEROUTKA, F.: Budování státu..., s. 784.

⁵⁶ ŠROBÁR, V.: Situace na Slovensku. Našinec, 55, 1919, č. 179 (7. 8. 1919). I přes určitou sebereflexi a kritiku vládní politiky na Slovensku Šrobár nadále bránil činnost Čechů na Slovensku a nabádá k opatrnosti při generalizaci jednotlivých případů.

⁵⁷ Hor sa k činu! Slovenské ľudové noviny, 11, 1920, č. 10 (5. 3. 1920).

⁵⁸ Tyto příplatky k platu měly určitým způsobem vynahradit českým zaměstnancům ztrátu „požitků“ z českých zemí. K příkladu Češi mnohdy museli pracovat v zcela rozdílném prostředí než v českých zemích. Museli se vyrovnat s horším sociálním a kulturním zázemím než existovalo v českých zemích. V některých oblastech, především na jižním a východním Slovensku, museli čelit nepřátelskému promaďarskému prostředí. Spolu s odloučením od rodiny a tvrdším sociálním podmínkám to u nich vyvolávalo různá traumata, která přerůstala až v neochotu působit na Slovensku. Mnohdy také docházelo k diskriminaci dotyčných osob v jejich pracovním postupu či při konkurzech v českých zemích. DVOŘÁK, P.: Vznik Československa..., s. 30.

⁵⁹ Často formou protestních nót nebo skrze tisk, který platové problematice věnoval poměrně dost místa. Vláde Česko-slovenské republiky! Národné noviny, 51, 1920, č. 55 (7. 3. 1920).

centralisty a autonomisty, kdy vcelku rozumně většina Slováků ve shodě napříč politickým a s konfesním spektrem podporovala v té či oné formě rozšíření pravomocí Ministerstva pro správu Slovenska právě v této oblasti, tedy jak v otázce vytváření a obsazování míst, tak i jejich finančního krytí.⁶⁰

Časem tak rostl odpor a kritika k praxi centrálních úřadů. Z jedné strany získávali tyto odpůrci podporu od odmítnutých uchazečů a lidí, kteří byli propuštěni ze státní služby pro svoji nevyhovující „politickou“ kvalifikaci a z druhé pak působil strach z nezaměstnanosti, a to především u nově se profilující mladé inteligence, která již neznala vlastní zkušenosti z doby před rokem 1918. Tím, že docházelo k definitivnímu ustanovení mnoha Čechů během dvacátých let na svých místech a při tom nových míst nebylo, vznikal tak dojem, že „Česi berú Slovákovi chlieb“.

Částečně to odráželo i situaci, kdy české politické strany a různé zájmové skupiny se snažily zajistit pro své stoupence místa ve státní správě na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. Praxe první republiky, kdy existoval jistý „nárok“ některých politických stran na specifická ministerstva, a následně i na určitá pracovní místa, vedla k rostoucímu antagonismu mezi těmi, kteří jsou, a těmi, kteří nejsou v určité straně. To se také velice brzo promítlo do celkového sporu o pracovní místa na Slovensku.

Dalším faktorem, jenž zasáhl tuto problematiku, byl návrat československých legionářů do republiky a jejich požadavek na zajištění pracovních míst, která byla často právě na Slovensku. Získávali však jen minimum úřednických pozic vzhledem na svou malou kvalifikaci, a tak většina byla k neprospěchu věci umísťována na místa s nižší kvalifikací, což se samozřejmě opět nelíbilo Slovákům. Navíc samotní legionáři byli poměrně vybíraví, pokud jde o druh a umístění jimi požadované práce. Jednatel Slovenské legionářské kanceláře v Bratislavě Gregor-Tajovský si stěžuje v Našinci na netečnost především slovenských legionářů takto: „Slovák legionár sa nehlási. On chce krompáč, keď ho nedostáva, závidí a nadáva.“⁶¹

Ukazuje zároveň i na to, že největší poptávka byla po místech ve finanční správě a četnictvu, po případech i postech ve státní správě. V tomto článku se také ukazuje, že i přes protesty ohledně nezaměstnanosti legionářů práce existovala, například jako licencované hospodářské živnosti, vedení biografu či práce pro nemocniční pokladny, ale nebyl o ni velký zájem a samotní legionáři ji nechtěli dělat.

Obecně byl ale trend dosazování Čechů i na ta méně kvalifikovaná místa velice zle vnímán slovenskou veřejností. Nejvíce viditelné bylo toto „protěžování“ především při obsazování nekvalifikovaných pracovních míst, jako byli vrátní, školníci apod.

K situaci se vyjádřil i R.W. Seton-Watson přibližně ve smyslu, že sice není možné „vydpat ze země (Slovenska) kvalifikované síly jako jsou soudci, univerzitní profesori a vyšší úředníci, do doby než vyroste nová generace a tedy, že prozatím není možné se

⁶⁰ Boj o pravomoci MPS se však postupně přikláněl na stranu úřadů v Praze, které během několika let převzaly většinu pravomocí MPS a denunciovaly tak jeho referáty na úroveň pouhých expozitur jednotlivých ministerstev. SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko..., s. 27–30. Srov. PEROUTKA, F.: Budování státu, s. 791–793. Personální problematika také vykazovala vysoký mocenský potenciál v politických bojích první republiky. Srov. KRAJČOVICOVÁ, N.: Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.): Slovensko v Československu (1918–1938). Bratislava 2004, s. 75–76.

⁶¹ O legionářích. Našinec, 58, 1922, č. 143 (25. 6. 1922).

obejít bez Čechů. To ale neplatí v případě méně kvalifikovaných míst, jakým byli nižší železniční úředníci a zaměstnanci či vrátní.⁶²

Podobně i ze zpráv županů lze vyčíst nedostatek vyšších úředníků. Na jedné straně byla dosavadní práce většiny českých úředníků dle těchto zpráv hodnocena pochvalně. Na straně druhé si župani stěžovali opět na nevhodné přidělování nižších úředníků a pomocných sil ze strany ministerstva, když tvrdili, že jsou schopni pokrýt tato místa z místních zdrojů. Pokud jde o místní samosprávu, tj. župní úřady, objevovaly se také stížnosti na nepoměr postavení a výhod mezi župními úředníky a úředníky centrálních úřadů. V některých případech šlo o tak závažnou věc, jakým je samotný statut „státního zaměstnance“ a z něho plynoucích výhod.⁶³

Přes výše uvedená fakta nelze říci, že by na Slovensku měli Češi v pracovních otázkách převahu. Nejprve je nutné podotknout, že samo určení, zda je na místě Čech nebo Slovák, je alespoň pro dvacátá léta poněkud ošidné vzhledem na to, že ve většině statistik byly obě národnosti schované pod pojmem „Čechoslovák“. Jistý obecný obraz lze sestavit zpětně, až z údajů z let třicátých.⁶⁴ Čísla ukazují, že po minimálně celá dvacátá léta tvořili Češi alespoň početně menšinu. Zajímavým faktem, že po celou dobu první republiky bylo jen minimum Slováků zaměstnaných v centrálních úřadech v Českých zemích. Podle Rychlíka a dalších by mohly být hlavní důvody v tom, že Slováci jednak nejevili velký zájem o práci v Českých zemích, jednak jim slovenské úřady částečně bránily v odchodu do Prahy nebo dokonce i v nátlaku SLS, která považovala umístování Slováků mimo Slovensko za jeden ze způsobů „odnárodňování“ Slováků.

4. Škola, vzdělávací a studentská problematika

Při zkoumání slovensko-českých vztahů a jejich široké problematiky vyvstává na předních místech otázka slovenské školy, neboť s ní byla v minulosti velice často spojována samotná budoucnost a existence slovenského národa, což zvyšovalo citlivost Slováků v této problematice. Z tohoto důvodu je také možné pochopit, proč se tak často problematika (slovenského) školství stávala citlivým tématem nejen na politické půdě první republiky. Je všeobecně uznávaným faktem, že znovuvybudování slovenské školství

⁶² Seton-Watson kritizoval tu praxi již dříve, především na železnicích a poštách, kde existovala velká masa schopného i poměrně loyálního slovenského obyvatelstva, přesto na volná místa byly i nadále upřednostňováni čeští žadatelé. Srov. SETON-WATSON, R. W.: *Nové Slovensko...*, s. 20.

⁶³ DVORÁK, P.: *Vznik Československa a veřejná správa na Slovensku...*, s. 30–31.

⁶⁴ Podíváme-li se například na poměry ve státní správě, kde lze tvrdit, že se český vliv projevoval nejsilněji, byla situace podle Rychlíka v roce 1930 tato: ve státní poště bylo zaměstnáno 10 995 Slováků a 4 164 Čechů, u drah přes 78 tisíc Slováků a 14 097 Čechů, v soudnictví a státní správě přibližně 26 tisíc Slováků a 23 tisíc Čechů, ve školství a výchově 15 840 Slováků a jen 4 030 Čechů a jediným případem, kde Češi s 8 194 osobami převažovali nad 2 034 Slováky, bylo vojsko. (RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století...*, s. 87.) I když s poněkud odlišnými čísly, ale podobným výsledkem pro rok 1934 přichází i historik Lipták. (LIPTÁK, L.: *Slovensko v 20. století*. Bratislava 2000, s. 133.) Podle oficiálních statistik z roku 1935 bylo na Slovensku v roce 1921 napočítaných 71 733 Čechů, z toho bylo 18 364 vojáků. Z 53 369 Čechů civilů se nejvíce hlásilo k veřejné službě a svobodným povoláním (15 568 osob), k průmyslu a živnostem (14 478 osob) a k dopravě (11 651 osob). Při sčítáních v roce 1930 bylo již Čechů 120 926, z toho 20 652 vojáků. Ve veřejných službách pracovalo na 50 111 Čechů, ale také 168 833 Slováků. Navíc významné procento nově příšlých Čechů tvořili rodinní příslušníci, jejichž počet vzrostl oproti roku 1921 o 32 838. (BOHÁČ, A.: *Češi na Slovensku*. In: *Statistický obzor*, 16, 1935, s. 183–190.)

po roce 1918 patří mezi těch několik skutečně výrazných výsledků vzájemné spolupráce Čechů a Slováků. Přesto stejně jako v předchozích případech střetávání Čechů a Slováků ve společném státě, i zde se vyskytly jednotlivé případy, které více škodily, než pomáhaly, a to z obou stran a opět včetně konfesní dimenze.

Problematické střetávání představitelů obou národů v této školské oblasti opět zajímavě popisuje Seton-Watson: „Všeobecně je známo, že jednotlivci neraz mnoho škodili svojími namyslenými a mentorskými sposobmi a – co je ještě horšie – i tým, že nemali smyslu učiť si náboženské city svojich susedov; ale toto nemôže vyvážiť oddanosť a sebeobetavosť veľkej väčšiny českých profesorov a učiteľov, ktorí venovali svoje služby slovenským bratom v najväčšej kríze a veľmi často sa im dostalo od nich sprostých nádiviek a čiročistej nevďačnosti.“⁶⁵

Pokud bychom chtěli zkoumat situaci slovenského školství v Československé republice, je nutné se nejprve krátce seznámit s jeho situací v období před válkou za maďarské vlády. Že situace nebyla dobrá, dokazují především samotné oficiální uherské statistiky z roku 1910, kdy na Slovensku bylo 3 862 škol ľudových, a z nich jen 429 bylo slovenských.⁶⁶ Ostatní nižší školy byly čistě maďarské, popřípadě malá část z nich i německá. Vysoké či střední školy Slováci neměli žádné. Rychlost jakou se ztrácela slovenská škola v Uhrách lze vyčíst i z údajů z doby těsně před převratem, kdy například z 3 641 ľudových škol, bylo čistě slovenských již jen 140 a maďarsko-slovenských 186.⁶⁷ Je také nutné si připomenout i ten fakt, že již od roku 1871 na Slovensku neexistovaly, až na některé církevní výjimky, čistě slovenské střední školy a celý tehdejší systém měl za Rakouska-Uherska jediný úkol, tj. pomadžarštění co nejširších vrstev obyvatelstva. Podobně kritický byl i počet profesorů a učitelů, kteří se sami považovali za Slováky, kdy v období těsně před válkou bylo v celém Uhersku z uvědomělých Slováků jen 404 jako učitelů ľudových škol, 3 pro vyšší národní a měšťanské školy a na středních školách se jich našlo jen přibližně 23.⁶⁸ Jak se ukazuje, postupující maďarizace slovenského života v období těsně před válkou zcela úspěšně likvidovala zbývající vrstvy slovenské inteligence, což bylo nejvíce patrné právě ve školství.

Slovenský zázrak

Když při oslavách desátého výročí Československé republiky její prezident T. G. Masaryk bilancoval poslední roky, neopomenul připomenout jako jeden z největších úspěchů tehdejší situací ve školství. Zde Masaryk myslil především úspěšně tzv. „uškolení“ Slovenska.⁶⁹ V tomto procesu šlo v podstatě o přebudování celého systému národního školství, jehož vrcholem se mělo stát i založení vysokého učení, tedy vybudovat dobře

⁶⁵ SETON-WATSON, R. W.: *Nové Slovensko...*, s. 53.

⁶⁶ Tamtéž, s. 54–55. Zajímavým faktem, který ukazuje na význam náboženství při udržení slovenského národního povědomí, je i to, že všechny zbylé ľudové školy, které si zachovávaly slovenský ráz, byly, až na 25 škol obecných, udržované církvemi v poměru 253 katolických a 151 evangelických.

⁶⁷ MLYNÁRIK, J.: *Česká inteligencia na Slovensku 1918–1938*. Kolín n. R. 1987, s. 87.

⁶⁸ SETON-WATSON, R. W.: *Nové Slovensko...*, s. 56–57. Srovnej též MLYNÁRIK, J.: *Česká inteligencia na Slovensku...*, s. 87.

⁶⁹ MLYNÁRIK, J.: *Pražané na Slovensku ve 20. století*. Praha 2000, s. 15.

fungující univerzitu na Slovensku. V době těsně po vzniku republiky panoval velký nedostatek místních sil, především z toho důvodu, že byl problém získat dostatek lidí schopných vyučovat ve slovenštině, která se stala v novém státě jazykem státním, oficiálním.⁷⁰ Ukázalo se, že zjevný nedostatek sil lze nejrychleji nahradit pomocí z Českých zemí. Absenci slovenských pedagogů řešila vláda a ministerstvo pro správu Slovenska tím, že jen v letech 1918–1922 vyslala na Slovensko z českých zemí přibližně 1 500 učitelů obecných škol a 500 profesorů na gymnázia a odborné střední školy. Díky této pomoci bylo možné zajistit nepřetržitou výuku na slovenských školách a to především těch středních. Už v dubnu 1919 byla plně obnovena na nových základech síť obecných škol a docházelo postupně také k revitalizaci středních škol. V roce 1921 bylo na Slovensku 3 421 ľudových a měšťanských škol, z toho 2 393 z nich bylo čistě slovenských.⁷¹ O rok později bylo na Slovensku již 3 696 ľudových škol, 110 škol měšťanských, 16 učitelských ústavů, které v tomto roce měly kolem 1 757 žáků (z nichž více jak 1 300 bylo Slováků). Středních škol všech druhů bylo na Slovensku 42 středních škol, z nichž 35 bylo čistě slovenských.⁷²

Během první poloviny dvacátých let se situace vyvinula tak, že čeští učitelé na ľudových školách a nižších stupních byli postupně z velké části nahrazováni pedagogy slovenskými. Dělo se to především díky tomu, že byla tato místa mnohem více přijatelná pro většinou méně kvalifikované slovenské učitele, kteří ještě neměli dostatek času na vytvoření dostatečných kadrů i pro vyšší stupně školství. Proto je v tomto období stále patrná disproporcionalita ve prospěch českých učitelů na vyšších stupních, jako jsou školy měšťanské, odborné a gymnaziální.⁷³ Ukazuje se také, že po celá dvacátá léta bylo problematické získat dostatek kvalifikovaných středoškolských pedagogů, naproti tomu u ľudových škol bylo v tomto období již možné získat z místních zdrojů dostatek školských pracovníků.

Kromě základního a středního školství byl odraz působení českých sil nejpatrnějším na vysokých školách. Zde díky tvrdé práci a agitaci, především profesorů Karlovy univerzity, zvláště J. Vlčka, došlo k přijetí zákona č. 375/1919 o založení československé univerzity J. A. Komenského v Bratislavě. Začalo zde působit několik desítek českých profesorů, kteří měli velký podíl na tom, že se během období první republiky podařilo vychovat celou novou slovenskou generaci profesorů a učitelů škol, lékařů, soudců a právníků.⁷⁴

Také bylo potřeba zcela od nuly vybudovat základní zázemí, především nedostatek školních pomůcek, knih a slovenských učebnic. V případě slovenských učebnic a knih byl jejich nedostatek často vytýkán slovenskými ľudáky, a to i v parlamentu.⁷⁵ Hlavním faktorem, který zapříčinil nedostatek učebnic, byla ta skutečnost, že bylo jen velice málo

⁷⁰ MLYNÁRIK, J.: Česká inteligencia na Slovensku..., s. 84–85.

⁷¹ Školy na Slovensku. Čechoslovák, I, 1921, č. 5–6.

⁷² SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko..., s. 56.

⁷³ Podle tehdejších údajů ve školním roce 1922/1923 bylo z 830 míst na měšťankách 503 Čechů a 198 Slováků. Ještě výraznější převahu mají čeští učitelé ve sborech středních škol, kde jich z 781 bylo 356 a Slováků „pouhých“ 177 osob. SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko..., s. 61.

⁷⁴ Podrobnější výpis těch nejvýznamnějších profesorů a jejich nemalé výsledky na Komenského univerzitě lze podrobněji nalézt v díle MLYNÁRIK, J.: Česká inteligencia na Slovensku..., s. 25–29.

⁷⁵ Naše interpelacie na sneme. Slovenské ľudové noviny, 11, 1920, č. 26 (25. 6. 1920).

osob schopných a ochotných se psaní a redigování slovenských učebnic věnovat.⁷⁶ Dále bylo nutné postupně přetransformovat poněkud zkonstnatělé návyky a standardy slovenského „uherského“ školství. Příkladem změn může být například rozvoj odborného školství a nové organizace tělovýchovy. Podobně i zavedení poměrně moderního trendu koedukace – tedy společné výuky chlapců a dívek. V obecnější rovině by sem patřil trend prosazování a rozšiřování chápání emancipace žen. Nové bylo i české chápání volného času a zábavy, především divadla, sborů, kapel a v neposlední řadě i loutkového divadla.⁷⁷

Velká většina těchto novot se jen velice těžce prosazovala u spíše konzervativní slovenské společnosti. Výrazným faktorem, který býval dost často ze strany některých českých pokrokově či sociálnědemokraticky orientovaných pedagogů a úředníků podceňován, byla ta skutečnost, že více jak 80 % obyvatelstva vyznávalo římsko-katolické náboženství. Někteří konzervativnější smýšlející Slováci se jen těžko mohli smířit s tím, že čeští učitelé vyučují Darwinovu teorii, která byla někde až vulgárně zjednodušena v interpretaci, že člověk pochází z opice, a tedy i že Slovák pochází z opice. Byla to právě SLS, která mnohokrát stála proti vyučování základních výdobytků a poznatků přírodních věd. Podobné nepochopení, nedorozumění a nespravedlivé obviňování vyvolávalo i učení o Mistru Janu Husovi, který byl pro mnohé Slováky jen kacířem a husitizmus jen neznabožským učením. Hlinka sám si často stěžoval na skutečnost, že „žijactvo sa otravuje, darwinizmus, husitizmus sa verejne vyučujú.“⁷⁸

Ani poměry samotných českých učitelů nebyly ideální. Za prvé je nutné přiznat, že nelze situaci příliš generalizovat, neboť se lišila jak v závislosti od místa školy, jejího druhu tak i oblasti, ve které učitel působil. Obecně se dá tvrdit, že učitel (Čech i Slovák) na Slovensku v první polovině dvacátých let byl oproti situaci v českých zemích, více pracovní vytižen, měl mnohem více pracovních úvazků, vzhledem k jejich malému počtu, musel vyvíjet širší kulturní činnost, organizovat různé vzdělávací a kulturní akce atd.⁷⁹

Podobně ani po materiální stránce nebyla situace ideální. Na Slovensku byl velký nedostatek bytů, nehledě na to, že ty často nesplňovaly ani základní požadavky moderního bydlení (více místností, samostatné hygienické zařízení, vodovodní řád v bytě apod.). Problematické bylo i finanční zajištění, neboť učitelské platy byly nízké a často velice diferencované v závislosti na tom, kde a na jaké škole daný učitel či profesor učil. K uklidnění platové otázky nepřispěly stejně jako u ostatních státních zaměstnanců na Slovensku zmíněné „slovenské diety“, v tomto případě příplatky k platu pro české pedagogy. Přesto

⁷⁶ Národné noviny, které se v několika článcích této problematice věnovaly, uveřejnily jen čtyři jména hlavních editorů, kteří měli na starost vydávání učebnic: Pražák, Menšík, Vavroušek a Klíma. No přeci jen byl patrný vzestup vydaných učebnic z 24 v roce 1919 na 52 plánovaných do tisku v roce 1920. O slovenských knihách. Národné noviny, 1920, č. 5 (9. 1. 1920); Slovenské učebnice pro slovenské školy. Národné noviny, 51, 1920, č. 39 (19. 2. 1920).

⁷⁷ Národné noviny byly z celkového výběru jediné, které v nějaké míře reflektovaly fenomén loutkového divadla jako pedagogického výchovného prostředku. V článku bylo snažení českého ředitele Kovandy ve Zvolenu hodnoceno velice kladně: Lútkové divadlo na Slovensku. Národné noviny, 51, 1920, č. 45 (26. 2. 1920).

⁷⁸ KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929. Bratislava 1962, s. 209.

⁷⁹ NOSKOVÁ, H.: Působení českých středoškolských profesorů a učitelů v meziválečném období ve vybraných oblastech severozápadního Slovenska. In: Český lid, 76, 1989, č. 2, s. 102.

v některých případech postupovali slovenští a čeští pedagogové ve shodě při prosazování společných požadavků na zlepšení situace ve školství.⁸⁰

I přes nesporné úspěchy se tak již v prvních letech společné republiky začínají ozývat i nespokojené hlasy. Již v podstatě od druhé poloviny roku 1919 začíná být tehdejší školská politika V. Srobára a Prahy kritizována, a to hlavně ze strany Hlinkou vedené SLS. V této době není z jejich strany školská otázka ještě spojována s „čechizací“, tedy personální problematikou, ale spíše jako součást širšího obranného postoje proti antiklerikální vlně, která právě v tomto období vrcholila. V tomto případě zastoupené otázkou náboženství ve školách.⁸¹ Po jejím postupném odeznívání během let 1920–1921 se stále častěji objevovaly jednak nářky na obecnou špatnou finanční situaci učitelstva, no už se poukazovalo i na rozdíl mezd mezi českými a slovenskými pedagogy. No časem se začala být problematika českého učitelstva na Slovensku zneužívána především ľudáckými kruhy jako jeden z důkazů „počešťování“ Slovenska a zabírání míst Slovákům. Zde je nutné připomenout pozici slovenských učitelů, kteří působili na školách již za Uherska a byli tzv. pomad'arštění. Otázka maďarónství se silně projevila právě v oblasti školství, a mnohé nepřekvapuje, že to byla právě SLS, která zcela zaslepeně a bez ohledu na skutečná fakta často hájila postavení maďarónských učitelů ve slovenském školství.⁸² Za propouštění maďarónských úředníků a učitelů ľudáci obviňovali Prahu, ústřední vládu a Čechy obecně. Přitom již od začátku v této politice odmaďarštění Slovenska měla hlavní slovo Srobárova vláda.

Kritika však nezněla jen ze strany ľudáků, ale i samotní učitelé si byly vědomi toho, že situace ve slovenském školství není ideální ani na straně pedagogů. Mnozí pedagogové kritizovali u sebe a svých kolegů až přílišné byrokratické lpění na úředních nařízeních a pravidlech. Podobně negativně bylo pohlíženo na nedostatky v pracovní disciplíně učitelů.⁸³

Katolické a evangelické studentstvo

Ve vztahu ke školství nelze obejít činnost studentských klubů a organizací. Jejich tradice spadá ještě do období před vznikem ČSR, ale po něm jejich aktivita vzrůstá. Slovenské studentstvo již od vzniku republiky počalo se velice silně angažovat a brzy se propojovalo s již existujícími studentskými spolky českými. I slovenské studentstvo se začalo brzy koncentrovat dle svého vyznání a politické orientace. Utvořily se dvě hlavní organizace: Svaz slovenského studentstva (SSS) a Ústředí katolického studentstva Slovenska. Přibližně do konce roku 1919 vystupovalo slovenské studentstvo ještě jednotně. Hlavním cílem bylo zlepšení stavu slovenského školství.⁸⁴ Z rozsahu jejich aktivit

⁸⁰ Rezolucia – učitelská jednota Myjavského okresu. Národné noviny, 51, 1920, č. 66 (21. 3. 1920).

⁸¹ Na nepříliš ohleduplné protikatolické chování některých profesorů a učitelů na Slovensku a vliv tohoto chování na vzájemné vztahy upozorňovali v této době nejen samotní Slováci (obou hlavních konfesi), ale také čeští katolíci. Srov.: Tak Slováci nezískáme. Našinec, 55, 1919, č. 177 (5. srpna 1919).

⁸² Slovák, 3, 1921, č. 24 (16. 2. 1921).

⁸³ BARTOŇ, A.: O školních poměrech na Slovensku. Našinec, 57, 1921, č. 209 (18. 9. 1921).

⁸⁴ Základní body a cíle Svazu slovenského studentstva byly formulovány na jeho prvním valném shromáždění 12.–15. února 1922. Oblasti zájmu byly středoškolská sekce, vysokoškolská sekce, sociální otázka studentstva.

vystupuje výrazněji především jejich snaha o rozvoj slovenského vysokého školství, tím že byly mezi nejaktivnějšími zastánci vybudování dalších vysokých škol – či už technické v Košicích nebo lesnické v Banské Bystrici.⁸⁵

Radikálněji se však již od poloviny roku 1918 začínali ozývat katoličtí studenti pod vedením Karola Sidora. Razantně požadovali zákroky proti příchodu lidí „neznabožských“ na Slovensko, slovenskou autonomii a zachování katolických škol na Slovensku.⁸⁶

V roce 1919 založili – nadále pod vedením Sidora – Ústředí katolického studentstva Slovenska jako důsledek rostoucích rozporů se Svazem slovenského studentstva, který se vyznačoval spíše umírněnějšími požadavky. Jedním z udávaných důvodů odchodu katolických studentů bylo, že ve Svazu slovenského studentstva neměli možnost prosazovat svoje požadavky proti evangelické většině. Hlavním orgánem katolického studentstva se stal časopis Vatra,⁸⁷ který se pod Sidrovým vlivem začal přibližovat ľudáckým pozicím. I přes vyhranění, až autonomistické názory katoličtí studenti často spolupracovali se svými českými katolickými protějšky. Zvláště patrné je to v období na přelomu let 1919 a 1920 a to hlavně z důvodu proticirkevních nálad a vzestupu tzv. pokrokového hnutí. I přes společné cíle však Ústředí katolického studentstva slovenského v roce 1920 ostře odmítlo snahy českého katolického studentstva se organizačně propojit a nadále fungovalo zcela nezávisle.⁸⁸ Na české straně je dokonce patrné jisté uznání „bojovnosti“ slovenského katolického studenta jak naznačuje například Našinec: „Tu bychom se měli učit od našich bratří Slováků. Tam nesmí ani profesor urážeti jejich cit, slováctí studenti se vzeprou a nedají se urážet.“⁸⁹

Specifická vzájemnost byla podporována také tím, že vzhledem k nedostatku vysokých škol na Slovensku byli slovenští studenti nuceni studovat v Čechách a na Moravě. Zde se totiž naopak slovenští katolíci většinou stávali členy již zavedených českých studentských katolických spolků,⁹⁰ jako byl například brněnský Moravan či Pražská liga akademická, a to i přes politický tlak na formování vlastních slovenských katolických spolků.⁹¹ Oproti katolickým akademikům slovenští evangelíci byly pokud se týká spolkového života mnohem samostatnější, neboť již před převrtem existovaly slovenské akademické spolky jako Kriváň v Brně a Detvan v Praze. Naopak mezikonfesionální komunikace mezi slovenskými studenty byla minimalizována.

tělovýchova a studentský tisk. Sjazd slovenského študentstva v Bratislave. Mladé Slovensko, 4, 1922, č. 4–5 (marec–apríl 1922).

⁸⁵ Ze slovenského spolku Kriváň v Brně. Narodné noviny, 51, 1920, č. 29 (7. 2. 1920); Slovenskej verejnosti – Žiadame vysokú technickú školu. Narodné noviny, 51, 1920, č. 255 (10. 11. 1920).

⁸⁶ SIDOR, K.: Požadavky katolického studentstva slovenského. Našinec, 55, 1919, č. 167 (19. 7. 1919).

⁸⁷ Vatra byla původně zamýšlena jako nekonfesionální a nepolitický časopis veškerého slovenského studentstva, no pod vlivem Sidora a Borina se profiluje konzervativně a katolicky. ŠROBÁR, V.: Poznámky k článku K. Sidora. Mladé Slovensko, 4, 1921, č. 2 (december 1921).

⁸⁸ S pomocí Sidorovou bylo v roce 1924 Ústředí katolického studentstva slovenského uznáno jako samostatná jednotka i mezinárodním studentským katolickým hnutím. MONDOK, F.: Sidorov politický program. In: Paučo, J.: Karol Sidor – politik, novinár, spisovateľ. Middletown (Penns.) 1962, s. 59.

⁸⁹ Studentské kapitoly. Našinec, 55, 1919, č. 172 (30. 7. 1919).

⁹⁰ Katolickým študentom. Slovák, 2, 1920, č. 5 (13. 1. 1920).

⁹¹ Poslanie slovenského študentstva. Slovák, 2, 1920, č. 162 (5. 8. 1920).

* * *

Jak se tedy ukazuje i z této sondy, není možné problematiku vzájemného soužití Čechů a Slováků v prvních letech společného státu nikterak zjednodušovat, jak se o to pokoušejí některé nacionální směry na obou stranách. Již jen v samotném tisku lze sledovat, že míra a chápání problémů nezáležela jen na „národní příslušnosti“. Kupříkladu zajímavým faktem je skutečnost, že na slovenské politické scéně byla alespoň zpočátku mnohem více řešena otázka vzájemných politických sporů mezi slovenskými katolíky a nekatolíky. Často pak i neobratnost českých politiků zapříčinila zatahování „české dimenze“ do slovensko-slovenských sporů, posléze i rozšiřování falešné optiky, kdy fakticky vnitřní slovenské spory – a to nejen onen prvoplánově katolicko-luteránský vztah – se promítaly do česko-slovenských vztahů, resp. je přímo dlouhodobě zatěžovaly. Podobně se také ukazuje, že konfesní problematika časem ustupuje do pozadí, zároveň však je nadále využívána jako podpůrný argument především pro slovenské katolíky v řadě otázek, jejichž skutečná podstata leží jinde. A jak byla komplikovaná sama problematika prolnutí konfesní a politické roviny, ukazuje zvláště názorně výrok z okruhu katolické redakce novin „Čech“: „Ludovcům [l'udákům] ani tak nechybí Šrámek, jako spíše nám Hlinka.“ Toto téma ostatně postřehl už F. Peroutka.⁹²

V minulosti docházelo často k zjednodušování a generalizaci, a to ať už z české či slovenské strany. Skutečnost byla však mnohem komplikovanější. Konfesní hledisko hrálo ve vztahu obou „státotvorných národů Československa“ svou roli, v jistých obdobích a u jistých skupin obyvatel i zcela zásadní. Přesto zůstávala náboženská příslušnost jen jedním z mnoha faktorů, který však měl, v komplikovaném vztahu Čechů a Slováků ve společném státě, své nepominutelné místo.

Časem se však tento „konfesní“ rozměr začal maskovat za důsledky hospodářské a sociální situace na Slovensku, takže rostoucí odpor k exponovaným Čechům zde v reálných příčinách ztrácí svou váhu ideologicko-náboženskou a klíčovou složkou velké části rozporů a nedorozumění se stávala otázka hmotného zabezpečení, tedy otázka personální a zaměstnanecká, jak ukazuje citát právě z pera tehdy respektovaného českého katolického spisovatele a komentátora Antonína Klášterského: „Jisto, že příchodem Čechů na Slovensko Slováci národně netušeně získali – avšak může-li se kdo divit, že dnes na český vliv žárlí, vidouce úřady zaplavené Čechy.“⁹³

Obraz českého husitismu a bezvěrectví však tím překryt nebyl, mj. i v neprospěch českých katolíků. Jinou konstantou v rovnici téže komplikované křivky se stala akcelerace třecích ploch mezi slovenským a českým katolicismem, vyústivší po dvaceti letech do – rovněž zapomínaného – otevřeného nepřátelství.

⁹² PEROUTKA, F.: Budování státu..., s. 1775.

⁹³ KLÁŠTERSKÝ, A.: Apoštol Slovenska. Našinec, 57, 1921, č. 234 (13. 10. 1921).

Slovak issue and its confessional dimension through the optics of contemporary press in first years of Czechoslovak state (1918–1925)

Petr Dvořák

Very soon after constitution of the new Czechoslovak republic both of his main nation Czechs and Slovaks start to feel that the idea of common life in one state wasnt so easy and without problematic issues. Especially in Slovakia were problematic areas which weight czechoslovak coexistence, but must be said that not always this problems were just on behalf Czechs and Slovaks.

VELKÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE POHLEDEM DOBOVÝCH ČESKOSLOVENSKÝCH EKONOMŮ

Josef Trubačík

Úvod

Velká hospodářská krize třicátých let 20. století představuje zásadní zlom v hospodářském i politickém meziválečném vývoji Československa, Evropy a světa. Dosud největší známá ekonomická deprese zapříčinila dalekosáhlé ekonomické, politické i sociální otřesy. V ekonomické politice došlo k nástupu nového keynesiánského paradigmatu.

V době krize se totiž odehrával doslova boj i na poli teoretické ekonomie. Ekonomický mainstream se rozdělil na dva nesmiřitelné tábory. Od neoklasické školy se v kolébce moderní ekonomie, v Anglii, konkrétně v Cambridgi, odštěpila nová škola vedená Johnem Maynardem Keynesem, škola keynesiánská. Zdálo se, že starý koncept hospodářského liberalismu selhává. Vyvstaly obavy, že selhání liberální ekonomie, volného trhu a „neviditelné ruky“ jsou chronického charakteru. Proti „neviditelné ruce trhu“ byla do opozice postavena Keynesova „viditelná ruka státu“.

Politika plánování, regulace, resp. i socializace hospodářství se stala přitažlivou i proto, že centrálně plánovaná sovětská ekonomika zůstala krizí jakoby nedotčena. Do prázdná zněla varování liberálů, že sovětský rozvoj je vykoupěn obrovskými ztrátami na lidských životech a je založen na násilných a nedobrovolných principech, které jsou ve své podstatě s demokracií neslučitelné.

Část států se rozhodla vydat novou cestou plánování a centrálního řízení hospodářství; a nejednalo se vždy pouze o státy totalitní. Keynesiánská ekonomie se uplatňovala i ve Spojených státech amerických, kde byla formulována Rooseveltovým plánem „New Deal“. Přesto část států nadále trvala na neoklasických tradicích a do svého hospodářství nadále zasahovala jen v malé míře, nejčastěji v oblastech mezinárodního obchodu, cel a směnného kurzu. Zde je příkladem politika Spojeného království.

S koncem druhé světové války přišel i konec boje ekonomie neoklasické s keynesiánskou. Všechny válečné ekonomiky postupně přešly na princip plánování. Keynesiánsství se zdálo být lékem proti cyklickým oscilacím národních ekonomik.¹ To je ovšem následná reakce na krizi; otázka jejích příčin zůstává otevřená.

To je ovšem myšlenkový pohyb na úrovni teoretických špiček ve světě. V řadě zemí se – zejména v pragmatické rovině – bojovalo s přesvědčením, že ekonomická věda je jen „něco víc než účetnictví“, či dokonce „nic víc než účetnictví“, resp. že jde jen o něco

¹ Až do ropných šoků v 70. letech většina států praktikovala keynesiánský přístup aktivních státních zásahů do ekonomiky.

málo teorémů, které se lze naučit a které je zase dobré brzy zapomenout, protože jediné smysluplné jsou kolony „má dáti“ a „dal“.

V Československu představovali špičku přímí odchovanci vídeňské ekonomické školy. O šíři konceptu může dát představu Mackova definice ekonomické vědy: „Věda národohospodářská jest jednou z věd o lidském chování (patří k tzv. vědám sociálním), a příznačné pro ni je, že zkoumá tu stránku vědomých lidských činů, se které se tyto činy jeví jakožto uspokojování potřeb. Hospodaření tedy není jedna část nebo oddíl lidského života, nýbrž určitá stránka každého vědomého lidského činu.“²

Po únoru 1948 se stala otevřená diskuze o první republice jakýmsi tabu. Velká hospodářská krize byla „vysvětlována“ nenasytností kapitalistů, kteří přivodili stav chronické nadvýroby. Částečný obrat v zájmu o první republiku nastal v šedesátých letech. Následná normalizace ale opět řadu témat tabuizovala, a tak se únikovým prostorem pro hospodářské dějiny první československé republiky staly postupy komentované statistiky. Možnost všestranných kritických analýz se otevřela až po roce 1989.

Nejnámějším prvorepublikovým českým ekonomem byl Karel Engliš. Z jeho prací byla zde využita především kniha *Světová a naše hospodářská krize*,³ což je soubor čtyřiceti analýz a komentářů vydávaných v Lidových novinách v letech 1930–1934. Na druhém místě v hierarchii československých ekonomů stojí sociální demokrat Josef Macek, jenž se krizi zabýval hlavně v knize *Cesta z krize*.⁴ K důležitým dobovým pramenům řadím ještě knihu Rudolfa Brože, jednoho z hlavních ekonomů vládnoucí agrární strany, *Hospodářské příčiny naší pohromy*.⁵ O situaci na Slovensku píše kolektiv autorů okolo senátora Kornela Stodoly v práci *Hospodářské problémy Slovenska*.⁶ Z mladší generace pragmatiků, která propojovala teoretické ekonomické myšlení s přímou aktivitou v podnikatelské sféře, si zaslouží pozornost Antonín Basch a Ervín Hexner.

Většina ekonomů a historiků zastává názor, že se velká hospodářská krize v Československu začala projevovat až se zpožděním ve srovnání s ostatními vyspělými zeměmi. Někteří však tvrdí, že krize v Československu vypukla stejně jako v jiných zemích dokonce již na podzim roku 1928 v zemědělství, kdy byl zaznamenán prudký pokles cen cukrové řepy a obilí a do odbytových potíží se dostalo chmelařství a sladovnictví.⁷

Všichni se však shodnou na faktu, že dopad hospodářské krize na československé hospodářství byl jedním z nejdrtivějších a měl velmi dlouhé trvání. V roce 1937 se hospodářství po etapě oživení začalo opět propadat do krize, které zabránila až Mnichovská dohoda a následná okupace země. Otázkou je, zda byla situace Československa rozdílná od ostatních států v tom, že ji zažehnal až přechod na válečnou výrobu, nebo zda byla válečná konjunktura lékem všude.

² MACEK, J.: Vyučování národnímu hospodářství na národních školách. Praha 1931.

³ ENGLIŠ, K.: Světová a naše hospodářská krize. Čtyřicet článků z Lidových novin od listopadu 1930 do ledna 1934. Praha 1934.

⁴ MACEK, J.: Cesta z krize. Praha 1935.

⁵ BROŽ, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy. Praha 1936.

⁶ STODOLA, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska. Praha 1934.

⁷ Např.: SEKANINA, M.: Kdy nám bylo nejhůře? Velká hospodářská krize 30. let 20. století v Československu. Praha 2004, s. 34.

V Evropě se s krizí na pohled nejrychleji vypořádaly totalitní diktatury. Nástrojem k odstranění krize se stalo masivní zbrojení, kartelizace ekonomiky a státní intervence. Naopak Francie se na předkrizovou úroveň průmyslové výroby až do války nedostala.⁸ A jak tomu bylo v USA? Milton Friedman, přední americký a světový monetarista, se ve své kritice keynesiánské intervencionistické politiky v knize Svoboda volby zabýval i hospodářskou krizí v USA a jejím řešením prostřednictvím „New Dealu“. Podle Friedmana si obdiv nezaslouží ani obdivovaný Rooseveltův New Deal. Nejen že neměl vliv na ukončení krize, ale pravděpodobně napomohl k prodloužení a prohloubení této krize. New Deal údajně nenabízel skutečné stimuly pro růstovou hospodářskou politiku. V roce 1935 se americké hospodářství zotavilo, přesto nezaměstnanost zůstala vysoká. V letech 1937–1938 americké hospodářství opět upadalo do recese. V roce 1939 míra nezaměstnanosti setrvala na 17 %. Teprve hrozba války a její skutečné propuknutí vedlo k hospodářskému oživení a k poklesu nezaměstnanosti.⁹

Karel Engliš

„Karel Engliš byl vůdčí postavou jak české akademické obce, tak i praktické hospodářské politiky, zejména v oblasti finanční a měnové. Vytvořil originální teleologickou teorii a zanechal za sebou i názorovou školu. Jeho životní osudy jsou barvitou ilustrací několika etap moderních dějin našeho národa.“¹⁰

K. Engliš, rodák z Hrabyně u Opavy (1880) byl na Právnické fakultě Karlovy univerzity, kterou absolvoval roku 1904, žákem Albína Bráfa. Už v roce 1910 se stal profesorem tehdejšího právnického odboru VUT v Brně.

Po válce se stal prvním rektorem Masarykovy univerzity a klíčovou postavou národohospodářského odboru její právnické fakulty. Od roku 1920 až do vzniku protektorátu Engliš aktivně zasahoval do hospodářského chodu země. Nejprve pracoval jako ministr financí v několika vládách a poté jako guvernér Národní banky československé.

V roce 1922 se dostal do sporu s další významnou osobností hospodářského života Československa, Aloisem Rašínem. Jejich spor se týkal deflační politiky, kterou prosazoval Rašín a proti které se stavěl Engliš. Díky sporu se Engliš začal již ve dvacátých letech do hloubky věnovat deflaci a jejím dopadům, což mělo nesporný přínos pro jeho pozdější analýzy příčin velké hospodářské krize a cest jejího řešení. Tu považoval, jak uvidíme níže, především za krizi deflační.

Po druhé světové válce se Engliš na chvíli do veřejného života vrátil a byl mj. posledním svobodně zvoleným (předúnorovým) rektorem Karlovy univerzity. Komunisté jeho další profesní kariéru zlikvidovali.

⁸ ŽÍDEK, L.: Dějiny světového hospodářství. Plzeň 2007, s. 339.

⁹ HOLMAN, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení, s. 432–433. Milton Friedman určitě cestu z krize pomocí válečné konjunktury neschvaloval. V citovaném výroku spíše poukazuje na chybnost „New Dealu“, než na správnost válečné konjunktury. Dle Friedmana velkou hospodářskou krizi způsobil špatným prováděním monetární politiky Federální rezervní systém (americká centrální banka). Americká vláda následně krizi svou špatnou fiskální politikou prohlubovala.

¹⁰ HOLMAN, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha 2005, s. 504.

K. Engliš je tvůrcem originální teleologické ekonomické teorie. Vychází „z Kanta, který rozlišoval dvě formy poznání: tj. svět, jaký je, a svět, jaký má být. K tomu však dodává Engliš ještě třetí rozměr, tj. svět, jaký je chtěn.“¹¹ Podle jeho teorie se lidé snaží dostat k chtěnému stavu a jednají proto účelově. Člověk svým jednáním sleduje účel (telos). Teleologickou teorii se Engliš blíží teoriím Ludwiga von Misesa a rakouské ekonomické školy, která představuje jeden z nejliberálnějších proudů ekonomického myšlení.

* * *

Jako hlavní příčinu světové krize viděl K. Engliš všeobecný a trvalý pokles cen. Pokles cen byl dle Engliše vyvolán růstem ceny zlata, který následně vyvolával deflaci. Zlato se od roku 1928 stávalo stále dražším a jeho zhodnocování mělo v systému zlatých měn za příčinu neadekvátní zvyšování hodnoty peněz a pokles ekonomických veličin, především cen a důchodů.¹²

Engliš proti deflaci a deflační politice prosazované Aloisem Rašínem bojoval už od roku 1922. Varoval před pokřivením soustavy ekonomických čísel a před „nespravedlivým“ přeléváním kapitálu ve směru od dlužníků k věřitelům. A protože na straně dlužníků kapitálu stáli především podnikatelé (a také stát), varoval K. Engliš, že uměle vyvolané zvýšení jejich nákladů ve formě zdražení kapitálu bude mít zpětně zhoubné účinky na podnikatelskou činnost v zemi, potažmo na výkon celého národního hospodářství. Engliš právě po dobu trvání velké hospodářské krize znovu uplatnil svou argumentaci, že intenzita nynější krize je způsobena i naší deflační politikou z počátku dvacátých let, která už tehdy oslabil podnikatele a těm teď schází síly bojovat s globální deflací.¹³

Pokud viděl Engliš zhoubné účinky jednorázové deflace, jasně poznal, že vleklá deflační krize bude mít dopady veskrze katastrofální. Nejen že byla dlouhodobá deflace doprovázena výše popsaným jevem přelévání kapitálu, Engliš také rychle rozpoznal, že pokud lidé očekávají deflaci i do budoucna, budou se jí přizpůsobovat jak prostřednictvím omezování spotřeby, tak i omezováním investic. Tím bude uměle vyvoláván znovu další a další pokles cen a dalších ekonomických veličin. Tento problém považoval Karel Engliš za mnohem horší než samotnou jednorázovou deflaci.¹⁴

Ve třicátých letech a hlavně později v letech čtyřicátých a po únoru 1948 se tvrdilo, že všeobecný pokles cen v době krize byl důsledkem nadvýroby a podspotřeby. Údajně nadvýroba způsobila, že se neprodané výrobky hromadily na skladech a nutnost skladů vyprázdnit a utržit za zboží peníze vedla k poklesu cen.

Toto vysvětlení poklesu cen Engliš odmítal. Rozlišoval tři různé příčiny poklesu cen: racionalizaci, deflaci a nadvýrobu.¹⁵ Jediná deflace měla příčinu na straně peněz

¹¹ HOLMAN, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha 2005, s. 505.

¹² ENGLIŠ, K.: Trojí snížení cen ve zlatě. II. Deflační snížení cen, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 76–77.

¹³ ENGLIŠ, K.: Kdo chtěl a chce deflaci?, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 211.

¹⁴ Sám Engliš ještě nebyl sto výše popsaný jev přesně pojmenovat. Stal se v tomto směru předchůdcem ekonomické Školy racionálních očekávání. Hypotézu racionálních očekávání formuloval v USA John Fraser Muth až v roce 1961. Za zakladatele Školy racionálních očekávání je považován Robert Emerson Lucas, který Muthovu hypotézu v 70. letech rozvíjel a v roce 1995 za ni dostal Nobelovu cenu.

¹⁵ ENGLIŠ, K.: Trojí snížení cen ve zlatě, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 120.

a zlata. Naopak racionalizace a nadvýroba měly příčinu na straně statků.¹⁶ Racionalizační pokles cen vzniká při snížení ceny výrobků v důsledku poklesu výrobních nákladů. Tento pokles probíhá u jednotlivých produktů nezávisle na sobě a v různé výši. Této charakteristice však všeobecný a víceméně rovnoměrný¹⁷ pokles cen za velké hospodářské krize neodpovídal. A tak racionalizaci jako hlavní příčinu poklesu cen mohl Engliš vyloučit.

Druhou možnou příčinou poklesu cen je nadvýroba.¹⁸ I tuto variantu však jako hlavní příčinu krize K. Engliš odmítal. Nadvýroba je podle něj v průmyslu způsobena nadměrnými investicemi.¹⁹ Ty umožňují firmám produkovat stále více statků, pro ty však už není možno najít koupěschopnou poptávku, tím pádem se naplní sklady. Pro výprodej skladů je nutno snížit ceny. Tento pokles cen ale není všeobecný a trvá pouze do vyprodání nadbytečných zásob. Tudíž opět nevysvětluje průvodní jevy velké hospodářské krize a je přímo protikladný délce jejího trvání.

Ze tří různých příčin poklesu cen tak zůstává Englišovi jen deflace, pokles cen způsobený zdražením zlata, tedy zhodnocením měny. V roce 1929 byla československá měna oficiálně ukotvena ke zlatu, ke stabilizaci uměle zvýšeného kurzu došlo už v roce 1923.²⁰ Při každé hospodářské krizi nastává útek investorů od běžných aktiv a kupují se aktiva, jejichž držení je nejméně riskantní. Nejčastěji se nakupuje zlato, tím následně stoupá jeho cena. Pokud je zlato měnovým kovem, stoupá i hodnota měny a klesají ceny.

K. Engliš rozděloval ekonomické veličiny do dvou skupin. Pro další pochopení jeho konceptu je tak nezbytné charakterizovat jeho rozlišení na veličiny pružné a nepružné. Pružné veličiny jsou velmi citlivé na změny cenové hladiny, při poklesu cen rychle klesají s nimi. Mezi pružné veličiny řadil Engliš: „objektivní výnosy podniků, úhrn důchodů z nich čerpaných, obrátová a důchodová daň“²¹ Za nepružné považoval běžné mzdy a platy, specifické daně a dávky, cla a především odměny věřitelského kapitálu.

Hlavní problém je, že při poklesu cenové hladiny se jí velmi rychle přizpůsobují pružná hospodářská čísla. Naopak nepružná čísla zůstávají strnulá, nebo se přizpůsobují značně pomaleji. Ceny výrobků a odměny podnikatelů velmi rychle klesají, ale náklady podnikání se tomuto poklesu přizpůsobují jen pozvolna. Rentabilita podnikání se snižuje až pod únosnou mez, podnikatelé zavírají firmy a vzniká nezaměstnanost. Důsledky prvotní deflace postupně roztáčí deflační spirálu. Příčiny jsou jak na straně reálných dopadů krize, tak i v očekáváních, jejichž tvorbu je popsána výše.

* * *

¹⁶ Přehledná tabulka viz v příloze č. 1.

¹⁷ Pokles cen samozřejmě nebyl zcela rovnoměrný. To viděl i Karel Engliš, ale vysvětlení tohoto nerovnoměrného vývoje bylo nasnadě: totiž že deflační snížení cen bylo souběžně provázáno i mírným a nerovnoměrným poklesem racionalizačním.

¹⁸ Tu jako jednu z příčin krize vidí Josef Macek, o tom ale až níže.

¹⁹ Jiná situace je v zemědělství, kde může nadvýroba vzniknout lehce s příchodem úrodného roku.

²⁰ ŽÍDEK, L.: Dějiny světového hospodářství, s. 338.

²¹ ENGLIŠ, K.: O inflaci a deflaci. II. O deflaci, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 120.

K. Engliš byl v letech 1920–1931 s přestávkami ministrem financí v celkem šesti vládách. Na ministerstvu a ve vládě však z počátku krize mnoho přívrženců nenacházel. Sám Engliš si stěžuje, že v krátké přestávce, kdy byl mimo ministerstvo,²² bylo bez něj rozhodnuto o pevném připoutání koruny ke zlatu, ačkoli si Engliš, jako ministr financí, fixaci koruny na zlato nepřál a dlouho upozorňoval na mnohá úskalí s ukotvením spojená.²³

Co se týče peněžní politiky, byl K. Engliš progresivním nominalistou, na rozdíl například od Aloise Rašina, jenž byl tradicionalistickým metalistou. Engliš tedy tvrdil, že podstata peněz spočívá v jejich transakční funkci, ochotě lidí přijímat peníze za své výrobky a služby. A že jejich zlatý obsah není pro tuto základní funkci vůbec důležitý, naopak může být pro jiné jejich funkce zatěžující.

Vládní strany viděly příčiny krize jinde, než K. Engliš. Jako nejčastější důvody krize jsou uváděny: racionalizace, nadvýroba a podspotřeba. Socialisté ještě často upozorňovali na fakt, že podspotřeba je způsobena především nerovnoměrným rozdělením důchodů.

Všechny tyto důvody však Engliš, jak jsme viděli výše, jako příčinu krize odmítal a nadále trval na tom, že hlavní příčinou je deflace. Kupodivu však kritizoval za neschopnost řešit krizi více pravicové strany, než socialisty. Upozorňoval na fakt, že i když oba tábory příčiny krize posuzují špatně, socialisté se alespoň snaží krizi řešit pozitivně. Kdežto pravicové strany nejen, že na příčiny krize špatně pohlíží, ale navíc jejich řešení krize postrádá jakýkoli logický koncept. Engliš k tomu dodal: „Když byly politické strany toho názoru, že je racionalizace příčinou krise, proč probůh nesnížily pracovní dobu? Kdyby byly toho názoru, že je podkonsum příčinou krise, proč nezvyšovaly mzdy a platy? Když byly toho názoru, že je nadvýroba příčinou krise, proč neregulovaly výrobu?“²⁴

Vládní demokratické strany zastávaly výše popsaná stanoviska, ale krizi řešily zcela chaoticky a nesmyslně. Resp. každá ze stran se snažila pomoci především svým voličům. Agrárníci uvalili vysoká dovozní cla na zemědělské produkty.²⁵ Národní demokraté podporovaní Živnobankou byli pro deflační politiku, která měla za důsledek přelévání kapitálu od dlužníků k věřitelům.²⁶ Žádná koncepce vlády neexistovala. Engliš se pustil i do kritiky příčiny krise dle socialistů, do nerovnoměrného rozdělení důchodů: „Že dnešní světová krize neplyne z nerovnoměrného rozdělení důchodů, dokazují i fakta. Rozdělení důchodů je u nás po válce mnohem rovnoměrnější, nežli bylo před ní, protože byl

²² Na konci roku 1929.

²³ Především upozorňoval na fakt, že během světové války a těsně po ní došlo k velké koncentraci zlata do Francie a USA. Soustředěním zlata do USA se jeho kupní síla dvojnásobně zmenšila. Ve 20. letech zlato opětovně nabývalo na hodnotě, a tak vystávala hrozba deflace zlatých měn.

²⁴ ENGLIŠ, K.: Kdo chtěl a chce deflací?, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 213.

²⁵ Což vedlo k velké bídě na Podkarpatské Rusi, která byla závislá na vývozu dřeva do Maďarska. Po uvalení cel na maďarské zemědělské plodiny, odpověděli Maďaři vysokými cly pro československé dřevo. Podkarpatská Rus tak ztratila svého hlavního odběratele dřeva.

²⁶ Deflační politika byla dle Engliše jedním východiskem z krise, ale nemohla by být řešením, pokud by byla krise racionalizačního, nadvýrobního, či podspotřebního charakteru.

peněžní velkokapitál zničen inflací²⁷, průmyslový velkokapitál zničen namnoze deflací²⁸ a pozemkový velkokapitál sprovedila ze světa pozemková reforma.^{29 et 30}

K. Engliš vždy vystupoval proti jakékoli politice regulace hospodářství. V tomto směru se stal za krize velkým kritikem agrární strany, která hospodářský život začínala částečně regulovat. (Například zavedením Obilního monopolu 1934.)³¹

S problémem špatně nastavené hodnoty měny, zvláště v mezinárodním měřítku úzce souvisí možné řešení krise exportu a mezinárodního obchodu. Československo vždy patřilo k nejotevřenějším světovým ekonomikám. Exporty a importy tvořily podstatnou část domácího produktu. Za velké hospodářské krise řešily státy problémy nedostatečné poptávky po vlastních výrobcích omezováním dovozu. Vedle neustálého růstu celních bariér mezi státy byly zaváděny nové kvóty dovozu a devizové regulace. Další formou regulace importu bylo udělování monopolních dovozních licencí. „...země se vzájemně izolovaly a snažily se maximalizovat své exporty a minimalizovat importy, a to pomocí prakticky jakýkoliv praktik (včetně devalvací). Tento postup soudobí ekonomové označují jako strategii „ožebrač svého souseda“ (beggar thy neighbour).“³²

K. Engliš se vyslovoval proti restrikcím zahraničního obchodu. Jednou z nich byl i agrární Obilní monopol. Englišovi se nelíbilo, že dovoz je striktně regulován a dle jeho výše se následně vyvíjí domácí cenová hladina. Naproti tomu navrhoval, aby dovoz byl regulován raději domácí cenovou hladinou, pod kterou dovážet nelze, tak bude docíleno nejvyššího užítu pro spotřebitele.

Spotřebitele měl K. Engliš rovněž na zřeteli, když kritizoval monopolní dovozní povolení. Tím, že bylo dovoleno dovážet jen omezené množství určitých výrobků, vznikala na československém trhu jejich nedostatek a rostla jejich cena. V konečném důsledku měla dovozní povolení ten efekt, že přinášela vysoké monopolní zisky soukromníkům organizujícím tento dovoz.

Hlavním problémem československého zahraničního obchodu za krise zůstávalo setrvávání Československa v tzv. Zlatém bloku.³³ Koruna byla v zahraničí nadhodnocena a její kupní síla byla v cizině podstatně vyšší než na domácím trhu. K. Engliš viděl, že nejednodušším řešením tohoto rozporu by byla devalvace koruny. Osobně to považoval za jedno z možných východisek z krise. Ale v souvislosti s mezinárodním obchodem nabízel ještě jedno originální řešení, soustavu měnových premií. Vládou by byla určena hodnota představující rozdíl mezi kupní silou koruny v cizině a u nás, tzv. vyrovnávací poplatky. „Cedulová banka bude monopolisovat obchod cizozemskými platidly a za každé

²⁷ Která vznikla za války.

²⁸ Při Rašinově deflační politice roku 1922.

²⁹ Základním principem byl zábor pozemkového vlastnictví většího než 150 hektarů zemědělské půdy a 250 hektarů vůbec, náležícího jednomu majiteli.

³⁰ ENGLIŠ, K.: Světová hospodářská konference. V. Zvýšení mezd samo nezvyší kupní sílu, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 105.

³¹ SEKANINA, M.: Kdy nám bylo nejhůře..., s. 85.

³² ŽÍDEK, L.: Dějiny světového hospodářství, s. 72.

³³ Země, jež držely kurz své měny ke zlatu nejdéle nezměněn. Mimo Československo sem patřily Francie, Nizozemí, Belgie a Švýcarsko.

cizozemské platidlo jí nabízené³⁴ připlatí vyrovnávací poplatek a za každé platidlo od ní požadované³⁵ bude žádati stejný vyrovnávací poplatek ke světovému kursu platidla.³⁶

Tím by v postatě vznikl systém dvou měn. Domácí cenová hladina by se nezměnila a konkurenční schopnost československého hospodářství by se vyrovnala zahraničí. Po zavedení soustavy měnových premií by bylo možné postupně odbourat ochranná opatření. Engliš toto řešení doporučoval vzhledem k neochotě vlády k devalvaci. Systém měl výhodu, že jej bylo snadné modifikovat a zároveň zde odpadala hrozba následné potřeby revalvace, která by vyvstala po reflaci. Velkou nevýhodou byla hrozba, že Československo bude v zahraničí obviněno z dumpinových praktik. Engliš ovšem soustavu měnových premií profiloval jako opatření, které mělo pouze vyrovnat domácí cenovou hladinu se zahraničím. Dumping odmítal.

K. Engliš taky kritizoval politiku států, směřujících k aktivní obchodní bilanci. Dokazoval, že v systému pevných směnných kurzů měn není možné mít dlouhodobě obchodní bilanci aktivní ani pasivní. Pasivní obchodní bilance totiž bude vyvolávat odliv zlata a deviz ze země, ta bude nucena zakročit a bilanci minimálně vyrovnat cly. Pokud tedy budou všechny státy neustále směřovat k aktivní obchodní bilanci, budou tím vyvolávat jen nekonečné zvyšování cel. Dovoz a vývoz musí být v rovnováze.³⁷

* * *

Jak bylo popsáno výše, Engliš viděl hlavní příčinu krize ve všeobecném deflačním poklesu cen. Ten vyvolával nerovnoměrný pokles pružných a nepružných ekonomických veličin.³⁸ K vyřešení krize navrhoval K. Engliš dvě možné cesty: důslednou deflacii všech veličin nebo devalvaci měny.

Při deflačním poklesu cen byly okamžitě staženy dolů pružné ekonomické veličiny, což mělo při pomalém poklesu nepružných ekonomických veličin zhoubný vliv na podniky. Engliš doporučoval podporu poklesu nepružných ekonomických veličin, mimo jiné i mezd a platů. Tak by se pružná a nepružná hospodářská čísla opět vyrovnala. Za tento svůj názor byl Engliš často v tisku osočován. Byl totiž jedním z prvních, kdo na nutnost poklesu mezd upozorňovali. A tak, když mzdy skutečně klesaly, byl pokles a jeho bezprostřední vliv připisován jeho iniciátorovi.

Engliš věděl, že tato deflace nemůže vyřešit problém přelévání věřitelského kapitálu od věřitelů k dlužníkům. Navíc deflační snižování mezd v dlouhodobější deflační krizi vždy zaostávalo za poklesem cen. Deflace navíc neřešila problém celní. I když některá cla zůstávala ve své nominální výši nezměněna, tak při deflaci reálně nabývala na výši; tím spíše měl negativní dopad nárůst jiných cel.

³⁴ Tj. za export.

³⁵ Tj. za import.

³⁶ ENGLIŠ, K.: Znázornění měnové situace nejdražší země při zhodnocení zlata. 7. Co má dělat země s nedostatečnou deflací?, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 191.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ ENGLIŠ, K.: Poslední deflační rozpočet. VI. Přehodnocená měna základem našich obtíží při mezinárodní výměně statků, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 153.

S postupem krize se stávalo zřejmým, že důsledná deflace je pro cestu z krize nástrojem příliš pomalým. „Hodiny by se však dostaly do chodu také tak, že by se zase mosazná kolečka (ceny) zvětšila na starou výši a tím by zase zachytla i kolečka železná do chodu. To znamená v mluvě hospodářské, že by se nechala nepružná soustava čísel dluhů, platů a nepružných daní stát a zpětně by se zvýšily ceny.“³⁹

Ceny bylo možno zpětně zvýšit dvěma způsoby buďto devalvací, nebo reflací, tj. zpětnou inflací. Inflaci vláda kategoricky odmítala a ani Engliš jí nebyl nakloněn, i když o této alternativě věděl. Pokud se stát chtěl vyhnout dalšímu snižování mezd, růstu nezaměstnanosti a přelévání kapitálu, bylo tedy dle Engliše nutno přistoupit k snížení zlatého obsahu koruny.

Vláda odmítala devalvaci, jakožto nežádoucí peněžní jev, který vyvolá nedůvěru v národní ekonomiku, ale Engliš tuto argumentaci vyvracel: „Deflace je proto zrovna tak měnové opatření jako reflace nebo odpoutání měny od zlata, jenže opačného směru. Kdo tedy doporučuje deflacii, doporučuje zrovna tak měnové opatření jako ten, kdo doporučuje odpoutání měny od zlata nebo snížení jejího zlatého obsahu.“⁴⁰

Posledním dosud nezmiňovaným problémem byla tezaurace, tedy stahování peněz z oběhu. Tezaurace byla vyvolána nejistotou, která nutila tržní subjekty držet více peněz, což následně vyvolávalo nedostatek peněz v ekonomice. Engliš navrhuje dvojí východisko. První možností je doplněk oběživa, peníze, které budou vehnány na určitou omezenou dobu do ekonomiky, aby zde nahradily chybějící tezaurované peníze. Druhou je časové rozvržení platů. Po těchto doporučeních byl Engliš osočován, že podporuje inflaci, tu si však on zcela jistě nepřál: „Kdybychom tedy řešili otázku peněžnictví tvořením umělé nového kapitálu, řešili bychom ji inflací a ucpávali bychom sice jeden pramen nedůvěry, z něhož plyne thesaurace, totiž illikviditu, ale prohlubovali bychom druhý (nedůvěru k měně). Toho nikdo nechce.“⁴¹

* * *

K. Engliš platil po dobu trvání první republiky za nespornou ekonomickou osobnost. I když od roku 1931 nebyl Engliš ve vládě a jeho ekonomické názory se značně rozcházely s názory vládních stran, byly postupně přece jen alespoň zčásti aplikovány do praktického hospodářství. Vláda tak zprvu usilovala o hospodářskou politiku důsledné deflace a následně se vydala cestou devalvace měny. První československá devalvace se odbyla v roce 1934, i když jisté oživení přinesla, ukázala se následně nedostatečnou⁴² a vláda znovu devalvovala v roce 1936. Zato se Englišovi nepodařilo přesvědčit vládu o potřebě větší liberalizace zahraničního obchodu.

³⁹ ENGLIŠ, K.: Trojí snížení cen ve zlatě. II. Deflační snížení cen, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 77.

⁴⁰ ENGLIŠ, K.: Diskuse o měnovém problému. Je zhodnocení zlata příčinou krise?, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, s. 174.

⁴¹ ENGLIŠ, K.: Nedostatek oběživa, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise, 1934, s. 111.

⁴² Zlatý obsah koruny byl snížen o 1/6, což bylo velmi málo. Ještě v roce 1933 by tato devalvace byla částečně pomohla, ale v roce 1934 už byl potřeba ráznější postup a devalvace o mnohem více než 1/6.

Josef Macek

„Josef Macek byl hlavní postavou opozičního směru, který lze s jistotou dávkou označit jako umírněná (demokratická) levice. Byl teoretikem spojovaným se sociálně-demokratickou stranou, předním intelektuálem, členem klubu pátečníků kolem Karla Čapka (a T. G. Masaryka), idolem vysokoškolské mládeže. Otevřel naší teorii okno do světa keynesiánského myšlení.“⁴³

J. Macek, rodák z Krumpachu (1887), byl rovněž na právnické fakultě Karlovy univerzity ovlivněn (stejně jako Karel Engliš) především Albínem Bráfm. Roku 1911 získal titul doktora práv. Po první světové válce začal J. Macek svou akademickou kariéru; roku 1921 se stal mimořádným profesorem ČVUT, od roku 1926 řádným profesorem Vysoké školy obchodní (vyčleněné mezitím z ČVUT; dnešní VŠE).

Ve své politické kariéře prošel J. Macek několika převážně levicově zaměřenými stranami. V roce 1917 vstoupil do sociální demokracie, v které se během dvacátých let stal jedním z ideových vůdců. Společně s T. Pistoriem vytvářel národohospodářský program strany a oba vedli mnohé polemiky s Karlem Englišem. Na počátku třicátých let se Macek dostal do stranického popředí a v parlamentu se velmi aktivně angažoval nejen v ekonomických otázkách. Postupem času byl však postupně z čela strany odstraněn. „Posledního, jednoho z mála graduovaných stranických intelektuálů (profesora Vysoké školy obchodní a kritika rašínovské i englišovské finanční politiky) si však většina vedení strany necenila“⁴⁴; zřejmě pro „malou stranickou disciplinovanost.“

Po válce se Macek vrátil ke své pedagogické kariéře, ale po únoru 1948 byl nucen školu i politiku opustit.⁴⁵ V zimě počátkem roku 1949 (v 62 letech) uprchl Macek na lyžích přes Šumavu ze země.⁴⁶

Přestože byl J. Macek jasně levicově orientován, nikdy nepodporoval komunismus. Naopak hned od dvacátých let byl jedním z jeho nejostřejších kritiků. V ekonomii vždy zdůrazňoval nutnost soutěže. Zastával názor, že zákony výroby jsou přirozené a nelze je měnit, nelze efektivně nahradit volný trh centrálně řízeným hospodářstvím. Na rozdíl od zákonů výroby zákony rozdělování jsou umělé, zde je možné (a je to i žádoucí) zařídit, aby důchody byly rozdělovány rovnoměrněji, jmenovitě prostřednictvím daňových nástrojů. Macek byl také velkým zastáncem družstevnictví.⁴⁷

J. Macek vedl během dvacátých let i v průběhu krize mnohé polemiky s Karlem Englišem. V třicátých letech vypukl spor i mezi Mackem a prezidentem Masarykem, který vyústil až v ostrá Mackova slova proti prezidentovi: „Nic nedělá, jen koriguje knihu o sobě napsanou Ludwigem. Nemá smyslu pro věci hospodářské a neměl by

⁴³ HOLMAN, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha 2005, s. 505.

⁴⁴ KLIMEK, A.: Velké dějiny země Koruny české. XIV. 1929–1938. Praha–Litomyšl 2002, s. 226. Citovaný příspěvek se týká prvního čtvrtletí roku 1933.

⁴⁵ Macek odmítl po pohledu sociální demokracie komunisty do strany Klementa Gottwalda vstoupit.

⁴⁶ Získal profesuru v Pittsburghu. Roku 1972 zemřel v kanadském Vancouveru.

⁴⁷ Macek byl zastáncem družstevnictví v jeho původním slova smyslu, tj. ve smyslu „akciového“ podnikání malých vlastníků. Pokud by byli dělníci zároveň vlastníky závodu, byl by rozpor mezi zákony výroby a rozdělování překonán, neboť by dělníkům připadaly veškeré vytvořené důchody.

VELKÁ HOSPODÁŘSKÁ KRIZE POHLEDEM ... EKONOMŮ

kandidovat.“⁴⁸ Tomáš Garrigue Masaryk odmítl Macka téměř po celý rok 1933 přijmout. V dalším roce se spor urovnal.

* * *

J. Macek nezastával v ekonomické teorii žádnou školometskou „ucelenou“ koncepci. Jeho ekonomické myšlení se pohybuje mezi neoklasickým a keynesiánským směrem. Ve třicátých letech se tak Macek sice inspiroval ekonomickou koncepcí Johna Maynarda Keynese, avšak hospodářskou politiku Franklina Delana Roosevelta odmítal.⁴⁹

V otázce příčin krize jasně hledal Macek komplexnější koncept i východiska. Na rozdíl od K. Engliše, který za jasnou příčinu krize považoval zhodnocení zlata na světových trzích, J. Macek identifikoval, jak uvidíme níže, příčin více. Zároveň to byl právě on, kdo udával v hospodářské politice sociální demokracii směr. Dle Macka vedlo k hospodářské krizi několik příčin. Byl si vědom, že hlavní příčinou krize je nedostatek peněz, otázkou však zůstalo: Co jej vyvolalo? Za příčinu krize považuje J. Macek jak deflační pokles cen vyvolaný zhodnocením zlata na světových trzích,⁵⁰ tak i pokles cen vyvolaný nadvýrobou, respektive podspotřebou. Podspotřeba byla zapříčiněna především nerovnoměrným rozdělením důchodů.

Stejně jako Karel Engliš i Josef Macek pochopil, že je značný rozdíl mezi jednorázovým poklesem cen a dlouhodobým klesáním cenové hladiny. A stejně jako Engliš operoval i veličinou „racionálních očekávání“: „Jiní soukromníci nekupují, ač peníze mají, proto, že říkají, že ceny ještě více poklesnou. Prodlužuje-li se krize a její tlak na ceny práce i zboží, dostávají tito lidé premii za svoje čekání a čekají tím vytrvaleji.“⁵¹ I tento problém považoval Macek za jednu z příčin krize.

J. Macek z hloubky krize vinil i vládu, která se dle něj v hospodářské politice nedostatečně angažovala. Jak už bylo zmiňováno výše, Macek požadoval, aby vládní investice nahradily investice soukromé, které se v krizi propadly.⁵² Zároveň Macek ostře kritizoval politiku centrální cedulové banky. Za krize docházelo k teauraci oběživa a ekonomice se proto nedostávalo nezbytných peněžních prostředků. Centrální banka tuto

⁴⁸ KLIMEK, A.: Velké dějiny ..., XIV., s. 233. Macek se takto o prezidentovi vyjádřil v půli roku 1933 k Josefu Schiesloví, jednomu z představitelů politické skupiny Hradu.

⁴⁹ SEKANINA, M.: Kdy nám bylo nejhůře..., s. 89. Dle Milana Sekaniny Macek odmítl tzv. nouzové práce po vzoru Rooseveltova New Dealu. Navrhoval hospodárné využití pracovních sil na takové práce, které by vedly k veřejnému prospěchu. Tyto práce měly být dotovány rozsáhlým státním investičním programem, který by tak nahradil ochablou soukromou investiční činnost.

⁵⁰ „Podati přesný důkaz, že tlak na ceny za nynější krize byl způsoben nedostatkem zlata k měnovým účelům, nelze. Fakt je, že zásoby zlata u cedulových bank světa rostly až do konce 1931 tempem, které bývá udáváno přiměřeně vzestupu výroby a obchodu...“ (MACEK, J.: Vypukla deflace, tedy – ji nedělejme, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou. Úvahy o hospodářství, socialismu a demokracii. Praha 1933, s. 122.) Vzápětí však Macek jedním dechem dodává, stejně jako K. Engliš, že 60 % zlata měly USA s Francií, a že většina nového měnového zlata končila právě v těchto dvou zemích.

⁵¹ MACEK, J.: Rozumně šetřit, ale také rozumně vydávat, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 137.

⁵² Soukromé investice jsou v krizi nejcitlivější složkou hrubého domácího produktu země. Např. v USA tvořily investice v roce 1929 kolem 18 % HDP. V roce 1933 to bylo méně než 4 %. Procentuální propad investic je tedy evidentní. Pokud navíc zvážíme, že se americké hospodářství propadlo z 314 mld. USD (v roce 1929) na 222 mld. USD (v roce 1933), vidíme, že absolutní propad investic je ještě vyšší.

problematiku nijak neřešila, i když mohla jednoduše operacemi na volném trhu chybějící peníze na určitou dobu do hospodářství doplnit. „Když však se nevhání do oběhu potřebný počet peněz k „obrácení“ zboží a služeb, nastane nesnáze s jich prodejem.“⁵³ Centrální banka si od Macka vysloužila kritiku i za pasivní úvěrovou politiku. Hluboký propad investic mohl být alespoň částečně zachráněn snížením úrokových sazeb, tedy snížením ceny úvěru. Ale centrální banka se o tuto oblast nijak nezasazovala⁵⁴ a ještě v roce 1931 nešly úrokové sazby pod 10 %.

Macek vládu kritizoval i za připoutání koruny ke zlatu. Byl (rovněž jako Engliš) nominalistou a tvrdil, že peníze nemají být vydávány v závislosti na množství zlata, které je skryto v trezoru cedulové banky, ale na reálných potřebách hospodářství. Peníze jsou pouze prostředek směny, lidi nezajímá jejich „směnitelnost za zlato“, ale „směnitelnost za chleba a boty“. Je proto nesmyslné, aby z důvodu nedostatku zlata byla nějakým způsobem narušována hlavní a nejdůležitější funkce peněz, funkce transakční.⁵⁵

V mezinárodním měřítku Macek kritizoval Versailleský systém reparací, který v systému zlatých měn soustřeďoval světové zásoby zlata do Francie, USA a Belgie. Mezinárodní hospodářskou politiku nazýval nesmyslným merkantilismem a státy vinil, že fetišizací zlata samy nemalou měrou ke krizi přispěly.⁵⁶

Macek ještě mnohem vehementněji než K. Engliš požadoval liberalizaci zahraničního obchodu. Stavěl se proti výzvám vlády k autarkii země. Dokazoval, že celní politika vlády a zavádění monopolních dovozních nástrojů jsou nesmyslné a vedou jen ke zvyšování cen a k monopolním ziskům. Navíc pokud Československo uvalí cla na zahraniční zboží, co jiného může čekat, než že budou uvalena vysoká cla i na naše zboží v zahraničí? Roztáčí se tak nekonečná spirála cel, která ve svém důsledku nikomu nepomůžou a všem ublíží.

„U nás je v proudu velké tažení proti cizozemské mouce, která prý poškozuje naše mlynáře a jejich dělnictvo. Má se dovážet jen zrní – a to ještě zdražené clem, protože prý dovoz cizího obilí poškozuje naše zemědělce. V těchže novinách, které „bojují“ proti cizí mouce, čítáme lamenta na to, že Německo nechce od nás kupovat prkna, nýbrž kulatiny, a z té si pak prkna řezá samo. Dělá tedy tutéž politiku co my s moukou. Jenže my německou politiku odsuzujeme jako nepřátelskou, a svoji politiku považujeme za spravedlivou.“⁵⁷

⁵³ MACEK, J.: Vypukla deflace, tedy – ji nedělejme, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 127.

⁵⁴ Ba spíš naopak úrokové sazby ještě zvedala.

⁵⁵ J. Macek používal srovnání peněz s lístky na vlak. Obojí jsou pouze barevně potištěné kousky papíru, které zprostředkovávají jistotu transakcí. Je přece nemyslitelné, aby se cestující nedostali do vlaku a nepřepравили se, kam potřebují, jen z důvodu, že drahám došla barva v tiskárně. Pruvodčí lidem neřekne: „Promiňte, nejsou lístky, nemůžete jet vlakem.“ Naopak v takové situaci bude jednat operativně i bez lístků přepravu schválí. Proč tedy dopouštíme, aby nedostatek oběživa limitoval směnu a hospodářství?

⁵⁶ Podobně jako J. Macek se k reparacím a zlatým měnám stavěl i John Maynard Keynes. (Hned po 1. svět. válce varoval před výši reparací a předpovídal ekonomickou katastrofu Německa a politickou polarizaci Evropy.) Jak již bylo řečeno výše, za 2. svět. války se Keynesovi dostalo velkého uznání a jeho ekonomické názory byly často implikovány do praxe. V roce 1944 v americkém Bretton Woods byla zrušena zlatá směnitelnost měn a byla vytvořena světová rezervní měna, kterou se stal americký dolar. Ted jediný byl ještě směnitelný za zlato, směnitelnost byla zrušena až v roce 1971. Československo v Bretton Woods reprezentoval mj. Antonín Basch:

⁵⁷ MACEK, J.: Hospodářská pravověrnost, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika. Praha 1932, s. 32.

J. Macek zdůrazňoval, že neexistuje nic jako aktivní či pasivní obchodní bilance. Pokud nakupujeme (jedinec, podnik či stát) zboží z ciziny, musíme za něj vydávat cizí měnu. Ale kde ji seženeme? Jednoduše si ji směníme za koruny buď doma, nebo v cizině. Pokud směňujeme doma, musely se sem devizy nějak dostat, a to jedině tak, že byly platbou za náš export. Naopak pokud peníze směníme v cizině, zůstanou naše koruny v zahraničí. Jenže co si s nimi cizinci počnou? Jediné smysluplné použití je opět je utratit za české zboží. Roste export, kruh se uzavírá.

Při existenci zlatých měn je možné koruny směnit zpět do Československa za naše zlaté rezervy a toho se obávala vláda. Macek namítá, že není žádná potřeba mít měnu zlatou: „Zlato není ani v obchodě zahraničním nějakým činitelem nepestradatelným, neboť i v obchodě s cizinou nejde o nic jiného, než o výměnu práce a zboží pomocí peněz jakožto početních jednotek, v nichž se vyjadřují ceny toho, co se směňuje. Zlata je k tomuto proudění zboží a práce kolem zeměkoule asi tak potřeba, jako je potřeba kohouta – Chanteclera – k východu slunce.“⁵⁸

K charakteristice příčin krize je trefné i Mackovo prorocké varování v Obzoru už 15. května 1926: „Naše ochranná politika s vytrvalým doprovodem zákazů dovozu... se domnívá, že podporuje stát, že chrání výrobu uvnitř – t. zv. „domácí práci“, že zaručuje výdělky domácím podnikatelům a dělníkům... jenže ve skutečnosti tato politika ubíjí naši soutěživost na mezinárodních trzích zvyšováním zdejších výrobních nákladů, donucuje zdejší pracující lid, aby se spokojoval s poměrně menšími důchody při vysokých cenách, nutí stát a obce k velkým výdajům a tudíž k zvyšování daňového břemene, které činí protivu mezi zdejší cenovou úrovní a důchody ještě bolestnější. Náš občan se má zbytečně zle jako výrobce, konsument i jako poplatník. Naše ochranná politika je praktickým důsledkem teoretických omylů. Připusťme, že tyto omyly vládou také v hlavách cizích státníků. Jenže tato skutečnost nezmenší škodu, kterou náš národ a stát trpí vinou svých vlastních politiků.“⁵⁹

* * *

Co se týče hledání cest z krize, J. Macek psal, že pokud je hospodářská krize krizí odbytovou⁶⁰, musí se řešit přizpůsobením důchodů cenám. Macek tedy zpochybnil Sayův zákon trhu.⁶¹ Přizpůsobení cen a důchodů se může dít dvěma cestami: lze buďto přizpůsobit ceny důchodům, nebo důchody cenám.

Přizpůsobování důchodů cenám je procesem inflace. Macek však tuto inflaci striktně odlišuje od inflace, která probíhala za války. Za války byly vhnány peníze do oběhu, aby stát zaplatil stoupající výdaje na zbrojení. Válečná inflace je dle Macka nespravedlivým činem, kterým stát záměrně okrádal své obyvatele. Důsledkem válečné inflace

⁵⁸ MACEK, J.: Cesta z krize. Praha 1935, s. 91.

⁵⁹ MACEK, J.: Hospodářská pravověrnost, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 38–39.

⁶⁰ Tj. důchody obyvatelstva nestačí na rozkoupení produkce.

⁶¹ Sayův zákon trhu byl jedním ze základních stavebních kamenů klasické a neoklasické ekonomické teorie. Zákon říká, že každá agregátní nabídka si vždy automaticky najde stejně velkou agregátní poptávku. Jean Baptiste Say (1767–1832) byl francouzským ekonomem, ve svém díle byl ovlivněn především fyziokraty a Adamem Smithem.

bylo, že po válce lidé při jakémkoli vzestupu cen zboží, důchodů, nebo úvěrů vždy proti tomuto vzestupu protestovali.⁶²

Inflaci tohoto typu přirozeně nechtěl ani J. Macek,⁶³ požadoval, aby důchody stouply na úroveň, kdy budou schopny rozkoupit zboží na trhu, aby se poptávka vyrovnala nabídce. Hlavním opatřením inflačního řešení krize mělo být vehnání peněz do oběhu nepřímými nástroji. Macek doporučoval zlevnění diskontní a lombardní sazby cedulové banky. Zároveň prosazoval, aby centrální banka vhněla peníze do oběhu i operacemi na volném trhu, především nákupem státních dluhopisů.⁶⁴

Vedle růstu důchodů viděl J. Macek jako druhou alternativu k cestě z krize pokles cen, deflaci. Mackova deflace se však diametrálně liší od deflace Englišovy. Zatímco K. Engliš tvrdil, že je potřeba pokračovat v důsledné deflaci nepružných ekonomických veličin,⁶⁵ Macek prosazoval další pokles cen produktů. Rozpor vznikl především proto, že Engliš považoval za primární příčinu krize zhodnocení zlata a deflační pokles cen a Macek nadvýrobu a podspotřebu. Dle Macka bylo nutno dále snižovat ceny, dokud se nabídka nevyrovná poptávce.

Macek tedy nastínil dvě možné alternativy cesty z krize. Otázkou zůstalo: kterou z nich se vydat? Macek byl nakloněn spíše cestě inflační. Proti deflaci mluvila cenová politika kartelů a monopolů, které držely ceny uměle vysoko. Proti této politice Macek ostře vystupoval, ale chápal, že snížit monopolní ceny a rozbit kartely bude běh na dlouhou trať. Zároveň při deflaci vzniká v hospodářství již zmíněný efekt přelévání kapitálu od dlužníků k věřitelům, který hospodářskou soustavu ještě dále notně poškozuje. Nakonec Macek dodává: „Našemu hospodářskému řádu vyhovuje lépe cenový pohyb ‚nahoru‘, tomu se říká ‚dobrá konjunktura‘ – za největší války byla ‚nejlepší konjunktura‘⁶⁶ v dějinách, ale mají-li ceny klesat, vyskytuje se v mašinerii hospodářské takové vnitřní tření, nastane takový nářek na ‚špatnou konjunkturu‘, že ti, kdo se těšili na sestup cen, a kdo jej považovali za spravedlivý, začínají ztrácet nejen naději, ale i chuť při tomto procesu spolupůsobit.“⁶⁷

Macek upřednostňoval inflační východisko z krize před deflačním. Před oběma pak preferoval třetí cestu, kterou sám navrhl. Mackova třetí cesta se skládala z několika protikrizových opatření. Jak bylo řečeno výše, Macek považoval za jednu z hlavních příčin krize podspotřebu. „Plán protikrizové politiky musí vyjít z názoru, že základní příčinou krize je špatné rozdělení důchodů, které znemožňuje, aby byly souměrně rozkouspeny a zkonsumovány výsledky součinnosti práce, přírody a kapitálu. Dnešní rozdělení důchodů je pochybené jak s hlediska mravního, tak z hlediska hospodářského.“⁶⁸ Dále Macek píše, že díky racionalizaci v hospodářství je k výrobě potřeba stále méně lidské práce

⁶² MACEK, J.: Bludný kruh hospodářské krise. Jak z něho ven?, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 52.

⁶³ MACEK, J.: Vypukla deflace, tedy – ji nedělejme, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 130.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Hlavně mezd a úvěrů.

⁶⁶ Je statisticky prokázáno, že přes veškeré válečné škody dosahují ekonomiky ve válkách nejvyšší možné úroveň produkce. Naopak po skončení válek přichází největší hospodářské propady.

⁶⁷ MACEK, J.: Bludný kruh hospodářské krise. Jak z něho ven?, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 55.

⁶⁸ MACEK, J.: Je možný plán proti dnešní hospodářské krizi?, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 141.

a lidé jsou za svou práci méně odměňováni nebo přicházejí o místa. Tak nastává paradoxní jev, že v rámci racionalizace je zlevňována výroba a nominálně sice klesají ceny, reálně však lidé už nejsou schopni výrobu skupovat.

Je tedy nutné zařídit nové přerozdělení důchodů. J. Macek píše, že vytvořit koupěschopnou poptávku nelze pomocí minimální mzdy, ani jinými legislativními zásahy v oblasti mzdové. Je nutná celková institucionální změna pracovního zřízení. Macek doporučuje, aby každý zaměstnanec byl svým vlastním pánem, aby se z námezdního dělníka stal podnikatelem. Tímto způsobem by byl nesoulad nabídky a poptávky vyřešen. Macek samozřejmě chápal, že institucionální změna takového charakteru se neodbude ze dne na den. Proto jako přechodnou formu navrhoval družstevnictví a spolupodílňictví.

Jiným způsobem, jak redistribuovat bohatství a navrátit dosud nečinné tezaurované peníze zpět do hospodářství, jsou veřejné investiční výdaje. V tomto případě by byly placeny pomocí vyššího zdanění nejbohatších lidí, kteří nejsou dle Macka sto své výdělký utrácet a snižují tak koupěschopnou poptávku. K tomu Macek píše: „Dosud se rozdělování děje způsobem, který vedl k paradoxnímu nadbytku výrobků za současně bídy, zaviněné špatným rozdělováním kupní síly čili špatným rozdělováním důchodů.“⁶⁹

Macek věděl, že v krizi podnikatelé neinvestují a nepodnikají. Pro podporu investic navrhoval nejružnější měnová opatření, jak ještě uvidíme níže, ale přesto se obával, že ani tato opatření podnikatele nepřimějí vyvíjet větší investiční iniciativu. Proto považoval za nutnost zvýšit fiskální výdaje.

„Jediným východiskem z bludného kruhu krise jeví se nám cesta do hospodářství veřejného...“⁷⁰ J. Macek navrhoval nahradit absentující soukromé investice investicemi veřejnými. Odmítal ale jakákoli provizorní řešení typu „New Dealu“. Veřejné investice musí být vydávány účelně, hlavně na infrastrukturu, zdravotnictví a školství.

Macek oponoval národohospodářům, kteří požadovali, aby v podnikatelské sféře státní investice nahrazovaly investice soukromé. Poukazoval, že v podstatě není možné provádět finančně ziskové státní investice, neboť když se na trhu objeví zisková příležitost, flexibilní soukromí podnikatelé ji nesporně odhalí a využijí mnohem dříve než stnulý státní byrokratický aparát. Proto je potřeba státní investice směřovat do oblastí, na jejichž funkčnosti mají zájem všichni, ale do kterých se nevyplatí investovat soukromému podnikateli.

Kde na tyto investice vzít peníze? Jedna z možností již byla předestřena výše, tedy vyšším zdaněním nejbohatších a neproduktivního kapitálu. Druhou možností je financovat investice pomocí schodku státního rozpočtu. Macek se postavil proti obvyklým praktikám vyrovnaného rozpočtu a dokazoval, že vyrovnaný rozpočet je stejný přežitek jako vyrovnaná platební a obchodní bilance. Je možno krátkodobě žít na dluh.⁷¹

Východiska Mackova řešení krize v monetární politice byla vyložena výše. Nominalista Macek už ve dvacátých letech protestoval proti fixaci koruny na zlato a tento počin vlády vždy kritizoval. Byl pro okamžité odpoutání měny od zlata po vzoru Anglie.

⁶⁹ MACEK, J.: Paradoxa dnešního hospodářského řádu, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 43.

⁷⁰ MACEK, J.: Bludný kruh hospodářské krise. Jak z něho ven?, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 57.

⁷¹ MACEK, J.: Cesta z krise. Praha 1935, s. 72. Praktická zkušenost USA za posledních 45 let prokazuje smyslnost jediného ukazatele: stav státní pokladny, resp. udržení platební schopnosti státní pokladny. Tento ukazatel vyplývá z prostého zdravého rozumu, veškeré teorie jsou k tomu zbytečné, resp. zavádějící.

Na penězích si cenil především jejich transakční funkce, pro kterou nemělo zlato prázdny význam: „... peníze jsou jen ke kupování a k placení dluhů, a jejich hodnota je dána tím, co za ně musíme dát, když je vyděláváme, a co za ně dostaneme, když je vynakládáme. Z jakého materiálu jsou, na tom vůbec nezáleží. Na čem jediné záleží každému z nás je, aby mezi tím, co za stokorunu dává druhým (když ji vydělává) a tím, co od jiných za ni dostává (když oni ji vydělávají na „něm“), byl spravedlivý poměr. Je pošetilé dělat peněžní politiku tak, aby se za stokorunu dostalo sice koupit pořad stejné množství zlata, ale ne chleba, železa a jiných důležitých prostředků k živobytí.“⁷²

Cílem v monetární politice mělo být opětovné rozpohybování peněz. Byly to především peníze, které v hospodářském styku v krizi chyběly. Před monetární politikou, potažmo před centrální bankou vyvstalo několik úkolů, pokud chtěly dosáhnout rychlejšího obrátu peněz. Nejrychlejším způsobem, jak hospodářství dodat chybějící peněžní prostředky, byly operace na volném trhu. Centrální banka měla dle Macka nakupovat státní dluhopisy a za ně posílat do hospodářství potřebné oběživo. Tuto činnost nechápal J. Macek jako inflaci v pravém slova smyslu, peníze by byly ekonomice dodány jen na omezenou dobu, než by se zlomila nedůvěra investorů a soukromých subjektů trhu vydávat vlastní peníze. Pokud by byla překonána nedůvěra, bylo by možno podporovat investiční a podnikatelskou činnost pomocí snížení ceny úvěru. Macek tak prosazoval snížení sazeb centrální banky, jmenovitě diskontní sazby a sazby lombardního úvěru.⁷³

J. Macek požadoval maximální možnou liberalizaci zahraničního obchodu. Již bylo uvedeno, že Macek odmítal koncept vyrovnané obchodní a platební bilance země. Kdyby po liberalizaci zahraničního obchodu import zboží z ciziny přesahoval náš vývoz do ciziny a hrozil odliv zlata ze země, navrhoval J. Macek opuštění směnitelnosti koruny za zlato.⁷⁴ „Kdyby bylo vážné nebezpečí, že po uvolnění zahraničního obchodu neudržíme korunu na dnešní zlaté paritě, budiž zrušen zákonný poměr naší měnové jednotky ke zlatu, čili následujeme Anglii. Opusťme „zlato“, ale ubraňme se inflaci, tj. vhnání peněz do oběhu za stále menší hospodářskou zásluhu, neboť inflace je nejhorší dosud známý způsob zdanění.“⁷⁵

Po opuštění zlaté měny by už nebylo možné, aby import a export byly na různé výši. Pokud by například import zboží z ciziny byl vyšší než náš export do ciziny, hromadily by se v cizině naše koruny a zahraničním subjektům by nezbývalo nic jiného, než aby za tyto koruny nakupovaly zpětně československé zboží, tak by následně rostl náš export. Pokud by zahraniční subjekty naše zboží nekupovaly nechtěly, měly by ještě dvě možnosti. Buď to peníze k nám dovést jako kapitálové investice,⁷⁶ nebo je prodat své centrální bance,

⁷² MACEK, J.: Paradoxa dnešního hospodářského řádu, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 30–31.

⁷³ MACEK, J.: Cesta z krise, s. 60; MACEK, J.: Ochrana naší měny, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 163.

⁷⁴ Jak jsme si mohli všimnout, Josef Macek bojoval proti zlaté měně na všech frontách.

⁷⁵ MACEK, J.: Vypukla deflace, tedy – ji nedělejme, in: Macek, J.: Zápas s omylem a chudobou, s. 127.

⁷⁶ Obdobný proces u nás probíhal po Sametové revoluci. Nastal velký import zboží z ciziny, ale kurz měny byl stabilní, protože k nám zároveň přicházely vysoké objemy zahraničního kapitálu, byť z velké části spekulativního. Vnitřní trh to ovšem nepocítil, nakolik uvedený vztah importu a přílivu kapitálu byl již pět let vyrovnáván razantní inflací. (V roce 1997 však vypukla monetární krize v jihovýchodní Asii, investoři dostali strach a začali své investice stahovat i od nás. Najednou jsme v zahraničním obchodě měli velký import zboží a export kapitálu. Centrální banka nedokázala plnit svou základní funkci, hroutila se koruna a vypukla

kteřá koruny vymění za jiné devizy s naší centrální bankou. Pokud by touto cestou nastal vysoký odliv deviz ze země, centrální banka by intervenovala pro snížení kurzu koruny.

Hrozba odlivu deviz a zlata vyvstala i v roce 1932. Koruna zůstávala na světových trzích silně nadhodnocena.⁷⁷ Cedulová banka se rozhodla proti odlivu deviz bojovat v první řadě zvýšením některých cel, tj. ztížením importu určitého zahraničního zboží. Druhým a důležitějším nástrojem řešení devizové politiky bylo zvýšení diskontní sazby. Tím se centrální banka snažila přilákat k nám zahraniční kapitál. Toto opatření Macek ostře kritizoval a ve své kritice byl zajedno s K. Englišem: bylo nutno diskontní sazbu snižovat a ne zvyšovat. Zvyšování diskontní sazby ničilo naše podnikatele a ubíjelo export. Opatření centrální banky k vyřešení důsledků vysokého importu likvidovalo konkurenceschopnost československého hospodářství.⁷⁸

J. Macek se ostře postavil i proti výzvám k autarkii země. Ekonomové a politici v třicátých letech doporučovali, aby si země vše potřebné vyráběla sama a pouze vyvážela přebytky. Takováto doporučení jsou protimluvem. Pokud budou všechny země spět k soběstačnému hospodářství, nebude možno žádné přebytky nikam vyvážet. Ledaže, poznamenává Macek, by tyto přebytky byly do zahraničí vyváženy zadarmo.⁷⁹

Celý systém autarkie je pochybený a nefunkční, což lze dokázat empiricky. Macek argumentoval, že Německo neprohrálo první světovou válku vojensky, ale tím že bylo Dohodou odříznuto od mezinárodního obchodu. Německo se ekonomicky naprosto vyčerpalo. Jak je tedy možné pěstovat autarkii v tak malé zemi, jakou je Československo, když tento koncept nefungoval ani na rozlehlém území předválečného Německa a Rakousko-Uherska?⁸⁰

* * *

Názory Josefa Macka na řešení krize jsou výrazněji reformního charakteru než názory Karla Engliše. Zatímco Engliš doporučuje devaluaci měny, Macek trvá na zrušení zlaté parity. Mackovo ekonomické myšlení je skutečně liberální především v mezinárodním obchodu; stavěl se za naprostou liberalizaci mezinárodní směny.

Na J. Macka musíme pohlížet i jako na levicového politika. Jeho názory, především v oblasti pracovního zřízení, byly do jisté míry průlomové. On však byl odpůrcem revoluce a zastával názor, že změny se musí provést pomocí postupných reforem v rámci demokratického státního zřízení.

Velmi kritizoval rozdělování bohatství ve společnosti, které považoval jak za nespravedlivé, tak i za neefektivní. Zároveň se J. Macek stavěl proti státnímu hospodářství typu Sovětského svazu. Požadoval, aby každému spravedlivě připadal výsledek jeho práce,

monetární krize, kterou doprovázel pád vlády. To je ovšem již důsledek současné globalizované ekonomiky, v roce 1932 nastat nemohl.)

⁷⁷ Hlavním z důvodů bylo to, že Československo svou měnu nedevalvovalo.

⁷⁸ MACEK, J.: Ochrana naší měny, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 163.

⁷⁹ MACEK, J.: Hospodářská pravdivost, in: Macek, J.: Práce, peníze a politika, s. 30–34.

⁸⁰ Ekonomové doporučující autarkii se ve svém myšlení vrací ještě daleko za Mackem kritizované myšlení merkantilistické. Samostatné národní hospodářství bylo ideálem v antice, ale už Aristoteles a poté Tomáš Akvinský uznali nutnost a prospěšnost směny.

přitom však veřejné vlastnictví kategoricky odmítal jako neefektivní, demotivující a ve svém důsledku ještě horší než stávající systém: „Kdo vidí, že bez rozšíření státního vlivu na hospodářský život nemůžeme zdotat nynější krizi – v níž se projevuje akutně odumírání starého řádu – ten si musí vzít velmi k srdci nedostatky pracovního zřízení ve veřejném hospodářství, protože nemůže vidět spásy pro pracujícího člověka, když by se dostal zpod jha soukromokapitalistického pod jho státněkapitalistického a byrokratického.“⁸¹

Antonín Basch

Antonín Basch jako příslušník nové generace (nar. 1896) stál teprve na počátku své působnosti teoretického ekonoma. Zároveň již patřil mezi špičkové praktiky, v čele Spolku pro chemickou a hutní výrobu. Svou dráhu teoretického ekonoma zahájil ještě v Československu, kde působil jako docent na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Mezinárodně proslulým se stal za války a po ní, jako profesor ekonomie na věhlasné univerzitě v Chicagu,⁸² následně na naprosto prestižní Columbia University.⁸³

A. Basch se víceméně ztotožňoval s vládním řešením krize. V monetární politice schvaloval jak první fázi deflace, tak i obě následující devalvace. Vládu chválil, hlavně za stabilitu a jistotu v provádění monetární politiky. Ve fiskální politice schvaloval snahu vlády o zachování vyrovnaného rozpočtu. Upozorňoval, že státní dluh sice stoupl, ale vlivem světového snížení úrokových měr zůstává výše úroků z něj nezměněná.

Dalo by se předpokládat, že A. Basch jako představitel části československého průmyslu bude bojovat za pokles diskontní sazby, ale opak je pravdou. I zde Basch obhajoval postup vlády, která držela vysokou diskontní sazbu a tím zdražovala peníze.⁸⁴ Svůj postoj vysvětloval tím, že kdyby se úrokové sazby snížily, ihned by poklesly úspory a banky by stejně peníze půjčovat nemohly, neboť by žádné neměly.

A. Basch se zastával i názorů vlády na zemědělství a průmysl. Podobně jako vláda prosazoval myšlenku autarkie v zemědělství a otevřených trhů pro průmysl. Basch tvrdil, že pro zemědělství je nejlépe, aby bylo státně řízeno. Zato průmysl musí být soukromopodnikatelský. Proto Basch restriktce v zemědělství schvaloval a v průmyslu je odmítal. Tím se Basch dostal do zřejmého rozporu sám se sebou. Na jedné straně chtěl volný obchod v průmyslu, ale v zemědělství požadoval ochranu před východní konkurencí.

Jeho souhrnné hodnocení československého hospodářství za krize pak zní: „... projevílo neobyčejnou odolnost ve všech svých složkách a na konci krize stojí ve svých základech neotřeseně. A to ať jde o měnu, o finance, o peněžnictví anebo o celkové výrobní předpoklady.“⁸⁵ Hospodářská krize je dle Basche také strukturální krizí. Příčiny nezaměstnanosti viděl v přílišné urbanizaci, nárůstu práce žen a v nadměrné racionalizaci.

⁸¹ MACEK, J.: Cesta z krize, s. 138.

⁸² http://cs.wikipedia.org/wiki/Brettonwoodsk%C3%BD_syst%C3%A9m [Čteno dne 12.5.2009]

⁸³ Antonín Basch byl jedním z československých zástupců na konferenci v Bretton Woods. Posléze patřil mezi klíčové experty Světové banky. GONĚC, V.: Antonín Basch a jeho přínos světovému ekonomickému myšlení. In: Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k sedmdesátinám. Brno 2003, s. 73 an.

⁸⁴ Zdražováním peněz je myšlen vysoký úrok z nich. Všichni ostatní ekonomové, popisování v této práci, se stavěli proti vysokému diskontu a lombardu.

⁸⁵ BASCH, A.: Československé hospodářství v krizi. Praha 1937, s. 17.

Stejně tak krize průmyslu je strukturální, je způsobena krátkou existencí republiky, kdy se průmysl ještě neadaptoval na nové podmínky.

A. Basch chápal, že je Československo mezinárodnímu obchodu otevřený stát a že je jeho hospodářství v velké míře závislé na exportu. Z krize exportu také částečně odvozoval krizi celého průmyslu. Basch píše o velkém nárůstu průmyslových kapacit v zemích střední a východní Evropy. Jako příklad nově industrializované země uváděl Maďarsko. Našemu průmyslu díky této industrializaci bývalých obchodních partnerů ubývali zákazníci.

Basch žádal opuštění zásad autarkie, devizových kontrol, vyrovnanosti obchodní bilance a clearingů, aby se naše průmyslové podniky mohly navrátit na trhy střední a jiho-východní Evropy. Opět se však dostává do rozporu se svými doporučeními soběstačnosti v zemědělství. A. Basch tento rozpor sám vidí, ale zdůrazňuje, že obilní monopol a jiné restriktce chránící československé zemědělství přinesly mnoho prospěšného. Nakonec však přece jen zemědělská cla mírně kritizuje a požaduje větší hospodářské sblížení Podunají.

Co se týká sporů o hospodářství řízené či volné, Basch varoval před státními intervencemi v podnikání. Podle něj směřuje i dílčí zasahování státu do soukromého průmyslového podnikání k řízenému hospodářství a následně k „hospodářství brannému“, tedy mechanismu militarizované ekonomiky. Upozorňoval na to, že za krize se zhoršila svoboda podnikání a stát zatěžoval stále novými daněmi. Tvrdil, že pro průmysl není řízené hospodářství vhodné, i když syndikalizace může některým odvětvím prospět.

Zajímavý postoj zastává A. Basch ke zbrojení: „...zrychluje na jedné straně tempo hospodářského ruchu, avšak současně brzdí obnovu mezinárodních styků... sesílují se snahy po autarkii a s tím související tendence po hospodářství státně dirigovaném.“⁸⁶ A obecně vysvětluje: „Není pro mne problém: hospodářství volné nebo hospodářství řízené... nýbrž jest problém, jakou cestou jest možno nejlépe konsolidovati naše hospodářství, zvětšovati výrobu a zvyšovati postupně důchody. Soudím, že hospodářství řízené nehodí se pro vývozní průmyslový stát...“⁸⁷

Rudolf Brož

Rudolf Brož, jeden z klíčových ekonomů stojících za agrární stranou, se v roce 1932 postavil proti dosavadní hospodářské politice agrární strany a vlády, která pocházela z pera Vlastimila Brdlika.⁸⁸ Za příčinu krize považoval zlatou deflaci a cestu z krize viděl v reflaci, státní intervenci do hospodářství a velkorysý úvěrový politice. Snížení cen úvěrů měla vláda dosáhnout za pomoci operací na volném trhu. Brožův program protikrizové měnové a úvěrové politiky byl prakticky shodný s Mackovým programem sociálně demokratické strany. Na rozdíl od Macka však Brož nevydával svoje názory za státní

⁸⁶ BASCH, A.: Československé hospodářství v krizi, s. 7–8.

⁸⁷ BASCH, A.: Československé hospodářství v krizi, s. 27.

⁸⁸ Vlastimil Brdlik viděl příčinu krize a pokles cen v levné zámořské konkurenci a racionalizaci. Jeho protikrizové řešení spočívalo v důsledné deflační politice. Byl proti státním zásahům do ekonomiky a pro vyrovnaný rozpočet.

intervencionismus, za socializaci, a nijak neskrýval, že jeho názory na protideflační finanční politiku nesou s sebou inflační tendenci.⁸⁹

Brož ve své práci o hospodářské krizi používal příkladu Francie a Německa. Dokazoval, že deflační politika oběma státům velice uškodila a vedla až ke konci výmarské republiky. „Každá deflační politika skončí všude krachem a rozkladem.“⁹⁰ Německo a Hitler se následně s krizí vypořádali ukončením deflační politiky a odpoutáním své měny od zlata. To požadoval Brož i od naší vlády: „... bylo povinností osob, zodpovědných za měnovou a finanční politiku našeho státu, navrhnouti též přiměřenou úpravu naší měny a přizpůsobiti celou finančně hospodářskou politiku státu novým poměrům.“⁹¹

R. Brož ostře kritizoval, že držba nezměněného zlatého obsahu koruny měla za důsledek rozklad podnikání⁹² a útěk kapitálu ze země. Proti odlivu kapitálu vláda bojovala vysokými úrokovými sazbami, které měly za důsledek další úpadek podnikání. Brož prosazoval politiku reflace, tedy zpětné inflace. Bylo nutno se navrátit k bývalé cenové hladině: „... peníze, jež zprostředkují oběh statků, umožňují činnost podnikatelskou, jsou zákonným měřítkem hodnoty všech statků a jsou zákonným platidlem ke splnění závazků. Hospodářský život jest v rovnováze, dokud nenastane změna v hodnotě peněz. Jakmile nastane změna v hodnotě peněz, nastává změna v měřítku hodnoty všeho zboží, v nástroji směny statků a v platidle, nastává všeobecné přehodnocení všech hodnot, nastává porucha ve výrobě a oběhu statků.“⁹³

Brož se stavěl proti deflaci i proti inflaci. Oba jevy považoval za znehodnocování peněz jedním nebo druhým směrem. Pokud však bylo nutné si vybrat, volil bez otálení zpětnou inflaci, tedy reflaci. Opíral se přitom i o Irwinga Fischera a jeho rovnici směny.⁹⁴ Bylo-li třeba vrátit cenovou hladinu na její bývalou výši, bylo nezbytné zvýšit počet peněz v oběhu.

Brož varoval: „Stoupá-li hodnota peněz a klesá-li hodnota investic, jest zaražena nová činnost podnikatelská a zakladatelská, jest zastavena činnost a možnost úvěrová. Tvoření nových úspor ustává. Výrobní kapitál mizí. Majetek taje. Nastává doba všeobecné bídy, všeobecného chudnutí. Trpí všechny vrstvy, všechny stavy.“⁹⁵ Kritizoval i první československou devaluaci. Vytýkal jí, že byla příliš nízká. Dle Brožových výpočtů celý svět v půli roku 1935 snížil hodnotu svých peněz o 40–50 %, zatímco Československo jen o 16,5 %.⁹⁶ Stejně tak podotýkal, že ze všech evropských zemí kromě Německa, Rakouska

⁸⁹ Srv. též: SEKANINA, M.: Kdy nám bylo nejhůře, s. 104.

⁹⁰ BROŽ, R.: Mezinárodní hospodářský rámec pohromy našeho státu. Francouzské finanční drama, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy. Praha 1936, s. 11.

⁹¹ BROŽ, R.: Moje kampaň pro novou finanční politiku, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 17.

⁹² Do roku 1933 odhadoval Brož čistou ztrátu v podnikatelské sféře na 9 miliard korun. Z toho, dle jeho názoru, byla téměř polovina nedobyvatelná.

⁹³ BROŽ, R.: Základní příčina našich nesází, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 20.

⁹⁴ Rovnice směny Irwinga Fischera je základní poučka neoklasické monetární ekonomie. Rovnice, zjednodušeně řečeno, vyjadřuje, že objem peněz v ekonomice bude determinovat výši cen.

⁹⁵ BROŽ, R.: Základní příčina našich nesází, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 24.

⁹⁶ BROŽ, R.: Nerovnost Československa s cizinou největší překážkou oživení, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 31.

a Švýcarska, Československo zaznamenalo nejnižší cenový pokles.⁹⁷ Tyto dva faktory činily náš zahraniční obchod zcela nekonkurenceschopný.

I když se hlavní část Brožovy kritiky dosavadních protikrizových řešení a opatření dotýkala monetární politiky státu, kritizoval vládu i za její práci ve fiskální sféře. Velmi ostře se opřel do nových daní, kterými se vláda snažila uvést do souladu svůj rozpočet: „Vláda nemůže uvést do rovnováhy svůj rozpočet zvyšováním daní, které mají být uloženy na klesající důchody. Jako nemůže balancovati svůj rozpočet železnice zvýšením dopravních sazeb při klesajícím rozsahu dopravy.“⁹⁸

Brož zastával stanovisko, že lze krátkodobě žít na dluh. Vládě dával za vzor Švédsko,⁹⁹ které si půjčilo peníze, rozdělilo státní zakázky pro průmysl a tím jej značně oživilo. Podle keynesiánského zákona multiplikace investic následně sami průmysloví podnikatelé začali investovat z vlastních zdrojů. Peníze vlády tak pomohly rozproudit celé hospodářství. Následkem zvýšené hospodářské aktivity v zemi vláda vybrala více peněz na daních a půjčené peníze pohodlně vrátila. Stejný postup vyžadoval Brož i od naší vlády.¹⁰⁰

Brož tvrdil, že pokud se stát správným způsobem zasadí o hospodářství země a uvede svou monetární a fiskální politiku do souladu s momentálním stavem světového hospodářství, naše hospodářství se už zotaví samo. Z naší předchozí špatné finanční politiky¹⁰¹ odvozoval krizový stav, který předcházela Mnichovu, a dával jí za vinu politickou pohromu naší první republiky. Dle Brože bylo velkým úkolem druhé republiky chyby již neopakovat, naopak se z nich poučit a vést náš nový stát k hospodářské prosperitě. Pasáž o Rudolfu Brožovi je vhodné zakončit jedním z jeho nejakcentovanějších hesel: „Cesta z tísně vede přes cedulovou banku.“¹⁰²

Kornel Stodola s kolektivem

Kornel Stodola, senátor za agrární stranu, soustředil kolem sebe slovenské a české ekonomy mladší generace. Byli to: Otto Kapp, Štefan Čačko, Josef Prokop a Imrich Karvaš. Výsledkem týmové práce se stala kniha Hospodářské problémy Slovenska.¹⁰³

Tým kolem Kornela Stodoly se nijak zvlášť nevěnuje příčinám krize a jejím dopadům na celé československé hospodářství. Hlouběji se nezamýšlí nad teoretickými otázkami, naopak se věnuje ryze praktickému postupu v otázkách tíživých Slovensko. Jejich postřehy, závěry a doporučení se tedy týkají především specifické problematiky

⁹⁷ Další pokles cen ale dle Brože není možný. Vycházel z Pigouova efektu a tvrdil, že další pokles cenové hladiny zvýší nezaměstnanost, která je už nyní na neúnosné výši.

⁹⁸ BROŽ, R.: Svička se nesmí zapalovat na dvou koncích, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 54.

⁹⁹ Nebo i USA. Ve Spojených státech ale investice nepomohly hospodářství tolik jako ve Švédsku. Jak jsme si ukázali výše, podle Friedmana naopak hospodářství uškodily.

¹⁰⁰ BROŽ, R.: Svička se nesmí zapalovat na dvou koncích, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 53–56.

¹⁰¹ Jako finanční politiku označoval Brož souhrnně fiskální i monetární politiku státu.

¹⁰² BROŽ, R.: Dynamika peněz, in: Brož, R.: Hospodářské příčiny naší pohromy, s. 47.

¹⁰³ STODOLA, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska. Praha 1934.

Slovenska v rámci Československé republiky, především ve sféře dopravy, zemědělské krize a průmyslové krize.

Za jednu z příčin slovenské krize byl vyzvedán problém dopravní. Slovensko bylo v rozvoji dopravy značně pozadu za historickými zeměmi, k tomu přistupovalo chabé dopravní propojení s nimi. Co se týče železnic, stát dotoval ze svého rozpočtu pouze státní železnice, jenže většina železnic na Slovensku byla vicinálních a na ty se státní dotace nevztahovaly. Slovenské železnice tak rychle zastarávaly a o jejich rozšiřování mohla být řeč jen stěží. Stát tuto disproporci srovnal v roce 1932, ale to bylo po čtrnácti letech existence republiky pozdě.

Druhým velkým problémem železnice byly železniční tarify. Železnice – z konkurenčních důvodů – na krátké vzdálenosti držela přepravní tarify nízké, aby byla levnější než automobilová doprava. Chybějící peníze pak chtěla získat na dlouhých vzdálenostech, kde měla monopolní postavení. Tato politika železnic měla zničující důsledky pro slovenské hospodářství odkázané na obchod s českými zeměmi. Otto Kapp oprávněně upozorňoval, že pokusy o nápravu jsou nesystémové a prakticky znamenají jen svévoli vedoucích úředníků ministerstva železnic.¹⁰⁴ Stodolův tým žádal snížit přepravní ceny a zároveň investice do slovenských železnic. Státní investice by daly práci nezaměstnaným při stavbě železnic a poté i v továrnách, které by díky železnici vznikly.

Co se týká vodní dopravy, řeka Dunaj sloužila jako významná cesta pro export železa, papíru, skla, textilu a černého uhlí. Josef Prokop uvádí, že v předkrizových letech byl export po Dunaji dvojnásobný oproti importu. V roce 1932 už byl ale vztah importu a exportu obrácený a import dvojnásobně převyšoval stále klesající export. Pro řešení tohoto problému se konkrétně požadovalo: „... se dunajské tarify musí podobati a přizpůsobiti tarifům železničním oněch států, kterými Dunaj protéká.“¹⁰⁵

Zemědělství bylo na Slovensku obživou převážné části obyvatelstva, Slovensko bylo ve třicátých letech stále ještě zemědělsko-průmyslovou zemí, velkou část slovenského a rusínského zemědělství tvořilo lesnictví. Již výše bylo poukázáno, že po zavedení obilního monopolu uvalili Maďaři vysoká cla na československé dříví, což vedlo k velké bídě na východním Slovensku a na Podkarpatské Rusi.¹⁰⁶ Imrich Karvaš v souvislosti se zemědělskou politikou státu píše: „Stačí konstatovat, že z hlediska slovenského požiadavok robiť účelnú agrárnu politiku znamená súčasne brať náležitý zreteľ na požiadavky lesníctva, resp. drevárstva.“¹⁰⁷ Ke krizi těžby dříví nemalou měrou přispěly i již zmiňované vysoké dopravní náklady.

Na Slovensku během krize přitom postupně rostla jak osevní plocha, tak i výnosy z ní, ale přesto obyvatelstvo chudlo. Stodola tak doporučoval změnit strukturu pěstovaných plodin, soustředit se na ovocnářství, vinařství, sóju, řepku a další plodiny pro následné

¹⁰⁴ KAPP, O.: Slovenský průmysl ve světové krizi, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 31.

¹⁰⁵ PROKOP, J.: O československé dopravě na Dunaji, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 69.

¹⁰⁶ V některých skladech se hromadilo dříví až za 4 roky, které bylo zcela neprodejné a následně hnilo.

¹⁰⁷ KARVAŠ, I.: Srovnanie výrobných podmienok z zemiach českých a na Slovensku, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 86.

průmyslové zpracování, v nejnižnějších oblastech pak pěstovat tabák. Požadoval také větší dotace z Prahy na zušlechťování půdy a větší intenzifikaci zemědělství.¹⁰⁸

„Prevádzanie pozemkovej reformy, čoho dôkazom je terajší neutušený stav a veľký počet likvidujúcich z pozemkovej reformy vytvorených statkov, nedonieslo pre nás ten hospodársky úžitok, ktorý sa očakával.“¹⁰⁹ Sloveňští národohospodári se ostře opřeli do důsledků pozemkové reformy, že rozdělila bývalé latifundie na menší statky, které v kritické době nejsou schopny konkurence. To je samozřejmě nepřekonatelné, sám Stodola nepřímě naznačoval, že hlavním problémem je technologická nepřipravenost, tržní nepružnost producentů a jejich nekvalifikovanost.¹¹⁰ Štefan Čačko k řešení krize v zemědělství píše: „Iné [záujmy] v kraji obilnárskom, iné v krajoch chudobnejších, odkázaných na chov dobytka a vedľajšie zamestnanie, pri tom ale máme i spoločné zájmy pre všetky kraje, ako je odbremlenie zemedelstva v terajšej dobe od jeho dlžob a potom zaistenie lacného zemedelského dlhodobého a prevodzovacieho úveru, umožnenie lepšieho zpeňazenia našich produktov dobrou tarifnou politikou.“¹¹¹

Na Slovensku byl na počátku třicátých let velmi vysoký populační přírůstek¹¹² a bylo zřejmé, že nová pracovní síla se bude muset uplatnit v průmyslu.¹¹³ Před první světovou válkou se suroviny z Předlitavska vozily na Slovensko, zde se zpracovaly a výrobky se vezly dále do Uher. Proto po vzniku nové republiky vypukla krize hlavně v těch odvětvích, která pro omezení odbytu v Uhrách přijala náhradní řešení, že „...sa suroviny musely dovážať zo západu a hotové výrobky vyvážať zase na západ, pri čom na Slovensku neboli žiadne príčiny, ktoré by odôvodňovali tuto excentrickú polohu stanovišť.“¹¹⁴

K. Stodola pro povzbuzení slovenského průmyslu žádal státní dotace. Ty se dosud rozdělovaly podle průmyslové základny, Stodola je však požadoval přidělovat podle populační základny. Sloveňští národohospodári dále vyzývali k zintenzivnění těžby a zpracování všeho, co jen na Slovensku těžít lze, podobně k pěstování v zemědělství všeho, co se dá doma průmyslově zpracovat.

Stejně tak doporučoval pro skomírající těžbu dřeva vybudovat zpracovatelský průmysl dřevařský na slovenské půdě. Otto Kapp téměř vybízí české průmyslníky k příchodu na Slovensko: „Avšak věcný kapitál je kalkulační složkou významu pouze dočasného (opotrebuje se a musí být nahrazen), dopravní poloha je složkou dominující, poněvadž

¹⁰⁸ I když hektarové výnosy na Slovensku rostly, byly stále o 20 % menší, než v historických zemích. Na Slovensku bylo také méně úrodné půdy, než v Čechách a na Moravě.

¹⁰⁹ ČAČKO, Š.: O poľnohospodárskych pomeroch Slovenska, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 43.

¹¹⁰ To bylo přitom téma, které kladl jako úkol M. Hodža ještě v polovině dvacátých let v rámci Československé akademie zemědělské. GONĚC, V.: Československá akademie zemědělská a Milan Hodža. In: Milan Hodža a agrárne hnutie (ed. M. Pekník), Bratislava 2008, s. 184 an.

¹¹¹ ČAČKO, Š.: O poľnohospodárskych pomeroch Slovenska, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 58.

¹¹² Průměrně na Slovensku ročně přibývalo 40 000 obyvatel (na 3,3 mil.), v Čechách to bylo pouze 27 000 (na 7,2 mil.).

¹¹³ Oproti historickým zemím bylo v zemědělství už tak pracovní síly přespříliš a průměrný výnos na osobu byl značně nižší. Pokud se slovenské zemědělství chtělo vyrovnat českému, muselo se bezpodmínečně intenzifikovat, ne extenzifikovat.

¹¹⁴ KARVAŠ, I.: Srovnanie výrobných podmienok z zemiach českých a na Slovensku, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 88.

neustále působí.“¹¹⁵ V českých zemích byl nedostatek listnatých porostů, jejichž dřevo je nezbytné pro nábytkářský průmysl, tak proč jej nepřestěhovat na Slovensko, kde je listnatých lesů dostatek, ptá se Stodolův tým.

* * *

„Nič je nie ľahšie, ako nesvedomitou demagogiou imputovať prirodzené následky krízy novému režimu.“¹¹⁶ Slovenští národohospodáři se rozhodně stavěli za novou republiku, ale upozorňovali na fakt, že je hospodářsky rozdělena na dvě nesouladné části a že bude nutné tento rozdíl programově smazat. Zároveň však v jejich myšlení setrvačností působilo očekávání obnovy silných klasických dotačních mechanismů, jak je uplatňovala politika zalitavské vlády. To však byla „výchova k nekonkurenceschopnosti“, naopak síla československé ekonomiky byla dána právě liberálními principy volné soutěže, uplatňovanými v Předlitavsku.

Potřebu industrializace Slovenska pak podpořili banálním konstatováním (s možnostmi mnohých scestných aplikací): „Vývoj v celém světě spěje k tomu, že státy zemědělské se industrialisují a státy průmyslové reagrarisují. Tato obecná tendence musí se uplatnit i uvnitř jednotlivých států. U nás tím více, že je nezadržitelně podporována populačním vývojem.“¹¹⁷

Pokud nebude slovenské otázce věnována dostatečná péče a nebude řešena individuálně, což bylo vzhledem k jejím specifikům nezbytné, předpovídali slovenští národohospodáři: „Při stálom vzraste ľudnatosti východného územia štátu (pomerne väčšom než v časti západnej) jestli nenájde sa pre toto trvale pribúdajúce obyvateľstvo (prevážne slovenské a ruské) zamestnania a existenčných podmienok, dostavia sa celkom iste všetky sociálne a politické dôsledky nie v prospech spoločných záujmov štátnych.“¹¹⁸ Celkově tedy Stodolův tým více odhaloval nastalé problémy, než by nacházel efektivní východisko z krize.

Ervin Paul Hexner

E. P. Hexner byl dalším výrazně inovativním myslitelem nové generace; narodil se roku 1893 v Liptovském Sv. Mikuláši.¹¹⁹ E. P. Hexner vystudoval právnickou fakultu Vídeňské univerzity; na ní vedle ekonomické specializace byl i žákem proslulého Hanse Kelsena pro tematiku právněteoretickou a státovědnou.

¹¹⁵ KAPP, O.: Slovenský průmysl ve světové krizi, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 36–37.

¹¹⁶ STODOLA, K.: Otvorenie cyklu o Slovensku, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 4.

¹¹⁷ KAPP, O.: Slovenský průmysl ve světové krizi, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 40.

¹¹⁸ ČAČKO, Š.: O poľnohospodárskych pomeroch Slovenska, in: Stodola, K. a kol.: Hospodářské problémy Slovenska, s. 59.

¹¹⁹ Emigroval ještě před počátkem druhé světové války do USA, na Univerzitě Severní Karoliny získal profesuru ekonomie. Po válce se nevrátil do Československa a po roce 1948 (podobně jako A. Basch) úzce spolupracoval s exilovou Radou svobodného Československa; zemřel roku 1968.

Ervin Hexner byl jednou z vůdčích postav slovenského průmyslu. Ve třicátých letech působil v Ústředním sdružení slovenského průmyslu a v České společnosti národohospodářské; pracoval v Živnobance, kde ekonomicky vyrůstal po boku Antonína Basche. V politice podporoval agrární stranu, především Milana Hodžu. Často přispíval do prvorepublikových hospodářských periodik, například do Hospodářských rozhledů.

V roce 1933 publikoval Ervin Hexner práci Československé kartely¹²⁰, ve které se zabýval kartely z institucionálního pohledu.¹²¹ Ve své práci uváděl praktické příklady kartelů z československého hospodářství, především se zabýval otázkami: výše ceny výrobku při určité koncentraci výroby, dobrých a špatných dopadů kartelu a monopolních sil trhu. Institucionální pohled na hospodářství, kterým se tato práce vyznačuje, je patrný i v dalších jeho pracích. Ervin Hexner by se tak dal označit za prvního československého institucionalistu.

* * *

Ervin Hexner se ve svých pracích vůbec nezajímal o příčiny krize, zkoumal naopak její průvodní jevy a dopady na hospodářství a snažil se najít způsoby, jak z krize vybědnout. Krizi Hexner posuzoval z institucionálního hlediska, když píše: „Hovorí sa, že krízu možno liečiť dvojakým spôsobom: buď podporou súkromného podnikania a to preto, aby v hre hospodárskych síl sa ľahšie preklenulo obdobie depresie obdobím vzostupu, alebo priamym bojom verejnej správy, radikálnym vybudovaním štátneho hospodárstva a postupným nahradzovaním súkromného hospodárstva verejnou rukou. Prvou cestou išla Anglia, druhou Nemecko a čiastočne Amerika.“¹²²

Těmito tezemi Ervin Hexner přesně vystihl pokusy o řešení krize v zahraničí – podporu soukromého podnikání a volného obchodu ve Spojeném království a cestu keynesiánské intervence ve Spojených státech a v Německu. Sám Hexner se přitom jasně nepřiklání ani na jednu stranu: nesoudí, zda je pro rozvoj hospodářského života třeba intervenovat a zestátnovat, anebo se pokusit oživit soukromý sektor. Státní intervenci rozhodně podporuje jen v určitých oblastech hospodářství: na finančním trhu,¹²³ v oblasti zahraničního obchodu, práva, veřejné správy, dopravy a veřejných zakázek. Takovéto intervence by však neměly vést k většímu vměšování státu do hospodářství, ale spíše naopak. Hexner všechna svá doporučení zasazuje do širšího institucionálního rámce a jeho doporučení jsou systémového charakteru. Nejde tak o nahodilé nápady jak oživit jednotlivá odvětví ekonomiky, ale o promyšlený dlouhodobý koncept.

Jakožto přední představitel slovenského průmyslu, byl E. Hexner zastáncem plánování v hospodářském životě země. Nikoli však ve smyslu keynesiánské doktríny centrálního řízení a plánování, ale ve formě podrobného dlouhodobého prognózování

¹²⁰ HEXNER, E. P.: Československé kartely. Praha 1933.

¹²¹ Institucionalismus „odmítá neoklasickou ekonomii založenou na racionálním ekonomickém člověku. Požaduje, aby byl tento přístup opuštěn a nahrazen přístupem, který zasazuje člověka a jeho ekonomické chování do existujícího společenského a kulturního kontextu. V jeho pojetí je člověk společenskou bytostí, jejíž chování je determinováno množstvím společenských a kulturních činitelů.“ HOLMAN, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha 2005, s. 316.

¹²² HEXNER, E. P.: Výťah zo zápisnice. Bratislava 1935, s. 81.

¹²³ Je nutné zlevnit úvěr, jinak se hospodářský život nerozhýbá.

a krátkodobého decentralizovaného plánování, podobného plánování provozu v průmyslových podnicích. Nakonec píše: „Je dobře uvažovat o tom, či a pokud je účelné, aby se stát stal majitelem účastí v soukromých podnicích.“¹²⁴ Odpověď nám sám Hexner nedává, ale naznačuje, že státní vlastnictví podniků nepovažuje za nejšťastnější řešení.

* * *

Ve svých pracích se Hexner často zabýval otázkami zahraničního obchodu, exportu, importu a autarkie. Z důvodu vzdálenosti mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí a „zeměmi Zamoravskými“ a z důvodu provázanosti výměny zboží mezi bývalými zeměmi zalitavskými byl export, a to především export zemědělských plodin za hranice, pro slovenské zemědělství nezbytný.

Již bylo naznačeno, že vysoká cla většiny evropských států na import, která po propuknutí hospodářské krize ještě nabývala na své výši, zcela podvazovala slovenský export zemědělských plodin a podkarpatský export dřeva. Evropské státy naprosto v rozporu se základními ekonomickými poučkami budovaly vlastní autarkní systémy a zcela likvidovaly zahraniční směnu zboží. Hexner zcela zavrhuje a ostře kritizuje hospodářskou autarkii, když posměšně píše: „Dlho pochované a len z učebnice známe zásady nauky fyziokratické a merkantilistické sa dostaly k novému a veľkému rozkvetu.“¹²⁵ A na adresu Německa a dalších států, jež začaly plánovat hospodářství po keynesiánském vzoru, varuje: „Rapidne autarkčné hnutie vyvolalo priamo mesianistickú vieru v plánovité usporiadanie hospodárskeho života.“¹²⁶

Jak již bylo řečeno výše: Hexner v zásadě neměl problém s plánováním ve smyslu prognózování, ale byl proti centrálně řízenému hospodářství, ke kterému státy plánující svůj hospodářský život ve třicátých letech neochvějně špely.

* * *

Za velkou překážku pro životaschopnost slovenského hospodářství považoval Hexner dopravní situaci. Zde se v podstatě shodoval se Stodolou a volal po urychleném budování lepší infrastruktury a po přehodnocení železničních tarifů tak, aby všechny země Československa měly trhy dopravně provázané. Jinak mezi jednotlivými zeměmi zůstane velké rozdíly a bariéry. Navíc viděl Hexner velké rozdíly i v úrovni průmyslu napříč Slovenskem: „Sídlo slovenskej nezamestnanosti sú okrem južných: Nitra, Galanta, Komárno, Šaľa, Lučenec a mestá Košice, Bratislava, Zvolen, Lipt. Sv. Mikuláš.“¹²⁷

¹²⁴ HEXNER, E. P.: Hospodárstvo a právo. Bratislava 1935, s. 5.

¹²⁵ HEXNER, E. P.: Slovenský priemysel roku 1935. Bratislava 1935, s. 4.

¹²⁶ HEXNER, E. P.: Slovenský priemysel roku 1935..., s. 10.

¹²⁷ HEXNER, E. P.: Slovenský priemysel r. 1935..., s. 9. Tedy na Slovensku vládla podobná situace jako v českých zemích. Výrazně vyšší míra nezaměstnanosti byla v maďarsky mluvících regionech (s výjimkou Lipovského Mikuláše) – nápadná podobnost se Sudety.

Za zdroj dalších velkých problémů slovenského průmyslu Hexner považoval velký populační přírůstek, který brání intenzifikaci hospodářství.¹²⁸ Kritizoval dále strukturu veřejných zakázek, nevýhodných pro Slovensko, velké diference v jejich rozložení do jednotlivých částí země. Postihoval rovněž problém tiché nezaměstnanosti, kdy značná část obyvatel není schopna zařadit se do trhu práce (pro svou nekalifikovanost, etc.) a stojí zcela mimo tržní vztahy.

Ervín Hexner ve svých pracích ale i chválí stát, například za pomoc zemědělcům při exportu a snahu pomoci alespoň v dílčích oblastech. Také se zabýval kartely a jejich rolí v krizi zasaženém Československu, uvažoval, zda by větší, či menší regulace kartelů mohla pomoci oživit hospodářský život v zemi. O organizaci kartelu nakonec soudil: „Pomalý přestává názor, že každý kartel je škodcom hospodárstva, a je vidieť, že kartely nie sú ani lepšie ani horšie ako iné hospodárske jednotky.“¹²⁹

* * *

Dva nejvýraznější a nejpřínosnější body Hexnerova uvažování tvoří zkoumání vlivu institucí práva a veřejné správy na hospodářský rozvoj země. Kritizoval, že „s hůževnatostí – lepší věci hodnou – udržují anonymní síly dezorganizovanost našeho práva a neracionálnu, zastaralú, pre hospodársky život veľmi škodlivú sústavu našej verejnej správy.“¹³⁰ Jedním z ústředních témat Hexnerových úvah byl dopad instituce práva na ekonomiku. Zdůrazňoval, že i z hlediska potřeby zlepšení ekonomické situace je nutné právo unifikovat v rámci všech zemí republiky, především pak sjednotit zastaralý právní systém Slovenska a Podkarpatské Rusi s právním systémem „zemí Zamoravských“. Neméně důležitá je pak i racionalizace veřejné správy; její uplatnění si Hexner představoval: „Vo verejnosti je rozšírená obava, že pri racionalizácii verejnej správy by bolo potrebné prepustiť alebo penzionovať veľký počet úradníkov. To je veľký omyl, lebo racionalizáciou verejnej správy možno zamestnať ten istý počet úradníkov, lenže ich činnosť by bola hlbšia, dokonalejšia a lepšie by uspokojila občanov.“¹³¹

Veřejnou správu v Československu Hexner kritizoval jako nedokonalou a neodpovídající vývoji hospodářství a společnosti. Odmítal její přepolitizovanost a její každodenní chod, kterým často, místo aby hospodářskému životu pomáhala, jej ničila. Jedním dechem však dodával, že v zahraničí tomu nebylo jinak. Československo bylo však příliš malé a slabé, aby si mohlo dovolit luxus chybovat v té míře, jak to mohla dle Hexnera dělat například Francie. Byrokracie ve veřejném životě je věčná: „Osvietenosť, monarchie prichádzajú a odchádzajú, republiky prichádzajú a republiky odchádzajú, iba byrokracia

¹²⁸ Viz Sollowův neoklasický růstový model trhu. – Populační růst zmenšuje poměr K/L (kapitál/pracovní síla), snižuje vybavenost pracovní síly kapitálem, a tak se snižuje Le – ukazatel výkonnosti pracovníka. Roste sice hospodářská síla, ale nikoli hospodářská vyspělost; investice se rozměňují a dochází k extenzivnímu, ne intenzivnímu vývoji v hospodářství.

¹²⁹ HEXNER, E. P.: Výťah zo zápisnice..., s. 84. Lze se tázat, pod jakým vlivem byl Hexner, když psal tyto řádky. Zda pod vlivem liberální institucionální ekonomie, jako tomu bylo i v jiných případech, nebo pod vlivem nastupujícího keynesianismu a německé kartelizace hospodářství.

¹³⁰ HEXNER, E. P.: Hospodárstvo a právo..., s. 1.

¹³¹ HEXNER, E. P.: Výťah zo zápisnice..., s. 86.

sa nemení a ostane.“¹³² Za přímou vinu špatně organizované veřejné správy kladl Hexner i pokles pružnosti v exportní a importní schopnosti země.

Na druhé straně veřejnou správu nemínil od vlivu na hospodářství odříznout, její aktivní roli v životě země podporoval, protože: „Neintervencia verejnej správy je intervencia v prospech silnejšieho.“¹³³ A nehanil ani úředníky – byrokraty. Naopak byl přesvědčen, že pokud budou mít podmínky, budou pracovat dobře a ku prospěchu všem. Problém tedy dle Hexnera není ani tolik v chodu veřejné správy, jako spíše v jejím institucionálním uspořádání. Veřejnou správu je nutno reformovat – některé reformy již proběhly, ale jednalo se pouze o reformy středních stupňů správy. Je třeba zreformovat nejvyšší a nejnižší stupně, aby byl systém životaschopný a účinný. Především správa obcí je dle Hexnera v naprosto tristním stavu, „ostatné časti teritoriálnej samosprávy, okresy a zeme sa osvedčily dosť dobre.“¹³⁴

I u otázky veřejné správy se Hexner vrací k bodu reformy práva. Špatnou situaci v právu a ve veřejné správě viděl jako spojitě nádoby. Díky špatné správě a právu rostou společenské náklady a zbytečně se tak utrácejí peníze, které by byly jinde mnohem důležitější a užitečnější. „Zlá správa môže priamo zničiť výhody demokratickej štátnej sústavy, môže značne ohroziť osobnú a majetkovú slobodu.“¹³⁵

* * *

Závěry Hexnerových analýz vlivu institucí práva a veřejné správy na chod a rozvoj hospodářství by se daly shrnout do jednoduché rovnice: pokles byrokracie + nárůst organizace a uplatňování práva = růst hospodářství, potažmo růst HDP.¹³⁶ Konkrétně pak i žádné přímé byrokratické zasahování do chodu hospodářství, nýbrž modifikace práva a kvalitní právní regulace institucí tak, aby fungovaly jako nepřímý podnět a nepřímý nástroj pro zefektivňování hospodářských mechanismů. Tím již cca o dvě generace překročil i takového K. Stodolu.

Závěrem

Hospodářství mladého československého státu si za velké hospodářské krize prošlo těžkou zkouškou. Krize v Československu byla jednou z nejdelších a nejničivějších a vláda si s tímto problémem nedokázala poradit. Intenzita krize byla způsobena různými faktory. Nemačnou roli sehrálo proexportní zaměření země a Rašínova deflační politika ve dvacátých letech, přesto si mohli čeští politikové počínat za krize lépe.

Krize vedla k bídě především v pohraničních částech republiky, což zde vyústilo, jak upozorňoval Brož a Stodolův tým, v odstředivé tendence, byť uznáme, že na rozbití Československa měl rozhodující podíl zahraničněpolitický vývoj.

¹³² HEXNER, E. P.: *Moderná verejná správa*. Praha 1936, s. 7.

¹³³ HEXNER, E. P.: *Moderná verejná správa...*, s. 6. Hexner zde cituje Talleyranda.

¹³⁴ HEXNER, E. P.: *Moderná verejná správa...*, s. 12.

¹³⁵ HEXNER, E. P.: *Hospodárstvo a právo...*, s. 7.

¹³⁶ Zcela v souladu s teoriemi amerických institucionalistů i moderní nové institucionální ekonomie.

Krize vedla v Československu, kromě již zmiňovaných odstředivých tendencí, i k velkému nárůstu státních intervencí do hospodářství.¹³⁷ „Daňovou, dopravní, celní a sociální politikou – každým novým zákonem takřka – rozšiřuje se oblast státního působení na poli hospodářském, z části bezděčně. Jest to začarovaný kruh. Čím hojněji a hlouběji stát zasahuje, tím častěji se musí jednotlivci a jejich skupiny naň obracet.“¹³⁸

Hodnotíme-li střet československého ekonomického myšlení s průběhem velké krize, tedy mezi prvorepublikovými ekonomy vynikali především Karel Engliš a Josef Macek. Karel Engliš byl prvotřídní teoretik, a jak bylo vidno, měl nejlépe promyšleny a propracovány příčiny krize. Pravděpodobně byl také se svými příčinami krize nejbližší realitě. Rudolf Brož měl na příčiny krize téměř stejný názor jako Karel Engliš, svůj závěr o příčinách krize podkládal statistickými daty.¹³⁹ Zatímco Engliš s Brožem viděli hlavní příčinu krize ve zhodnocení zlata a nadhodnocení koruny, Josef Macek uvažoval o více souběžných příčinách.¹⁴⁰ Antonín Basch se narodil od předchozích tří ekonomů nad příčinami krize příliš nezamýšlel, podobně jako Macek připouštěl více příčin, navíc přidal ještě strukturální charakter krize mladé republiky. Tým Kornela Stodoly a Ervin Hexner se příčinami krize nezabývali vůbec. Stodolův tým se zaměřil především na praktické řešení krize na Slovensku, přitom zjevně zastaralými metodami.

V možnostech řešení krize zastávali nejprogresivnější stanoviska Josef Macek a Rudolf Brož. Oba především trvali na zavrnutí zlatých měn, na reflaci a okamžitém snižování diskontní a lombardní sazby. Brož své názory narodil od Macka nevzdával za státní intervenci, ale očividně ji byl nakloněn ještě více než socialista Macek.¹⁴¹ Karel Engliš s Antonínem Baschem jsou o poznání konzervativnější. Basch se plně staví za kroky vlády, Engliš vládu částečně kritizoval, ale ve svém národohospodářském konceptu se nikdy neodhodlal k zásadnímu odmítání stávajících hospodářských politik státu, stejně tak ve svých hospodářskopolitických aktivitách se nikdy neodhodlal jít proti aktuální hospodářské politice vlády. Kornel Stodola se svým kolektivem požadoval větší podporu Slovenska a úpravu hospodářské politiky vzhledem k jeho specifickým, kromě námětů k dopravní infrastruktuře však efektivní nástroje nenalézal.

Josef Macek se jako jediný ke krizi stavěl jako ke krizi systému. Dle něj bylo nutno změnit celý stávající systém, aby se předešlo opakování krize z nadvýroby a podpotřeby. Stavěl se však proti jakékoli revoluci a vyžadoval postupnou evoluci institucí a postupné překonání nesouladu mezi mechanismy výroby a rozdělování.

Institucemi se ve svých pracích zabýval Ervin Hexner; nezabýval se příčinami krize a nijak nesoudil dopady kroků vlády na krizi ve státě. Podobně jako Stodola sledoval účinky vládní politiky na teritoriální slovenské hospodářství v rámci Československa. Na krizi se díval systémově a stejně tak se ji snažil i řešit. Hexner chápal zvláštní postavení

¹³⁷ Již bylo zmíněno výše, že tento vývoj nebyl ničím nestandardním, naopak se odehrával téměř všude.

¹³⁸ KAPP, O.: *Slovenský průmysl ve světové krizi*, in: Stodola, K. a kol.: *Hospodářské problémy Slovenska*, s. 22.

¹³⁹ Tuto možnost měl i proto, že o krizi publikoval, na rozdíl od ostatních popisovaných ekonomů, relativně pozdě.

¹⁴⁰ Nadvýroba, podpotřeba, Versailleský mírový systém, fetišizace zlata.

¹⁴¹ Vyznění některých pasáží z knihy Rudolfa Brože a jeho obdiv k hospodářským praktikám Německa jsou trochu zarážející. Brož ve svém díle snad předpověděl pozdější orientaci své strany za války.

Slovenska, jakožto někdejší zalitavské země, ve vztahu k českým zemím, kritizoval autarkční hnutí. V rámci celostátním poukazoval na nesmyslnost trvání na aktivním saldu zahraničního obchodu, jež ztotožňoval s merkantilismem. Za největší přínosy Hexnerovy práce lze označit zkoumání vlivu institucí práva a veřejné správy na hospodářství a u nás unikátní institucionální pohled na hospodářství. V rozvoji svých myšlenek z meziválečné éry pokračoval E. Hexner později v exilu ve Spojených státech.

Ve světovém porovnání vyniká koncepčnost Englišova a Mackova. V nové generaci, avšak až ve čtyřicátých letech dozráli ke světové úrovni A. Basch a E. Hexner, to však už nebylo důsledkem jejich promyšlení velké hospodářské krize v Československu. Na ni se sice „vyučili“, dozráli však na luštění velkých problémů hospodářské krize dané průběhem a důsledky druhé světové války.

The Great Depression in the Eyes of Contemporary Czechoslovak Economists

Josef Trubačík

One of the fundamental causes of the economic crisis in Czechoslovakia was the policy of deflation in the 1920s and the use of the gold standard for the Czechoslovak crown. The Depression led to a marked increase in state intervention in the economy but at the same time the correction of the mistakes made in the twenties was too late and too slow. Key figures in economic theory in the thirties in Czechoslovakia included Karel Engliš and Josef Macek, with Antonín Basch and Ervin Hexner representing the younger generation.

Příloha

PŘEHLED ZNAKŮ A JEVŮ PROVÁZEJÍCÍCH SNÍŽENÍ CEN DLE ENGLIŠE¹⁴²

	Deflace	Racionalizace	Nadvýroba
Pokles cen má příčinu:	Na straně peněz a zlata	Na straně statků, a to:	
		V reálně sníženém výrobním nákladu	V rozmnožení výroby
Pokles cen jest:	Obecný a trvalý	Trvalý, ale podle statků různý	Přechodný, ale podle statků různý
Pokles cen působí krizi:	Výrobní Sociální Exportní Dlužníků Finanční hroživou Ménovou	Výroby neracionalizované Sociální Finanční nehroživou	Výrobní Sociální Finanční poruchy podle rozsahu krize
Jak dlouho trvá krize z poklesu cen?	Až se přizpůsobí pružná i nepružná čísla k hodnotě zlata, nebo se devaluje měna	Až se najde pro nezaměstnané výroba nová, nebo až se zkrátí pracovní doba	Až se vyčerpají skladiště
Co může být předmětem světové hospodářské konference?	Měna Dluhy Cla	Zkrácení pracovní doby	Kontingent a reparace světové výroby

¹⁴² ENGLIŠ, K.: Trojí snížení cen ve zlatě. V. Závěrečný přehled, in: Engliš, K.: Světová a naše hospodářská krise. Čtyřicet článků z Lidových novin od listopadu 1930 do ledna 1934. Praha 1934, s. 84–85.

PODIEL DRAMATICKÉHO UMENIA NA PREMENE SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI V ROKOCH 1918–1938

Alena Bartlová

Vyhlasenie vzniku československého štátu v októbri 1918 v Prahe a zhromaždenie slovenskej politickej reprezentácie 30. októbra 1918 v Martine, na ktorom predstavitelia Slovákov osvedčili svoje rozhodnutie nastúpiť historickú púť s českým národom na pôde Československej republiky, boli iba kľúčom, ktorý otváral túto budúcu spoločnú cestu dvoch blízkych národov. Po niekoľkodňovej prevratovej eufórii si predstavitelia oboch národov uvedomili, že sa spájajú do jedného štátu dva územné celky, ktoré prešli odlišným historickým vývojom. Ich obyvateľstvo sa nachádzalo na rozdielnej ekonomicko-sociálnej, politickej a kultúrnej úrovni. Bolo zrejmé, že tieto skutočnosti prinesú so sebou množstvo nepredvídaných problémov, ktoré bude nutné postupne odstrániť.

Šovinistický postoj uhorskej vládnucej vrstvy k nemaďarským občanom Uhorska spôsobil, že sa väčšina obyvateľov na území Slovenska nachádzala v prevratovom období jesene 1918 v kultúrnej zaostalosti a sociálnej biele.¹ Predpokladom toho, aby obyvatelia na Slovensku mohli využiť demokratické možnosti, ktoré pred nimi načrtávali už prvé zákony a nové životné podmienky na pôde ČSR, bolo, aby sa rozšírila ich vzdelanostná a kultúrno-politická rozhladenosť. Už v prvých poprevratových mesiacoch bolo zrejmé, že duchovno-vzdelávací prerod spoločnosti na Slovensku nemôže byť krátkodobou záležitosťou. Museli sa ho ujať predovšetkým štátne vzdelávacie inštitúcie, najmä celá sieť školstva, riadená príslušným ministerstvom a vznikajúcou slovenskou administratívou, tiež ďalšie kultúrno-osvetové subjekty napr. knižnice, existujúce aj plánované organizácie a spolky ako Matica slovenská, Spolok sv. Vojtech, Transciscus a ďalšie. Nemalá úloha pripadla v tomto procese premeny slovenskej spoločnosti aj politickým stranám, rôznym telovýchovným spolkom a v neposlednom rade altruistickým jednotlivcom, najmä z radov národne uvedomelých učiteľov, duchovenstva, dôstojníkov československej armády, ako aj predstaviteľom najrôznejších zamestnaneckých združení (napr. železničiarov, hasičov, kníhtlačiarov, zapájali sa aj remeselnícke spolky).

Časť zodpovednosti za uskutočnenie grandióznej úlohy duchovnej prestavby všetkých spoločenských vrstiev obyvateľstva prevzalo aj dramatické umenie. Rovnako

¹ Dôkazom tejto vládnej uhorskej tendencie bolo medziiným znižovanie počtu ľudových škôl so slovenským vyučovacím jazykom na území šestnástich žúp s prevahou slovenského obyvateľstva na prelome 19. a 20. storočia ako aj štatistické údaje o počte analfabetov v týchto župách v r. 1910. A. Magdolenová uviedla, že sa v rokoch 1876–1913 znížil počet slovenských ľudových škôl z 2 016 na 354 a v roku 1910 bolo v prevažne slovenských župách 34,90 % obyvateľov, ktorí nevedeli ani čítať ani písať. MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v prvých poprevratových rokoch, Historický časopis, 29, 1981, s. 482–505. Množstvo štatistických údajov o počte a úbohom stave školstva na slovenskom území, tiež o príčinách tohto stavu uviedol sociológ ŠTEFÁNEK, A.: Školstvo v predválečnom Uhorsku a na dnešnom Slovensku, In: Slovensko kedysi a teraz, Praha 1931, s. 112–134.

profesionálne divadlo, podporované rôznymi štátnymi i neštátnymi subjektami, ako aj ochotnícke divadlá, ktoré mohli počítať iba s vlastnými, sice neprofesionálnymi, o to viac zametnými hercami aj režisérmi a skromnejšími finančnými prostriedkami.

Od samotných prevratových dní sa ukázalo, že podmienky pôsobnosti divadelných profesionálov a ochotníkov na Slovensku boli veľmi rozdielne. Ich rôznorodosť pramenila už v tom, že na území Slovenska nemohla existovať pred októbrom 1918 žiadna profesionálna slovenská divadelná scéna s vlastným divadelným súborom na ktorej by vyspeli herecké súbory hrali hry v slovenskom jazyku, pod „dirigentskou paličkou“ osvedčených režisérov. Ochotnícke súbory boli sice iba aktuálne vytvárané združenia pri našťudovaní konkrétnej hry, hrali v neľahkých amatérskych podmienkach. Mali však ako – takú miestnu tradíciu, na ktorú mohli nadviazať, skúsenosti, ktoré preberali od staršej generácie rovnakých miestnych amatérskych hercov, z ktorých mohli čerpať. Dôležité tiež bolo, že sa už po prevrate mohli oprieť o „susedskú divácku bázu“, ktorá ich aktivitu vítala a podporovala. Dalším rozdiel spočíval tiež v tom, že „profesionáli“ sa väčšmi museli prispôbiť vkusu a požiadavkám svojich „mecenášov“, zatiaľ čo ochotníci všestranne pripravovali a hrali svoje predstavenia spontánne, zohľadňujúc predovšetkým iba svoje vlastné ekonomické a personálne možnosti a želania svojho či už mestského alebo ľudového vidieckeho publika. Neskôr na konkrétnych príkladoch ukážeme, že slovenská spoločnosť bola pripravená väčšmi akceptovať práve túto živelnosť, nadšenie a úzky kontakt medzi „hercami“ a obecenstvom. Ochotnícke predstavenia neboli iba prezentáciou práce konkrétnych aktérov na javisku a v jeho zákulisí (organizátorov – režisérov), ale vždy v nich rezonoval záujem celej obce, mestečka, školy, či spolku v priestoroch ktorého svoju hru predvádzali.

Počiatky Slovenského národného divadla v Bratislave, rovnako ako aj Východoslovenského národného divadla v Košiciach po roku 1918 boli priamo späté a odkázané na pomoc vládnych centrálnych inštitúcií, existujúcej českej divadelnej komunity a napokon aj publika, zloženého prevažne z rodín českých úradníkov a pedagógov, ktorí prišli po roku 1918 na Slovensko. Bez nich činnosť profesionálnej scény na Slovensku (či v Bratislave či v Košiciach) nebola možná.² Ako sme už zdôraznili na slovenskom území nepôsobila pred prevratom žiadna slovenská divadelná profesionálna scéna. Hádám prvým vážnym krokom na dramatickom poli po vzniku ČSR bolo valné zhromaždenie slovenskej inteligencie 31. júla 1919 v Bratislave. Jeho účastníci si založili Československý divadelný spolok.³ Do predsedníckej funkcie zvolili M. Porubského. Ako jeho poradný orgán vytvorili divadelnú komisiu na čele s Dr. Pudlačom. V približne rovnakom čase – čiže roku 1919 začali pracovníci Ministerstva školstva a národnej osvety v Prahe s prípravou tzv. zákona o divadelníctve.⁴ O prevzatie bratislavského Mestského divadla prejavil v roku 1919 záujem riaditeľ Východočeského divadla v Pardubicích Bedřich Jeřábek.

² Je pozoruhodné, že napr. divadelné predstavenie v českom jazyku pripravili v košickom Národnom divadle v dňoch 7. a 8. januára 1919, zahráli vojaci 30. československého streleckého pluku. Hrali jednoaktovky v ktorých sa nemohli vyskytovať ženské postavy. Predstavenie propagovali niekoľko dní vopred veľkými samostatne vyrobenými plagátmi, rozmiestnenými po celom meste. Slovenský denník, 2, 1919, č. 7 (10. 1. 1919).

³ Divadlo a umenie, Slovenský denník, 2, 1919, č. 165 (2. 8. 1919).

⁴ PODMAKOVÁ, D.: Divadlo na Slovensku 1918(1920)–1938, In: Od osmičky k osmičke, Premeny slovenskej spoločnosti rokoch 1918–1938 (ed. Roguľová, J. a kol.), Bratislava 2009, s. 153.

Jeho divadelný súbor hostoval už v tomto čase v rôznych mestách na Slovensku.⁵ Pracovník Ministerstva školstva a národnej osvety Jaroslav Kvapil, ktorý mal v referáte riadenie divadiel, akceptoval Jeřábkovu žiadosť a prideliť mu riadenie bratislavského divadla. Tým umožnil zahájenie prvej divadelnej sezóny už v septembri 1919. V novembri 1919 vznikla účastníarska spoločnosť: Družstvo Slovenského národného divadla, ktoré si okrem stabilného hereckého súboru a orchestra do roku 1923 postavilo pre svojich zamestnancov aj družstevný bytový komplex, ktorým vyriešili pálčivý problém ubytovania stálych zamestnancov divadla.

Do aktivít divadla v Bratislave zasahovali aj predstavitelia bratislavskej župy (župan a podžupan). Na riešení problémov divadla sa podieľal tiež mešťanosta Bratislavy, ktorý prizýval na porady o problémoch divadelnej scény aj svojho kolegu z Košíc, s ktorým spoločne rozhodovali a usmerňovali vývoj „ich“ profesionálnych scén.⁶ Na schôdzi 21. februára 1920, venovanej stavu a perspektívam slovenských divadiel účastníci zasadania rozhodli o tom, že Slovenské národné divadlo v Bratislave získa finančné prostriedky zo štátnych a samosprávnych zdrojov a bude mať oprávnenie rozdeľovať a prideľovať zverené finančné prostriedky jednotlivým hereckým súborom. (čiže opernému súboru, činohre, baletu). Predpokladom toho, aby opera, balet či činoherný súbor získal určitú finančnú podporu bolo, že ich vedenie predložilo včas žiadosť o tieto peniaze a v nej presne museli zdôvodniť, na čo sa finančné prostriedky použijú. Na spomínanej porade sa tiež rozhodlo, že v Bratislave sa budú konať divadelné predstavenia v jazyku československom, nemeckom aj maďarskom a budú ich realizovať tri samostatné herecké súbory. O tom, koľko divadelných termínov či konkrétnych divadelných predstavení pripadne v každom z troch jazykov, sa v dohode nehovorilo. Všetky prípravné kroky vyústili napokon do slávnostného otvorenia Slovenského národného divadla (SND) operou Hubička 1. marca 1920.

Najväčšia finančná „pomoc“ pre SND prichádzala z Prahy, priamo z ministerstva financií a jej prvým sprostredkovateľom bol minister pre správu Slovenska Vavro Šrobár, ktorý rokoval o tejto nevyhnutnej podpore priamo s ministrom financií Aloisom Rašínom. Minister Rašín spočiatku nebol naklonený vyhovieť Šrobárovej žiadosti o podporu bratislavského divadla. Svoj negatívny postoj k finančnej podpore SND zdôvodnil nasledovne: „Nechápem, na čo je vášmu ľudu luxusne vybavené Národné divadlo. Nemáte hercov ani publika a deficit divadla porastie ročne do miliónov.“⁷ Šrobár ho pozval na Slovensko, ktoré Rašín – ako sám v rozhovore so Šrobárom priznal – vôbec nepoznal. Po precestovaní celého slovenského územia v roku 1921 a spoznaní sa s mnohými obyvateľmi, ktorí ministra privítali veľmi srdečne, Rašín úplne zmenil svoj postoj a stal sa jedným z najžičlivejších „centralistických“ politikov voči Slovensku.⁸

Po prevrate pôsobili na Slovensku okrem už uvedených dvoch profesionálnych divadelných súborov (bratislavského a košického) aj poloprofesionálne, kočovné divadlá a sice: Vidiecky súbor SND (predtým Novákova divadelná spoločnosť a po smrti jej

⁵ Tamže.

⁶ Riešenie divadelnej otázky na Slovensku, Slovenský denník, 3, č. 48 (28. 2. 1920).

⁷ Nebohý minister Rašín a Slovensko, Slovenský denník, 16, č. 42 (19. 2. 1933).

⁸ Presnú sumu finančnej podpory v tomto období zatiaľ nepoznáme, začiatkom 30. rokov získavalo SND od štátnych inštitúcií, od krajského úradu a rôznych mecenášov približne 4 milióny korún ročne.

zakladateľa – v roku 1929 – malo názov Stredoslovenské divadlo Márie Novákovej-Rosenkranzovej). Novákova kočovná spoločnosť poskytla prvé angažmá viacerým začínajúcim profesionálnym, už vyštudovaným hercom, ktorí v nej pôsobili v rokoch 1921–1924 a neskôr sa „presunuli“ do SND (napr. manželia Oľga a Ján Borodáčovci). V novembri 1936 vznikla aj ďalšia kočovná profesionálna scéna, pod názvom Slovenské komorné divadlo Emílie Wagnerovej.⁹

Nesporná závislosť bratislavského súboru na českom divadelníctve pramenila jednak v absencii skúsených slovenských organizátorov a profesionálnych hercov, ale aj v malom záujme slovenskej verejnosti o profesionálne dramatické umenie. Rovnako v Bratislave ako v Košiciach do roku 1919 profesionálne činoherné predstavenia či opery, ktoré hrali herci iba v maďarskom alebo v nemeckom jazyku, navštevovala aj málopočetná slovenská inteligencia a podnikateľská vrstva, žijúca v týchto mestách. Nebola však schopná na žiadnom predstavení zaplniť všetky divácke miesta, ale väčšinou tvorila najchudobnejšie publikum galérií.

Za okolností, že v bratislavskom divadle pôsobili takmer výhradne českí herci, bolo priam prekvapujúce, že už v divadelnej sezóne 1920/1921 uviedlo divadlo päť hier slovenských autorov naštudovaných v slovenskom jazyku.¹⁰ Napriek nevšednej iniciatíve režisérov, divadelných manažérov a samozrejme predovšetkým samotných hercov, muselo ešte veľa vody pretiecť Dunajom, kým si profesionálne divadlá na Slovensku získali dostatok slovenských kultúry chtivých „mešťanov“, ktorí k svojmu životnému štýlu potrebovali aj návštevu divadelných hier v materinskom slovenskom jazyku. Významný sólista slovenskej opery Štefan Hoza vo svojich pamätiach, publikovaných pod názvom *Ja svoje srdce dám...*¹¹ uviedol citát básnika B. Jamnického, ktorý na adresu košického publika v roku 1935 napísal: „Keď som sa niektorých mojich známych spýtal, prečo nechodia do divadla, dostal som odpoveď, že by chodili, keby sa tam hralo po slovensky... Ich pranie sa splnilo. Prišla k nám (do Košíc – pozn. A.B.) bratislavská opera SND a doniesla nám to, na čo sme tak dlho čakali... Človek by si myslel, že keď sa hrá Čajkovského opera Eugen Onegin v slovenskom preklade, že si túto príležitosť nedá ujsť ani jediný kultúrny Slováč... a zase by sme sa zmýlili... divadlo bolo prázdne. Čím sa to dá ospravedlniť? Ničím!... Kto má na slovenské predstavenie chodiť, ak nie v prvom rade Slováci?!“

Slovenská verejnosť si musela zrejme postupne vytvárať vzťah ku všetkým druhom „veľkého“, t.j. profesionálneho umenia, dramatického nevynímajúc. Tento prerod urýchlila az vlna nastupujúcich slovenských skladateľov, autorov moderných slovenských činohier, organizátorov divadelného života, hercov, spevákov, baletných umelcov, ale predovšetkým dostatok vyspelého diváckeho „zázemia“ z radov už novej, ekonomickejšie situovanej a kultúrne rozhládenejšie slovenskej inteligencie na začiatku tridsiatych rokov. Mladá slovenská inteligencia, odchovaná už demokratickým československým školstvom, ktorá mala omnoho väčšie možnosti zúčastniť sa aj rôznych stáží v zahraničí sa stala súčasťou nástupu nových, (zväčša mladých) slovenských „tvorcov“ i „spotrebiteľov“ slovenského umenia. Zrejme súčasťou (alebo ozvenou?) týchto nových skutočností bolo aj rozdvojenie bratislavského činoherného súboru SND v roku 1932 na slovenskú

časť, vedenú režisérom J. Borodáčom a českú časť na čele s V. Šulcom. Do bratislavského národného divadla v tom čase postupne prichádzala veľká skupina „vyškolených“ mladých hercov, odchovaných Hudobnou a dramatickou akadémiou, ktorá bola ochotná a schopná naštudovať viaceré už podstatne náročnejšie hry (V. Jamnická, R. Porubská, B. Poničanová, M. Gregor, Š. Figura, F. Dibarbora a ďalší).

Možno konštatovať, že ani ich príchod ešte neznamenal skutočnú modernizáciu SND. Brzdou plnohodnotnej aktivizácie mladých hercov, podporovanej publikom, sa stala podnikateľská ziskuchtivosť – riaditeľ Slovenského národného divadla A. Drašar, ktorý túto funkciu prevzal v roku 1930 po nebohom riaditeľovi SND O. Nedbalovi. Je zrejme, že v období hospodárskej krízy klesli už i tak problematické finančné príjmy SND. Riaditeľ Drašar hľadal spôsob ako získať pre divadlo čo najviac peňazí. Spor medzi riaditeľom Drašarom a slovenskými hercami, podporovanými mladým bratislavským publikom, najmä študentami prepukol v januári 1933 na konferencii (v dobovej terminológii „na ankete“), ktorú zvolala pobočka Slovenskej ligy v Bratislave k problémom Slovenského národného divadla.¹² Prítomný riaditeľ Drašar nebol ochotný vypočuť ani všetky referáty (zväčša plné kritických slov) a so slovami: „Nechťte po mně abych ja vám zde dělal slovenské divadlo!“¹³ predčasne opustil rokovanie. Problém, ako ho napokon najpregnantnejšie osvetlil zástupca Ministerstva školstva a národnej osvety, hlavný odborový radca B. Kaloušek, spočíval v tom, že riaditeľ Drašar v snahe udržať si stabilné publikum uprednostňoval pred naštudovaním slovenských hier staršie „oprášené“ maďarské operety, ktoré mu prinášali aj do jeho vlastného vrečka značné príjmy (tantiemy z predstavení). Okrem toho zapožičiaval bezplatne kulisy z týchto operiet do vlastného divadla v Prahe, ktoré pôsobilo pod názvom Varieté.

Slovenské denníky okamžite priniesli kritické články Drašarovej činnosti, v ktorých hodnotili situáciu v SND: „Pre tieto tantiemy musela byť umelecká úroveň nášho divadla, našej to jedinej reprezentačnej národnej scény, znížená gýčovými operetami. Pre tieto tantiemy musí byť naše „Slovenské“ a „Národné“ divadlo dejiskom prehnitého a nám vždy tak cudzieho a nepriateľského živlu maďarských džentrikov, degenerovaných grófov a husárov. Pre tieto tantiemy, pomocou 4 miliónovej subvencie musí byť Slovenské národné divadlo nositeľom najúčinnejšej maďarskej propagačnej myšlienky.“¹⁴

Napriek verejnej kritike riaditeľ A. Drašar opäť v apríli 1933 uprednostnil v SND operetu maďarského skladateľa Abraháma Pála „Ples v hoteli Savoy“. Bratislavskí študenti (zrejme podporovaní opozičnými politickými stranami) sa rozhodli demonštrovať. Drašarovu akciu chápali ako provokáciu voči práve začatému týždňu, venovanému pamiatke M. R. Štefánika. Súčasne tlač publikovala aktuálnu informáciu, podľa ktorej na maďarských hraniciach zadržali (a do krajiny nepustili) v predchádzajúcich dňoch slovenských umelcov, ktorí chceli navštíviť tam žijúcich slovenských krajanov.¹⁵ Študenti zakúpili lístky do divadla na spomínanú operetu a hneď od začiatku predstavenia začali hlučne rušiť vystúpenia hercov buchotou a výkrikmi. Privolaná polícia (ktorá bola zrejme vopred informovaná a tiež prítomná v divadle) chcela proti nim zakročiť. Študenti

⁹ Encyklopédia dramatických umení Slovenska. Bratislava 1990, s. 114, 335 a 384.

¹⁰ KAMENEC, I.: Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918–1938, HČ, 27, 1979, s. 175.

¹¹ HOZA, Š.: Ja svoje srdce dám... Bratislava 1989, 2. diel, s. 120.

¹² Slovenský denník, 16, č. 26 (1. 2. 1933).

¹³ Slovenský denník, 16, č. 100 (29. 4. 1933).

¹⁴ Tamže.

¹⁵ Slovenský denník, 16, č. 102 (3. 5. 1933).

povstali a začali spievať štátnu hymnu a tým znemožnili zásah polície. Policajný veliteľ nariadil spustiť železnú oponu a nastudovaná opereta sa nehrala nielen v ten večer, ale vôbec ani v budúcnosti. Dôležitým symbolom vynúteného ústupu riaditeľa Drašara bola premiéra hry Jonáša Záborského „Najdúch“ 5. októbra 1935 v SND. Finančnou donáciou ju podporila Matica slovenská z tzv. štátneho fondu, ktorý každoročne dostávala na podporu svojej činnosti. Svoje uplatnenie na javisku našli pod réžiou J. Borodáča herci: H. Meličková, O. Országhová-Borodáčová, A. Bagár, J. Kello, Š. Figura a ďalší. Vďačné obecenstvo nielenže odmenilo hercov mimoriadnym potleskom, ale zborove zaspievalo na záver hymnickú pieseň „Hej Slováci“.¹⁶

Úlohu a význam bratislavského divadla v medzivojnovom období zhodnotil historik I. Kamenec nasledovne: „...napriek veľkým a permanentným hmotným a kádovým problémom, mnohým umeleckým kompromisom voči meštiackemu vkusu tunajšieho, z veľkej časti neslovenského diváka, na ktorého však bolo najmä z finančných dôvodov odkázané, malo mnohostranný kultúrny význam: Bolo významným činiteľom v procese poslovenčovania Bratislavy a pri svojich početných zájazdoch aj slovenských vidieckych miest, podnecovalo slovenskú dramatickú spisbu, napomáhalo rastu slovenských profesionálnych hercov a v neposlednom rade – najmä do vzniku bratislavského rozhlasového vysielateľa – bolo hlavnou organizačnou i výkonnou zložkou hudobného života v Bratislave. Na osudoch Slovenského národného divadla sa dá však dokumentovať kramársky vzťah vládnúcich tried k tejto inštitúcii, ktorá bola neustále na pokraji finančného krachu a musela sa zachraňovať nedôstojnými umeleckými kompromisami, či doslovným žobraním u slovenských bánk alebo štátnych inštitúcií.“¹⁷

Napriek novým prúdom v hereckom zbore aj medzi bratislavským obecenstvom ani profesionálna činohra, ani balet či opera neznamenali pre premenu slovenskej spoločnosti do konca tridsiatych rokov taký prínos ako neprofesionálni ochotnícki herci. Títo začali hrať svoje neumelé divadielka v materinskom jazyku sporadicky už aj v predchádzajúcom 19. storočí¹⁸, predovšetkým však od poprevratových dní. Ochotníci dokázali zaangažovať do svojich podujatí už od januára 1919 do októbra 1938 stovky ľudí po celom Slovensku a to všetkých vekových kategórií, najrôznejších profesií, veriacich oboch najväčších cirkví, prívržencov viacerých politických strán, železničiarov, zamestnancov priemyselných závodov, obyvateľov najvzdialenejších dedín, vojakov z rôznych posádok a pod.

J. Marták v monografii venovanej ochotníckemu divadlu s obdivom v tejto súvislosti o práci ochotníckych súborov v rokoch 1918–1938 konštatoval: „...ochotnícky život ustáľuje sa postupne ako významná zložka obnovujúcich sa i nových organizácií, ale i v divadelných združeniach samostatných. Niet organizácie, ktorá by nepokladala za potrebné hrať divadlo. Hrá Československý červený kríž, hrajú vojenské posádky, hasičské spolky, záujmové organizácie, spolky i spolčky, rozličné besedy a kasína, slovom všetky organizácie, združenia a inštitúcie, ako sa vyrojili hneď na začiatku predmníchovskej republiky.“¹⁹

¹⁶ Slovenský denník, 18, č. 231 (8. 10. 1935).

¹⁷ KAMENEC, I.: c. d., s. 175–176.

¹⁸ Viď o tom napr. v zborníku: 130 rokov ochotníckeho divadla v Trenčíne (zost. VELIKÝ, I.). Trenčín 2001.

¹⁹ MARTÁK, J.: Ochotnícka činohra 1918–1944. Bratislava 1965, s. 14.

Slovenskí ochotníci nadvazovali po roku 1918 na tenké stebľa tradície svojich pionierskych prieborníkov a prvých pokusov v predchádzajúcich obdobiach. V podstate pokračovali vo svojom národnouvedomovacom, buditeľskom poslaní. Bolo zrejmé, že na prelome 19. a 20. storočia „v divadle videla sa i náhrada nejestvujúcich národných inštitúcií, i školy, najmä na dedinách, kde (divadlo – pozn. A.B.) napomáhalo gramotnosť a pre väčšinu jeho aktívnych účastníkov bolo jediným stykom so slovenskou literatúrou a so spisovnou slovenčinou.“²⁰

Zánik Rakúsko-Uhorska a vznik československého štátu znamenal doslova „zbúranie hrádzi“ v ochotníckom divadelníctve a vytrysknutie predtým nasilu tlmených prúdov „ľudovočeskej aktivity“, ktoré driemali v slovenskej spoločnosti. Nie nadarmo konštoval spisovateľ Jozef Gregor Tajovský pri hodnotení najviac hraného autora, obľúbeného medzi slovenskými ochotníkmi Ferka Urbánka, že je osobnosťou, ktorá svojou tvorbou „borila celé maďarské dediny“.²¹ Je samozrejmé, že dni politického prevratu neznamenali ihneď kvalitatívnu zmenu životných podmienok ani absolútnu dokonalosť ochotníckeho divadelníctva. Priniesli však eufóriu nádeji. Likvidovali perzekúciu za národný pohyb, odstranili v ľuďoch strach „z toho, čo z toho bude, keď sa do toho zapojíme“, odbúrali administratívne prekážky a tým pripravili pôdu aj pre prirodzený rozmach ochotníckeho divadla. Tieto povzbudivé „prevratové svetlá“ spočiatku zasiahli iba inteligenciu a časť národne už predtým pripraveného obyvateľstva. Bolo nutné, aby sa prúd nových možností, poznatkov a myšlienok dostal aj do vzdialenejších oblastí Slovenska, aby sa ho chopili jednoduchí ľudia a predovšetkým, aby sa stal srdečnou záležitosťou a cestou k sebarealizácii mládeže.

Nastúpená cesta za slovenským umením a jeho plnohodnotným prijatím slovenskou spoločnosťou nebola vonkoncom jednoduchá. Najmä v situácii, keď národne uvedomelá slovenská inteligencia, ktorá (ako predstaviteľka spoluvládnuceho národa) preberala politickú moc do svojich rúk sa musela sústrediť na omnoho závažnejšie problémy ako bolo napr. budovanie novej slovenskej administratívy, súdov, škôl, bolo potrebné zabezpečiť najnutnejšie potraviny a spotrebné tovary pre vojnou vyčerpané obyvateľstvo, zohnať uhlie a suroviny pre priemysel a železnice a pod. Komplikovaná povojnová situácia na Slovensku, vyostrená ešte priamym vojenským stretom dohodových a československých branných síl s maďarskou armádou na slovenskom území roku 1919, nedávala málopočetnej slovenskej politickej reprezentácii priveľa možností, aby sa sústredila na prepotrebný rozmach slovenského umenia a kultúry. Dôkazom toho bol aj článok V. Srobára,²² v ktorom minister vyzýval všetkých slovenských umelcov, aby napriek nepriazni doby vystúpili „pred rampu“ a ukázali čo vedia, pretože nadišiel čas, aby svet vedel, že existuje a aké je slovenské umenie a súčasne, aby domáce obyvateľstvo prestalo na umenie hľadiť ako na niečo luxusné, nepotrebné, priam zbytočné pre jednoduchých ľudí. Srobár v článku vyzýval: „V prvom rade postarať sa treba o umeleckú výchovu a výchovu vkusu mládeže. Vieťme, že bohatstvo štátu v prvom rade pozostáva z tých schopností duševných i telesných,

²⁰ MARTÁK, J.: c. d., s. 11.

²¹ Tamže.

²² Slovenskí umelci pred rampu!, Slovenský denník, 2, č. 165 (2. 8. 1919), s. 2.

ktoré jeho občianstvo v sebe nazhromaždilo. Je to kapitál, ktorý môže vypestovať kapitál väčší.“²³

V mnohých prípadoch, najmä v povojnových rokoch a v období hospodárskej krízy boli zdrojom inšpirácie ku vzniku divadelných predstavení humanitno-sociálne pohnútky: za vyzbierané peniaze pomáhali organizátori finančnými prostriedkami napr. vdovám a sirotám po padlých vojakoch.²⁴ Inokedy sa sústredili na zakladanie knižníc, alebo ich viedli ku nacvičeniu divadelnej hry materiálne pohnútky, napr. zakúpenie novej hasičskej striekačky, dajakého pre obyvateľov obce potrebného poľnohospodárskeho stroja a pod. Iba v ojedinelých prípadoch sa vyzbierané peniaze dávali na prípravu ďalších predstavení, napr. na výrobu kulis či kostýmov.

Dôležitým impulzom a terénom rozmachu ochotníckeho divadelníctva na Slovensku sa stala po prevrate obnovená činnosť Matice slovenskej na slávnostnom zhromaždení dňa 1. 1. 1919 v Martine. Okrem ministra Vávra Šrobára sa na otvorení zúčastnil aj referent ministerstva pre správu Slovenska Milan Ivanka a predseda Slovenskej národnej strany Matúš Dula. Skutočný život do Matice vnieslo najmä oživujúce valné zhromaždenie, resp. matičné slávnosti 5. augusta 1919, ktoré ukázali, že Matica sa môže stať ohniskom okolo ktorého sa zhromaždí politická aj umelecká elita, ktorá mala záujem na všestrannom pozdvihnutí slovenského obyvateľstva, na modernizácii ale predovšetkým na slovakizácii slovenskej krajiny. Do Martina v auguste 1919 prišli nielen V. Šrobár so všetkými svojimi referentami, ale aj všetci novovymenovaní župani, okolo 50 českých poslancov, niektorí ministri československej vlády a zástupcovia rôznych kultúrnych inštitúcií.²⁵ Na pôde Martina sa pri tej príležitosti konali aj porady Slovenského poslaneckého klubu, Živeny, Muzeálnej spoločnosti slovenskej a iné zhromaždenia.

Z impulzu českého Ústredia Matice Divadelného Ochotníctva Československého v Prahe sa vedenie Matice slovenskej začalo viacero interesovať aj o ochotnícke hnutie na celom území Slovenska.²⁶ Snahou Matice bolo získať prehľad o činnosti všetkých ochotníckych divadelných súborov na Slovensku a pomáhať im pri vzájomnej výmene skúseností. Po dlhších prípravách tajomník Matice Štefan Krčméry v roku 1922 požiadal folklóristu a výtvarníka Pavla Socháňa, aby sa ujal organizátorskej funkcie a v prvom rade zosumarizoval evidenciu slovenských ochotníckych divadelných súborov. Socháň sa skutočne pričínal o založenie Ústredia Slovenských ochotníckych divadiel (ÚSOD), ktoré malo zakladajúce zhromaždenie 25. júna 1922 v Martine. Pred založením tohto spolku poslal Socháň obežník rôznym organizáciám a redakciám časopisov, v ktorom ich zoznámil s prípravou vzniku Ústredia Slovenských ochotníckych divadiel a s jeho cieľmi.²⁷ V obežníku napísal: „V Ústredí Slovenských divadiel spolčia sa ochotnícke krúžky a odbory divadelné rozličných jednot a spolkov samostatne preto, aby slovenské ochotníctvo vyvíjalo sa na primeranú výšku umeleckú a tak úspešne mohlo pracovať na kultúrnom

²³ Tamže.

²⁴ Napr. v Novom Meste nad Váhom. KUBICOVÁ, M. – PSOTNÝ, Š.: Ochotnícke divadelné dianie v Novom Meste nad Váhom od r. 1870 do r. 1990. Bratislava 1990, s. 15.

²⁵ VINKLER, T.: Matica slovenská v rokoch 1919–1945, Martin 1971, s. 16., Tiež Slovenský denník, 2, č. 167 (5. 8. 1919).

²⁶ ČAVOJSKÝ, L. – ŠTEFKO, V.: Slovenské ochotnícke divadlo 1830–1980. Bratislava 1983, s. 142.

²⁷ Priateľom ochotníckych divadiel, In: Hlas slovenských železničiarov, 2, č. 11 (15. 6. 1922), s. 4.

povznesení slovenského národa.“²⁸ Ochotnícke súbory členstvom nadobudli možnosť získať hociktorý text z ponúkaného zoznamu divadelných hier, kostýmy, zo spoločne vytvorenej „šatne kostýmov“, zapožičať vkusné kulisy, dokonca Socháň ponúkol sprostredkovať výmenu hercov, ktorí si už našťudovali určité úlohy a mohli by ich ako hostia zahrať aj v inej lokalite. Súčasne s obežníkom poslal súborom aj tlačené prihlášky do Ústredia. Zhromaždil postupne adresy súborov. Ústredie sa stalo metodickým centrom značnej časti ochotníckych súborov. Napriek tomu, že muselo prekonávať množstvo finančných i personálnych problémov, už v roku 1925 začalo vydávať svoj Vestník a neskôr aj ďalšie časopisy. V roku 1923 zorganizovalo prvé celoslovenské preteky slovenských ochotníckych súborov, späté s výchovným kurzom pre ochotníkov. Postupne uskutočňovalo aj župné preteky, pričom víťazi postúpili do celoslovenského súperenia. Bolo jediným koordinátorom, ktorý nielen organizoval a radil, ale aj evidoval činnosť ochotníckych súborov na území celého Slovenska.

Nebolo v tom čase žiadnou zvláštnosťou, že sa na predstavenia ochotníckych umelcov prišli pozrieť aj poslanci parlamentu, či pracovníci ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska.²⁹ Veď tieto predstavenia boli prvými lastovičkami, ktoré už od začiatku roku 1919 signalizovali nástup zmien v slovenskej kultúre. Nebolo tiež ničím neobvyklým, že niektorý z miestnych či celoslovenských politických predstaviteľov pred predstavením predniesol prejav o dobovej politickej situácii na Slovensku, prípadne niektorý z miestnych kultúrnych pracovníkov či gymnaziálnych profesorov zoznámil pred predstavením publikom so životnou púťou autora divadelnej hry a jej obsahom.³⁰

Ochotnícky divadelný život sa rozbiehal od západného a stredného Slovenska. Pomaly prenikal do východoslovenských oblastí. Repertoár ochotníckych predstavení v prvých poprevratových rokoch zdôrazňoval dôležitosť národného povedomia a morálnych zásad. Ochotníci zvyčajne nemali žiadny vopred stanovený dlhodobý plán. „Režiséri“ siahali zvyčajne po textoch hier, ktoré sa im práve podarilo zohnať. Tým nadobudol výber repertoáru do značnej miery charakter živelnosti a nie dákeho plánovitého načasovania či plánovanej osvety divákov. Neskôr, najmä už v tridsiatych rokoch, organizátori aj samotní herci opúšťali pôvodné „národnouvedomovacie“ témy a hrali, najmä pri príležitosti silvestrovských alebo fašiangových predstavení, aj krátke zábavné skeče či zosmiešňujúce frašky. Nie vždy boli takéto „mravné uvoľnenia“ prijaté kladne oficiálnou novinárskou kritikou, alebo ešte stále konzervatívnou diváckou spoločnosťou. Veľký rozruch napríklad vyvolalo divadelné predstavenie spolku Živena v Revúcej, ktoré predviedli miestni ochotníci (najmä mladé ženy) pred štefánskou zábavou 26. decembra 1934. Išlo o hru Doudlebského-Poslucha: „Rok 1950“ alebo „Pod vládou nežného pohľavia“. Tlač tomuto predstaveniu prívľmi nežičila, diváci sa však zabávali.³¹

²⁸ Tamže.

²⁹ Napr. na predstavenie ochotníkov Priemyselného zväzu v Brezne, ktoré sa konalo 5. 1. 1919 sa dostavil minister s plnou mocou pre správu Slovenska, V. Šrobár, spolu s jedným zo svojich referentov Štefanom Janšákom a poslancami. Slovenský denník, 2, č. 6 (9. 1. 1919), s. 2.

³⁰ Napr. pred predstavením divadelných hier na Orave v r. 1919 redaktor časopisu Naša Orava Ján Trnkóczy zoznámil obecenstvo s aktuálnou situáciou na Slovensku. Slovenský denník, 2, č. 18 (23. 1. 1919).

³¹ DUBOVSKÝ, D.: Z histórie Revúcej a ochotníckeho divadla. Banská Bystrica 1996, s. 127. Hru prísne kritizoval najmä denník Slovák, v ktorom redakcia upozornila na to, že: „Pri voľbe divadelného kusu treba mať vždy na zreteli poslanie ochotníckeho divadelníctva v národe... divadelným umením spevňovať mravné a národné povedomie ľudu... Preto vyhýbať sa treba kusom, kde erotická frivolnosť dominuje nad základnou

Dôležitým momentom pri výbere hier v tridsiatych rokoch bol aj komerčný cieľ predstavení. Významnú úlohu tu zohrávali roky hospodárskej krízy, ktoré prinútili aj ochotníckych nadšencov omnoho viac počítat' s príjmami z predstavení. Finančné prostriedky sa v tom čase stávali jednými z najrozhodujúcejších podmienok ich činnosti. Čím ďalej tým väčší sa museli prispôbiť vkusu a požiadavkám obecnosti. Do hier vstupovali aj ďalšie momenty: sanácia spolkovej pokladnice niektorým zo štedrejších podnikateľov, negatívne zasa pôsobil odchod predchádzajúcich najaktívnejších miestnych ochotníckych činiteľov na výnosnejšie ekonomické podnikanie. Napríklad v Kokave nad Rimavicou medzi inšpirátorov ochotníckeho divadla ešte koncom dvadsiatych rokov patrili riaditeľ meštianskej školy Šimon Struhárik. V nových ekonomických podmienkach začiatkom 30. rokov zmenil zamestnanie, odišiel zo školských služieb a založil družstevnú mliekareň s moderným strojovým vybavením. Popri mliekarni pôsobila (jeho pričinením) v mestečku aj dvojročná zimná poľnohospodárska škola pre mladých záujemcov zo širšieho okolia. Struhárikovu organizátorskú úlohu v divadelnom súbore prevzal v Kokave na svoje plecia miestny notár Jozef Beláčik, ktorý načerpal vedomosti o divadelníctve v rodných Sučanoch a v Martine. Dal miestnemu súboru novú náplň aj smer.

Zaradením hier dobových slovenských autorov (najmä Ivana Stodolu) do repertoáru svojich predstavení sa ochotnícki herci akoby vymanili z nánosu stereotypu predtým nutného národnooobraného zápasu 19. storočia. Táto modernizácia, alebo „prepôrod“ ochotníckeho divadelníctva priniesla omnoho väčšie zblíženie s publikom, s problémami a vôbec životom obecnosti. Ochotnícke divadlo sa menilo na skutočne ľudové fórum, na pôdu ktorého prenikali aktuálne výzvy, trápenia i radosti všetkých vrstiev dobovej slovenskej spoločnosti. Ochotníci si hry neraz prispôbovali a reagovali na miestne regionálne udalosti, zvýraznili v nich činnosť niektorých konkrétnych miestnych osobností, ktorých diváci dobre poznali.

Réžia predstavení, resp. ich kompletná organizácia (počnúc myšlienkou založiť herecký ochotnícky súbor cez výber a rozmnoženie textov, ich nácvik, vytvorenie javiska a pod.) pripadla najčastejšie amatérom, zvyčajne miestnym učiteľom. V Tajove nielenže učiteľ Ján Dafčík naučil deti texty hier, ale vytvoril aj kulisy a namaľoval oponu. Dôležitá organizátorská úloha pripadla tiež katolíckym a evanjelickým duchovným (napr. v Stupave viedol ochotníkov miestny farár Imrich Hojszik a kaplán František Udvardy, v Liptovskej Sielnici ich organizoval učiteľ a správca evanjelickej školy Jozef Priečhodský).³² Na Vrútkach túto úlohu prevzal železničný lekár Marcel Strežinger, v Kokave nad Rimavicou sa zaradila medzi obetavých režisérov popri evanjelickom učiteľovi Samuelovi Bancíkovi aj vzdelaná manželka miestneho majiteľa reštaurácie Adela Takáčová.³³ Pochádzala zo známej rodiny evanjelického farára Mateja Holku. Jej hereckou oporou boli najmä mladí remeselníci a robotníci organizovaní v Remeselníckom čítacom a vzdelávacom spolku. Svoju lásku k dramatickému umeniu mohla realizovať najmä preto, že našla pochopenie u svojho manžela Gejzu Takáča, ktorý vyčlenil vo svojej reštaurácii veľkú miestnosť,

mravnou myšlienkou a účinkujúcimi hercami zvlášť bezdôvodne príživkovaná násilná pikantéria vyvoláva u obecnosti smiech i hnuš“, Slováč, 16, č. 292 (29. 12. 1934).

³² VÍTEK, P. – KOMPIŠ, J. – KUNOVÁ, V. – ŠTEFČÍKOVÁ, E.: Zborník z histórie ochotníckeho divadla obcí Liptova. Liptovský Mikuláš 2003.

³³ SPIŠIAK, P.: Ochotnícke divadlo v Kokavskom regióne v rokoch 1872–1992. Martin 1992, s. 22.

v ktorej sa mohol Remeselnícky spolok schádzať, nacvičovať hry a hrať divadelné predstavenia.

Režisér v prípade ochotníckeho divadla bol skôr organizátorom, producentom aj šepkárom ako režisérom v dnešnom pojmí tohto pojmu. Zabezpečil skôr to, aby sa herci naučili texty, rozhodoval o časových nástupoch hercov na javisko, zriedkavejšie ovplyvnil aj ich pohyb po javisku. Herci hrali spontánne, zvyčajne si vybrali hry z prostredia, v akom žili a preto sa aj na javisku správali tak, ako by reagovali na udalosti v normálnom živote. Museli počítat' s nevšednými reakciami divákov, ktorí ich osobne poznali a prísne hodnotili. Neraz sa stávalo, že predstavenie natoľko upútalo divákov, že sa snažili priamo zasiahnuť do deja hry, spontánne komentovali výkrikmi hru hercov, pri sentimentálnej hre Ferka Urbánka Hrob z lásky všetko obecnosť v Kokave nad Rimavicou plakalo.

Na javisku sa vystriedali celé generácie konkrétnych rodín, v niektorých lokalitách bolo zapojenie do hereckého ansámbľu dokonca chápané ako určité privilégium, do ktorého ťažko mali možnosť preniknúť iní, najmä mladí adepti ochotníckeho umenia.³⁴ Na inom mieste zasa dámy z „meštianskej“ spoločnosti sa veľmi ťažko zmierovali so skutočnosťou, že na javisko do popredných úloh sa dostali aj dievčatá z „nižších spoločenských vrstiev, tzv. vidiečanky.“³⁵

Medzi prvých poprevratových nadšencov ochotníckeho divadla sa zaradili ochotníci z okolia Banskej Štiavnice a síce z obce Teplá, ktorí už na Silvestra 1918 spestřili program svojim spoluobyvateľom hrou Ferka Urbánka „Križ pod lipami“. Rozhodli sa vybrané peniaze investovať na založenie čítacieho spolku, predplatenie novín a zakúpenie kníh.³⁶ Po predstavení iniciovali spoločenské posedenie pri ktorom spievali ľudové piesne.

Takmer súčasne nacvičovali divadelné predstavenia aj obyvatelia liptovských lokalít a síce v Černovej, ktorí na Nový rok 1919 plánovali zahrať až dve hry, a síce veselohru od Ferka Urbánka „Už sú všetci v jednom vreci“ a od Maríny O. Horváthovej „Sirotu“. Divákovi neprekážalo ani to, že javisko bolo osvetlené iba jednou požičanou kuchynskou petrolejovou lampou a ďalšia rovnaká lampa svietila v hľadisku. Obec ešte dlho nemala zavedený elektrický prúd. S podobným núdzovým svetelným „vybavením“ museli počítat' aj ochotníci v iných lokalitách. Zvyčajne bolo javisko priúzké, budovalo sa pred každým predstavením, kulisy si vyrábali samotní herci a ich priaznivci. Až neskôr, približne v polovici dvadsiatych rokov si viaceré obce vybudovali stabilné divadelné priestory s dreveným javiskom. Najčastejšie boli tieto ochotnícke scény súčasťou miestneho Potravinového družstva, prípadne „primurovaných“ priestorov k miestnemu hostincu.

³⁴ A. Kret vo svojich spomienkach pri hodnotení zloženia hereckých zostáv slovenských ochotníckych spolkov konštatoval: „...na slovenskej dedine prejde javiskom aspoň raz v živote každý zdravý mladý človek s výnimkou vyslovených samotárov, individualistov či precitlivene ostýchavých jednotlivcov.“ KRET, A.: O divadelníčení v Smižanoch. Smižany 1997, s. 15.

³⁵ Napr. v Revúcej podľa spomienok jednej z dobových ochotníckych herečiek sa miestna dáma z radov „privilegovanej meštianskej vrstvy“ veľmi hnevala na to, že úlohu hlavnej hrdinky prideliť mladšej nádanej dievčine a komentovala situáciu poznámkou: „To nám už divadlo budú hrať aj slúžky?“, DUBOVSKÝ, D.: Z histórie Revúcej a ochotníckeho divadla, s. 129.

³⁶ Slovenský denník, 1, č. 41 (29. 12. 1918).

³⁷ Slovenský denník, 1, č. 40 (28. 12. 1918). Vybrané peniaze sa vstupné hodľali divadelníci venovať na budovanie obecnej knižnice.

Neraz sa hrávalo tiež v škole. Mimoriadne obľúbené boli aj predstavenia vo voľnej prírode. Napr. v Topolčiankach roku 1928 divadelníci nacvičili hru Jánošík a počítali s toľkým obecnstvom nielen z mesta ale aj zo širokého okolia, že predstavenie nemohli hrať v žiadnej z existujúcich budov. Napokon, keď predstavenie propagovali po prvý raz aj svojimi tlačenými plagátmi. Nesklamali sa. Divákov prišlo toľko, že usporiadatelia pominuli veľmi rýchlo všetky pripravené lístky a ďalší platiaci návštevníci museli „prijat“ miesto vopred pripravených lístkov útržky z novín s pečiatkou miestneho obecného úradu.³⁸

Napriek rôznym prekážkam, nedostatku finančných prostriedkov uplatnili ochotníci pri tvorbe svojich hier nesmiernu fantáziu a technickú zručnosť. Iba tak sa mohlo stať, že napr. nadšení a zruční ochotnícki herci v Tajove si už v dvadsiatych rokoch zadovážili prístroj na premietanie diapozitívov, spestrovali svoje herecké divadelné predstavenia „pohyblivými obrázkami“ (na ručný pohon), presvetľovanými karbidovou lampou. Nielenže si navrhovali a vyrábali vlastné drevené kulisy – ale keď to uznali za potrebné – zhotovili si na javisku aj zalesnený park s činným vodotryskom.³⁹

Divadelné predstavenia nacvičovali ochotníci vždy niekoľko mesiacov. Predviedli ich zvyčajne spolu s dákou oslavou cirkevného alebo štátneho sviatku, prípadne na fašiangy či pri inej spoločenskej udalosti. Častými termínmi predstavení bolo obdobie Vianoc, silvestrovská či novoročná oslava, cirkevné spolky a školy hrávali predstavenia na cirkevné sviatky, Sokolské organizácie či Živena zasa na výročie vzniku ČSR, prijatie Martinskej deklarácie, pri príležitosti jubilea narodenín štátnikov, napríklad prezidenta T. G. Masaryka, prívrženci sociálno-demokratickej strany a robotnícke spolky volili neraz ako termín predstavenia v predvečer prvého mája a iné významné dni.

Novoročné obecné stretnutie spestrila už v roku 1919 divadelnou hrou napr. mládež z obce Hybe. Onedlho sa k slovu prihlásili aj ďalší Liptáci z obce Bobrovec, ktorí 5. januára 1919 predviedli v školských miestnostiach až dve hry.⁴⁰

Na Brezovej oslávili obyvatelia divadelným predstavením v januári 1919 otvorenie prvej slovenskej strednej školy (tzv. meštianka). Na oslave sa zúčastnil aj župan Ľ. Okánik a slávnostné prejavy predniesli ev.a.v. farári J. Lichner a J. Bodnár.⁴¹ O niekoľko mesiacov, čiže v máji 1919, zahrli svoje prvé poprevratové predstavenie pri podobnej príležitosti – čiže pri otvorení tentoraz materskej škôlky – ochotníci v Brezne. Išlo o ochotnícky súbor zložený zo zamestnancov miestneho železiarskeho závodu, neskôr „Mostárne v Brezne“.⁴² Breznianski ochotníci nacvičovali do polovice tridsiatych rokov síce sporadicky s dlhými časovými prestávkami, ale mali výnimočný repertoár svojich predstavení, napríklad v roku 1923 nacvičili svoju hru podľa vlastného textu: „Křížník Potemkin“.

Zivý ruch priniesol prevrat aj do divadelníckych akcií obyvateľov Oravy, kde sa vytvárala divadelná ochotnícka tradícia už v priebehu 19. storočia a prevrat v októbri

³⁸ CIGÁŇOVÁ, M.: 75 rokov ochotníckeho divadla v Topolčiankach. Nitra 1996, s. 3.

³⁹ 100 rokov ochotníckeho divadla v Tajove 1898–1998, Pamiatka II. (zost. ŠEBO, J.). Tajov 1998, s. 7. Obec Tajov sa elektrifikovala v r. 1932.

⁴⁰ Vopred oznámili publiku aj výšku vstupeniek (1 koruna za lístok na státie, 2 a 3 koruny za lístok na sedenie). Vybrané peniaze boli určené na opravu čerňovského kostola. Slovenský denník, 1. č. 40 (28. 12. 1918).

⁴¹ Slovenský denník, 2. č. 14 (18. 1. 1919).

⁴² Divadelný súbor Jána Chalúpku pri Dome kultúry ROH n. p. Mostáreň Brezno (zost. Z. Poproči). Brezno 1978.

1918 priniesol do nej mnoho nových prvkov. Divadelné hry zahrli v januári 1919 nielen ochotníci v oravskej Trstenej, ale aj v homooravskej obci Osada. Predovšetkým „sa na Orave hralo“ v Hviezdoslavovom Dolnom Kubíne.⁴³ Na ochotníckej divadelnej práci sa zúčastňovali najmä členovia známych slovenských rodín: Nádašiovci, Rutkajovci, Benčúrovci, Bruckovci, Novákovci, Bullovci, Stykovci a ďalší. Predstavenia sa hrali zvyčajne vo veľkej dvorane hotela u Tyrolerov. Zásahu na rozvoji ochotníckeho divadla v Dolnom Kubíne mali aj vojaci miestnej posádky, najmä po utvorení Kultúrnych vojenských odborov v miestnej posádke druhého a tretieho horského práporu. Vojenský orchester umožnil aj nácvik operiet. Výber divadelných hier bol pestrý. Ochotníci nacvičili rovnako Hviezdoslavovu hru Herodes a Herodias ako Jirákovu Lucernu, Tajovského Ženský zákon aj Čechovovu Uja Váňu.⁴⁴

Náročné ciele si kladla pred seba inteligencia vo Zvolene, ktorá si popri divadle zaumienila „pestovať“ všeobecné vzdelanie, šíriť slovenskú kultúru pomocou prednášok, rečovník, spevu, hudby a knižnice“. Predsedom zvolenského novozaloženého „Slovenského vzdelávacieho spolku“ sa stal miestny predstaviteľ finančnej sféry Viliam Pauliny.⁴⁵ Divadelníci vo Zvolene (zväčša šlo o nepočetnú skupinu miestnej inteligencie) mali sťaženú situáciu tým, že časť „meštienstva“, čiže pruhorský ešte stále orientovaný bohatší remeselnícky a obchodnícky rodiny, sa priveľmi nezúčastňovali kultúrnych podujatí, najmä ak boli slovenské. Redaktori novín Slovenský denník v tejto súvislosti so žiaľom konštatovali, že zvolenská slovenská inteligencia ťažko hľadala kľúč ku srdciam tamajších mešťanov a preto ani nemohla u nich nájsť podporu svojich podujatí.⁴⁶ Už z toho dôvodu mimoriadne ocenila tlač pri hodnotení divadelnej hry Ferka Urbánka Bludár (4. 10. 1919) zvolenských ochotníkov, ktorí: „...vykonali naozaj veľkú prácu, lebo vo zvolenských školách už asi 30 rokov ani slova po slovensky sa nevyučovalo, takže väčšina účastníkov pri učení textov musela doslovne bojovať s ich prečítaním.“⁴⁷ Zásahu na predstavení mal predovšetkým G. Šimkovič, ktorý nielenže nacvičil každého z hercov text hry, ale aj kulisy namaľoval a celé predstavenie riadil. Zrejme jeho zásluhou bola „Účasť na divadle i zábave, ktorá po ňom nasledovala ... taká ohromná, akej veľká dvorana divadelná ešte nevidela.“⁴⁸

Štatistické údaje, ktoré robilo Maticou vytvorené Ústredie Slovenských ochotníckych divadiel svedčia o neuvěřiteľnom raste (kvantitatívnom aj kvalitatívnom) ochotníckych súborov a ich predstavení. Zatiaľ čo v roku 1919 slovenskí ochotníci odohrali 391 predstavení, v roku 1921 už 1002, v roku 1924 už 4 053 a v tridsiatych rokoch každý rok prekročili hranicu 5 000.⁴⁹ Prelom v činnosti slovenských divadelných ochotníkov

⁴³ Slovenský denník, 2. č. 18 (23. 1. 1919).

⁴⁴ Internet: www.dolnykubin.com

⁴⁵ Slovenský denník, 2. č. 12 (16. 1. 1919).

⁴⁶ Slovenský denník, 2. č. 212 (11. 10. 1919).

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ Tamže.

⁴⁹ ČAVOJSKÝ, L. – ŠTEFKO, V.: Slovenské ochotnícke divadlo 1830–1980. Bratislava 1983, s. 105. Autori – používajúc aj výsledky výskumu THURZU, I. (najmä jeho prácu Od ochotníctva k profesionalizmu) uviedli, že bratislavské SND v sezóne 1929/30 uviedlo 163 činoherných predstavení, z toho 46 v slovenskom jazyku a ochotníci v tom istom období uviedli 4 525 predstavení, z toho po slovensky okolo 4 000. Zatiaľ čo ochotnícke predstavenia videlo približne 200 000 divákov, na profesionálnych predstaveniach v rovnakom čase

nastal začiatkom tridsiatych rokov. Ochotnícke hnutie vyrástlo z prvých organizačných starostí, súbory získali nielen nové priestory, ale predovšetkým množstvo nových skúseností a nových, už pripravených rozhl'adenejších organizátorov. Dôležitú úlohu pri jeho vývoji zohrala Matica slovenská s jej Ústredím. Na rozdiel od oficiálneho profesionálneho divadla si ochotníci vytvorili väčšiu bázu pravidelných spolupracovníkov a divákov. Stali sa dôležitou súčasťou demokratických, vzdelanostných premien obyvateľstva na Slovensku v medzivojnovom období. Boli jednou z ciest, ktorými sa šírila na Slovensku gramotnosť, ochotníci boli nútení naučiť sa čítať texty a získavali prehľad o slovenskej aj svetovej literatúre. Súčasne bolo ochotnícke divadlo zdrojom či prípravňou školou úspešných divadelných umelcov, ktorí sa neskôr uplatnili vo všetkých formách dramatického umenia slovenských profesionálnych scén. Ochotníci v medzivojnovom období vytvorili dôležitú odrazovú plochu pre rozmach amatérskych divadiel aj v nasledujúcich desaťročiach 20. storočia.

The Contributions of the Theater to Changes in Slovak Society, 1918–1938

Alena Bartlová

Amateur theater quickly overcame its initial organizational problems; companies acquired new facilities, gained much in the way of experience and new, more prepared and more forward-looking organizers. The Matica slovenská foundation played an important role in the theater's development. In contrast with the professional theater, amateurs created a broader base of collaborators and audiences. These amateur companies became an important part of educational changes in Slovakia during the inter-war period.

bolo okolo 10 000 divákov. Koncom 30. rokov (v r. 1937) odohrali ochotníci na Slovensku 5 900 divadelných predstavení. ČAVOJSKÝ, L. – ŠTEFKO, V.: c. d., s. 149.

LIKVIDÁCIA NEZÁVISLOSTI SÚDNICTVA NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939–1945

Katarína Zavacká

Likvidácia nezávislosti súdnictva na Slovensku po 6. októbri 1938 do 14. marca 1939

Vyhlásenie autonómie Slovenska 6. októbra 1938, ktoré bolo samé o sebe protiústavným aktom, pôsobilo súčasne ako spúšťač celej vlny deštruktívnych mocenských zásahov do politického systému na Slovensku. Politická reprezentácia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) sa pri uchopení moci na Slovensku vôbec netajila, že končí s demokratickým politickým systémom, a teda s demokraciou vôbec. K prvým jej obetiam patrila rovnosť občana pred zákonom a nezávislosť súdov. Československá ústava z roku 1920 zaručovala všetkým obyvateľom (nielen štátnym občanom) v § 106 ods. 2 na území republiky „plné a naprosté ochrany svého života i své svobody nehledíc k tomu, jakého jsou původu, státní příslušnosti, jazyka, rasy nebo náboženství. Úchytky od této zásady jsou přípustny jen, pokud právo mezinárodní dovoluje.“ Nezávislosť súdnictva zakotvoval § 98 ods. 1 „Veškerí soudcové vykonávají svůj úřad neodvisle, jsouce vázání jen zákonem.“ Pre konanie pred súdom bolo pre obyvateľa významné ustanovenie § 94 ods. 2, na základe ktorého „Nikdo nesmí býti odňat svému zákonnému soudci.“ Napriek tomu, že československá ústava z roku 1920, platila po vyhlásení autonómie naďalej, HSĽS podľa vyjadrenia svojho vodcu a predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa začala s „revolučnou“ tvorbou práva,¹ ktorá prebiehala prostredníctvom nariadení, či už slovenskej autonómnej vlády ako celku, alebo jej jednotlivých ministrov. Proti právam a slobodám občanov zasiahla aj zneužitím tých československých zákonov, ktorých platnosť sa obmedzovala len na čas brannej pohotovosti štátu. Avšak aj podľa nich vždy platila rovnosť občana pred zákonom a občan nikdy nebol z konania pred súdom vylúčený.²

¹ „Pomery po 6. októbri 1938, najmä pred vydaním zmocňovacieho zákona vyžadovaly, aby niektoré naliehavé otázky upravila slovenská vláda nariadeniami, pri ktorých nebolo možné dodržať predpis § 55 Ustavnej listiny, že totiž nariadenia môžu byť vydané len k prevedeniu určitého zákona a v jeho medziach. Tieto nariadenia mohli by sme nazvať nariadeniami revolučnými, ktoré však po navrátení sa do ústavných pomerov musia byť konvalidované schválením zo strany Snemu Slovenskej krajiny.“ J. Tiso: Vládne vyhlásenie 21. februára 1939. In: Slovenský národný archív, Snem Slovenskej krajiny 1939, Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22., a 23. februára 1939, s. 10; -by: Legalizácia revolučných aktov slovenskej vlády? In: Politika, X, 12, 1. 7. 1940, s. 146. Ich legalizovanie sa vykonalo až ústavným zákonom č. 145 Sl. z. z. o dňa 5. júna 1940.

² ZAVACKÁ, K.: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite (Slovensko od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939. In: Česko-slovenská historická ročenka, 2006, Brno 2006, s. 360 a n.

Už v programovom vyhlásení autonómnej vlády ľudácka vládna reprezentácia oznamovala nutnosť revízie všetkých dovtedy vydaných právnych noriem a vydanie nových tak, aby vyhovovali potrebám Slovenskej krajiny. Taktiež sa mala upraviť i moc sudcovská „v duchu a pod zorným uhlom tých zásad, z ktorých sa nové Slovensko zrodilo.“³ V právnych normách, vydaných do 14. marca 1939, už stihla tieto zásady aplikovať.

O tom, ako nový režim uvažoval o otázkach súdnictva a práva na Slovensku po 6. októbri 1938, o ich význame pre štát a spoločnosť, vypovedá vyjadrenie ministra pravosúdia autonómnej vlády Dr. Miloša Vanču⁴ z januára 1939 o prioritách súdnictva⁵: „Nastávajú nám nové časy. Asi tristo pracovníkov vystúpilo z radov justičnej služby na Slovensku. Odišli v prvom rade takí, ktorí sami odísť chceli a tak dobrovoľne sa hlásili. V druhom rade odišli, ktorí následkom územnej straty stali sa nadpočetnými. Toto sa vzťahuje najmä na väzničný personál. V treťom rade lúčiť sme sa chceli a museli s mnohými, ktorí boli v službách štátne zastupiteľských. Mnohí z nich z úradnej horlivosti prešli do osobnej zaťažosti a politicky dostali sa do nemožnej situácie. ... Slovenská mládež, či už sudcovská, či kancelárska, nastúpila v plných rozmeroch do súdnej práce. A teraz sa od nej očakávajú: práca, pilnosť, korektnosť.“ Ďalej načrtnol, čo jeho rezort očakáva od nových pracovníkov: k prioritám patrili podľa poradia čistota a poriadok na súdoch, pretože „súd je svätyňou spravodlivosti“, spracovanie „zaležaných reštancií“, dodržiavanie úradných hodín tak predstavenými ako aj všetkými podriadenými bez výnimky. „Len smrť, choroba ospravedľuje v tomto ohľade.“ Používanie slovenčiny na súdoch tak, „aby nás každý pospolitý Slovák rozumel.“ Slušnosť a dôstojnosť v styku s občanmi. „Súdca i jeho personál musia mať porozumenie aj pre zadubencu, taktiež pre najrozčúlenejšieho nezbedníka, no jednako musia nájsť spôsob rázneho činu na zachovanie autority úradnej aj voči najprebíznejšiemu človekovi. Osobná čistota, neporušenosť mravov v občianskom a úradnom styku. Komu tieto veci sú ľahostajné, ten nech do súdnej služby ani neide; a kto je už v nej, ale tieto požiadavky sú mu nevýznamné, ten nech zo súdnej služby uteká, a to radšej prvej ako neskoršej.“ Na poslednom mieste bola odborná príprava, ktorá „nie je skončená složením požadovaných skúšok. Treba sa ďalej učiť. Vždy učiť a všetko čítať a chápať čo ku súdnemu povolaniu patrí. Odborné nevedomosti sa nikomu trpieť nebudú!“

Minister pravosúdia M. Vančo bol ochotný a pripravený zasadiť nezávislosti súdov prvú ranu ihneď. V liste prezídiu hlavného súdu v Bratislave a v Levoči z 1. februára 1939 žiadal: „Aj predbežne, pokým židovskú otázku snem Slovenskej krajiny nerieši, žiadam, aby sudcom židovskej národnosti alebo židovského vierovyznania nebola pridelovaná súdna agenda, ktorú títo musia vybaviť ako pojednávajúci sudcovia. Odporúčam ich predbežne pridelovať do súdnej agendy nespornej, v ktorej sa otázka sprisahaní svedkov, stránok nevyskytuje. Pokiaľ je to možné, treba trvať i na tom, aby sa vo výkone spravodlivosti vhodným spôsobom predišlo prípadom, v ktorom môže dôjsť k sprisahaní

³ J. Tiso: Vládne vyhlásenie 21. februára 1939. In: Slovenský národný archív, Snem Slovenskej krajiny 1939. Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22., a 23. februára 1939, s. 9–10.

⁴ Ministrom pravosúdia autonómnej vlády Slovenskej krajiny bol Miloš Vančo od 1. 12. 1938 do 9. 3. 1939. In: Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu, II, 1918–1945, Bratislava, 1973, s. 694.

⁵ VANČO, M.: Úvodom. In: Vestník ministerstva pravosúdia, I., 31. januára 1939, č. 1–2, s. 1–3.

svedkov, stránok sudcami bez akéhokoľvek vierovyznania, čo aj nie židovského pôvodu. Očakávam presný soznam týchto osôb so zpravou o výsledku môjho zákroku.“⁶ Z obsahu listu, v ktorom poslal opis na vedomie Predsedníctvu vlády Slovenskej krajiny vyplýva, že realizoval požiadavku vlády.⁷

Vláda Slovenskej krajiny s riešením židovskej otázky neotáľala a prvé návrhy právnej úpravy o vyradovaní židov⁸ zo života na Slovensku sa chystali ešte pred 14. marcom 1939.⁹ Signifikantným pre tú dobu sú pripomienky prezídia ministerstva školstva a národnej osvety Slovenskej krajiny z 10. marca 1939 ministerstvu pravosúdia k návrhu zákona o reštrikcii počtu advokátov a advokátskych osnovníkov, ktorým mali byť židia na Slovensku zbavení možnosti byť advokátmi. Namietalo, že „Z dôvodov formálnych treba konštatovať, že osnova porušuje dosiaľ platné ustanovenia §§ 108, 128¹⁰ ústavnej listiny, a preto platnosť týchto ustanovení bolo by treba prv kvalifikovaným spôsobom zrušiť.“¹¹ No ľudáckym právnikom zásah do občianskych práv a slobôd a neexistencia zákonnej úpravy zásahu do nich, nerobili žiaden problém. Advokátska komora v Bratislave dňa 18. marca 1939 zakázala dňom 21. marca 1939 židovským advokátom a advokátskym koncipientom vykonávať advokátsku prax s tým, že do 24 hodín boli povinní oznámiť advokátskej komore svojho árijského náhradníka. Martinská advokátska komora dala čas židovským advokátom a advokátskym koncipientom do 3. apríla 1939.¹²

Minister pravosúdia očakával, že o sudcovské miesta, uvoľnené po Cechoch, židoch a ľuďoch bez vyznania, bude veľký záujem a bez problémov sa ich podarí obsadiť

⁶ SNA, fond Úradu predsedníctva vlády Slovenskej republiky, (ďalej ÚPV SR), 1939–1945, krabica č. 35, č. 929/1939.

⁷ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 35, č. 929, List predsedníctvu vlády Slovenskej krajiny, č. 2494/1939–1. Súrne. „Predkladám pripojené vybavenie ministerstva pravosúdia v opise na vedomie.“

⁸ Slovo žid – Žid je používané v dobovom kontexte tak, ako bolo používané v Slovenskom zákonníku, Úradných novinách a v textoch citovaných dokumentov. Používanie veľkého písmena v slove Žid sa začalo v roku v prvej tretine roku 1940. Bolo to zaradenie Židov k národnostiam ale malo to svoj základný význam pre zmenu kvalifikovania kto je Žid a kto nie na rasovom základe. Vymedzenie kto je žid na rasovom základe obsahovala však už vyhláška ministerstva pravosúdia a ministerstva vnútra č. 102 Ú. n. z. dňa 26. apríla 1939, ktorou sa uverejňuje prevládajúce vládne nariadenie č. 63 Sl. z. z. dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.

⁹ KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava, 1991, s. 288; NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov, 1999; ZAVACKÁ, K.: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite. (Slovensko od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939). In: Česko-slovenská historická ročenka 2006, Brno, 2006, s. 341–382.

¹⁰ § 108 ods. 1 Každý štátni občan československý môže se usazovati na kterémkoli místě Československé republiky, nabývati tam nemovitosti a vykonávati výdělkovou činnost v mezích všeobecných právních ustanovení. ods. 2 Omezení tohoto práva je možné jen v zájmu veřejném na základe zákona. § 128 ods. 1 Všichni štátni občané republiky Československé jsou si před zákonem plně rovni a požívají stejných práv občanských a politických nehledíc k tomu, jaké jsou rasy, jazyka nebo náboženství. ods. 2 Rozdíl v náboženství, víře, vyznání a jazyku není žádnému štátnímu občanu republiky Československé v mezích všeobecných zákonů na závalu, zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, k úřadům a hodnostem, aneb pokud jde o vykonávání jakékoli živnosti nebo povolání. ods. 3 Štátni občané republiky Československé mohou v mezích všeobecných zákonů volně užívati jakéhokoli jazyka ve stycích soukromých a obchodních, ve věcech týkajících se náboženství, v tisku a jakýchkoli publikacích nebo ve veřejných shromážděních lidí. ods. 4. Tím však nejsou dotčena práva, jež štátním orgánům v těchto směrech přísluší podle platných nebo budoucně vydaných zákonů z důvodů veřejného pořádku a bezpečnosti štátní i účinného dozoru.“

¹¹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 128, č. 2484.

¹² Slovák, XXI, 1939, č. 67 (21. marca 1939), s. 3, Advokátske komory zakázaly prax židovským pravotárom.

kádovo vhodným a pritom kvalifikovaným personálom. Uviedol, že „Mladej slovenskej generácii právnikov otvára sa výhľad na pekné kariéry. Aj ich urobia tí, ktorí sa ukážu plne hodnotnými pracovníkmi. Týka sa to sboru sudcovského tak, ako aj príslušníkov pomocného personálu. Aj nával mladých bude hojný. Každému sa dá možnosť dokázať, nikomu sa nič nesľaví, každá dobrá snaha sa podoprie, chyby a nedostatky sa nikomu neprepáčia. Nával nových ľudí bude treba vyrovnávať prísnou, ale spravodlivou kontrolou a – pravda, neúprosnou disciplínou. Takto si vychováme sbor sudcov korektných, intaktných, statočných a v každom ohľade na výške stojacich.“¹³

Likvidovanie nezávislosti súdnictva po 14. marci 1939

Po vyhlásení Slovenského štátu sa totalitná ideológia v tvorbe práva prejavila naplno. V rozprave pri predložení návrhu ústavy minister V. Tuka s uspokojením konšatoval, že „vo svete práva sa tu prevádza ohromná zmena. Predtým právnici chápali právny život tak, že kládli váhu a dôraz na práva, na oprávnenosti. Teraz sa to všetko premieňa a základom právneho poriadku sa stávajú povinnosti.“¹⁴ Ústava, prijatá 21. júla 1939, už avizované zmeny obsahovala. Zásadnou zmenou bola absencia výslovného ustanovenia o rovnosti občanov i keď § 81 v ods. 1 uvádzal, že „Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku“ a ods. 2 „Obmedzenie týchto práv je prípustné len na základe ustanovení zákonov.“ Pre túto tému o slovenskom súdnictve je dôležité i ustanovenie § 82 ods. 2 „Nikto nesmie byť potrestaný pre chovanie sa, ktoré neporušilo právoplatnú trestnú normu a ktorého trestnosť nebola už vopred zákonom alebo zákonitou normou určená.“

Súdnictvo, začlenené do deviatej hlavy ústavy, obsahovalo niekoľko ustanovení, s ktorými sa časť slovenských občanov dostala okamžite do konfliktu. Prvým bol § 65 ods. 2 „Nikto nesmie byť zbavený svojho zákonného sudcu“ a hneď následne § 66 ods. 4 „Vo všetkých prípadoch, v ktorých správny úrad podľa zákona rozhoduje o súkromnoprávných nárokoch, strana, ktorá je týmto rozhodnutím dotknutá, môže sa po vyčerpaní opravných prostriedkov domáhať nápravy pred štátnymi súdmi, ak to nevylučuje zákon.“ Zásadnú zmenu vo význame pojmu nezávislosť sudcu obsahovalo ustanovenie § 67 ods. 1 „Sudcovia sú nezávislí v svojej sudcovskej funkcii a viazaní sú len zákonom“ a ustanovenie § 74 ods. 1 „Ochranu proti rozhodnutiam správnych orgánov poskytuje správne súdnictvo“, pretože už v čase prijatia ústavy neplatili na základe dovtedy vydaných právnych noriem pre všetkých občanov. Ukázalo sa to ešte pred prijatím ústavy, kedy boli mnohí občania zbavení právnou normou práva obrátiť sa súd a hájiť svoje práva a súd bol zbavený možnosti prijať podanie občana a tým o jeho veci rozhodnúť. Naopak, v máji 1940 bola v ústavnom zákone nerovnosť občanov pred zákonom priamo zakotvená.

Vo vyhlásení vlády 21. novembra 1939 bola prezentovaná činnosť rezortu pravosúdia po ideovej i praktickej stránke. Predseda vlády V. Tuka uviedol, že sa pracuje na „novelizácii civilného súdneho poriadku a trestného poriadku so zreteľom na terajšie potreby organizácie súdov a ich obsadenia. Pripravujú sa osnovy zákonov o riešení kompetenčných sporov, o organizácii súdov a úradov verejnej obžaloby, o zodpovednosti a postavení

¹³ VANČO, M.: Úvodom. In: Vestník ministerstva pravosúdia, I., 31. januára 1939, č. 1–2, s. 3.

¹⁴ Tesnopisecká zpráva o 2. zasadnutí Slovenského snemu v Bratislave v piatok 21. júla 1939, s. 21.

sudcov. V trestnej legislatíve pracuje sa na osnove zákona na ochranu republiky, v súlade s terajšou Ústavou. Súčasne sa prikráča k prípravným prácam na novej osnove zákona o traskavinách. Pripravuje sa osnova tlačového zákona, kde budú shrnuté všetky doteraz platné tlačové predpisy a prispôbené terajším pomerom. Zamýšľa sa novelizovať zákon o ochrane cti a zákon o trestnom súdnictve nad mládežou. Pripravená je osnova o zrušení porot a kmetských súdov, ktorých pôsobnosť prejde na riadne senáty.“¹⁵

Parciálne kroky pre nové postavenie sudcov ale i advokátov boli prijímané od marca. Už na druhý deň po vyhlásení štátu bolo vydané vládne nariadenie č. 6/1939 Sl. z.¹⁶ o služobnej prísaha štátnych zamestnancov, sudcov, verejných notárov a advokátov, ktorá svojim obsahom charakterizovala ich postavenie v štáte. Podľa § 2 vládneho nariadenia skladali sudcovskí čakatelia, vstupujúci do služby, túto prísahu: „Prisahám na Boha živého, že vždy budem verný Slovenskému štátu a poslušný jeho vláde, prisahám, že budem plniť povinnosti svojho úradu usilovne, svedomite a nestranne podľa zákonov a že úradné tajomstvo neprezerám. Tak mi Pán Boh pomáha.“ Podobný text určoval § 3 aj pre nastupujúcich sudcov a tých, ktorí boli za sudcov povolaní z nesudcovského stavu: „Prisahám na Boha živého, že vždy budem verný Slovenskému štátu, jeho vláde poslušný, prisahám, že budem zachovávať všetky zákony, že ako sudca budem pre každého usilovne, svedomite a nestranne podľa platných zákonov a svojho najlepšieho presvedčenia rozhodovať a ničím sa nedám odvrátiť od svedomitého plnenia povinností sudcovského úradu. Tak mi Pán Boh pomáha.“ Rovnako na tom boli i advokáti, ktorých sľub pri vstupe do komory upravoval § 5: „Prisahám na Boha živého, že vždy budem verný Slovenskému štátu a poslušný jeho vláde, prisahám, že budem zachovávať všetky zákony a platné nariadenia a že budem plniť všetky svoje povinnosti svedomite. Tak mi Pán Boh pomáha.“¹⁷ Vyžadovaná „poslušnosť vláde“ od sudcov a advokátov bola zjavným popretím nezávislosti sudcov a nadradením štátnej autority.

Predstava politickej reprezentácie HSLS o bezproblémovom zaplnení uvoľnených miest v súdnictve a v advokácii (ale aj v iných odboroch) sa ukázala nereálnou. Stanovený cieľ vlády a Snemu – zásadne zmeniť od základov všetky kultúrne a hospodárske ustanovizne, vrátane Slovenskej univerzity, narazil na ťažko prekonateľný problém, spôsobený rastúcim nedostatkom vysokoškolsky vzdelaných ľudí. Redakčný článok

¹⁵ Tesnopisecká zpráva o 15. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 21. novembra 1939, s. 20.

¹⁶ Slovenský zákonník, ďalej Sl. z.

¹⁷ Podľa § 1 vládneho nariadenia č. 6/1939 Sl. z. Prísaha, ktorú skladali všetci nastupujúci štátni zamestnanci a všetci zamestnanci v samosprávnych zväzoch, znela: „Prisahám na Boha živého, že vždy budem verný Slovenskému štátu a poslušný jeho vláde, prisahám, že budem zachovávať všetky zákony a nariadenia, že budem usilovne, svedomite a nestranne plniť svoje úradné povinnosti podľa zákonov a nariadení, že úradné tajomstvo neprezerám, že budem poslušný svojim predstaveným a budem sa starať v každom svojom počíne o prospech Slovenského štátu a o záujmy služby. Tak mi Pán Boh pomáha.“ Podľa § 4 skladali pri nastúpení verejní notári túto prísahu: „Prisahám na Boha živého, že vždy budem verný Slovenskému štátu a poslušný jeho vláde, prisahám, že budem zachovávať všetky zákony a platné nariadenia, že budem svoje povinnosti ako verejný notár plniť podľa zákonných ustanovení náležite a svedomite. Tak mi Pán Boh pomáha.“ Podľa § 7 prísahu skladali aj všetci už ustanovení štátni zamestnanci, všetci zamestnanci samosprávnych zväzoch, sudcovia (aj odborní), sudcovskí čakatelia, verejní notári a advokáti. Kto do jedného mesiaca od vyhlásenia tohto nariadenia nezložil prísahu, o tom sa predpokladalo, že sa úradu alebo advokátskej praxe zrieka. Táto lehota mohla byť predĺžená príslušným ministerstvom na prosbu len z dôležitých príčin. Vojenskú prísahu v Slovenskom štáte upravoval na základe § 8 minister národnej obrany.

v Politike po roku od vzniku štátu konštatoval v oblasti prípravy nových „vlastných“ kádrov nepotešiteľný stav: „Ukazuje sa, že začíname mať nedostatok lekárov, inžinierov, právnikov, zverolekárov atď. Hľadáju sa spôsoby a cesty, ako odpomôcť tomuto nevyhnutnému javu. Medziiným sa navrhuje skrátenie študijnej doby zavedením trimestrov miesto doterajších semestrov“ čím „by sa nesporne skrátila doba vysokoškolského štúdia, veď jurista by mohol vyštudovať za nie celé tri roky, lekár za tri a 1/3 roku a pod. Týmto skrátením študijného času však sme ešte nedosiahli svojho cieľa, nebo nemáme nikde zaručené, že naši vysokoškooláci v skrátenom študijnom čase aj skutočne doštudujú, t. j., že poskladajú všetky predpísané skúšky na čas. Doterajšie skúsenosti nie sú také, aby oprávňovali podobnú nádej.“¹⁸

Súdniectvo muselo s nedostatkom sudcov a neskôr aj s ich znižujúcou sa kvalifikáciou zápasiť po celý čas trvania Slovenského štátu. Už v dôvodovej správe k vládnemu nariadeniu č. 79 Sl. z. z 28. apríla 1939, ktorým sa doplňoval zákon č. 209 Sb. z. a n. zo dňa 18. decembra 1931 o predĺžení účinnosti a zmene niektorých zákonných ustanovení v obore trestného súdniectva sa uvádzalo, že „Nedostatok sudcov vyžaduje na prechodnú dobu určitých núdzových opatrení. Takýmto núdzovým opatrením je aj rozšírenie ustanovenia § 1, ods. 2 zákona 209/1931 Sb. zák. a nar.¹⁹ na trestné pokračovanie pred krajskými súdmi, čím sa trestná agenda krajských súdov zjednoduší a usadní. ... S ohľadom na nedostatočný počet sudcov predvídateľne bude treba účinnosť tohto zákona s novelizáciou, teraz prevedenou, predĺžiť koncom roku 1939 na ďalšiu dobu prechodnej potreby.“²⁰

Pre ilustráciu, aký chaos dokázal spôsobovať neprofesionálny spôsob „výroby“ nových právnych noriem, ktorý sa stával takmer pravidlom, možno uviesť dôvodovú správu k návrhu vládného nariadenia č. 176/1939 Sl. z. zo dňa 18. júla 1939, ktorým sa menilo a doplňovalo vládne nariadenie zo dňa 24. marca 1939, č. 33 Sl. z. o vykonávaní advokátskej praxe. V texte sa konštatovalo, že vládne nariadenie č. 33/1939 Sl. z. o prevádzaní advokátskej praxe²¹ spôsobilo „medzi kresťanskými advokátmi, medzi nimi aj advokátmi slovenskej národnosti, veľký rozruch, nakoľko podľa neho majú byť vymazaní advokáti, pochádzajúci domovským právom z územia pripojeného k Maďarsku, Poľsku alebo Nemecku. Toto nariadenie skutočne narušilo prirodzené právo týchto advokátov. Preto sa domáhajú nápravy. Ale aj záujem rýchleho výkonu spravodlivosti s ohľadom na nastávajúci

¹⁸ Úprava vysokoškolského štúdia. In: Politika, X., Číslo 2, 1. februára 1940, s. 14. „Je pochybné, či by zhustenie štúdia zvládli profesori pri terajšom nedostatočnom obsadení našich vysokých škôl a potom či by ho zvládli študenti. Je akiste na mieste obava, že by naše vysoké školy po reforme produkovaly inteligenciu nedostatočne pripravenú po stránke teoretickej, skrátka nedoukov. Takýto „vzdelanci“ by mohli, najmä v terajších našich pomeroch, narobiť nepredstaviteľné chyby! (Ostatne nemusíme sa v tomto prípade učiť na škodu vlastnej, keď už tu máme precedent. V Nemecku je t. č. zavedený systém trimestrov a neosvedčil sa. Ukázalo sa menovite, že nie je dobre možno stráviť učebnú látku, rozvrhnutú na pr. na štyri roky v troch rokoch.“

¹⁹ § 1, ods. 2 zák. č. 209/1931 Sb. z. a n. „V trestním řízení před okresními (brigádními) soudy není třeba sepsati odůvodnění rozsudku vyhlášeného v přítomnosti obviněného, jestliže osoby, oprávněné užití proti rozsudku opravného prostředku, jej neopověděly včas. Písemné odůvodnění rozsudku budiž v takovém případě nahrazeno stručným záznamem důvodů výroků o vině, a bylo-li rozhodnuto o nárocích soukromoprávních, také stručným záznamem důvodů tohto rozhodnutí.“

²⁰ SNA, fond ÚPV SR 1939–1945, krabica 130, č. 3162/39.

²¹ Vládne nariadenie č. 33/1939 Sl. z. o prevádzaní advokátskej praxe. „§ 1. Advokátsku prax môžu prevádzať v Slovenskom štáte len tí advokáti, ktorí sami, poťažne ktorých otec mal už 30. októbra 1918 obečnú príslušnosť na území Slovenského štátu.“

nedostatok advokátov vyžaduje, aby advokáti, ktorí boli dotknutí označeným vládnym nariadením, boli v praxi udržaní. Táto osnova síce zužuje počet advokátov, ale chráni oprávnené nároky tunajších príslušníkov. Na nepredvídané výnimky bol vzatý zreteľ ustanovením § 3 osnovy. Vládne nariadenie má platiť do dňa 31. marca 1940, dokeď advokáti, pochádzajúci z územia pripojeného k Maďarsku, Poľsku alebo Nemecku budú môcť opciou nadobudnúť slovenského štátneho občianstva. Do tých čias sa zaiste vydá aj zákon o slovenskom štátnom občianstve,²² čo súvisí s ustanovením § 1 zákona č. 40/1922 Sb. z. a n., podľa ktorého výkon advokácie je odvislý od tunajšieho štátneho občianstva.“²³

Vládne nariadenie č. 176/1939 Sl. z., ktorým sa naprávalo vládne nariadenie č. 33/1939 Sl. z., umožňovalo ministrovi pravosúdia udeľovať advokátom, ktorí nespĺňali podmienky stanovené v § 1, na ich žiadosť výnimky.²⁴ Ďalšie problémy so štátnym občianstvom, spôsobené tým advokátom, sudcom a iným štátnym úradníkom, ktorí nespĺňali podmienky pre priznanie štátneho občianstva na základe domovskej príslušnosti, sa riešili ústavným zákonom č. 255 Sl. z. zo dňa 25. septembra 1939 Sl. z. o štátnom občianstve. Tento zákon bol publikovaný až v čiaske 57 Slovenského zákonníka, vydanéj 17. októbra 1939, pretože ho muselo „predbehnúť“ publikovanie vládného nariadenia č. 254/1939 Sl. z. V dôvodovej správe a v správe ústavnoprávneho výboru k návrhu ústavného zákona sa uvádzalo, že „... bolo treba priznať slovenské štátne občianstvo štátnym zamestnancom, ktorí nepochádzajú zo Slovenska, avšak sú v štátnej službe a vykonávajú menom Slovenskej republiky výsostné práva na základe toho, že boli vládou trvale ponechaní alebo vymenovaní a složili služobnú prisahu. Slovo „zamestnanec“ treba brať vo všeobecnom smysle, rozumejú sa tu aj sudcovia, profesori, učitelia, voj. gážisti atď.“²⁵ Z tohto

²² Ústavný zákon č. 255 Sl. z. zo dňa 25. septembra 1939 o štátnom občianstve obsahoval ustanovenie, že „§ 1 ods. 1 Štátnymi občianmi Slovenskej republiky sú od 14. marca 1939; ... písm. b) „osoby, ktoré sa staly do účinnosti tohto zákona trvalými zamestnancami slovenského štátu alebo niektorého štátneho ústavu, podniku alebo fondu a složili služobnú prisahu.“ Text služobnej prisahy pre štátnych zamestnancov, sudcov, verejných notárov a advokátov obsahovalo vládne nariadenie č. 6 Sl. z. zo dňa 15. marca 1939.

²³ SNA, fond ÚPV SR 1939–1945, krabica č. 130, č. 9407/39-2

²⁴ § 1 vládného nariadenia č. 176/1939 Sl. z., „ods. 1 Na území Slovenského štátu je oprávnený vykonávať advokátsku prax len advokát, zapísaný do soznamu advokátskej komory v Bratislave alebo v Turčianskom Sv. Martine, ktorý má domovskú príslušnosť v niektorej obci na území Slovenského štátu alebo na území, ktoré bolo zo správneho obvodu Slovenskej krajiny (§ 1 zákona zo dňa 14. júla 1927, č. 125 Sb. z. a n., o organizácii politickej správy) pripojené k Nemecku, Maďarsku alebo Poľsku, v predpoklade, že sa nestal cudzím štátnym občianom. Ods. 2 Domovské právo podľa odseku 1 je predpokladom tiež pre zápis do soznamu advokátov.“

²⁵ Snem Slovenskej republiky 1939–1940, 1–100. Tlač 21 Vládny návrh. Ústavný zákon o štátnom občianstve. Dôvodová správa, s. 10: „Za domorodcov sú pokladaní v smysle tejto úpravy obyvatelia, ktorí majú k tomuto územiu trvalý vzťah. Znakom trvalého vzťahu býva zpravidla domovské právo a stále bydlisko na území Slovenského štátu. Výnimka musela byť učená na Slovákov, ktorí pre územné zmeny, vyvolané mníchovským a viedenským rozhodnutím, dostali sa do cudzieho štátu. Podobne bolo treba priznať slovenské štátne občianstvo štátnym zamestnancom, ktorí – nepochádzajú zo Slovenska a úradníkom Slovákom, ktorí podľa § 10 zák. č. 222/1896 r. z. získali domovské právo na česko-moravskom území, avšak stoja v štátnej službe a vykonávajú menom Slovenského štátu výsostné práva a to na základe toho, že boli vládou ponechaní, poťažne vymenovaní a složili služobnú prisahu. Slovo „úradník“ treba brať vo všeobecnom smysle, rozumejú sa tu tiež sudcovia, profesori, učitelia, voj. gážisti atď.“ V Zpráve ústavnoprávneho výboru 35 o tomto vládnom návrhu sa na s. 2 uvádza namiesto slova „úradník“ slovo „zamestnanec“. Domovské právo sa týmto ústavným zákonom zrušilo. Pri predložení vládného návrhu ústavného zákona o štátnom občianstve v Sneme 25. septembra 1939 spravodajca ústavnoprávneho výboru Dr. Tvrdý uviedol, že „Povah služobného pomeru

dôvodu je zaujímavý náhly a obštrukčný krok vlády pri vydaní vládneho nariadenia č. 254 Sl. z. zo dňa 16. októbra 1939 o úprave trvania služobného pomeru štátnych zamestnancov českej národnosti, vydaného na základe zmocňovacieho § 44 ústavy²⁶, hoci podľa neho ho ako zákon musel podpísať prezident republiky a väčšina členov vlády. To, že v tom čase ešte prezident nebol zvolený a teda ho podpísal iba predseda vlády a ministri, neprekážalo ani Snemu. Toto vládne nariadenie malo dva paragrafy a bolo uverejnené v deň vyhlásenia 16. októbra 1939 v čiaske 56. V § 1 sa uvádzalo, že zamestnanci (sudcovia) štátu, jeho ústavov, podnikov alebo fondov v trvalom služobnom pomere, ktorí sú českej národnosti, bez ohľadu na ich domovskú príslušnosť a spôsob ustanovenia v štátnej službe vyhlasujú sa za zamestnancov (sudcov) dočasných, pokiaľ im po vydaní tohoto nariadenia nebude vydaný dekrét o trvalom ustanovení. V § 2 sa uvádzalo, že nariadenie nadobúda platnosť dňom vyhlásenia a vykonať ho mali všetci ministri. Platnosť teda nadobudlo okamžite.²⁷ Trvalosť pracovného pomeru štátnych zamestnancov Čechov, vrátane sudcov, ktorá pre nich vyplývala z vládneho nariadenia č. 6/1939 Sl. z. bola vládny nariadením č. 254/1939 Sl. z. zrušená a to znamenalo, že sa na nich nevzťahovalo ustanovenie § 1 písm. b) ústavného zákona č. 255/1939 Sl. z., ktorý bol uverejnený až v nasledujúcej čiaske 57 zo 17. októbra 1939, hoci bol prijatý už 25. septembra.

Vážnosť situácie spôsobenej absenciou sudcov dokumentuje i návrh vládneho nariadenia z 22. júla 1939 o vylúčení sudcu vojenskej osoby, práva znale, zo senátu, rozhodujúceho o trestných činoch podľa §§-ov 6, 12²⁸ zák. 50/1923 Sb. z. a nar. (zákon na ochranu republiky), v znení zákona č. 130/1936, aby namiesto vojenského člena senátu, zriadeného pre rozhodovanie vo veciach vojenských zrád podľa uvedených paragrafov zákona č. 50/1923 Sb. zák. a n., „nastúpil pri hlavnom pojednávaní riadny sudcovský člen príslušného krajského súdu, oprávnený zúčastniť sa v rozhodovaní tohto senátu.“ V dôvodovej správe návrhu sa uvádzalo, že uvedené ustanovenia zákona č. 50/1923 Sb. z. a n.

so štátom vylučuje, aby cudzinci mohli sa stať definitívnymi a systemizovanými štátnymi zamestnancami. ... preto treba ex lege uznať štátne občianstvo štátnych zamestnancov, keď sú trvale ustanovení a složili služobnú prisahu.“ In: Tesnopisecká zpráva o 8. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v pondelok 25. septembra 1939, s. 5.

²⁶ § 44 ústavného zákona č. 185 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky zo dňa 21. júla 1939: „ods. 1 Ak na zamestnenie nenahraditeľnej újmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu, alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon. ods. 2 Takéto nariadenie platí len vtedy, ak ho podpíše väčšina členov vlády a prezident republiky. ods. 3 Nariadenie s mocou zákona súčasne s jeho vyhlásením predloží predseda vlády snemu. Snem môže do troch mesiacov vysloviť s ním svoj nesúhlas, ktorý sa vyhlasuje podľa § 29 s udaním dňa, ktorým nariadenie stráca svoju platnosť, alebo môže nariadenie zmeniť a vydať ho ako zákon.“

²⁷ Dôvodová správa k tomuto vládnu nariadeniu sa ešte nepodarilo v archíve nájsť. Určitý dôvod obsahuje dôvodová správa k vládnu návrhu ústavného zákona o štátnom občianstve, v ktorej sa uvádzalo, že „Počet Čechov, ktorí sú tu ešte a ktorí tu majú domovské právo, približne možno odhadnúť na 2–3000. Ani Čechov, ani naturalizovaných nebolo možno paušálne uznať za slovenských štátnych občanov, keďže sú medzi nimi aj osoby pre Slovenský štát nežiadúce, ale nebolo možno ani ich paušálne vytvoriť, keďže môžu byť medzi nimi užitoční obyvatelia a aj Slováci a iní praobyvatelia, ktorí sa z cudzozemska vrátili a boli v dobe od 30. okt. 1918 do 14. marca 1939 naturalizovaní alebo repatriovaní.“ In: Slovenský snem 1939–1940. 1–100. Tlač 21, s. 13. Ďalšiu informáciu o právnom postavení českých zamestnancov na Slovensku obsahuje 35 Zpráva ústavno-právneho výboru o vládnu návrhu ústavného zákona o štátnom občianstve (tlač 21), s. 8. In: Slovenský snem 1939–1940. 1–100.

²⁸ Zákon č. 50/1923 Sb. z. a n. na ochranu republiky, § 6 Vojenská zrada, § 12 Nepřekážení nebo neoznámení trestních činů.

znemožňujú i spomaľujú trestné pokračovanie „v príčine, že je primálo vojenských sudcov, ba na hlavné pojednávanie krajského súdu v Prešove musí byť predvolávaný vojenský sudca z iného miesta.“²⁹ V publikovanej dôvodovej správe³⁰ bol využitý i argument, že pre nedostatok vojenských sudcov musia byť títo predvolávaní z iného miesta, čo zvyšuje súdnictvu náklady. Pri predložení tohto návrhu zákona v Sneme 14. novembra 1939 sa v správe ústavno-právneho výboru nenachádzala už žiadna zmienka o nedostatku vojenských sudcov a o finančných nákladoch spojených s ich účasťou na súdnych procesoch konaných na základe zákona č. 50/1923 Sb. z. a n. na ochranu republiky. Ako dôvod prijatia návrhu uvádzal spravodajca M. Vančo, že „Podľa pochopov normálneho občana v sporných záležitostiach rozhoduje samostatne a nezávisle súd. Rozhoduje aj o veciach trestných a medzi nimi aj v tej kategórii, ktoré platia medzi takzvané politické delikty. Súd sa má skladať z osôb na to školených a najmä na to vychovávaných. Úplná kolegiálnosť medzi členmi sudcovského sboru, fanatická pravdymilovnosť a absolútna objektivnosť sú cnosťami sudcov a celého sudcovského sboru. Sudca má byť fanatickom objektivnosti a pravdy. Primiešúvať iné elementy do sudcovského sboru, to znamená vždycky pokus ovplyvňovať prácu sudcovského sboru. Takýto pokus bol aj § 5, ods. 1. zákona č. 130/1936 Sb. z. a n.: pridelovanie vojaka trestnému senátu, ktorý mal súdiť v trestných veciach spadajúcich pod §§ 6 a 12 zákona na ochranu republiky, vyšlo z politických tendencií. Vtedy sme ich zatracovali a dnes sa ich nepridržiavame a tak odstraňujeme, čo sa s našou mentalitou neshodovalo a neshoduje. V každom ohľade bude z toho len osoh.“³¹ Zhoda s „našou mentalitou“ sa ukázala napr. v dôvodovej správe k vypracovanému návrhu zákona o vojenskom trestnom poriadku, prijatému zákonom č. 232 Sl. z. zo dňa 7. októbra 1941.³² Uvádzalo sa v ňom, že „Čo do zmien boli aplikované zásady bývalého rak. uh. voj. poľného pokračovania, ktoré sa počas svetovej vojny osvedčili a ktoré zodpovedajú v podstate poľnému trest. pokračovaniu Nemeckej ríše.“

V súvislosti s ťažkosťami spôsobenými nedostatkom sudcov a advokátov je zaujímavé porovnanie znení nasledovných dvoch dôvodových správ vládnych nariadení z roku 1939. V prvej, ktorá pochádzala z obdobia po vyhlásení štátu a vzťahovala sa na jeden z variantov vládneho návrhu o vymedzení pojmu žida – o usporiadaní stavu advokátov, advokátskych osnovníkov, verejných notárov, lekárov a redaktorov, vo vzťahu k židom³³ sa uvádzalo, že „Na Slovensku počet advokátov, lekárov, redaktorov – židov nezdravo sa rozmnožoval a to od rokov osemdesiatich minulého storočia. Židia ako lavína vtrhli

²⁹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 48, č. 300/40. List Ministerstva pravosúdia č. 13.936/1939-2 zo dňa 22. júla 1939 predsedníctvu vlády, všetkým ministerstvám, Úradu propagandy, Statistickému úradu, III. účetnému kontrolnému úradu.

³⁰ Snem Slovenskej republiky 1939, 1–100, tlač 47 Vládny návrh. Zákon o vylúčení sudcu – vojenskej osoby zo senátu rozhodujúceho o trestných činoch podľa §§ 6, 12 zák. čís. 50/23 Sb. z. a n.

³¹ SNA, Tesnopisecká zpráva o 14. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 14. novembra 1939, s. 4.

³² SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 43, č. 693/40. Príloha k č.j. 6/33-prez.11/. oddel.1940. V dôvodovej správe sa o. i. uvádzalo, že „Bývalá Česko-Slovenská republika prevzala vojenský trestný poriadok bývalej Rakúsko-Uhorskej monarchie (v zemiach historických zák. zo dňa 5./VII.1912, č. 131, ř.z., na Slovensku zák. čl. XXXIII/1912) a zákonodarstvo novelizovalo tento poriadok zákonom č. 89/1918 Sb.z. a n. Pre poprevratovú liberalisticko-voľnomyšlienkarstvu mentalitu je charakteristické, že tento novelizujúci zákon zrušil hlavu XXVII rak. uh. voj. trest. poriadku o složení soudu a pokračování v poli...“

³³ SNA, fond ÚPV SR 1939–1945, krabica č. 128, č. 7608/39-2.

do týchto slobodných povolání, ktoré im umožňovali spôsobom jedinečným obohacovať sa majetkovo a získať si vplyvu na celý verejný život. Snahy bývalých vlád tento vývin favorizovali a následok bol, že advokátov, lekárov, redaktorov – židov máme na Slovensku v počte neželateľnom, nebezpečnom pre zdravý vývin, ba počet advokátov – židov vzrástol nad hospodársku nosnosť obyvateľstva. ... V niektorých obvodoch bude zrejmý nedostatok advokátov, lekárov. Preto by nebolo múdre v takýchto prípadoch pozbaviť obyvateľstvo advokátov, lekárov – židov, ktorí sa zjavujú predbežne ako nepostradateľní. Na dobu nezbytnnej potreby preto majú sa ponechať v ďalšom praktizovaní. Budú však aj iní advokáti – židia, ktorí z iných dôvodov ukazujú sa ako zvlášť potrební, želateľní /: cenní, pilní pracovníci – výnimky:/.“ V dôvodovej správe druhého návrhu vládneho nariadenia, ktorým sa mali meniť a doplniť niektoré ustanovenia o advokátoch sa v dôvodovej správe už však žiadna ústretová zmienka voči židovským advokátom nenachádzala. Vzniknutý problém sa mal riešiť tak, že „Nedostatok sudcov, advokátov, ktorý nastáva odchodom sudcov, advokátov národnosti českej a národnosti či vierovyznania židovského, núti k rýchlejšej výchove pripotrebného dorastu. ... Osnova vládneho nariadenia má v úmysle rozšíriť hlavne zriedený stav sudcovský práve kandidátmi advokácie, ktorí by sa povahovo dobre hodili pre správny výkon spravodlivosti a ktorí by svojim elánom mohli prispieť k obrode slovenského súdnictva. Títo budú môcť byť vymenovaní sudcami, pretože majú absolvovať svoju prax u súdu či št. zastupiteľstva po složení advokátskej skúšky. ... U advokáta má odbyť kandidát prinajmenej 3 roky praxe, u súdu a štátneho zastupiteľstva po složení advokátskej skúšky 2 roky. 1 rok právnej služby u súdu či štátneho zastupiteľstva mu môže minister pravosúdia preminúť, ak ju nastúpi v r. 1939, 1940, 1941, a ak sa mimoriadne zaslúžil t. j. osvedčil u súdu či štátneho zastupiteľstva. Myslí sa na takú zásluhu, ktorú si získa svojou činnosťou v prebudovaní slovenského súdnictva v časoch najťažších, ktoré nastávajú. Ustanovenie toto má byť vzpruhou pre ambiciozneho kandidáta advokácie a zároveň výpomocným prostriedkom pre justičnú správu.“³⁴

Úplne zásadový postoj zaujalo k návrhu vládneho nariadenia o skrátení prípravnej praxe kandidátov advokácie z 15. apríla 1939 ministerstvo vnútra, ktoré nesúhlasilo (podč. v texte) „s osnovou v predmete uvedenou, vzhľadom na pripravované židovské zákony. Počet židov advokátov bude zredukovaný, ale pre nedostatok advokátov Slovákov, zákonom stanovená kvóta židov bude pravdepodobne prekročená. Zmenené pomery si vyžadujú, aby čo najväčší počet právnikov na Slovensku sa venoval advokácii. Treba preto bez akéhokoľvek obmedzovania prípravnú prax u advokáta skrátiť na 3 roky a právnú prax u vojenského prokurátora, u verejného notára, u súdu, u úradu správneho alebo finančného, započítať do praxe u advokáta do jedného roku.“³⁵ Ako sa veľmi skoro ukázalo, problém nedostatku sudcov a jeho riešenie na úkor znižovania nárokov na odbornosť, vrátane znižovania úrovne právnického vysokoškolského vzdelania, nadobudol na rozmeroch.

K prvým profesiám, u ktorých sa začal riešiť nedostatok „pripotrebného dorastu“, patrili advokáti. Zákom č. 164 Sl. z. zo dňa 26. júna 1940, ktorým sa menili a dopĺňali niektoré ustanovenia o advokátoch, sa na základe § 1 znížila hranica povinnej právnej služby pre zápis do zoznamu advokátov zo šiestich rokov na päť, z toho najmenej tri

³⁴ SNA, fond ÚPV SR 1939–1945, krabica č. 130, č. 2815.

³⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 130, č. 2815.

roky pred úspešným zložením advokátskej skúšky. Pri predložení správy ústavnoprávneho výboru k vládnemu návrhu zákona spravodajca Dr. František Orlický uviedol, že výbor „sa priklonil v zásade k tomu hľadisku vládneho návrhu, že vládne nariadenie číslo 63/1939 Sl. z. o usmernení počtu advokátov – židov a vládne nariadenie číslo 176/1939 Sl. z. o vykonávaní advokátskej praxe mali za následok, že sa počet advokátov značne snížil, ďalej že doterajšia šesťročná právna služba, zavedená zákonom číslo 144/1936 Sb. z. a n. pre kandidátov advokácie je dlhá a jej zníženie na 5 rokov je nielen z vyššie uvedených dôvodov, ale aj z tej príčiny, že pre prípravu na advokáciu postačí aj päťročná právna služba, odôvodnená.“³⁶

Prispôbovanie slovenských súdov novým pomerom

Radikálnu zmenu názorov vládnucich ľudákov na podstatu práva a súdov, ku ktorej došlo v priebehu jedného roka od marca 1939, možno priblížiť prostredníctvom dvoch zákonov, ktorými do činnosti súdov zásadne zasiahli. Prvým je zákon č. 31 Sl. z. zo dňa 13. februára 1940 o zmene niektorých ustanovení občianskeho súdneho poriadku a druhým zákon č. 33 Sl. z. zo dňa 13. februára 1940, ktorým sa zrušujú porotné a kmeťské sudy a prechodne upravujú niektoré veci v obore trestného súdnictva.

Podľa dôvodovej správy k prijatiu zákona č. 31 Sl. z. zo dňa 13. februára 1940 o zmene niektorých ustanovení občianskeho súdneho poriadku, išlo predovšetkým o „rozšírenie úlohy samosudcov sborových súdov I. stolice v občianskych veciach aspoň na prechodnú dobu“, a to z dôvodu chýbajúcich sudcov. Ministerstvo pravosúdia uvádzalo, že „Nedostatok sudcov činí teraz 33% systemizovaných miest. Ak agenda súdna má byť za terajšieho obsadenia krajských súdov normálne zdolaná, treba bezpodmienečne zvýšiť hranicu sporov samosudcom prikázaných tak, aby pred senát prišli iba spory výnimočnej povahy (§ 2, ods. 2 osp.)“³⁷, ďalej manželské spory o rozluku a rozvod, ak by jedna zo strán navrhla pred nariadením dokazovania, aby vec bola senátom pojednávaná.“³⁸ Ústavnoprávny výbor vo svojom stanovisku k návrhu upresnil že „Zamýšľaná reforma zachováva ustanovizeň samosudcov na krajskom súde s rozšírením pôsobnosti. Samosudcovia majú prejednávateľ spory a rozhodovať v nich, ak ide o majetkové spory, v ktorých hodnota nepresahuje Ks 100.000 a ktoré podľa hodnoty sporu prikázané sú do pôsobnosti krajského súdu. Dosiaľ rozhodoval v takýchto sporoch samosudca, ak hodnota predmetu sporu neprevyšovala Ks 20.000. Okrem toho patria do pôsobnosti samosudcu

³⁶ SNA, Snem Slovenskej republiky 1940. Tesnopisecká zpráva o 39. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 26. júna 1940, s. 9.

³⁷ Zák. čl. I/1911, občiansky súdny poriadok „§ 2: Do oboru pôsobnosti krajského súdu patria všetky spory, ktoré nie sú odkázané do pôsobnosti okresného súdu. Bez ohľadu na hodnotu patria do oboru pôsobnosti krajského súdu: ods. 2 spory o náhradu škody spôsobenej pri výkone úradu sudcami a inými štátnymi úradníkmi, volenými sudcami, ako i sudcami zvláštnych súdov (budapeštskej) tovarovej a efektivej burzy a vidieckych plodínových a obilných tržníc, ďalej úradníkmi a predstavenými municipií a obcí, ich členmi komisii a zástupcami, zavedené proti menovaným osobám alebo ich právnym nástupcom. Pozn. k č. 2 a 3 vid' zákon č. 69/1922 o plodínovej burze v Bratislave, zák. čl. VIII/1871 a zák. č. 270/1920 ako i zák. č. 4/1918.“ In: SINGER, J.: Príručná zbierka justičných zákonov platných na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, Bratislava, 1933, s. 485–486.

³⁸ Snem Slovenskej republiky 1940, 101–200. Tlač 108, s. 4.

aj tie spory, ktoré už podľa ustanovení zákona č. 161/1936 Sb. z. a n.³⁹ boli prikázané do jeho posobnosti.⁴⁰

K tomuto predloženému návrhu zákona nemali poslanci žiadne pripomienky. Podľa spravodajcu ústavnoprávneho výboru Dr. M. Vanča: „Nedostatok sudcov z jednej strany a tá okolnosť, že ustanovizeň samosudcov sa u nás v praxi úplne dokázala, nás vedie, aby sme túto ustanovizeň rozšírili aj na krajských súdoch a v primeranej tendencii, aby sme rozšírili aj pôsobnosť okresných súdov.“⁴¹

Zmena trestného súdnictva sa pripravovala už od leta 1939. V Sneme sa o nej zmieňoval 21. novembra 1939 predseda vlády V. Tuka.⁴² Najskôr sa chystalo iba pozastavenie porotných súdov, pre ktoré bol vypracovaný návrh vládneho nariadenia. Ale predsedníctvo vlády sa dňa 27.7.1939 k tomuto návrhu vyjadrilo s tým, že „podľa § 24 úst. z. 185/39 Sl. z. (ústava, ktorá bola práve prijatá, pozn. aut.), patrí do výlučnej právomoci Snemu ‚vydávať‘ zákony o organizácii súdov, o ich pôsobnosti a príslušnosti a o súdnom pokračovaní“. V nariadení s mocou zákona v zmysle § 44 cit. zák. je to vylúčené, takže k úprave predmetnej matérie je treba zákona. Pri zhotovení osnovy zákona doporučuje sa nahradiť zastavenie pôsobnosti porôt ich zrušením so všetkými dôsledkami.“⁴³

K realizácii tohto zámeru prišlo prijatím zákona č. 33 Sl. z. zo dňa 13. februára 1940, ktorým sa zrušili porotné a kmeťské sudy a „prechodne upravili niektoré veci v trestnom súdnictve.“ V dôvodovej správe sa predkladatelia odvolávali na „dobu a praktické potreby verejného života a správy štátu“, ktoré ich nútia k rýchlym riešeniam. Poroty podľa nich boli nespoľahlivé, nefunkčné a neschopné. „Porotná ustanovizeň a kmeťské sudy už dávnejšie nevyhovujú svojmu určeniu a zaťažujú trestné súdnictvo. Naproti tomu v trestnom súdnictve sú dočasné ustanovizne, ktoré sa osvedčili, a dokázaly svoju prужnosť a sú naďalej potrebné. Hlboko precitýený verejný záujem prikazuje tieto udržať, prípadne rozšíriť, hlavne samosudcovstvo trestné u sborových súdov I. stolice a rozsudkový záznam v niektorých trestných veciach. ... Porotcovia svoju účasť na hlavnom pojednávaní pokladajú za nepríjemnú, za bremeno. Nemávajú na pojednávaní náležitý záujem. Ak porota trvá dlhší čas, čo je obvyklé, porotcovia ustanú, vypriahnu zo sledovania priebehu hlavného pojednávania, spoliehajú sa na sudcov a chytřejších, neúnavných svojich spoluporotcov. Preto porotné súdnictvo nebýva plnej záruky, istoty. Ťažkopádnosť poroty zpomaľuje výkon trestného súdnictva. Prinákladnosť porôt dokumentujú ročné státišicové výdavky. Ale sa zapričiňuje majetková újma i porotcom, ktorí svoje zamestnanie za porotného obdobia opúšťajú na niekoľko týždňov, často bez akejkoľvek náhrady

³⁹ Zákon č. 161/1936 Sb. z. a n., kterým se mění a doplňují některá ustanovení zákonů o soudní příslušnosti, o občanském řízení soudním, o řízení exekucním a soudní organizaci.

⁴⁰ Snem Slovenskej republiky 1940, 101–200. Tlač 118, s. 1.

⁴¹ Snem Slovenskej republiky 1940. Tesnopisecká zpráva o 25. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 13. februára 1940, s. 11.

⁴² Vid' pozn. č. 15.

⁴³ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 142, č. 520/40 Osnova vládneho nariadenia o zastavení porôt, predsedníctvo vlády v Bratislave, č. 7642/IV-39, pod č. 15610/39-8, 27.7.39. Kancelária Snemu sa k tomuto návrhu vládneho nariadenia vyjadrila listom z 1. augusta 1939, č. 160/39 „Vec: osnova vládneho nariadenia o zastavení porôt, list predsedníctva vlády v Bratislave. Kanc. Snemu v súvislosti s touto osnovou si dovoľuje upozorniť na ustanovenie 9. hlavy Ústavy SR (Súdnictvo, pozn. aut.), pravda v predpoklade, že medzičasom dojde k jej vyhláseniu. Tajomník Snemu.“ (Ústava bola publikovaná v čiastke 41 z 31. júla 1939, pozn. aut.)

alebo bez primeranej náhrady za stratu času, zárobku. Na porotných pojednávaniach sa pridŕhalo a priveľa zamestnávajú a vyčerpávajú i sudcovia z povolania na úkor ostatnej súdnej agendy. A sudcovia dnes pre prechodný nedostatok sudcov časom ani nestačia pre hlavné pojednávania v porotných veciach.“⁴⁴ Ústavnoprávny výbor „Schválil ustanovenia vládneho návrhu, previedol štýlárne zmeny a upravil text tak, aby bol jasný.“ Okrem iných úprav vynechal aj článok o časovom obmedzení platnosti do 31. decembra 1941, pretože „i dôvodová zpráva považuje ustanovenia osnovy za prechodné riešenie do tej doby než dojde k želateľnej reforme celého súboru trestného práva procesného, – je však pochybné, či sa toto veľké dielo uskutoční do 31. decembra 1941.“⁴⁵

Pri predložení návrhu zákona v Sneme spravodajca ústavnoprávneho výboru M. Vančo nevojak priznal dôvody, pre ktoré bolo nutné porotné a kmeťské sudy zrušiť, keď uviedol, že „Porotné a kmeťské súdnictvo je vlastne ľudovým súdnictvom. Je to teda politikum vo funkcii súdnej. Z politického stanoviska má to svoj význam, ale zo stanoviska odborného súdnictva má to aj svoje nevýhody. Dnes nejde nám v súdnictve o politizovanie, ale o odborné vybavenie trestnej súdnej veci. Nemáme času ani skutočného záujmu v súdnictve iné sledovať, ako právo. Politikum z trestného súdnictva musí vystať. Prikazuje nám to vážnosť času ako aj nedostatok osôb a času.“⁴⁶

Vzhľadom na to, že v dôvodovej správe sa poukazuje na nezáujem porotcov o priebeh pojednávania, je vhodné uviesť, že hlavné pojednávanie pred porotou sa konalo pre trestné činy uvedené v § 15 zák. čl. XXXIV:1897. Týkalo sa to napr. vraždy, úmyselného zabitia, odloženia alebo opustenia dieťaťa, ťažkého poškodenia na tele so smrteľným následkom, zločinu proti verejnému zdravotníctvu, únosu dieťaťa, lúpeže, podpaľačstva, spôsobenia povodne, podplácania a iných. Argument, že by sa práve o činy tohto typu porotcovia (ako špecifická skupina verejnosti) nezaujímal, je teda viac než pochybný. Štefan Tiso⁴⁷ sa o tomto zásahu do trestného súdnictva vyjadril: „Je pozoruhodné, že týmto opatrením vylúčený bol laický živel zo súdnictva práve tam, kde bol najsilnejšie zastúpený. Je pravda, že na súdnictvo prešla celá zodpovednosť za trestanie tzv. hrdelných trestných činov, ale sudy sa rady zbavily často priamo teatrálnych momentov, vyvolaných prítomnosťou poslucháčstva, hľadajúceho skôr senzáciu ako túžiaceho po verejnej kontrole. ... Bolo by žiadúce, aby vo vylučovaní laikov zo súdovania pokračovalo sa všade tam, kde praktické skúsenosti ukázali ich zbytočnosť.“⁴⁸

Zbavovanie občanov možnosti uplatňovať si svoje práva pred súdom

Vláda Slovenskej krajiny vo svojom vládnom vyhlásení 21. februára 1939 vytýčila Snemu cieľ „tvoriť predovšetkým tie najpotrebnejšie zákony, ktoré sa stanú základnými kameňmi nášho právneho poriadku. Medzi tieto patrí v prvom rade Ústava Slovenskej krajiny, ktorú už aj ústavný zákon o autonómii Slovenskej krajiny spomína v druhom

⁴⁴ Snem Slovenskej republiky 1940, 101–200. Tlač 107, s. 6–7.

⁴⁵ Snem Slovenskej republiky 1940, 101–200. Tlač 117, s. 1.

⁴⁶ Snem Slovenskej republiky 1940. Tesnopisecká zpráva o 25. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 13. februára 1940, s. 10.

⁴⁷ Od 5.9.1944 ministerský predseda a súčasne minister zahraničia a spravodlivosti.

⁴⁸ TISO, Š.: Vznik a vývin slovenského súdnictva. In: Právny obzor. XXV, 1942, s. 181.

odseku § 9. V tejto ústave treba upraviť najmä moc zákonodarnú, slozenie a pôsobnosť snemu, moc vládnu a výkonnú, organizáciu vlády, ministerstiev a nižších správnych úradov, moc sudcovskú, práva, slobody a povinnosti občianske, najmä slobodu osobnú a majetkovú, slobodu tlače, shromažďovanie a spolkové právo, právo petičné, listové tajomstvo, slobodu učenia a svedomia, slobodu prejavu mienky, ochranu manželstva a rodiny, ochranu a práva národných, náboženských a rasových skupín a to obdobne, ako tak činí ústavná listina. Táto úprava bude musieť byť, pravda, riešená v duchu a pod zorným uhlom tých zásad, z ktorých sa nové Slovensko zrodilo.⁴⁹ Riešiť sa to malo zrevidovaním všetkých dosiaľ vydaných právnych noriem, zákonov, vládnych nariadení a iných pravidiel, na základe kritéria, či „vyhovovali potrebám Slovenskej krajiny“.⁵⁰ Úmyslom ministerstva pravosúdia bolo „novelizovať trestný zákon, zákon na ochranu republiky, zákon o ochrane cti, exekučný zákon, občiansky súdny poriadok, pozemnoknižný poriadok, advokátsky a verejnotársky poriadok.“⁵¹ Tento veľký plán ľudákov „riešený v duchu a pod zorným uhlom tých zásad, z ktorých sa nové Slovensko zrodilo“, vychádzal z premisy likvidácie základnej zásady práv človeka a občana, ktorou je rovnosť občana pred zákonom. Spôsob, akým sa mal zrealizovať, znamenal zbavenie človeka možnosti uplatňovať svoje práva pred súdom. Táto skutočnosť mala dve dimenzie. Prvou bolo vylúčenie človeka spod právnej ochrany súdu a druhou zbavenie súdu nezávislosti v rozhodovaní o porušení práv občana štátom.

Smer vývoja, ktorým sa malo Slovensko uberať, bol Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou daný ešte pred 14. marcom 1939. Zmocňovacie zákonodarstvo, ktoré sa v Československu po znefunkčnení parlamentu v dôsledku Mníchovskej dohody a Viedenskej arbitráže v priebehu októbra, novembra a polovice decembra 1938 presadilo ústavným zákonom č. 330/1938 Sb. z. a n. z 15. decembra 1938,⁵² sa stalo na Slovensku najpoužívanejšou a najzneužívanejšou formou vydávania právnych noriem.⁵³ Na základe § 4 zákona č. 1 Sl. z. zo 14. marca 1939 o samostatnom Slovenskom štáte bola vláda Snemom splnomocnená, „aby cestou nariadenia vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov slovenského štátu.“ To znamenalo, že až do prijatia Ústavy v júli 1939 bola nariadeniavacia právomoc vlády aj bez akejkoľvek kontroly Snemu. Upozornil na to poslanec Rudolf Čavojský na zasadnutí Snemu 11. mája 1939 pri rokovaní o vládnom návrhu zákona o úspornom a kontrolnom výbore Slovenského snemu: „Teda naša vláda musí byť opatrná pri rozličných zákonných opatreniach na každom možnom poli. Nesmú byť vydávané vládne nariadenia ako sa hovorí pod rukou. Každé vládne nariadenie – veď vláda má zmocnenie od nášho snemu – každá vládna osnova by mala prejsť cez ruky odborníkov. Keď už je potrebný rýchly, okamžitý zásah a keď nie je možné, aby osnova prišla do snemu a do jeho výborov, tak

⁴⁹ SNA, Snem slovenskej krajiny 1939, Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22., a 23. februára 1939, s. 10.

⁵⁰ Ibid. s. 9.

⁵¹ Ibid. s. 26.

⁵² Ústavný zákon o zmocnení ku zmenám ústavnej listiny a ústavných zákonov republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariadeniavacej.

⁵³ ZAVACKÁ, K.: Zmocňovacie zákonodarstvo Slovenského štátu. In: K tradícii nariadeniavacej právomoci na Slovensku (II. časť). In: Právny obzor, 86, 2003, s. 38–47.

nech to prejde aspoň cez ruky odborníkov, ktorí veci rozumejú. Keď sa deje ináč, pôsobí to rušive a škodí sa tým štátu.“⁵⁴

Poslanec Čavojský neupozorňoval na obsah právnych noriem z hľadiska porušovania občianskych práv, ale na kvalitu ich vypracovania, ktorá bola skutočne na veľmi nízkej úrovni. Tým istým problémom sa zaoberal i prof. Stefan Luby. Vo februári 1940 uviedol, že „Tam, kde sa korporatívny zákonodarný orgán omedzuje v zákonodarnej tvorbe alebo z nej vylučuje v podstatnej miere, trpí táto stránka legislatívnej práce, lebo normotvorba prechádza do rúk vládnych orgánov, v rukách ktorých sa stáva čistou legislatívnou technikou. ... Ak má trvať tendencia smerujúca k presunutiu normotvornej kompetencie s parlamentu na orgány vlády, čo je ostatne vec politická, potom treba všemožne usilovať o záruku kvality noriem, tvorených vládnu mocou; pri vládnych nariadeniach, vieme to pokiaľ poznáme legislatívnu prax, je norma po stránke svojej konštrukcie zpravidla dielom jediného legislatívneho referenta.“⁵⁵

Porovnateľne nízkej legislatívnej kvality, ako nariadenia vlády, boli i zákony. Prof. Luby poukázal aj na problém s právnou terminológiou, ktorá sa pri tvorbe právnych noriem používala nejednotne a i v protiklade s dovtedy používanou, čo tiež spôsobovalo chaos. „V celom našom zákonodarstve, staršom aj najnovšom slovenskom rozoznáva sa medzi platnosťou a účinnosťou zákona. Platnosť sa chápe odjakživa ako formálna jursická existencia právnej normy, ktorá vzniká ukončením legislatívneho procesu aktom vyhlásenia normy. Ale na najdôležitejšom mieste, kde toto stanovisko malo byť pregnantne vyjadrené, t. j. v tzv. publikačnej norme (zákon zo dňa 18. januára 1940 č. 11 Sl. z.) v § 4 odsek 3 čítame: Právne predpisy, uvedené v § 1 platia 15. dňom po ich vyhlásení, ak samy alebo iné právne predpisy neurčujú ináč. Podľa tohto ustanovenia bol by platným zákon zpravidla až po uplynutí určitej doby od jej vyhlásenia, nie už vyhlásením ako to platilo doteraz bezvýnimčne. Dosiaľ platné normy viazali na lehotu nasledujúcu po vyhlásení účinnosť a nie platnosť. ... Aj ústava samotná rozoznáva medzi platnosťou a účinnosťou.“⁵⁶

Zbavovanie občanov ich vlastníckych práv

Sféra vlastníckych práv bola ďalšou oblasťou, v ktorej vláda začala svoju nariadeniavacu právomoc zneužívať okamžite. Jedným z prvých jej zásahov⁵⁷ do súkromného

⁵⁴ SNA, Snem slovenskej krajiny 1939, Tesnopisecká zpráva o 3. schôdzke Slovenského snemu v Bratislave vo štvrtok dňa 11. mája 1939, s. 17.

⁵⁵ LUBY, Š.: O umení a technike robiť dobré zákony. In: Politika, X., č. 3. 15. 2. 1940, s. 31.

⁵⁶ Ibid.: s. 32.

⁵⁷ Právne predpisy, ktoré verejná správa používala, resp. zneužívala do roku 1940 pri arizácii boli predovšetkým: 1. vládne nariadenie zo dňa 4. novembra 1938, č. 265/1938 Sb. z. a n., o dočasných obmedzeniach v živnostenskom a inom zárobkovom podnikaní; 2. vládne nariadenie zo dňa 4. novembra 1938, č. 266 Sb. z. a n. o sídle kupcov (obchodníkov), obchodných spoločností zárobkových a hospodárskych spoločenstiev (družstiev); 3. nariadenie Slovenskej krajinskej vlády zo dňa 19. decembra 1938, č. 81 Ú. n., o obmedzení slúčenia (fúzie) obchodných spoločností; 4. nariadenie Slovenskej krajinskej vlády zo dňa 19. decembra 1938, č. 82 Ú. n., o dočasnom obmedzení prevodov hospodárskych podnikov; 5. nariadenie Slovenskej krajinskej vlády zo dňa 23. februára 1939, č. 53 Ú. n., ktorým sa predlžuje účinnosť vládneho nariadenia zo dňa 9. októbra 1938, č. 218 Sb. z. a n. o prechodnom obmedzení scudzenia a dania do arendy určitých druhov nehnuteľností a nariadenia vlády Slovenskej krajiny zo dňa 21. novembra 1938, č. 44 Ú. n., o dočasnej

majetku bez možnosti majiteľa obrátiť sa na súd bolo vládne nariadenie č. 19 Sl. z. z. dňa 15. marca 1939 o vyslaní vládnych dôverníkov do výrobných a obchodných podnikov (závodov). Na základe tohto vládneho nariadenia mohol minister hospodárstva z dôvod verejného záujmu dosadiť vládneho dôverníka do všetkých výrobných a obchodných podnikov. Dosadení mali byť iba do továrenských podnikov, ktoré v roku 1938 vykazovali celkový obrat najmenej 1 mil. korún a do obchodných podnikov, ktoré v roku 1938 vykazovali celkový obrat najmenej 500 000 korún. Do podnikov mimo Bratislavy s menej než 50 zamestnancami dosadzovali vládnych dôverníkov okresné úrady, ktoré ich museli do troch dní oznámiť na ministerstvo hospodárstva na schválenie. Odmenu pre vládneho dôverníka určovalo ministerstvo hospodárstva na ťarchu podniku, to znamenalo – majiteľa. Proti týmto opatreniam nebolo prípustné žiadne odvolanie.

„Právnické dôvody“ pre zásahy do súkromného podnikania a do majetkových práv boli pripravené na vydanie ešte za trvania autonómie Slovenska. To, do číh a akých obchodných a výrobných podnikov boli už v tom čase vládni dôverníci, dosadení nie je doteraz spracované. Ale malým vodidlom je list prezídia ministerstva hospodárstva zo dňa 30. marca 1939 predsedníctvu ministerskej rady, v ktorom ho oboznamuje o liste okresného úradu v Novom Meste n/Váhom z 28. marca 1939: „Dovoľujem si poznamenať, že tunajší úrad bol donútený v dvoch prípadoch – a to na nátlak veliteľstva nemeckého vojska – vládnych dôverníkov vymenovať do takých podnikov, ktoré nevykazovali 1/2 miliónový obrat. Jednalo sa totiž o tunajšie dve kaviarne, ktoré boli v židovských rukách a do ktorých tunajší úrad musel postaviť vládneho dôverníka len preto, aby tieto podniky boli pod vedením kresťanských ľudí a aby takýmto spôsobom mohli byť navštevované i nemeckým vojskom /:dôstojníkmi:/, keďže nemecké vojsko do čisto židovských obchodov a podnikov nesmie vkročiť, môže ale navštevovať také židovské podniky, ktoré sú pod kresťanským vedením /:Jüdisches Geschäft unter christlicher Leitung:/.“⁵⁸

Definovanie „verejného záujmu“, ktorého sa vládne v § 1 vládneho nariadenia č. 19/1939 Sl. z. dovoľavala, obsahoval až ďalší zo zásahov do súkromného podnikania. Vládne nariadenie č. 40 Sl. z. z. 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnení hostinských a výčapníckych živností definovalo v § 2, že „Verejný záujem podľa tohto nariadenia je súhrn skutočností, ktoré v pomere do seba zapadajúcej časovej a miestnej spojitosti sú spôsobilé priviesť súlad so súčasnými štátoprávnymi, národnostnými, hospodárskymi a sociálnymi pomermi.“ Ani v tomto prípade nemal postihnutý možnosť obrátiť sa na súd.

Obmedzovanie osobnej slobody bez súdneho konania

Po prvých tvrdých zásahoch do vlastníckych práv občanov a zbavenia rozhodovacej právomoci súdov konať v týchto veciach, vládne neváhala pristúpiť aj k obmedzovaniu osobnej slobody bez súdneho konania. Bez odvolania sa na zákon, na základe ktorého

úprave pokračovania pred civilnými súdmi; opatrenie Stáleho výboru zo dňa 16. novembra 1938, č. 287 Sb. z. a n., ktorým sa obmedzujú právne jednania s niektorými majetkovými hodnotami. In: RIEDLER, G.: O arizácii v priemysle Slovenskej republiky. Hospodárstvo a právo, VII, 1939–1940, s. 6.

⁵⁸ SNA, fond ÚPV, krabica č. 130, č. Prez-P-1318/176-1939, Predsedníctvo vlády č. 2992. Na liste rukou dr. Kosa napísané: Min. zahr. Upovedomiť, aby zakročilo. Podčiarknuté v texte.

konala, vládny nariadením č. 32 Sl. z. z. dňa 24. marca 1939 o zaisťovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu zmocnila ministra vnútra, „aby dal vazbou zaistiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní Slovenského štátu. § 2 Na tento cieľ minister vnútra zriadi zaisťovací tábor, v ktorom sú väzni povinní i telesne pracovať na vŕšoužitých prácach.“ Podľa vtedy platného trestného súdneho poriadku na základe § 143 zák. č. XXXIII/1896 nariadil predbežné zatknutie spravídla vyšetrojúci sudca, podľa okolností obžalobný senát, alebo rozhodujúci súd.⁵⁹ Pre tých, ktorí boli daní do „zaisťovacej vazby“ v llave, bol však súd tak protizákonne ako i protiústavne z konania vynechaný.⁶⁰ Pre zaistených platil v llave väzenský poriadok, ktorý podpísal za ministra vnútra Alexandra Macha podpredseda vlády Vojtech Tuka.⁶¹ Podľa skúseností spisovateľa Ela Sándora, ktorý sa do llavského koncentráku

⁵⁹ Ak bolo nebezpečenstvo prietahu tak ho nariadil okresný súd alebo policajný úrad písomným uznesením. Podľa § 145 okresný súd a policajný úrad boli povinní vypočúť nimi zatknutú alebo pred nich postavenú osobu najneskôr do 24 hodín. Vyšetrovaciu vazbu mohol uvaliť vyšetrojúci sudca alebo obžalobný senát alebo rozhodujúci súd. Toto nariadenie muselo byť vždy v písomnom uznesení a na základe § 159 mohla vyšetrovací vazba trvať mesiac a zo závažného dôvodu ju mohol obžalobný senát dva krát predĺžiť vždy najviac o mesiac. Pre porovnanie postavenia predbežne zatknutého a osoby vo vyšetrovacej vazbe podľa zák. č. XXXIII/1896 sú zaujímavé ustanovenia §§ 152–156 o zaobchádzaní s nimi. Napr. na základe § 155 si mohli na vlastný náklad zaopatriť pohodlie porovnateľné s ich stavom a s ich majetkovými pomermi. Mali právo stravovať sa na vlastné trovy a používať vlastné šaty a posteľnú bielizeň.

⁶⁰ Československá ústava z roku 1920 nebola ešte výslovne zrušená a podľa § 3 zákona č. 1/1939 Sl. z. „Všetky doterajšie zákony, nariadenia a opatrenia ostávajú v platnosti so zmenami, ktoré vyplývajú z ducha samostatnosti Slovenského štátu.“

⁶¹ SNA, fond Úradu predsedníctva vlády (ďalej ÚPV) 1939–1945, krabica č. 129, č. 2550/39 (2896). „Väzenský poriadok zaisťovacieho tábora v llave. § 1. Četnícky správny dôstojník, poverený vedením zaisťovacieho tábora, prevzme osobu do neho určenú podľa opisu rozhodnutia ministerstva vnútra o jej dodaní do zaisťovacieho tábora. § 2. O osobách dodaných do zaisťovacieho tábora vedie jeho správa evidenčnú knihu s týmito rubrikami: a/ číslo, b/ deň, hodina, prevzatie, c. meno, vek a domovská príslušnosť a d/ deň prepustenia. § 3 Najneskôr druhý deň po dodaní do zaisťovacieho tábora majú sa zadržaní podrobiť lekárskej prehliadke. § 4. /1/ Pri prevzatí do zaisťovacieho tábora majú sa zadržaným odňať všetky predmety, ktorými by si mohli ublížiť alebo ktorými by sa mohli dorozumeť s inými osobami alebo konečne ktoré môžu postrádať. /2/ Za tým účelom majú sa osobám dodaným do zaisťovacieho tábora prehliadnúť šaty, a to aj ich podšívky. /3/ Prehliadka žien, dodaných do zaisťovacieho tábora, deje sa soľahlivou ženou, určenou k tomu správcom tábora. § 5. Za účelom uvedeným v ods. 2, § 4 môže byť u zaistených osôb kedykoľvek prevezená osobná prehliadka. § 6. O veciach odňatých osobám dodaným do zaisťovacieho tábora vyhotoví sa zápisnica, v ktorej treba uviesť všetky odňaté predmety a peniaze. Odňaté peniaze uložia sa do zvláštného depozitu správy zaisťovacieho tábora. § 7. /1/ Stravovanie zaistených osôb obstará polepšovňa, umiestení v budove bývalej väznice v llave, na náklad ministerstva vnútra. /2/ Zaisteným sa má strava poskytnúť len v tom rozsahu, ako sa poskytuje väzňom. § 8. /1/ Zaistené osoby vstávajú ráno o 6 hodine. Raňajky dostávajú o 6.30 hod., obed o 12. hod. Súčasne s obedom dostanú chlieb k večeri. /2/ Maso a chlieb majú im byť podávané už pokrájané. Fajčenie a pitie alkoholu sa zaisteným osobám nedovoľuje. § 9. Pokiaľ sa zaistených osôb nepoužije k hromadným telesným vŕšoužitým prácam, má byť každá z nich umiestnená vo zvláštnej cele. § 10. Zaistené osoby nesmú čítať knihy, výjmuč kníh modlitebných. § 11. /1/ Zaistené osoby nesmú prijímať ani odosielať korešpondenciu; nesmú prijímať tiež žiadne návštevy. /2/ Výnimočne môže správca tábora povoliť mesačne raz, aby zaistená osoba podala svojmu manželovi /svojej manželke/ zprávu, ktorej obsah skontroluje správca tábora a vytre z nej všetky údaje, týkajúce sa života v tábore. § 12. Zaisteným osobám treba denne dvakrát /dopoludnia a odopoludnia/ povoliť jednohodinovú prechádzku po dvore. Počas prechádzky rozhovor nie je povolený. § 13. Ak sa zaistená osoba pokúsila o násilie, útek alebo samovraždu, dajú sa jej putá alebo svieracia kazajka. § 14. Pre porušenie domáceho poriadku, vydaného správou tábora, potrestá sa zaistená osoba temnicou. § 15. Pri pokuse o útek zo zaisťovacieho tábora sa nesmie použiť zbraň. § 16. Lekárske ošetrovanie zaistených osôb obstará lekáť okresného úradu v llave. § 17. Výdavky, spojené so sriadením a udrzovaním zaisťovacieho tábora, hradí ministerstvo vnútra. Za ministra vnútra: Dr. Tuka v.r. zástupca predsedu vlády.

dostal na jeseň 1939, boli v ňom „Zartá opozícia, šepkaná propaganda, element čo sa dosiaľ nevedel zapojiť do národného ruchu, Čechoslovák, slobodomurár, židobolševik, tichý opozičník, fabrikant letákov, nepriateľ národa. ... potom som sa usiloval ponímať svoj osud trochu filozoficky a prípadnú nevôľu ubíjať švejkovskými slovami „útechy“. Zavreli, nuž zavreli. Nedali mi zatýkajúceho výmeru, nuž nedali! Azda sa im aj my oplátim, psom fašistickým. To nás zaučujú vlastenectvu novým spôsobom.“⁶² Pri prepustení z koncentráku musel každý väzeň podpísať „Osvedčenie. Podpísaný ... na čestné slovo prehlasujem, že sa do jedného roku do verejného života miešať nebudem, väčším spoločnostiam sa vyhnem a budem sa zdržovať zbytočného kritizovania činnosti verejných činiteľov, ba naopak svojich spoluobčanov upozorním k poslušnosti a k trpezlivosti. Beriem na vedomie, že som len podmienene prepustený zo zaisťovacieho tábora a že budem tam opäť dopravený, keby moje chovanie zavdalo príčinu k pohoršeniu, alebo k znekludneniu pomerov.“⁶³ O podpisovaní tohto dokumentu sa zmieňoval i Elo Sándor a predvídal úpadok rešpektovania tak orgánov štátnej moci a správy ako i práva: „Budú nadávať aj na slobode. Veď tu každý nadáva a sľubuje pomstu tomu, kto ho dal zavrieť. Nebude iným ani keď mu dajú podpísať reverz o večnej mlčanlivosti, nech sa niekto pokúsi nepodpísať reverz! Nebol by sa dostal na slobodu. Kresťanská morálka, s akou sa dnešní mocipáni prduskajú, čosi kdesi vraví, že vynútený reverz netreba zachovávať.“⁶⁴

Ďalším, kto sa zmieňoval o koncentráku v Ilave a dokonca na pôde Snemu, bol poslanec za maďarskú národnostnú skupinu János Esterházy. Vo svojej reči k správe ústavnoprávného výboru o vládnom návrhu zákona o politických stranách⁶⁵ uviedol: „Dovoľte veľavážení pánovia, aby som vyvolal vašu pozornosť ešte na jednu vec, a to preto, lebo je ľahko možné, že neviete o tom, hoci skutočnosť, že takéto prípady sa vyskytujú v štáte, ktorého hlavou je katolícky kňaz a ktorého predseda vlády je horlivý katolík a často chodí na sväte prijímanie, môžu len škodiť dobrému menu Slovenska. Je všeobecne známe, že v Ilave je koncentračný tábor. Do tohto tábora sa dostanú často najnevinnejší ľudia, strávia tam v žalostnej biede týždne a mesiace, že často prídu o zdravie. (Hlasy, huk.) Nie som priateľom ustanovizne koncentračných táborov, lebo podľa môjho pochopu treba toho, kto spácha protizákonný čin, zavrieť, treba ho dať do vyšetrovacej väzby, postaviť ho pred súd a ak je vinný, nech ho stihne trest. (Hlas: Maďarsko je celé koncentrákom!) Ale odvieť niekoho do koncentračného tábora, tam ho držať týždne, ba mesiace bez výsluchu, potom ho pustiť domov, ale skôr dať mu podpísať prísny reverz, neni podľa môjho názoru správne. Ale aby do koncentračných táborov zavreli katolíckych kňazov, to je predsa moc.“⁶⁶

Problém so zaistenými ľuďmi mali aj ich zamestnávateľia, ktorí nevedeli úradne klasifikovať ich neprítomnosť na pracovisku ani odhadnúť jej trvanie. Tak napr. ministerstvo

⁶² ŠÁNDOR, E.: Ilava. Brno, 1947, s. 108, 107.

⁶³ SNA, fond S-425-2.

⁶⁴ ŠÁNDOR, E.: Ilava, s. 191.

⁶⁵ SNA, Snem slovenskej republiky 1940. Tesnopisecká zpráva o 35. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 15. mája 1939 (tlačová chyba – zasadnutie sa konalo v roku 1940) s. 6. Vo svojej reči sa poslanec J. Esterházy zmienil i voľbách do autonómneho snemu v roku 1938: „Nemožno odtajiť, že Maďari na Slovensku koniec-koncov nemohli pri voľbách do parlamentu nakladať podľa vlastnej vôle so svojím volebným právom, lebo je všeobecne známe, že jestvovala len jedna vládna slovenská kandidačná listina, kde ma pojali na zaistené miesto a druhého Maďara na zadné miesto.“

⁶⁶ Ibid.: s. 7.

financii sa obrátilo súrnym listom z 14.7.1939 č. 9230/prez. bev. 1939 na ministerstvo vnútra vo veci „Pobyt v koncentračnom tábore v Ilave – povaha s hľadiska služobnej pragmatiky.“⁶⁷ Podľa ods. 1 §-u 145 služobnej pragmatiky⁶⁸ má byť zatknutý úradník prezatýmne suspendovaný, ak bola naňho uvalená trestná väzba vyšetrovacia. V konkrétnom prípade bol úradník finančnej správy zatknutý a odvedený do koncentračného tábora v Ilave. Ziadam o láskavé a urýchlené sdelenie, či má toto opatrenie a s tým spojený pobyt v koncentračnom tábore povahu trestnej väzby vyšetrovacej, ktorá je vo smysle cit. zákonného ustanovenia podkladom pre uvalenie prezatýmnej suspenzie úradníka.“ Odpoveď ministerstva vnútra bola vzhľadom na nezákonnosť obmedzovania osobnej slobody v Ilave doslova kuriózna: „K horecitovanému dotazu sdeľujem, že zaisťovacie uväznenie podľa vládneho nariadenia č. 32/1939 Sl. z. nemá povahy trestnej väzby vyšetrovacej, slúžiacej za podklad obligatórneho služobného suspendovania štátneho úradníka v smysle ods. 1 § 145 služobnej pragmatiky. Zaisťovacie uväznenie nie je totiž žiadnym súdnym opatrením, a upotrebuje sa len ako preventívne opatrenie proti osobám, ktoré doterajšou činnosťou vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní Slovenského štátu. (viď § 1 citovaného vládneho nariadenia).“⁶⁹ Legislatívne oddelenie ministerstva vnútra k tomuto vyjadreniu ešte dodalo, že „s vybavením súhlasí a navrhuje iba uvážiť, či by nebolo vhodné doplniť vybavenie v tom smere, že úradník, na ktorého bola uvalená zaisťovacia väzba, má byť podľa § 73⁷⁰ služ. pragmatiky daný na dovolenú s čakačným.“⁷¹ To, že zaistení ľudia v Ilave boli dávaní na „nútenú dovolenú“, spomína i Elo Sándor vo svojom liste predsedovi Slovenského snemu Martinovi Sokolovi z 31. januára 1940.⁷²

⁶⁷ SNA, fond Ministerstva vnútra SR 1939–1945, krabica č. 6, č. 8718/39.

⁶⁸ Zák. č. 15/1914 r. z. o služebním poměru státních úředníků a státních sluhů (služební pragmatika).

⁶⁹ Stihanie protištátnej činnosti štátnych zamestnancov a niektorých iných osob ako i preloženie sudcov na iné služobné miesto proti ich vôli obsahoval zákon č. 1/1933 Sb. z. a n. Na rozdiel od vládneho nariadenia č. 32/1939 Sl. z., kde o zaistení „nepriateľov Slovenského štátu“ rozhodoval minister vnútra, o vine podľa zák. č. 147/1933 Sb. z. a n. rozhodoval v riadnom konaní súd.

⁷⁰ Zákon č. 15/1914 r. z. o služebním poměru státních úředníků a státních sluhů (služební pragmatika). „Dovoľená s čekačným. § 73. Není-li pro některého úředníka následkem změny v organizaci služby dočasně žádného místa k dispozici nebo nastanou-li okolnosti, které další službu úředníkovu na některém místě jeho hodnostního postavení přiměřeně též služebního odvětví činí nepřipustnou z důležitých služebních ohledů, tedy přednosta ústředního místa může mu dáti dovolenou s čekačným. § 74. Úředník s čekačným na dovoleně má nárok na úplný obnos posléz braného služného. Dosahuje-li však normální výslužné, které by mu náleželo při jeho přeložení do výslužby, vyššího obnosu, tedy buď tento obnos k výplatě poukázán. Čas v poměru dovolené s čekačným strávený jest číselný pro vyměření výslužného. Úředník na dovoleně s čekačným může kdykoli zavolať býti, aby opět službu nastoupil. V tomto případě jest zavázán, podrobí se k úřednímu příkazu prohlídce úředního lékaře, aby bylo prozkoumáno, zdali jeho schopnost ke službě dále trvá. Ostatní úředníci na dovoleně s čekačným buďte na roveň kladení úředníkům na dočasném odpočinku.“

⁷¹ Výpomocný plat – nie v plnej výške.

⁷² SNA, Snem SR 1939–1945, krabica č. 66. List M. Sokolovi je reakciou na Sokolov prejav v Klube poslancov Hlinkovej ľudovej strany z 30. januára 1940, uverejnenom v Slováckovi 31. januára 1940. V liste E. Sándor okrem iného píše: „Nie ste odkázaný na prejav súhlasu osob, ktoré v ideovom zameraní dŕiev nie vždy súhlasili s Vaším. Najmä nie osob, ktoré tento režim „prevychovával“ v Ilave a ku ktorým sa hrde hlásil i ja. Ale pokiaľ žijem, patríam do ľudského kolektívu, ktoré sa na tomto ľaku zeme volá Slovenským národom a ako skromný spolutvorca jeho slovesnosti tiež i daňplatiaci občan a vojak – plne využívam si jeho dobrého práva, sledovať čo sa s národom a okolo neho deje? Kritika každého druhu je mi reverzom zakázaná, ale na myšlienky dosiaľ ešte Ilavy niet.“

„Zákonné“ zbavovanie súdov právomoci

Za prvými úspešnými pokusmi o vyradenie súdnictva z vyššie uvedených oblastí verejného života nasledovali mnohé ďalšie. Zasiahli predovšetkým do kompetencie Najvyššieho správneho súdu, zriadeného vládnym nariadením č. 62 Sl. z. zo dňa 12. apríla 1939 o najvyššom správnom súde.⁷³ Osud tohto vládneho nariadenia je ďalším z priamych dokumentov likvidácie nezávislosti súdov na Slovensku. Ironiou pri zriadení Najvyššieho správneho súdu bolo, že hneď následne vydaným vládnym nariadením č. 63 Sl. z. zo dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach, boli občania, na ktorých sa vymedzenie žida vzťahovalo, na základe § 2 výslovne zbavení práva obrátiť sa na túto inštitúciu so sťažnosťou.⁷⁴ Okrem odvolania na ministerstvo vnútra, mohli však postihnúť na základe § 1 ods. 2 požiadať o udelenie výnimky, ktorú stanovila vláda „v prípadoch zvláštneho zreteľa hodných“.⁷⁵ Prvoradým motívom umožnenia udeliť výnimku bol zisk, čím sa predkladatelia nijako netajili. Priamo sa uvádzalo, že predsedníctvo vlády „z finančných dôvodov navrhuje, aby osoby, ktoré výnimečne nebudú pokladané za židov [neúplné v orig.]. Výhoda takto získaná znamená veľký materiálny zisk a preto je správne, aby za udelenie výnimky platil dávku v prospech štátu.“⁷⁶ Z dôvodov ustanovenia o výnimkách vláda vládnym nariadením č. 91 Sl. z. zo dňa 2. mája 1939 doplnila vládne nariadenie č. 248/1935 Sb. z. a n. o dávkach za úradné úkony vo veciach správnych o položku č. 11 „Za stanovenie výnimky podľa § 1 ods. 2 vládneho nariadenia zo dňa 18. apríla 1939, čís. 63 Sl. z. o vymedzení pojmu žida, a za oslobodenie zpod následkov nariadení, nadväzujúcich na toto nariadenie – i keď tieto budú vydané po dni účinnosti tohto nariadenia – od 100.- Ks do 100.000.- Ks.“

Vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. obsahovalo v § 12 trestné postihy pre tých, ktorí ustanovenia vládneho nariadenia nerešpektovali. Týkalo sa to tak židov, ktorí v práci

⁷³ Slovenský najvyšší súd bol zriadený tiež iba vládnym nariadením a to č. 49 Sl. z. zo dňa 4. apríla 1939. V súvislosti s návrhom vládneho nariadenia o najvyššom správnom súde je zaujímavá informácia v liste Prezídia Ministerstva dopravy a verejných prác, č. 1526-Pres.-1939 z 21. marca 1939 adresovaného Predsedníctvu vlády. Vyslovili nesúhlas s návrhom sídla, ktorým mal byť Trenčín. „Predovšetkým ide tu o mesto Bratislavu, ktorého dôležitosť pre Slovensku krajinu (ešte si nezvykli na nový úradný názov, pozn. aut.) nemusíme zvlášť zdôrazňovať, ktorého ráz tvoria z veľkej čiastky zamestnanci vo verejných službách, ktorí sú nositeľmi jeho kultúrneho a slovenského spoločenského života do najmenších odtieňov. Bratislava hrala vždy dôležitú úlohu aj pri riešení teritoriálnych zmien v jaseň 1938 a len to, že ide o hlavné mesto Slovenska so všetkými jeho ústrednými úradmi, vedelo účinkovať aj na bratislavských Nemcov, že sa priklonili k tomu riešeniu, aby Bratislava zostala na Slovensku. Taká skutočnosť, že sa zriadi mimo Bratislavy tak dôležitý úrad, ako je na pr. najvyšší správny súd, vyvolá u bratislavských Nemcov prirodzenú opačnú tendenciu, čoho dnes nemôžeme potrebovať. Všeobecne z Bratislavy musíme vytvoriť slovenské mesto, so slovenským spoločenským a kultúrnym životom, ale nie jeho slovenský ráz odbúravať. Mimo toho proti Trenčínu máme tie dôvody, ktoré vyplývajú z požiadaviek sudcovského stavu, ako aj z požiadaviek služby, aby bol najvyšší správny súd v sídle univerzity.“

⁷⁴ § 2 ods. 3 vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. „Proti rozhodnutiu okresného úradu je prípustné odvolanie do 15 dní odo dňa vydania výmeru (2 ods., § 72 vládneho nariadenia zo dňa 13. januára 1928, č. 828 Sb. z. a n. o správnom pokračovaní) na ministerstvo vnútra. Odvolanie treba podať u okresného úradu, ktorý o veci rozhodol. Ponosa na najvyšší správny súd sa nepripúšťa.“

⁷⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 148, č. 3989/40, 3835/39. List Predsedníctva vlády z 1. mája 1939. Predmet: Ustanovenia o židoch, vykonávajúce prepisy. Všetkým okresným úradom, mestskému notárskemu úradu a policajnému riaditeľstvu v Bratislave. ... „Pri zaujatí stanoviska treba mať na zreteli, že ide o stanovenie výnimok a preto vláda môže právo v cit. ustanovení jej dané len výnimočne používať.“

⁷⁶ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica 148, č. 3989/40, č. 3872.

pokračovali, ako nežidov, ktorí im to umožnili. Osoby, ktoré „vylúčeného“ žida zamestnali alebo umožnili ho zamestnať, aj tí, ktorí mu akýmkoľvek spôsobom priamo alebo nepriamo umožnili pokračovať v povolani, advokát – žid, ktorý zastupoval nežída okrem prípadu, na ktorý mal súhlas (ak v obvode sídla okresného súdu nebol iný advokát, ktorý by mohol stránku zastupovať), tí všetci sa dopúšťali prečinu a príslušný okresný súd ich trestal väzením, spojeným s pracovnou povinnosťou, do troch mesiacov a peňažitým trestom od 1 000 do 5 000 Ks.

Člen advokátskej a verejnonotárskej komory, ktorý sa previnil voči ustanoveniam § 12 stratil tiež svoje povolanie a bol vymazaný zo zoznamu príslušnej komory. K tomuto vládnemu nariadeniu vydal 26. apríla 1939 minister pravosúdia spolu s ministrom vnútra vyhlášku č. 102/1939 Ú. n. ako vykonávací predpis, ktorá bola uverejnená i vo Vestníku ministerstva pravosúdia.⁷⁷ Práve v tejto vyhláške bolo jednoznačne dané na pravú mieru vymedzenie pojmu žida na území Slovenského štátu „z hľadiska sociálneho a hospodárskeho“ v tom význame, že „nemieni sa nikto konfesijne triediť“. Preto tiež z hľadiska sociálneho a hospodárskeho určuje sa pojem žida aj v tých prípadoch, v ktorých sa dotýčné ustanovenia nariadenia vlády dotýkajú historického skutku prekrstenia. Nedotýkajú sa, pravda jeho vieroučnej platnosti a jej následkov. Na tomto základe treba ponímať výraz „za žida“ sa pokladá v tom smysle, že určitá fyzická osoba pokladá sa za žida v smysle sociálnych a hospodárskych zámerov ustanovení § 1 odst. 1 bodov 1–5 vládneho nariadenia zo dňa 18. apríla 1939, č. 63 Sl. z.“⁷⁸

Vo vyhláške sa k § 12 uvádzalo, že žalobu na toho, kto vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. porušil, zastupoval verejný žalobca a trestné činy podľa ustanovení tohto paragrafu sa stíhali z úradnej moci. Každý takýto trestný čin sa trestal i pracovnou povinnosťou ako i vedľajším trestom, ktorý bol spojený s výkonom trestu straty slobody. Do pracovnej povinnosti spadala práca, ktorá sa mala vykonať na súde alebo inom justičnom úrade. Práca mohla byť fyzická alebo duševná a konala sa bez akejkoľvek náhrady, teda i nároku na odmenu. Vykonať sa mala v určitých hodinách alebo po celý pracovný deň, prípadne i cez riadny pracovný čas, v takom druhu, v ktorom sily odsúdeného bolo možné primerane jeho vzdelaniu a jeho schopnostiam čo najprospešnejšie využiť. Sudca v odsudzujúcom rozsudku určil trvanie a druh tejto pracovnej povinnosti. Vedľajší trest pracovnej povinnosti zaznamenal do stĺpca 18 registra T (výnos 25/35 Vest.) červenou skratkou „p. p.“ Červenou skratkou „s. p.“ sa vyznačoval sa i trest straty povolania podľa § 12 ods. 2. O takto vykonaných prácach sa zakladal a viedol zoznam s menom odsúdeného, spisovou značkou trestnej veci, dĺžkou, druhom pracovnej povinnosti a so stĺpcom, či bola práca vykonaná. Za spoľahlivé vedenie tohto zoznamu boli osobne zodpovední prednosta a dozorujúci úradník okresného súdu. Podriadené úrady alebo súdy boli zaviazané riadne dbať na rýchle vykonanie vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. a jeho vykonávajúcej úpravy. Žiaľ, informácie o tom koľko osob bolo za uvedené trestné činy súdených a odsúdených a koľko „ušetrilo ministerstvo pravosúdia“ na mzdách za prácu vykonanú odsúdenými nie sú doteraz známe vzhľadom na dlhoročnú absenciu výskumu v tejto oblasti.

⁷⁷ Vestník ministerstva pravosúdia, I., 1. mája 1939, Číslo 5. Úpravy: 14. Úprava ministerstva pravosúdia zo dňa 26. apríla 1939, čís. 9116/39-11 a ministerstvo vnútra č. 3688/IV.-39 o prevedení vlád. nar. zo dňa 18. apríla 1939, čís. 63. Sl. z.

⁷⁸ Vyhláška č. 102/1939 Ú. n. K § 1:1. Vestník ministerstva pravosúdia, I., č. 5. Úpravy: 14. K § 1:1.

V súvislosti s vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z., na základe ktorého nesmeli židia vykonávať advokátsku prax (okrem výnimiek) a museli byť vymazaní zo zoznamu advokátov, je zaujímavé, že na takú záležitosť, akou bolo likvidovanie advokátskej kancelárie Žida, bol prijatý zákon až štyri mesiace po prijatí ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o vystaňovaní Židov. Spravodajca ústavnoprávneho výboru František Orlický pri predložení návrhu zákona č. 205/1942 Sl. z. uviedol, že „Advokáti – Židia musia byť podľa § 16 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. vymazaní zo zoznamu advokátov. Nakoľko v ich advokátskych kanceláriách sú uschovávané dôležité spisy (doklady) ba aj cennosti strán, ktoré počas výkonu advokátskeho povolania zastupovali, je v záujme týchto strán bezpodmienečne potrebné normatívnym opatrením zaistiť, aby sa židovské advokátske kancelárie likvidovali pod dozorom zodpovednej a odbornej osoby, ktorou má byť podľa vládneho návrhu kurátor vymenovaný výborom advokátskej komory. Práva a povinnosti kurátora, ktorého vymenuje výbor advokátskej komory na likvidovanie kancelárie bývalého židovského advokáta, budú tie isté ako práva a povinnosti kurátora, vymenovaného v prípade umretia advokáta, na základe § 37 advokátskeho poriadku.“⁷⁹

Čo sa týkalo sudcov, napriek tomu, že už v januári 1939 mali byť zbavovaní židia -sudcovia možnosti súdiť, ich úplné vyradenie zo súdnej služby nastalo až po advokátoch, verejných notároch a redaktoroch. Na rad prišli 24. apríla 1939. Vládnym nariadením č. 74/1939 Sl. z. o vylúčení z verejných služieb boli židia zbavení možnosti byť zamestnancami štátu, verejných samosprávnych korporácií a verejných ustanovizní. Prepustení mali byť najneskôr do 1. januára 1940 s tým, že mali dostať odbytné za podmienok stanovených vo vládnom nariadení č. 65/1939 Sl. z. a odškodnenie a spôsob výplaty náhrady iných zamestnancov malo byť upravené zvláštnym nariadením. Výnimky z vyradenia židov z verejných služieb mohol povoliť príslušný minister.

Veľkodušnosť pri finančnom vyrovnávaní sa s nimi na základe všeobecne platného vládneho nariadenia č. 65 Sl. z. zo dňa 18. apríla 1939 však bola iba zdanlivá. Do 25. januára 1940 nebolo zvláštne nariadenie vydané okrem „mnohých príčin“ i preto, lebo „nebolo ešte známe, akou čiastkou bude sa pamätať v rozpočte pre rok 1940 na tento cieľ.“⁸⁰ Nariadením s mocou zákona č. 7 Sl. z. z 11. januára 1940 bola lehota z 25. januára 1940 predĺžená do 1. marca 1940 a prijatie právnej úpravy o odškodnení židov, prepustených zo štátnych a verejných služieb malo plniť nariadenie s mocou zákona č. 40 Sl. z. z 21. februára 1940. Namiesto odstúpného si mohol prepustený zamestnanec-žid vyhraďiť, aby bol pre prípad staroby verejno-právne poistený a mesačnými platbami si poistné mohol zvyšovať. Podmienky poistenia a sadzby poistného muselo schváliť ministerstvo vnútra. Avšak – nariadením č. 271/1940 Sl. z. o židovských viazaných účtoch a úschovách išli všetky platby židom na viazaný účet a svoje peniaze si mohli vyberať iba s povolením Ústredného hospodárskeho úradu a len do stanovenej výšky určenej (postupne znižovanej) nariadením č. 272/1940 Sl. z. Poslednou právnou úpravou týkajúcou sa odškodného tým, ktorí ako židia boli prepustení z verejných služieb, bolo nariadenie č. 143 Sl. z. zo dňa 28. júna 1941 vydané na základe § 1 ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. Toto nariadenie výslovne uvádzalo v § 15, ods. 2, že ustanovenia tohto nariadenia platia i pre

⁷⁹ Snem Slovenskej republiky 1942 Zpráva o 95. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 30. septembra 1942. s. 3.

⁸⁰ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 142, č. 449/40, Nariadenie s mocou zákona č. 40/1940 Sl. o odškodnení židov, prepustených zo štátnych a verejných služieb bolo vydané 21. februára 1940.

sudcov, pričom „výslužné požívateľov štátnych odpočívnych platov a vdovských a sirotských penzií“ sa na základe § 10 a 11 tohto nariadenia znížili o 30 %.

Vylúčenie sťažností Židov na Najvyšší správny súd a domáhanie sa nápravy pred štátnymi súdmi bolo obsiahnuté v § 252 nariadenia č. 198 Sl. z. o právnom postavení Židov zo dňa 9. septembra 1941, tzv. židovskom kódexe. Ale zaoberalo sa ním ešte aj nariadenie s mocou zákona č. 8 Sl. z. zo dňa 5. januára 1945, ktorým sa menia niektoré predpisy o právnom postavení Židov. Toto nariadenie s mocou zákona doplnili ustanovenia § 182 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. (židovský kódex). V čl. II obsahoval doplnenie § 19 zák. č. 148/1943 Sl. z.⁸¹ o § 19 písm. a) ods. 1 „Proti rozhodnutiam (opatreniam a pod.) Ústredného hospodárskeho úradu vydaným podľa tohto zákona sa nepripúšťa sťažnosť na Najvyšší správny súd. ods. 2. V týchto prípadoch, kde je vylúčená sťažnosť na Najvyšší správny súd, nemožno sa domáhať – okrem prípadu uvedeného v § 8 ods. 5 – ani nápravy pred štátnymi súdmi podľa § 66 zákona č. 185/1939 Sl. z.“ Tak ako po 6. októbri 1938 tak ešte i v januári 1945 bola retroaktivita zákonov stále súčasťou tvorby práva.

Dalším prejavom totálneho ignorovania právneho štátu bolo vládne nariadenie č. 73 Sl. z. zo dňa 24. apríla 1939 o politických zbohatlíkoch, ktoré umožňovalo prepadnutie majetku bez súdneho procesu v prospech Slovenského štátu tým osobám, ktorých určila vláda. Týkalo sa majetku, ktorý mal byť podľa názoru vlády získaný „vlastnou politickou činnosťou, alebo takýmto vplyvom, ďalej politickou činnosťou (vplyvom) iných osôb alebo politických strán v dobe od 30. októbra 1918 do 6. októbra 1938.“ Vzťahovalo sa to i na ten majetok, ktorý vlastnili vládou označené osoby nielen na Slovensku ale i v cudzine. O prepadnutí majetku mala rozhodnúť päťčlenná komisia, vymenovaná vládou na návrh ministra vnútra. Zdanie, že konanie sa deje na základe práva, mali vyvolať dvaja členovia komisie, ktorí mali byť sudcovia z povolania. Komisia mala ale rozhodovať s konečnou platnosťou a sťažnosť na Najvyšší správny súd sa nepripúšťala. Rozhodnutie komisie mohla zmeniť iba vláda omilostením, a to na žiadosť postihnutého, podanú do 8 dní odo dňa doručenia rozhodnutia o prepadnutí majetku. V súvislosti s týmto vládnym nariadením je zaujímavé vyjadrenie poslanca, rímskokatolíckeho kňaza a profesora náboženstva Antona Šaláta v Sneme 11. mája 1939: „Nech sa teraz ukáže, čo máte, a povie sa im najprv: dajte to na oltár chudobnej Slovenskej vlasti, ak nie, tak donútime Vás k tomu. ... Ja by som prosil slávnú slovenskú vládu, aby úradom dalo sa na vedomie, aby prísnejším spôsobom zakročovali proti škodcom, aby revidovali, kto čo robí, akú propagandu a takýmto spôsobom aby prišli normálne časy, aby si každý uvedomil, že za svoje rečičky, za svoje chýry je zodpovedný. ... Včera bola nadhodená otázka, aby sa na tých dedinách, kde je akýsi chlad a nedôvera voči slovenskej vláde a voči slovenskej pôžičke na obrodu štátu, aby sa predsa tam zašlo, aby sme ich presviedčali a pod., že by lepšie slúžili tomuto štátu. Nuž, slávna snemovňa, ja myslím, že by bolo treba zaviesť aj revíziu toho, kto ako si teraz povinnosti občianske a vlastenecké koná. Lebo ľudia za 20 rokov boli príliš navyknutí otrčať dlaň: daj, daj! Ale nie plať. ... Každý len výhody čakal a myslia si, že aj teraz to tak pojde.“⁸²

⁸¹ Zák. č. 148 Sl. z. zo dňa 28. októbra 1943 o úprave niektorých otázok, súvisiacich s právnym postavením Židov a prenajímateľov židovských podnikov.

⁸² Slovenský snem 1939. Tesnopisecká zpráva o 3. schôdke Slovenského snemu v Bratislave vo štvrtok dňa 11. mája 1939, s. 23, 24.

Vykonávacie vládne nariadenie k vládnemu nariadeniu č. 73/1939 Sl. z. bolo vydané o trištvrte roka neskôr pod č. 23/1940 Sl. z. Súdby síce i v tomto prípade zohrávali úlohu, ale boli vylúčené z konania pri podaní opravného prostriedku. Konali iba úlohu pri zaznamenaní prepadnutého nehnuteľného majetku a knihovných pohľadávok do pozemkovej knihy a použitia súdneho depozitu pri uložení predmetu plnenia neknihovných pohľadávok. Súdby taktiež určovali hotové výdavky kurátora na jeho žiadosť a proti tomuto rozhodnutiu súdov sa nepripúšťal opravný prostriedok. Všetky výdavky spojené s prepadnutím majetku politických zбоhatlíkov boli na účet hodnôt prepadnutých majetkov.

Ustanovenia, ktoré veľmi závažným spôsobom vyradzovali občana spod právomoci súdov, obsahovalo aj vládne nariadenie č. 122 Sl. z. o dočasnej úprave pokračovania pred civilnými súdmi zo dňa 26. mája 1939. Na základe tohto nariadenia mohol „súd v exekučných veciach, ktoré boli v behu, odložiť na návrh exekvovaného dražobné úkony a roky nútených dražieb, nariadených proti poľnohospodárom na poľnohospodárske nehnuteľnosti vo výmere nepresahujúcej 15 ha a na domy nezamestnaných robotníkov.“ Avšak § 10 nepripúšťal platnosť týchto ustanovení pre Židov.⁸³

Vyskytla sa však aj nová forma zásahov do nezávislosti súdov, ktorou bola intervencia. Tak napr. Miestne veliteľstvo Hlinkovej gardy v Seredi listom intervenovalo na Hlavnom veliteľstve HG vo veci Rudolfa Žáka, narodeného v roku 1907, ktorý bol odsúdený 18. februára 1941 rozsudkom TK IXa 5461/30 na tri mesiace nepodmienečne v trestnej veci ťažkého ublíženia na tele, keď „zbil Žida Jindricha Becka. Pojednávame má byť na Hlavnom súde 7. októbra 1941.“ Žiadalo, aby HV HG „učinilo patričné kroky na zlikvidovanie súdneho pokračovania.“⁸⁴

Od momentu, keď minister pravosúdia M. Vančo v januári 1939 zasiahol do nezávislosti súdov vyradením jednej kategórie sudcov, do momentu, keď vládla zlikvidovala aj právo určenej kategórie občanov sa vôbec na súd obracať, uplynulo len pár mesiacov. Vedľajším efektom bolo, že súdy sa týmto spôsobom vyhli rozhodovaniu o veciach, ktoré i s vtedajším platným a ešte do detailov nezmeneným právom boli v priamom rozpore.

Skúsenosti s nezávislosťou súdov v Nemeckej ríši

Cestu k ďalšiemu odklonu, či priam zavrhnutiu demokratickej podstaty práva ukazovali aj skúsenosti z Nemecka. V máji 1939 „prikázala“ vládla dvom právnikom – ministerskému hlavnému komisárovi Dr. Deziderovi Rakšáňmu a univ. prof. Dr. Stefanovi Lubymu zúčastniť sa na 6. zjazde nemeckých právnikov v Lipsku, ktorý sa konal v dňoch 19.–21. mája 1939. Dr. Rakšány informoval predovšetkým o postavení sudcu v Nemeckej ríši. Uviedol, že minister Frank sa vyslovil, že „Zásady o sudcovskej neodvislosti, o zákaze, že nik nesmie byť odňatý svojmu zákonitému sudcovi a že trestné zákony nesmú mať zpiatočnú platnosť, ktorými liberalistické ústavy ohraničujú sudcovskú moc, definujú právne postavenie sudcovskej moci len negatívne a nie v jej pozitívnych funkciách. ... Ústavnoprávna funkcia v národne socialistickom štáte pozostáva v uskutočňovaní a ochraňovaní spravodlivého životného poriadku nemeckej národnej pospolitosti. ... úzkostliví, malí ľudia nemôžu byť sudcami v Tretej ríši. K tomu sú potrební mužovia

⁸³ Zákon. č. 122/1939 Sl. z. bol zrušený zákonom č. 132/1943 Sl. z.

⁸⁴ SNA, fond S, 604-6-3, č. 225.

tvrdého charakteru a nepoddajného rozhodovania, ktorí sú odhodlaní stáť v boji a povedať: právo a ríša sú jedno, právo a sudca však nerozluční. ... Sudca je bojovníkom a vykonávateľom vodcovej vôle stelesnenej v zákonoch národnej pospolitosti.“⁸⁵

Prof. Š. Luby sa nevenoval v informáciách právu, ani súdnictvu, ale zjazdu ako takému, účasti na ňom zo zahraničia, Ríši a Slovensku, Protektorátu Čechy a Morava, včleneniu Rakúska do štátnej sústavy nemeckej, štátnej forme Nemecka, úlohe nemeckých právnikov v zahraničí, Nemecku a koloniálnej otázke a medzinárodnému právu. Pri tejto poslednej téme citoval Seyss-Inquartove slová, prednesené na záverečnom zhromaždení, že „vo sfére medzinárodných vzťahov nastáva doba, ktorá nie je ani pacifistickým ani imperialistickým obdobím súžitia národov, ale érou silných, sebavedomých, mladých a priebojných národov, t. j. érou vlády ich nezadateľných národných práv, a že tejto pospolitosti vedúca úloha, akou je úlohou utvoriť vlastný štát, môže patriť a môže byť splnená len takým národom, u ktorého vyššie podmienky sú dané ako výslednice jeho biologických vlastností a jeho kultúrnej moci.“⁸⁶

Nezávislosť súdov a Ústava Slovenskej republiky

Ústava Slovenskej republiky, ktorá bola prijatá ako ústavný zákon č. 185 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939, obsahovala ustanovenia o súdnictve v hlave deviatej v §§ 64 až 74. Väčšina ustanovení o súdnictve kopírovala československú ústavu z roku 1920 spolu s nezávislosťou sudcov, ktorí mali viazaní len zákonmi (§ 67, ods. 1). Na prvý pohľad by sa zdalo, že slovenská politická reprezentácia nepreberala nemecký model „nezávislosti súdov“. Pre získanie opačného dojmu však stačí už citovaná sudcovská prisaha, ktorou sa sudcovia zavazovali k „poslušnosti vláde“.⁸⁷

Nemecký model sa otvorene presadil veľmi skoro, keďže vládla i poslanci Snemu zistili, že všetky právne normy, ktoré zakazovali občanovi podať sťažnosť na Najvyšší správny súd, narážali na ustanovenie § 74 Ústavy Slovenskej republiky, v ktorom sa uvádzalo, že ochranu proti rozhodnutiam správnych orgánov poskytuje správne súdnictvo. V podrobnostiach odkazovala Ústava v ods. 3 tohto paragrafu na osobitný zákon. Aby sa predišlo podávaniu žalôb zo strany postihnutých osôb, a tým možnému rušeniu rozhodnutí správnych orgánov, prijal 7. mája 1940 Snem ústavný zákon č. 120/1940 Sl. z. o Najvyššom správnom súde. Sila ústavného zákona mala svoje dôvody, pretože zákon musel doplniť § 74 Ústavy, ktorý pôvodne znel „ods. 1. ochrana proti rozhodnutiam správnych orgánov poskytuje správne súdnictvo. Ods. 2. Štát a vinný štátny orgán (zamestnanec) ručí za škodu, spôsobenú nezákonným výkonom verejnej moci. Ods. 3. Podrobnosti určujú osobitné zákony.“ V dôvodovej správe k návrhu ústavného zákona sa otvorene uvádzali dôvody pre nutnosť zmeny: „V autoritatívnych štátoch je tendencia zúžiť kompetenciu správnych súdov výlukami z pôsobnosti. Nepripúšťa sa právna kontrola v tých prípadoch, v ktorých by mohli byť dotknuté záujmy štátu. Vylučujú sa zo súdneho preskúmania akty najvyšších štátnych činiteľov. Súdna kontrola administratívy sa obmedzuje, aby nebola

⁸⁵ RAKŠÁNY, D.: Právnický kongres v Lipsku. – Postavenie sudcu v Tretej ríši. In: Právny obzor, XXII. 1939, s. 181, 182.

⁸⁶ LUBY, Š.: Aktuality na sjazde nemeckých právnikov. In: Politika, IX, 8, 1. 7. 1939, s. 90–91.

⁸⁷ Vid' poznámka č. 17.

prekážkou štátnemu životu. Aj v Slovenskej republike treba prispôbiť inštitúciu správneho súdnictva novej štátnej štruktúre a ideovej základni, ktorá s kloní k povahe štátu autoritatívneho. Bude treba výluk najmä v otázkach zásadných, ktoré sú podstatné pre autoritatívny smer (rasové, stavovské a pod.). Ústava Slovenskej republiky, pokiaľ ide o správne súdnictvo, nevyjadřila náležite potrebu prispôbiť sa novej ideológii a nechala všetko pri starom. Podľa § 74 Ústavy ochranu proti rozhodnutiam správnych orgánov poskytuje správne súdnictvo a v ods. 3 odkazuje toto ustanovenie v podrobnostiach na osobitný zákon. Chybuje tu ustanovenie, že túto ochranu možno zákonom obmedziť. Tento nedostatok vyvolal dôvodné pochybnosti, či za tohto právneho stavu, založeného citovaným ustanovením § 74 je vôbec možná nejaká výluka z kompetencie Najvyššieho správneho súdu, ktorá nemá právny základ v inom ustanovení Ústavy, alebo neplynie priamo z povahy vecí. Keby tento nedostatok nebol odstránený, mohlo by dôjsť k tomu, že by ústavný senát prehlásil každú normu za protiústavnú v časti, pokiaľ vylučuje podať sťažnosť na Najvyšší správny súd. Aby sa tomu zamedzilo a aby výluky z pôsobnosti Najvyššieho správneho súdu mali dostatočný právny podklad, treba ustanovenie § 74 doplniť, čo sa stane tým, že zákon o Najvyššom správnom súde bude ústavným zákonom.⁸⁸

Spravodajca ústavnoprávneho výboru o vládnom návrhu ústavného zákona o Najvyššom správnom súde na zasadnutí Snemu 7. mája 1940 uviedol, že „pri voľbe systému zo strany štátnej moci prichádza v úvahu otázka politická, lepšie rečeno otázka mocenská. Iste a to pri akejkoľvek forme štátneho zriadenia, tým viacej však v štátoch autoritatívnych – je snaha zúžiť kompetenciu správneho súdnictva výlukami z jeho pôsobnosti. Nepripúšťa sa právna kontrola v takých prípadoch, v ktorých by mohli byť dotknuté záujmy štátu a ktoré pri opačnom názore správneho súdu od názoru úradu administratívneho boli by prekážkou a na škodu štátnemu životu. I Slovenská republika kloní sa k povahe štátu autoritatívneho; je tu teda samozrejماً snaha so strany štátnych záujmov a činiteľov prispôbiť inštitúciu správneho súdnictva tejto štruktúre. Bude preto treba upraviť pôsobnosť Najvyššieho správneho súdu v otázkach zásadných, ktoré sú dôležité pre autoritatívny smer, na princípe tomuto zodpovedajúcom. Už v § 74 Ústavnej listiny je poskytnutá ochrana proti rozhodnutiam správnych orgánov; túto ochranu podľa Ústavy nie je možno ani zákonom vylúčiť alebo obmedziť; to znamená, že sťažnosť na Najvyšší správny súd bola by prípustná v každom prípade, lebo ústavný senát mohol by každú normu prehlásiť za protiústavnú v tej časti, pokiaľ vylučuje sťažnosť na Najvyšší správny súd. Dnes štátny život potrebuje rýchlej asimilácie k rýchlym vnútorným a zahraničným obratom, preto pre dnešok táto norma Ústavnej listiny je už ztrnulá a málo pružná, treba ju doplniť, aby výluky z možnosti podať sťažnosť na Najvyšší správny súd mali proti striktnému zneniu Ústavy aj zákonný podklad, ktorý došiel výrazu práve v bode f), § 5 osnovy. Preto zákon tento je ústavným.“⁸⁹ Ústava sa tak doplnila o ďalšiu výnimku z pôsobnosti vo veciach, „ktoré sú výslovne vyňaté z pôsobnosti Najvyššieho správneho súdu zákonmi alebo vládnymi nariadeniami vydanými podľa § 4 zákona č. 1/1939 Sl. z. alebo nariadeniami s mocou zákona vydanými podľa § 44 Ústavy.“

K problematike Najvyššieho správneho súdu sa vyjadril v tlači aj minister pravosúdia a predseda Najvyššieho správneho súdu Gejza Fritz v článku „Potreba

⁸⁸ Snem Slovenskej republiky 1940, tlač 155, s. 20–21.

⁸⁹ Tesnopisecká zpráva o 34. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 7. mája 1940. Reč zpravodajcu Dr. Hudeca, s. 4–5.

administratívneho súdnictva v autoritatívnom štáte:⁹⁰ „Pozdávalo by sa, že štát budovaný na autoritatívnom princípe nepotrebuje administratívne súdnictvo a často, pravda, z neznalosti vecí perhorekuje sa táto najvýznamnejšia ustanovizeň verejného práva. Ale modernú štátnu administratívu nemožno si predstaviť bez kontroly neodvislým súdnym tribunálom. Ani jeden režim nemôže sa zaobiť bez administratívnej justície a autoritatívny režim, ako režim s najcitlivejším smyslom pre právny poriadok, potrebuje ju dvojnásobne. Ved' v autoritatívnom štáte, kde maximum národnej vôle reprezentuje vodca, prejavuje sa vodcová vôľa v zákonoch a iných právnych normách, ktoré vodca dáva preto, aby sa uskutočňovali a zachovávaly. Musí tu teda byť nejaký tribunál, ktorý by dozeral, či administratíva právne normy vodcove zachováva a či ich neporušuje. Pod takýmto tribunálom je mysliteľný len správny súd. Vzorom pre organizáciu administratívneho súdnictva je Nemecká ríša. Ona je vôbec ohníkom a čistým prameňom reforiem pre autoritatívny štát. Je faktom, že každá úspešná revolúcia má formačné účinky na právny poriadok štátu. I revolúcia národného socializmu prenikla právny poriadok, prispôsobujúc administratívu a vôbec štátny život novej ideovej základni, pričom urýchlene budovala nový právny poriadok Tretej ríše. Lenže v tomto tempe nevidíme nijakú prekonosť, ba naopak, je tu zrejماً v duchu hesla Vodcu Hitlera 'Nicht alles umstürzen' systematická, s kroka na krok zámeraná organizácia štátnej administratívy naväzujúca na historicky vývoj. Všetky prejavy nemeckých vedúcich činiteľov a spolutorcov nového poriadku zdôrazňujú nevyhnutnosť právneho poriadku a nevyhnutnosť právnej istoty. Zákonodarstvo Tretej ríše ovláda zásada, že dôvera v štátne vedenie nie je mysliteľná bez dôvery zabezpečenia práva, spravodlivosti a právneho poriadku. Garancia právneho poriadku a právnej istoty je v administratívnom súdnictve. ... V Nemecku prevláda názor, že kontrola administratívy neodvislými súdmi neprieči sa základom národného socializmu, ba naopak, je veľmi žiaduca, nakoľko je zárukou, že v normách vyjadrená vôľa Vodcova sa dôsledne zachováva. Preto účinky národno socialistického zákonodarstva nijako sa nedotkly administratívneho súdnictva platného pred rokom 1933. ... Co sa týka nášho administratívneho súdnictva, je ono už prispôbené ideovej základni autoritatívneho štátu a v zákone o NSS č. 120/1940 je plne vyjadrený autoritatívny princíp. Pán predseda vlády Dr. Vojtech Tuka v máji toho roku pri prejednávaní zákona o NSS v ústavno-právnom výbore veľmi prozreteľne anticipoval politický vývoj, keď odporúčal pozmeniť reformačnú právomoc Najvyššieho správneho súdu v administratívnych veciach, okrem vecí poisťovacieho práva, založenú vládnym nariadením č. 62/1939 Sl. z., na právomoc kasačnú, ako najideálnejší typ administratívneho súdnictva. Možno povedať, že Najvyšší správny súd so štruktúrou akú mu dal zákon č. 120/1940 Sl. z., plne vyhovuje všetkým potrebám autoritatívneho štátu.“

V dôsledku zásahov ústavným zákonom č. 120/1940 Sl. z. do kompetencie Najvyššieho správneho súdu v neprospech občanov boli zamietané sťažnosti dovtedy už podané na Najvyšší správny súd. Tak rozhodnutím Najvyššieho správneho súdu z 22. júna 1940, č. 28/1940-3 vo veci sťažnosti Dr. Ludovíta K. proti rozhodnutiu vlády Slovenskej republiky z 24. októbra 1939 o určení osoby podľa § 4 vládneho nariadenia č. 73/1939 Sl. z., ktorým ho vláda vyhlásila za politického zbohatlíka, sťažnosť odmietol. Ako dôvod uviedol, že „Akt vlády, ktorým podľa § 4 vlád. nar. 73/1939 Sl. z. určuje osoby, ktorých majetok podľa § 1 cit. vlád. nar. prepadá v prospech štátu, nie je rozhodnutím ani opatrením

⁹⁰ Dr. Gejza Fritz, predseda Najvyššieho správneho súdu: Potreba administratívneho súdnictva v autoritatívnom štáte. In: Slovák, XXII, 1940, č. 256 (27. októbra 1940), s. 4.

v smysle § 2 ods. 1 úst. zák. o NSS č. 120/1940 Sl. z.⁹¹ Ďalšie rozhodnutie sa týkalo sťažnosti Bernáta G. proti rozhodnutiu Ministerstva vnútra z marca 1940 o prepustení zo štátnej služby. Jedným z uvedených troch odôvodnení zamietnutia sťažnosti bolo, že vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z., ktoré upravuje otázku vylúčenia židov z verejných služieb, má moc zákona a je platné aj za účinnosti Ústavy č. 185/1939 Sl. z.⁹² Takéto zamietavé rozhodnutia vyniesol Najvyšší správny súd aj pri obdobných sťažnostiach.⁹³

Názory režimových právnikov na obmedzenie kompetencie Najvyššieho správneho súdu

Pôsobenie Najvyššieho správneho súdu v nových podmienkach bolo témou aj pre právnickú verejnosť. Svoje poznámky k vládnemu nariadeniu č. 62/1939 Sl. z. a konkrétne aj vo vzťahu k § 74 Ústavy v súvislosti s pripravovaným ústavným zákonom o Najvyššom správnom súde publikoval v roku 1940 A. Buček, sekretár a radca Najvyššieho správneho súdu v časopise Verejné právo. Okrem iného sa venoval práve jeho zákonne vylúčeným kompetenciám. Za dôvod, prečo sa tejto otázke nevenovala pozornosť už v Ústave, označil „budovanie štátu. Očakávalo sa, že mladý štát, ktorého ideová základňa kloní sa k povahe štátu autoritatívneho, bude chcieť vyriešiť v novom duchu štátnej ideológie a zásadne dôležité otázky sociálne, hospodárske, rasové a iné. Lež Ústava v ustanovení § 74 o správnom súdnictve nezdôraznila dost' intenzívne tieto reformné tendencie. ... Náhlady sa tu diametrálne rozchádzajú podľa toho, či sa toto ustanovenie posudzuje ako norma vymedzujúca kompetenciu Najvyššieho správneho súdu, alebo len ako program zákonodarcu, ktorý sa má splniť osobitným zákonom. Zástanci prvého náhľadu vidia v § 74 Ústavy normu, ktorá garantuje ideál právneho štátu a klonia sa k prísnemu zákonnému výkladu, že každá výluka z kompetencie NSS v zornom uhle tohoto ustanovenia je protiústavná. Lež nemožno tvrdiť, že by priamo z tohoto ustanovenia sa dali odvodzovať určité subjektívne práva. Prijateľnejšie a presvedčivejšie je azda stanovisko tých, ktorí ustanovenie § 74 pokladajú len za smernicu pre osobitný zákon, a ktorý odkazuje ods. 3 tohoto ustanovenia. Potom ale zákonodarcu v tomto osobitnom zákone mohol by obmedziť správne súdnu kontrolu a vylúčiť z kompetencie Najvyššieho správneho súdu veci, ktoré nechce podrobiť jeho kognícii. Je ale otázkou, ako ďaleko môže ísť táto voľnosť, aby štát, hoci aj autoritatívny, nepozbudol povahu štátu právneho.“⁹⁴ Krátke oboznámenie s ústavným zákonom bolo publikované v príspevku „Ústavný zákon o zriadení Najvyššieho správneho súdu v Bratislave“.⁹⁵ Pomerne na značnom priestore informoval o Najvyššom správnom súde časopis Hospodárstvo a právo.⁹⁶

⁹¹ In: Verejné právo, I. 1940, Príloha: Úradná zbierka Najv. správneho súdu, č. 101, s. 254–255.

⁹² Ibid.: č. 119, s. 302–305.

⁹³ Ibid.: č. 122, s. 312–315; č. 140, s. 354–359.

⁹⁴ BUČEK, A.: Poznámky k vládnemu nariadeniu č. 62/1939 Sl. z. o Najvyššom správnom súde. In: Verejné právo, I., 1940, s. 19.

⁹⁵ – š. In: Politika, X, 10, 1. 6. 1940, s. 110–111.

⁹⁶ mz: Voľná úvaha úradov a Najvyšší správny súd. In: Hospodárstvo a právo, VIII, 1940–1941, s. 104–108. mz: Voľná úvaha správnych úradov v judikatúre Najvyššieho správneho úradu. In: Hospodárstvo a právo, VIII, 1940–1941, s. 132–136. KOSTIAL, J.: O reformačnej rozhodovacej právomoci Najvyššieho správneho súdu. In: Hospodárstvo a právo, IX, 1941–1942, s. 6–9.

Zhodnotenie vývoja slovenského práva od 14. marca 1939 do 14. marca 1940 urobil vo svojom článku „Výstavba slovenského práva ako poriadku hodnôt“ prof. Stefan Luby.⁹⁷ Uviedol, že „Máme ovšem vo svojich radoch fatalistov a je ich ešte hodne, ktorí na zákonodarnú činnosť Slovenskej republiky pozerajú sub specie vývoja, ktorý ide a tvorí mimo nás. Na právnu tvorbu preto pozerajú tiež skepticky, ako na počínanie, o márnosti ktorého vraj nás presvedčí svojimi faktami už najbližší vývoj. Ale o tých nemusíme sa moc starať, ich rady preriednu. ... Základy demokratického zriadenia, ktoré budovalo svoje právo na pojmoch kvantitatívnych, boly opustené a vyrastá nový a tiež pôvodný právny poriadok, ústredným pojmom ktorého nie je už jednotka kol'kosti a jej násobky, ale hodnota. Preto je naša právna tvorba terčom útokov so strany zástancov demokracie, ktorým bije do očí menovite opustenie princípu rovnosti. Zásady rovnosti sa naše právo skutočne vzdalo, ale nie k voľi napodobeniu právnej tvorby národnosocialistickej alebo fašistickej, naopak z vlastnej potreby; poznali sme dobre, že rovnosť bola v dosavátnych štátnych a právnych zariadeniach najväčším nepriateľom kultúrnych hodnôt slovenských, ktoré kvantitatívne zostávaly v menšine a ktorým rovnosť nepomohla, lebo zásada rovnosti vždy a všade posilovala silnejších: rovnosť občanov pred zákonom, hovorí Anatol France, záleží v tom, že pred zákonom všetci občania sú rovní, lebo zákon rovnako zakazuje nocoovanie pod mostom chudobnému ako bohatému. Kto bol tým chudobným za doterajšej rovnosti? ... Najvyššou hodnotou, ku ktorej smeruje štátne právo a organizácia je národ, kresťanstvo a nie ideál demokracie: ľudstvo. Z hľadiska týchto primárnych hodnôt je hodnotený aj sám človek. Človek prestáva byť kvantitatívnou jednotkou spoločenského a právneho poriadku ako vo štátnom zriadení demokratickom, takže niet viac miesta pre rovnosť alebo rovnoprávnosť. ... (Týka sa Židov, pozn. aut.) Demokratickú rovnoprávnosť využívali len oni, a preto všade, kde sa opúšťa demokracia, trpia len oni. ... Druhá hodnota, ktorá rozhoduje, je kresťanstvo. S jeho hľadiska nebolo dôvodu zakročiť proti Židom, ktorí sa pokrstili zo skutočného presvedčenia. Bolo to možné predpokladať u tých, ktorí sa prekrstili pred rokom 1918, iste nie u novokrstencov z roku 1938. ... právna istota závisí nie len od toho, ako sa právo prevádza, ale aj od dokonalosti právnych noriem po tých stránkach, ktoré sú podmienkou právnej istoty.“

Zásahy Nemeckej ríše do slovenského súdnictva po 14. marci 1939

Do predstáv predstaviteľov Slovenského štátu o fungovaní slovenského súdnictva zasiahla hneď v roku 1939 aj „vyššia moc“, reprezentovaná Nemeckou ríšou. V zmluve o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom, podpísanej 18. marca 1939 vo Viedni a 23. marca 1939 v Berlíne, sa v článku 2 uvádzalo, že „Na prevedenie ochrany prevzatej Nemeckou ríšou má Nemecká branná moc právo v pásme, ktoré je na západe ohraničené hranicou Slovenského štátu a na východe všeobecnou čiarou východného okraju Bielych Karpát a východného okraju pohoria Javorníkov, kedykoľvek zriaďovať vojenské objekty a držať ich obsadené silou, ktorú pokladá za potrebnú. ... V pásme popísanom v ods. 1 vykonáva vojenské výsostné práva nemecká branná moc. Osoby nemeckej štátnej príslušnosti, ktoré sú zamestnané v popísanej oblasti na základe súkromno-smluvného pomeru stávaním vojenských objektov, podliehajú v tejto

⁹⁷ In: Politika, X, 5, 15. 3. 1940, s. 54–55.

veci nemeckému súdnictvu.⁹⁸ V zázname z rokovania medzi slovenským a nemeckým ministerstvom zahraničných vecí, konanom 19. júna 1939 o konkrétnych záležitostiach, na ktoré sa zmluva vzťahovala sú uvedené aj okolnosti pre činnosť nemeckej vojenskej súdnej moci na Slovensku.⁹⁹

Štyri dni pred prepadnutím Poľska Nemeckom (a aj Slovenskom), a teda pred začiatkom II. svetovej vojny, zaslalo predsedníctvo vlády prípis adresovaný „Prezidiám všetkých ministerstiev. Nemecké vojsko-spolupráca slovenských úradov. Dôverné! Na základe ochrannnej zmluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou 18. až 23. marca 1939 a na základe zmlúv ju doplňujúcich prichádzajú do časti slovenského štátneho územia na ochranu Slovenského štátu nemecké vojenské oddiely ... Nemecká vládna moc nechce zasahovať do vnútornej správy a súdnictva Slovenského štátu. Nemecké vojenské súdy však môžu podľa nemeckého práva brať na zodpovednosť osoby bez ohľadu na ich štátnu príslušnosť, keď sa títo prevínia proti bezpečnosti nemeckej brannej moci, jej príslušníkom a sprievodu, alebo ktorí sa prevínia proti nariadeniam niektorej nemeckej vojenskej vrchnosti. Za slovenskú vládu Dr. J. Tiso, v. r., predseda vlády.“¹⁰⁰ To už bola zjavné obmedzenie aj súdnej moci na celom Slovensku. Pre informovanie verejnosti prostredníctvom tlače bola vypracovaná táto verzia: „Obyvateľstvu Slovenska. V záujme ochrany nezávislosti a územnej celistvosti nášho mladého Slovenského štátu proti hroziacemu poľskému nebezpečenstvu na základe ochrannnej zmluvy uzavretej medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou a ju doplňujúcich uzavretých zmlúv prídu na územie Slovenského štátu nemecké vojenské oddiely, ktoré v prípade potreby budú s našou hrdinnou slovenskou armádou bok po boku spoločne brániť územie nášho štátu. Vyzývam obyvateľstvo, aby nemecké oddiely privítalo ako priateľov a poskytlo im všemožnú podporu.“¹⁰¹ Ale v rozhlase odznela ešte iná formulácia, na ktorú sa odvolávalo štátne zastupiteľstvo v Levoči dňa 28. augusta 1939 v liste Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu v Bratislave so žiadosťou o stanovisko, pretože „... Dnes naobed v správach slovenskej tlačovej kancelárie bolo oznámené, že všetky osoby bez ohľadu na štátne občianstvo pre akýkoľvek delikt spáchaný proti nemeckej brannej moci podliehajú vojenským súdom nemeckým. V prípade, že by súdy nenariadili predbežnú vazbu, žiadam o úpravu ako má štátne zastupiteľstvo s menovaným naložiť až do doby kým zákonným spôsobom horeuvedená zpráva o príslušnosti nebude upravená. Štátne zastupiteľstvo vyčerpá všetky možné opravné prostriedky, aby vazba bola nariadená, a až do ďalšej úpravy hlavného štátneho zastupiteľstva ponechá ho vo väzbe, nech je súdne rozhodnutie akékoľvek. Prosím o veľmi súrne úpravu.“ Štátne zastupiteľstvo navrhlo výklad pre zločin vojenskej zrady a vyzvedačstva podľa § 6 zák. č. 50/1923 Sb. z. a n. a § 1 zák. č. 130/1936 Sb. z. a n.¹⁰²

⁹⁸ Zmluva bola publikovaná v Slovenskom zákonníku až 23. septembra 1940 pod č. 226.

⁹⁹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 120, č. 6360. Aide memoire. Ministerstvo zahraničných vecí pre predsedníctvo vlády. Z 28.6.1939. Dôverné.

¹⁰⁰ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 32, č. 8637/1939. Podčiarknuté v texte. Dokument je datovaný 28. augusta 1939.

¹⁰¹ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 32, č. 8637/1939. Podčiarknuté v texte.

¹⁰² § 6 zák. č. 50/1923 Sb. z. a n. v znení § 1 zák. č. 130/1936 Sb. z. a n.: „Vojenská zrada. Ods. 1) Kdo za války opatřuje nepříteli nějaký prospěch nebo způsobí škodu branné moci nebo vojenským podnikům republiky nebo jejího spojence, příslušník republiky, který za války koná službu v nepřátelském vojsku, trestá se za zločin těžkým žalářem od tří do pěti let, za okolností zvláště přitěžujících těžkým žalářem od pěti do dvaceti let nebo na doživotí. Ods. 2) Kdo vyrazí cizí moci přímo nebo nepřímo skutečnost, opatření nebo předmět,

nariadenie predbežnej vazby z dôvodu bodu 2–5 na základe § 141 trestného poriadku, čo, ako sa ukázalo, následne si osvojilo aj ministerstvo pravosúdia.¹⁰³

V prísne dôvernom liste ministra pravosúdia zo dňa 5. septembra 1939 zaslanom hlavnému štátnemu zastupiteľstvu a generálnej prokuratúre v Bratislave sa uvádzalo, že „v poslednej dobe vo viacerých prípadoch boli do súdnej vazby dodané osoby s krátkym oznamom, že ide o vojenskú zradu, v trestnom ozname samotnom však neboly uvedené skutočnosti, ktoré by bolo možno subsumovať pod niektoré ustanovenia definujúce vyzvedačstvo. Vo väčšine prípadov išlo len o podozrenie, ktorého konkrétne dáta sa súdu nesdelili. Ide najmä o prípady, vo ktorých podľa trestného oznamu sa zatkli osoby na ústny rozkaz nemeckej misie s tým, že zatknuté osoby nemajú byť bez súhlasu nemeckej vojenskej misie v Bratislave prepustené na slobodu. Úrady verejnej obžaloby sa poukazujú, aby v takýchto prípadoch navrhovaly u súdov uvalenia predbežnej vazby na zatknuté osoby a aby si súrne vyžadovaly doplniť trestný oznam konkrétnymi údajmi a dôkazmi, ktorými by bolo možné podložiť návrhy predostierané na súdy V prípade, že by súd nevyhovел návrhu na uvalenie alebo predĺženie predbežnej vazby a nariadil prepustenie zatknutej osoby na slobodu, alebo že by do stanovenej lehoty nedošlo doplnenie trestného oznamu uvedením konkrétnych údajov a dôkazov, úrady verejnej obžaloby sa poukazujú, aby v žiadnom prípade zatknutú osobu na slobodu neprepúšťaly ale aby na základe § 5 zák. č. 131/36¹⁰⁴ aj naďalej vo väzbe podržali. So zreteľom na obor pôsobnosti štátnych

jež mají zůstatí utajeny pro obranu republiky, kdo vyzvídá takovou skutečnost, opatření nebo předmět, aby jej vyrazil přímo nebo nepřímo cizí moci, kdo za těmito účely se s někým spolčí nebo vejde ve styk přímý nebo nepřímý s cizí mocí nebo s cizími činiteli, zejména vojenskými nebo finančními, trestá se za zločin těžkým žalářem od pěti do dvaceti let nebo doživotí; byl-li však vinník podle svého veřejného postavení povinen uchovávatí skutečnost, opatření nebo předmět, jež mají zůstatí utajeny pro obranu republiky, v tajnosti, nebo byla-li mu taková povinnost výslovně uložena, hledíc na jeho služební nebo smluvní poměr, nebo týka-li se čin tajemství zvláště důležitého, nebo byl-li páchan po delší dobu nebo ve značném rozsahu nebo způsobem zvláště nebezpečným nebo za jiných okolností zvláště přitěžujících, trestem smrti. Ods. 3) Kdo vědomě ohrožuje obranu republiky tím, že vyrazí osobě nepovolané skutečnost, opatření nebo předmět, jež mají zůstatí utajeny pro obranu republiky, nebo tím, že vyzvídá takovou skutečnost, opatření nebo předmět, aby je vyrazil osobě nepovolané, trestá se, není-li čin přísněji trestný, za zločin těžkým žalářem od jednoho do pěti let, za okolností zvláště přitěžujících těžkým žalářem od pěti do deseti let. Ods. 4) Kdo hrubou nedbalostí způsobí, že taková skutečnost, opatření nebo předmět se stanou nebo mohou státí známými cizí moci, ačkoli podle svého veřejného postavení je povinen uchovávatí je v tajnosti neb ačkoli mu taková povinnost byla výslovně uložena hledíc na jeho služební nebo smluvní poměr, trestá se za přečin tuhým vězením od tří měsíců do tří let.“ Trestný súdny poriadok zák. č. XXXIII/1896: § 141 „Predbežné zatknutie ľzä nariadiť: 2. Jestliže obvinený utiekol alebo sa skryl, aby sa vyhol trestnému pokračovaniu, a neskoršie sa dobrovoľne u úradu nepríhlásil, ďalej jeli tu dôkaz, že obvinený činil prípravu k útoku, konečne ľza-li s dôvodom sa obávať jeho útoku pre to, že nemá stáleho bydliska alebo riadneho zárobkového prameňa alebo že je neznámy a nemôže sa legitímovať, alebo pre veľkosť trestu, ktorý ľza predvídať; 3. (zák. č. 1/1920) ľhľadel-li obvinený pôsobiť na svedkov, znalcov alebo iné osoby vo veci zúčastnené, aby prekážal zisteniu pravdy, alebo ľhľadel-li ľnak znesnadniť trestné pokračovanie ničením alebo ukryvaním stop trestného činu, alebo odôvodňujú-li zvláštne okolnosti obavu, že by to učinil; 4. jestliže obvinený nie je československým príslušníkom a ľza sa dôvodne obávať, že by sa nedostavil na opatovné predvolanie k súdu, keby bol ponechaný na slobode; 5. spáchal-li obvinený v dobe pokračovania proti nemu zahľajeného nový zločin, alebo přečin, alebo je-li tu dôkaz pre to, že obvinený vyhľražal, že zločin alebo přečin, o ktorý sa pokúsil, vykoná, alebo, že vykoná nový zločin či přečin.“ In: SINGER, J.: Příručná sbierka justičných zákonov platných na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Bratislava, 1933.

¹⁰³ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 136, č. Št 1540/39.

¹⁰⁴ Zák. č. 131/1936 Sb. z. a n. o obraně státu. § 5 (1) „Při vykonávání své pravomoci přihlížejí úřady a veřejné orgány vedle zájmů, kterých je třeba již podle jiných platných předpisů dbátí, z moci úřední též k zájmům

zastupiteľstiev, ktorý je vymedzený zák. čl. XXXIII: 1871¹⁰⁵ nemôžu štátne zastupiteľstvá týmito osobami ďalej disponovať a preto takto zadržané osoby majú sa pokiaľ možno v najkratšom čase spolu s trestnými spismi odovzdať najbližšej policajnej vrchnosti k ďalšiemu pokračovaniu. ... Hlavné štátne zastupiteľstvo v Bratislave sa poukazuje, aby túto úpravu súrne oznámilo všetkým štátnym zastupiteľstvám ako aj oddeleniu hlavného štát. zastupiteľstva v Prešove.¹⁰⁶ List bol zaslaný na vedomie i predsedníctvu vlády, ktoré žiadalo ministerstvo pravosúdia 15. septembra 1939 „predovšetkým o láskavé bezodkladné zdelenie, z akých skutkov boli obvinené osoby dodané do súdnej väzby, na rozkaz koho a s akým odôvodnením a ktoré orgány zatknutie previedli. Odpisy doplnených trestných oznamov ako aj zprávy o ďalšom pokračovaní v predmetných veciach nech sú sem bez prietahu zasielané.“¹⁰⁷ V prvých ohlásených prípadoch vojenskej zrady išlo o zadržanie MrPh. Jána Čtvrtníčka, Antona Viteka, a z podnetu člena nemeckej vojenskej komisie Karola Rotta v Stropkove Samuela Amsela a Jakuba Grünfelda.¹⁰⁸

Ako vyplýva z listu ministerstva pravosúdia zo dňa 21. októbra 1939, zaslaného Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu a Generálnej prokuratúre, v prípadoch podozrenia z vyzvedačstva spolupracovali úrady verejnej obžaloby s členmi Hlinkovej gardy.

obrany státu, pokud by mohly býti dotčeny. (2) Jestliže by v řízení před soudy, úřady a veřejnými orgány mohly býti jakkoli dotčeny věci, které mají zůstatí utajeny v zájmu obrany státu, je soud, úřad nebo orgán řízení provádějící povinen učiniti všechna vhodná opatření aby věci ty zůstaly zachovány v tajnosti. Za tím účelem se může úřad nebo veřejný orgán řízení provádějící v mezích nezbytnosti odchýliti od platných předpisů řízení se týkajících; to platí i v jiných případech, kdy je toho zájmu obrany státu naléhavě třeba. Opatření, opřená výslovně o ustanovení věty první, není třeba odůvodňovati. (3) Soudní a jiné úřední úkony, směřující k zjišťování věcí, které mají býti v zájmu obrany státu utajeny, a prozatímní zajišťovací opatření, která by mohla míti za následek ohrožení takového tajemství, mohou se provésti jen se svolením vojenské správy; svolení může stanoviti, jak má býti úkon proveden, aby tajemství bylo zachováno. Nebylo-li rozhodnutí vojenské správy v těchto věcech vydáno přímo ministerstvem národní obrany, je proti rozhodnutí vojenského velitelství (úřadu, orgánu), které je učinilo, přípustná dozorčí stížnost k ministerstvu národní obrany.“ Podľa rozhodnutia NS č. 6041: „Ani zákon o obraně státu, ani prováděcí nařízení k němu (vlád. nař. čís. 196/1936 Sb.) nestanoví nový důvod zastavení trestního řízení. – Pro soudy platí jen ustanovení první a třetí věty druhého odstavce § 5 zákona o obraně státu, nikoliv i ustanovení jeho druhé věty, – jak má soud postupovat, mohli-li by býti trestním řízením dotčeny věci, které mají zůstatí utajeny v zájmu obrany státu.“ In: POLÁČEK, F. – DUŠEK, J. – LELEK, L. – HOLUBEC, L. – PŘICHYSTAL, V.: Československé trestní zákony platné v zemích české a moravskoslezské. Praha, 1946, s. 599–600.

¹⁰⁵ V. texte je chyba, pretože vymedzenie pôsobnosti štátneho zastupiteľstva upravoval trestný súdny poriadok zák. čl. XXXIII/1896.

¹⁰⁶ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 135, č. 8808/39, č. 17623/1939-7.

¹⁰⁷ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 136, č. 9083/39.

¹⁰⁸ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 136. Ministerstvo pravosúdia oznamovalo Hlavnému štátnemu zastupiteľstvu v Bratislave, listom č. 1345/39 odpis, že „...Četníčka stanica podrobnejšie oznámenie nezaslala, len oznámila, že Čtvrtníček bol zatknutý v dohode s nemeckým policajným úradníkom ...ak by súdy nenariadili väzbu, či obvinený Čtvrtníček má byť ponechaný vo väzbe až do rozhodnutia nemeckých úradov.“ Št. zastupiteľstvo v Levoči 30. 8. 1939. prokurátor. Odpis listu zaslaný ministerstvu pravosúdia. Vec: MrPh Ján Čtvrtníček, vojenská zrada. „Predkladám so žiadosťou o udelenie pokynov v žiadanom smere, najmä teda v otázke, jakým spôsobom sa majú zachovať štátne zastupiteľstvá dotyčne väzňov dodaných nemeckými vojenskými orgánmi.“ Podpis nám. hlavného prokurátora. Ministerstvo pravosúdia listom Predsedníctvu vlády č. 18213/39-7 Bratislava dňa 18. septembra 1939, Vec: Anton Vitek, vojenská zrada. Vec: Amsel Samuel a spol. – vojenská zrada 20.9.1939 (dr. Takáč a dr. Ratica) ... „Četníčka stanica v Stropkove dňa 10.9.1939 zatkla: 1. Samuela Amsela, izraelitu žida majetného (býv. bankového úradníka), Jakuba Grünfelda, izr. žida nemajetného (obuvník). Ing Karol Rott, lesný správca v Stropkove a člen nemeckej vojenskej komisie udal na čet. stanici v Stropkove, že bez súhlasu nem. voj. org. nesmú byť prepustení na slobodu.“ Podčiarknuté v texte.

Uvedenú spoluprácu týmto listom minister pravosúdia však zrušil a taktiež zmenil vydanú úpravu z 5. septembra 1939.¹⁰⁹ Opis tohto listu zaslal minister pravosúdia na vedomie predsedníctvu vlády s tým, že „vojenská nemecká misia trvá naďalej na tom, aby bez jej súhlasu neboly prepustené na slobodu osoby, ktoré byly zatknuté na jej rozkaz.“¹¹⁰

Zmluva s Nemeckou ríšou o vydávaní aj za politické trestné činy

Od začiatku roka 1940 sa zo strany Nemecka pripravovala ďalšia zmluva so Slovenskom, na základe ktorej si mali tieto dva štáty umožniť vydávanie zločincov a poskytovať právnu pomoc.¹¹¹ K prvému posúdeniu návrhu zmluvy bola zostavená ministerstvom zahraničných vecí komisia, ktorá zasadala 15. apríla 1940 v zostave: Predseda: Dr. Rudolf Bečka, odb. radca MZV, Dr. Rudolf Klekner, leg. atašé MZV, zapisovateľ: Dr. Ján Novák, leg. atašé MZV, Vojtech Gallas, hlav. akt. taj. min. vnútra USB, Dr. Dezider Rakšány, súdny radca ministerstva pravosúdia, Dr. Jozef Somora, súdny radca ministerstva pravosúdia, nadp. just. Dr. Tibor Hajdu, vojenský prokurátor, MNO/just. odd. V zápisnici zo zasadnutia sa uvádzalo: „Pokiaľ ide o vydávanie za delikty politické: Dr. Klekner súdi, že za daných medzinárodne právnych vzťahov medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou (Schutzvertrag, Wehrwirtschaftsvertrag) je delikt politický spáchaný proti Nemeckej ríši súčasne týmže deliktom i voči Slovenskej republike, takže za takto danej zásady obojstrannej trestnosti vydávanie za tieto delikty má všetky predpoklady. Dr. Rakšányi na to uvádza, že v minulosti, keď sa týmto argumentovalo na pr. v prípade jednaní o Wehrwirtschaftsvertragu s Nemeckou ríšou išlo len o delikty špeciálne vojenské, pre ktorých vojenský delikt spáchaný voči Nemeckej ríši súčasne prehlásiť sa za delikt aj voči Slovenskej republike, ktorej sa tak vyhradilo trestanie páchatel'a. Súhlasí však, že širokým

¹⁰⁹ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 135, č. 21017/1939-7. Odpis. „Osoby, ktoré byly zatknuté pre zločin vojenskej zrady na rozkaz nemeckej vojenskej misie v Bratislave s tým, že bez jej súhlasu nemajú byť prepustené na slobodu a proti ktorým bolo stopovanie alebo vyšetrovanie zastavené a z toho dôvodu bola zrušená predbežná alebo vyšetrovací väzba, majú byť dodané najbližšej policajnej vrchnosti spolu s trestnými spismi na ďalšie pokračovanie. ... a ihneď o tom upovedomia nemeckú vojenskú misiu a ministerstvo vnútra a podajú zprávu ministerstvu pravosúdia prostredníctvom hlavného štátneho zastupiteľstva. ... Osoby, ktoré budú na rozkaz nemeckej vojenskej misie zatknuté pre zločin vojenskej zrady s tým, že bez jej súhlasu nemajú byť prepustené na slobodu, budú dodané do súdnej väzby s trestným oznámením misie, v ktorom majú byť uvedené generálie obvineného, skutkový stav a dôkazy. Keby v trestnom oznámení neboly uvedené tieto údaje, načím požiadať misiu, aby najpozdnejšie do 48 hodín od zatknutia obvineného v tomto smere trestné oznámenie doplnila, najmä nakoľko ide o dôkazy. Ministerstvo pravosúdia upozornilo misiu v tom smere, aby najpozdnejšie do 48 hodín oznámila v každom takomto prípade dôkazy. Úrady verejnej obžaloby sa poukazujú, aby v prípadoch, keď ide o obvinených zatknutých pre zločin vojenskej zrady na rozkaz vojenskej nemeckej misie, navrhovaly u súdov uvalenie predbežnej väzby. Keď táto misia najpozdnejšie do 48 hodín od zatknutia obvineného neoznámí, prípadne nedoplní svoje trestné oznámenie generáliami obvineného, presným vyličením skutkového stavu, najmä dôkazmi, úrady verejnej obžaloby navrhnú zrušenie predbežnej väzby podľa § 157 tr. por. S tým, aby bol obvinený dodaný najbližšej policajnej vrchnosti spolu s trestnými spismi na ďalšie pokračovanie. O tom, že sa stalo, načím vždy upovedomiť vojenskú nemeckú misiu a ministerstvo vnútra a podať zprávu ministerstvu pravosúdia prostredníctvom hlavného štátneho zastupiteľstva.“

¹¹⁰ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 135, č. 21017/39-7.

¹¹¹ SNA, fond ÚPV, 1939–1945, krabica č. 120, č. 4940, convolut Smluva o vydávaní zločincov a poskytovaní im aj právnej pomoci v trestných veciach.

právnym výkladom by sa to dalo prehlásiť aj o každom politickom delikte. Rozhodnutie bolo zverené vláde.“¹¹²

Po tomto rokovaní komisie zaslalo ministerstvo zahraničných vecí 15. mája 1940 predsedníctvu vlády veľmi súrny prípis s dvanástimi prílohami prekladu nemeckého návrhu zmluvy, ktorú hodlala Nemecká ríša „v najbližšej dobe uzavrieť so Slovenskom.“¹¹³ Ministerstvo zahraničných vecí v liste upozorňovalo vládu na i na to, že „článok 4 nemeckého návrhu znamená úplné novum u týchto smlúv. Podľa neho by sa mali vydávať aj zločinci politickí a vojenski. Čo sa týka vydávania pre vojenské trestné činy, mohlo by sa s tým súhlasiť, nakoľko aj Československá republika mala smluvy s Francúzskom a Angliou i dľa ktorých sa pre vojenské trestné činy páchatelia vydávali. Vydávanie pre politické trestné činy by bolo novum, pre ktoré doteraz nemáme obdoby. Jedná sa v danom prípade o otázku či Slovenská republika by vydávala Nemecku nemeckých a cudzích štátnych príslušníkov za trestné činy namierené proti Nemeckej ríši a naopak. Vydávanie by bolo možné iba na základe obojstrannej trestnosti t. j. v tomto prípade by trestný čin namierený proti Nemecku na základe ochranného pomeru sa pokladal za trestný čin namierený aj proti Slovensku a naopak. Ministerstvo zahraničných vecí dovoľuje si ohľadne tejto otázky poukázať na dva rôzne názory zachytené v zápisnici na tretej strane. Nakoľko sa jedná o vec zásadného a d'alekosiahleho rázu ministerstvo zahraničných vecí žiada Vás, aby ste vec predložili vláde k rozhodnutiu. Ministerstvo zahraničných vecí si k tomu ešte dovoľuje podotknúť, že nemecké vyslanectvo žiadalo urýchlené riešenie tejto otázky.“ Upozorňovalo na článok 3, ods. 1 návrhu zmluvy, podľa ktorého „Smluvné strany sa zaväzujú, že povolia vydanie za také činy, ktoré sú trestné podľa práva oboch strán vzťahujúceho sa na jednotlivý prípad. (bez označenia) Len neoficiálne opýtať sa vládu, aké stanovisko zaujať. Podľa našej mienky, nepristúpiť na písomné podvolenie sa vydávať politických previnilcov, ale sľúbiť, že fakticky budú vydávaní ak bude mať na tom zvláštny záujem Nemecká ríša.“ [ručne písaná poznámka s nečitateľným podpisom, že 5. VI. 1940 bola vec spomínaná vo vláde.]

Tak ako zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom z 18. marca 1939, tak i táto nebola schvaľovaná Snemom. V čase podpisovania ochrannej zmluvy platili ešte ustanovenia československej ústavy z roku 1920, podľa ktorej (§ 64, ods. 1) predovšetkým zmluvy vojenské potrebovali súhlas Národného zhromaždenia. Pri podpisovaní medzinárodnej zmluvy o vydávaní mal Snem na základe § 24, písm. h) slovenskej ústavy z júla 1939 vo výlučnej kompetencii „udeľovať súhlas s medzinárodnými smluvami obchodnými alebo takými, ktoré ukladajú štátu alebo občanom bremená, a so smluvami mierovými.“¹¹⁴

Ako vyplýva z listu ministerstva zahraničných vecí, vláda schválila návrh zmluvy 24. septembra 1940 (v publikovanom texte bol uvedený dátum 4. októbra 1940), ale zmluva bola podpísaná už 21. septembra 1940. V liste ministerstva zahraničných vecí predsed-

¹¹² Podčiarknuté v texte.

¹¹³ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 120, č. 108.519/40-III.P.

¹¹⁴ Ústavným zákonom č. 165 Sl. z. zo dňa 26. júna 1940 o predbežnej vnútroštátnej účinnosti medzinárodných smlúv obchodných bola vláda splnomocnená, aby so súhlasom prezidenta republiky uvádzala do predbežnej vnútroštátnej účinnosti medzinárodné zmluvy obchodné uzavreté Slovenskou republikou, vyhlásením v Slovenskom zákonníku. Súčasne s vyhlásením ich vláda predkladala Snemu na udelenie súhlasu.

níctvu vlády¹¹⁵ je upozornenie vyplývajúce zo záverov komisie ministerstva zahraničných vecí, že „Dôležitou novotou pri smluve je čl. 4: politické trestné činy. V základnom návrhu Nemeckom mali byť vydávaní politickí previnilci bez zvláštného obmedzenia. Po dôkladnom uvážení nezdalo sa byť praktické vylúčiť politický azyl vôbec. Smluvné strany sa preto usniesly vydávať pre politické trestné činy previnilcov, pokiaľ čin poškodil spoločné záujmy smluvných strán, čím spáchal úmyselný zločin proti životu alebo zvlášťne obecné nebezpečenstvo a mal šíriť strach a hrôzu.... Smluva platí, – ako už bolo hore uvedené – aj pre protektorát, neplatí však prezatiaľ pre Generálny Gubernát, pokiaľ pomer GG k Nemeckej ríši nebude s konečnou platnosťou vnútroštátne vyriešený.“ Zmluva, podpísaná prezidentom 29. januára 1941, bola publikovaná pod č. 110 Sl. z. dňa 24. mája 1941 ako vyhláška ministra zahraničných vecí o slovensko-nemeckých smluvách o vydávaní. No samotný text zmluvy toto tvrdenie, týkajúce sa politických trestných činov v článku 4, uvádza inak. V ods. 1 sa uvádzalo, že „Smluvné strany nemajú povinnosť pre vydanie, ak ide o čin politický alebo s politickým činom tak súvisiaci, že ho mal pripraviť, zaistiť, kryť alebo pred ním obrániť.“ V ods. 2 sa však uvádzalo, že „Povinnosť pre vydanie jestvuje však vo všetkých prípadoch, v ktorých čin poškodil spoločné záujmy smluvných strán. Povinnosť pre vydanie jestvuje ďalej, keď čin tvorí úmyselný zločin proti životu alebo vyvolal zvlášťne obecné nebezpečenstvo alebo mal šíriť strach a hrôzu, okrem prípadu, že čin sa spáchal v otvorenom boji. To isté platí pre prípravu takéhoto činu, pre jeho pokus, pre každý druh účastenstva na ňom a pre nadržovanie pri ňom.“

Dohoda o vzájomnej pomoci bezpečnostných orgánov

Súčasne s prípravou zmluvy o vydávaní sa 9. septembra 1940 sa tiež rokovalo o vypracovaní návrhu Dohody o vzájomnej pomoci bezpečnostných orgánov.¹¹⁶ Pre Nemcov by zmluva o vydávaní, bez tejto Dohody, nemala taký význam o aký im išlo, ak by mali čo i len najmenší problém dostať zo Slovenska pod svoju jurisdikciu tých ľudí, o ktorých mali záujem. Výsledkom rokovania bolo, že „Slovenská republika a Nemecká ríša sa ushodly, že upravia dohodou stíhanie cez štátne hranice veľkých zločincov a iných osôb ohrožujúcich verejnú bezpečnosť, ako aj vzájomnú pomoc bezpečnostných orgánov jedného štátu na území štátu druhého pri živelných pohromách a spolupôsobenie týchto orgánov.“ Zmluva bola podpísaná dňa 20. decembra 1941 v Bratislave, vláda ju schválila 21. januára 1942, prezident ju podpísal 9. marca 1942, publikovaná bola vyhláškou ministra zahraničných vecí č. 150 Sl. z. zo dňa 14. júla 1942 a účinnosť nadobudla podľa čl. 11 zmluvy za mesiac po uplynutí dňa, ktorého nastala výmena ratifikačných listín, t. z. dňom 14. augusta 1942.

K tejto medzinárodnej zmluve bol prijatý Snemom zákon č. 142 Sl. z. zo dňa 5. júna 1942 o vnútroštátnej účinnosti Smluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o stíhaní.¹¹⁷ Hoci v dôvodovej správe k návrhu tohto zákona sa hneď na začiatku

¹¹⁵ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 120, č. 117.307/40-III-AP. Podčiarknuté v texte.

¹¹⁶ SNA, fond ÚPV 1939–1945, krabica č. 120, č. č. 7180.

¹¹⁷ Prvým zákonom o vnútroštátnej účinnosti medzinárodnej dohody bol zákon č. 239/1939 o vnútroštátnej účinnosti dohody medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vzájomnom usporiadaní vecí v súdnicte, ďalej zákon č. 97/1942 Sl. z. zo dňa 5. júna 1942 o vnútornej účinnosti a o vykonaní Dohody medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach,

uvádzalo, že „tento zákon možno vyhlásiť v Slovenskom zákonníku až po vyhlásení hore citovanej zmluvy alebo súčasne jej vyhlásením“¹¹⁸ stal sa presný opak. K § 1¹¹⁹ návrhu zákona sa uvádzalo, že „Ustanovenie toto je potrebné vzhľadom na § 24 písm. g)¹²⁰, § 65 ods. 1,¹²¹ § 67 ods. 1¹²² a § 82 ods. 2¹²³ ústavného zákona o Ústave Slovenskej republiky. Článok 5 citovanej zmluvy totiž zaručuje právnu ochranu, v prvom rade trestnoprávnu ochranu, pre stíhajúcich bezpečnostných orgánov jedného štátu na území druhého štátu, a to v tom rozsahu, akú právnu ochranu požívajú im zodpovedajúce orgány domovského štátu. ... Táto vzájomná trestnoprávna ochrana bezpečnostných orgánov podľa článku 5 zmluvy¹²⁴ znamená však rozšírenie pôsobnosti slovenských súdov a preto bolo potrebné, aby ustanovenie článku 5 zmluvy prešlo do vnútroštátneho práva vo forme zákona, a to priznaním vnútroštátnej účinnosti tejto zmluve.“

Spravodajca ústavnoprávneho výboru Dr. Orlický o vládnom návrhu zákona o vnútroštátnej účinnosti Smluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou uviedol, že na základe zmluvy „bezpečnostné orgány jedného štátu sú oprávnené pri nebezpečenstve zo zmeškania stíhať previnilcov, alebo iné osoby nebezpečné pre verejnú bezpečnosť do pohraničného územia druhého štátu a tam ich držať a pritom zaistiť predbežne predmety, ktoré môžu mať význam pre vykonanie trestného pokračovania. Majú pritom upovedomiť najbližšie dosiahnuteľný bezpečnostný úrad druhého štátu a vyzvať ho, aby sám úradne pokračoval, ak sa tým nestane výkon opatrení otáznym.“¹²⁵ Podľa článku 10 zmluvy o stíhaní sa oba štáty zaviazali, že „príslušnými úradmi upozornia obyvateľstvo svojich pohraničných území, že je v ich vlastnom záujme bezpečnostné orgány druhého štátu, ktoré vstúpia na štátne územie na základe ustanovení tejto zmluvy, podľa možnosti podporovať pri vykonávaní ich úloh. Svojim úradom a bezpečnostným orgánom výslovne nariadia, aby ich podporovali.“

publikovaný v číastke 25 zo dňa 12. júna 1942. V ten istý deň bol schválený snemom aj zákon č. 142/1942 Sl. z. ale publikovaný bol v číastke 34 Slovenského zákonníka zo dňa 28. júla 1942. Vid' Snem Slovenskej republiky 1942. Zpráva o 90. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v piatok 5. júna 1942, s. 6–8.

¹¹⁸ Snem Slovenskej republiky 1942, 501–600, tlač 522. Vládny návrh. Zákon o vnútroštátnej účinnosti Smluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o stíhaní.

¹¹⁹ § 1 zákona č. 142/1942 Sl. z. „Smluve medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o stíhaní, uzavretej v Bratislave dňa 20. decembra 1941, sa priznáva vnútroštátna účinnosť.“

¹²⁰ § 24, písm. g) ústavy: „Do výlučnej právomoci snemu patrí: vydávať zákony o organizácii súdov, o ich pôsobnosti a príslušnosti a o súdnom pokračovaní.“

¹²¹ § 65 ods. 1 ústavy: „Súdna moc prislúcha štátnym súdom a osobitným súdom. Ich organizáciu, obor ich pôsobnosti, ich príslušnosť a pokračovanie pred nimi upravujú osobitné zákony.“

¹²² § 67 ods. 1 ústavy: „Sudcovia sú nezávislí v svojej sudcovskej funkcii a viazaní sú len zákonom.“

¹²³ § 82 ods. 2 ústavy: „Nikto nesmie byť potrestaný pre chovanie sa, ktoré neporušilo právoplatnú trestnú normu a ktorého trestnosť nebola už vopred zákonom alebo zákonitou normou určená.“

¹²⁴ Článok 5 zmluvy medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o stíhaní ods. 1) „Stíhajúce bezpečnostné orgány jedného štátu požívajú na území druhého štátu tú istú právnu ochranu ako im zodpovedajúce orgány tohto štátu. ods. 2) Ak na území druhého štátu sa spáchajú proti stíhajúcim bezpečnostným orgánom trestné činy, pre ktoré možno podať okrem súkromnej obžaloby obžalobu verejnú, táto možnosť sa použije v prospech stíhajúcich bezpečnostných orgánov v tom istom rozsahu ako u vlastných im zodpovedajúcich orgánov.“

¹²⁵ Snem Slovenskej republiky 1942. Zpráva o 90. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v piatok 5. júna 1942, s. 7.

Dohoda o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach

Dalšou dohodou medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou, ktorá zasahovala do slovenskej ústavy, bola Dohoda o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach zo dňa 3. mája 1942, publikovaná ako vyhláška ministerstva zahraničných vecí č. 95 Sl. z. zo dňa 26. mája. I k tejto dohode Snem prijal 5. júna 1942 zákon č. 97/1942 Sl. z. o vnútroštátnej účinnosti a o vykonaní Dohody medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach. Zákon č. 97/1942 Sl. z. bol schválený Snemom v ten istý deň ako zákon č. 142/1942 Sl. z. V dôvodovej správe k návrhu zákona sa uvádzalo, že ustanovenie § 1 o priznaní vnútroštátnej účinnosti dohody bolo potrebné z viacerých dôvodov a to vzhľadom na § 65 ods. 1¹²⁶ a 67 ods. 1¹²⁷ slovenskej ústavy, pretože dohoda upravovala pokračovanie pred súdmi a rozširovala pôsobnosť dôchodkových trestných súdov Slovenskej republiky v tom zmysle, že sa trestali tiež trestné činy proti colným predpisom Nemeckej ríše. Dohoda tak tiež menila dovtedy platné predpisy o stíhaní a trestaní colných priestupkov a priestupkov proti zákonu na ochranu slovenskej meny, napr. ustanovenie § 6 ods. 2 nariadenia ministra pravosúdia č. 800/1916 l.m., podľa ktorého sa dovtedy nepripúšťalo vydanie osôb pre dôchodkové priestupky. Ustanovenie dohody o trestaní priestupkov proti colným predpisom Nemeckej ríše bolo pre sudcov vykonávajúcich na území Slovenskej republiky trestnú právomoc v dôchodkových veciach závažné iba, ak malo moc zákona.¹²⁸ Vzhľadom na § 82 ods. 1¹²⁹ slovenskej ústavy bolo potrebné uzákoniť ustanovenie článkov 10¹³⁰, 17¹³¹

¹²⁶ § 65 ods. 1 slovenskej ústavy: „Súdna moc prislúcha štátnym súdom a osobitným súdom. Ich organizáciu, obor ich pôsobnosti, ich príslušnosť a pokračovanie pred nimi upravujú osobitné zákony.“

¹²⁷ § 67 ods. 1 slovenskej ústavy: „Sudcovia sú nezávislí v svojej sudcovskej funkcii a viazaní sú len zákonom.“

¹²⁸ § 82 ods. 2 slovenskej ústavy: „Nikto nesmie byť potrestaný pre chovanie sa, ktoré neporušilo právoplatnú trestnú normu a ktorého trestnosť nebola už vopred zákonom alebo zákonitou normou určená.“

¹²⁹ § 82 ods. 1 slovenskej ústavy: „Osobná sloboda a domáci pokoj sa zaisťuje v medziach ustanovení zákonov.“

¹³⁰ Vyhláška č. 95/1942 Sl. z. o slovensko nemeckej dohode o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach. Čl. 10: „Smluvné Strany sa zaväzujú, že uvalia vazbu na obvineného, proti ktorému má sa navrhnuť zavedenie trestného pokračovania, už pred dojením požiadania o zavedenie trestného pokračovania, ak sa to navrhuje s udaním osobných pomerov obvineného, najmä jeho štátnej príslušnosti, a skutkovej podstaty trestného činu, jemu za vinu kladeného, najmä času a miesta činu. Rozhodnutie o návrhu a započatie vazby majú sa bezodkladne oznámiť vrchnosti, ktorá ich navrhla. ods. 2: Pre sprostredkovanie požiadaní o poatie do vazby a oznámenie o vybavení požiadaní a o započatí vazby sa pripúšťa priamy úradný styk medzi vrchnosťou stíhajúcou a príslušnou vrchnosťou požiadanej Strany. ods. 3: Obvineného možno prepustiť na slobodu, ak požiadanie o zavedenie trestného pokračovania nedojde v lehote dvoch týždňov počítajúc odo dňa uvalenia vazby, vrchnosti, ktorá zadržaným obvineným disponuje.“

¹³¹ Vyhláška č. 95/1942 Sl. z. o slovensko nemeckej dohode o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach. Čl. 17: ods. 1) „Smluvné Strany sa zaväzujú, že uvalia vazbu na stíhaného, o vydanie ktorého sa má požiadať, už pred dojením žiadosti o vydanie, ak sa to navrhuje s udaním osobných pomerov stíhaného, najmä jeho štátnej príslušnosti, a skutkovej podstaty trestného činu jemu za vinu kladeného, najmä času a miesta činu, a príslušné vrchnosti požiadanej Strany na základe zákonných ustanovení nariadia predbežnú vydávaciu vazbu. Rozhodnutie o požiadaní a započatie predbežnej vydávacej vazby majú sa bezodkladne oznámiť vrchnosti, ktorá ich navrhla. ods. 2) Pre sprostredkovanie požiadaní o predbežné poatie do vazby a oznámenie o vybavení požiadaní a o započatí predbežnej vydávacej vazby sa pripúšťa priamy úradný styk medzi vrchnosťou stíhajúcou a príslušnou vrchnosťou požiadanej Strany. ods. 3) Možno stíhaťného prepustiť na slobodu, ak požiadanie o vydanie s dokladmi dohodou predpísanými nedojde vrchnosti

a 40¹³² dohody, lebo nariadenie vazby bolo obmedzením osobnej slobody a bolo prípustné iba na základe zákona.

V dôvodovej správe sa upozorňuje, že podobný postup bol aj pri vykonávaní slovensko-nemeckej dohody č. 238 Sl. z. zo dňa 20. júla 1939 o vzájomnom usporiadaní vecí v súdnictve, a to prijatím zákona č. 239 Sl. z. z 28. septembra 1939.

Otázkou vnútroštátnej účinnosti medzinárodných zmlúv sa zaoberal až v roku 1943 vo svojom článku pracovník ministerstva zahraničných vecí.¹³³ Zdôrazňoval potrebnosť spôsobu transformácie medzinárodných zmlúv do slovenského vnútroštátneho právneho poriadku aj keď „v prvých rokoch samostatnosti zákonodarca tak nečinil, deje sa tak poňúc rokom 1942 formou osobitných zákonov.“ Podľa neho „de lege ferenda mohla by sa úprava včlenenia medzištátnych smlúv do vnútroštátneho právneho poriadku previesť ústavným zákonom, ktorý by vyslovil, že medzinárodné smluvy, s ktorými Snem podľa § 24 písm. h) vyslovil súhlas, ich vyhlásením v Slovenskom zákonníku nadobúdajú moci zákona, pričom by sa upravil aj čas ich účinnosti. Vládi by pritom malo byť dané zmocnenie, aby nariadeniami mohla činiť potrebné opatrenia na ich vykonanie a to i v tých prípadoch, v ktorých sa podľa Ústavy vyžaduje forma zákona. Dalo by sa uvažovať pritom, či by niektoré veci i pri takomto riešení nemali byť vyhradené Snemu, najmä prípad uvedený pod písm. e) Ústavy (zákony o brannej povinnosti) a pod písm. f) (zákony, ktorými sa ukladajú občanom nové trvalé finančné bremená). Takýmto riešením by zákonodarná moc Snemu bola obmedzená iba formálne a zdanlivo s ohľadom na to, že podľa § 24 Ústavy i tak má Snem so smluvou vysloviť svoj súhlas a až po tomto súhlase dotyčná smluva nadobudne platnosť. Takýmto riešením by sa zaviedla do nášho právneho poriadku blanketárna transformačná norma, ktorou by sme mali z veľkej časti riešenu aspoň otázku vnútroštátnej účinnosti medzištátnych smlúv spôsobom, ktorý by s ohľadom na ustanovenie § 71 Ústavy¹³⁴ zavazoval i sudcov pri ich rozhodovaní a aplikovaní ustanovení takto do vnútroštátneho právneho poriadku včlenených medzištátnych smlúv.“¹³⁵

* * *

V tomto krátkom exkurze sa nedal zhodnotiť celý vývoj likvidovania rovnosti občana pred zákonom a jeho práva na spravodlivý súdny proces, a likvidovania nezávislosti súdov na Slovensku ústavným zákonom č. 120/1940 Sl. z. v § 5 písm. f) a tým doplnenou Ústavou v § 74. Razantné odmietnutie rovnosti občana a prenikanie vplyvu politickej

v lehote dvoch týždňov počítajúc odo dňa nariadenia vazby, ktorá predbežne zadržaným stíhaným disponuje.“

¹³² Vyhláška č. 95/1942 Sl. z. o slovensko nemeckej dohode o vzájomnej podpore a právnej pomoci v colných trestných veciach, čl. 40: „Ak sa podľa článkov 38 a 39 predbežne zadržali osoby, alebo predbežne zaistili predmety, treba podržať predbežné zadržanie osôb na sedemdesiatdva hodín, a predbežné zaistenie predmetov na dva týždne, ak sa uskutočnili pre činy proti colným predpisom štátu, ktorého úradník previedol stíhanie, a ak vopred neupustilo od udržania vykonaných opatrení.“

¹³³ FORDINÁL, Š.: O vnútroštátnej účinnosti medzinárodných zmlúv. In: Verejné právo, IV, 1943, č. 10, s. 297–303.

¹³⁴ § 71 slovenskej ústavy: „Sudcovia pri rozhodovaní majú skúmať platnosť vládnych nariadení; pri zákonoch a nariadeniach s mocou zákona môžu skúmať len to, či boli riadne vyhlásené.“

¹³⁵ FORDINÁL, Š.: O vnútroštátnej účinnosti medzinárodných zmlúv. In: Verejné právo, IV, 1943, č. 10, s. 302, 303.

reprezentácie HSĽS do súdnej sféry od 6. októbra 1938 obrátilo právo na Slovensku o 180°. V zadanom smere pokračoval aj ďalší vývoj, či už v organizácii súdnictva a štátneho zastupiteľstva, trestného práva a procesu, občianskeho práva a procesu, aj rasového zákonodarstva. Avizované zásadné zmeny v súdnictve boli vykonané zákonmi č. 122/1942 Sl. z. o organizácii súdov, úradov verejnej obžaloby a súdnej správy a zákon č. 113/1942 Sl. z., ktorým sa uvažovalo do účinnosti zákon o organizácii súdov, úradov verejnej obžaloby a súdnej správy. Spôsob, ako obísť ustanovenie § 68 Ústavy, na základe ktorého boli sudcovia ustanovovaní na svoje miesta vždy trvale, a tým sa zaručovala ich nezávislosť, obsahovali §§ 42 a 43 zákona č. 113/1942 Sl. z. Tieto zákony mali byť krokom pre budúci „svojský“ vývin slovenského súdnictva. Ako uviedol Dr. Štefan Tiso, „slovenské súdnictvo sa odpútava od cudzích vplyvov, zavlečených v posledných 20 rokoch pred jeho vznikom a keď teraz čiastočne sa vracia k starým vzorom, (uhorským, pozn. aut.) nesmie to byť považované ako zpiatočnosť, ale len ako prispôbovanie vlastným životným pomerom a potrebám.“¹³⁶ Štúdia na základe archívnych dokumentov a právnych noriem, vydaných slovenskou vládou alebo Snemom, vyvracia tvrdenia o existencii nezávislosti súdov v tomto období, a argumentuje voči pokusom podceňiť úroveň fašizácie práva nového slovenského štátu.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA: č. 2/7109/7 Občan a jeho právna istota: Slovensko v rokoch 1939–1945.

The Liquidation of an Independent Judiciary in Slovakia between 1938 and 1945

Katarína Zavacká

The vigorous rejection of civic equality and the penetration of political representatives from Hlinka's Slovak People's Party into the judiciary after October 6, 1938 resulted in diametrical shift in justice. This trend continued and developed further after March 1939, affecting the organization of the courts, state prosecutors offices as well as criminal law and trials, civil law and trials and race laws. This article demonstrates the falsity of statements about the independence of courts in this period and argues against attempts to downplay the level of fascistization is the legal system of the Slovak state during the Second World War.

¹³⁶ TISO, Š.: Vznik a vývin slovenského súdnictva. In: Právny obzor, XXV, 1942, s. 183.

DOKUMENTY

SOVĚTSKÝ SVAZ A SLOVENSKÉ NÁRODNÍ POVSTÁNÍ

Dokumenty z Archivu prezidenta Ruské federace
(prosinec 1943 – konec srpna 1944)

Vilém Prečan

Příběh „malé války“ slovenského léta a podzimu 1944, který se odehrál uprostřed „velké války“ a dostal název (či vinětu) Slovenské národní povstání, má mnohorozměrnou historii. Je tak komplexní jako každá velká událost druhé světové války a stejně tak v mnoha směrech i po 66 letech vzdoruje poznání, jež by se alespoň přiblížilo oné bájně (ve skutečnosti nikdy nedosažitelné) velké či konečné pravdě.

Když jsem v říjnu 2009 na banskobystričské konferenci sumarizoval úkoly na poli výzkumu povstaleckých dějin, uvedl jsem, že vidím jako stále ještě otevřené a nezodpovězené nejpodstatnější otázky týkající se smýšlení lidí, motivů vstupu do partyzánských oddílů, reakce na mobilizaci, toho, jak přijali převrat. (Říkám-li „lidí“, vím, jaká je to simplifikace problému, uvědomujeme-li si politickou a sociální diferenciaci tehdejší slovenské společnosti.) Pravdivé či úplné odpovědi se stěží najdou v oficiálních dokumentech, v projevech řečníků na dobových shromážděních, v povstaleckém tisku. Historik je na tomto poli často bezradný, protože jedno nemůže: vidět lidem do hlavy, číst jejich myšlenky, a ještě k tomu o šedesát a víc let později. Proto je také tak snadné – podotkl jsem a znovu to podtrhuji – „hauzírovat s individuálními výpověďmi současníků“ a podle současných politických zájmů z nich konstruovat dalekosáhlé generalizace.

Ale ani o mnoha otázkách, k nimž existují celé regály publikací, nemůžeme říci, že bychom měli jasno natolik, aby přestaly být věci dohadů či předmětem úporných polemik, v nichž se ani jedna ani druhá strana neubrání jednostranným závěrům či zjednodušením, které mívají původ kromě jiného také v politické předpojatosti. Jedním z takových složitých oříšků k rozlousknutí je téma Sovětský svaz (nebo Sověti) a povstání. Při tom šlo o kardinální problém, který do značné míry rozhodoval jak o tom, která z uvažovaných variant povstaleckých plánů domácího odboje měla šanci na úspěch, tak o osudu té varianty, jež se nakonec stala realitou v posledních srpnových dnech roku 1944.

Účelem tohoto příspěvku je publikovat menší soubor dokumentů sovětské provenience, které se vztahují především k první a částečně i k druhé z právě formulovaných otázek. Tyto dokumenty zveřejnila v ruském originále už před 14 lety ruská historička Valentina Mar'jina¹, avšak slovenská historiografie je – zdá se – dodnes nevzala na vědomí. Sám jsem využil tuto dokumentaci v studii Nejdramatičtější epizoda slovenských

¹ Srv. Sovetskij sojuz i Slovacchoje nacional'noje vosstanie 1944 g. Dokumenty iz Archiva Prezidenta RF. Predislovije V. V. Mar'jinov. Novaja i novejšaja istorija, 1996, No. 5, s. 100–130, No. 6, s. 112–123.

dějin, publikované před třemi lety.² Na edici Mar'jiny upozorňují a odkazují v poznámkovém aparátu editoři díla Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty³ z roku 1999.

Příspěvek známé ruské historičky a přední odbornice na dějiny československo-sovětských vztahů za druhé světové války Valentiny V. Mar'jiny je vybaven rozsáhlým poznámkovým aparátem, založeným na znalosti celé do roku 1996 vydané literatury a do té doby zpřístupněných pramenů. Autorka se dané problematice věnuje i v nedávno vydaném 2. svazku rozsáhlé monografie Sovětský svaz a česko-slovenská otázka v letech druhé světové války 1939–1945⁴; v tomto díle přihlídlá k další, mezitím v Česku i na Slovensku vydané literatuře.

Všechny dokumenty, které Mar'jina uveřejnila v roce 1996, jsou obsaženy v souboru fotokopii 25 dokumentů k dějinám československo-sovětských vztahů 1943–1945, který se dostal do Prahy v roce 1995 jako dar prezidenta Jelceho prezidentu Havlovi a je nyní uložen v Národním archivu v Praze (NA Praha), fond SDRA, kart. 1. Z těchto 25 dokumentů pocházejících z Archivu prezidenta Ruské federace (APRF Moskva) se týkají Slovenska či situace na Slovensku v období od prosince 1943 do 23.10.1944 dokumenty 1 a 3–21;⁵ všech těchto 20 dokumentů Mar'jina zveřejnila. (Jelikož přílohy k některým dokumentům editovala a očíslovala jako samostatný dokument, má její edice celkem 22 číslovaných dokumentů; ne vždy se tedy její číslování shoduje s číslováním v souboru uloženém v Národním archivu.)

V tomto dokumentárním příspěvku zveřejňuji český překlad pouze deseti dokumentů celého souboru (č. 1 a 3–11), které se váží k událostem do začátku září 1944, do sovětského rozhodnutí o poskytnutí pomoci povstaleckému Slovensku. Jsou cenné především tím, že rozšiřují dosud publikované informace o preferencích sovětských vojenských kruhů v otázkách místa Slovenska jako předpolí budoucího sovětského postupu do střední Evropy (rozvoj partyzánského hnutí, nikoli obrana souvislého území); dále o tom, jak probíhaly v Moskvě první rozhovory představitelů sovětské armády s Karlem Smidkem a Mikulášem Ferjenčíkem a co se Sověti 7. a 8. srpna 1944 od těchto vyslanců odbojového Slovenska dověděli; informují rovněž o tom, v jaké podobě měla nejvyšší sovětská místa k dispozici Čatlošův dopis s jeho představami o spolupráci a o zřízení přechodné vojenské diktatury na Slovensku pod sovětským patronátem a s jistou česko-slovenskou symbiózou.

Můžeme nyní s jistotou konstatovat, které informace Stalin jako svého druhu „jedinočálník“ rozhodující v poslední instanci o všech vojenských a politických otázkách vedení války i správy země dostal na stůl. Nevíme ovšem, jak na tyto informace

² In: Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkoví. Liberec 2007, s. 457–503.

³ Jde o 2. díl uvedené edice (červenec 1943–březen 1945), který k vydání připravili J. Němeček, H. Nováček, I. Šrůviček, M. Teichman a který vyšel v Praze 1999. Dílo se dále cituje zkratkou ČSVDJ 2.

⁴ Sovetskij sojuz i čecho-slovackij vopros vo vremja Vtoroj mirovoj vojny. 1939–1945 gg., 2, 1941–1945 gg. Moskva 2009.

⁵ Dokument 2 z 20.12.1944 pojednává o návrhu verbálního protokolu o výměně názorů mezi prezidentem Benešem a lidovým komisařem Molotovem; dok. 22 z 28.3.1945 obsahuje záznam dvou Stalinových vystoupení na obědě s prezidentem Benešem, dok. 23 a 24 jsou vojenská hlášení Stalinovi z dnů pražského povstání v květnu 1945 a dok. 25 je záznam rozhovoru Stalina s předsedou vlády ČSR Fierlingerem 28. června 1945.

reagoval. Zprávy, jež mu byly adresovány, končily často obligátní žádostí o pokyny (prošu vašich ukazanij), o těchto pokynech však nemáme žádné doklady. Na spisech samotných je poznámek málo, většinou udávají jen jméno původce spisu nebo jméno osoby, které má být spis dán na vědomí nebo (možná) k vyřízení. Jediná věcná a pravděpodobně Stalinova poznámka je na zprávě generálmajora Davidova z 27.8.1944 o informacích obdržných od generála Píky: „třeba rozhodnout“ (nužno rešit'). Lze přepokládat, že Stalinovy příkazy byly předávány ústně a telefonicky.

Zda je v příslušných archivních fondech něco víc, nevíme. Dokud nejsou k dispozici inventáře příslušných fondů Archivu prezidenta RF, nemůžeme si být tedy jisti, že v nich není více spisů k dané problematice, než kolik bylo předáno ve fotokopiích prezidentu Havlovi a kolik měla k dispozici Valentina Mar'jina.

Sám v tomto souboru například postrádám rozsáhlou zprávu náčelníka vojenské mise Píky z 9. či 10. srpna 1944, do níž uložil závěry z podkladů doručených do Moskvy emisarem pplk. Goliana nadporučíkem Jánem Koreckým a v níž se obracel na „vrchní velitelství Rudé armády“ s návrhy a dotazy, s žádostí o sovětské dispozice, podle nichž by se mohli eventuálně zařídit Golian a jeho lidé. O existenci takové zprávy svědčí Píkova depeše z 10. srpna 1944 do Londýna a česky psaný koncept zprávy, dochovaný ve spisech Čs. vojenské mise v Moskvě. Obojí, jak depeši, která byla už vícekrát publikována, tak koncept zprávy, z něhož obsáhle citoval v roce 1981 Jozef Jablonický⁶, jsem zařadil jako přílohy P3 a P4 tohoto dokumentárního příspěvku. Originál Píkovy zprávy v ruštině se však ještě z hlubin ruských archivů nevynořil.

Stejně tak je těžko představitelné, že by se na Stalinově stole neocitly mnohé další dokumenty, které známe odjinud než z Archivu prezidenta RF, anebo o nichž lze předpokládat, že musely existovat; zde mám na mysli zejména hlášení, zprávy či analýzy řídících složek sovětské špionáže a kontrašpionáže.

Kromě dokumentů z APRF jsem při koncipování tohoto příspěvku přihlídl k několika dalším dokumentům sovětské provenience, které byly adresovány jednomu z nejbližších Stalinových spolupracovníků, lidovému komisaři (ministrowi) zahraničních věcí SSSR Vjačeslavu Molotovovi a jsou uloženy ve spisech Jiřím Dimitrovem řízeného oddělení mezinárodní informace ústředního výboru VKS(b).⁷ Zařadil jsem jeden takový dokument do příloh (dok. P1) a z dalšího cituji v poznámkách k dokumentu 6. Obsahuje některé další podstatné informace: údajný nebo skutečný výrok Smidkeho o poměru slovenského odboje k prezidentu Benešovi, formulaci o česko-slovenské federaci, zejména pak údaje z (víceměně dezinformační) výpovědi Karla Grúna, jímž věnoval velkou pozornost lidový komisař státní bezpečnosti Vsevolod Merkulov ve zprávě Molotovovi ze 6. srpna 1944 (viz Přílohy, dok. P1); z Grúnových výpovědí vycházel pravděpodobně také šéf špionážní služby Pavel Fitin v zprávě Jiřím Dimitrovovi z 29. srpna 1944 (Přílohy, dok. P2).

⁶ V samizdatové studii Neúspěšná misie v Moskvě. Tiskem vyšla naposledy v sborníku JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, Studie a články, Bratislava 2004, s. 106–164; zmíněný koncept je citován na s. 135–137.

⁷ Do tohoto oddělení přešla dočasně agenda Komunistické internacionály po jejím rozpuštění v roce 1943. Spisy jsou uloženy v Ruském státním archivu sociálních a politických dějin (Rossijskij archiv social'noj i političeskoj istorii – RGASPI, dříve RCCHDNI) v Moskvě.

* * *

Editor předpokládá u čtenáře, jemuž je tento příspěvek určen, znalost problematiky, edic pramenů i veškeré česky a slovensky zveřejněné sekundární literatury, a proto odkazuje co nejúsporněji. Z uvedeného předpokladu vycházel při koncipování následujícího úvodu⁸ a poznámkového aparátu.

Vzhledem k tomu, že dokumenty (až na P1 a P2) byly publikovány v jazyce originálu v časopise, který je dostupný v českých a slovenských knihovnách, bylo by nadbytečné přetiskovat je zde rusky znovu. Rusky psané dokumenty přeložila do češtiny paní Jana Váchová z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR; za definitivní znění překladů odpovídá autor příspěvku.

Domácí povstalecké plány ve světle strategie Spojenců

1. Hovoříme-li o spojenecké strategii, je nutno vzít v úvahu vojenskou i politickou složku této strategie, jež byla zaměřena na realizaci vojenských i mezinárodněpolitických cílů účastníků antihitlerovské koalice.

2. Československo nezaujímal ve vojensko-politické strategii Západu podstatné místo. Ani britské, ani americké ministerstvo zahraničí, ve shodě s příslušnými veliteli, nepočítaly na jaře 1944 s tím, že by se spojenecká vojska dostala na území Československa. V době podpisu sovětské-československé dohody o správě osvobozeného území Československa ani Britové ani Američané nepovažovali za potřebné jednat s čs. vládou o uzavření podobné dohody vymezující vztahy mezi spojeneckými veliteli a československými orgány, třebaže o to československá strana velmi stála. Přijali sice s pochopením, že k takovému kroku došlo mezi SSSR a čs. vládou (dohoda z 8. května 1944), vzhledem ke geografickým faktorům a naprosté nepravděpodobnosti, že by americké a britské jednotky přišly do kontaktu s československým územím, však „v dané chvíli“ odmítli věci se zabývat. V průběhu září a října 1944 pak jednání v britském i americkém sboru náčelníků štábu opakovaně vyústilo do závěru, že československé území je ve sféře vojenských operací Sovětského svazu a že jakákoli účinná pomoc povstání na Slovensku i v Protektorátu může přijít jen odtud.

Na rozdíl od americké absence politiky ve střední a východní Evropě, abych parafrázoval název proslulé knihy švédského historika Lundestada⁹, a britského omezeného angažmá v tomto prostoru byl sovětský zájem na Československu eminentní. Z interních memorand sovětského ministerstva zahraničí víme, proč především Stalin posvětil uzavření spojenecké smlouvy s Československem v prosinci 1943.¹⁰ Měla sehrát pozitivní

⁸ Při koncipování úvodní stati autor použil mj. nepublikovaný text svého referátu předneseného na konferenci pořádané z příležitosti 60. výročí Slovenského národního povstání v Banské Bystrici 30. a 31. srpna 2004 a několik pasáží z textů, které vyšly slovensky.

⁹ Srv. LUNDESTAD, G.: The American Non-Policy in Central towards Eastern Europe, 1943–1947. Universalism in an Area of not Essential to the United States. Tromsø–Oslo–Bergen, 1978.

¹⁰ Na některé z hlavních dokumentů k této problematice odkazují a citují z nich v stati Dokumenty sovětské éry v ruských archívech – nový pramen k československým dějinám 1941–1945. Badatelské zkušenosti z let 1994 a 1995. In: Soudobé dějiny, 2, č. 4 (1995), s. 609–628; zde zejména s. 623–624. – V známém memorandu náměstka lidového komisaře zahraničí SSSR Ivana Majského z 11. ledna 1944 se poválečnému

roli při sjednocování slovanských národů kolem Sovětského svazu, demonstrovat přátelský vztah SSSR k malým národům a výhody navázání spolupráce pro dobu poválečnou. Sověti uzavírali tuto smlouvu také proto, aby definitivně pohřbili ideu československo-polské konfederace a zamezili opakování jakéhokoli *cordon sanitaire* na svých západních hranicích; vstřícným postojem k československé straně chtěli přispět k izolaci polské exilové vlády v Londýně. (Nezapomeňme na tento důležitý aspekt sovětské politiky při posuzování rozdílu mezi vztahem Sovětů k povstání ve Varšavě a na Slovensku.)¹¹

Pokud jde o Sovětský svaz, činnost jeho orgánů státních, stranických, státně bezpečnostních i vojenských, nutno brát v úvahu totalitní charakter systému, jeho ideologii a zvláštní „třídní“ způsob nazírání, který měl vliv na chování a rozhodování jednajících osob. K tomu přistupovala ještě sovětská podezřivost vůči cizincům, zvláště šlo-li o cokoli, co zaváňelo „buržoazii“, posilovaná psychopatickými rysy Stalinovy osobnosti.

Hovořím stále o Československu, neboť Slovensku nebylo ve strategii Spojenců vyhrazeno žádné specifické místo. Slovensko bylo v době, již se zabýváme, považováno zcela samozřejmě za součást budoucího restaurovaného Československa; státoprávní uspořádání, eventuálně decentralizace správy (jak se o ní hovoří v některých z interních memorand ministerstva zahraniční USA) byla považována za interní československou záležitost.

3. Třetí poznámka se týká vztahu plánů domácího odboje a projektů spojeneckých vojenských ofenziv. (Připomenu to, co jsem v této souvislosti už zdůraznil v některých dřívějších studiích.) Bylo už nejednou konstatováno, že strategický podíl, jímž mohla evropská rezistence přispět k vítězství spojenců, se v představách vojenských plánovačů a válečného vedení od roku 1941 stále zmenšoval. Souviselo to především s tím, jak se s průběhem války zkomplikovalo plánování a řízení velkých ofenziv, jak dlouhou dobu si vyžadovala jejich příprava a jak pečlivě musely být utajovány. A tak v řídicích spojeneckých štábech převažoval zájem o takové akce rezistence, jejichž termíny a rozsah byly jimi předem schváleny nebo zakalkulovány jako podpora té či oné vojenské operace. Až na některé výjimky dané vojenským či politickým významem určité oblasti (Jugoslávie) byly dále vítány a podporovány především takové aktivity rezistence, které rušily zázemí německé vojenské mašinérie a jež nekladly příliš velké požadavky na dodávky vojenského materiálu zvenčí. (Je na místě mít v této souvislosti na mysli také všeobecně známou a mnoha faktory podmíněnou těžkopádnost sovětské vojenské mašinérie.)

Odboj byl ovšem komplexní fenomén, jehož cíle nebyly čistě vojenské a který svým směřováním značně přesahoval jednoduchou rovnici plánovačů vojenských operací. Jistě, evropská rezistence měla za cíl maximálně přispět k porážce Německa. Současně však se v odbojovém hnutí každé země řešily složité politické a psychologické problémy týkající se budoucnosti toho kterého státu po válce, střetávaly se tu zájmy společenských vrstev, politických seskupení a stran. Plány na povstání v posledním období války zahrnovaly

Československu přisuzovala úloha předvoje sovětského vlivu ve střední a jihovýchodní Evropě. (Tamtéž, s. 625.)

¹¹ K tomu nejnověji některé příspěvky ve sborníku Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – paralely a rozdiely. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Banská Bystrica 14.–15. október 2008. Ed. M. Syrný. Banská Bystrica 2009. Ze starší literatury zejména MASTNY, V.: Russias' Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945. New York 1979.

cíle vztahující se k převzetí politické moci v zemi těmi či oněmi skupinami rezistence a k celému komplexu otázek s tím souvisejících.

Všechna taková velká povstání, pokud k nim došlo, měla „spontánní“ charakter v tom smyslu, že o termínech jejich vypuknutí rozhodovaly domácí složky rezistence, že reagovaly na určité kroky protivníka – nacistů nebo vycházely z předpokladů o dalším vývoji vojenských operací v bezprostřední blízkosti daného prostoru, *jak to viděli vedoucí lidé odboje*, aniž měli možnost ověřit si správnost svých předpokladů a dohadů; o zahájení (či vypuknutí) takových povstání spolurozhodovala také všeobecná nálada v zemi, vyvolaná přiblížením se fronty.

Avšak každé povstání okamžitě vyžadovalo podporu zvenčí proti vojensky silnějšímu nepříteli. Už to představovalo pro zúčastněné spojenecké štáby a celou vojenskou mašinerii čistě technicky spleť a těžko řešitelný problém. Účinná podpora „neplánovaného“ povstání by si vyžádala provést ze dne na den opatření strategického rázu (změny vlastních operačních plánů) i povahy taktické, jako byla například změna priorit při rozdělení kvót bombardovací a dopravní kapacity apod.

4. Veškerá jednání o eventuální vojenské pomoci Spojenců jakékoli ozbrojené akci na domácím území byla v kompetenci složek podléhajících československému ministerstvu obrany v Londýně. Až do pozdního podzimu 1943 to bylo víceméně papírové plánování s konceptem blíže nespecifikovaného povstání či převzetí moci na Slovensku, které bylo v kompetenci londýnského Štábu pro vybudování branné moci.¹² Britové tyto plány nebrali příliš vážně, vyžadovali jako podmínku podpory domácí akce přesné informace o odbojových skupinách a trvali na podmínce, že rozkaz k povstání, má-li být Brity podpořen, musí být vydán v Londýně.¹³

Naproti tomu Sověti byli přístupnější a zdáli se být už koncem roku 1943 ochotni vyjít maximálně vstříc požadavkům ze strany československé exilové reprezentace pro předvídané povstání na československém území, navzdory tomu, že to byly požadavky nemalé.¹⁴

Slovenská povstalecká akce a Sovětský svaz (I): do 24. července 1944

1. Na přelomu února a března 1944 došlo v Moskvě k dvěma rozhovorům zástupců sovětských vojenských a bezpečnostních složek s čs. vojenskými představiteli (u druhého byl rovněž velvyslanec Fierlinger). Zde se konkrétně jednalo o možných formách sovětské pomoci pro případ německého pokusu o vojenské obsazení Slovenska, jemuž by se slovenské jednotky postavily na odpor s cílem držet souvislou obranu co největšího

¹² Přehledně a uceleně se jimi naposledy zabýval Jozef Bystrický v studii Zámery československého Ministerstva národnej obrany v Londýne na využitie slovenskej armády pred Slovenským národným povstaním. In: Slovenské národné povstanie 1944, súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny. Ed. M. Pekník. Bratislava 2009, s. 82–104.

¹³ Úřední záznamy orgánů ministerstva národní obrany československé exilové vlády v Londýně z let 1943 a 1944. Srv. Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Sest. V. Prečan. Bratislava 1965 (dále jen SNP–D I). dok. 8, 17, 27, 28, 34 a 561.

¹⁴ Viz tamtéž, dok. 27 a 28.

území Slovenska. (Nutno říci, že požadavky československé strany byly – mírně řečeno – „nemalé“.)

Do posouzení záležitosti byl interně zapojen první náměstek náčelníka sovětského generálního štábu generál Alexej Antonov, který vypracoval dobrozdání pro Stalina, a ten byl o obou rozhovorech písemně informován. (Viz dokumenty 2 a 3.) Závěr možno shrnout takto: Sověti považovali za účelné vytvořit na území Slovenska nástupní prostor aktivního partyzánského hnutí a vynaložili všechno úsilí, aby své československé partnery přesvědčili o tom, že hlavní pozornost je nutno věnovat nikoli souvislé obraně silami velkých jednotek regulární armády, ale rozvinutí partyzánského hnutí s mobilizací a vyzbrojením místního obyvatelstva. V hlášení Stalinovi se praví, že „Češi“ souhlasili a předložili plán během dvou až tří týdnů vysadit na Slovensku pět skupin s úkolem vytvořit základny k přijímání výsadků a navázání spojení, na konci dubna vysadit dalších 20 skupin s analogickými úkoly, poté přistoupit k přepravě na vybudované základny dohodnutého množství střelecké výzbroje a přibližně v květnu vysadit na Slovensku 2. čs. výsadkovou brigádu jako jádro k zformování partyzánských jednotek z místního obyvatelstva.

Jak známo, i tento oproti původním československým požadavkům daleko skromnější plán se realizoval jen v jednom bodě, a i to daleko později. Zbraně, a to v daleko menším množství, a výsadková brigáda byly dopraveny letecky na Slovensko až v září a v říjnu. Skupiny partyzánských organizátorů byly vysazeny na Slovensku na přelomu července a srpna v režii Ukrajinského štábu partyzánského hnutí, jemuž bylo svěřeno řízení partyzánských operací na Slovensku.¹⁵

2. V květnu a v červnu 1944 došlo k výrazné změně v síle a výzbroji slovenského vojska na území Slovenska tím, že byly vytvořeny dvě polní divize¹⁶ rozmístěné na východním Slovensku a posléze zařazené do svazku německé skupiny armád Severní Ukrajina. V plánu povstání, vypracovaném podplukovníkem Golianem a jeho spolupracovníky a schváleném koncem června 1944 ilegální Slovenskou národní radou, se přisuzovala těmto divizím (Malárově armádě) hlavní úloha v plánovaném vojenském vystoupení, k němuž mělo dojít po dohodě a koordinovaně s bojovou operací Rudé armády.

3. V uvedeném plánu vojenského vystoupení slovenské armády byla tedy kardinální otázkou koordinace organizátorů povstání se sovětskou stranou. Ilegální Slovenská národní rada, když jednala koncem června o plánu, rozhodla se nespolehat jen na zprostředkování z Londýna, ale vstoupit do přímého styku se sovětskými vojenskými orgány a za tím účelem tajně vyslat delegaci do Sovětského svazu; byli do ní určeni generál slovenské armády Štefan Jurech a člen ilegální Slovenské národní rady, představitel komunistické strany Karol Šmidke. Odlet byl připraven na 9. července, ze sovětské strany přišly údaje o trase letu a místu přistání, zprostředkované náčelníkem Čs. vojenské mise

¹⁵ Srv. k tomu se vztahující výňatek z usnesení ústředního výboru Komunistické strany (bolševiků) Ukrajiny ze 17. června 1944, publikovaný v edici Dokumenty a materiály k československo-sovětským vztahům, díl 4/2, Praha 1984 (dále DMČSSV 4/2), dok. 68. Podle tohoto usnesení mělo být zformováno a vysláno „na území Zakarpatské Ukrajiny a Slovenska 10 ukrajinských organizátorských partyzánských oddílů, každý v počtu 15 až 20 mužů“. Rusky byl dokument publikován v paralelním ruském vydání citované edice a znovu v knize Maršiny Sovetskijj sojuz i čecho-slovackijj vopros vo vremja Vtoroj mirovoj vojny. 1939–1945 gg. Kniga 2, s. 396 a n.

¹⁶ Podle velitele „armádního štábu“ nadřízeného velitelstvím obou divizí, generála Augustína Malára, byly nazývány také Malárova armáda; pro německé vojenské instance to byl armádní sbor.

Heliodorem Píkou v radiotelegrafické korespondenci s Londýnem; na Ukrajině delegaci očekával sovětský činitel z lidového komisariátu státní bezpečnosti generál G. S. Zukov. Akce se však nezdařila, letadlo neodletělo.¹⁷

4. Tato příhoda mohla mít na sovětské straně za následek zdrženlivost k informacím o přípravě vojenské akce na Slovensku, které v téže době (10.–15.7.1944) dostali sovětské představitelé od československých vojenských činitelů v Londýně a v Moskvě (v Londýně sovětský vojenský atašé a představitel NKGB, v Moskvě výše vzpomenutý generál Zukov)¹⁸. Na zdrženlivost či nedůvěru sovětských míst mohlo mít také vliv stanovisko velvyslance Zdeňka Fierlingera, tlumočené V. Zorinovi z lidového komisariátu zahraničních věcí (20.7.1944).¹⁹ Nic bližšího o sovětských úvahách není známo, pouze výsledek: Sovětský vojenský představitel sdělil generálu Píkově mezi 21. a 24. červencem, že sovětská vláda nemá možnost stanovit termín vystoupení dvou slovenských divizí.²⁰

Slovenská povstalecká akce a Sovětský svaz (II): srpen 1944

1. Na začátku srpna se však vyslání delegátů slovenského odboje do Sovětského svazu přece jen podařilo; do Moskvy zamířily dvě mise. Nejprve odletěl 2. srpna nadporučík Ján Korecký, který měl oficiální pověření od velitele slovenského vojenského odbojového Golia a vezl s sebou rozsáhlou vojenskou dokumentaci.²¹ Kromě posádky byli v letadle ještě tři černí pasažéři, z nichž bude řeč o Karlu Grünovi. (Srv. Přílohy, dok. P1 a P2.)

V letadle, jež přistálo na Ukrajině o dva dny později (dokument 4), přiletěli do Sovětského svazu komunistka Karol Šmidke, člen ilegální Slovenské národní rady, vyslaný rok předtím moskevským vedením KSČ na Slovensko, a podplukovník Mikuláš Ferjenčík, jehož určil Šmidkemu jako průvodce Golia po dohodě s nekomunistickými představiteli ilegální SNR. Oba byli už 6. srpna letecky dopraveni do Moskvy.²²

2. Ze sovětských dokumentů víme, že Stalin i Molotov byli 10. srpna 1944 informováni o tom, co se 7. a 8. srpna dověděl generálmajor Slavin z oddělení zvláštních úkolů

¹⁷ SNP–DI, dok. 124. Nejnověji JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, c. d., s. 108–110. Přijetí letadla a skupiny dojednával Golia prostřednictvím Londýna.

¹⁸ SNP–DI, dok. 92.

¹⁹ „Fierlinger vyslovil pochybnosti o skutečných záměrech důstojníků a generálů stojících v čele slovenských divizí. Rekl, že před nedávnem byl Píka informován o tom, že jeden slovenský generál má v úmyslu přeletět na území SSSR, že prý ho očekávali několik dní, avšak generál nepřiletěl. Zprávy z Londýna, o kterých právě hovořil, svědčí o tom, že mezi Slováků existuje nyní značné kolísání, avšak on, Fierlinger, zatím nevidí aktivní činy, které by mohly být reálnou pomocí Rudé armádě.“ (Ze záznamu o rozhovoru vedoucího IV. evropského odboru lidového komisariátu zahraničních věcí SSSR V. A. Zorina s velvyslancem Z. Fierlingerem. Naposledy publikováno v edici DMCSSV 4/2, dok. 74.) Pochybnostmi o zprávách ze Slovenska získaných od Píky se netajili ani členové moskevského vedení KSČ; Šverma s Václavem Kopeckým a Klementem Gotswaldem si je stěželi nechali pro sebe. (Srv. dopis pravděpodobně Jana Švermy Rudolfu Slánskému v Kyjevě z 2.8.1944, citovaný in: Ferdinand Beer et al., Dějinná křižovatka, Slovenské národní povstání, předpoklady a výsledky. Praha 1964, s. 279.)

²⁰ SNP–DI, dok. 104, depeše gen. H. Píky ministru Ingrovi v Londýně z 24.7.1944.

²¹ SNP–DI, dok. 118, 124, 127–128.

²² JABLONICKÝ, J.: c. d., s. 129–131 a 139. Jablonický ve své studii odkazuje také na výpovědi účastníků Šmidkeho mise, které byly publikovány v 60. a 70. letech v Československu i v zahraničí.

generálního štábu od Karola Šmidkeho a Mikuláše Ferjenčíka, kteří byli se Stalinovým souhlasem dopraveni 6. srpna do Moskvy. (Viz dokumenty 5 a 6.)

O Stalinově reakci či pokynech nemáme k dispozici žádné doklady. V pamětech zástupce náčelníka operační správy generálního štábu generála Štemenka (česky byly publikovány v roce 1974)²³ se uvádí, že stanovisko sovětského velení k takzvanému velkému plánu povstání bylo obdobně odmítavé jako předtím k možnosti stabilní obrany. Štemenko napsal, že plán vypracovaný Goliaem byl nereálný. „Nebral v úvahu možnosti hitlerovských protiopatření, a co je nejdůležitější, byl vypracován tak, jako by neexistovala silná nepřátelská obrana přístupu ke Karpátům. Předpokládal, že sovětská vojska využijí průsmyků obsazených slovenskou armádou a dokáží během jedné noci obsadit značnou část země. V závěru se s neopodstatněnou vírou tvrdilo: „Existuje možnost nečekaného proniknutí vojsk Rudé armády na východní Slovensko bez nejmenšího odporu a přitom tak daleko, nakolik to bude možné během jedné noci, dříve než se o tom dozví německé a maďarské velení.“ O povstání lidu se vůbec nemluvilo. Dokumenty přivezené ze Slovenska situaci neměnily. Ke karpatským průsmykům bylo 50–60 kilometrů, a jiná možnost, jak pomoci Slovákům, než porazit nepřítele ve vybudovaných obranných postaveních, prozatím nebyla. A to byl právě hlavní problém.“ (Těžko posoudit, zda poznámka o tom, že v plánu chyběl koncept „povstání lidu“, byl ideologický argument z doby vydání vzpomínek, anebo autentická výhrada z roku 1944.)

4. Stejně tak je známo, už od roku 1960, že 4. ukrajinský front generála Petrova, vytvořený 30. července 1944, dostal 15. srpna 1944 rozkaz připravit plán operace ze severu na Poloninské Karpaty s termínem pohotovosti k útoku 28. srpna. Dva dny předtím, 26. srpna, vydalo sovětské hlavní velitelství generálu Petrovovi novou směrnicí, podle níž byl útok 4. ukrajinského frontu v Poloninských Karpatech dočasně odložen.²⁴ Generál Štemenko v citovaných pamětech dal toto rozhodnutí do souvislosti s úspěchy ofenzivy 2. a 3. ukrajinského frontu v Rumunsku, které podle něho vytvářely naději, že bude možno obejít nepřátelskou obranu v Karpatech přes rumunské území.

5. Nadále nevíme, jaké všechny možnosti byly na sovětské straně uvažovány. Nevíme, proč sovětská strana utajovala a vytrvale zapírala přítomnost delegace Šmidke-Ferjenčík v Moskvě, a to až do 24. srpna.²⁵ Můžeme jen spekulovat, nakolik měla na sovětské mlčení vliv okolnost, že Šmidke s sebou přivezl Čatlošovo memorandum a v dobré víře – před odletem chybně informován kapitánem Staňkem – Sovětům tvrdil, že

²³ ŠTEMENKO, S. S.: General'nij štab v gody vojny, sv. 2, Moskva 1973, s. 328 (české vydání Praha 1974). Srv. též GREČKO, A. A.: Čerez Karpaty. Moskva 1970, s. 70.

²⁴ Srv. PROJEKTOR, D. M.: Čerez Duklinskij pereval. Moskva 1960.

²⁵ Sovětská strana zachovávala mlčení o tom, že Šmidke s Ferjenčíkem jsou vůbec v Moskvě, a to i na opětovné dotazy náčelníka československé vojenské mise, který byl o jejich odletu ze Slovenska informován Londýnem. Vzhledem k tomu, že Londýn dostal ze Slovenska hned po odletu Šmidkeho také informace o tom, že Šmidke má u sebe Čatlošovo memorandum, vznikla v důsledku sovětského popírání, že Šmidke s Ferjenčíkem jsou v Moskvě, v československých vládních kruzích panika, že se Sověti chtějí dohodnout „se slovenskými quislingy“, zvláště pak poté, když z Československé vojenské mise v Moskvě přišla zpráva o rozhovorech jejich pracovníků s pilotem jednoho z letadel i pplk. Ferjenčíkem, oboji bez vědomí sovětských míst, a pak i text „Čatlošova memoranda“.

o Čatlošově plánu ví prezident Tiso a že je s ním srozuměn. (Totéž sdělil Šmidke později i Gottwaldovi.)²⁶

6. Nevíme také, nakolik brali Sověti vážně informace, které jim poskytl po příletu do Moskvy v letadle npor. Koreckého Karel Grün, který ve svých výpovědích očerňoval Goliana a s ním spolupracující důstojníky. Tyto informace dostal Molotov na stůl už 6. srpna. (Viz dok. P1 v Přílohách.) Ještě v hlášení z 29. srpna sděloval náčelník sovětské špiónáže Pavel Fitin Jiřímu Dimitrovovi, že podzemní organizace v čele s podplukovníkem Golianem všemožným způsobem podrývá práci a autoritu podzemních komunistických organizací a partyzánských oddílů. V tomto hlášení byl očerňován i Karol Šmidke, a to v době, kdy už se setkával a jednal s velvyslancem Fierlingerem, se členy československé vládní delegace a s představiteli KSČ. (Na hlášení je Gottwaldova parafa s datem 30. srpna.) (Viz dok. P2.)

7. Jistěže je problematické, zda by dvě divize rozmístěné na východním Slovensku měly vůbec možnost dostat se do dotyku se sovětskými vojsky a „otevřít přechod na Slovensko“. Jakkoli se o to Čatloš v druhé polovině srpna snažil, nedošlo v srpnu k přesunu na Slovensko jednotek z Itálie a Rumunska, ani k výhradnímu obsazení severního a severovýchodního slovenského pohraničí slovenskými jednotkami.²⁷ Vrchní velení německé branné moci vycházelo ze záměru, který sdělilo 27. srpna 1944 Zahraničnímu úřadu (německému ministerstvu zahraničí): „Přiblíží-li se fronta, zamýšlí se obsadit postavení ve východních Beskydách (Lupkovský a Dukelský průsmyk) německými jednotkami a uvolnit slovenské jednotky pro jiné akce s co největším možným ohledem na slovenská přání. Rozhodne o tom skupina armád Severní Ukrajina, již jsou slovenské jednotky armádní skupiny generála Malára podřízené.“²⁸

To samo o sobě ještě nemuselo fatálně vylučovat možnost, že by se slovenské divize přece jen dostaly do styku s útočícími sovětskými jednotkami. Na podzim 1943 k něčemu takovému došlo na Krymu. Navzdory tomu, že se o tehdejší slovenské 1. pěší divizi vědělo, že nesmí být nasazena v přímém boji, což bylo dokonce uvedeno v rozkaze vrchního velitelství německé branné moci („použití na frontě se v žádném případě nezamýšlí“), v okamžiku sovětského průlomu německé velení na frontě divizi nasadilo

²⁶ Dovolím si ocitovat ze závěrečné části své studie *Nacistická politika a Tisův režim v předvečer Povstání* (Historie a vojenství, 39, 1990, č. 5), kde uvádím, že v Gottwaldově rukopisném elaborátu ze srpna 1944, v němž jsou zpracovány poznámky z rozhovorů, které měl Gottwald s lidmi ze Slovenska, včetně Šmidkeho, je pasáž nadepsaná „vláda“, kde si Gottwald poznamenal: „Tiso – jeho linie je dělat všechno, co prospěje národu – příkaz Čatlošovi navázat spojení s Rusy – naši to vědí od Staňka, šéfa vojenské rozvědky – Tiso vlastně ví, že je zde kom[unistický] zástupce. *Příkaz Čatlošovi*: 1. Dostat se stůj co stůj do styku se sovětskou armádou. 2. Úkolem toho je zjistit stanoviska Ruska ke Slovensku. 3. Dohodnout se o koordinaci Rudé armády se slovenskou armádou. 4. Vojenská rozvědka má zjistit, co mají na Slovensku Němci.“ A o kus dále: „Je mínění, že celá vláda (mimo Tuku) jsou schopni se okupaci bránit se zbraní.“ (Dokument je nyní uložen v Národním archivu v Praze, sbírkový soubor KSČ, f. 100/24, a. j. 1541, sv. 173, l. 297.) Na základě toho, co zjistil Jablonický (viz citovanou studii), víme, že tyto informace o Tisově postoji a jeho spojení s Čatlošem byly Staňkovou mystifikací.

²⁷ Srv. verbální notu slovenského ministerstva zahraničí německému vyslanectví v Bratislavě z 18.8.1944 a přílohu k obdobné verbální notě z 24.8.1944. Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Nemci a Slovensko 1944. Zostavil, archeografický úvod a poznámky V. Prečan. Bratislava 1971, dok. 63 a 70. Dále citováno jako SNP–D II.

²⁸ Telegram oddělení Zahraničí Velitelského štábu branné moci Zahraničnímu úřadu v Berlíně. Slovenský překlad viz SNP–D II, dok. 73.

do boje. Výsledkem byl přechod 2200 slovenských vojáků na sovětskou stranu a ztráta 70 procent zbraní a bojového materiálu divize.²⁹

Mohlo se něco takového opakovat v srpnu 1944 ve východoslovenském pohraničí? Stěží po 24. srpnu, kdy se německé vrchní velení v souvislosti s převratem v Rumunsku a přechodem Rumunska do protiněmeckého tábora začalo obávat státního převratu v Budapešti; vznikla a vzrůstala nejistota i ohledně Slovenska.

V rozkazech velitelství německé skupiny armád Severní Ukrajina, do jejíhož rámce byla od 3. srpna 1944 začleněna východoslovenská armádní skupina generála Malára (Malárův štáb, 1. a 2. divize a tzv. sborové jednotky), se první zmínka o eventuální nutnosti rozšířit připravovaná odzbrojovací opatření vůči maďarským ozbrojeným silám i na Slovensko objevila v noci z 24. na 25. srpen 1944. V pozdním odpolední 25. srpna se v hlavním stanu armádní skupiny Heinrici v Užhorodě konala porada o přípravě opatření pro případ, že Maďarsko nebo Slovensko podle rumunského vzoru „odpadne“, anebo že v těchto zemích také dojde k puči.³⁰ Od 27. srpna se podle rozkazu vrchního velitelství skupiny armád Severní Ukrajina připravovala akce „Kartoffelernte“, což byl krycí název pro odzbrojení slovenské armády v oblasti operačního území východního Slovenska; doplňující rozkaz z 29. srpna rozlišoval dvě varianty akce – odzbrojení bez internace a odzbrojení s internací slovenských vojáků.³¹

8. Na tomto místě je dále nezbytné připomenout, že jsou dnes dostatečně známy všechny domácí slabiny příprav povstalecké vojenské akce, které se projeví v okamžiku, kdy byl z velitelství v Banské Bystrici vydán rozkaz k odporu proti německým vojskům; nejzávažnějším důsledkem bylo selhání dvou divizí na východním Slovensku a jejich snadné odzbrojení Němci.³² K takovým slabinám se družil neúspěch povstalecké akce v Bratislavě, kapitulace v Nitře; ve výčtu by bylo možné pokračovat. Pravda, lze jen spekulovat, zda osud vzpomínutých dvou divizí mohl být jiný, kdyby byla ze sovětské strany vyvinuta snaha navázat spojení se slovenskou stranou ve smyslu návrhů, které podal Pika (tlumočící návrhy Golianovy) a Šmidke s Ferjenčíkem, kteří mluvili za vojenské i politické centrum odboje. V každém případě asi nutno Sovětům uznat, že se ve své zdrženlivosti mohli cítit potvrzení vývojem událostí po 30. srpnu, ať už právem či neprávem.

9. Jistě víme pouze jedno: Sověti nedali do 2. září nikomu žádnou informaci o svých záměrech: ani Píkovi a Fierlingerovi v Moskvě, ani Šmidkemu.³³ Ale ani Britům, jimž 6. srpna náměstek lidového komisaře zahraničí Andrej J. Vyšinskij sdělil, že k jejich

²⁹ Blíže v první části již citované studie *Nacistická politika a Tisův režim v předvečer Povstání* (Historie a vojenství, roč. 39, 1990, č. 2).

³⁰ Podle záznamu ve válečném deníku (německého) XI. armádního sboru. Srv. SNP–D II, s. 497 n.

³¹ Tamtéž, s. 510–512; rozkaz hlavního velitelství skupiny armád Severní Ukrajina z 27. a z 29.8.1944.

³² K tomuto tématu je stále nejlepší Jablonického studie *Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch* (ve svazku *Samizdat o odboji*, 2004, s. 347–443). V jiné, kratší studii Jablonický rovněž vylíčil okolnosti související s protipovstaleckým projevem generála Malára v bratislavském rozhlasu 30. srpna 1944 večer (Generál Malár, tamtéž, s. 464–482).

³³ Generál Pika sdělil 2. září 1944 do Londýna, že s dodávkami zbraní na Slovensko bude započato v noci ze dne 3. na 4. září. (SNP–D I, dok. 226.) Velvyslanec Fierlinger odeslal 3. září 1944 depeši: „Včera, v sobotu, Zorin mi sdělil, že Narkominděl soudí, že boje na Slovensku představují celonárodní akci a že jsou předpoklady dávající oprávněnou naději na úspěch. Proto je třeba pomáhati. Patrně dostanu ještě ujištění autoritativnější.“ (Tamtéž, pozn. 3 k dok. 224.) Tato depeše, bez poslední věty, je v DMČSSV 4/2, dok. 108, datována 2. září 1944 a je takto převzata v ČSDVJ 2 (pozn. 3 k dokumentu 114 z 1. září), ovšem s matoucími datováními

žádosti o souhlas ke shozu zbraní na Slovensko se nemůže vyjádřit, dokud sovětské velení neprozkoumá záležitost dvou slovenských divizí a jejich eventuálního spojení se sovětskou armádou.³⁴ Sověti nenaznačili možnost koordinace sovětských záměrů a plánů Golianova podzemního vojenského centra a Slovenské národní rady. Hovořit o předčasnosti povstání je proto šedesát let starý mýtus či spíše nedorozumění.

Sověti byli Pikou včas informováni (a alarmováni), a tyto informace dostal na stůl Stalin, že hrozí nebezpečí německého vojenského zásahu na Slovensku a že v takovém případě je Golian rozhodnut bránit se okupaci Slovenska a jaké rozkazy budou vydány (viz dokument 8). Hlášení generálmajora Davydova Stalinovi z 27. srpna, založené na Pikově naléhavém přípisu, zároveň uvádělo katalog požadavků Goliana na podporu ze sovětské strany. Na dokumentu je sice připsáno Stalinovou rukou „nužno řešit“, k rozhodování se však přistoupilo až 1. a 2. září, poté co Pika oznámil, že československá vláda v Londýně vyzvala 30. srpna rozhlasem k ozbrojenému povstání na Slovensku (viz dokument 9), a když o den později přišla zpráva maršála Koněva ze štábu 1. ukrajinského frontu o informacích od slovenských důstojníků, kteří přiletěli z Prešova (o jejich přiletu viz dokument 10).

Podle již citované knihy Štemenka se v noci z 1. na 2. září poprvé jednalo v generálním štábu v přítomnosti Stalina a několika členů politbyra o vojenské pomoci povstání – jako „splnění spojenecké povinnosti“ – s tím, že pomoc má být poskytnuta co nejdříve, a to jak zbraněmi a municí, tak útočnou operací v Karpatech silami 1. a 4. ukrajinského frontu.

10. Můžeme tedy předběžně uzavřít konstatováním: Zatím víme bezpečně, že sovětská strana vyčkávala, jak se věci na Slovensku vyvinou a co se stane, jak se zachovají autoři plánů a návrhů, s nimiž byly nejvyšší vojenské, zpravodajská a politické instance SSSR konfrontovány, co se realizuje z předpokladů o vojenském vystoupení proti německému zásahu.³⁵ Plán domácího slovenského odbojového centra na ozbrojené povstání, jež by bylo zahájeno a provedeno koordinovaně se sovětskými vojenskými plány, neměl šanci na realizaci. Vojenští a političtí činitelé v Moskvě nebrali vážně možnosti vojenského vystoupení slovenské armády; nepřesvědčily je ani dokumenty, které přivezl ze Slovenska Golianův styčný důstojník kpt. Korecký, ani Karol Šmidke a Mikuláš Ferejenčík.³⁶

„týž den večer“, což by znamenalo 1. září. Vzhledem k tomu, že první sobota v září 1944 připadla na 2. září, musela být citovaná Fierlingerova depeše koncipována v neděli 3. září 1944.

³⁴ Viz PREČAN, V.: Britové, Sověti a povstání. In: V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993. Uspoř. M. Drápala. Praha–Brno 1994 s. 78–98, zde s. 83.

³⁵ Moskva neposkytla přinejmenším do 31. srpna žádné informace či pokyny k událostem na Slovensku ani svému velvyslanci u čs. vlády v Londýně. Viktor Lebeděv touž vyjádřil 31. srpna 1944 v rozhovoru s čs. diplomatem Ladislavem Szathmárym, deklarovaným jako „soukromý“, pochybnosti o pozadí povstalecké akce na Slovensku, zmínil se o „nápadné koincidenci s tzv. polským povstáním ve Varšavě“ a vyslovil obavu, že „podnik“ byl vyvolán německými agenty s protisovětskými cíli. Viz tamtéž, s. 94–95.

³⁶ Když Ján Stanislav v roce 2004 v úvodním referátu na konferenci k 60. výročí SNP sumarizoval postoj sovětské strany k plánům a návrhům slovenského odboje tlumočeným československými vojenskými představiteli, usoudil, že nejbližší k historické pravdě asi je konstatování Josefa Jablonického (připomeňme: staré více než dvacet let): „Smerodajným pre sovietskych činiteľov nebol plán, ale až skutočnosť, ktorá vznikla povstaním.“ – Pročítám-li zprávy generálmajora Slavina o rozhovorech s oběma emisary, sám začínám skepsi sovětských činitelů chápat. Tím neomlouvám nic, co bylo způsobeno jejich mlčením na jedné straně, a přiléváním oleje do ohně rozpoutáním partyzánských akcí na straně druhé.

11. Sovětská strana však nebyla vůči Slovensku a na Slovensku tak nečinná, jak by se mohlo zdát. Do komplexu faktorů Sověti a povstání v červenci a v srpnu 1944 patří totiž neoddelitelně také partyzánské hnutí na Slovensku rozvíjené v sovětské režii partyzánskými organizátory a skupinami vyslanými na Slovensko Ukrajinským štábem partyzánského hnutí (USPH),³⁷ možná bez koordinace ze strany řídicích složek sovětské armády. Obecně na sovětské straně platila koncepce, podle níž se Sověti přidržovali koncepce rozvíjení partyzánského hnutí, i když jeho aktivity rozvinuté v druhé polovině srpna 1944 nutně provokovaly německý zásah. Činnost partyzánských skupin a oddílů řízených z Kyjeva a jimi po 20. srpnu 1944 organizované diverzní a jiné akce byly nepochybně příčinou rozhodnutí vyslat na Slovensko vojenský kontingent k pacifikaci země; k tomuto rozhodnutí došlo 28. 8. 1944 v Hitlerově hlavním stanu, jak vyplývá z dokumentů publikovaných už v roce 1971.³⁸ Nemyslím, že úmyslem sovětské strany bylo vyprovokovat německou okupaci. Nicméně právě v důsledku aktivit způsobených či vyvolaných partyzány pod sovětským velením se věci vyvinuly tak, že povstání se nemohlo realizovat jinak než v obranné variantě.

Sověti a povstání na Slovensku v září a říjnu 1944

Tento příspěvek nedokumentuje sovětský vztah k povstání na Slovensku po 1. září 1944. V zájmu ucelenosti stručného přehledu otevřených otázek zkoumání daného tématu budiž však řečeno aspoň to nejdůležitější o sovětském postoji poté, když k povstání došlo, když bylo jasné, kdo za ním stojí, kdo je kdo na Slovensku, když se československá vláda s povstáním ztotožnila a požádala sovětskou vládu o pomoc.

1. Sověti se rozhodli pomoc poskytnout, dokonce i za cenu neplánované, narychlo připravené³⁹ a posléze neúspěšné karpatsko-dukelské operace.⁴⁰ Zaujali tedy k povstání na Slovensku zcela jiný postoj než k povstání ve Varšavě.

Operace nepřinesla očekávaný výsledek; Rudá armáda se neprobila do prostoru Stropkova a Prešova pátý den od zahájení operace, jak se plánovalo, tedy 13. září 1944. Po čtyřech týdnech se zastavila v pohraniční oblasti východního Slovenska a přerostla později do východokarpatské operace; v jejím rámci byla uvedena východoslovenská města

³⁷ Viz dok. 7, zpráva N. S. Chruščova J. V. Stalinovi z 15. srpna 1944. Podrobně o partyzánském hnutí na Slovensku v srpnu 1944 a jeho peripetiích pojednal Jozef Jablonický ve studii Partyzáni v auguste 1944, dokončené v květnu 1983.. In: JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji 2, Štúdie a články. Bratislava 2006, s. 353–440.

³⁸ Srv. SNP–D II, dok. 82–84 a 86.

³⁹ Odkazují na hlášení maršála Koněva Stalinovi z 2.9.1944 (3.20 hod.) a z 3.9.1944 (2.45) a odpověď Stalina Koněvovi z 3.9.1944 (24 hod.), z nichž jsou nejpodstatnější údaje citovány v SNP–D I, pozn. 2 k dok. 245. – Viz též <http://www.fronta.cz/dokument/navrh-dukelske-operace>.

⁴⁰ Ve zprávě velení 1. ukrajinského frontu z 27. září 1944 o průběhu karpatsko-dukelské operace, adresované Stalinovi a maršálu G. K. Zukovovi, se uvádělo, že operace 38. armády byla původně plánována s cílem dosažení slovenských hranic a spojení se slovenskými divizemi a partyzány na Slovensku, že se však situace při nástupu k hranicím prudce změnila; slovenské divize se rozpadly. Ve zprávě se rovněž vypočítávala řada příčin, proč se operace v daném prostoru protahuje. Zpráva byla po prvé publikována v 3. knize díla Velikaja Otečestvennaja vojna 1941–1945, Moskva 1999, s. 465–466. Maršala ji přetiskuje jako dok. 18 v uvedené monografii z roku 2009, c. d., s. 398–400.

osvobozena až po 15. lednu 1945. Tím byl vojenský osud povstání v delší perspektivě zpečetěn.

Že se však obrana povstaleckého území udržela až do 26. října, na tom měla karpatsko-dukelská operace velký podíl. V prvním povstaleckém týdnu dvě bojové skupiny vyčleněné skupinou armád Severní Ukrajina dosáhly úspěchu při obsazení Spiše s městy Kežmarok, Poprad a Spišská Nová Ves, při ovládnutí Ružomberku se zbrojnými továrnami, životně důležitými pro německou brannou moc, a při zajištění podstatné části železniční tratě Žilina – Košice. Síly skupiny armád odzbrojily během dvou tří dnů obě slovenské divize. Tak byla vytvořena na severu a na východě pevná bariéra mezi povstaleckým územím a sovětsko-německou frontou.

Avšak od 8. září vážala sovětská operace takřka všechnu bojovou kapacitu německé skupiny armád Severní Ukrajina (přejmenované v druhé polovině září na skupinu armád A) na severu a na východě od povstaleckého území natolik, že odtud nemohla uvolnit proti povstání ani vojáka.⁴¹ Postupné obsazování terénu bylo vyhrazeno pouze německým okupačním silám útočícím ze severozápadu a jihozápadu, dokud se po 15. říjnu neuvolnily síly 18. divize SS v Maďarsku, které pak zasadily povstání rozhodující úder ve směru z jihu.

V souvislosti se samotnou karpatsko-dukelskou operací je možné sovětskému velení vytýkat jen to, že 2. čs. výsadková brigáda nebyla co nejdříve po zahájení povstání přepravená na Slovensko, ale že ji nasadili do pozemních bojů, kde byla zdecimovaná a až po přeskupení začala být počínajíc 27. září letecky přepravovaná na povstalecké území.

2. Zároveň byli Sověti ohledně Slovenska rozhodnutí vyloučit jakoukoli součinnost se Spojenci. O sovětské snaze mít na povstaleckém Slovensku výhradní postavení by se našlo mnoho drobných příkladů a dokladů. Avšak nejzávažnější bylo to, že sovětská diplomacie svým vytrvalým mlčením na britské dotazy znemožnila eventuální účinnou pomoc ze Západu. Je zřejmé, že Sověti na Slovensku nikoho jiného nechtěli i za cenu, že povstalcí nedostanou potřebné zbraně. Výbor britských náčelníků štábu se 5. září ztotožnil se stanoviskem Foreign Office, že Slovensko se nachází jednoznačně v sovětském operačním pásmu a že „jakákoli účinná pomoc musí přijít od Rusů“, že je nejdůležitější postupovat od začátku ve shodě se sovětskou vládou a nepodnikat nic, s čím by nevyslovila úplný souhlas.⁴²

Neochota jednat se západními spojenci o pomoci povstání, uvažovat byt' jen o nejzákladnější koordinaci dodávek vojenského materiálu či bombardování bezprostředního zázemí německých okupačních jednotek, nebo je alespoň informovat o stanovisku SSSR k tomu, co se na Slovensku dělo, byl neodpustitelný hřích stalinské politiky. Britské diplomatické i vojenské orgány z pochopitelných příčin, zejména po čerstvé zkušenosti z paralelně probíhajícího varšavského povstání, nechtěly se dopustit ničeho, co by vyvolalo nebo posílilo sovětskou podezíravost a tak ohrozit i tu pomoc, kterou byli Sověti schopni povstaleckému Slovensku poskytnout. Britský postoj posléze následovala i americká strana a Společný výbor náčelníků štábů.⁴³

⁴¹ V zprávě z 27. září 1944 citované v předcházející poznámce se o tom uvádí: „Probíhající operace odvedla ze Slovenska všechny síly, které nepřítel nasadil k potlačení povstaleckého hnutí, což poskytlo povstaleckému hnutí na středním Slovensku čas a možnosti organizačně se zotavit a sebrat síly k dalšímu boji s Němci.“

⁴² Viz výše citovaná studie Britové, Sověti a povstání, c. d., s. 86–88.

⁴³ Tamtéž.

3. Nemáme možnost posoudit, zda sovětská pomoc povstání byla — posuzováno čistě z hlediska jejich technických možností — maximálně možná, či nikoli. (Víme, že povstalecké velení a československá vláda v Londýně došly k přesvědčení, že byla nedostatečná.) I když bychom připustili, že více udělat nemohli, není sporu o tom, že svým postojem zabraňovali účinné pomoci odjinud, třebaže to bylo povstání na škodu.

4. K sovětské strategii za povstání patřily, tak jako před ním, podpora vlivu komunistické strany, vydávání směrnic vedení komunistické strany a usměrňování jeho práce. Tuto práci řídilo Dimitrovovo oddělení mezinárodních informací v aparátu ÚV VKS(b) a její praktický výkon byl v rukou Gottwaldova zahraničního vedení KSČ. (Také to je známo, i když úplná dokumentace není ještě k dispozici nebo nebyla publikována.)⁴⁴

⁴⁴ Je uložena v moskevském RGASPI, ve fondech 495 a 17.

DOKUMENTY

1

1943, 7. prosinec, Moskva – Komisař Státní bezpečnosti G. S. Žukov předsedovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi. Sdělení o připravované okupaci Slovenska a dotazu československé strany, s jakou pomocí ze sovětské strany lze počítat.

Tajné

6. prosince t. r. mi náčelník Československé vojenské mise v SSSR plukovník Píka sdělil, že československá vláda má k dispozici poznatky (vycházející z německých zdrojů) o záměru Německa okupovat v lednu nebo v únoru 1944 Slovensko.⁴⁵

Němci již konají přípravy. Je známo, že byl vypracován seznam 2000 státních a veřejných činitelů, kterým německé velení nedůvěřuje a kteří mají být před začátkem okupace zatčeni.

Slovenské vojenské kruhy se však hodlají postavit agresi na odpor, a protože slovenských vojenských jednotek na to není dost, připravuje se proti Němcům ozbrojené povstání. Vedením odporu proti Němcům bylo pověřeno vojenské centrum na Slovensku, které je v kontaktu s Čechy.⁴⁶

Ze současné slovenské vlády jsou Němcům ve skutečnosti oddané pouze čtyři osoby – Tiso,⁴⁷ Tuka, Mach a Karvaš.⁴⁸

V souvislosti s touto informací žádal plukovník Píka, aby mu bylo sděleno, zda Čechoslováci mohou v momentě ozbrojeného boje počítat s pomocí SSSR Slovákům. Konkrétně Píka žádal, abychom mu sdělili, zda můžeme:

1. Vlastními prostředky připravit a přepravit před zahájením událostí 25 Slováků z československých útvarů na území SSSR, kteří by zajistili spojení, přistávací plochy a zbrojní základny na Slovensku.
2. Shodit z našich letadel nezbytnou výzbroj pro povstalce (prostor určí Češi).
3. Při bojích s Němci podpořit Slováky letecky, bombardováním německých základů a komunikací jak na Slovensku, tak v prostorech s ním hraničících.
4. Pomoci slovenským jednotkám, které zahájí boj s Němci, shozením určitého počtu našich výsadkových jednotek.

Slíbil jsem plukovníku Píkovi, že žádost Čechů dám na vědomí sovětské vládě.

⁴⁵ Ve skutečnosti neexistoval plán obsazení Slovenska, který by byl obdobný plánu „Margarethe I“, podle něhož německé síly obsadily 19. března 1944 Maďarsko.

⁴⁶ Československá exilová vláda v Londýně.

⁴⁷ V originále Tisso.

⁴⁸ Guvernér Slovenské národní banky a přednosta Nejvyššího úřadu pro zásobování JUDr. Imrich Karvaš ve skutečnosti spolupracoval s odbojem; podle dohody se Slovenskou národní radou oddisponoval z Bratislavy do Banské Bystrice zásoby obživy.

Prosím o Vaše pokyny

Komisař Státní bezpečnosti
(Žukov)⁴⁹
Č. 410/s.

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 1. (APRF Moskva, fond 3, opis '66, dělo 758, list 92–93.)

2

1944, 1. březen, Moskva – Komisař Státní bezpečnosti G. S. Žukov předsedovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi. Zpráva o jednání s československými vojenskými představiteli o pomoci SSSR v případě ozbrojeného povstání na Slovensku.⁵⁰

Přísně tajné

Podle pokynu soudr[uha] Molotova jsem se setkal s československými generály Nižborským, Píkou a Kratochvílem, kteří mě požádali, abych se sovětské vládě dotázal, v jakém konkrétním rozsahu mohou počítat s vojenskou pomocí SSSR v případě, že na Slovensku začne ozbrojené povstání obyvatelstva proti Němcům, a rovněž v jakém rozsahu mohou počítat s pomocí SSSR při vytváření a budování československé armády koncem války a v poválečném období.

Při jednání o otázce Slovenska vycházeli Češi z následujících předpokladů:

- a) v případě, že se Němci pokusí okupovat Slovensko, zahájí Slováci ozbrojený odpor, jehož se zúčastní slovenské jednotky;
- b) tento odpor bude řídit ilegální velení, které se již s Čechy spojilo;
- c) slovenskou armádu tvoří pouze 2 neúplné divize, které jsou nadto špatně vyzbrojeny;
- d) před začátkem událostí, které na Slovensku dozrávají, je nutno tam letecky přepravit 50 000 sad pěchotních zbraní již příslibených sovětskou vládou;
- e) před začátkem událostí nebo o něco dříve, dovolí-li to situace, přepravit na Slovensko 2. paradesantní československou brigádu, zformovanou v SSSR;⁵¹
- f) jelikož tyto síly nebudou stačit, chtěli by od nás Češi dostat až 2 pěší divize, které by byly letecky přepraveny na Slovensko, a získat slib, že budou letecky podporovány našimi vojenskými leteckými silami;

⁴⁹ Přípis byl také vlastnoručně podepsán.

⁵⁰ Na rozdíl od jednání při večeri 2. března 1944 (viz následující dokument) o této první schůzce není k dispozici český záznam.

⁵¹ Podle směrnice generálního štábu Rudé armády z 3. ledna 1944. Viz DMČSSV 4/2, dok. 20.

g) pokud budou mít tyto síly k dispozici, považují za možné bránit Slovensko delší dobu před Němci a vázat touto operací značné německé síly, protože Maďarsko, s nímž jsou hranice otevřené, se nebude angažovat z obavy před leteckými útoky spojenců.

Své kalkulace stavějí Češi na tom, že na severu tvoří hranici Slovenska hory, v nichž je pouze 7 průsmyků, jimž se dá přepravit těžká technika; na západě je několik příznivých obranných linií (řeka Morava – Bílé Karpaty, výšiny na východním břehu řeky Váh,⁵² údolí řeky Hron), které je možno postupně bránit menšími silami, a Maďarsko, jehož hranice je k napadení Slovenska příhodná, nevpadne na Slovensko z obav před leteckými útoky spojenců.

Podle pokynu soudr[uh]a Molotova jsem tyto otázky projednal s armádním generálem soudr[uhem] Antonovem.⁵³

Soudr[uh] Antonov se domnívá, že i kdyby byly na Slovensko přepraveny 2 pěší divize, jak to žádají Češi, je málo pravděpodobné, že se podaří udržet německá vojska na hranicích Slovenska a zajistit stabilní obranu, a úvahy, že Maďarsko bude v případě bojů na Slovensku neutrální, jsou utopické.

Maďarsko přinejmenším umožní přechod jakéhokoliv množství německých vojsk přes své území, a to bude stačit k tomu, aby byl na Slovensku zlomen organizovaný odpor, který disponuje tak nepatrnými silami.

Kromě toho už jen letecká přeprava dvou pěších divizí je těžký úkol.

Soudr[uh] Golovanov,⁵⁴ jehož se Antonov dotazoval, sdělil, že by mohl vyčlenit maximálně 170 dopravních letadel. Tento počet letadel (s nosnou kapacitou 20 mužů s výzbrojí) by musel udělat nejméně 6–7 letů, aby dopravil na místo dvě pěší divize s výzbrojí, a to bez dělostřelectva a týlu. Určité množství těžké techniky by vůbec nebylo možné na místo dostat, zvažili-li se omezená nosná kapacita dopravních letounů (2 000 kg).

Letadla by musela přistát, a na to je potřeba mít nejméně 5 vhodných letišť o rozloze 1200 × 200 m, se zásobou paliva pro zpáteční let a také se spolehlivou vzdušnou ochranou. Je jasné, že tyto palivové zásoby na Slovensku nejsou a Češi nám je zaručit nemohou.

Nutno také uvážit, že i kdyby byl první let úspěšný, Němci zareagují mohutnou leteckou odvetou, a velká vzdálenost vylučující možnost našeho krytí stihacím letectvem bude znamenat těžké ztráty. Kromě toho bychom museli zásobovat obě tyto divize letecky i nadále a vázat touto operací značné množství svého dopravního letectva.

Soudr[uh] Antonov se domnívá, že by operace na Slovensku měla být považována pouze za možnost, jak vytvořit velký nástupní prostor pro aktivní partyzánský boj na území Slovenska. Prohlásil, že Generální štáb Rudé armády by považoval za výhodné, kdyby byl takový nástupní prostor vytvořen, protože bude vázat určité síly Němců.

Máme za to, že by se z toho mělo při posuzování českých návrhů vycházet.

⁵² V originále Bag.

⁵³ Alexej I. Antonov byl prvním náměstkem náčelníka Generálního štábu Rudé armády.

⁵⁴ Hlavní maršál letectva A. E. Golovanov velel tehdy letectvu dálného doletu.

Soudr[uh] Antonov považuje za možné, pokud z politického hlediska uznáte návrhy Čechů za přijatelné, abychom jim slíbili:

- leteckou přepravu dvou paradesantních brigád na Slovensko (jednu československou, zformovanou v SSSR, druhou naši);
- v prostoru Nowy Targ – Sącz shození skupin Poláků, kteří budou organizovat partyzánské oddíly na severních svazích Karpat;
- leteckou přepravu 50 tisíc sad pěchotní výzbroje, přislíbené Sovětským svazem, na základny, které Češi označí;
- doporučíme Čechům, aby se vzdali myšlenky budovat v počáteční fázi operací stabilní obranu proti Němcům na celém Slovensku, ale aby tyto dvě brigády využili jako jádro pro rozvinutí mohutného partyzánského hnutí mobilizací a ozbrojením místního obyvatelstva.

Současné soudr[uh] Antonov vysvětluje, že i takováto operace by pro nás byla velice obtížná, vyžádala by si značnou kapacitu dopravního letectva a byla by spojena s velkými ztrátami, a to jak na životech, tak materiálních.

Pokud jde o přepravu 50 tisíc pěchotní výzbroje, slíbených Čechům Sovětským svazem, bude to činit 963 432 kg, a tudíž bude na jeden let potřeba až 500 dopravních letadel.

Ohledně poválečné spolupráce zajímalo Čechy, mohou-li počítat s následujícím:

- dostat od nás výzbroj zpočátku pro pět divizí (3 pěší, 1 tankovou a 1 motomechanizovanou);
- dostat 200–250 tisíc kompletních uniforem českého typu, s jejichž přípravou bychom začali v nejbližší době;
- dostat od nás palivo pro potřeby budované československé armády;
- umožnit studium jejich důstojníků na našich vojenských školách a akademiích, v jakém počtu, a rovněž výměnné stáže československých důstojníků a důstojníků Rudé armády;
- s naším souhlasem provést unifikaci výzbroje, pokud poskytneme jejich průmyslu naše vzory a systémy a poskytneme pomoc při zavádění výroby;
- v jaké míře mohou počítat se zavedením přímého železničního spojení mezi SSSR a Československem a zda bude možné začlenit do SSSR nebo Československa část území Polska (trojúhelník Sanok – Wisłok Welná – Užok) a Rumunska (severní hranice – magistrála Vatra Dornei – Suceava – řeka Siret).⁵⁵

Soudr[uh] Antonov a soudr[uh] Golikov⁵⁶ se domnívají, že ujmout se výstavby budoucí československé armády je pro nás výhodné, a tudíž by se Čechům mělo slíbit, oč žádají, s tím, že nejtajnější vzory naší výzbroje Čechům k zavedení výroby nepředáme.

⁵⁵ Srv. oddíl III. memoranda československé vlády Vojenské otázky k zásadnímu projednání se sovětskou vládou, které bylo odevzdáno v Moskvě 6. prosince 1944. (Viz ČSVDJ 2, dok. 64, s. 163–169.) Generál Antonín Hasal-Nižborský zůstal v Moskvě i po odjezdu prezidenta Edvarda Beneše ze SSSR, aby pokračoval v jednání se sovětskou stranou o požadavcích a návrzích obsažených v uvedeném memorandu.

⁵⁶ Filipp I. Golikov tehdy zastával vedoucí funkci v lidovém komisariátu obrany SSSR.

Pokud jde o přímé železniční spojení mezi SSSR a Československem, domnívá se soudruh Antonov, že toto spojení bude pro nás výhodné.

Generál Nižborský se v příštích dnech hodlá vrátit do Londýna a naléhavě žádá o odpovědi na dané otázky.

V souvislosti s uvedeným prosím o Vaše pokyny.

Komisař Státní bezpečnosti
(Žukov)
Č. 148/s.

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 3. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 25–29.)

3

1944, 3. březen, Moskva – *Náměstek lidového komisaře obrany SSSR generálplukovník Filipp I. Golikov a komisař Státní bezpečnosti G. S. Žukov předse-
dovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi a lidovému komisaři zahraničních
věcí SSSR V. M. Molotovovi. Zpráva o jednání s československými představiteli
ohledně pomoci SSSR při rozvinutí osvobozenického hnutí na Slovensku.*⁵⁷

Přísně tajné

2. března t. r. jsme v souvislosti s nadcházejícím odletem generálporučíka Nižborského do Londýna přijali pozvání Čechů na večeři na rozloučenou.

Z české strany se večere zúčastnili: velvyslanec Fierlinger, generálporučík Nižborský a generálmajor Píka.

Za naši stranu: generálplukovník Golikov, komisař Státní bezpečnosti Žukov, komisař Státní bezpečnosti 3. třídy Fitin⁵⁸ a generálmajor Jevstignějev.

Ke konci večere se Češi dotázali na pomoc, se kterou by mohli ze strany SSSR počítat pro rozvíjení událostí na Slovensku.

Ujistili jsme je, že hlavní pozornost je v prvních fázích třeba věnovat rozvinutí mohutného partyzánského hnutí na základě získávání místního obyvatelstva, nikoli

⁵⁷ Zápis české strany o tomto jednání (jeho autorem byl generál Antonín Hasal-Nižborský) byl publikován už v 60. letech (mj. in: SNP – Dokumenty I. dok. 49), naposledy pak v edici ČSVDJ 2, s. 232–236. V edici nechybí zmínka o tom, že sovětský záznam z tohoto jednání publikovala V. V. Mar'jina, jak výše uvedeno. Český záznam je daleko obsáhlejší než sovětská zpráva určená Stalinovi.

⁵⁸ V zápise pořízeném generálem Hasalem je generálporučík Pavel Fitin uváděn jako „div. gen. Fokin“. Fitin zřejmě neuvedl své pravé jméno vzhledem k pozici, kterou zastával v sovětské špiónážní službě (vnešnjaia rozvedka); byl náčelníkem 1. (rozvědné) správy Lidového komisariátu státní bezpečnosti SSSR.

SOVĚTSKÝ SVAZ A SLOVENSKÉ NÁRODNÍ POVSTÁNÍ

organizaci a provádění stabilní obrany vedené silami pravidelných armádních útvarů, na jejichž leteckou přepravu na Slovensko se dotazují.

Češi s našimi argumenty souhlasili a navrhli takovýto postup:

1. Za 2–3 týdny vysadit na Slovensku 5 skupin s úkolem vytvořit základny pro přijímání lidí a zajistit spojení.
2. Koncem dubna t. r. vysadit dalších 20 skupin s obdobnými úkoly.
V souvislosti s tím, že československé vojenské jednotky v SSSR pociťují značný nedostatek důstojníků, žádali technickou pomoc, aby mohli co nejrychleji dopravit letecky z Londýna 20–30 důstojníků, specialistů, výsadkářů.
3. Poté, co bude zajištěno spojení a zřízeny základny, přepravit na tyto základny zbraně, které sovětská vláda slíbila Čechům v počtu 50 000 sad.
4. Přibližně v květnu shodit na Slovensko 2. československou paradesantní brigádu, zformovanou v SSSR, a využít ji jako řídicí jádro formování partyzánských oddílů z místního obyvatelstva.

Velvyslanec Fierlinger prohlásil, že by bylo rovněž vhodné přepravit na Slovensko několik skupin (oddílů) důstojníků a vojinů Rudé armády, aby tato okolnost mohla být propagandisticky využita mezi místním obyvatelstvem.

Češi žádali při plnění tohoto plánu o součinnost sovětské vlády.

Projednávání konkrétních otázek o vojenské spolupráci po válce jsme odmítli s tím, že v současné době se tyto problémy studují z technického hlediska, a tudíž rozhodnutí na toto téma by nebyl konkrétní.

S touto informací žádáme o Vaše pokyny.

Generálplukovník
Golikov
Komisař státní bezpečnosti
Žukov⁵⁹
No. 450118ss–152/s.

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 4. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 758, l. 114–116.)

⁵⁹ Na spisu jsou také vlastnoruční podpisy obou činitelů.

4

1944, 5. srpen, Moskva – Zpráva generála L. Z. Mechlise⁶⁰ J. V. Stalinovi o přistání slovenského letadla na území SSSR s K. Smídkem a M. Ferjenčíkem na palubě.

Přísně tajné

Soudr[uhovi] Stalinovi⁶¹

Přistálo u nás slovenské letadlo. V letadle byli dva cestující a tříčlenná posádka. Jeden cestující se představil jako Šmidke,⁶² vedoucí komunistické strany Slovenska, člen Slovenské národní rady a člen Slovenské vojenské rady. Všechny tři organizace jsou ilegální.

Druhý cestující je podplukovník Ferjenčík,⁶³ rovněž člen Slovenské vojenské rady (ilegální).

Přivezli s sebou mnoho zajímavých dokumentů. Letadlo, kterým přiletěli, dostali od slovenského ministra obrany.

Podrobnosti sdělíme šifrou.

Prosím, aby byl na letiště Galič poslán „Douglas“ k přepravě těchto lidí do Moskvy.

Mechlis

Přijato⁶⁴
5.8.1944, 21.00

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 5. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 30.)

⁶⁰ Lev Zacharovič Mechlis byl tehdy členem vojenské rady 4. ukrajinského frontu.

⁶¹ Na spisu je rkp. poznámka „Soudruhu Malenkovovi“.

⁶² V originále Šmitke, a to i ve všech následujících dokumentech.

⁶³ V originále Fervenčík.

⁶⁴ V dokumentu „Přijato po VČ“.

5

1944, 8. srpen,⁶⁵ Moskva – Oddělení zvláštních úkolů Generálního štábu Rudé armády. Záznam rozhovoru náčelníka oddělení generálmajora Nikolaje Slavina s K. Smídkem.

Kopie
Přísně tajné
Ex. č. 1

Záznam rozhovoru generálmajora Slavina se soudr[uhem] Šmidkem
7. srpna 1944, 22.30–24.00

Přítomni:
Generálplukovník Kuzněcov⁶⁶
Podplukovník Ďjakonov
Podplukovník Ferjenčík

Slavin: Bylo mi uloženo, abych Vás vyslechl a předal pak velení vaše dotazy. Předtím bych ale chtěl vědět, jak jste se ubytovali.

Šmidke: Ubytovali jsme se dobře, je to v pořádku, ale máme málo času, protože už jsme ztratili tři dny kvůli vynucenému přistání.

V první řadě bych se rád spojil se Slovenskem a dozvěděl se, jaká je možnost návratu našeho letadla, protože z rozkazu ministra obrany odletělo s průzkumným úkolem (což je oficiální zdůvodnění pro Němce), a nyní po uplynutí všech možných termínů jeho návratu je nutné dostat pokyny od ministra obrany. Telegram bude šifrovaný.

Slavin: Šifřanta a šifrovací zařízení máte?

Šmidke: Ano, všechno máme. Mělo se to udělat včera v jednu hodinu v noci. Jestli dnes nebudeme moci poslat depeši, musí se aspoň upozornit na dobu příštího spojení.

To všechno se dá udělat přes soudr[uha] Morozova.⁶⁷ Ten všechno ví a já bych chtěl dostat zítra odpověď.

Myslím, že jestli se letadlo nemůže vrátit, bude se tady muset odevzdat sovětskému velení a piloty předat slovenské jednotce v SSSR.

Další a hlavní moje otázka je navázat kontakt se sovětským generálním štábem ohledně koordinace akcí proti Němcům mezi Rudou armádou a slovenskou armádou.

⁶⁵ Datum vyhotovení záznamu určeno podle údaje na konci zprávy.

⁶⁶ Pravděpodobně F. F. Kuzněcov, náčelník Zpravodajské správy generálního štábu RA.

⁶⁷ Morozov byl pracovníkem oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b), vedeného Jiřím Dimitrovem.

V dokumentech, které jsem předal Generálnímu štábu Rudé armády, doporučuje ministr obrany Čatloš,⁶⁸ jak to udělat co nejlépe, aby se celá slovenská armáda účastnila bojů proti Němcům.

Hlavní zmocněnec Slovenské národní rady a Vojenská rada se dohodly na koordinaci postupu slovenské armády a celého národa společně s Rudou armádou.

I kdyby se stalo cokoli, půjdeme do toho sami. Přípravovali jsme se na to a připravujeme se nadále.

Kuzněcov: Jaká je početnost armády a kolik můžete postavit vojska?

Šmidke: Nyní máme ve zbraní 50 tisíc mužů (3 divize na Slovensku, 1 motorizovaná v Rumunsku a 1 divize v Itálii). Kromě toho jsou nějaké technické útvary a posádky ve městech – to je také asi 20 tisíc mužů, takže celkem můžeme postavit 100–120 tisíc mužů. Zbraně pro ně máme.

K vydávání zbraní a organizaci útvarů a jednotek je v každé posádce vyčleněn jeden důstojník, který bude tyto věci řídit.

Každá posádka má své vlastní zadání, a to i kdyby musela působit odděleně od celé armády.

Kromě toho máme menší armádu partyzánů v počtu 600–800 mužů, kteří teď na hranicích se Zakarpatskou Ukrajinou narušují protivníkovy komunikace a spoje.

Kuzněcov: Jaký máte v armádě vliv?

Šmidke: Armáda je nám plně k dispozici. Ministr obrany ví, jakým směrem se ubíráme, dal nám plán a různé jiné dokumenty, které jsme sem přivezli, a je zcela v našich rukou.

Velitel armády generál Turanec⁶⁹ je sice proněmecký, ale nemůže nic dělat, protože je velitelem jenom de iure a všechny otázky se rozhodují a dělají bez něj. Náčelník generálního štábu podplukovník Golian⁷⁰ je také náš člověk, který je členem politické rady Národního výboru,⁷¹ a armádu řídí Vojenská rada, jejímiž členy jsme já a podplukovník Ferjenčík.

Přesto, že slovenskou vládu lze považovat za velmi reakční, je Slovensko ze všech okupovaných zemí nejdemokratičtější a Rudá armáda tam půjde po cestách obsypaných květy.

Slavin: Jsou ve vládě proněmecké živly?

Šmidke: Jsou, ale nemohou nic dělat. Slovensko není okupováno Němci a německá vojska tam nejsou, působí tam jenom německá špionáž a gestapo, které sleduje vládu, ale celkově je naše postavení silné.

⁶⁸ V originále Četlaš.

⁶⁹ Generál Jozef Turanec byl od ledna 1944 do 28. 1944 velitelem pozemního vojska v Banské Bystrici. 28. 8. 1944 byl jmenován hlavním velitelem slovenské armády.

⁷⁰ V originále Gotlib. Plk. Ján Golian byl náčelníkem štábu Velitelství pozemního vojska v Banské Bystrici.

⁷¹ Šlo o Slovenskou národní radu.

Naše vláda plní všechny požadavky Němců, dokonce do té míry, že mají být postaveny na vaši frontu dvě naše divize, které teď byly odvolány.⁷²

V souvislosti s tím, co bylo řečeno, bychom rádi věděli, jak by nám Rudá armáda mohla co nejlépe pomoci při organizování tohoto vystoupení.

Kuzněcov: Jak je slovenská armáda vyzbrojena?

Šmidke: Výzbroj ovšem nebyla modernizována.

Ferjenčík: Naše divize má ve své výzbroji pušky, lehké a těžké kulomety, minomety, dělostřelectvo (jeden lehký pluk s 10 cm kanóny a skupinu těžkých kanónů 15 cm). Tanky, letadla a protitankové zbraně nemáme.

Kuzněcov: Kromě otázky o koordinaci akcí, kterou jste vysvětlili ústně – máte nějaký dokument nebo mapu?

Šmidke: Minulý týden, 2. srpna, odletěl k vám do Svazu naším letadlem průzkumník Korecký a kapitán Koza s řadou dokumentů včetně plánu koordinace akcí, sestaveného Vojenskou radou.⁷³ Nyní jsem také přivezl v podstatě stejný dokument od ministra obrany;⁷⁴ ten o našem plánu neví a předkládá svůj vlastní, v podstatě stejný.

Kuzněcov: Je mezi těmi dvěma plány nějaký rozdíl?

Šmidke: Téměř žádný.

Kuzněcov: Když Korecký odlétal, věděl o ministrově plánu?

Šmidke: Ne, ministr obrany tento dokument dodal až o několik dnů později.

Kromě toho jsem vám chtěl sdělit, že Němci teď soustředí v prostoru Košice⁷⁵ – Užhorod dvě armády o 8–10 divizích, asi 20 tisíc Vlasovových kozáků a maďarských vojsk. Celkem asi 12–15 divizí. Přesné údaje vám může rádiem sdělit naše rozvědky.

Tato německá vojska jsou určena k protiúderu, který chystají ve směru Lvov. Podpurný úder bude zřejmě veden z prostoru Mukačevo.

Informace o tom jsem na frontě sdělil soudr[uhovi] Mechlisovi, některé jsem přeložil, některé si ofotografovali.

Další otázka, kterou jsem vám chtěl oznámit, že jako vedoucí komunistické strany jsem se chtěl setkat se soudr[uhem] Dimitrovem a soudr[uhem] Gottwaldem a referovat jim o politické situaci. Tady je představitel Komunistické strany Československa a tam jsme vytvořili Komunistickou stranu Slovenska a jsme v lepší situaci než komunisté v Čechách. Zatímco u nás odsoudí komunisty na 10–15 let, ale věznění jsou nejvýše rok, a pak je propustí, a dokonce i k vězněným se chovají slušně, tam platí životem.

Dále, jestli mi sovětská vláda umožní hovořit s velvyslancem Československé republiky Fierlingerem, chtěl bych mu vyložit, jaký program přijala Národní rada, protože v úplnosti jsme tento dokument nemohli z řady důvodů sdělit prezidentu Benešovi.

⁷² Pravděpodobně byly myšleny dvě technické divize (brigády), jedna v Itálii a druhá v Rumunsku, o jejichž návrat na Slovensko usíloval ministr Čatloš v srpnu 1944.

⁷³ K misi npor. Jána Koreckého viz Přílohy, dok. P1.

⁷⁴ Ministr obrany Slovenské republiky Ferdinand Čatloš. Jeho dopis (tzv. Čatlošovo memorandum) je v příloze k dokumentu 6.

⁷⁵ V dokumentu Košica.

Mimo to bych se rád seznámil s obsahem smlouvy uzavřené mezi Sovětským svazem a Československem.⁷⁶

Kuzněcov: Kdy byla vytvořena Národní rada?

Šmidke: V prosinci 1943. Ještě nemá předsedu, ale měla 8 členů, z toho čtyři komunisty a čtyři nekomunisty, teď má 17 členů a také paritně, sedmnáctý je náčelník generálního štábu, začleněný do rady.⁷⁷

Mám ještě několik méně důležitých otázek.

Rádi bychom se spojili s naší slovenskou jednotkou v SSSR. Připravují totiž a potom shazují, kde se dá, své lidi pro práci na Slovensku, ale ti lidé si buď zlomí nohu a zničí, co s sebou nesou, nebo se dostanou do rukou gestapa a četníků a není z nich žádný užitek.

Jménem Vojenské rady slovenské armády bychom rádi požádali o jednoho vašeho důstojníka, který umí aspoň německy, jako armádního poradce. Jeho bezpečnost zaručujeme.

Já osobně bych se rád setkal s rodinou, bydlí v Moskvě na Gorkého ulici v hotelu Lux.

To jsou zhruba všechny moje otázky.

Kuzněcov: Kdo velel a teď velí 1. motodivizi?

Šmidke: Jura⁷⁸, a teď Pokník. Jura byl odvolán a zatčen gestapem.

Kuzněcov: Je teď ve vězení?

Šmidke: Ne, je na svobodě a dokonce v uniformě. Plní teď státní úkol rozmístit 40 tisíc ukrajinských běženců, které na Slovensko poslali Němci.

Měl přijet sem a zůstat zde jako styčný důstojník, ale protože jsme odlétali narychlo, nenašli jsme ho.

Kuzněcov: Jaký má k Jurovi vztah armádní velitel?

Šmidke: Osobně nepřátelský, ale nic proti němu neudělá. Jura žije legálně, ale pod dozorem gestapa.

Slavin: Máte zprávy o letištích na Slovensku?

Šmidke: Ano, a kromě toho je sem vezl Korecký.⁷⁹ Máme jenom tři letiště vhodná pro přistávání vašich letadel, ale jsou na nich možné i výsadky.

Všechna letiště budou v našich rukách přesně hodinu po začátku ofenzívy.

Můžeme s vámi také udržovat rádiové spojení.

Kuzněcov: Máte písemnou plnou moc?

Šmidke: Ne, my ji nedáváme.

Slavin: Rozuměl jsem vám tak, že teď jde jenom o následující otázky, o nichž mám referovat velení:

1. Přiletěli jste, abyste dojednali koordinaci akcí s Rudou armádou a informovali Generální štáb Rudé armády o situaci na Slovensku.
2. Setkat se a informovat soudr[uha] Gottwalda o vnitropolitické situaci.
3. Rád byste se setkal s československým velvyslancem, abyste ho informoval o budoucnosti Slovenska.
4. Navázat nyní spojení se Slovenskem, aby se vyřešila otázka letadla a lidí.
5. Setkat se s rodinou.

Šmidke: Ano, to jsou v podstatě všechny otázky.

Slavin: Jaké ještě budete mít otázky?

Šmidke: Jednu a hlavní: urychlit řešení všech otázek, které jsem vám předestřel, a udržet je v tajnosti.

Mám ještě jednu otázku, o které jsem se zapomněl zmínit – to náčelník naší armádní špiónáže žádal, aby mu bylo sděleno, v jakém směru má vést špiónáž a co musí oznamovat Rudé armádě.

To jsou všechny otázky.

Slavin: Dobře, budu o nich referovat.

Tím rozhovor skončil.

Podplukovník (Djakonov)

Vyhotoveny 2 ex.

r. 8.8.1944

Č. 1262

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 6. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 31–36.)

⁷⁶ Československo-sovětská smlouva o vzájemné pomoci a poválečné spolupráci podepsaná v Moskvě 12.12.1943.

⁷⁷ Tím byl myšlen Ján Golian.

⁷⁸ Šlo o generála Štefana Jurecha.

⁷⁹ Viz dokument P1.

1944, 10. srpen, Moskva – *Lidový komisariát obrany SSSR – generální štáb Rudé armády. Náměstek náčelníka Generálního štábu Rudé armády armádní generál A. I. Antonov lidovému komisaři obrany maršálu J. V. Stalinovi. Předkládá zprávu generálmajora Slavina o rozhovorech s K. Šmidkem 7. a 8. srpna 1944.*⁸⁰

Prísne tajné
Ex. č. 1

Č. 290595ss

Předkládám zprávu generálmajora Slavina o jeho jednáních se slovenským představitelem Šmidkem, která proběhla 7. a 8. srpna 1944.

Příloha: 8 listů zprávy a schéma.⁸¹

Náměstek náčelníka Generálního štábu Rudé armády
armádní generál Antonov

Vyhotov. 2 ex.
Č. 1 – soudr[uhovi] Stalinovi
Č. 2 – do spisu
Vyř. Djakonov
re. 9.8.44
Č. 1287

[Příloha]

⁸⁰ Kromě záznamu rozhovoru se Šmidkem a Ferjenčíkem (dok. 5) a souhrnné zprávy z 9.8.1944, připojené k průvodnímu dopisu, která byla stejně jako předcházející dokument určená Stalinovi, odeslal Antonov dne 10. srpna 1944 dvě zprávy (dokladnyje zapiski) generálmajora Slavina, označené jako „zprávy o rozhovorech se slovenským představitelem Šmidkem“, lidovému komisaři V. M. Molotovovi. Obě jsou uloženy ve spisech Dimitrova oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b), RGASPI, f. 495, op. 74, d. 552, l. 6–19; obě zprávy jsou datovány 9.8.1944. V první z nich, kratší, byly v osmi bodech stručně formulovány otázky, které měl Šmidke v Moskvě vyřešit. Druhá zpráva shrnovala do věcných celků informace získané v obou rozhovorech 7. a 8. srpna a byl k ní rovněž přiložen ruský překlad Čatlošova dopisu, totožný s tím, který byl zaslán Stalinovi. Zpráva určená Molotovovi je na řadě míst podrobnější než zpráva adresovaná Stalinovi. V následujících poznámkách upozorňuji na různosti. Pasáže, které jsou v zprávě Molotovovi navíc, označuji v poznámkách pod čarou takto: <...> – Dne 11. srpna Antonov zaslal Molotovovi originály dokumentů, které přivezli Šmidke s Ferjenčíkem (28 stran) a jejich překlad (13 stran). Antonovův průvodní dopis a seznam dokumentů jsou uloženy rovněž ve spisech Dimitrova oddělení (RGASPI, f. 495, op. 74, d. 552, l. 20 n.).

⁸¹ Kopie barevného náčrtu průběhu hranic a obranných linií je černobílá, a proto nepoužitelná.

Prísne tajné
Ex. č.⁸²

Náměstkoví náčelníka Generálního štábu Rudé armády armádnímu generálovi A. I. Antonovovi

Podávám zprávu:

Podle Vašeho rozkazu jsem 7. a 8. srpna přijal osoby, které přiletěly ze Slovenska – Karla Šmidkeho a podplukovníka veterinární služby Mikuláše Ferjenčíka.

Šmidke prohlásil, že je vedoucím komunistické strany Slovenska a současně členem Národní rady a Vojenské rady Slovenska. Loni na jaře byl vyslán, aby pracoval u soudr[uha] Dimitrova.⁸³ Soudr[uh] Morozov, pracovník aparátu soudr[uha] Dimitrova, se s ním setkal a potvrdil jeho totožnost.

Ferjenčík: v Moskvě je poprvé a byl vyslán společně se Šmidkem.

Během přijetí mi Karel Šmidke sdělil následující otázky, které má SSSR dojednat:

1. Jako zástupce Vojenské rady slovenské armády má navázat kontakt s Generálním štábem Rudé armády k projednání otázek součinnosti slovenské armády s Rudou armádou v nadcházejících operacích proti Němcům a současně informovat Generální štáb Rudé armády o současně konkrétní situaci na Slovensku.

Kromě toho má sdělit všechny poznatky, které má o seskupení německé a maďarské armády a o jejich přípravě na protiúder proti Rudé armádě.

Při výkladu této otázky Šmidke sdělil:

- a) koncem března nebo na začátku dubna tohoto roku byl Tiso⁸⁴ se skupinou členů vlády pozván do Hitlerova hlavního stanu.⁸⁵ Hitler během rozhovoru řekl, že ústup německé armády z Ruska není způsoben taktickými důvody, nýbrž tím, že ofenzíva Rudé armády je k ústupu nutí.
- b) Dále řekl, že za současného stavu nebude schopen Slovensku pomoci a že se Slovensko musí spolehnout na vlastní síly.⁸⁶

Tiso Hitlera ujistil, že učiní veškerá opatření, aby Rudé armádě zabránili dostat se na Slovensko a že budou své hranice hájit.

⁸² Číslo neuvedeno.

⁸³ „Po linii tov. Dimitrova.“

⁸⁴ V originále Tisso.

⁸⁵ Setkání Hitler–Tiso se konalo v Klessheimu u Salzburgu 12. května 1944. Současně se uskutečnila porada náčelníka vrchního velitelství německé branné moci polního maršála W. Keitel a s ministrem obrany Čatlošem. Viz zápis o této poradě, SNP–D II, dok. 29.

⁸⁶ <Hitler prohlásil, že bude všemi silami bránit Evropu, aby tam nepustil Rudou armádu, a protože velení Rudé armády hodlá udeřit na jižním úseku fronty, rozhodl se také soustředit hlavní síly na jihu. (Šmidkeho poznámka: Rudá armáda zřejmě tento odvetný manévř prohlédla a udeřila ve středu, což způsobilo porážku hitlerovské armády na východní frontě.)>

Toto řešení ochránilo Slovensko od německé okupace a umožnilo organizovat všechny národní síly uvnitř země.⁸⁷

2. Ohledně situace v zemi sdělil:

Vedle současné Tisovy vlády byla pod vedením komunistické strany, která je vedoucí, vytvořena národní rada, která má 17 členů. Z toho je 8 komunistů, 8 příslušníků jiných stran a sedmnáctým členem je náčelník generálního štábu armády podplukovník Golian.⁸⁸

Komunistická strana je vedoucí stranou v zemi a podporuje ji 60–70 % obyvatelstva.

Celková nálada všech vrstev je pro těsné spojení se Sovětským svazem a pro zajištění všech opatření, která budou směřovat k postupu Rudé armády, a pro úplnou porážku hitlerovského Německa.

3. Hodnocení jednotlivých politiků.

Tiso: Zatímco provádí zahraniční linii dalšího boje Slovenska na straně Německa, nepřekáží seskupování národních sil proti Německu, hledá způsoby sblížení se Sovětským svazem.

Čatloš:⁸⁹ Ministr obrany, Slovensko se musí orientovat na Sovětský svaz. Přeje si navázat přímé spojení s vedením Rudé armády a je pod vlivem komunistické strany. Ve svých plánech slibuje všemožnou pomoc Rudé armádě.

Mach:⁹⁰ Ministr vnitra. Německo prohrálo válku. Slovensko musí jít vlastní cestou. Orientaci na Sovětský svaz považuje za správnou, protože toto spojení zajistí slovenskému lidu svobodu.

4. Slovenské ozbrojené síly.

V současné době má slovenská armáda tři kompletní divize po 15 tisících mužů. Z toho dvě divize jsou dislokovány podél severovýchodní hranice Slovenska a jedna v centrální části Slovenska. Mimo to jsou na západním Slovensku speciální útvary a malé posádky. Tyto útvary čítají přibližně 20–25 tisíc mužů.

⁸⁷ <Sám Tiso po návratu vyslovil přání najít cesty jak navázat styky se Sovětským svazem. Z toho jsme vyvodili příslušné závěry a začali provádět mobilizaci, přičemž jsme svoje hlavní síly rozložili podél severní hranice, jako bychom zaujímali obranné postavení. Mobilizace probíhá postupně a ještě stále nebyla dokončena. – Komunistům jsme vysvětlili, že když vstoupí do armády, dostanou legálně zbraň a mohou klidně pokračovat ve své práci mezi obyvatelstvem.>

⁸⁸ <K řízení armády byla ustavena vojenská rada, jejímiž členy jsou za komunisty Šmidke, podplukovník Ferjenčík, náčelník generálního štábu a další. Vzhledem k tomu, že ministr obrany Čatlaš a generál Maral [sic!] se vyslovili pro orientaci Slovenska na Sovětský svaz, předpokládá se rovněž jejich začlenění do vojenské rady.> Pplk. Ján Golian byl od 1. ledna 1944 náčelníkem štábu Velitelství pozemního vojska v Banské Bystrici, nikoli náčelníkem generálního štábu.

⁸⁹ V originále Čatlaš.

⁹⁰ V originále Mag.

Vcelku můžeme zmobilizovat armádu o 100–120 tisících mužů, a jestli k tomu připočteme slovenské divize odvelené z front (jednu v Rumunsku, druhou v Itálii), bude celkový počet až 150 tisíc mužů.

Armáda je vybavena puškami, lehkými a těžkými kulomety, minomety, má lehké dělostřelectvo do 10 cm a těžké do 15 cm. Přesné množství výzbroje dodal Korecký, který odletěl do Svazu 2. srpna.

Střeliva mají na měsíc, potraviny na dva měsíce. Letadel různé zastaralé konstrukce je asi 30 kusů.

Armáda nemá tanky, protitankové ruční zbraně, bojové letouny ani letecké pumy.

Slovenská armáda je připravena bojovat bok po boku s Rudou armádou proti německé a maďarské armádě až do jejich úplné porážky.

5. Síly a záměry nepřítele (Němců a Maďarů).

Němci vybudovali silné obranné linie po celé severní a východní hranici Zakarpatské Ukrajiny, které zahrnují železobetonová palebná postavení, protitankové příkopy a další překážky.

Opření o tyto obranné linie se Němci mohou pokusit udeřit na sovětská vojska z prostorů Mukačevo–Užhorod ve směru na Lvov a podpůrný úder vést z prostoru Košice ve směru na Přemyšl.

K tomu jsou v prostoru Mukačevo – Užhorod soustředěny dvě německé armády po 4 divizích a 5–7 maďarských divizí, celkem 12–15 divizí. Kromě toho je v tomto prostoru soustředěno asi 20 tisíc kozáků vlasovců.

V prostoru Košice se soustřeďují německé divize rozprášené na sovětsko-německé frontě, doplňují se a dozbrojují. Jejich početnost není známa, ale upřesnění mohou uložit své výzvedné služby.

Německé letectvo z tohoto směru přesunulo své základny z prostoru Lvov do prostoru Debrecen.

Co se týče přímo Slovenska, okupovali Němci v podstatě jen úzké pásmo v jeho západní části, hraničící s Rakouskem a Čechami. V tomto pásmu v prostoru Vellevari⁹¹ (60 km severovýchodně od Vídně) je soustředěno kolem 1 500 německých letadel, jsou zde betonové podzemní hangáry a dílny. Značná část letadel je rozptýlena na bočních lesních cestách. Úkolem tohoto letectva je údajná letecká ochrana průmyslových oblastí Vídně, Brna, Wiener Neustadtu a Budapešti.

6. Plány Slováků.

Hlavní úkol spočívá v tom, aby byla země uchráněna od německé okupace díky zahraničním závazkům vůči Německu a vytvořením zdání připravenosti k obraně proti Rudé armádě.

⁹¹ Pravděpodobně šlo o slovenskou obec Veľké Leváre na západní straně Záhorské nížiny, 5 km od rakouských hranic a 7,5 kilometrů na sever od města Malacky.

Jestliže se Německo přece jenom pokusí okupovat Slovensko, zahájit proti německým vojskům všemi silami a prostředky, které má k dispozici, ozbrojený odpor s využitím i partyzánského způsobu boje.⁹²

Pokud bude mít sovětské velení v úmyslu směřovat svá vojska na jih proti Maďarsku, jsou připraveni zajistit volný průchod a pomoci jednotkám Rudé armády na celém území Slovenska a jejich vojska budou připravena ke společným operacím.

Základním a hlavním úkolem je navázat přímé spojení s vedením Rudé armády, aby bylo informováno o skutečné situaci na Slovensku a aby mohly být přijaty pokyny o dalších krocích. Tato delegace přijela do Sovětského svazu za účelem splnění tohoto úkolu.

7. Jakou pomoc by chtěli Slováci dostat od Rudé armády.

- K seznámení se skutečnou situací na Slovensku, k navázání součinnosti a v zájmu praktické pomoci armádě co nejrychleji vyčlenit poradce, jehož bezpečnost zaručují.
- Dát slovenské armádě konkrétní úkoly a určit termíny vystoupení.
- V zájmu urychleného obsazení nejdůležitějších závodů a letišť pomoci jim našim letectvem.

Budou připraveni převzít paradesantní vojska na kterémkoli slovenském letišti dvě hodiny po oznámení.

Žádné žádosti o pomoc výzbrojí, střelivem či dalšímu druhu vojenského materiálu soudr[uh] Šmidke neuvedl.

8. Různé.⁹³

- Československá armáda v SSSR, která nezná skutečnou situaci na Slovensku, se pokouší o výsadky skupin lidí. Tato činnost československé armády v SSSR nemůže přinést žádný užitek, ale jen škodu. Vytváří se tím jen složitá situace pro Slováky v jejich vlasti, protože tito výsadkáři mnohdy padnou do rukou gestapu.

Radí, aby se od těchto výsadek upustilo.

- Podle jednoho bodu smlouvy mezi SSSR a Československem, uzavřené letos, se při vstupu Rudé armády na území Československa pověřují civilní správou tohoto území zmocněnci jmenovaní československou vládou v Londýně.

⁹² <V případě, že k okupaci nedojde a nebyla by možnost předem navázat spojení s Rudou armádou po jejím nástupu na čáru Krakov, přijmout veškerá opatření k tomu, aby bylo možno se spojit s vedením sovětských operačních útvarů a informovat je o připravenosti Slovenské armády společně postupovat proti německé armádě.>

⁹³ Ve zprávě Molotovovi byl jako první bod odstavce „Různé“ uveden text, který ve zprávě Stalinovi zcela chyběl: <a) Vztah k Benešovi na Slovensku. Na Slovensku panuje názor, že Beneš vede dvojí hru: na jedné straně uzavírá dohodu se Sovětským svazem, na druhé straně se obrátil dopisem k obyvatelstvu Československa, aby zasel nedůvěru k Sovětskému svazu, neboť radil vyvarovat se aktivních vystoupení a zaujmout vyčkávací postoj.>

Tyto zmocněnce Slovensko nepřijme, nepotřebuje je, protože k provádění těchto úkolů byl vytvořen národní výbor přímo na Slovensku, který tyto funkce převezme. Slováci učinili k této otázce návrh Benešovi.⁹⁴

- Podle informací, které má Slovensko, je v Německu pocitován značný nedostatek leteckého benzínu a oleje.

Německo má údajně zásoby paliva pouze na tři týdny.⁹⁵

- Všechny závody na zemědělské stroje v Čechách přerušily výrobu své hlavní produkce a nyní vyrábějí plynové masky.

Na závěr Šmidke řekl, že by se chtěl setkat s velvyslancem Československé republiky Fierlingerem a seznámit ho s politickou platformou Slovenska a současně se seznámit s obsahem smlouvy uzavřené mezi Sovětským svazem a Československem.

Příloha: Dopis slovenského ministra obrany Čatloše.⁹⁶

Náčelník Oddělení zvláštních úkolů
Generálního štábu Rudé armády
generálmajor Slavín

9. srpna 1944

Vyhotoveny 3 ex.

re. 9.8.44

[Příloha]⁹⁷

⁹⁴ Za tímto odstavcem je ve zprávě Molotovovi věta: <Slovensko je ochotno náležet do československého státu pouze na federativním základě.> Po ní následuje odstavec tohoto znění: <d) Podle údajů ze Slovenska vyřadí nálety spojeneckého letectva každý měsíc 5 % veškerého německého průmyslu. Podle těchto údajů potřebují Němci na obnovu zcela zničeného závodu 6–7 měsíců.>

⁹⁵ <Tato situace je důsledkem toho, že letectvo spojenců zničilo závody na výrobu syntetického paliva a na zpracování ropy.>

⁹⁶ V dokumentu Čatlaš.

⁹⁷ Následující text je co nejvěrnější převod do slovenštiny ruského překladu slovensky psaného dokumentu, pro nějž se ustálil název Čatlošovo memorandum. Ruský překlad pořízený v kanceláři generálmajora Slavína se v řadě detailů a formulací liší od znění Čatlošova memoranda, jak bylo publikováno po válce (srv. SNP–D I, dok. 113, s. 262–264, v znění zveřejněném v bratislavském deníku Čas 5.8.1945). V daných souvislostech a pro naše účely však není důležité, nakolik ruský překlad odpovídal slovenské předloze (což je věc jiného zkoumání), nýbrž jaké znění dostali do rukou Stalin a Molotov; v této souvislosti je historickým dokumentem ruské znění, jak je publikovala V. V. Mar'jina. – Přílohu přeložil editor do slovenštiny, aby eventuální zájemce mohl text snadněji porovnat s již publikovaným zněním považovaným dosud za autentické, anebo s kopií původního dokumentu, která by měla být uložena například ve fondu Čs. vojenské mise v Moskvě ve Vojenském historickém archivu v Praze. Na základě srovnání s fotokopii českého překladu Čatlošova memoranda, který byl pořízen 24. srpna 1944 čs. ministerstvem národní obrany v Londýně, lze s jistotou konstatovat, že po válce publikovaný slovenský text memoranda (srv. údaj výše) byl autentický, vezmeme-li v úvahu typické chyby, jichž se dopouštěl český úředník při převodu slovenského textu do češtiny. Fotokopie spisu II. odboru MNO Čj. 653-taj.-II. odbor 1944, určeného do vlastních rukou čtyřem adresátům, byla publikovaná v pařížském Svědectví, roč. 13, č. 49 (1975).

Preklad zo slovenštiny

List slovenského ministra obrany Catloše

Slovensko, nachádzajúc sa v závislosti na Nemecku, ktoré mu diktuje líniu zahraničnej politiky, bolo donútené vypovedať vojnu ZSSR a jeho spojencom. V súčasnosti sila Nemcov slabne a putá závislosti, ktorými Nemecko zväzovalo Slovensko, strácajú svoju pevnosť. Malý národ, nachádzajúci sa v takej závislosti, je nútený obrátiť sa o pomoc na svojho najmocnejšieho suseda. Je šťastný, keď má možnosť obrátiť sa o pomoc k tomu štátu, s ktorým sympatizuje. Dnes nastal čas, keď slobodu slovenského národa bude brániť nie cudzí národ, ale jeho pokrvný brat. Náš národ musí zaujať vyčkávaciu pozíciu, aby Slovensko nepostihol nešťastný osud Talianska.

Úlohou Slovenska a ZSSR je, aby nezačínali predčasné boje na slovenskom území, pretože čoskoro⁹⁸ to bude oveľa ľahšie, bez bojov.

Nedaleko Košíc majú Maďari dôležité strategické rezervy, ktoré majú v úmysle využiť proti sovietskym jednotkám na východnom Slovensku. Maďari posilňujú svoje postavenia a už teraz sa začínajú starať o obranu horských priesmykov Lupkov a Dukla. My, Slováci, to nechceme dopustiť, a preto chceme Nemcov a Maďarov presvedčiť, že na obranu plne postačia naše vlastné sily. V tomto nám musí pomôcť ZSSR v svojom vlastnom záujme. Je žiaduce, aby sovietske vojská, potom čo sa s nami zavčasu a presne dohodoria, prešli na tomto úseku do klamného útoku a vytvorili dojem, že nemôžu prekonať obranu slovenských jednotiek. Takto nebudú mať Nemci a Maďari dôvod ponúkať Slovákom pomoc a budú im dôverovať.

Slovensko bude potrebovať vojenskú spoluprácu so ZSSR takto:

Sovietske vojská musia vyvinúť energický tlak na horský priesmyk Užok a na juhu proti Maďarsku, aby tam viazali čím väčšie množstvo maďarských síl. Potom musia nastúpiť severne od Karpát v smere Tarnova a Krakova. Bočného úderu zo slovenskej strany sa nemusia obávať, pretože Slováci ich upozornia, ak by sa Nemci a Maďari pokúsili pripraviť im akúkoľvek pascu. Potom, ako sovietske vojská obsadia Krakov, môžu organizovať úspešné útočné operácie proti Maďarsku a Nemecku z južných a západných hraníc Slovenska. Slovenské vojsko zabezpečí rýchly a voľný prechod sovietskych vojsk cez slovenské územie a samo prejde do útoku proti Maďarsku. Nevyhnutnou podmienkou uskutočnenia tohto plánu je, aby dohoda Slovákov so sovietskymi vojskami bola prísne utajená a aby nebola vydaná napospas neopatrnej propagande.⁹⁹ Teraz, dokým nenastane rozhodujúci okamih, je potrebné udržiavať spoluprácu s Nemcami a Maďarmi. Takýmto spôsobom ZSSR dosiahne veľké úspechy na tomto frontovom úseku.

V rozhodujúcom momente slovenské vojenské velenie uskutoční štátny prevrat. Nežiaduce elementy budú z vedenia odstránené a organizácie vytvorené predchádzajúcim režimom proti vôli národa ukončia svoju existenciu. Slovenská vojenská diktatúra bude mať podporu a pochopenie vo všetkých vrstvách spoločnosti. Vojna so ZSSR a jeho spojencami bude ukončená a súčasne Slovensko vyhlási Maďarsku vojnu, ktorá ihneď

⁹⁸ V predložke „v skorom vremení“. V pôvodnom slovenskom texte zrejme „neskoršie“

⁹⁹ V predložke: „... i ne vydat' etoj tajny neostorožnoj propagandoj [sic!]“.

získa kladný ohlas v širokých masách. Okamžite budú zlikvidované všetky nemecké civilné a vojenské orgány a sovietske vojská budú môcť uskutočniť veľké operácie. Avšak pri tom je nutné, aby si slovenská armáda zachovala samostatnosť, konajúc v súčinnosti a v tesnom kontakte so sovietskymi vojskami, a aby spolupracovala s českými jednotkami na princípe plnej rovnoprávnosti. V opačnom prípade môžu vzniknúť nedorozumenia a veľké konflikty na obidvoch stranách.

V prípade zásadného súhlasu je žiaduce vytvoriť stálu komisiu, ktorá by udržiavala obidve strany v úzkom kontakte a nedopustila vojenské a politické nespravodlivosti.

V prvom období je potrebné zachovať správu slovenského štátu v rukách vojenských činiteľov a iba neskôr prejde do rúk profesionálnych politických činiteľov. Podzemná organizácia slovenských bolševikov môže pomôcť pri vytváraní vzájomných kontaktov.

Po skončení vojny vnútropolitické riešenie nesmie byť v rozpore so záujmami ZSSR. Slovensko musí dostať možnosť mať samostatný názor ohľadom vzájomných československo-sovietskych vzťahov, pričom musí byť v bezprostrednom kontakte s ZSSR.

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 7. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 37–46.)

7

1944, 15. srpen, Moskva – *První tajemník ÚV KS(b) Ukrajiny N. S. Chruščov J. V. Stalinovi. Souhrnná zpráva o vysílání organizátorských skupin do Československa, Maďarska a Rumunska Ukrajinským štábem partyzánského hnutí.*¹⁰⁰

V červnu 1944 se na ÚV KS(b)U obrátili zástupci komunistických stran Československa, Rumunska a Maďarska s prosbou o pomoc při organizování a rozvíjení partyzánského hnutí na území těchto zemí.

Praktická opatření pro rozvoj partyzánského hnutí v těchto zemích jsou rozpracována a provádí je podle pokynů ÚV KS(b)U Ukrajinský štáb partyzánského hnutí za účasti představitelů komunistických stran Československa, Rumunska a Maďarska.

Za účelem přípravy národních kádřů pro organizátorské partyzánské oddíly bylo v červenci 1941 do škol zvláštního určení Ukrajinského štábu partyzánského hnutí přijato a vyškoleny 400 Čechoslováků, Maďarů a Rumunů, vybraných představiteli komunistických stran mezi válečnými zajatci.

Z vyškolených Slováků, Rumunů a Maďarů bylo zformováno 40 organizátorských oddílů, v jejichž čele stojí velitelé, důstojníci, vybraní představiteli komunistických

¹⁰⁰ V záhlaví je uvedena adresa: „Moskva, Kreml', tovarišču Stalinu I. V.“

stran z bývalých válečných zajatců a partyzánů příslušných národností. Do každého oddílu je včleněno 4–5 zkušených ukrajinských partyzánů působících jako štábní pracovníci, instruktoři-minéři, radisté a lékaři.

Zformované oddíly jsou plně vystrojeny a vyzbrojeny, zásobeny spojovacími prostředky a přepravují se letecky do týlu nepřítele.

Do 10. srpna 1944 přepravil Ukrajinský štáb letecky 32 organizátorských skupin o celkovém počtu 491 mužů, z toho do Československa 12 oddílů, do Maďarska 8, do Rumunska 7 a 5 organizátorských oddílů vysadil na základny ukrajinských partyzánů v okupovaném území Moldávie.

S 18 oddíly je stále rádiové spojení.

Vysazené oddíly hlásí příznivé podmínky pro rozvoj partyzánského hnutí, zejména v Československu.

Velitel oddílu Veličko, shozený 26.7.44 se skupinou 11 mužů na střední Slovensko, prostor Ružomberok, poslal od 6. do 9. srpna několik radiogramů, popisujících situaci v Československu.

Uvádím nejdůležitější:

„Spojili jsme se s organizací komunistické strany města Ružomberok. Vedoucí: Šolc¹⁰¹ Jaroslav, Strechaj Rudolf. Velké perspektivy. Pošlete víc zbraní.“

„Možnost výsadku velkých desantů. Slovenská vojska připravena přejít k Rudé armádě.“

„Organizujeme slovenský partyzánský oddíl 100 mužů pod velením slovenských velitelů. Dejte víc zbraní.“

„Podmínky pro rozvoj slovenského partyzánského hnutí nezměrné. V prostoru Ružomberok, Banská Bystrica, Zvolen je 1500 ozbrojených slovenských partyzánů.“

„Náš oddíl má 150 mužů. Žádám o zbraně a specialisty diverzanty.“

„Národní organizace Slovenska¹⁰² má vlastní armádu. Centrum je v Banské Bystrici, se zástupci organizace jsme se spojili.“

„Zpravodajci hlásí, že ve slovenských vojenských jednotkách se učí sovětskou hymnu. Některé mají rudé vlajky. Hesla: Ať žije Stalin.“

Osvětový důstojník československého oddílu shozeného na Veličkovu základnu Mičudík, slovenský komunista, sdělil 8. srpna:

„V šesti vesnicích probíhají lidové volby. Máme spojení s komunistickou stranou. Lidí přibývá, posilejte zbraně.“

Za poslední dny Ukrajinský štáb shodil v Československu na Veličkovu základnu čtyři nové organizátorské oddíly, výzbroj, střelivo a potraviny.

Shazování oddílů a zbraní pokračuje.

V srpnu a září plánujeme shodit letadly do Československa, Maďarska a Rumunska ještě 30 organizátorských partyzánských oddílů, výzbroj, střelivo a spojovací prostředky, celkem 160 tun.

¹⁰¹ V dokumentu Solč:

¹⁰² Pravděpodobně myšlena ilegální Slovenská národní rada.

N. Chruščov

Č. 1/70

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 8. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 47–49.)

8

1944, 27. srpen, Moskva – *Náměstek zmocněnce Rady lidových komisařů SSSR pro záležitosti zahraničních vojenských jednotek na území SSSR generálmajor Davydov předsedovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi. Zpráva o informacích náčelníka Čs. vojenské mise v Moskvě generála Píky, týkajících se očekávané brzké okupace Slovenska německými a maďarskými vojsky.*

Přísně tajné

Ex. č. 1

27.VIII.44 jsem se setkal s náčelníkem československé vojenské mise generálem Píkou, který mi oznámil, že dostal zprávu od podplukovníka Goliana (náčelník štábu slovenské armády), že v nejbližších dnech, možná už od 27.VIII.1944, se očekává okupace Slovenska německými a maďarskými vojsky. Očekává se příchod tří divizí SS, z toho jedné z jihu z prostoru Košic a dvou divizí ze západu, možná z Vídně.

V souvislosti se vznikající situací podplukovník Golian rozhodl:

1. Postavit se na odpor okupaci Slovenska německými a maďarskými vojsky.
2. Týlové posádky slovenské armády zůstávají na místě a polní jednotky nacházející se v karpatských průsmycích od Muszyny do Lupkova (1. a 2. pěší divize slovenské armády) postupují, aby se spojily s útvary Rudé armády.

Podplukovník Golian současně prosí vrchní velení Rudé armády:

1. Shodit jednu paradesantní brigádu na letiště Tri duby (8 km severně od Zvolena).
2. Shodit jednu paradesantní brigádu, aby zabrala letiště v prostoru města Poprad (u vesnice Svätý Peter).
3. Bombardovat železnici v úsecích: Košice–Užhorod, Lučenec–Levice, Petržalka–Devín, Kúty–Vlára.
4. Bombardovat silnici v úseku Košice–Užhorod, protože tudy budou projíždět kolony německých vojsk.

Generál Píka také sdělil, že vrchní velitel československé armády, prezident republiky pan Beneš, a generál Ingr poslali z Londýna následující dispoziční:

1. Postavit se na odpor okupaci Slovenska německými a maďarskými vojsky.

2. 1. a 2. pěší divize se má v součinnosti s jednotkami Rudé armády přesunout přes průsmyky [v Karpatech] a připojit se k Rudé armádě, a pokud to situace nedovolí, bránit se postupujícím německým a maďarským jednotkám na místě.
3. Držet prostory středního Slovenska a část železnice Vrútky – Poprad – Prešov.
4. Soustředit všechny týlové útvary na středním Slovensku a vystupovat společně s partyzány.

Vrchní velitel československé armády p. Beneš prosí vrchní velení Rudé armády, aby mu sdělilo svůj názor a zda Rudá armáda může podporovat slovenské jednotky.

Prosím, aby mi na základě této zprávy byly dány pokyny, co mám odpovědět generálu Píkovi.

Zástupce zmocněnce Rady lidových komisařů SSSR pro záležitosti zahraničních vojsk na území SSSR
generálmajor (Davydov)

Expedováno:
s. Stalinovi
s. Molotovovi
s. Berijovi
Č. 673

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 9. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 51–52.)

9

1944, 30. srpen, Moskva – *Náměstek zmocněnce Rady lidových komisařů SSSR pro záležitosti zahraničních vojenských jednotek na území SSSR generálmajor A. Beljanov předsedovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi. Zpráva o sdělení náčelníka Čs. vojenské mise v Moskvě generála Píky, že československá vláda v Londýně vyzvala k povstání na Slovensku a že povstání bylo už zahájeno.*

Přísně tajné

Podávám zprávu:

30. srpna t. r. jsem přijal náčelníka vojenské mise generála Píku, které mne požádal, abych Vám předal jeho prosbu urychleně odpovědět na otázky, které Vám byly adresovány v našem dopise z 27. srpna t. r. č. 673.¹⁰³

¹⁰³ Viz dok. 8.

SOVĚTSKÝ SVAZ A SLOVENSKÉ NÁRODNÍ POVSTÁNÍ

Během setkání generál Píka sdělil, že československá vláda vyzvala v noci na 30. srpna obyvatelstvo a vojska na Slovensku k povstání.

Podle informací, které generál Píka má, povstání už údajně začalo a v rukou povstalců jsou čtyři města včetně města Ružomberok.

Prosím o Vaše pokyny.

Zástupce zplnomocněnce Rady lidových komisařů SSSR
generálmajor (Beljanov)

Expedováno:
s. Stalinovi
s. Molotovovi
s. Berijovi
Č. 678

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 10. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 53.)

10

1944, 1. září, Moskva – *Náčelník Štábu vojenských leteckých sil Rudé armády G. A. Vorožejkin předsedovi Státního výboru obrany J. V. Stalinovi. Zpráva o přeletu 29 letadel ze Slovenska na území SSSR.*

Přísně tajné
Ex. č. 1

Soudruhu Stalinovi, I. V.

Hlásím upřesněné údaje o počtu slovenských letadel, která 31. srpna přeletěla na naše území a o místech jejich přistání.

Celkem přeletělo 29 letadel. Na letišti Lvov přistálo 19 letadel: 2 ME-109, 4 FV-189 a 13 lehkých, převážně sportovních letadel různých typů; dále přistály na letištích: Rava Russkaja 1 letadlo, Sambor – 2 letadla, Volica (6 km jihozápadně od Pševurku) 2 letadla, Zoločev 1 letadlo, Luck 1 letadlo, Melec 1 letadlo, Vetlin (8 km východně od Jaroslavi) 1 letadlo a Jasenka (8 km severně od Rzeszowa) 1 letadlo.

Všechna letadla letěla z letiště Prešov (140 km jihozápadně Přemyšlu).

V letadlech, která přistála ve Lvově, přiletělo 47 osob: 24 pilotů, 18 navigátorů, 4 mechanici a 1 ozbrojenec; mezi těmito osobami je plukovník generálního štábu slovenské armády Talský a velitel letky major Trnka.¹⁰⁴

Podle hlášení náčelníka štábu Lvovského vojenského okruhu generálmajora Gorodeckého byli všichni internovaní Slováci posláni 31. srpna do štábu 4. Ukrajinského frontu.

Vorožejkin¹⁰⁵

NA Praha, fond SDRA, kart. 1, inv. č. 11. (APRF Moskva, f. 3, op. 66, d. 803, l. 56.)

PŘÍLOHY (P1–P4)

P1

1944, 6. srpen, Moskva – *Lidový komisař státní bezpečnosti SSSR V. Merkulov lidovému komisaři zahraničních věcí SSSR V. M. Molotovovi. Zpráva o zjištěních a dokumentech získaných po přiletu zpravodajského důstojníka slovenské armády Jána Koreckého a informacích z výslechu spolupracovníka NKGB Karola Grúna.*

Přísně tajné
Ex. 2

č. 3110/m
Moskva

2. srpna t. r. v okrese Teofipol,¹⁰⁶ 35 km severozápadně od Voločisku na Ukrajině, přistál letoun typu Henkel-111, který přivezl ze Slovenska zástupce slovenských protiněmeckých organizací.

Tato skupina Slováků byla dopravena do Moskvy. Jejimi členy jsou:

1. Nadporučík slovenské armády Korecký¹⁰⁷ Ján, narozený 1914, Slovák, velitel 2. (zpravodajského) oddělení štábu slovenské armády¹⁰⁸. Do SSSR přiletěl na pokyn náčelníka

¹⁰⁴ V předloze Trynka.

¹⁰⁵ Podepsáno rovněž vlastnoručně.

¹⁰⁶ V ruský psané předloze chybně Tiofepol'.

¹⁰⁷ V ruském originálu dokumentu jsou všechna příjmení psána velkými písmeny, jak to bylo obvykle v písemnostech sovětských bezpečnostních složek.

¹⁰⁸ Přesné označení tehdejší funkce npor. Jána Koreckého bylo: přednosta zpravodajského oddělení Velitelství pozemního vojska v Banské Bystrici.

štábu slovenské armády podplukovníka Goliana, který vede skupinu slovenských vojenských osob hodlajících zahájit aktivní operace proti Němcům, s úkolem navázat spojení s představiteli Československa v SSSR a se sovětským velením v zájmu koordinace operací slovenských armádních jednotek se sovětskými vojsky proti Němcům.

2. Kapitán slovenského letectva Koza Ludovit, narozený 1913, Slovák, velitel letky a zástupce velitele letiště v Banské Bystrici, ze kterého byl zajištěn přelet letadla do SSSR. Člen Golianovy skupiny, přelet do SSSR zajistil na jeho pokyn.
3. Inženýr Fejka Václav,¹⁰⁹ narozen 1913, Rusín, náčelník výzkumného ústavu letectví slovenského ministerstva obrany. Označuje se za představitele řady okresních výborů národního osvobození Československa, který se má spojit s československým vyslancem v SSSR a se sovětskými úřady, aby získal pomoc a pokyny pro další činnost. Spolu s Kozou zajišťoval přelet, avšak ke skupině vojenských osob nemá žádný vztah.
4. Záložní poručík slovenského letectva Baláž Teodor, narozen 1917, Slovák, označuje se za představitele řady partyzánských oddílů, který byl vyslán ke generálu Píkovi pro pokyny a pomoc v odpověď na jeho leták, rozšířený slovenskými rozvědčíky přemístěnými ze Sovětského svazu.
5. Rotmistr československého sboru v SSSR Grün Karel, agent NKGB SSSR, letecky vysazený v květnu t. r. na Slovensku s průzkumnými úkoly, který na Slovensku navázal spojení s podzemními organizacemi.
6. Poručík letectva Rohal Belo, narozen 1921, Slovák, navigátor.
7. Rotný Mikuš Jozef, narozen 1921, Slovák, pilot.
8. Desátník Vesperin Robert, narozen 1921, Slovák, palubní mechanik.

Předběžným výsledkem uvedené skupiny Slováků v NKGB SSSR a podle sdělení agenta NKGB SSSR Karola Grúna bylo zjištěno následující:

1. Podle prohlášení nadporučíka Koreckého tvoří skupinu podplukovníka Goliana řada slovenských vojenských osob zastávajících zodpovědné funkce ve slovenské armádě, jako generál Malár,¹¹⁰ velitel obranného úseku v Karpatech disponující dvěma pěšími divizemi; generál Jurech, nyní zbavený velení v armádě a zastávající funkci náčelníka výzkumného ústavu slovenského ministerstva obrany; major Vesel, náčelník štábu

¹⁰⁹ Osoby uvedené jako položky 3–5 byli „černí pasažéři“, jak je nazval Jozef Jablonický (Neúspěšná misie v Moskvě, c. d., s. 126), které vzal s sebou kapitán Koza ze známosti; s Koreckého posláním neměli nic společného. Rotmistr slovenské armády Karol Grün jako příslušník Rychlé divize přešel na sovětskou stranu. Při školení pro zpravodajské úkoly Čs. vojenské mise v Moskvě byl zřejmě získán jako spolupracovník sovětské Státní bezpečnosti. Na Slovensko byl vysazen 26.6.1944 jako člen dvojice Nina-Mária s vysílačkou, která měla krycí jméno Milan. Skupina měla styky s ilegálně působícími vojenskými činiteli, došlo však také ke vzájemným sporům, které mohly být příčinou Grünova zaujatého a „třídně“ nepřátelského referátu. – Grün byl za povstání znovu vyslán na Slovensko. Byl zatčen v Bratislavě 4.2.1945 a zahynul posléze v koncentračním táboře Mauthausenu. (Podle údajů v Jablonického studiích publikovaných v obou prvních svazích Samizdat o odboji, Bratislava 2004 a 2006.)

¹¹⁰ V předloze „Maolar“.

týlové divize;¹¹¹ podplukovník Vesel, náčelník armádní opravárenské služby;¹¹² podplukovník Ferjenčík, náčelník armádní veterinární služby a několik dalších, údajně již dlouho činných proti Němcům. Tato skupina není spojena s žádnými civilními podzemními vlasteneckými organizacemi nebo s partyzány a operuje samostatně.

Přilet generála Jurecha byl očekáván už začátkem července, ale tehdy nepřiletěl, protože když se dostavil na letiště, zjistil, že letadlo kapitána Kozy není způsobilé pro tak náročný let. Z jakých důvodů generál Jurech nepřiletěl tentokrát, není Koreckému přesně známo, avšak předpokládá, že buď generála Jurecha, který bydlí v jiném městě a je pod dohledem gestapa, nestihli na odlet včas upozornit, nebo plukovník Golian považoval za nezbytné odlet letadla urychlit, protože se ukázalo, že slovenský ministr obrany generál Čatloš rovněž hodlá poslat do SSSR delegaci a Golian nechtěl být předběhnut.

2. V důvěrném rozhovoru s pracovníkem NKGB SSSR náš shora zmíněný agent Grün Karel prohlásil, že ve skutečnosti na Slovensku žádná podzemní vojenská organizace, která by operovala proti Němcům, neexistuje a že slovenští vojenští činitelé s Němci až do poslední doby aktivně spolupracovali.

V souvislosti s prudkým zhoršením válečné situace Německa, ve strachu z odplaty Sovětského svazu i vlastního lidu (naladěného podle Grúna v drtivé většině prosovětsky) za spolupráci s Němci se podplukovník Golian a další, aby zachránili sebe a buržoazní zřízení na Slovensku, rozhodli vytvořit zdání, že tajně pracovali proti Němcům, spojit se se sovětským velením a při vstupu Rudé armády na území Slovenska obrátit slovenská vojska proti Němcům.

Takovým způsobem si řada slovenských vysokých vojenských činitelů chce zajistit podporu Sovětského svazu a nalézt pro sebe východisko ze vzniklé situace.

Tyto plány nejvyšších slovenských vojenských kruhů schvaluje československá vláda v Londýně, jež navázala s Golianem spojení prostřednictvím speciálně vyslaných kurýrů výsadkářů.

Golianova skupina se orientuje na Anglii a se sovětským velením navázala kontakt pouze pod vlivem vojenské situace.

Mezi Golianovou skupinou a podzemními vlasteneckými organizacemi na Slovensku existuje antagonismus, jelikož vojáci s Němci nebojují, nepřejí si spolupracovat s podzemními organizacemi a poskytovat jim pomoc, aby tak zůstali vedoucí silou a nepřipustili ozbrojení lidu.

Koreckého charakterizuje Grün jako člověka zaměřeného profašisticky; dříve velel rotě slovenské divize na miusské frontě, kde dostal německý železný kříž 2. třídy.

Grün také sdělil, že přechod generála Jurecha s jeho divizí v roce 1943 k Rudé armádě na Kavkaze se neuskutečnil proto, že parlamentář vyslaný Jurechem k sovětskému velení naprosto špatně vyličil stav sovětských jednotek podle jejich vnějšího vzhledu a Jurech, který se navíc obával represí vůči své rodině ze strany Němců, se rozhodl k Rudé

¹¹¹ V předloze „Veseli“. Milan Vesel, o něhož šlo, byl do povstání majorem dělostřelectva na Velitelství divizní oblasti I v Trenčíně.

¹¹² V předloze „Veseli“. Plk. Mirko Vesel, jeden z předních vojenských činitelů podílejících se na přípravě vojenské povstalecké akce, byl od 1. února 1944 přednostou doplňovací správy koni na MNO-Vojenské správě v Bratislavě. (Bratr-dvojče majora Milana Vesela.)

armádě nepřejít domnívaje se, že vyhnání Němců z Kavkazu ještě nepředurčí konečný výsledek války.

Celá skupina, která sem přiletěla, je držena ve zvláštním bytě NKGB SSSR, kde se s ní dále pracuje.

Korecký s sebou přivezl materiály, které podplukovník Golian poslal, vybyly odevzdány do vlastních rukou náčelníkovi československé vojenské mise v SSSR generálu Píkovi.

V těchto materiálech se nachází:

1. Písemné zplnomocnění na jméno spojového důstojníka Koreckého¹¹³ a jeho zástupce Hanuše a Kozu, vydané Golianem.
2. Seznam otázek k projednání a pracovní program spojového důstojníka vyslaného Golianem, aby referoval náčelníkovi československé mise v SSSR, ministru Němcovi a sovětskému velení.
3. Informace o početním stavu slovenské armády.
4. Dislokace slovenské armády k 7.7.1944.
5. Dislokace vojenských jednotek, charakteristika jejich výzbroje a munice.
6. Návrh telegramu s odpovědí generálu Ingrovi bez podpisu o podmínkách, za nichž slovenské velení považuje za možné „vpuštění“ Rudé armády na Slovensko (s přílohou operačního schématu).
7. Seznam vojenské pomoci, kterou velení slovenské armády žádá na velení Rudé armády (přiloženy mapy).
8. Šifry a spojové podmínky.
9. Informace o stavu maďarských vojsk k 15.7.1944.
10. Popis opevnění Arpádovy linie (Maďarsko) s přílohou schématu linie a samostatného uzlu kruhové obrany.
11. Soupis amerických, srbských a francouzských válečných zajatců nacházejících se na Slovensku.
12. Schéma elektrifikace Slovenska.

Materiály byly ofotografovány, překládají se ze slovenštiny do ruštiny a budou předloženy dodatečně.

Lidový komisař státní bezpečnosti
Svazu SSR
(V. Merkulov)¹¹⁴

RGASPI, Moskva, RGASPI, fond 495, opis 74, delo 552, list 1–5.

¹¹³ Koreckého pověření viz SNP-D I, dok. 118.

¹¹⁴ Dokument je podepsán také vlastnoručně.

P2

1944, 29. srpen, Moskva – *Náčelník 1. (rozvědné) správy Lidového komisariátu státní bezpečnosti SSSR Pavel Fitin vedoucímu oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b) Jiřímu Dimitrovovi. Agenturní zpráva o údajné podvratné činnosti plk. Jána Goliana a Karola Šmidkeho.*

Přísně tajné

kp-3
[Gottwald 30.8.44]¹¹⁵

S[oudruhu] Dimitrovovi

Podle získaných agenturních zpráv ze Slovenska podnikají vedoucí činitelé podzemní vojenské organizace v čele s podplukovníkem Golianem všemožná opatření, aby podkopávali autoritu a činnost podzemních komunistických organizací a partyzánských oddílů.

Pracovník Šmidke odvelený z Moskvy, aby řídil činnost komunistických organizací, se zcela ocitl pod vlivem Golianovy skupiny. Pod bezprostředním vlivem této skupiny vyloučil ze strany nejuznávanější, zkušené komunisty-ilegální pracovníky. Partyzánským oddílům dával pokyny, aby přerušily akce a aby se rozpustily, což odůvodňoval tím, že aktivní operace mohou vyvolat reakci a okupaci Slovenska Němci.

V důsledku činnosti Golianovy skupiny se urychlily případy vyzrazení podzemních organizací.

(Fitin)¹¹⁶
[podpis]

RGASPI, Moskva, RGASPI, fond 495, opis' 74, delo 548, list 31.

¹¹⁵ Gottwaldova rkp, poznámka v levém rohu záhlaví spisu svědčící o tom, že Fitinovu zprávu dostal na vědomí.

¹¹⁶ Na zprávě je také Fitinův vlastnoruční podpis.

P3

1944, 10. srpen, Moskva – *Náčelník Čs. vojenské mise v Moskvě generál H. Píka čs. ministři národní obrany v Londýně. Hlášení o tom, že odevzdal vrchnímu velitelství Rudé armády zprávu o vojenské situaci a o možnostech jak ji využít k rychlému proniknutí do týla německé obrany.*

Silný:

Dnes jsem poslal vrch[nímu] ve[itelství] Rudé armády souhrnnou zprávu o situaci na Slovensku podle dokladů dovezených zástupcem SVV. Rozmístění dvou slovenských divizí v Karpatech, dislokaci všech vojenských útvarů a skladů na Slovensku, tabulku materiálu (výzbroje a střeliva) v mobilizačních skladech, zprávu o Arpádově linii v Karpatech a o maďarské armádě. V závěru jsem žádal, aby vrchní velitelství Rudé armády prostudovalo zprávu a využilo možnosti rychlého proniknutí Rudé armády hluboko na Slovensko a do týlu německo-maďarské obrany v Podkarpatské Rusi, a konečně možnosti otevřeného boje slovenských posádek proti pronikání Němců ze západu do příchodu Rudé armády. Dále jsem prosil, aby do operující armády na Slovensko byly zasazeny jednotky československého sboru. Žádal jsem pokyny k usměrnění akce ve středním a západním Slovensku a zbraně na západní a střední Slovensko. Konečně jsem doporučoval, aby operující sovětské jednotky dostaly pokyny k navázání konspiračního spojení se slovenskými jednotkami na frontě. Před odletem ke sboru dostanu asi odpověď. Václav.

Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Sestavil Vilém Prečan. Bratislava 1965. Dok. 128, s. 289.

P4

[1944, 9. srpen, Moskva] – *Koncept zprávy o situaci na Slovensku, o přípravách k ozbrojenému vystoupení slovenské armády a možnostech její spolupráce se sovětskou armádou, vypracované Čs. vojenskou misí v Moskvě pro vrchní velení sovětské armády.*

Všeobecná vojenská situace na Slovensku

Na slovenském území se nenachází žádných pravidelných německých voj[enských] jednotek (divizí), ani na přechodech přes Karpaty do 3. VIII. nebylo německých vojsk.

Jedna velmi slabá německá tanková divize byla koncem července přesunuta z Maďarska do pohraničního prostoru mezi východním Slovenskem a Podkarpatskou Ukrajinou, usměrněná k Užockému průsmyku. Dnešní její rozložení není známo, možno prověřit přímou rozvědkou.

Pravidelná posádka asi 4000 mužů se nachází na dělostřel[ecké] střelnici a vojen[ském] letišti v Malackách (30 km severně od Bratislavy), kde je stále několik set německých letadel, majících za úkol krýt prostory Vídeň–Bratislava–Budapešť proti náletům spojeneckých bombardovacích letadel.

Na východních svazích Malých a Bílých Karpat západně od řeky Váhu jsou nepatrné strážní posádky něm[eckého] vojska, které nemohou splnit žádného útočícího úkolu směrem na východ.

Ve městech Kremnica a Kežmarok s menšinami německé národnosti jsou slabé vojenské jednotky z místního německého obyvatelstva, nemají taktického významu a mohou být neutralizovány a zastráženy bombardováním v době všeobecného povstání slovenských sil a za vniknutí jednotek RA na Slovensko.

Slovenská armáda se skládá:

- a) z polní armády pod velením gen. Malára, obsahující 2 pěší divize:
 1. [divize] pod velením plk. Markuse,¹¹⁷ náč[elník] štábu mjr. gšt. Polk,
 2. div[ize] pod velením plk. Hanáka, náč[elník] štábu mjr. gšt. Cisárik, rozložené na hranicích v prostoru Bardejov–Medzilaborce, které přikrývají přechody přes Karpaty od Muszyna po Lupkov.
- Císelnost polní armády:
 22–23 000 mužů
 15 000 pušek
 1 000 lehkých kulometů (ručních)
 250 těžkých kulometů
 50 protitankových pušek
 150 minometů
 70 děl.

V momentě povstání, resp. přechodu vojsk RA přes Karpaty může být armáda doplněna místní mobilizací na 30 000 mužů.

- b) Zápolní (týlová) armáda je rozmístěna v mírových posádkách, kde se nacházejí zál[ožní] jednotky pěchoty, dělost[řelectva] a všech ostatních druhů zbraní, vše v počtu asi 14 000 mužů.

Mobilizaci může být týlová armáda zvýšena na 50 000 mužů.

¹¹⁷ Mikuláš Markus.

- c) Letectvo a útvary obrany proti letadlům činí asi 10 000 mužů. Letadel školních i bojových je na Slovensku asi 250 starých různých typů, většina se nehodí k vojenským operacím.

Rozmístění polní i týlové armády přiloženo na oleátě č. 1.¹¹⁸

Při mobilizaci možno počítat s postavením jednotek o celkovém počtu 80 000–90 000 mužů.

Zbytky slovenských jednotek ze sovětské fronty [jsou] soustředěn[y] v technickou divizi pracující v Rumunsku. Čítá asi 4 500 mužů.

Druhá technická divize sestavena z rozformované ochranné sborové divize na Ukrajině byla zaslána na opevňovací práce do Itálie. Má asi 3 000 mužů.

Stav zásob vojenské výzbroje a střeliva v týlu je znázorněn v tabulce č. 2, kterou přikládám.

Plán vojenského vystoupení slovenské armády a obsazení Slovenska R[udou] A[rmádou] osvoboditelkou

O rozhodné vojenské akci proti Němcům a dnešní slovenské vládě se dohodli vlivní činitelé vojenského vedení. Představitelé tohoto hnutí jsou v přímém spojení se mnou a s hlavním velitelem čs. vojsk v zahraničí, div. generálem Ingrem.

Hlavním vedoucím příprav povstání byl naznačen pplk. Golian, který zastává funkci náčelníka štábu velitelství pozemních vojsk. ()¹¹⁹

Spolupracovníci:

generál Malár, vel[itel] polní armády,

velitel 1. divize, náčelník štábu 1. a 2. divize, velitelé pěších pluků, velitelé několika posádek, velitel dělostřelectva a velit[el] pozemních vojsk, generál Jurech. Naprostá většina důstojníků, ačkoliv není informována o připravované akci, bude provádět příkazy vedoucích orgánů povstání. Jednotlivci, známí z germanofilství, budou odstraněni podle připraveného plánu. Nálada vojska je všeobecně protiněmecká a prosovětská.

Je dále bezpečně zjištěno, že ministr národní obrany generál Čatloš nebude činit překážek, naopak projevuje velkou snahu navázat styk s představiteli RA a zúčastnit se aktivně boje proti Němcům a dnešní vládě. Ačkoliv gen. Čatloš je dnes zanesen na listině vál[ecných] provinilců a zrádců, přece jeho vystoupení v poslední chvíli může ulehčit akci, takže povstání a průchod sov[ětských] vojsk projede hladce, bez odporu a zádržky.

Je známo, že v poslední době gen. Čatloš nařídil vésti intenzivní zprav[odajskou] službu proti Němcům, že nařídil spojit se se skupinami partyzánů, že měl v úmyslu vyslati do SSSR delegaci za účelem sjednání spolupráce při osvobození Slovenska. V přímém jeho štábu (v kabinetě ministra) pracují důstojníci oddaní Československu, protifašisté, a spolupracují s naším vojenským vedením na Slovensku.

¹¹⁸ Ke konceptu není přiložena.

¹¹⁹ V předložce jsou vepsány znaky závorky s volným místem, pravděpodobně pro doplnění údajů.

Plán obsazení Slovenska RA:

Úmyslem čs. odboje je otevřít hranice v Karpatech a propustit jednotky RA do nitra Slovenska tak, aby během jedné noci bylo obsazeno celé území, a tím aby se fronta posunula o 250–300 km na západ.

Podobná operace musí být dobře připravena a musí být do ní zasazeno dostatek jednotek k obsazení celého území a hranic proti Maďarsku. Před zahájením akce nutno před všemi přechody shromáždit jednotky určené k obsazení Slovenska – hlavně pohyblivé-motorizované.

Hrubý náčrt pohybů osvobozených vojsk RA – přiložen.¹²⁰ Jednotky zasazené na nejvýchodnějším průsmyku mohou překvapujícím útokem obsadit Užhorod a obchvátit silně opevněnou Arpádovu linii rozprostírající se od Užovského průsmyku po Jablonický průsmyk a silně obsazenou německými a maďarskými vojsky. 2 slovenské divize, rozložené na Karpatech, uvolní cestu přes přechody, odstraní všechny překážky a splní jiný úkol, který jí svěří velitelství RA operující na Slovensku, buď [k] společnému postupu do vnitra Slovenska, nebo ke krytí boku proti maďarskému křídlu u Užovského průsmyku, nebo k zajištění přechodů vých[odních] vysokých Tater, nebo konečně ke krytí obsazení proti Maďarsku na jihu. Sbor: armáda [!]¹²¹ vydělí důstojníky jako průvodce rychlým oddílům RA.

Vojenské posádky v západní části provedou mobilizaci a budou chránit své prostory proti pronikání Němců ze západu nebo jihu. V případě silného tlaku ze západu budou manévrovat s bojem a ustupovat do prostoru Zvolen–Banská Bystrica–Ružomberok–Brezno, kterýžto prostor bude bráněn do příchodu RA. V tomto prostoru bude soustředění týlových útvarů z celého západu.

V době zahájení přechodu Karpat R[udou] A[rmádou] bude na Slovensku vyhlášeno nepřátelství proti Německu a pravděpodobně bude sesazena dnešní vláda (nebude-li však dříve Bratislava obsazena Němci).

Na účelem zesílení jednotek ve středním Slovensku bude účelné zasadit 2. čs. paradesantní brigádu buď v prostoru Zvolen–Banská Bystrica (letišťe Tri Duby – 7 km severně od Zvolena) nebo prostor Lipt[ovský] Sv. Mikuláš (letišťe Mokrad–Sv. Peter) 10 km jihových[odně] od Lipt[ovského] Sv. Mikuláše.

Letiště budou v té době obsazena a zajištěna místními jednotkami.

Úkoly pro jednotlivé voj[enské] útvary na Slovensku a pro 2. parades[antní] brigádu budou dány v souladu s operacemi RA, a to velitelstvím frontu, anebo velitel[stvím] sov[ětské] armády operující na Slovensku.

Okupace Slovenska podle představ slovenského vojenského vedení odboje dala by se provést jen za nejpříznivějších okolností, a to za předpokladu, že by bylo dosaženo Krakova. Kdyby jednotky RA mohly sestoupit ve stejnou dobu přes Karpaty na jih.

Musí se však předpokládat, že některé něm[ecké] jednotky budou nuceny pod tlakem vítězné Rudé armády ustupovat přes Karpaty a dále, že německé velení hodí německé divize na Slovensko.

¹²⁰ Příloha u konceptu chybí.

¹²¹ Možná správně „Slov. armáda“.

SOVĚTSKÝ SVAZ A SLOVENSKÉ NÁRODNÍ POVSTÁNÍ

Proto přirozenější bude předvídat obsazení Slovenska ve 2–3 etapách.

1. etapa: Po dosažení Tarnova a N[owy] Sącz, resp. alespoň Jaslo–Krosno, přesunout přes volné přechody v prostoru slovenských divizí motorizované jednotky na jihovýchod s cílem dosáhnout Užhorod–Perečín–Čop, na jih k Sátoraljaujhely (N. Mesto [pod Šiatrom]), Košice a na jihozápad k Popradu (Kežmarok, Spiš[ská] N[ová] Ves).

Toto je proveditelné během jedné noci po odstranění všech překážek a volném průchodu přes Karpaty.

V téže noci možno přehodit 2. čs. brigádu do prostoru Dolní Kubín–Ružomberok (desant. dělostřel. a tank. bat. [sic!]¹²² na letiště u Lipt[ovského] Sv. Mikuláše – letiště zajištěno slovenskými jednotkami a jednou rotou 2. brig[ády]) s úkolem ochránit komunikace ze severu a ze západu.

Střední Slovensko, Banská Bystrica–Hanílová [sic!]¹²³ Zvolen–Brezno n/H., držet místními slovenskými posádkami. Rovněž všechny posádky na západě by držely [sic!] na místě a mobilizovaly.

V druhé etapě by jednotky RA přešly co nejdále na západ a na jižní hranice Slovenska (Revúca–Lučenec–Levice).

Tyto postaty¹²⁴ by byly zajištěny do příchodu pěších divizí RA.

Prověření – koordinace akcí a spojení

Bezpečné zprávy o patriotickém duchu slovenského lidu, jeho nenávisti k Němcům, důkazy o nepřátelském vystupování slovenských vojáků proti Němcům (partyzáni, dezertéři, dobrovolní zajatci) dávají předpoklady, že i ve vedení armády většina důstojníků smýšlí protiněmecky a sympatizuje s SSSR, od něhož očekávají osvobození ČSR.

Přesto je jisto, že ve slovenské armádě je dosti velitelů, kteří se provinili proti naší vlasti, proti slovanskému duchu, a kteří ještě dnes spolupracují s Němci a podporují fašistickou kliku.

Proto třeba prověřiti zprávy a plány slovenského vojenského vedení, organizovati odstranění germanofilských a fašistických velitelů a přiděli-li¹²⁵ k slovenskému vojenskému vedení naše spojky-důstojníky 1. čs. sboru v SSSR, event. i důst[ojníky] RA.

Jeden důstojník, který pracoval rok v partyzánských oddílech na Bělorusí, byl již shozen na Slovensko za účelem podání konkrétních zpráv o slov[enských] divizích v Karpatech.

Druhý náš důstojník, který již vykonal dva seskoky k slovenským jednotkám a který doprovodil delegáta slov[enského] voj[enského] vedení na letadle do SSSR,¹²⁶ bude znovu shozen na Slovensko s úkolem vyšetřiti poměry u divizí v Karpatech a navázati spojení s velitelem polní armády gen. Malarem.

¹²² Pravděpodobně „desant (výsadek) dělostřeleckých a protitankových baterií“.

¹²³ Na Slovensku není lokalita toho jména.

¹²⁴ Pravděpodobně „tato postavení“.

¹²⁵ Zřejmě „přidělit“.

¹²⁶ Není vyloučeno, že šlo o Karla Gruna.

Po zásadním rozhodnutí vrch[ního] vel[itelství] RA o předloženém plánu, navrhuji shoditi na Slovensko dalšího důstojníka I. čs. brigády s radiostanicí, který bude spojkou ke slov[enské] poh. [sic!] ¹²⁷ armádě a bude rádiem spojená [sic!] s námi, aby mohl přijímati přesné rozkazy a informovati nás o situaci.

Dalšího důstojníka neb 2 možno s radiostanicemi shodit na střední Slovensko k řízení a usměrňování činnosti týlových jednotek podle našich směrnic.

K některým styčným skupinám možno přidělit i zkušeného důstojníka RA, který by provedl reálné přípravy.

Mimo to možno navázati spojení čs. i sov[ětských] jednotek na frontě se slovenskými jednotkami na Karpatech a dohodnout se o sladění (koordinaci) společných akcí (svobodného přechodu, úkoly pro sbor[ové] jednotky). K jednotkám RA pronikajícím na Slovensko mohou být též přiděleni důst[ojníci] I. čs. sboru společně s důst[ojníky] slov[enské] armády – jako průvodci při rychlém obsazování Slovenska.

Ve snaze přispěti všemi československými možnostmi k rychlému rozbití (razgromu) hitlerovsko-fašistických uchvatitelů, jménem vrch[ního] velitelství čs. branné moci dovoluji si Vás prositi, aby

a) vrchní velitelství vítězné RA věnovalo pozornost utvořené situaci na Slovensku vůbec a ve slovenské armádě zvláště,

b) shledá-li situaci za příznivou, aby do svého plánu zařadilo voj[enských] operace do slovenského prostoru, a tím pomohlo osvoboditi první část ČSR. zpod fašistického jařma,

c) dalo směrnice vel[itelství] armády operující od Sanoku na západ, aby navázalo konspirativní spojení s velitelstvím slovenských divízi na Karpatech.

Na plánu otevření přechodů přes Karpaty jednotkám RA zpracuje přednosta operativního oddělení štábu I. divize (zastupuje v 2. divizi). Za tím účelem může ¹²⁸ být I důst[ojník] RA. a I důst[ojník] I. čs. arm[ádního] sboru v SSSR přehození parašutem do Gíraltace [sic!], ¹²⁹ kde jsou očekáváni kapitánem Stejskalem, přednostou oper[ativního] oddělení štábu. Poznávací heslo „Volga“.

d) aby k okupačním operacím bylo použito v rámci RA též jednotek I. čs. arm[ádního] sboru. 2. čs. parabrigádu shodit na střední Slovensko v rámci operačního plánu vojsk RA,

e) pevně organizovaným partyzánským oddílům byly dodány zbraně a střelivo na domluvená místa, kde příjem zbraní je připraven,

f) aby mi byly sděleny konkrétní úkoly pro partyzánské oddíly za účelem koordinace činnosti s operacemi RA. Úkoly mohou předat přímo partyzánským skupinám.

Taktéž prosím o stanovení úkolů pro voj[enských] jednotky v tylu slovenského území.

¹²⁷ Zřejmý překlep, smysl není jasný, možná „ke slovenské polní armádě“.

¹²⁸ Správně „mohou“.

¹²⁹ Bezpochyby „do Gíraltovec“.

Bude-li plán okupace Slovenska dohodnut s velitelstvím operující armády, jsem přesvědčen, že bude mít velký vliv na všeobecnou vojenskou situaci v německém táboře a j[inde]. Může být dosaženo velkých a rychlých strategických úspěchů.

Ubezpečuji, že slovenský lid s nadšením a s vděčností přijme RA, osvoboditelku čs. národa.

S projevem oddanosti:

Závěr:

Informace a návrhy vojenského vedení akce proti německo-maďarským vojenským silám a protifašistické vládě na Slovensku, uvedené v tomto podání, možno shrnouti takto:

1. Všeobecná nálada (nastrojenie) slovenského lidu a slovenské armády uzrály k zahájení otevřeného boje proti fašismu a německé armádě.

2. Slovenská armáda v poli (2 divize), která od slovenské vlády dostala rozkaz chránit přechody Karpat proti Rudé armádě, po dosažení dotyku s jednotkami RA a po soustředění větších sil RA otevře přechodu na Karpatech a volně propustí RA na Slovensko.

3. Naskýtá se možnost, aby jednotky RA pronikly s překvapením na východní Slovensko bez nejmenšího odporu tak daleko, jak to bude možno během jedné noci, než to ráno zjistí německé a maďarské velení.

4. Naskýtá se možnost, aby jednotky RA bez překážky obchvátily křídlo silně opevněné obranné linie na Karpatech v prostoru Podkarpatské Ukrajiny, tzv. Arpádovu linii, která je silně obsazena maďarskými a německými vojsky. Jeví se možnost přerušení komunikací této linie v prostoru Užhorod (komunikace na Užocký průsmyk).

5. Slovenská polní armáda je připravena splnit taktické úkoly dané vrchním velitelstvím RA ke krytí rychlého vniknutí RA na Slovensko (nejvhodnější úsek je východní hranice Slovenska proti levému křídlu „Arpádovy linie“).

6. Slovenské voj[enské] jednotky v hlubokém tylu společně s mobilizovanými dobrovolci a partyzány jsou připraveni udržet střední Slovensko proti německému vpádu do příchodu RA.

7. Připraveno partyzánské hnutí v středním a v západním Slovensku, které se rozvine po dodání zbraní. Dnes nemají téměř žádných zbraní. Partyzánské oddíly mohou hrát vážnou úlohu při ochraně západních hranic (Malé a Bílé Karpaty) proti pronikání německých sil ze západu na Slovensko.

Partizánské hnutí není dosud dobře organizováno.¹³⁰

Existuje mnoho malých skupin a několik větších skupin, které jsou v ilegálním postavení, zdržují se v lesích, jsou podporovány a zásobovány obyvatelstvem, ale nemají dosud zbraní, nejsou jednotně řízeny a nemají mezi sebou spojení.

Na východním Slovensku organizace partyzánských oddílů dobře pokračuje za spolupráce s ukrajinským partyzánským štábem. Větší počet skupin z SSSR s lidmi od 1. čs. sboru byl již dopraven na čs. území, část dokončuje zvláštní přípravu.

Dnes možno dopravovat organizační skupiny z SSSR i do středního a západního Slovenska, neboť tam již existují pevné základny. (Podle spolehlivých zpráv donesených naší spojkou ze Slovenska).

Nutnost organizování partyzánských oddílů po celém Slovensku je jasná: v případě, že by Němci obsadili Slovensko před proponovaným povstáním, nutno zahájit širokou partyzánskou činnost proti německým okupantům, proti železniční a silniční dopravě a proti vládní-fašistické klice.

Partyzánské skupiny na západě budou mít za úkol při vtržení sovětských vojsk na Slovensko obsadit přechody z Moravy přes Malé a Bílé Karpaty a přechod ze severovýchodu u Čadce a Žiliny.

V dohodě s Vámi mohu zaslati přesné směrnice pro činnost partyzánských oddílů na středním a západním Slovensku.

Podmínkou pro rozšíření činnosti je vyzbrojit oddíly materiálem ze Sov[ětského] svazu, který možno dopravit letouny na přesně určená a označená místa, kde přijetí a uschování zbraní bude zajištěno.

V případě aktivního vystoupení slov[enské] armády proti Němcům partyzánské oddíly na východním a středním Slovensku se přidají k akcím slov[enské] armády.

Vojenský historický archiv Praha.¹³¹ Fond Čs.vojenská mise v SSSR (1939–1946), sign. 22–12–14. Strojopis.

¹³⁰ Tato pasáž o partyzánském hnutí je přiřazena k předcházejícím stránkám textu, číslováním 1–12, a je znovu číslována na stránkách 1 a 2. Text je formulován tak (srv. „V dohodě s Vámi mohu zaslati...“), že vytváří dojem integrální součásti zprávy.

¹³¹ Děkuji řediteli VHA PhDr. Júliu Balážovi, CSc., za zaslání oskenovaného dokumentu do zahraničí.

BLAHOPŘEJEME

Vladimír Goněc – 60

Je to zcela nepochybné – bez doc. PhDr. Vladimíra Goňce, CSc., *Jean Monnet* Chair, by Česko-slovenská historická ročenka nebyla takovou, jak se zformovala a jak ji známe. Čerstvý šedesátník Goněc (narozený 12. března 1950) je nejen předsedou její redakční rady, ale také její duší – stará se v ní o vše podstatné, o její náplň a úroveň, o její přípravu pro tisk, o spolupráci s autory. Je pečlivým redaktorem, který také koriguje – neboť autoři nebývají vždy pozorní – je koncepčním inspirátorem skládajícím každé číslo do ucelených tematických podob.

Tato náročná a ojedinělá redakční práce tvoří však menší část Goňcových rozsáhlých odborných aktivit. Vydaly už nyní dílo, které vzbuzuje úctu a respekt tematickou šíří a kvalitou. Ve zkratce se nedá postihnout ani jen výčtem – Goňcova bibliografie už na první pohled ohromí a tento pocit ještě utvrdí badatelská a interpretační originalita Goňcových prací. Vznikaly zároveň s jeho mnohaletým pedagogickým působením na brněnské Masarykově univerzitě, které pozitivně ovlivňovaly a vyhraňovaly. Zaujaly ho dějiny východní Evropy, Ruska a Ukrajiny ve 20. století, v čase ještě carském a pak sovětském, s jeho mocenskou národnostní politikou. Badatelskou pozornost věnoval V. Goněc ruské emigraci v Československu, především význačným filosofům v ní. Souvisí to s Goňcovým zájmem i o dějiny idejí, v českém dějepisectví poměrně vzácným, třebaže velmi potřebným. Obdobně osobitě realizovaným je Goňcovo studium novodobé problematiky ústavněprávní a mezinárodněprávní, uplatňující důsledně historické přístupy. O nich uvažuje V. Goněc i metodologicky, obdobně jako ve vymezování vztahu mezi politologií a historií.

Stejně metodologicky citlivé pojetí je znát z Goňcových prací o historické i soudobé problematice středoevropské. Do ní se včleňuje také tematika československá, která u Goňce nachází akcenty na různé fáze česko-slovenských vztahů, včetně programových úvah, diskusí a sporů – znát je důkladně patří stále k prvořadým požadavkům pro celistvější zobrazování a zhodnocování těchto vztahů.

Velkým Goňcovým tématem se stala historie a současnost evropské integrace. V. Goněc se v této problematice vypracoval na nejvýznamnějšího českého historika, jehož práce (několik je cizojazyčných) mají respektovaný ohlas i v zahraničí. Ten ostatně nacházejí i Goňcovy monografie a studie z jiných témat. Integrační hnutí, programy a snahy studuje V. Goněc soustavně, od panevropských impulzů a politických námětů za druhé světové války, po první vykročení do roku 1950. Dvoudílnná monografie pak analyzovala výsledky této integrace od padesátých let do roku 2002. V. Goňcovi se za tyto vědecké výkony dostalo hodnosti *Jean Monnet* Chair.

V. Goněc začlenil do historie integračních uvažování také publicistiku, postoje a náměty osobností českých a slovenských. Posoudil vztah Milana Hodži ke středoevropskému sbližování a vyložil pozoruhodné integrační myšlenky národohospodářů Basche, Schustera a Hotowtze. Nejvíce se věnoval publicistovi a politiku, „Evropanu“ Hubertu Ripkovi. Pro historiografii českou a zahraniční ho vlastně „objevil“ – Ripka si zaslouží,

aby se trvale vědělo, co psal o politickém vývoji od třicátých let, jak myslel a jednal jako politik.

Také historik by měl být „integrační“ osobností, mít co nejširší odborný rozhled, a nejen ve svém předmětu, a svými lidskými vlastnostmi rozumět a cítit historii právě jako lidský příběh. V takového historika Vladimír Goněc vyzrál. Je obohacující a příjemné být mu nablízku.

Robert Kvaček

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2009

Rok 2009 možno s odstupom času zaradiť medzi vydarené, ako rok znovu s ustáleným a charakteristickým kolobehom práce komisie, ktorú rámcovali dve štandardné zasadania a ďalší zo série libereckých seminárov.

Stáva sa však už tradíciou, že prvá akcia priťahujúca pozornosť komisie sa odohráva každoročne vo východných Čechách. Mám na mysli v poradí už IV. ročník konferencie mladých českých a slovenských historikov v Hradci Králové, ktorý sa uskutočnil v dňoch 25.–26. 3. 2009 pod tradičným názvom *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Komisia má nad konferenciou záštitu a tradične býva zastúpená viacerými členmi. Cieľom podujatia je poskytnúť priestor mladým historikom, ktorí sa zaoberajú problematikou najnovších českých, slovenských a československých dejín, a to z oblastí politických, hospodárskych, sociálnych, kultúrnych dejín, ako aj z dejín a teórie historickej vedy. Konferencia je určená pre poslucháčov doktorandského štúdia a vedeckých pracovníkov s maximálne dosiahnutou vedeckou hodnotou PhD. Hradec Králové sa stáva už tradičným miestom na ich stretávanie sa, spoznávanie a vzájomné diskusie. Podujatia sa zúčastnila vyše päťdesiatka historikov z ČR, SR a Poľska, pričom zastúpené boli prakticky už všetky české a slovenské univerzitné pracoviská. Pripravovaný zborník bude svojím rozsahom určite najlepším svedectvom narastajúceho záujmu.

Rok 2009 začal oficiálne pre komisiu 30. zasadáním vo Svidníku v dňoch 20. až 23. apríla 2009. Išlo opäť o jeden z tých zriedkavých prípadov, keď sa komisia zišla v neuniverzitnom meste a vzhľadom na diaľku a cestovné nároky sa podujatie naplánovalo o deň dlhšie ako obyčajne. Určite nikto neolutoval ďalekú cestu, lebo atmosféra na východe Slovenska a výsledky celej akcie splnili do bodky to, čo má komisia od začiatku vo svojom programe. V prvý večer sa po internom zasadnutí komisie konala v Štátnom archíve Prešov-pobočka Svidník čaša vína za účasti predstaviteľov mestskej samosprávy a miestnych kultúrnych zariadení, ktorú ako hostiteľ podával riaditeľ archívu dr. Richard Pavlovič, inak tradičný účastník a hosť podujatí komisie. Sprievodnú vedeckú akciu zasadania tvoril vedecký seminár na tému *Armáda ako faktor česko-slovenských vzťahov*. Konal sa v priestoroch Slovenského národného múzea – Múzea ukrajinskej kultúry v priebehu nasledujúceho dňa a sprevádzal ho nebývalý záujem verejnosti. Večer sa uskutočnila recepcia, ktorú podával Ing. Milan Cocuľa, prednosta Obvodného úradu Svidník, poslanec samosprávneho Prešovského kraja a predseda občianskeho združenia *Chránime kraj pod Duklou*. Súčasťou zasadania bola dňa 22. 4. exkurzia do poľskej obce Nowosielce, na poľskú a slovenskú Duklu, do Hunkoviec a Údolia smrti. V priestore Duklianskeho pamätníka sa za účasti členov komisie posvätil kríž v prítomnosti kňazov gréckokatolíckej cirkvi. V rámci exkurzie sa uskutočnila aj prehliadka expozície Múzejného oddelenia vo Svidníku, ako aj návšteva Múzea SNM – Múzea ukrajinskej kultúry. Večer sa konalo spoločenské posedenie vo furmanskej krčme v skanzene SNM – Múzeu ukrajinskej kultúry vo Svidníku, kde bol hosťom Ing. Michal Bartko, primátor mesta Svidníka. Podujatia vo Svidníku sa zúčastnil aj autobus pracovníkov a poslucháčov Katedry histórie z olomouckej Filozofickej fakulty Univerzity Palackého, čo umožnilo

prerokovať aj zabezpečenie 31. zasadania komisie a dalo celému podujatiu ešte viac česko-slovenský rozmer. Zasadanie komisie malo veľký ohlas v regionálnej tlači.

Najzávažnejšie rozhodnutia interného zasadania komisie sa týkali organizačného zabezpečenia ďalších bezprostredne plánovaných podujatí. Medzi ne patrilo tradičné letné zasadnutie redakčnej rady Česko-slovenskej historickej ročenky a rovnako tradičný liberecký seminár. Komisia zaujala stanovisko k mnohým aktuálnym otázkam a problémom historickej vedy v SR a ČR.

Redakčná rada sa zišla v Brne dňa 8. 7. 2009 a posúdila stav rukopisov i rámcový obsah pripravovanej ročenky. Najnovšie trináste číslo s vročením k roku 2008 možno chápať znovu ako zaslúženú úrodu celoročných aktivít komisie a jej výkladnú skriňu. Ročenka obsahuje tri bloky materiálov, a sice z Prahy (*Mýty naše československé*), Trenčína (*Sport ako faktor česko-slovenských vzťahov*) a Liberca (*Pražská jar 1968. Spory v nej a spory o nej*). Po osobných medailónoch, spomienkach a pripomenutí si okrúhlych jubileí bývalých i činných členov komisie a po bohatej recenznej časti treba z obsahu ročenky upozorniť na rozsiahlu bibliografiu z rokov 1977–2008 venovanú problematike Charty 77.

Liberecký seminár sa konal v dňoch 20.–21. 8. 2009 na tému *Medzinárodné súvislosti roku 1989 vo východnej a strednej Európe*. Stretol sa s priaznivým ohlasom medzi zúčastnenými a podčiarkol potrebu vracať sa k najnovším dejinám, ktoré sa stretávajú vo výučbe i v učebniciach s najväčšími deficitmi. Po uzavretí zmluvy s Nadáciou Jana Husa sa podarilo znovu prispieť k finančnému zabezpečeniu podujatia, čo má najmä pre financovanie účasti slovenských učiteľov veľký význam.

Jesenné v poradí už 31. zasadanie komisie sa uskutočnilo v dňoch 20.–22. 10. 2009 v Olomouci. Bolo to už po tretí raz, keď sa komisia zišla v tomto žiživom moravskom meste. Ako vždy, i teraz bola hosťom doslova celého pracoviska, ktoré sa ako celok snáď najviac stotožňuje s prácou komisie a dokáže ju oceniť. Na programe vedeckej časti bol seminár na tému *Ceskí a slovenskí intelektuáli v boji proti totalite (1963–1988)*. Podujatie malo atypický charakter, lebo popri vedeckých referátoch vystupovali aj pamätníci a konfrontácia vedy s ľudsky selektívnou pamäťou, alebo inak, konfrontácia subjektívneho faktora a objektívneho poznania, bola veľmi atraktívnou a súčasne produktívnou metódou, vyvolávajúcou viaceré otázky a polemické úvahy.

Komisia bola hosťom postupne fakultných a univerzitných predstaviteľov, primátora mesta a rektora súkromnej Moravskej vysokej školy, čo dodalo spoločenskému rámcu zasadania mimoriadne vysokú váhu. Na osobitnej večeri sa členovia komisie stretli s pracovníkmi katedry histórie. Program bol takto zaplnený do poslednej minúty, navyše komisia sa na interné rokovanie zišla až trikrát. Príčinou bol veľmi dôležitý materiál pripravovaný k podaniu žiadosti o grant na vydávanie ročenky na GA ČR. Premyslieť si rámcovo činnosť komisie na najbližšie tri roky a dať jej jednotiaci zmysel je zodpovednou úlohou, ktorú bude treba uzavrieť v prvých mesiacoch roku 2010.

V roku 2010 má komisia pred sebou viacero výziev, ktoré mu prikladajú doslova prelomový charakter. Predovšetkým bude treba uspieť pri zabezpečení ročenky na najbližšie tri roky, čo je kľúčovou úlohou pre ďalšiu činnosť. Komisia má pred sebou 32. zasadanie v Banskej Bystrici s vedeckým seminárom *Školstvo a vzdelanosť ako faktor česko-slovenských vzťahov*. Počíta sa samozrejme s Libercom, ktorý má ambície inovovať svoju tvár a priblížiť seminár ešte viac potrebám učiteľov. Na jeseň by sa malo uskutočniť

33. zasadanie komisie v českom a poľskom Těšine s podujatím na tému *Poľský faktor v česko-slovenských vzťahoch*.

Pred komisiou stojí stále naliehavejšie aj riešenie generačnej otázky. Autor týchto riadkov a roky najmladší člen komisie završil v novembri päťdesiatku a okrúhlych jubileí pribúda priamo úmerne so zdravotnými problémami. Slovenská časť komisie dala na vedomie, že prof. PhDr. Eduard Nižňanský, CSc., člen komisie od jej začiatku a organizátor dvoch nitrianskych podujatí, sa vzdal z osobných dôvodov členstva. Jeho miesto zostáva nateraz vakantné. Doc. PhDr. Jindřich Schulz, CSc., taktiež zakladajúci člen a jeden z kľúčových členov komisie, oficiálne v Olomouci oznámil, že podá na český Národný komitét svoju rezignáciu. Je teda zrejme, že rok 2010 určite zamieša karty v zložení komisie a prinesie ďalšie zmeny. Dobrá voľba by mala byť predpokladom omladenia a oživenia činnosti komisie, umožní vyhnúť sa nebezpečnej rutine, ale súčasne zachovať kontinuitu a zostať pri osvedčených formách a prostriedkoch práce.

Roman Holec

RECENZIE. KRITIKA

Michal Stehlík: Češi a Slováci 1882–1914. Nezřetelnost společné cesty.
Praha: Togga 2009, 170 s., ISBN 978-80-87258-16-3

Problematika česko-slovenských vztahů má za sebou už obojstranně mimořádně bohatou historiografii. Komplikované 20. století se však natoľko podpísalo na rovnako komplikovanom česko-slovenskom vývoji, že stále noví historici cítia potrebu zamyslieť sa nad ním, analyzovať ho a vysvetľovať, hľadať cesty pre ďalšie interpretácie, hľadať príčiny, podnety, zovšeobecnenia, ak už nie aj poučenia. Vývoj týchto vzťahov navyše v rozhodujúcej miere ovplyvnil moderné dejiny Čechov a Slovákov.

M. Stehlík už síce vstúpil do povedomia odbornej verejnosti viacerými parciálnymi štúdiami k uvedenej téme, známejším sa však stal hlavne ako najmladší dekan najstaršej stredoeurópskej univerzity. Je dobré, že nerezignoval ani na vedecké pole a po istom odstupe sa pokúsil o svoj pohľad, o vlastnú syntézu česko-slovenských vzťahov pred rokom 1918. Ako správne zdôrazňuje, a v jeho prípade nie je procesualnosť a kauzalita formálnymi kategóriami, bez pochopenia tohto vývoja a jeho protagonistov len ťažko možno preniknúť pod kožu všetkým peripetiám spoločných dejín.

Prvý dojem po prečítaní knihy je predovšetkým uznanie nad tým, ako sa autorovi podarilo na tak malom priestore uchopiť tak zložitú problematiku a rovnako vysloviť celý rad pozoruhodných záverov. Predložená práca nie je totiž obyčajnou syntézou, ani sa tak netvári, lebo k nej chýbajú viaceré súvislosti a celoštátny, resp. medzinárodný kontext, ako aj viacero rovin česko-slovenského vzťahu (napr. hospodárska). Práca je skôr pokusom o vlastné videnie problematiky, o pomenovanie niektorých zásadných otázok a o ponúknutie vlastných odpovedí.

M. Stehlík upozorňuje na časté a v mnohom charakteristické zamieňanie pojmov „vzťah“ a „vzájomnosť“, na časté konštruovanie a inštrumentalizáciu spoločnej minulosti (možno by nebolo od veci využiť kategóriu historickej pamäti) a na kľúčový význam náboženskej otázky pre česko-slovenské vzťahy. Rovnako sa celou prácou ťahá ako refrén zásadná skutočnosť, že napriek mnohému spoločnému, napriek mnohým aktivitám a zámerom, vzájomné vzťahy trpeli dlhodobou chronickým nepoznaním a nepochopením druhého.

Vzhľadom na rozsah práce nie je veľmi korektné písať o tom, čo v práci chýba. Napriek tomu by si František Palacký zaslúžil zopár riadkov (štúdium a pôsobenie v Bratislave, jeho návrh zo snemu v Kroměříži, cyklus článkov *Idea státu rakouského* a nakoniec jeho podiel na koncepčnom rozídení sa českej a slovenskej politiky). Napriek tejto pripomienke sa v recenzii zameriam hlavne na to, čo v práci je, na jej koncepciu, vyslovené otázky i ponúknuté odpovede. Stehlíkov text je totiž predovšetkým výberom toho, čo on považuje za kľúčové a prioritné v skúmanej problematike. V tomto smere na rozdiel od autora považujem za dôležité viac zdôrazniť deväťdesiate roky 19. storočia, a síce ako významný, prelomový kvalitatívny posun v porovnaní s predchádzajúcim slovákofilským obdobím. To už v poslednom decéniu storočia i neskôr tvorí vyslovene slepú uličku a neperspektívny smer vývoja (to sa týka aj Karla Kálala, ktorému je venovaná nadštandardná pozornosť). Význam Masaryka v deväťdesiatych rokoch nie je teda len

v jeho záujme o Slovensko, ale predovšetkým vo vedomom vstupovaní do slovenského ideovo-politického diskurzu a v politickom ovplyvňovaní slovenskej reality. K tomu potreboval na slovenskej strane spojencov. Snaha osloviť najprv Miloša Štefanoviča ako predstaviteľa mimomartinskej opozície a rozhladeného nositeľa demokratických postojov nevyšla na prezieravom protičeskom stanovisku bratislavského advokáta. Nasledujúcim prelomom boli tri Smetanayho brožúry a nakoniec si Masaryk doslova vychoval a skultivoval kádre podľa svojich predstáv v podobe pražských členov hlasistickej skupiny. Takáto politizácia slovenskej otázky bola čímsi novým a hlasisti nielenže vyplnili aktuálnu potrebu liberálneho prúdu a opozície v slovenskej politike, ale stali sa vďaka Masarykovi aj kľúčovými a koncepčnými hráčmi na poli vzájomných vzťahov, ktorí ich navyše aj formovali a vtlačali im vlastnú pečať. Salva je solitérom a osamelým zjavom, ale jeho význam je precenený, ak rovnaký priestor nedostane Šrobár, Houdek, Štefánek a ďalší. Masarykov vplyv vynikne aj pri analýze názorov Karla Kramára, ktorý by vyznel podstatne presvedčivejšie, keby M. Stehlik citoval jeho list Masarykovi z 28. 1. 1889 (a nie paralelný Kaizlovi).

Význam roku 1907 pre vývoj česko-slovenských vzťahov je vystihnúť presvedčivo a s tvrdeniami autora možno len súhlasiť. Černovská tragédia skutočne „znamenala pro slovenskou věc více nežli dvacetileté úsilí všech slovákofilů dohromady“ (s. 58). To isté platí o zdôraznení významu Josefa Rotnáglu a jeho novej koncepcie práce a orientácie Československej jednoty, ako aj jeho celkového prínosu pre novú kvalitu vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi. Zaujímavé sú zmienky o kontaktoch Karla Dostála-Lutinova so slovenskými katolíckymi kňazmi. Tu by sa mohlo ísť ešte hlbšie do fundovaných prác Pavla Mareka o katolíckej moderne a jej predstaviteľoch. Za materiálovo prínosnú, ba objavnú, považujem kapitolu o postoji českých politických strán k Slovensku pred prvou svetovou vojnou. Analýza názorov Antonína Hajna a orgánu štátoprávne pokrokovej strany *Samoostatnost*, ako aj národných socialistov – Václava Klofáča a *Českého slova*, rovnako uvedieme tzv. Zázvorkovej aféry v tomto kontexte, patria medzi najzaujímavejšie časti aj pre najzasvätenejších odborníkov. Časť o plánovanej organizácii a neplánovaných improvizáciách, ako aj o koncepčných sporoch medzi Československou jednotou a Kolískom v súvislosti s prípravou Hlinkovho prednáškového turné je extraktom zo staršej a mimoriadne prínosnej Stehlikovej štúdie, ktorý sa právom objavil aj v uvedenej publikácii. Rovnako sú zaujímavé reakcie českej a moravskej regionálnej tlače na Hlinkovo turné a vysokú výpočtovú hodnotu má aj sugestívny opis priebehu jeho prednášky v Plzni. Výborne a v majstrovskej skratke je vystihnúť podstata odpovedí v ankete o česko-slovenskej vzájomnosti v časopise *Průdy*. Možno bolo treba ešte viac zdôrazniť, že všetky, s až prekvapujúcou otvorenosťou pomenované nedostatky, deficit a chyby vo vzájomných vzťahoch zostali v platnosti aj po roku 1918. Tragiku vzájomných vzťahov odzrkadľovala najlepšie skutočnosť, že anketa bola po vojne publikovaná ako historický prameň, a nie ako námet na postupné riešenie všetkých problémov. Akoby si nikto neuvedomil, že s utvorením novej štátoprávnej situácie sa na uvedených nedostatkoch nič nezmenilo a všetky zostali stále nanajvýš aktuálne.

Súčasťou práce je kvalitne pripravená obrazová príloha, ktorá obsahuje aj fotografie pôvodných prameňov a vhodne tak dopĺňa autorský text.

Je škoda, že sa rukopis nedostal pred publikovaním do rúk odborníka, ktorý mohol odstrániť viaceré nedostatky v názvoch lokalít a chybné uvedení menách

niektorých protagonistov (napr. Radlinský na s. 36, Duliškovič na s. 119). Zbytočné sú aj niektoré formálne nedostatky ako viaceré preklepy; chybný názov SNA (s. 10); Kollár nebol pochovaný v Pešti, ale vo Viedni (s. 17); chybné údaje v Kálalovom biografickom medailone (s. 38); chybný dátum narodenia (s. 43); nesedí poznámka č. 164; chybné je uvedenie mesiaca v dátumoch (s. 84 a 94) a pod.

Z konštatovaní a záverov, ktoré nepovažujem za správne, uvádzam aspoň niektoré. Základom bernolákovskej kodifikácie bola kultúrna západoslovenčina, nie západoslovenské nárečie (s. 15); čeština neplnila funkciu spisovného jazyka (s. 16); ani s vymedzením slovenského územia to nebolo také jednoduché ako to naznačil autor (s. 18–19); politické strany v Uhorsku neboli stranami v dnešnom zmysle slova, boli skôr volebnými stranami a medzi voľbami nevyvíjali činnosť, stranická politika a odohrávala len v parlamente, preto jednotlivé strany nemožno posudzovať podľa súčasných kritérií, (s. 22, 35); Štefan Daxner nebol vôbec činný v politike (s. 26); Salva odcestoval do USA s celou početnou rodinou, nenechal ju teda na Slovensku (s. 47), čo nakoniec nepriamo potvrdil aj autor (s. 49). Výsledok Hlinkovho sporu s Párvm nebol a nemohol byť jeho víťazstvom, išlo skôr o morálny rozmer celej kauzy, v ktorej Hlinka neskončil ako porazený. V spore kňaza s biskupom to mohlo byť považované za víťazstvo, de iure však o žiadne víťazstvo nešlo. Tento obrat používa aj slovenská odborná literatúra, mal by však vždy mať skôr symbolický prenesený význam. Národnostný kongres nebol politickým ústupkom Bánffyho vlády, skôr neuvedomeným krokom a vlastnou politickou chybou (aspoň tak to interpretoval sám Bánffy) a s dôsledkami, ktoré uhorskomaďarská politická elita neočakávala (s. 130). Nepovažujem internacionalizmus za charakteristický pre uhorskú sociálnu demokraciu a I. Déer mal pred rokom 1918 minimálne kontakty so slovenskými sociálnymi demokratmi (s. 135).

Uvedené pripomienky neznižujú prínos predloženej práce, ktorá vyniká čerstvosťou myšlienok a tým, že nie je zaťažaná rôznymi stereotypmi a klišé. Autor kladie otázky a pokúša sa o hľadanie odpovedí, núti premýšľať a nevdojak iniciuje dialóg s čitateľom. Ak M. Stehlik nezanevrie na vlastný vedecký vývoj a nerezignuje na formulovanie vlastných postojov a názorov, môžeme sa tešiť na ďalšie podnetné texty z jeho pera.

Roman Holec

Zlatica Zudová-Lešková: Cesty k sebe. Česi v odboji na Slovensku v rokoch 1939–1943. Praha: Historický ústav AV ČR 2009, 349 s. ISBN 978-80-7286-146-0

Monografia slovenskej autorky, pracujúcej v Historickom ústave AV ČR je zaujímavá a prínosná, lebo z viacerých aspektov poskytuje dôvernejšie poznávanie a rekonštrukciu dejín protifašistickej rezistencie na Slovensku v čase druhej svetovej vojny. Práca má z hľadiska vytýčenej témy syntetizujúci charakter napriek tomu, že autorka, opierajúca sa o úctyhodný heuristický výskum, v nej niekedy zachádza až do faktografických podrobností, ktoré bežný čitateľ, no občas vari ani historik, nie je schopný vždy celkom sledovať a absorbovať. Len pre informáciu: Autorka využila 22 domácich i zahraničných archívov

s 96 fondmi, 13 dobových tlačových periodík, 17 pramenných edícií, 15 neuverejnených rukopisov a 354 bibliografických jednotiek z odbornej, memoárovej a encyklopedickej literatúry.

Prvoplánovým cieľom knihy je rekonštrukcia a identifikácia podielu Čechov na protifašistickom odboji na Slovensku. Hneď na úvod treba konštatovať, že tento svoj zámer Z. Zudová-Lešková ďaleko prekročila, lebo jej text sa netýka iba českých účastníkov alebo sympatizantov odboja na Slovensku ale jeho širších celoslovenských, česko-slovenských i zahraničných súvislostí, ktoré autorka vidí v jednoznačnej a vždy jasnej, cieľavedomej snahe o obnovenie československej štátnosti. Občas sa zdá, že svojim východiskovým tézám až príliš prispôsobuje hodnotenie opisovaných udalostí. Pri identifikácii českých aktérov rezistencie je autorka rigorózná, čo niekedy chtiac-nechtiac vyznieva v tom zmysle, že Česi boli hlavnými – po ideovej (pročeskoslovenskej) i organizačnej stránke – určujúcimi postavami tunajšieho odboja: „...kto boli oni Česi, ktorí podporovali a aj viedli odboj na Slovensku po celé obdobie druhej svetovej vojny?“ (s. 65). Vyvoláva to však ďalšie otázky, lebo Z. Zudová-Lešková je aj tu dôsledná. Českú príslušnosť jednotlivých aktérov odvodzuje jednoznačne od miesta ich narodenia – bez ohľadu na to, ako boli skutočne spätí s českým (moravským) prostredím, resp. ako dlho žili na Slovensku. Tieto prístupy autorky treba však rešpektovať, aj keď s nimi nemusíme vždy súhlasiť. Chcem hneď na začiatku upozorniť, že recenzovanú monografiu pokladám za významný odborný počin v kontexte slovenskej historiografie, čo mi však nebráni, aby som sa k niektorým jej koncepcným a obsahovým problémom vyslovil aj kriticky, resp. kládol otázky, na ktoré treba hľadať odpovede v diskusii, no hlavne v ďalšom výskume. Posmeľuje ma k tomu aj skutočnosť, že autorka pri hodnotení doterajšej odbornej literatúry je tiež veľmi náročná, čo vidno už pri úvodných pasážach knihy (Vymedzenie problematiky s ohľadom na národný príbeh, cieľ práce – s. 9–17). Napokon, aj vo všetkých kapitolách knihy mnohokrát polemizuje s viacerými predchádzajúcimi hodnoteniami v slovenskej historiografii a na základe vlastných argumentov ich koriguje. Je to jedna zo sympatických a podnetných stránok recenzovanej monografie.

Vo vnútornej štruktúre knihy sa prelínajú a navzájom dopĺňajú chronologické a tematické postupy, čo občas vedie k opakovaniu sa, ktorému sa však v podobnej práci nedá celkom vyhnúť a nepôsobí to ani rušivo. V prvej kapitole autorka vecne charakterizuje postavenie a počty českých občanov na Slovensku na konci prvej ČSR, no najmä si všima ich sťaženú situáciu na autonómnom Slovensku a po vytvorení Slovenského štátu. Upozorňuje aj na viaceré doteraz neznáme alebo málo poznané fakty (napr. snaha o vytvorenie štátneho sekretariátu na ochranu českej národnosti na Slovensku). Registruje rastúce diskriminačné a perzekučné opatrenia ľudáckej vlády (doprevádzané často vulgárnym propagandistickým ťažením) proti Čechom, ktoré ich čiastočne posúvali do kategórie druhoradých občanov, čo zas vzápätí veľkú časť z nich vcelku logicky privádzalo k opozičným postojom proti režimu a nakoniec aj do aktívneho odboja. Domnievam sa však, že spomínané pohnútky českých obyvateľov na Slovensku nevyplývali vždy a predovšetkým iba zo snáh o obnovenie československej štátnosti, ktorá bola navyše do roku 1941 iba veľmi vzdialenou chimérou. Možno, že ich cieľom bol predovšetkým zápas s totalitným režimom a boj proti nacizmu. Takisto je diskutabilné viacslobohé konštatovanie, že permanentné protičeské tendencie i praktické opatrenia boli hlavnou politicko-propagandistickou agendou ľudáckeho režimu. Ten mal aj iné priority, ktoré nevyplývali iba

z čechofóbie, (takisto nie iba z programového antisemitizmu), ale v prvom rade z totalitnej podstaty celého vtedajšieho politického systému.

Jadrom a hlavným cieľom knihy je už spomínané mapovanie účasti Čechov v protifašistickom odboji, ktorý Z. Lešková-Zudová skúma v jeho dvoch „tradičných“ prúdoch: v ľavicovom (teda prevažne komunistickom) a v občianskom-demokratickom, ktorému autorka venuje prioritnú pozornosť. Čo sa týka komunistického odboja na Slovensku, resp. aktívnej účasti Čechov v ňom, z hľadiska faktografického autorka veľmi nepresahuje doterajšie historiografické výskumy – tým skôr, že bádanie v tomto smere za ostatných dvadsať rokov veľmi nepokročilo, čo nemá ani tak odborné, ako politické príčiny. Aj tu pôsobí akýsi bumerangový efekt ako reakcia na situáciu a jednostrannú orientáciu slovenskej historiografie v takzvanom normalizačnom období. Prirodzene z daného aspektu sa v monografii nachádzajú nové hodnotenia a polemické poznámky. Hlavná pozornosť sa venuje peripetiám a častým zmenám štátoprávnej orientácie komunistického odboja. Treba však povedať, že jeho príslušníci (vrátane českých účastníkov) napriek všetkým zmenám a prevrpujúcim, spravidla z Moskvy naoktrojovaným smerniciam, pochopili (na rozdiel od dôležitej časti občianskeho demokratického tábora), že antifašistická rezistencia na Slovensku – pokiaľ má byť úspešná – nemôže, preferovať mechanický návrat k česko-slovenskému štátoprávnemu modelu a už vôbec nie k fikcii československého národa. Veď podobné snahy a tendencie boli voči základným cieľom rezistencie na Slovensku kontraproduktívne a výdatne nahrávali ľudáckej propagande. Sympatické je, že Z. Lešková-Zudová pri skúmaní českej účasti v antifašistickom komunistickom odboji na Slovensku si nevšima iba jeho špičky (personifikovanej napríklad v osobách J. Osolu, L. Benadu, K. Smidkeho a i.), ale aj ľudí v „nižších poschodiach“ odporu a to nielen v rámci relatívne úzkej organizačnej štruktúry Komunistickej strany Slovenska, ale aj v civilnom živote, napríklad v odbojových aktivitách českých zamestnancov v dôležitých zbrojárenských podnikoch na Považí. Trochu prevrpuje, že v prehľade aktivít protifašistického komunistického odboja na Slovensku nie je spomenutá Borošova skupina na východnom Slovensku – vari preto, že v nej sa nenachádzal žiadny český účastník.

Svoj „hlbkový“ zaber uplatňuje Z. Zudová-Lešková najmä v dvoch najobsiahlejších a najprímosejších kapitolách knihy, ktoré sa týkajú občianskeho alebo demokratického odboja. Autorka tu prináša množstvo nových poznatkov i detailov, poukazuje na veľa často prevrpujúcich súvislostí a čitateľa oboznamuje aj s politickými i ľudskými osudmi jednotlivých protagonistov opisovaných dejov. V tomto zmysle dôležitú poznávaciu úlohu zohráva aj bohatá z veľkej časti netradičná, „neošúchaná“ fotografická príloha. Možno konštatovať, že po štyridsiati rokoch od vydania knihy J. Jablonického Z. ilegality do povstania, na ktorú sa autorka veľa razy odvoláva, je to opäť fundamentálna odborná práca, ktorá výrazne prehĺbuje a detailizuje naše poznatky o občianskom, resp. demokratickom protifašistickom odboji na Slovensku. Zdá sa, že pre tento dôležitý a dlho zaznávaný, resp. z politických dôvodov zamlčovaný, podceňovaný a deformovaný prúd protifašistickej rezistencie, nemáme však doteraz adekvátne a výstižné pomenovanie. Veď aj ľavicový (komunistický) odboj bol koniec-koncov občiansky a v daných podmienkach bol aj „demokratický“, hoci jeho konečné ciele mohli smerovať k novej totalite. Otázkou však ostáva, ako nekomunistický odboj možno najvýstižnejšie pomenovať. Myslím, že doteraz nemáme na to uspokojivú a presnejšiu odpoveď, ani všeobecne platný a prijateľný termín.

V druhej a štvrtej kapitole monografie Z. Zudová-Lešková podáva podrobný obraz nekomunistického protifašistického odboja v jeho organizačnej štruktúre, objasňuje jeho aktivity a ciele, no aj jeho neúspechy. Jej výklad, písaný pútavým a kultivovaným štýlom, je zaplnený desiatkami osôb vedúcich aktérov opisovaných udalostí, no aj menej známymi menami z ich prostredia. Autorka tu plne kapitalizovala bohaté znalosti zo svojich predchádzajúcich výskumov, keď písala o občianskom odboji, ktorý mal v rokoch 1939–1943 v prvom rade spravodajské, kontaktné či charitatívne ciele a bol logicky nasmerovaný (politicky i organizačne) na československý odboj v zahraničí. Vari najväčšiu pozornosť venuje činnosti a štruktúre Obrany národa na Slovensku – nielen z aspektu jej centrálneho vedenia, ale aj aktivít a organizačných buniek v jednotlivých regiónoch Slovenska. Myslím, že tieto veci v slovenskej historiografii ešte nikdy neboli tak dôkladne, dôveryhodne, detailne a plasticky spracované. Pravdaže, všima si aj ďalšie odbojové organizácie – Demec, Flora, Justícia, Victoir, Kavárnik a menšie odbojové skupiny, ktoré sa na dlhší či kratší čas sformovali okolo svojich vedúcich osobností. Autorkin pohľad na ne je niekde až príliš utilitárne determinovaný s ich českou národnosťou, prípadne s miestom ich narodenia v Čechách, resp. na Morave alebo aspoň s nejakými príbuzenskými zväzkami s českým prostredím. Pri niektorých osobách (napríklad Květoslava Viestová, Karel Koch) autorka stručne oboznamuje čitateľa aj s ich tristnými, niekedy tragickými osudmi po skončení vojny, najmä po roku 1948. Tieto povojnové epilógy by si zaslúžili aj viaceré v práci často spomínané osobnosti. Uvedomujem si však, že z kapacitných dôvodov by to už presahovalo možnosti recenzovanej knihy. Možno len dúfať, že autorka sa k tejto citlivej a stále aktuálnej problematike vráti vo svojom budúcom výskume. Nepochybujem, že má k tomu dostatočné množstvo relevantného materiálu, ktorý okrem archívov a ďalších tradičných prameňov získavala aj osobnými rozhovormi, resp. korešpondenciou s jednotlivými osobnosťami, resp. s ich príbuznými. Chcem ešte upozorniť na jeden rozdiel, ktorý recenzent i čitateľ môže postrehnúť v knihe: Zatiaľ čo autorka pri rekonštrukcii komunistického odboja je oprávnené kritická k jeho omylom, dogmatickým východiskám, k sektárskej praxi a podobne, pri opise demokratického odboja je k jeho niektorým nedostatkom (napríklad k prekonanému ponímaniu štátoprávnej otázky v Československu, k postoju voči slovenskej národnej samobytnosti, k podielu na ariazačnom procese a podobne) omnoho zhovievavejšia, prinajmenšom „neutrálna“. Možno to vyplynulo z toho, že niekde trochu podľahla dikcii používaných prameňov alebo je to prirodzená apologetická reakcia na dlhoročné zaznávanie, podceňovanie alebo či demonizovanie nekomunistického odboja.

K spomínanej už nesmierne bohatej pramennej základni recenzovanej monografie mám ešte jednu poznámku: Je sympatické a pre autorku príznačné, že k jednotlivým exploatovaným prameňom a najmä k odbornej literatúre pristupuje vždy kriticky. Pri preberaní údajov z niektorých prác memoárového či denníkového charakteru sa táto kritickosť akoby čiastočne strácala. Mám tu na mysli napríklad spomienky Vladimíra Zikeša (Slovenské povstání bez mýtů a legend), resp. niektoré dobové, síce dobre myslené, no predsa mylné hodnotenia a závery z londýnskeho denníka generála Rudolfa Viesta. Uvedomujem si však, že s touto mojou poznámkou autorka nemusí súhlasiť, lebo pri hodnotení spomínaných prameňov môže mať odlišný názor od recenzenta, čo je pri historickom výskume úplne prirodzený jav.

Nakoniec ešte upozornenie na niekoľko drobných, ľahko korigovateľných terminologických, resp. faktografických nepresností, ktoré sa v recenzovanej knihe vyskytli:

V čase existencie vojnovnej Slovenskej republiky J. Tiso už nebol nositeľom titulu monsignore (Msgré).¹

Skupinu „mladoľudákov“, ktorí podali 20. septembra 1944 prezidentovi Tisovi Memorandum, nemožno, myslím označovať, napriek ich radikalizmu, za najradikálnejších ľudákov vo vládnom tábore. Extrémne radikálne sily v HSLS v tom čase už boli okolo Kubalu a jeho pohotovostných oddielov HG.²

Pamätný spis evanjelických kňazov z novembra 1939 nebol namierený proti existencii HG, ale kritizoval jej niektoré metódy. Tento dokument vznikol predovšetkým ako protest proti povinnému vstupu mužov do HG, resp. detí od šesť rokov do Hlinkovej mládeže.³

Agrári ako strana nikdy v predvojnovom období neboli najsilnejším politickým zoskupením na Slovensku – najprv to boli sociálni demokrati a potom ľudáci.⁴

Zdá sa mi trochu prehnané tvrdenie, že už v roku 1943 „sabotážne akcie preskakovali celým Slovenskom“.⁵

Monografiu Z. Zudovej-Leškovej považujem za dôležitý príspevok do historiografie slovenského a vari aj celého československého protifašistického odboja. Jej hodnotu vidím jednak v poznávacej rovine, jednak v tom, že otvára mnohé otázky pre budúci výskum a racionálne hodnotenie tohto dynamického a spoločensky stále diskutovaného obdobia našich dejín.

Ivan Kamenec

Jan Rychlík (ed.): Korespondence. T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé [do r. 1918]. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008, 192 s., ISBN 978-80-86495-48-4

Pramenné edície tvoria výkladnú skriňu každej historiografie. Najmä v poslednom čase sa s nimi aj na Slovensku doslova roztrhlo vrece, čo by bolo konštatovaním potešujúcim, keby sa ich množstvo vždy snúbilo aj s adekvátnou kvalitou. Edície prameňov sú totiž časovo mimoriadne nevďačnou prácou a zodpovedne urobiť takýto typ diela je neraz náročnejším útvárom ako sfinalizovať niektorú monografiu. Preto hoci každú pramennú edíciu treba privítať, nie vždy zostane radosť aj po jej preštudovaní. Niekedy ide o úplné nepochopenie editorskej práce, inokedy o koncepčný omyl a niekde o isté zľahčenie a remeselné odvedenie práce, ktorá by si zaslúžila viac času a pozornosti. Práve posledná vlastnosť sa týka pramennej edície z dielne pražského Ústavu T. G. Masaryka, ktoré sú inak povestné precíznosťou a svojim materiálovým a vedeckým prínosom. Isté sklamanie

¹ K strane 26.

² K strane 61.

³ K strane 110.

⁴ K strane 124.

⁵ K strane 173.

mrzí o to viac, že ide o edíciu týkajúcu sa vyslovene slovenskej problematiky, ktorú zrealizoval navyše momentálne najlepší český historik-slovakista Jan Rychlík a ktorú posúdili ďalší špičkoví historici z oboch republík. Nevedno kto z nich bol pod najväčším časovým tlakom, ale výsledný produkt len potvrdzuje, že náročnosť na čas a precíznosť sú alfou a omegou každej edičnej práce.

Je chvályhodné, že Ústav T. G. Masaryka neľutoval vydať osobitnú korešpondenciu osobností, ktorej meno nesie vo svojom názve, so slovenskými predstaviteľmi z obdobia do roku 1918 (z tohto hľadiska nerozumiem Štefánikovej podobizni a jeho iniciálam na titulnej strane). Je to z hľadiska Masaryka jeden z významných rozmerov jeho aktivít, z hľadiska slovenských dejín do vzniku ČSR nezanedbateľná súčasť ich medzinárodného, ako aj ideovopolitického kontextu. Z hľadiska česko-slovenských vzťahov ide významom a šírkou o kľúčovú problematiku.

Úvodnú štúdiu bolo možno napísať samozrejme viacerými spôsobmi. Ak by ju autor recenzie uchopil z hľadiska vývoja česko-slovenských vzťahov viac syntetizujúco a s väčším zameraním na slovenský kontext, neznamená to, že koncepcia Jana Rychlíka by bola menej produktívna alebo menej legitímna. Je jednoducho iná, zameriava sa na komparáciu a predpokladá, že čitateľovi nie je slovenská problematika úplne neznáma. Nemôžem sa zbaviť dokonca dojmu, že úvod je písaný skôr pre slovenského ako pre českého čitateľa, čo nie je výčitkou, ale len konstatovaním.

Nasledujú samotné pramene, teda 118 jednotiek – listov, pohľadníc, korešpondenčných lístkov a telegramov z pera Masaryka alebo písaných Masarykovi, nachádzajúcich sa v archívoch v ČR a SR. Ich výpovedná hodnota je veľmi rôznorodá, od zásadných materiálov až po stručné niekoľkoslovné odkazy.

Kľúčová časť materiálov je už známa. Bola publikovaná predovšetkým v edícii Josefa Jiráka (Z korešpondencie predstaviteľov českého a slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. *Historický časopis*, 17, 1969, č. 2 a 3). Hodnotím vysoko pozitívne, že sa neprikróčilo k bezduchému opísaniu už publikovaných dokumentov, ale išlo sa ad fontes a zistili sa Jiráskom uvedené chybné dátumy, adresáti, zlé prepisy alebo že napr. v rozsiahlom liste M. Štefanoviča T. G. Masarykovi zo 6. 7. 1895 chýba Jiráskovi jedna celá strana a boli vynechané aj ďalšie časti. Rovnako ako tvorivý krok hodnotím zaradenie, a to priamo do hlavnej časti publikácie, niektorých listov Karla Kálala, ale i iných Neslovákov, ktoré síce nezodpovedajú titulu edície, ale z obsahového hľadiska sú veľmi dôležité pre pochopenie súvislostí a pre česko-slovenské vzťahy uvedeného obdobia. Navyše úloha Masaryka v nich robí z uvedených listov kľúčový prameň.

Menej je pochopiteľná príloha, ktorú tvoria štyri listy taktiež nezodpovedajúce titulu edície, ale ktorých výpovedná hodnota je z hľadiska témy prakticky nulová. Najmä dva káľalovské pozdravy majú minimálnu výpovednú hodnotu. Práve listy tohto autora, ktorý je, opakujem, účelne vsunutý do edície, mali podliehať výberu a ani zďaleka nemuselo byť ambíciou vypublikovať každý pozdrav. Viem si predstaviť v prílohe celý rad iných listov zaoberajúcich sa podrobne Masarykom zo slovenskej strany (postoje k Masarykovi zo strany V. Šrobára, kritické názory M. Štefanoviča alebo neraz až vulgárne stanoviská S. Hurbana Vajanského, analýzy jeho aktivít na zasadnutí delegácií v Budapešti a jeho prednášky o malom národe atď.) alebo Masarykovým postojom k Slovákom písaným iným českým osobnostiam (K. Kramář, J. Vlček, J. Rotnágel a ďalší).

Poznámkový aparát editora si zaslúžil určite viac pozornosti, je povrchný a trochu protirečivý. Na jednej strane obsahuje vysvetlenie nie vždy najpodstatnejších súvislostí, mnohé reálie vlastných listov a kontext však zostávajú nepovšimnuté (napr. list č. 47 na s. 68–69 bol ponechaný úplne bez poznámok, hoci je v ňom čo vysvetľovať a nie je pritom vôbec jediný). Som presvedčený, že sa mohlo, ba dokonca by sa žiadalo, ísť v poznámkovom aparáte podstatne hlbšie a vysvetliť (skomentovať) v ňom mnohé veci a okolnosti.

Korekcia chýb vyprodukovaná vlastnými pisateľmi (napr. chybné dátumy) ukazuje, že editor pracoval s prameňmi dostatočne kriticky. Na druhej strane sa mu nepodarilo zachytiť, že list č. 23 je pravdepodobne z pera Mojmíra Štefanoviča (v súvislosti s Odesou), brata Miloša, čo sa mohlo pri práci s rukopisom vydedukovať aj z odlišného rukopisu. Rovnako sa mohlo predísť mnohým zbytočným chybám a nedostatkom, ktoré musia zaraziť každého pozorného čitateľa. Je škoda, že práca sa im nevyhla, lebo pri pozornejšej redakcii sa dali veľmi ľahko odstrániť. Najväčnejšou je duplicita listu Masaryka Kálalovi (samozrejme nie Kálovi ako je uvedené na s. 165–167 a 172–173) z 1. 10. 1903, ktorý je uvedený pod číslom 66 (tu je chronologicky správne) a 69. Preto v skutočnosti tvorí publikáciu nie 118, ale 117 jednotiek. Neraz ide o očividné preklepy, ktoré mala vychytať korektúra (poznámka 2 na s. 68, už spomínaný prípad Kálala alebo Škultétyho na s. 164), nepozornosť (odkaz na list v pozn. 1 na s. 92, podobná chyba v pozn. 2 na s. 99), chyby vo vlastných menách (systematicky opakovaná chyba v mene E. Maróthy-Šoltésovej však neumožňuje hovoriť o preklepe). V takomto type literatúry by sa, dokonca pri ich nepočetnosti, nemali objaviť nezakotvené poznámky (s. 98) alebo chyby v indexoch poznámok (s. 100). Na posledne uvedenej strane sú prehodené poznámky a jedna z nich nemá oporu v texte. Aj drobné gramatické nepresnosti v maďarčine (s. 91) sa dali jednoducho odstrániť.

Na margo vecných nepresností upozorňujem, že nezodpovedá pravde tvrdenie Masaryka, a rovnako editora, že Svetožár Hurban Vajanský dostával podporu od ruskej vlády (s. 35). Pravidelnú podporu dostávali *Národné noviny*, a to z rôznych zdrojov. Názov Šrobárovej brožúry, ako aj jej rok vydania je uvedený chybné (s. 100). Chybná je aj poznámka k listu č. 42 (s. 64). V poznámke k listu č. 49 bolo treba uviesť, že *Slovenské listy* už nevychádzali (s. 71). Išlo buď o Kálalov omyl alebo mal na mysli slovenskú tlač všeobecne. V liste č. 50 (s. 71) išlo o publikáciu Meakulpínskeho (L. Novomestského) *Co hatí Slováky?* z roku 1901 a to bolo treba vysvetliť.

Na texte edičnej poznámky je rovnako očividné, že bola písaná horúcou ihlou. Poznačená tým zostala nielen stylistika, ale i výpovedná hodnota. Veľmi praktické, a pre edície ústavu už typické, sú v závere dva zoznamy všetkých publikovaných materiálov – chronologický a menný. Ani register nie je, žiaľ, vypracovaný s adekvátnou exaktnosťou a sú v ňom nedostatky, ktoré sa mali odstrániť. Odhliadnuc od odkazu na strany, čo je vlastne účelom registra, sú chyby aj vo vysvetľujúcich textoch o jednotlivých osobnostiach. Napr. často opakované tvrdenie o osobách ako signatároch martinskej deklarácie nezohľadňuje skutočnosť, že tento dokument sa nepodpisoval!

V knižnej publikácii by sa podobné nedostatky mohli „vykompenzovať“ rozsiahlym textom, jeho výpovednou hodnotou a prípadne novými poznatkami. Každá edícia dokumentov je však „odsúdená“ na maximálnu precíznosť a časový faktor by tu nemal zohrávať žiadnu rolu. Nakoniec predchádzajúce edície to svojou precíznosťou – aj keď s časovým sklzom vo vydaní a pri podstatne väčšom rozsahu – príkladne dokázali a v tom-

to prípade sa nikto v budúcnosti nebude pýtať na veľkosť meškania. Žiaľ, práve slovenský zväzok sa stal nemilým vybočením, čo je veľká škoda. Nie každý jeho používateľ má adekvátne vedomosti, aby sme mohli byť blahosklonní a napísať k tomuto dielu milosrdnejšiu recenziu.

Roman Holec

Marián Hronský – Miroslav Pekník: Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Bratislava: VEDA 2008, 384 s., ISBN 978-80-224-1047-2

Monografie slovenských historikov Mariána Hronského a Miroslava Pekníka *Martinská deklarácia* je ďalší ukázkou nevyčerpatelnosti historických tém vhodných ke zpracovaniu a možnosti jej uchopení skrze početné interpretačné a metodologické prístupy. Publikácia, jej obsah viac vystihuje jej podnázov *Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*, spadá na pomyselné pomezí české a slovenské historiografie a predkladá slovenský pohľad na snahy za získanie rovnoprávnosti a autonómie v rámci Záhľadu, a postupný príklon slovenských politických predstaviteľov k myšlienke slúčeniu dvoch územných celkov, z ktorých jeden dlhých desaťročí náležal pod polosvrchovanú moc Viedne a druhý pod zcelasvrchovanú moc Budapešti. Česko-slovenská vzájomnosť a jednotný československý štát boli iba jedným z možných koncepčných riešení slovenskej otázky.

Na stránkach desiatich kapitol postihla zmienená dvojica historikov vývoj slovenského postoja ke vzniku Československa od predválečných mesiacov roku 1914 až k deklaráčnemu shromáždeniu v Turčianském Sv. Martine 30. júna 1918. Detailnejšie rozoberá význam a kroky amerických a ruských Čechov a Slovákov, ideu samostatného československého národa a tzv. čechoslovakismu.

Autori nabíjajú nejen nový pohľad na vznik Československej republiky, ale také prehľadnocojú a pokoušajú sa na pravou mieru uviesť niektoré z opakovaných tezí dosavadnej literatury. Ako príklad uvádzajú popis rozdielnosti v chápaní štátneho národa a etnickej príslušnosti a jej významové nezotožnenie s označením „československý národ“. Z posledných stránok textu lze sledovať neskryté rozčarovanie autorov nad prístupom československej vlády a českej historiografie k výslednému dokumentu ze zasadania ve Sv. Martine. Hronský a Pekník diskutujú nad postavením Martinskej deklarácie v dejinách Československa. Martinská deklarácia neznamenala prihlásenie sa k udalosti 28. júna 1918, jelikož se o nich aktéři shromáždení dozvěděli až po sepsání a odeslání deklarácie, ale rovnala se, a tak s ní má být také zacházeno, samostatnému státoprávnímu dokumentu a nezávislému vyjádření politické vůle slovenského národa, jímž byl na principu sebeurčení zrušen svazek s Uherskem a utvořen nový svazek s českým národem.

Prínos monografie *Martinská deklarácia* se po historiografické stránce odrážá ve volbě probádaných pramenů a literatury. Oficiální dokumenty autori doplnili citacemi úryvků z dobového denního tisku, pocházejícího převážně ze slovenské proveniencie, a tzv. egodokumentů. Osobní postřehy slovenských politiků získávali z pozůstalosti, soukromých deníků a dochované korespondence. Podobizny vrchních představitelů soudobé

české a slovenské politiky doplňují xerokopie vybrané korespondence, předních listů denního tisku s úvodními články a zápisy z deklaračního shromáždení. Autoři takto mj. daleko překročili hranice stále ještě u nás převažujícího pozitivistického dějepisectví nad politickými dějinami.

Lenka Korytarová

„Arizovat“ v Nemecku, čiže „kresťanizovat“ resp. „slovakizovat“ na Slovensku – alebo jednoducho „legálne okrádať Židov“

Arizácie. Judaica et Holocaustica 1 – Acta Historica Posoniensia XI. (eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján) Bratislava: Katedra všeobecných dejín FF UK Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2010, 214 s., ISBN 978-80-89236-85-5

Arizácie v regiónoch Slovenska. Judaica et Holocaustica 2 – Acta Historica Posoniensia XII. (eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján) Bratislava: Katedra všeobecných dejín FF UK Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2010, 232 s., ISBN 978-80-89236-86-2

Nacisti boli – samozrejme, v negatívnom zmysle slova – skutočnými majstrami slova. Ich enormnú kreativitu pri tvorbe najrozmanitejších eufemizmov nemožno poprieť. Za pomoci intenzívnej propagandy, ktorá prenikla do všetkých kútov tretej ríše, a taktiež za jej hranice, sa im podarilo mnohé zo svojich novotvarov šikovne nainfikovať do každodenného života (nielen) nemeckého národa a tým vo výraznej miere podporiť ochotu širokých vrstiev obyvateľstva spolupodieľať sa na mnohých odsúdeniahodných zločinoch. Ako ekvivalent nemeckého slova „Arisierung“, ktorým sa – veľmi zjednodušene povedané – označoval prevod židovského majetku do rúk príslušníkov tzv. árijskej rasy, prenikol do slovenčiny výraz „arizácia“. Žiaľ, na Slovensko, ktoré sa uchýlilo v marci 1939 pod ochranu mocného suseda, neprenikol len samotný výraz, ale aj proces, ktorý pomenúva.

V prípade záujmu o bližšie objasnenie fenoménu arizácie v slovenských (i českých) pomeroch môže čitateľ resp. čitateľka teraz siahnuť po prvých dvoch monotematických číslach edičného radu *Judaica et Holocaustica – Acta Historica Posoniensia* od editorov Eduarda Nižňanského a Jána Hlavinku. Ako sa v príhovore avizuje, nová edícia by mala, rovnako ako v roku 2010, prinášať každý rok vždy dve publikácie. Za ich vydaním stojí Katedra všeobecných dejín FF UK v Bratislave a Dokumentačné stredisko holokaustu (DSH). O druhom menovanom – jeho vzniku, cieľoch a aktivitách – podáva v prvom čísle správu jeho riaditeľka Monika Vrzgulová.

Obe publikácie pozostávajú z rubrik Štúdie, Dokumenty, Recenzie a Správy, ktorých autormi a autorkami sú najmä slovenskí ale tiež českí historici a historičky. V neskorších číslach zostavovateľa plánujú zvýšiť podiel zahraničných štúdií, na čo sa upozorňuje v príhovore k prvému z nich. To by bolo určite vítané, domáci čitatelia by si mohli rozšíriť obzory o pohľade na danú problematiku aj v iných krajinách.

Prvé číslo edície vyšlo pod názvom *Arizácie*, rubrika Štúdie tu obsahuje štyri príspevky. Tomu, kto má o danej téme len veľmi chabé prípadne žiadne vedomosti, by

som odporučila, aby opomenul poradie štúdií určené zostavovateľmi a prečítal si najskôr poslednú z nich od Hany Klamkovej – Slovaizácia židovského majetku: proces zainterresovania slovenskej spoločnosti na tzv. židovskej otázke. Získa prehľad o hlavných etapách arizačného procesu na Slovensku ako aj o legislatíve, ktorá ho umožnila, a taktikách protižidovskej propagandy. Na príkladoch z okresov Topoľčany, Turčiansky Svätý Martin a Vranov nad Topľou autorka poukazuje na motívy, ktoré viedli potenciálnych arizátorov k podaniu žiadosti o arizovanie židovského majetku a aké kritéria zavázali pri výbere arizátora. Nedá sa síce hovoriť o reprezentatívnom výbere, no text sa číta ľahko, čitateľ nie je zaťažovaný ani statistickými údajmi a dokonca ani menami. Keďže sa väčšinou nejednalo o verejné osoby, Klamková ich jednoducho nahradila iniciálkami.

Klamková sa v štúdiu dotýka otázky, ktorú som naznačila už v názve a čiastočne aj v úvode recenzie. Je ním samotný termín arizácia, ktorý si slovenská propaganda prepožičala z nemeckej strany, táto „vo svojej podstate však propagovala nacionalizáciu, presnejšie povedané slovaizáciu domácej ekonomiky“ (In: Arizácie, s. 118). Taktiež uvádza, že „až na niektoré výnimky, na rozdiel od nacistického Nemecka, oficiálne slovenské miesta hovorili o nežidovskej spoločnosti ako o kresťanoch a nie árijcoch“ (In: Arizácie, s. 117, poznámka 17).

Nie že by to niečo menilo na danej skutočnosti, no i tak chcem podotknúť, že podľa môjho názoru trefnejšie je potom hovoriť v súvislosti so Slovenskom skôr o „kresťanizovaní“, než arizovaní. I tento pojem by však v konečnom dôsledku len pokrytecky zastieral realitu. Súhlasím s konštatovaním E. Nižňanského, že tieto zásahy režimu „nemožno chápať inak ako štátom garantované kradnutie majetku, ktorý vlastnili Židia – a teda porušenie jedného zo základných práv – práva na vlastníctvo“ (In: Arizácie, s. 5). Ak by propaganda slovenského štátu nazývala vec pravým menom (čo však z pochopiteľných dôvodov propaganda nikdy nerobí), t. j. „legálne okrádanie Židov“, možno by u viacerých kresťanov skrslo podozrenie, že tu ide o porušenie minimálne dvoch z Desatora Božích prikázaní (konkrétne č. 7 a 10).

Svojím spôsobom sa s problematickým pojmom vysporiadali českí historici Dr. Homír Jančík, Eduard Kubů a Jiří Šouša v štúdiu „Arizace“ a sociálna zmena v českých zemích 1938–1945. Akvizície židovského majetku – instrument sociálneho vzestupu nového vlastníka. Ako je vidieť už z názvu, rozhodli sa ho písať v úvodzovkách. Zmieňujú sa tu tiež o snahe Ríšskeho ministerstva hospodárstva v marci 1939, „aby termín „arizace“ („Arisierung“) byl napříště nahrazen termínem „odžidovštění“ („Entjudung“).“ Snaha s cieľom prezentovať vytlačanie Židov z hospodárstva ako akýsi očistný akt, sa však neujala (In: Arizácie, s. 82). Použitie metodické prístupy ako i prezentovaná typológia arizátorov nenechajú čitateľa na pochybách, že v istých ohľadoch slovenská historiografia trochu zaostáva za českou.

Pozornosť školeného historika, ktorý už viac-menej disponuje znalosťami o arizáciách v období vojnovnej Slovenskej republiky, zaiste pritiahne príspevok od autorského kolektívu Ľudovít Hallon, Ján Hlavinka a Eduard Nižňanský Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942, či štúdia Kataríny Hradskej Dôsledky arizácie židovského majetku z pohľadu Ústredne Židov.

Druhé číslo edičného radu nazvané Arizácie v regiónoch Slovenska obsahuje päť príspevkov v rubrike Štúdie. Opäť by som chcela na začiatok upozorniť na v poradí

posledný, pretože ho chápem ako istého sprievodcu, ktorý pomenúva jednotlivé problémy výskumu a naznačuje jeho ďalšie smerovanie. Jedná sa o príspevok E. Nižňanského Arizácie v priesečníku vzťahov slovenskej majoritnej komunity a židovskej minority počas vojny. Autor odporúča zamerať sa v súčasnosti na analýzu majoritnej skupiny, a to najmä dvoch problémov – sociálne okolie holokaustu a lokálni agresori, čo však bude možné uskutočniť na celoslovenskej úrovni až po analýze „na úrovni židovských mestských či vidieckych komunít“ (In: Arizácie v regiónoch Slovenska, s. 152). Konečným výsledkom by mohla byť napokon typológia reakcií majoritnej (prípadne aj minoritnej) komunity na úrovni Slovenska. Zatiaľ môžeme nájsť v štúdiách k regionálnym dejinám ešte len jednotlivé príklady negatívnych, ale i pozitívnych reakcií majoritného obyvateľstva.

Autorské zloženie príspevkov k problematike arizácií v slovenských regiónoch signalizuje, že tejto témy sa najnovšie chopila mladšia generácia historičiek a historikov. Venujú sa najmä západnému a strednému Slovensku, avšak samostatná práca, ktorá by sa týkala otázky arizácií na východnom Slovensku, v publikácii absentuje. V podstate všetky príspevky vychádzajú z bohatého archívneho výskumu a takto získané údaje sú štatisticky vyhodnocované, no zároveň sú dopĺňané aj množstvom konkrétnych príkladov, na ktorých možno sledovať už spomenuté reakcie majoritného i minoritného obyvateľstva na prebiehajúci arizačný proces. Prakticky vo všetkých týchto štúdiách bola predmetom výskumu arizácia podnikového, poľnohospodárskeho, domového a huteľného majetku židovského obyvateľstva, takže čitateľovi sa týmto dostáva do rúk materiál, ktorý môže využiť na komparáciu medzi jednotlivými mestami. Arizáciami na úrovni miest sa zaoberá štúdia Martiny Fiamovej Arizácia židovského majetku na úrovni obce Zlaté Moravce; Lucie Galibert Arizácia židovského majetku ako súčasť tzv. riešenia židovskej otázky v rokoch 1939–1945. Modelové mesto – Nitra a Niny Paulovičovej Protižidovské sankcie v hospodárskej sfére na úrovni mesta Hlohovec. K analýze problematiky na úrovni okresu sa podujal Martin Macko v príspevku Arizácia židovského majetku v okrese Banská Stiaňnica.

Súčasťou oboch publikácií je tiež rubrika Dokumenty s príspevkami Arizácie a problémy majetku Židov na Slovensku v hláseniach predstaviteľov nacistického Nemecka (1939–1943) od E. Nižňanského (In: Arizácie, s. 142–192) a Arizácia židovských podnikov ako predmet sporu medzi Deutsche Partei a slovenskými štátnymi a straníckymi orgánmi na príklade vybraných dokumentov od Michala Schvarca (In: Arizácie v regiónoch Slovenska, s. 172–195). Odporúčam prečítať oba súbory dokumentov pre ich unikátnu informačnú hodnotu. Navyše, o postojoch predstaviteľov Nemecka a príslušníkov nemeckej menšiny na Slovensku v štúdiách nájdeme len veľmi strohé zmienky. Musím však vytknúť istú nejednotnosť pri uverejňovaní dokumentov. Zatiaľ čo v prvom čísle sú uverejnené len slovenské preklady (podľa slov editora „z priestorových dôvodov“), v druhom čísle už máme k dispozícii i nemecké originály. Taktiež obsahový regist má rozdielnu formu.

Nech už budeme proces prevodu majetku Židov do rúk kresťanov na Slovensku nazývať akokoľvek, vždy pôjde o to isté – nespravodlivosť spáchanú na židovskej minorite zo strany „mlčiacej väčšiny“. Niekomu možno postačia základné fakty a nemá potrebu čítať o tom, ako nemenovaný gardista „okrem iného zabavil 4-ročnému dievčatku bábiku“ (Paulovičová, Nina. Protižidovské... In: Arizácie v regiónoch Slovenska, s. 137). Koho

by táto a iné informácie súvisiace s problematikou „arizácií“ predsa len zaujímali, práve recenzované publikácie by si mal určite zadovážiť.

Jana Tulkisová

Historik, keď nie je tvrdohlavý, vôbec nie je historikom¹

Jozef Jablonický: Fragment o histórii. Výber z diela 1989–2009. Bratislava: Kalligram 2009, 598 s., ISBN 978-80-8101-242-6

Jozef Jablonický: Z ilegality do Povstania. Kapitoly z občianskeho odboja. Banská Bystrica: DALIBB pre Múzeum SNP, 2009, 447 s., ISBN 978-80-89090-60-0

Uvádžam obidve Jablonického knihy spoločne, pretože existuje medzi nimi súvislosť, na ktorú sa autor vo Fragmentoch viackrát odvoláva. Už od dôb starého Ríma existuje často citované príslovie, ktoré v preklade znie: Aj knihy majú svoje osudy. Tak je to aj s Jablonického knihou Z ilegality do povstania, ktorá po štyridsiatich rokoch vyšla v druhom, doplnenom vydaní a ktorú pracovníci Múzea SNP dedikovali autorovi slovami: „Poďakovanie vychádza z úcty k autorovi, ktorý sa napriek diskriminácii nevzdal svojho vedeckého kréda a presvedčenia.“ Jozef Jablonický bol vedeckým pracovníkom Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Témou jeho študijných zámerov bol občiansky odboj na Slovensku. Sám na to v jednom rozhovore spomínal, že na začiatku šesťdesiatych rokov ešte žila generácia účastníkov Slovenského národného povstania a bola v dobrom fyzickom stave, takže mal možnosť sa s nimi stretnúť a po stretnutiach sa začal zaujímať o isté problémy. Bolo mu však divné, že „napríklad nikto z vedeckej obce nechcel robiť históriu nekomunistického, to znamená občianskeho odboja“.² Výsledkom bola už menovaná kniha, v ktorej okrem iného spochybnil aj vedúcu úlohu komunistickej strany v protifašistickom odboji počas Slovenského národného povstania. Občiansky odboj v záujme historickej pravdy označil ako rovnocenný komunistickému odboju. Možno povedať, že touto knihou rehabilitoval demokratický odboj. Kniha Z ilegality do Povstania bola v roku 1969 prijatá so záujmom odbornej kritiky, čitateľov, ale aj u tých, ktorí boli činní v občianskom odboji. Dostalo sa jej aj ocenenia – druhej ceny Socialistickej akadémie v kategórii literatúry faktu.³ Dokonca padli návrhy, aby bola predložená k získaniu vedeckej hodnosti doktora historických vied.⁴ V tejto knihe podal Jablonický inú interpretáciu Slovenského národného povstania, než bola daná Husákovým Svedectvom o slovenskom národnom povstaní.⁵ Husákovu knihu režimoví historici hneď na začiatku normalizácie po príchode

¹ Osobné vyznanie a krédo Jozefa Jablonického. In: JABLONICKÝ, J. Fragment o histórii. Bratislava 2009, s. 443.

² ČELKO, V.: Druhý zväzok reedície Samizdatov Jozefa Jablonického. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno 2006, s. 428.

³ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente 3. Záznamy a písomnosti. Kalligram, Bratislava 2006, s. 24–25.

⁴ Túto hodnotu v skutočnosti získal J. Jablonický ako posledný vedec v čase existencie Československej akadémie vied v decembri 1992.

⁵ HUSÁK, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. Epoque, Bratislava 1969.

Gustáva Husáka do vedúcich funkcií v komunistickej strane kanonizovali za jediný možný výklad dejín odboja na Slovensku v rokoch druhej svetovej vojny. Pôvodný pohľad na Jablonického knihu sa zmenil v roku 1976, keď si ústredný výbor KSS vyžiadala na knihu nový posudok.⁶ Jablonický sa ani v nasledujúcich rokoch nevzdal svojich názorov, ktoré uvádzal vo svojich ďalších už v samizdate šírených historických štúdiách.

Toto všetko sa stalo zdrojom Jablonického perzekúcií po dobu normalizácie, ktoré spočívali nielen k jeho nútenom odchode z Historického ústavu SAV,⁷ ale aj zákazu publikovania. Neskoršie sa k tomu pridalo znemožnenie štúdií v archívoch a celková perzekúcia, ktorej bol Jozef Jablonický v takej forme vystavený.⁸

Druhé doplnené vydanie okrem drobností, ako je iný formát, vyšlo s minimalizovanými zásahmi do textu, aby kniha po obsahovej i formálnej stránke autenticky vypovedala o dobe svojho vzniku. Marián Karcol, ktorý knihu pripravil k vydaniu, ponechal aj pôvodný pravopis, opravené boli len zrejme preklepy. Menšími úpravami prešiel aj menší register s viac než tisíc položkami, ktorý bol doplnený o niekoľko chýbajúcich mien. Kniha bola na rozdiel od prvého vydania doplnená obrazovou prílohou, ktorá pochádza z Archívu Múzea SNP v Banskej Bystrici.

Kniha *Fragment o histórii* je možné považovať ako štvrtý zväzok cyklu historických prác Jozefa Jablonického, ktorý nadväzuje na tri zväzky Samizdatov o odboji.⁹ Obsahuje viac ako sto menších prác autora – štúdie, články, záznamy, písomnosti, rozhovory a prednášky. Casovo je obmedzený na roky 1989–2009. Okrem vedeckých historických štúdií je zaradený široko koncipovaný výber odpovedí autora na novinárske otázky odborného charakteru, ktorými autor reagoval na vtedajšie aktuálne problémy, ktorými vtedy prechádzala slovenská a v niektorých prípadoch a česko-slovenská spoločnosť. V úvodnom slove historik Ladislav Takáč upozorňuje, že kniha *Fragment o histórii* je svojou podstatou zborníkom fragmentov, a preto si nekladie nárok na systematické spracovanie problematiky.¹⁰ Mapuje v nej prakticky celé slovenské dejiny druhej polovice dvadsiateho storočia. Kniha sa venuje problematike česko-slovenských vzťahov s koncentráciou na rok rozpadu Československa (1939), problematiku druhej svetovej vojny, vzniku slovenského štátu a vojnovnej Slovenskej republiky, problematiku židovskej otázky, proble-

⁶ Podrobnosti k posudku: ČELKO, V.: História je pre mňa životnou otázkou – Jozef Jablonický: Samizdat o disente. In: Česko-slovenská historická ročenka 2007, Brno 2007, s. 384–385.

⁷ Keď Jablonický pracoval v SÚPSOP, umiestnili ho vedľa záchoda, aby ho takto ponižili. Potom ho dali vedľa ženského záchoda, kde ako hovoril, každú ženu počul. Pracoval tam istý človek, ktorý bol po novembri 1989 významným človekom vo VPN, ten sa postaral, aby Jablonický nemal pracovné pohodlie. Pol roka nemal stoličku. Ten človek ho bral ako odpísanú osobu. To bolo potom, čo Jablonického zavreli, roku 1982. Viac JABLONICKÝ, J.: Fragment o histórii, s. 311. Išlo o dnešného politologa Michala Horského, viď poznámku na s. 506. Jozef Jablonický na margo Michala Horského poznamenal: „Keď som sa dozvedel, že šéfom predvolebnej kampane VPN je Michal Horský, povedal som si, že je to záruka, že skrachujú.“ Je možné, že aj toto je jeden z dôvodov, že dodnes nie je prístupný archív VPN, aby sa odborná verejnosť nedozvedela, ani po dvadsiatich rokoch, kto všetko mal do zmeny pomerov na Slovensku po novembri 1989 možnosť zasahovať.

⁸ Počas domových prehliadok mu odobrali rukopisy, vydrancovali príručnú knižnicu a osobný archív.

⁹ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji. Štúdie a články. Kalligram, Bratislava 2004; JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, 2. Štúdie a články. Kalligram, Bratislava 2006; JABLONICKÝ, J.: Samizdat o disente. Záznamy a písomnosti. Kalligram, Bratislava 2007.

¹⁰ JABLONICKÝ, J.: Fragment o histórii s. 9.

matiku protifašistického odboja a SNP, problematiku povojnového vývoja a s ním súvisiacich osudov účastníkov protifašistického odboja, politických procesov na represii v päťdesiatych rokoch, problematiku obdobia rehabilitácii v šesťdesiatych rokoch, problematiku 21. augusta 1968 a následnej normalizácie a brežnevovsko-husákovskej stagnácie v bývalom Československu, problematiku 17. novembra 1989 a „nežnej“ revolúcie, rozpadu Československa a vzniku samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 až po následný politický a kultúrny vývoj slovenskej spoločnosti v súčasnosti. Vo *Fragmente* sú uvedené aj jednotlivé štúdie z knihy *Podoby násilia*,¹¹ ktorá je už rozobraná a čitateľovi nedostupná.

Jozef Jablonický nemá zábrany nazývať, či v odborných textoch, alebo v publicistike, veci pravým menom. V článku *Násilie v historiografii* uvádza, že napísal kritické poznámky k 5. zväzku *Dejín SNP 1944*, ktorý je označený ako *Encyklopédia odboja a SNP* a zaslal ich riaditeľovi Encyklopedického ústavu SAV v januári 1985. Výslovne uviedol, že je to k študijným účelom. Za pár mesiacov pri výsluchu ŠtB v policajnej budove na ulici Februárového víťazstva bola Jablonickému okrem iného predložená xerokópia strojopisnej kópie poznámok, ktoré odoslal do Encyklopedického ústavu. V novembrových dňoch 1989 riaditeľ Encyklopedického ústavu SAV, bez vedomia ktorého nebolo možné predložiť tento list s kritickými poznámkami ŠtB, sa stal signatárom stanoviska pracovníkov SAV, ktoré bolo publikované 25. novembra 1989 v *Pravde*.¹²

V roku 1990 sa Jozef Jablonický stal predsedom slovenskej Komisie pre analýzu historických udalostí rokov 1967–1970 a podpredsedom federálnej komisie, ktorá bola zriadená k tomu istému účelu. Zároveň bol menovaný riaditeľom Politologického kabinetu Slovenskej akadémie vied. Viaceré rozhovory uvedené vo *Fragmente* sa viažu k tejto problematike.

Je niekoľko tém, ktoré sa opakujú, ale sú dôležité. Jednak je postoj ku G. Husákovi a k jeho knihe *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Jablonický svedectvo jedného účastníka v Povstaní označuje v mnohom za subjektívne, predpojaté a nepravdivé.¹³ Jablonický nespochybňoval Husáka, ktorý nepochybne patril ku kľúčovým osobnostiam Povstania. Ale jeho kniha *Svedectvo o SNP* bola preňho odrazom aj k ďalšej Husákovskej politickej kariére, ktorá vyvrcholila v období normalizácie. V knihe nielen že zveličoval úlohu komunistov, ale aj svoju vlastnú. Jablonický si neodpustil poznámku, ako bezpečnosť zbierala informácie o Jablonickom, tak aj o „súduhoch“, ľudoch čo boli pri moci: „Gustinko Husák si myslel, že je najväčší pán na Slovensku a už vtedy sa zbierali dôkazy o jeho zrade!“¹⁴

¹¹ JABLONICKÝ, J.: *Podoby násilia*. Kalligram, Bratislava 2000.

¹² JABLONICKÝ, J.: *Fragment o histórii*, s. 13.

¹³ JABLONICKÝ, J.: *Fragment o histórii*, s. 27.

¹⁴ Tamže, s. 262. Môžem niečo podobného potvrdiť z vlastnej skúsenosti. Keď som bol vyšetrovaný 6.12.1976 na bezpečnosti v Dčine pracovníkmi Štátnej bezpečnosti z Prahy, bola mi položená otázka, či Dr. Prečan v materiáloch, ktoré mohol vyviezť, keď sa vysťahoval v roku 1976 do Spolkovej republiky Nemecko, nemohol mať aj materiály, ktoré dokazovali kolaborantskú činnosť súdruhu Husáka?

K tomu je dôležité Jablonického vyznanie, ktoré na túto skúsenosť nadväzovalo: „Po tom, čo som sa o všetkej tej špine dozvedel, mohli prísť aj zlatí obrodári, mňa už s komunistickou stranou nič nespája.“¹⁵

Ďalšia téma je boj s neoludákmi, ktorí spochybňujú históriu SNP. Už v roku 1990 upozorňoval, že František Vnuk, ktorý študoval zahraničné archívy a ktorý poznal niektoré faktá, ktoré neboli známe domácim historikom, je vo svojom diele poplatný svojim politickým záujmom a tendenciám. Podobne aj profesor Milan Durica. Tendencia vyzdvihovať isté jednotlivosti, napadať ich, poukazovať na ne a takýmto spôsobom kompromitovať Povstanie.

Niekoľkokrát pripomína aj Vyhlásenie k štyridsiatemu piatemu výročiu začiatku deportácie slovenských Židov, ktorého je signatárom. Upozorňuje, že je to veľmi aktuálny dokument a že sa k tomu ešte nevyhnutne bude slovenská verejnosť vracat'.¹⁶

Mnohé jeho štúdie, alebo aj rozhovory boli venované Jozefovi Tisovi, prezidentovi vojnového slovenského štátu. Píše o ňom, že bol nesporne v ľudáckom tábore najsilnejšou postavou a nebolo k nemu alternatív. Súčasne ho označuje za hlavného politického predstaviteľa spojenectva s nacistickým Nemeckom, čo bola politika, ktorá potom nevyhnutne viedla k jeho pádu. Tiso mal veľkú zodpovednosť, ktorú na seba vzal. Bol nešťastný politik v nešťastnej dobe. Politika, ktorú reprezentoval nemohla uspieť. K procesu s Tisom poznamenáva, že bol výkonom víťazov. Každý politik takého druhu v Európe, ktorý kolaboroval s Nemeckom, bol postavený pred súd. Ale súd mohol zvažovať aj isté pozitíva v prospech Tisa, a v tejto súvislosti vyslovil názor, že absolútny trest sa nemal uskutočniť, samotný proces označil ako zle pripravený a v mnohých veciach jednostranný a aprioristicky zameraný proti Tisovi.¹⁷ Nakoniec komunisti, ktorým najviac na Slovensku záležalo, aby bol Tiso exemplárne potrestaný, práve cez Tisov proces boli rozhodnutí udrieť aj na Demokratickú stranu.

Jozef Jablonický venoval aj pozornosť partizánskeму veliteľovi Jozefovi Trojanovi, ktorý sa stal obeťou stalinisticko-gottwaldovského režimu. Jeho tragický osud v minulosti nedovoľoval objektívne spracovať históriu partizánskej brigády Pavel, ktorej bol veliteľom ani spracovať ďalšie kľúčové problémy z prvých povstaleckých bojov proti nemeckej jednotke Schill.

O Trojanovi sa niekoľkokrát v knihe vyslovil, pretože problematiku poznal ešte z roku 1969, keď bol súdnym znalcom pri rehabilitačnom procese s Trojanom. Podľa Jablonického nebol Trojanovi dokázaný návod na vraždy. Obsiahlejšie Trojana približuje vo svojej štúdii Trojan – muž a obeť svojej doby. Píše, že napriek tomu, že Trojana nemožno označovať „za ľaliu“, že v rokoch 1945–1949 zveličoval svoje zásluhy v odboji, ako historik nemôže zamlčať jeho zásluhy a účasť v odboji a v SNP.¹⁸

Keď bolo začiatkom deväťdesiatych rokov Slovenské národné povstanie znevažované, Jablonického predmisa bola: „Nie kolaborácia s nacistickým Nemeckom,

¹⁵ Tamže, s. 262. „Obrodárov“ myslí politické hnutie vylúčených komunistov, v roku 1988–1990, ktoré chcelo nadviazať na reformný proces z roku 1968.

¹⁶ Tamže, s. 32.

¹⁷ Tamže, s. 33.

¹⁸ Tamže, s. 238–243.

ale rezistencia bola východiskom do povojnového dôstojného života.¹⁹ SNP mu bolo súčasťou európskej rezistencie proti fašizmu. Niekoľkokrát si v knihe vytýka, že hneď od začiatku sa nepostavil ešte dôraznejšie proti snahe znižovať význam Povstania. Uvedomil si, že nie je možné uvoľňovať priestor druhej strane. Jeho mottom sa stali slová: „Ak mlčíme, hovoria iní.“²⁰

Objavnou je i štúdia, ktorá bola pôvodne publikovaná v časopise Zvazu protifašistických bojovníkov Bojovník, ktorá sa volá Manganese. Je venovaná trojčlennej paradesantnej skupine, ktorá bola vysadená na Slovensko. Jablonický opísal jej históriu i tragický koniec v Sopotníckej doline. Takto sa jeho zásluhou podarilo začleniť ich padlých bojovníkov do histórie SNP.

K otázke židovských transportov zo Slovenska upozorňuje, že prvý transport so slovenskými židmi odišiel 25. marca 1942 z Popradu. Ústavný zákon o vysťahovaní Židov bol prijatý až 15. mája 1942, keď prvé obete boli zavraždené v Majdanku a Osvienčime. Do októbra 1942 bolo zo Slovenska deportovaných viac ako päťdesiat sedem tisíc Židov bez rozdielu veku a pohlavia. Slovenská vláda dokonca Nemecku zaplatila päťsto mariek za každú deportovanú osobu, ako príspevok na osídlenie v „novom domove“.²¹

Upozorňuje, že často sa židovská otázka zahmlieva. Tvrdenie, že likvidácia Židov od jesene 1944 bola záležitosťou Nemcov je podvod. Sám z vlastnej skúsenosti vedel, ako iniciatívne miestni príslušníci Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy konali pri deportovaní Židov z okolia Trnavy do tábora v Seredi.²²

V dnešnej dobe sa publicistika a určité politické kruhy laxne chovajú k postave hlavného normalizátora Gustáva Husáka. Označujú ho za „národne orientovaného komunistu“. Prehliadajú obdobie jeho činnosti do roku 1951, kedy mal nielen hlavný podiel na kriminalizácii Demokratickej strany, ale bol aj jedným zo strojcov monopolu moci komunistickej strany. Ospravedlňujú ho tým, že od vybojoval od Čechov federáciu. Je dobré prečítať si niektoré výroky, ktoré v rozhovoroch Jozef Jablonický na adresu Husáka povedal: „Keď hlavný reprezentant zápasu o federáciu G. Husák akonáhle sa dostal do vrcholných funkcií, verejnosť ho počula hovoriť viac po česky ako po slovensky.“²³

Vyslovuje sa aj ku politickej kultúre, ktorá v porovnaní s dobou pred druhou svetovou vojnou na Slovensku chýba. Neváha ani s kritickými slovami voči hnutiu Verejnosť proti násiliu, ktoré nepochopilo, že popri občianskych právach a slobodách je treba primerane postaviť aj národnú otázku.²⁴

Jediným svedectvom Jablonického politickej aktivity, lebo kandidoval ako nestraník za Slovenskú sociálnodemokratickú stranu vo voľbách 1992, je jeho prevolaanie Som za sociálnu demokraciu.²⁵ Nezabudol aj poukázať na príčiny slabého záujmu o sociálnu demokraciu na Slovensku. Príčinu videl v nešťastnom dedičstve likvidácie

¹⁹ Tamže, s. 39.

²⁰ Tamže, s. 168.

²¹ Tamže, s. 68.

²² Tamže, s. 171.

²³ Tamže, s. 72.

²⁴ Tamže, s. 115.

²⁵ Tamže, s. 126.

sociálnej demokracie v roku 1948, ktoré uskutočnil stalinisticko-gottwaldovský režim. Ale aj v neskorších rokoch vždy hovoril: „V podstate som stále ľavicovo orientovaný. Nie politickou príslušnosťou, ale názorom na svet.“²⁶

Veľmi zaujímavý je rozhovor – dialóg, ktorý viedol s českým historikom Janom Křenom pre časopis Mosty. Jablonický upozornil, že po novembri 1989 začali na Slovensku vznikať nálady, ktoré ako by za chyby a mínusy vývoja na Slovensku nevinili predstaviteľov komunistického režimu, ale Čechov ako národ. Zodpovednosť za tento nepriaznivý stav nemali len slovenské masmédiá, ale aj českí publicisti, ktorí sa vrhali na senzácie, ale o akciách, ktoré boli za spolužitie s českým národom, sa nepísalo.

Jan Křen k tomu dodal, že obidva národy sú si blízke a že na Slovensku sa pomerne rýchlo dohnala česká úroveň predovšetkým kultúrna.

Zároveň poznamenal, že v sedemdesiatych rokoch vznikla v Čechách predstava, že vládu Slováci – Husák, Biřák, Chňoupek – všetci Slováci v Prahe, v aparáte KSČ. Nástup režimu po roku 1968 bol spájaný v Čechách úlohou Slovenska, ktorú totalitarizmus krásne využil.²⁷ Jablonický neraz upozorňuje, že korene deformácií česko-slovenských vzťahov sa nehľadajú v komunistickom systéme, ale v Čechoch. Mocenské centrum tak či tak bolo v Prahe a aj keď prezidentom a generálnym tajomníkom komunistickej strany bol Slovák Gustáv Husák, predsa rozhodujúci trend určovali českí komunisti.

Vo *Fragmente* sa nachádzajú aj štúdie a články venované osobnostiam, ktorým Jozef Jablonický vo funkcii riaditeľa Politologického kabinetu SAV organizoval vedeckú konferenciu. Jednou z nich bol Milan Hodža a druhou Jozef Lettrich. Popri týchto osobnostiach sa navrátili do dejín aj ich spolupracovníci ako bol dolnozemský Slovák Dr. Ján Bulík, významná postava československého protifašistického odboja počas druhej svetovej vojny v Juhoslávii. Po obsadení Juhoslávie nacistickým Nemeckom bol J. Bulík zatknutý, poslaný do koncentračného tábora, v ktorom zahynul. Je zásluha Jozefa Jablonického, že jeho návrh udeliť štátne vyznamenanie (Rad Tomáša Garrigue Masaryka) bol osvojený a Jánovi Bulíkovi ho v roku 1992 udelili in memoriam.²⁸ Pekný profil venoval aj predfebruárovému politikovi Martinovi Kvetkovi, s ktorým sa po jeho návrate z exilu zbližil.

Niektoré rozhovory sa týkajú aj štátnej bezpečnosti a ľudí. Upozorňuje na „super-vedomelého súdruha, bývalého dôstojníka armády, ktorý dnes si robí živnosť zo Štátnej bezpečnosti a dostáva na to prostriedky z Historického ústavu a z Nadácie M. Šimečku.“²⁹ V tejto súvislosti sú zaujímavé aj Jablonického poznámky o konfidentoch a historickej pamäti. Výstižná je poznámka: „V histórii existuje veľa prípadov, v ktorých sú dnes páchatelia neznámi, obete poznáme však vždy.“

Nadväzujúc na spomienkovú štúdiu o disente na Slovensku, ktorý až do konca osemdesiatych rokov by sa dal spočítat na prstoch jednej ruky, uvádza Jablonický aj niektoré konkrétne mená agentov, ktorí boli na nich nasadení. Zmieňuje sa o bývalom žiakovi Mira Kusého, stredoškolskom učiteľovi z Liptovského Hrádku Vilkovi Dolinskom, ktorý

²⁶ Tamže, s. 440.

²⁷ Tamže, s. 1278.

²⁸ Tamže, s. 146.

²⁹ Tamže, s. 315. Ku kvalite štúdie pokračujú ďalšie riadky autora.

bol priamo nasadený na Kusého. Neodpustí si ironickú poznámku na vlastný účet: „Celá naša konšpirácia bola tiež dosť výrazne na slovenský spôsob. Nielen naivná dôvera Kusého, ale napríklad aj Dušan Janota, kolega z Pamiatkového ústavu.“³⁰ Ten bol nasadený na Jablonického.³¹

Až v druhej polovici osemdesiatych rokov pribúdalo osôb, ktoré boli policajne sledované. Predovšetkým sa rozmáhali aktivity, ktoré možno označiť za kresťanský disident. Jablonický veľmi oceňuje úlohu Viléma Prečana, ktorý na zámku Schwarzenberg v Scheinfelde v SRN vytvoril Československé dokumentačné stredisko. Upozorňuje, že sa nemá zabúdať na tých, ktorí disidentom pomáhali, a kryli ich aktivity. Bez takejto aktívnej pomoci by disidenti nedosiahli tie výsledky, ktoré poznáme.

Veľmi zaujímavá je štúdia Kruté osudy, kde popisuje nový, pofebruárový výklad histórie SNP, v ktorom už sa nekomunistická odbojová zložka nespomínala, mnohí čestní predstavitelia občianskeho odboja sa dostávali k slovu len na výsluchoch vo vyšetrovaniach Štátnej bezpečnosti, alebo na lavici obžalovaných. Postupne, ako sa hľadali triedni nepriatelia v radoch strany, došlo k prokurátorskopolicajnému výkladu dejín. Nie historici, ale politici, prokurátori, policajti a sudcovia boli hlavnými deformátormi výkladu mnohých stránok SNP a zástoja osôb v nich. Historici už len ako papagáje si osvojovali to, čo vykonstroval mocenský aparát. Ale boli to učenlivé papagáje, hrajúce sa na vedcov.³² A veľmi smutné sú štúdie týkajúce sa povojnových osudov povstalcov.

Treba oceniť vydavateľstvo Kalligram za významný edičný čin. Oceniť treba aj Ministerstvo kultúry SR, ktoré vydanie knihy finančne podporilo. Vydanie tohto rozsiahleho súboru Jablonického článkov a štúdií, roztrúsené po rôznych často už neprístupných časopisoch či zborníkoch, by zostali mimo zorného uhla nielen historika, ale aj záujemcu o dejiny z radov verejnosti. Zároveň *Fragment o histórii* je svedectvom o integrite osobnosti Jozefa Jablonického. O jeho neúnavnom boji za svoje presvedčenie, vedeckú pravdu, ktorú na toľkých témach prezentuje v uvedenej knihe.

Vojtech Celko

Slobodu a život si zaslúži len ten, kto o ne bojuje každý deň

Roselyne Chenu: Žít svobodně je umění, Praha: Jitro 2007, 282 s., ISBN 978-80-86985-04-6

Nie je veľa kníh, ktoré by sa zaoberali životom normalizačného Československa, napísaných cudzincami a k tomu navyše preložených do češtiny alebo slovenčiny. K nim je možné zaradiť denníkové zápisky z rokov 1969–1980 pod názvom *Žít svobodně je umění* od francúzskej autorky Roselyne Chenu. V tom čase spolupracovala s básnikom Pierrom Emmanuelom v Medzinárodnej spoločnosti pre slobodu kultúry. V spomínanej

³⁰ Krátko po novembri 1989 bol predsedom Strany Slobody.

³¹ Tamže, s. 420.

³² Tamže, s. 421.

spoločnosti mala na starosti európsku agendu v rámci Nadácie vzájomnej európskej intelektuálnej pomoci. Pierre Emmanuel, neskorší člen francúzskej Akadémie, ktorý bol riaditeľom tejto spoločnosti, mal osobné skúsenosti s totalitnými režimami, lebo už na jeseň 1947 podnikol okružnú cestu po krajinách vtedajšieho socialistického tábora. Ako spomína autor doslovu Jan Vladislav, stretol sa s ním na záver cesty v Prahe a nielen on, ale aj iní si povšimli otras z tejto cesty. Napríklad spisovateľ Jan Čep ešte i po rokoch vo svojich spomienkach *Sestra úzkost*, vydaných v roku 1976 v Ríme, si na stretnutie v ten večer spomína. Až v roku 1953 si trúfol Pierre Emmanuel publikovať celú pravdu o svojej vtedajšej ceste. Za svoje názory bol ostrakizovaný ľavicovými francúzskymi intelektuálmi, ktorým ani odhalenie kultu osobnosti, maďarské udalosti v roku 1956 (a niektorým ani sovietska intervencia v Československu) neotvorili oči. Pre Emmanuelove vystúpenia na podporu československých intelektuálov bol u nás ako autor nežiaduci a preklady jeho poézie po roku 1972 nebolo možné publikovať. Na Slovensku mu v Lukáčovom preklade ešte v decembri 1972 v Romboide vyšli básne a prozaický text. Až politické zmeny po roku 1989 umožnili vydanie jeho esejí *Žít zde* a knihu poézie *Orfeův návrat*.

Roselyne Chenu spomína, že cieľom jej návštev bolo udržiavanie kontaktov s intelektuálmi žijúcimi v totalitných režimoch, ktoré vtedy boli pri moci v strednej a východnej Európe, v Španielsku, v Portugalsku a v rokoch 1967–1974 v dobe „vlády plukovníkov“ aj v Grécku. Zároveň poskytovanie pomoci v podobe, kníh, drobných štipendií (v československom prípade nemohli nikdy byť využité), alebo liekov.

Behom tých ciest si autorka tajne viedla denník, aby po návrate do Francúzska mohla sa podeliť s priateľmi o zážitky a dojmy, aby zachytila čo najpresnejšie obsah hovorov. Denník zo štyroch ciest (uvádza ešte dve kratšie cesty v roku 1976 na pozvanie Jana Patočku a v roku 1978) spočíval tri desaťročia v šuplíku, kým sa ho autorka v takmer nezmenenej podobe rozhodla sprístupniť.

Roselyne Chenu nenavštevuje len Prahu, ale ide aj do Bratislavy a Brna a v prípade nutnosti aj do Vysokých Tatier, kde sa stretla s Václavom Renčom, alebo ide do maringotky, v ktorej Jindřich Pokorný pracuje s dvomi historikmi ako pumpár.

Autorka zachytáva postupnú zmenu atmosféry v krajine. Od roku 1969, keď doznievala Pražská jar, dúfanie, že to nejako dopadne v roku 1970, rezignáciu v roku 1972 až po prispôsobenie sa a u menšej časti zotrvanie na svojich názoroch, ako to videla v roku 1980.

Výsledkom jej vytrvalých snáh o preniknutie do neformálnych štruktúr a dôkladné poznanie krajiny zvnútra je bohatá škála svedectva o najrôznejších aspektoch života v reálnom socializme.

Napríklad uvádza ceny potravín, oblečenia, bývania, problémy v zásobovaní, vo večných zástupoch pred obchodmi. Popisuje vládu korupcie a čierneho trhu, rastúcu demoralizáciu, prejavujúcu sa vo všeobecne rozšírenom a nasledovanom slogane „kto nekradne, okráda vlastnú rodinu“. Píše aj o solidarite medzi spisovateľmi a prekladateľmi, túžbe mladej generácie po poznaní prejavujúcej sa v kontaktoch s perzekvovanými osobnosťami.

Roselyne Chenu si uvedomuje, ako je dôležitý záujem zahraničných intelektuálov o osudy svojich druhov v normalizovanom Československu. Vníma ich obavu z kultúrnej izolácie.

Pozoruhodné sú jej bystré postrehy napríklad i k vzťahom medzi Čechmi a Slovákmí. Upozorňuje, že Slováci sú podobne ako Česi silne protisovietsky zameraní, ale zároveň hlboko rusofilní, cítia sa zviazaní s ruskou krajinou myslením, dušou a niektorí z nich sú súčasťou situáciou skutočne vnútorne rozpoltení (s. 16).

Už v roku 1969 sa jej zdá, že takmer úplne chýbajú akékoľvek vzťahy jednak medzi českými a slovenskými intelektuálmi navzájom, jednak medzi nimi a intelektuálmi z okolitých „bratských krajín“. „O tom čo sa deje v Poľsku, Maďarsku či v Rumunsku, najmä v oblasti kultúry, toho nakoniec vieme oveľa viac vo Francúzsku než v Československu“. K tomu by som dodal, že tento stav do určitej miery zotráva stále. Ešte viac v českých krajinách, kde je koncentrácia prevažne sami na seba, a čo sa deje v okolitých krajinách mimo väčšie Nemecko, sa nijako zvlášť neprejavuje.

Autorka výslovne menuje pár ľudí, zo širokej škály tých, s ktorými sa stretla, ako málo z nich sa zaujíma o situáciu vo Francúzsku na kultúrnom či politickom poli. „Mala som tu podivný pocit oddelenia, systematickej izolácie oboch krajín, ako by boli od seba odrezané takou menšou železnou oponou“ (s. 34).

Roselyne Chenu upozorňuje aj na situáciu v knižnici Francúzskeho inštitútu v Prahe, kde mladý francúzsky pracovník je pápežskejší než pápež, čo sa týka prístupu čitateľskej verejnosti k tlači, a smernice z Quai d'Orsay ho v tom viac menej podporujú. K tomu nekompetentnosť normalizačného českého riaditeľa pána Beneša, ktorý napríklad knihu nobelistu Saint-John Perseho nechcel povoliť vyložiť medzi novinkami, lebo ju považoval za príliš náboženskú. Premiéra francúzskeho filmu Costu Gavrasy *Doznanie*, ktoré sa zaoberá osudom Artura Londona a Slánskeho procesu sa považuje za protičeskoslovenský postoj a má svoj podiel aj na tom, že v Bratislave napriek prípravám nie je otvorená francúzska knižnica.

Medzi ľuďmi, s ktorými sa pani Chenu stretla, patria Bedřich Fučík, Václav Černý, Jindřich Pokorný, Jan Vladislav, Václav Renč, František Laichter, Jan Skácel, Josef Kostohryz, Jarmila Najbrtová. Na Slovensku sa okrem iných stretla s Albertom Marenčinom, Alexandrom Matuškom, Ferdinandom Klindom, Jozefom Felixom, Michaelou Jurovskou, Dominikom Tatarkom.

Historik Anton Vantuch jej napríklad rozpráva o rozčarovaní zo Sovietov, ale upozorňuje ju i na rozdielny prístup Čechov a Slovákov k okupácii. Čech reaguje radikálne, s väčšou hrdosťou, zatiaľ čo Slovák sa ohne, snaží sa lichotiť, ale nakoniec skôr či neskôr si dá so Sovietom pohárik a povie mu naplno, čo ostatní o ňom hovoria šeptom (s. 109).

V roku 1972 jeden z najbližších priateľov autorky Jan Vladislav charakterizuje politickú situáciu ako horšiu než za druhej svetovej vojny. Všetok kultúrny život bol zadusený: pomaly, systematicky. „Zažívame tu úplne normálnu genocídu len realizovanú systematickým zbavovaním akýchkoľvek prostriedkov k živobytiu v porovnaní s päťdesiatimi rokmi, keď obeť boli oveľa viac tyranizované než dnes, ale išlo o jednotlivé prípady. Zato v roku 1972 sa to týka všetkých: všeobecné zadusenie.“ (s. 137).

Autorka pri tejto návšteve si všimá: „Krajina sa morálne rozpadá, nikto nie je za nič zodpovedný, sebecká ľahostajnosť sa stala všetko objímajúcim pravidlom“ (s. 147).

Na otázku R. Chenu Janovi Vladislavovi, čo sa s tým dá robiť na Západe, sa jej dostane odpoveď: „Pravdivo hovorte, aké to je, aj keby ste mali mať nepríjemnosti. Je treba, aby bola povedaná pravda, lebo tunajší odpor je čím ďalej pasívnejší“ (s. 171).

Cituje Alberta Marenčina: „Okupantom sa podarilo všetko spriemniť. Udržiajú strach tým, že hovoria že bez Husáka by to bolo horšie. To by sa až potom videlo... hrajú na zbabelosť, čo vysvetľuje, prečo je teraz toľko bývalých kolaborantov na dôležitých postoch. Pri moci sú lumpi.“

Autorka postrehla, že stávajúca situácia je horkým plodom zbabelosti a vyrovňavania účtov, než výsledkom sovietskeho tlaku. Anton Vantuch pripomína, že „to, čo nechceme, je vnútená civilizácia, ktorá nám nič nehovorí, ktorá je nám cudzia“.

Návšteva v roku 1980 bola krátka, jej cieľom bolo zistiť situáciu Jana Vladislava, ktorý pod nátlakom v akcii Asanácia sa nakoniec rozhodol vysťahovať.

R. Chenu bola počas svojich návštev v Československu vystavená rôznym druhom šikanovania. V Bratislave v hoteli Carlton jej skoro ráno napriek zamknutým dverám vnikli do izby, v Prahe prehliadka jej osobných vecí v hotelovej izbe počas jej neprítomnosti. Na spiatocnej ceste na letisku jej pri colnej prehliadke zabavili všetky české knihy a gramoplatne, ktoré dostala do daru. Len následná intervencia francúzskeho veľvyslancu v Prahe u československého ministra zahraničných vecí spôsobila, že jej po piatich mesiacoch zabavené knihy a gramoplatne boli vrátené. Práve v lietadle do Paríža si autorka spomenula na Goetheho vetu uvádzanú v úvode: „Slobodu a život si zaslúži len ten, kto o ne bojuje každý deň“. R. Chenu si na margo svojich československých skúseností k tomu dodala: „Krajina, ktorá sa snaží zbaviť svojich najbojovnejších občanov, tak vlastne ničí sama seba“.

Kniha Zít svobodně je umění je „iba“ vreckového formátu a má 282 strán. Ale aj dvadsať rokov po zmene režimu je užitočným a poučným čítaním pre všetky generácie. Tú ktorá normalizáciu nepoznala, ale aj tie, ktoré ju zažili na vlastnej koži a z nej najmä pre tých, ktorí tvrdia, že sa nič tak zvláštneho neudialo.

Vojtech Čelko

Středoevropské sešity, 1, 2009, 160 s., ISSN 1803-8778

Středoevropské sešity jsou nové periodikum Semináře středoevropských studií Ústavu slavistických studií a východoevropských studií Filozofické fakulty Karlovy univerzity. Cílem tohoto časopisu je vytvořit prostor pro prezentaci vědeckých výsledků v oblasti středoevropských literatur, jazyků, dějin, kultury a společnosti. Přes jeho název, jenž pod pojmem střední Evropy evokuje dojem širšího záběru, je orientace periodika užší a v podstatě se koncentruje na oblast Slovenska, Polska a Maďarska (resp. Polska a Uher v jejich historických hranicích), včetně českých paralel komparací či konfrontací. Sám pojem střední Evropy je však z prostorového hlediska „tekutý“, ještě před sto lety do ní s naprostou samozřejmostí bylo zařazováno Švýcarsko a německé Porýní, jinou komplikací je dodnes oživovaný koncept absence „východní Evropy“. A má-li Rakousko dlouholeté problémy s vlastní identitou, pak může být „širší Visegrádský prostor“ vcelku

pragmatickým přístupem k tomu, co znamená střední Evropa dnes. Dalším východiskem je rovněž sto let starý koncept střední Evropy jako specifického kulturního prostoru, což ostatně sedne právě na míru jmenovanému Semináři.

Hlavním tématem prvního čísla je oblast česko-slovenských vztahů v jejich kulturněhistorické dimenzi; prolíná všemi studiemi obsaženými v tomto čísle. Konkrétněji se zaměřují na dějiny kulturologické a literárněvědné slovakistiky na Karlově univerzitě. Zprostředkovaně tak poukazují i na dnešní stav slovakistiky v českých zemích: posílení a prohloubení slovakistických studií je nutností, vzešlou z nové reality po rozdělení společného Československa.

Již v úvodu Rudolf Chmel zdůrazňuje, že stále přetrvávající latentní společný česko-slovenský kontext může být v jistém smyslu pozitivem pro rozvoj specifické podoby v jednotlivých vědních disciplínách. V případě slovakistiky hrají svou nezanedbatelnou roli i další skutečnosti. Ústav slavistických a východoevropských studií, ve kterém má slovakistika od svého vzniku po dlouhá desetiletí „doložku nejvyšších výhod“, má v této oblasti vědecké plány, jež by mohly být za několik let prezentovány v ještě viditelnějších podobách. Středoevropské sešity chtějí být právě jedním z takových míst pro prezentaci vědeckých výsledků slovakistiky a v budoucnu i dalších disciplín – polonistiky, hungaristiky, které tvoří základ středoevropských studií na filozofické fakultě Karlovy univerzity.

Redakce se rozhodla, že Středoevropské sešity budou od následujícího čísla členěny do sekcí: *Jazykověda*, *Literární věda*, *Dějiny a společnost*, *Aktuální projektové aktivity* a *Recenze*. Odborné studie, glosy, recenze a další texty budou rovnocenně publikovány vedle českého a slovenského, jako jazyků prvního čísla, rovněž v polském a maďarském jazyce. V periodiku mají být zveřejněny i texty zahraničních přednášejících, podílejících se na projektu Centra středoevropského vzdělávání.

A nyní již jen krátké poohlédnutí za prvním číslem. V něm se Radoslav Passia věnuje přínosu F. X. Šaldy k formování moderní slovenské literární kritiky a v konečném důsledku i k emancipaci slovenské literatury vůči české literatuře. Právě v této dimenzi se dalekosáhle uplatnily Šaldovo evropanství a Šaldova konceptuálnost, neovlivnitelná dobovými módními proudy ani kulturněpolitickými tlaky. Šaldův přínos pro růst a intelektuální sebevědomí slovenské kultury šel ruku v ruce s bojem za kvalitu kultury jako takovou a za odstranění deformací českého kulturního života. Michaela Brosmanová a Martina Bekešová naproti tomu nabízejí dva odlišné pohledy na Alberta Pražáka jako literárního historika, zároveň obecně kulturního a politického činitele. M. Brosmanová rozebírá Pražákovy přístupy k ideji čechoslovakismu, k otázce kodifikace spisovné slovenštiny a jejích kulturních důsledků, ke slovenským specifikům, Pražákův koncept slovenské literatury. Akcentuje Pražákovu východisko, tj. pojetí literární vědy jako nikoli „psaní o knihách“, nýbrž rozbor idejí a trendů. M. Bekešová z mnohorozměrné a rozporuplné Pražákovy aktivity speciálně analyzuje jeho pojetí staršího slovenského písemnictví; po nesčetných dílčích pracích je vyvrcholením a dalekosáhlým přínosem syntéza dějin slovenské literatury od 9. do 18. století, s výkladem propojujícím literaturu s hodnocením celkové vzdělanosti a stavu jednotlivých slovenských kulturních center konkrétní etapy. Jana Pátková přibližuje meziválečný přínos Flory Kleinschnitzové (jako další z žáků Jaroslava Vlčka) k literárněvědné slovakistice, s kulturněpolitickými přesahy a s jejím smyslem pro systematický sběr a minuciózní interpretaci konkrétních dat a informačních zdrojů; centrálními tématy jsou místo F. Kleinschnitzové ve sporech o výklady slovenského romantismu a její

analýzy role slovenských spisovatelek v ženském emancipačním hnutí. Na závěr Radoslav Passia zprostředkovává zajímavý rozhovor se sociolingvistkou Mírou Nábělkovou o jejích výzkumech soužití češtiny a slovenštiny.

Doufejme, že v době bezhlavých škrtů zůstane zachována i přívětivost Mezinárodního Visegrádského fondu a Grantové agentury Karlovy univerzity, kteří kryli náklady prvního svazku. Vedoucím edičního projektu je vedoucí semináře Robert Pejša. Novému periodiku popřejme šťastnou cestu i šťastnou ruku při volbě dalších témat ze slovenských dějin a kultury, česko-slovenských vztahů i širší středoevropské problematiky.

Jiří Pokorný

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

XIX. Liberecký česko-slovenský seminář 2009: Rok 1989 na dohled

Ve dnech 20.–21. srpna 2009 se na Technické univerzitě v Liberci uskutečnil již devatenáctý pravidelný česko-slovenský seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a kronikáře. Seminář, který pořádá každoročně Katedra historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické TU Liberec, Ústav politických věd SAV a Vzdělávací nadace Jana Husa pod patronací Česko-slovenské komise historiků, byl letos věnován příčinám a průběhu rozkladu komunistického režimu v Československu a ve východní Evropě. Na návrh Roberta Kvačka byl proto přiléhavě nazván „Rok 1989 na dohled“. Sám profesor Kvaček, který se zatím zúčastnil všech ročníků semináře a pravidelně je zahajoval svými úvodními referáty, se letos poprvé ze zdravotních důvodů nemohl semináře zúčastnit. Úvodní referát nicméně vypracoval a účastníkům jej přečetla Miloslava Melanová z katedry historie přírodovědně-humanitní fakulty TU Liberec, organizátorka semináře.

Jan Rychlík z Ústavu českých dějin FF UK v Praze přednesl referát *Mezinárodní souvislosti pádu komunistického režimu v Československu*. Jeho příspěvek byl věnován především změnám v SSSR a událostem v Polsku, Maďarsku a NDR na jaře a v létě 1989, které rozklížily soudržnost sovětského bloku, takže se Jakešův režim dostal do izolace. Vladimír Krivý ze Sociologického ústavu SAV v Bratislavě přednesl zajímavý referát s názvem *Slovenská spoločnosť pred rokom 1989*, ve kterém si všímal změn ve struktuře slovenské společnosti. Michal Štefánský z Vojenského historického ústavu v Bratislavě přednesl příspěvek *Vnútropolitický vývoj na Slovensku pred rokom 1989*, který pak doplnil Oldřich Tůma, ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, referátem na téma *Vývoj v českých zemích před rokem 1989*. Ze všech referátů vyplynulo, že komunistický systém ve východní Evropě byl koncem osmdesátých let 20. století již natolik rozložen, že nemohl přežít. Otázkou proto vůbec nebylo, zda se komunistický režim zhroutí i v Československu, ale kdy se tak stane.

Druhý den jednání vystoupil nejprve Juraj Marušiak z Ústavu politických věd SAV v Bratislavě s referátem *Budícnosť Československa očami slovenského a českého disentu*. Marušiak ukázal, že český ani slovenský dissent neměl jasnou představu o podobě systému, který by měl nastoupit po pádu komunismu, především pak ne o jeho ekonomickém charakteru. Slovenský dissent jako celek rovněž neměl jasnou představu o příštím státoprávním uspořádání. Miloš Trapl z Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci přednesl referát *Československý exil před rokem 1989*. Zajímavým zpestřením semináře se stala videoprojekce neoficiálních filmových dokumentů z období před listopadem 1989, kterou zabezpečil a komentoval Jaroslav Pažout z TU Liberec. Na závěr vystoupil ředitel Ústavu politických věd SAV v Bratislavě Miroslav Pekník s přehledovým referátem *Politický vývoj na Slovensku od augusta 2008 do augusta 2009*.

Jan Rychlík

Čtvrtý ročník mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků o česko-slovenských dějinách 20. století

Ve dnech 25.–26. března roku 2009 se v Hradci Králové konala tradiční konference mladých českých a slovenských historiků *České, slovenské a československé dějiny 20. století, IV. Společnost, politika a kultura*. Organizátoři se podobně jako u předchozích ročníků přidrželi původní myšlenky neomezovat konferenci tematicky – kromě časového vymezení vztahujícího se na 20. století – a ponechat přijatým řečníkům naprostou volnost při volbě příspěvku. Samotné jednání bylo nicméně po vzoru minulých let uspořádáno do jednotlivých podoborových sekcí, jež byly tematicky rozděleny na politické, kulturní, sociální a hospodářské dějiny, přičemž zvláštní oddíl představovaly příspěvky zabývající se teoretickými otázkami či historiografií.

Konference ukázala, že největší pozornosti se i mezi mladou generací historiků těší tradičně pojaté politické dějiny. Ve snaze zaplnit bílá místa dosavadního bádání nebo reinterpretovat některé události se jednotliví referenti věnovali především dějinám první republiky, Protektorátu Čechy a Morava, přelomu čtyřicátých a padesátých let a roku 1968.

Na rozdíl od politických dějin, jež každoročně zaznamenávají takřka neměnný počet příspěvatelů, na IV. ročníku výrazně vzrostl zájem o sociální a hospodářské dějiny. Svého přehodnocení a nového zájmu se konečně dočkala i bývalá oficiální témata marxisticko-leninské historiografie.

I když se sekce dějin a teorie historické vědy zpravidla netěší největší přízni aktivních referentů, většinou přináší nadmíru podnětné příspěvky. Nejinak tomu bylo nyní, kdy celá řada referentů vykročila z běžného rámce shrnujících příspěvků a snažila se o širší interpretaci daných problémů. Mezi příspěvky kulturních dějin potom do jisté míry dominovala tematika šedesátých let, někteří referenti nicméně obrátili svoji pozornost i na období tzv. normalizace.

Ačkoliv se může na první pohled zdát, že pestrost výše zmíněných témat může vyústit v přílišné rozmělnění celé konference, jejím největším přínosem je právě absence užšího tematického zaměření. Bez toho by totiž jen těžko bylo možné, aby se v Hradci Králové každoročně scházeli mladí badatelé zastupující většinu českých i slovenských historických institucí (letos se jednalo o 51 referentů z 28 pracovišť) zahrnující území bývalého Československa od Plzně po Svidník. Tato skutečnost konferenci vdechuje nejen česko-slovenský ale i takřka generační charakter. Hlavní motivací přitom není revolta či vzpoura vůči ostatní historické obci, jako spíše objevování nových a přehodnocování starých témat. Konferenční jednání vedle toho bez nadsázky poskytuje ideální prostor pro navazování patřičných sociálních a odborných vazeb. Zároveň je s odstupem čtyř let patrné, že účastnické řady neustrnují na stejných referentech, ale že do Hradce Králové každoročně přijíždějí i zástupci nejmladší doktorandské generace, která se může přeci jen konfrontovat s poněkud zkušenějšími kolegy. K porovnání jednotlivých výstupů je k dispozici publikace, která zahrnuje veškeré studie, jež prošly recenzním řízením (Veronika STŘEDOVÁ – Jan MERVART a kol., *České, slovenské a československé dějiny 20. století, IV. Ústí nad Orlicí: Oftis 2009*).

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Z obsahu:

Materiály z konference „Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost“

Hlavní referáty:

Vilém Prečan: Promarněná příležitost nového začátku?

Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny

Michal Barnovský: Ideové a politické prúdenie na Slovensku roku 1945

Lubomír Lipták: Politické elity na Slovensku roku 1945

František Svátek: „Staré“ a „nové“ elity v českých zemích ve 20. století

Katarína Zavacká: K otázkam štátoprávneho usporiadania, práva a spravodlivosti

Vladimír Gonč: Postavení práva, problémy spravodlnosti, decentralizace, samosprávy a federalismu

Dalších 15 studií k obecné politické situaci, otázkám elit i jejich výměny a ke státoprávnímu problému na počátku nového pokusu o ustavení Československa.

Recenze • Zprávy • Pranýř

Bibliografie „Slovacika v ediciích na území České republiky 1990–1995“ v oboru historie. Celkem 743 údajů + rejstříky.

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Z obsahu:

Materiály z konference „Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1939“

Patnáct studií k tématům:

* Česká a slovenská společnost ve vztahu k Rusinům * Podkarpatská Rus na pařížských mírových jednáních * Američtí Rusini a Československo * Problémy autonomie * Politické strany na Podkarpatské Rusi * Sociální a ekonomické proměny * Rozvoj tisku * Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939 * Moskevský proces s karpatoruskými politiky v roce 1946 * Česká, slovenská a ukrajinská publicistika a historiografie o Podkarpatské Rusi

Nalezený dokument: Slovenská otázka v manipulaci českých komunistů v létě 1945

Recenze • Zprávy • Pranýř

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Z obsahu:

Materiály z konference „Češi a Slováci 1948–1967“

Dvacet čtyři studií k tématům:

* Metamorfózy státových vztahů * Názory exilu na budoucí uspořádání státu * Extrémní centralizace * Represivní charakter režimu a česko-slovenský poměr * Nárůst konfliktů v předvečer „pražského jara“ * Menšinové otázky, Slováci v českých zemích, Češi na Slovensku * Paralely ekonomického vývoje * Zpolitizování industrializace Slovenska * Finance * Kultura v okovech režimu

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie „Bohemika v historiografii na území Slovenska za léta 1990–1997“. Celkem 942 údajů a rejstříky

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Z obsahu:

Materiály z konference „Náboženský exil v raném novověku“

* O exilu obecně * Uhry jako azylová země * Česká pobělohorská komunita v Pirně * Uherský exil v Německu * Čeští exulanti na východním Slovensku * Morava a náboženská emigrace

Studie:

* Slovensko-české vztahy * Agrární hnutí na Slovensku počátkem 20. století * Turné A. Hlinky po Čechách a Moravě 1907 * Jeden či dva národy? Dilema slovenských politiků po r. 1918 * Hospodářské aspekty česko-slovenského vztahu mezi světovými válkami * Protestantské církve na Slovensku 1968–1970

Diskuse • Recenze • Kritika • Zpravodajství

Nové dokumenty: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944)

Česko-slovenská historická ročenka 2000

Súborný štúdií k česko-slovenskej problematike:

* Historiografický problém – československé dejiny, české dejiny, slovenské dejiny. Obsah a vymedzenie. Reflexia vzťahov v historickom vedomí
* Česko-slovenské a slovensko-české vzťahy na prelome 19. a 20. storočia
* České a slovenské 20. storočie

Objavené dokumenty: Záznamy V. Zorina o rozhovorech s členmi československej vlády v Košiciach v apríli 1945

Recenzie • Správy • Pranie

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Soubory studií:

* Židovská menšina v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi 1918–1945
* Gender studies v ČR a SR pro obor raného novověku a novověku *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie: Slovacika v historiografii na území ČR (za léta 1996–2000)

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Materiály z konferencí:

* Maďaři v Československu a česko-slovenské vztahy
* Německý faktor v česko-slovenských vztazích
* Rozdělení Československa v roce 1992 (první konference) *

Studie:

* K tradici nařizovací pravomoci na Slovensku * Problém integrace Slovenska do ČSR v rovině veřejné správy * Parlamentní volby na Slovensku 1925 * Československá jednota a výchova slovenského řemeslnického dorostu *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Materiály z konferencií:

- * Rozdelenie Československa 1992: Príčiny a dôsledky pre súčasnú Európu + Panelová diskusia s účastníkmi-politikmi
- * Česko-slovenské historické fórum – prezentácia vývoja českej historiografie po roku 1989
- * XIII. liberecký seminár – Česká a slovenská historiografia na počiatku 21. storočia

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Bibliografia: Bohemiká v historiografii na území SR (za roky 1998–2002)

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Materiály z konferencií:

- * Česko-slovenské príhraničí: etnická a ekonomická dynamika
- * XIV. liberecký seminár – Češi a Slováci v nemecké válce 1939–1945
- * Studie k česko-slovenským vztahům na přelomu 19. a 20. století a v meziválečném období

Dokumenty: Osobný archiv J. Lettricha darovaný do SNK + Diskuse k česko-slovenskému vztahu v Radě svobodného Československa

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2005

Materiály z konferencií:

- * Reflexe a sebereflexe urozenosti
- * Český, slovenský a československý exil po 2. světové vojne
- * XV. liberecký seminár – Češi a Slováci v počáteční fázi komunistické totality 1948–1956

* Studie k česko-slovenským vztahům v prostoru Těšínska (od Transocia k M. M. Hodžovi) a ke vzájemným vztahům v reflexi tisku (1945–1955)

Dokumenty: Polský faktor v česko-slovenském vztahu v roce 1938

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Materiály z konferencií:

- * Slovenská historiografia po roku 1989
- * Cirkve a formovanie občianskej spoločnosti
- * XVI. liberecký seminár: Svět a Československo od krize ke krizi (1962–1968)

* Štúdie k degradácii práva na Slovensku od októbra 1938 do marca 1939 a k teoretickým problémom „verejného priestranstva“ historickej vedy

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2007

Materiály z konferencií:

- * Sociální dějiny jako historiografické téma
- * Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov
- * XVII. liberecký seminár: Myšlenková tvář šedesátých let 20. století

* Štúdiá: Tlač, cenzúra a propaganda na Slovensku od 6. 10. 1938 do konca vojny
* Materiály: Charta 77 na Slovensku aneb Slovensko a Charta 77

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2008

Materiály z konferencií:

- * „Mýty naše československé...“
- * Sport ako fenomén v česko-slovenských vzťahoch
- * XVIII. liberecký seminár: Pražské jaro 1968: spory o něm a v něm

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Připravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2010

Materiály z konferencí:

ČTVRTSTOLETÍ HLEDÁNÍ SPOLEČNÉ CESTY K DEMOKRACII. ČEŠTÍ A SLOVENŠTÍ INTELEKTUÁLOVÉ PŘI HLEDÁNÍ CEST SPOLUPRÁCE

* Čeští a slovenští spisovatelé ve vztahu ke komunistické moci v 60. letech * Barnabitská komise – cíle a důsledky * Usilí o novou interpretaci Slovenského národního povstania v šesťdesiatych rokoch ako historiografický a spoločenský problém * Prosazení programu federalizace v českém prostředí * Zápas disidentů o lidské práva a Hnutie za občiansku slobodu * Hnutie za občiansku slobodu v reflexii jedného z jeho aktívnych členov * Český a slovenský exil proti totalitě * Podoby českého a slovenského literárního exilu *

ŠKOLSTVO A VZDELANOST JAKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

* Přebírání škol na Slovensku po roce 1918 do československé správy * Formovanie československej identity vo vzdelávacom systéme prvej ČSR v konfrontácii s formovaním slovenskej identity * Po stopách Ivana Dérera v československém školství * Podiel českých pedagógov na budovaní slovenského národného školstva v Gemer-Malohonte v medzivojnovnej ČSR * Josef Hendrich a pedagogika na bratislavské univerzitě v letech 1928–1936 * Školstvo na Slovensku a politický systém jednej strany; negácia československej národnej a štátnej myšlienky z hľadiska vzdelávacieho systému v rokoch 1939–1945 * Formovanie koncepcie výchovno-vzdelávacej sústavy v obnovenom Československu po roku 1945 *

PRVNÍ PŮLROK: OD LISTOPADU 1989 KE SVOBODNÝM VOLBÁM

* Na cestě k demokracii (panelová diskuse) * „Druhý život“ Listopadu 1989 (panelová diskuse) * Listopad 1989 ve školní výuce a v projektech na ZŠ a SŠ * Orální historie k tématu * Československo v mezinárodní politice (Panelová diskuse vybraných aktérů) * Problematika soudobých pramenů a jejich využití * (Materiály z Libereckého semináře 2010)

Kompletný obsah vydaných zväzkov ročenky je na internetových stránkach:
www.dejiny.sk

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně zášilkového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ

Filozofická fakulta MU

A. Nováka 1, 602 00 Brno

tel.: 549 498 734 e-mail: knihysmilkova@atlas.cz

IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:

Knihkupectví FIŠER, Praha, Kaprova ul.

Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.

Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

Česko-slovenská historická ročenka 2009

Vydalo nakladatelství ACADEMICUS–Coprint a Česko-slovenská komise historiků
v roce 2009

Výkonný redaktor: Doc. Dr. Vladimír Goněk, J. M. Chair
Adresa redakce: 660 88 Brno, Arne Nováka 1

1. vydání, 2009 náklad 600 výtisků
Tisk Coprint, Brno-Krávův Hora

ISBN 978–80–87192–09–2

ISSN 1214–8334

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1000 S. MICHIGAN AVE.

CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-5000

FAX: 773-936-5000

WWW.UCHICAGO.EDU

1999